

Бабурнада
Бабурнада

**ЗӘНІРЕДДИН
МҰХАММЕД БАБЫР**

Бабурнада

Алматы - 2022

УДК 821.512.122

**ЗӘНІРЕДДИН
МҰХАММЕД БАБЫР**

ББК 84 (5Қаз)

C28

*Түркі тілінен қазақшага аударған және
алғы сөз, түсініктер жазған:
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Тұран-Иран» гылыми зерттеу орталығының директоры,
филология гылымдарының докторы, профессор Ислам
Жеменей*

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

БАБЫРНАМА: Аударма – Алматы: «Нұрлы Әлем», 2022.

424 бет + 8 бет жасасырма

ISBN 978-601-205-719-5

Көрнекті мемлекет қайраткері, ғалым, ақын Зәниреддин Мұхаммед Бабырдың аса құнды шығармасы «Бабырнама» Ауганстанның Мазар Шәрін қаласында «Ұлықбек» баспасынан Һедайәттілла Һедайәт дайындалған түпнұсқалық қолжазба негізінде шығыстанушы ғалым Ислам Жеменей тарапынан тәржімаланып ұсынылып отыр. Бұл басылымның айрықша ерекшелігі – бағалы туындының тікелей түпнұсқадан қазақ тілінде тұғышы аударылып жариялануында және түсініктер, адам, жер-су аттарының көрсеткіштерімен оқырманга қолайлы болып берілуі болып есептеледі. Кітап тарихши, әдебиетші, тіл ғалымдары, географтар, қоғамдық психология мамандары мен жалпы білім сүйер қауымға арналған.

УДК 821.512.122

ББК 84 (5Қаз)

ISBN 978-601-205-719-5

©«Нұрлы Әлем» ЖШС, 2022

Бұл еңбек Зәниреддин мұхаммед Бабырдың «Бабырнама» атты әлемге әйгілі шыгармасы тұңғыш рет түпнұсқалық түркі тілінен қазақ тіліне аудармасы жасалып отыр. Мен осы еңбектің аудармашысы және текстологі ретінде еңбегімді әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің шығыстану факультетінде шығыстану саласының негізін қалаушы академик шығыстанушы галым ӘБСАТТАР ДЕРБІСӘЛІ ағамыздың 75 жылдық туган күніне арналған мерейтойына арнаймын. Өйткені ӘБСАТТАР ДЕРБІСӘЛІ ағамыз белсенді рухымен, аяусыз еңбегімен, даналық істерімен біздерге жол бастаған өнегелі жетекші және ұстаз бола білді. Тәңірінен иманы жолдас, жаны жаңнаматта болсын деген тілегіміз қабыл болгай!

АЛҒЫ СӨЗ

2007 жылы Өзбекстанның Әндіжан қаласынан бір кісі «Бабыр қоры» атты қордың басшысы Закіржан Машрабтегінің атынан менімен

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

хабарласты. Ол кісі интернеттен алған ақпараты бойынша хабарласып отырғанын айта келе, 2008 жылдың ақпан айының он төрті күні Зәниреддин Мұхаммед Бабырдың 525 жылдық мерейтойы өтетінін және мені соған шақыратынын айтты. Мен бұл шақыруды қуанышпен қарсы алдым. Өйткені бұрыннан Бабырдың саяси-мәдени әлемнің бірегей тулғасы екенін жалпы хабардар едім. Сондай-ақ Мырза Мұхаммед Қайдар Дүглаттың сәбілік шағында жетім қалғанында оны бірнеше жыл өз қамқорлығына алған еді. Өйткені екеуі туған бөле болған. Олардың аналары Жұніс ханның қызы еді. Жұніс ханның ұлken қызы Құттық (*Құттық*) Нигар ханым Бабырдың әкесі Омар Шейх мырзаға тиген еді. Ал үшінші қызы Хуб Нигар ханым Мырза Қайдардың әкесі Мұхаммед Үсейін көрегеннің зайыбы болған. Әрі Мырза Қайдардың Үндістан еліндегі құғындағы өмірі тікелей Бабырдың ұлы Құмаюн патшамен байланысты болған. Իәм Мырза Қайдар «Тарих-и-Рашиди» еңбегін жазуына оның «Бабырнама» шығармасы түрткі болғанын есепке алсақ, Зәниреддин Мұхаммед Бабырдың өмірі мен шығармашылығы, саяси-мәдени кеңістігімен танысу мен үшін арман болатын. Содан 2008 жылдың он төртінші ақпаны Бабырды жаңаша тану, оның өмір жолымен тереңдеу танысу, оның өзі де, ұрпақтары да қаншалықты өнерге, әдебиетке, табиғатқа, өркендеуге іңкәр жандар екенін білу, Бабыр мен оның шығармалары әсіресе Бабырнама кітабының өзге тілге аудармалары және шығармашылығы сан салада зерттеу нысанына алынуы сынды жайтардан ауқымды мәлімет ала бастадым. Сондағы түйгенім – Бабыр өз ана тіліне, салт-дәстүріне, абаттандыруға, бау-бақшаға, табиғат пен гүлдерге және адам бойындағы адамдық қасиетке ерекше көңіл беліп жүретіндігі мені таңғалдырған. Тағы бір көңіл бөлетін жайт – тілдің құдіреті оның мазмұны мен мағынасында және тарихи қажеттілігінде жатады екен. Өйткені Бабыр өзінің Бабырнама кітабын түркі тілінде жазды. Түркі тілінде жазса да, оның тілін үйреніп ондаған өзге тілге аударылып келеді. Сондай-ақ өмірден өткен әр бір тарихи тұлғаның заман барысында өмір керуеніне ілесіп отыруы үшін оның жоқтаушысы болу керек екен. Зәниреддин Мұхаммед Бабырдың бағына орай оның бүгінгі ұрпақтары бабалар мұрасының жоқтаушысы болып келе жатқандығы екен. Оған айғақ Зәкіржан Мәшрабтың отыз жыл бойы «Бабыр» қорын ашып, Зәниреддин Мұхаммед Бабырдың тарихи-мәдени мұраларын, жазып мұра қалдырған жазбаларын жан-жақты іздестіріп, жинақтап, ғылыми айналымға салып, бабыртанушы ғалымдарға қолғабыс беріп олардың жетіліп, қалыптасуларына айтарлықтай үлес қосып келе жатқан қайраткер тұлғаның бар болғанын ұлken ғанибет деп білеміз.

Мен 2007 жылдан бастап байланыста болып, Бабырнаманың өзге тілге аудармалары, оның тарих пен мәдениетке қосқан үлесін тереңдей зерделеп жүрдім. Осы жылдары Зәкіржан ақсақал да маған сенім артып, Алматыға сапарында мені қор өкілі ретінде реєсми тұрде құжаттап, бекітті. Осындай жақын қарым-қатынаста келе, Әндіжанда танысқан әріптес досым Ваһаб Рахман мырза Ауғанстанның Мазар Шәріп қаласындағы «Ұлықбек» баспасынан 2008 жылы жарық көрген Һедаятолла Һедаяттың текстологиялық еңбегін маған 2013 жылғы сапарымда сыйлады. Мен аталған Бабырнаманың түпнұсқалық еңбегінің сөздерін зерттеу нысанама алып, 2021 жылдың қыркүйек айының бірінші күні толық қазақ тіліне аударуға кірістім. 2022 жылдың маусым айының 15-інде аяқтадым. Бұл аударманың ғылыми құнын айқындау үшін үш бағытты жоспарыма енгіздім.

1. Бабырнаманы түпнұсқадан қазақшаға тәржімалау;
2. Бабырнаманың сөздігін жасау: А) түркі сөздері; Ә) парсы сөздерінің сөздігі; Б) араб тіліндегі сөздерінің лұғатнамасы.
3. Һедаятолла Һедаяттың баспадан шығарған басылымының академиялық нұсқасын дайындау қайта шығару керектігін жөн санадым.

Осы оймен басталған жоспардың бірінші мақсаты – Бабырнаманың түпнұсқадан қазақ тіліне аудармасын ұсынып отырмын.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР (1483-1530)

1483 жылы ақпанның 14-і күні Фергананың билеушісі, Әмір Темірдің бесінші ұрпағы – Омар шейхтың шаңырағында дүниеге келіп, 12 жасында

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

1494 жылы әкесі кенеттен қаза тауып, Ферғананың әмірі болған Зәниреддин Мұхаммед Бабыр аласапыран саяси тарыстардың ортасында жүріп, 1530 жылы желтоқсанның 26-сы күні Агра қаласында дүниеден өтті. Бірақ та тағдырың жазмышымен Кабулда жерленді.

Бабыр – ұлы саяси қайраткер ретінде әлемді мойындартаң тұлға. Доктор Мұхаммед Мүйін Иранның «Фәрәнг-е мүйін» деп аталатын ең беделді энциклопедиялық кітабында: «Зәниреддин Омар Шейхтың ұлы, Темір Көрекеннің бесінші ұрпағы Ферғанада 1483 жылы туды. 1530 жылы Үндістанда қайтыс болды. Ол Үндістанның Көрекен немесе Моғол империяның негізін қалаушысы ретінде 1525-1530 жылдар аралығында сонда билік құрды», – деп жазған. Бұл Бабырдың саяси істеріндегі әлем саясатындағы бір қырының жаңғырығы іспеттес. Өйткені, оның 1526 жылы құрган империясы кейін ұрпақтарының қолына өтіп, олар 1858 жылға дейін Үндістанды биледі.

Зәниреддин Бабырдың саяси тарихы «Тарихы Әлфи» (*Мың жылдық тарих*) атты кітапта кеңінен қамтылған. Аталмыш еңбек – Бабыр әулетінен шығып, Үндістанды билеген Жалаледдин Мұхаммед Әкбар шаһ (1556-1605) ислам әлемінің жалпы мың жылдық тарихын пайғамбардың қайтыс болған жылынан бастап жазуға бір топ ғалымға берген тапсырмасымен дүниеге келген туынды. Бұл жұмысты жазуға көп ғалым қатысқан. Һижридің 993 (1585) жылынан басталған бұл кітап қази Ахмет Тәтэви мен Асефхан Қәзвини атымен жарық көрді.

Сондай-ақ иран ғалымдары Әмір Темір және оның ұрпақтарын ғылым, әдебиет пен өнерге айрықша көңіл бөлгендері үшін аса ілтипатпен еске алған. Солардың қатарында доктор Зәниболло Сәфаны атауга болады.

Ол «Иран әдебиетінің тарихы» атты көптомдық еңбегінде Әмір Темірдің Иранда жүргізген саяси әрекетімен бірге темір ұрпақтарының иран әдебиетіне тигізген әсерін егжей-тегжейлі әңгімелейді. Онда: «Темір әулеттерінің патшаларымен шаһзадалары әдебиет пен өнерге көңіл бөліп жүргендері олардың табиғатында бар сияқты мінез-құлықтарымен астасып жатыр», – деп тұжырым жасаған.

Әмір Темір әулеттерінің әдебиет пен мәдениетке айрықша құштарлығы Иран, Үндістан және Орталық Азия елдерімен шектелмей, әлемдік өріске де шыққандығы айқын. Мәселен «Cambridge» университетінің зерттеуші ғалымдары «Иран тарихы: темірліктер дәуірі» атты кітабында «Иран тарихы темірліктер дәуірінде көбінесе идеологиялық, діни және мәдени өзгерістермен қабысып жатқандығы үшін маңызды», – екендігін айтады. Бұл – дәл айтылған түйін. Өйткені темірліктердің дүниетанымы өресі кен, мәдениет сүйер болғандықтары ислам әлеміне, соның ішінде Иран еліндегі түбекейлі өзгерістерге негіз болған-ды. Ағылшын ғалымдары

«Иран тарихы – темірліктердің дәүірінде» атты еңбегінде «Бабырнаме» кітабын: «Заниреддин Бабыр естеліктері 1494-1529 жылдар аралықтағы кезеңді қамтиды. Ол Бабыр оқиғалары немесе «Бабырнаме» атауымен өмірбаян, тарих пен жағрафия жайында өте сенімді мәліметтер бергені үшін аса құнды еңбек болып танылады», – деп бағалайды. Әрі өздерінің зерттеулеріне «Бабырнамені» басты әдебиеттер қатарында пайдаланған. Сондықтан темірліктердің де, Бабырдың да Үндістан, Иран, Орталық Азиямен бірге әлем өркениетіне қаншалықты әсерлі болғанын жаңаша түрде терендей зерттеуге әбден қажет. Әмір Темір шаһзадаларының көпшілігі қоңілге қонымды да тартымды өлең жырлай алатын шайыр немесе әдебиет сүйер, тым болмаса ақынжанды адамдар болған. Олардың парсы мен түркі тілдерін жетік білгендерінің арқасында парсы тілі мен әдебиеті де Түркістаннан Үндістанға дейінгі аралықта кеңінен өріс алуына септігін тигізді. Бұның өзі түркілердің әлем әдебиетіне парсы поэзиясы арқылы да өз үлесін қосып отырғанын көрсетеді. Түркі мен парсы әдебиеті мен мәдениетінің бір-бірімен ұштасып, араласып жатқандығы жайында француз ғалымы Рене Гроссе “Орталық Азияның моғолдар тарихын Мырза Қайдар «Тарих-и Рашиди» атты еңбегінде парсы тілінде, есесінде оның көрші досы Бабыр өз естеліктерін «Бабырнамені» түркі-шағатай тілінде жазғандығын, осының өзі Шығыс Түркістан мен Мауароннәр парсы әдебиетімен етene жакын қарым-қатынаста болғандығын байқатады. Алайда Самарқан мен Бұхара әдебиетінің алтын ғасырындағы дүниеге келген құнды әдеби-мәдени туындылары Әмір Темір әулеттерінің осы саладағы ерен еңбектерімен тікелей байланысты деп тұжырым жасаған.

Қазақта: «Тақыр жерге шөп шықпайды» деген мақал бар. Сол айтпақшы, Бабыр текті ортасын түлегі болғандығын, жалпы алғанда Темір ұрпақтарының мәдениет пен әдебиетке, руханият пен өнерге деген ерекше қоңіл бөліп, оның дамуына үлкен құш жұмсағандарын айтуға болады. Бабыр билік пен байлық имансыз адамдардың рухани азып-тозып кетуіне жол аштындығын өзінің сан қырлы өмір жолымен көрсете білді. Екіншіден, парсы, түркі тілдерінің майталман ақыны әрі қаламгері ретінде Әмір Әлішер Науай, шаһ Исмайыл Сәфәви (*Xatayi*) сынды түркі ақындарының қатарында XV-XVI ғасырдағы түркі әдебиетінің шынынан биік тұлға кейіпінде көріне білді. Мұхаммед Бабыр нағыз «сегіз қырлы, бір сырлы» дарын иесі екендігін де танымал түрік ғалымы Фуат Көпірлі: «Бабыр табиғаттың әрбір қырының игілігін көрген, жан-жақты дарын иесі еді. Семсер ұстада, оқ атуда, тұлпар мінуде, адам жанын ұға білуде, жеке немесе топтасқан адамдарды басқара білуде асқан қабілеті болған. Өзіне және өзінің ұстанымына шексіз сенімге ие еді. Ол өмірінің әрбір қыын

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

сэттерінде бір нәрседен айырылып қалғандай жағдайға душар болып, бәрі күйрегендей көрінгеннің өзінде Алланың жәрдемінен үміт үзбекен. Қатал, залым адам болмаған, керексіз жерде қан төкпеген, өртеп, күйретуді ұнатпаған. Бірақ бір нәрсені нағыз қажет деп сезген кезде ең қатаң шараларға да барудан бас тартпаған», – деп Бабырдың кіслігін, ұстанымын, дарынын суреттейді.

Бабыр бар-жоғы 47 жыл өмір сүрді. Қысқа ғұмырында барлық саяси тосын уақығаларға тойтарыс бере отырып, өшпестей құнды еңбектер жазып, мұра қалдырды. Қазақта: «Ғалымның хаты өшпейді, жақсының аты өшпейді» деген мақалы бар. Сол айтқандай, өлеңдер жинағы, әдебиет теориясы, тарихи оқиғалар, жағрафиялық мәліметтер беретүғын көптеген туындылары күні бүгінге дейін зерттеуші-ғалымдардың назарынан тыс қалған емес. Яғни, «Бабырнамені» алғаш рет XV ғасырда Әбдірахман хан парсы тіліне тәржімалап, «Вақеат-е Бабери» (*Бабыр дәуірінің тарихи уақиғалары*) деп атап кеткен болса, кейін «Бабырнаме» атауымен дүниежүзінің көптеген тілдеріне аударылды. Оған қатысты ғалымдар Бабырға арналған еңбек тізімін жазған шығар, – деп ойлаймыз.

«Бабырнаме» Үндістан мен Орталық Азия үшін құнды тарихи еңбек болып есептеледі. Әлемде шығыстанушы ғалымдарының «Бабырнамені» тарихи дереккөзі ретінде пайдаланбағандары некен-саяқ деуге болады.

Бабыр қатардағы патша, қолбасшы, ақын, жазушы болмаған. Ол асқан қабілетімен бірге адамдық қасиетінен де мол несібесін алғанын өмір жолынан көреміз. Бабырдай тұлғалы адамның жақсы болуы да – ұлken киелліліктің белгісі. Өйткені сондай даңққа ие бола тұра шайтани нәпсіге берілмей адамдық пәк жанын тақуа мінезімен сақтай білу тек қана мықты сенім, имандылықтың арқасында мүмкін болады. Сол үшін Бабырдың жақсы адами қасиеттерімен де аты өшпейді. Бабырдың кешірімді, кеңпейілді жан екендігін Мырза Қайдар Дүғлат пен оның экесі Мұхаммед Үсейін мырзага қатысты оқиғалардан білуге болады. Сондай оқиғаның бірі – Кабулда Шаһбегім мен оның ұлы Мырза ханның Бабыр патшаға қарсы жасаған бүлікшілігіне қатысты. Бабыр патша «Бабырнаме» еңбегінде Мұхаммед Үсейін мырза туралы өзіне қарсы сәтсіз аяқталған төңкерісіне байланысты: «Мұхаммед Үсейін мырза опасыздық, сорақы іс жасап, сойқанды бүлік шығармақ болды. Әттен, мұны жексүріндық қылышы үшін сазайын тарттырып, қыл шылбырдан бұғау салып, өкіртіп, кескілеп тастаса сауап болар еді. Бірақ қол жіпсіз байланды, мұнымен қарға тамырлы жекжаттығымыз бар-ды! Ол менің туған нағашы апам Хуб Нигар ханымның күйеуі еді, одан ұл-қызы көріп отырған-ды, олар бөлелерім емес пе? Сол жекжаттық жағдайды ескеріп, Мұхаммед Үсейін мырзаны жазадан құтқарып, Хорасанға аттануға рұқсат еттім. Бұл –

опасыз, адамгершілік ардан жүрдай пақыр, оған көрсеткен жақсылығымды, өлімнен құтқарғанымды ұмытып, мені ханға жамандап, арызданыпты; біраз уақыт өткеннен соң хан оны өлтіріп, сазайын тарттырды», - деп жазды. Міне, осындай келенсіз оқиғаларға қарамастан Мұхаммед Үсейін мырза қаза тапқан соң жетім болып қалған оның ұлы Мырза Қайдарды әкелік ілтипатпен Мырза ханның жанынан өз сарайына алдырып мейір құшағына ендіреді. Мырза Қайдар өзінің «Тарих-и Рашиди» атты еңбегінде сол бір тауқіметті жылдар жайында баяндағанда Бабыр патша оны қалай қарсы алғандығын, қандай қошемет көрсетіп, сөз айтқандығын: «Сен өмірдің қайғысын әпкемнің күйеуі азаппен өлгенде көрдің, әрі бауырларым мен ағайындарымның шейіт болғанын көріп, тауқіметін бастан өткердің, Құдайға шүкір, міне аман-есен маған жеттің. Енді олардан айырылып қалдым деп мұңайма, орнын ауыстырар мен бармын. Олардың көрсететін мейір шапағатын енді мен көрсетемін. Бәлкім, олардан да артығырақ жасармын», – деп жазыпты. Әрі қарай былай: «Содан кейін ол мені еркелетіп, бауырына басқаны сондай жетімдік мұңы мен жоқшылық азабын мүлдем естен шығардым», – деп жалғастырған. Бабырдың бұл бастамасы Мырза Қайдардың келешекте үлкен қолбасшы, тарихшы, қаламгер болып қалыптасуына негіз қалағандығы сөзсіз.

Қазақта «Жақсыдан – шарапат» деген сөз бар. Бабырдың жақсылығының шарапатын – Мырза Қайдардың тұлғалы адам болып тарих беттерінен орын алғандығын айта аламыз.

Жазба деректерге қарағанда, қазақ тарихына қатысты «Бабурнама» еңбегін ойшыл ақыннымыз Абай Құнанбайұлы «Қазактың қайдан шықканы туралы» атты әңгімесінде пайдаланғанын білеміз. Сонда кейінгі жылдары Бабыр шығармаларын қазақ қаламгері мен ғалымдары жанама түрде дәнекер тіл арқылы пайдаланып келді. Тек қана 1990-1993 жылдары «Бабурнама» кітабының қазақша нұсқасы Байұзақ Қожабекулының тәржімасы арқылы жарияланды. Ал Мұхаммед Бабырдың басқа еңбектері өзірше қазақ тіліне тәржімаланған емес. Бұл да болса қазақ әдебиеті мен тарихы үшін сәтін күтіп тұрған келелі жұмыстардың бірі болып табылады.

Бабыр ірі тұлға ретінде саясат пен әдебиетте, парасатты сардар ретінде соғыс майдандарында көріне білді. Сондай-ақ адамзат тіршілігіне жасаған иғілігі де сауда-саттық қатынастарға ұстанған саясатында және Кабулдағы табиғатқа сыйлаған «Бабыр бағында» көрініс тапты. Досжарандарға да, ағайын-жекжатқа да барынша мейірімді болды. Жақын ағайындарының адамзатқа жат қылықтарын сынай да білді. Соның бірі өзінің немере ағасы Сұлтан Маһмұт мырзаның адамзатқа жат

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

қылыштарын «Бабырнама» кітабында бүркелеймей-ақ сынайды. Ал өзінің бойын жамандықтан аулақ ұстап жүргені үшін де өзін кейде жалғыз сезініп, бір Алламен сырласуға жүгінеді. Сондықтан илаһи махаббатын сопылық сарындағы поэзиясына өзек ететін-ді. Сөйтіп, бүкіл әлемге өзінің әйгілі «Бабырнама» еңбегімен бірге өлеңдер жинағы «Диуан», «Аruz рисаласы», «Мұбайын» атты мәснәүиін ханәфи фикіры негізінде жазып, Қожа Ахмет Аһрапдың «Рисалейе Вәлидие» атты еңбегінде парсышадан түркі тіліне тәржімалап, мұра қалдырды. Бұның бері Бабырдың өшпес дүнияуи және рухани өмірінің табысты жемісі екендігін айғақтайды. Міне, осындағы күрделі өмірдің аясында Ферғана перзенті бүкіл түркі әлемінің мақтанышы, адамзат қазынасының рухани мирасы болып қала бермек.

2008 жылы Зәниреддин Мұхаммед Бабырдың 525 жылдық мерейтойы өзінің туған әрі билік құрған өлкесі Ферғананың астанасы болған Өндіжан шаһарында ұйымдастырылды. 2023 жылы Бабыр патшаның 540 жылдық мерейтойы Өндіжан шаһарында атальып өтпек.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР (1483-1530)

Нәсіреддин Һомаион (1508-1556)

Жалаледдин Мұхаммед Ақбар (1542 – 1605)

Нұреддин Мұхаммед Жаһангир (1569 – 1627)

Шаһабеддин Мұхаммед Шаһжан (1592 – 1666)

Мұхиеддин Аурангзиб (Аләмгир) (1618-1707)

Баһадүршах II (1776 – 1862)

БАБЫРНАМА

Қазақ және қазақы жайында

Қазақ туралы жазған тағы бір жәдігер – әйгілі «Бабырнама» кітабы. Бұл кітаптың авторы – Зәниреддин Мұхаммед Бабыр (1483-1530). Ол өз еңбегінде көріп, естіген, оқығандарын және 1493-1529 жылдар

аралығындағы тарихи оқиғаларды жылнама түрінде қамтып, өшпес мұра етіп қалдырған. «Бабырнаманы» түркі тілінде жазған. Еңбек өте құнды болғаны үшін парсы һәм әлемнің өзге тілдеріне аударылып келеді. Бұл кітаптың тілі жеңіл, түсінікті болуымен қатар мазмұны маңызды тарихи оқиғаларға, философиялық-дидактикалық ойға, көркем образды бейнелеу сөздерге өте бай. Бабыр қарапайым сөздер мен терең ойлар арқылы тілдің құдіретін көрсетіп әрі беделін асырып отырады. Сондықтан ойы бар, жаңалығы бар құнды туындыларды әрбір халық өз тіліне аударып алуға мүдделі болатынын көрсетеді. Бабыр «Алашы» атауының шығу себебін де өз еңбегінде жазғанын атап кеткен жөн. Ол Сұлтан Эбусайд мырза әулеттері туралы былай жазған: «Сұлтан Маһмұд ханнан кіші баласы Сұлтан Ахмет хан еді, ол Алышы ханға мәшіүр-дүр». Алышы аталу себебі жайлы: «Қалмақ пен мөғол тілдерінде өлтіргішті Алашы деген. Қалмақты неше қайта басып, қалың жұртын қырғаны үшін Алашы депті, көп қолданыла келе Алышы болып тұр», - деген. Алаш атауын осы себепке байланысты болжаған Бабыр – «алаш» сөзінің шығу түбірін алғаш зерделеген ғалым.

Бабыр Қазақ хандары Әдік Сұлтан мен Қасым ханды былай еске алады: «Өзгеден кіші, тағы бір қыздан үлкен Сұлтан Нигар ханым еді. Оны Сұлтан Маһмұд мырзаға ұзатқан-ды. Мырзадан Сұлтан Уайыс атты бір ұлы болды. Оның әңгімесі осы тарихта келтіріледі. Сұлтан Маһмұд мырза өлгеннен кейін Нигар ханым ұлын алып, ешкімге хабар қылмай Ташкентке, ағаларына барып еді. Шейбани хан Ташкент пен Шаһрохие қалаларын басып алғанда Нигар ханым он-он екі мөғол нөкерімен қашып, Әдік Сұлтанға барды. Бірнеше жылдан соң Әдік Сұлтанға тиді. Ол Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошы нәсілінен, қазақ Сұлтандарының бірі болған. Әдік Сұлтаннын екі қызы болды. Бірін Шейбан Сұлтандарына және бірін Сұлтан Сайд ханның ұлы Рашид Сұлтанға берді. Әдік Сұлтаннын соң Қазақ ұлысының ханы Қасым хан болды. Әңгімелерге қарағанда, Қазақ хандары мен Сұлтандарының арасында ешкім ол ұлысты Қасым хандай берік қолға алып билеген емес. Ерікті әскері үш жұз мыңға жуық болған. Қасым хан өлген соң Нигар ханым Қашғарға, Сұлтан Сайд хан қасына келді». Бабырдың Қазақ хандығы жайын жақсы білгенін жоғарыдағы әңгімeden байқауға болады.

Біз осы басылымда «Бабырнама» кітабының түпнұсқалық түркі тіліндегі мәтіні мен сөйлем құрылымын қаз-қалпында беруге тырыстық. Шындығына келгенде, мәтіннің санаулы сөзін қазақшага бейімдеп аударғанда бәрі түсінікті болады. Бабыр тілін бүгінгі заманда бізге жатсындырған екі себеп бар: біріншісі – арадан ғасырлар өткендігі,

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

екіншісі – осы уақыт аралықта екі түрлі графикамен таңбаланып кеткендігі болып тұр.

Бабыр Қазақ хандығын жақсы білген. Оған Қасым ханға берген бағасы дәлел. Бабырдың Қасым ханға ондай баға беруі – аса маңызды һем шындықтың тарихи мәйегі. Өйткені біріншіден, Бабыр патша – Қасым ханның замандасы, екіншіден, Бабыр негізін қалаған тарихта теңдесі жоқ ұлы империясы жүздеген жылға жалғасып, адамзат мәдениеті мен руханийтына баға жетпес жәдігерлер қалдырыған тұлға ретінде Қасым ханға берген бағасының айрықша мәні бар. Сол себептен Қасым ханның Қазақ хандығындағы ерекше орнына тереңірек көңіл бөліп, зерделеуге тиіспіз. Оның бір айғағы Қасым хан қыпшак даласын түгелдей Қазақ хандығының иелік етуіне жол ашты.

Бабыр аталған кітабында «қазақ» сөзін түрлендіріп, әртүрлі мағынада қолданған. Мәселен: «еркіндіксүйгіш», «халықшыл» сынды ұғымдарға сыйдырып пайдаланған. Солардың бірсыншырасы мынадай:

«ایکینچی قىز مىنىيگ والدەم قاتاق نىڭار خانىم ايدى. اكثىر قزاق لىق لار دا و فترت لار دە مىنىنگ
بىلان بىلە ايدى لار»

«Екінші қызы менің анам Құтлық Нигар ханым еді. Көбінесе қазақлықтарда таққа таласып бүлік шыққанда менімен бірге еді».

Бұл сөйлемде анасы Құтлық Нигар ханымның автормен қазақлықтарда бірге болғанын ескерсек, Бабыр анасын қарақшылық пен барымта жасауға өзімен бірге алып жүрмесі анық. Сондықтан «қазақ+лық» аталған мәтінде орталық биліктен шеттеп, еркін жүрісті мензейді. Бұл жайт үш себепті орын алуы мүмкін: бірі – таққа таласқан қарсылыстың қуатты болуынан даланы пана тұтып, қашқын күйде журуі. Екіншісі – орталық билікке бағынғысы келмейтіндер далада аң аулап, сәтті уақытын күтіп тіршілік ете тұруы. Үшіншісі – болмыс-табиғаты қалалық тіршілікті сүймейтін жандар, қазақылық өмір салтын ұстанады. Олар – даладағы еркін өмірді қалайтын адамдар. Мұндай жайттар «Тарих-и Рашиди» кітабында да жазылған.

Бабыр тағы да әкесінің әмірлерін таныстырып баға берген тұсында «қазақ» сөзінің тіркесін былай қолданған: «... Тағы бірі Қасымбек еді. Қаушын (ру) еді. Бұрынғы Әндіжан қосынының бектерінің бірі еді. Асанбектен соң менің жанымда билік иесі болды. Өмірінің соңғы кездерінде билігі мен беделі артты және өксімеді. Мәрт кісі еді. Бір мәрте Касан өңірін шапқан өзбектің артынан барып жайпап тастаған. Омар Шейх мырза қасында қылыш сермен жүрген-ді. Иасы кешіті (өткелі) ұрысында да жақсы шабысты. Қазақлықтарда Мәсшә тауынан Сұлтан Маһмұд ханның қасына бармақ ниетін қылғанда Қасымбек айырылып, Хұсрау шаһ қасына кетті. Бұл мәтінде «қазақ+лық» сөз тіркесі «еркін өмір

салтындағы далалық» деген ұғымды білдіреді. Бұл адамдар өмірден шаршап-шалдыққанда жайлауға барып демалып, бой жазған жағдайды меңзейді. Екінші жағынан түркілер қаншалықты қалада тұрса да далага, оның еркін өміріне сағынышы жоғалмаған. Сондықтан «Бабырнама» кітабын өзге тілдерге аударма жасаған аудармашылар «қазақлық» сөзін «барымта» деп бір сарында аудара берген. Бұл – бір сөздің түрленіп, бірнеше мағынада қолданғанына көніл бөлмегеннен туындалп отырған жайт. Өйткені «қазақлық» тіркесін барлық жерде «барымта» деп тәржімаласақ, Бабыр патша барымтаға барып жүрген болса, оның есімі ұлы патша қатарында ұлы барымташы деген атпен де танылар еді. Барымта жасау – Бабыр табиғатына жат қылыш.

«Қазақлық» тіркесін Бабырдың мына сөйлемінен қарайық. Онда: «... Тағы бірі Уәйіс Лағәри еді. Самарқандтық Тоқшы елінен еді. Омар Шейх мырза қасында соңғы кездерде өте жақын жүрген еді. Менімен бірге қазақлықтарда жүретін. Ақыл-парасаты жақсы еді. Біршама бүлікшіл еді», – деп жазған. Бұл мәтінде де «қазақлық» барымташылық мағынадан алыс тұр. Себебі олжасы жоқ бұл қандай барымташылық? Бабыр барымтаға шыққан болса қай жерге барымта жасап, қандай малмұлікті олжалағанын бір рет болса да айтар еді.

Бабыр Сұлтан Ахмет балаларының жайын жазғанда «қазақлық» сөзін тағы да қолданады. Онда: «... Ушинші қызы Айша Сұлтан begim еді. Бес жасында Самарқандқа келгенде маған атастырған еді. Соныра жорықтарда Хожәндқа келді, алып едім (үйленген едім). Самарқандты екінші рет алғанда біргене қызы болып еді, неше күн соң тәнірі рақметіне барды. Ташкенттің булігінен бұрынырақ әпкесінің тұрткісімен менен шықты (ажырасты)». Бұл мәтінде «қазақ+лық» сөзі «жорықтар» дегенді меңзейді. Бәлкім, партизандық тұтқылдан жасалатын жорықтар болып тұрған.

Бабыр осында Айшаның жалғыз қызы болғанын «біргене қыз» деп береді.

Бабыр Сұлтан Әбу Сайд мырзаның балалары жайын айтқанда:

«اوچونچى قزاق بىگىم ايدى»

«Үшінші Қазақ begim еді», – деп жазды.

Бабыр кітабының тағы бір түсінда «Қыпشاқ» деген жазылады. Онда:

«خسرو شاه ايدى تركستان ليق پچاق دين دور»

«Хұсрау шах еді, ол түркістандық қыпшақтан дұр», – делінген.

Осы Қыпшақ тайпасы кейінгі тарихта қазақ халқының құрамындағы бір ру болып аталады. Сол кезде қазақ халқынан бөлек тарихнамаларда аты аталып жүрген ру-тайпалар кейін қазақ құрамына енгенін көреміз. Бұл жайтты дерекпен зерделесек, «қазақ» сөзінің этимологиясын анықтауға септігін тигізеді. Ал Түркістан тайпаларының біртұтас ел

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

болғандығының атауы еді. Өйткені тарихшылар Түркістан атауын тілге тиек еткенде түркі елін мензейді. Сондықтан Қазақ елі тарихи Түркістан кеңістігінің бір бұтағы болып, жаңаша атаумен тарихи арнасында өз Елдігін атажұртында жалғастырып келеді.

Бабыр еңбегінде 1496 жылғы оқиғаларды баяндағанда «қазақ жігіттер» деген тіркесті қолданған:

«تولون خواجه مغول نى ايکى اوچ يوز قزاق بىيگىت لار بىلە ايلغار بىاردوك»

«Төлен қожса мөголды екі-үш жұз қазақ жігіттермен жорыққа аттандырыдық».

Бұл мәтіндегі «қазақ жігіттер» сөз тіркесіне зер салғанда «қазақ» сөзі «партизандық іс-қымылға шындалған еркіті жауынгер» дегенге саяды. Бабыр «қазақ» сөзін осы мағынада қолданғанын кітаптың тағы бір түсінда көреміз:

«تولون خواجه آلتىق بارىن نىنگ مردانه و سرآمد و قزاق بىيگىت لار يدىن ايدى. آتام غمر شىخ ميرزا رعایت قىلىپ ايدى و هنوز رعایت قىلماق تە ايدى. مين خود تربىيت قىلىپ بىگ قىلىپ ايدىم. عجب مردانه و قزاق بىيگىت ايدى. رعایت ارزندە سى ايدى»

«Төлен қожса атты барынның ер, бетке ұстары қазақ жігіттерден еді. Әкем Омар Шейх мырза жсанаширлық қылып еді, қазір де жсанашир болып жсур. Мен өзім тәрбиелеп, бек қылып едім. Гажсан ер және қазақ жігіт еді. Жсанаширлыққа лайықты еді».

Бабыр біз негізге алған түркі тілінде жазылған «Бабырнама» кітабының 86 және 88 - беттерінде де «қазақ+лық» тіркесті қолданған. Сонымен бірге мөғол ұлысы туралы өз көзқарасын білдірген. Онда:

«مېنینگ آنم فاشیدا مېنگ بىش يوز ايکى مېنگ گا يالوق مغول اوللوسى دين بار ايدى. ينه حصاردین حمزه سلطان و مهدى سلطان و محمد دو غلت الار بىلە او همونچه چاغлицق مغول كىلىپ ايدى: هميشه يمانليق و بوزوچى ليق مغول اوللوسى دين بولاكىلگاندور»

– «Мениң анамның қасында мың бес жұз, екі мыңға жсүк мөгол ұлысынан бар еді. Тағы һисардан Әмзе Сұлтан, Мәнди Сұлтан және Мұхаммед дүгелат. Олармен бірге де сонашылқ мөгол келіп еді. Қашанда жсамандық пен бұзақылық мөгол ұлысынан болатұғын», – делінген.

Осы тұста мөғол ұлысына қатысты Бабырдың берген бағасына тоқтаған себебіміз: ол мөғол, қазақ, тағы басқа ұлыстарды бір-бірінен ажыратып, оларға өз көзқарасын анық білдіріп отырған. Мұнда Бабыр өзінің мөғол еместігін нақтыладп тұрса да, европалық ғалымдар оның Үндістанда құрған империясын Мөғол империясы деп атағанының жөні жоқ екенін көрсетеді. Оларға Бабыр империясын Мөғол империясы деудің не қажеті болған? Екінші мәселе – парсы және түркі тарихшылары Шыңғыс хан мен оның ұрпақтарын «мөғол» деп жазады. Ал қазақ ғалымдары оны мөғол, монғол, монғұл, тағы басқа түрлендіріп жазып жатады. Оны қалай түсінеміз? Тарихта бір шындық бар. Ол

жаулаушы ел ұдайы жаулап алған жергілікті күшті елдің құрамына еніп, ассимиляцияға ұшырап, сол елдің болмысының бір бөлшегіне айналып отырған. Еуропалықтар, арабтар, парсылар һәм түркілер осындай тарихи процестерді басынан өткізіп, талай рет өзге ұлыстарды өз құрамына енгізіп, бойына сініріп отырды. Сондай заңдылық негізінде Түмен Балтабасұлы (1884-1957): «Бұл жерден кімдер кетіп, кім қалмаған?! Қара жер қаза жетсе кімді алмаған?! Қызылбас, Қытай, Қыпшақ, Қырым, Қыргыз, Айладыр алтау болса, Қалмақ жетеу – Ерлерден өртедегі қалынған жер», – деп жырлағандай, қазақ халқы да жеті жүртты өз бойына сініріп келді.

Бабыр тағы бір әңгімесінде:

«اندجان دا قىشلماق دىن غۇيم كىشى سى گا ھېچ ضرر و آسىبى يىتماس بلکە اوغورلىق و
قراق لىق بىلە كۈچلاتماكى نىنگ احتمالى باردور»

«Әндіжсанда қыстаудан жсаудың кісісіне еш зарары мен зияны тимес, бәлкім, ұрлық пен қазақылықпен бірге күшейіп кетулерінің ықтималы бар», – деген еді. Сондай-ақ:

«اوшибو قىشلاق تە ايكاندا خدای بىردى توغىچى كىم يانگى رعایت قىلىپ بىگ قىلىپ ايدىم.
ايکى اوچ قاتلا توشوب تىبل نىنگ قراғىنى باسىب باشлار كىسىب كىلتىرىدى. اندجان و اوش نواحى سىدىن ھم قراق يىگىت لار : عىارلىق بىلە تىنماى بارىپ ايلقى لارин سوروب كىشى لارин اولتۇرۇب بىسياز عاجز قىلىلار»

«Сол қыстауда болғанда Құдаіберді Тоқышыга мейір-шапагат көрсетіп, бек қылып едім. Ол еki-үш рет қайта барып Тәнбәлдің қарсылығын басып, басын кесіп алып келген. Әндіжсан мен Ош өңірінде де қазақ жігіттер әшиарлықпен тынбай шабуылдан, жылқыларын айдал, кісілерін өлтіріп, қатты әлсіреткен болатын». Бабыр жоғарыдағы үзінділерде «қазақты», «әшиар» сөзімен балама сөз етіп қолданған. «Әшиар» сөзіне парсы түсіндірме сөздіктерінде былай анықтама берілген: «әшиар – шапшан, батыр, зерек, епті, жасампаз және сиқыршы адам. IX ғасырда керуен жолын кесіп, алған олжаларын халық иглілігіне жаратып жүретін мәрт, жауанмәрт, жауынгер, батыр». Жақып ибн Лейс Саффар есімді әшиар 868-878 жылдары әшиарлар топтарының қолдауымен Бағдаттағы халифаға қарсы шығып, Иран мен Ауғанстан аймақтарындағы Кабул, Герат, Керман және Фарс территориясын халифатқа бағынбайтын дербес, өз билігіндегі ел деп жариялады. Сөйтіп, Иранның шығыс өңірінде орналасқан Систанда Зәрәнж қаласын астана етіп, алғаш рет халифаттан тәуелсіз саффари үкіметін құрды.

Бабыр өз шығармасында «қазақ» сөзін молынан қолданып, лексикалық мағынасын зерттеп-зерделеуге зор мүмкіндік береді. Оның еңбегінде кездесетін «қазақ» сөзінің тізімі әрі қарай жалғаса береді. Тек қана осы тұста Бабырдың айтқан ойынан ой туып, бір ұрымтал сөздің реті келіп

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

тұр. Бабыр Үндістан елін жаулап алғандығы туралы айтқанда, ол елдің өткеніне біраз көз жүгіртпі, кітабында былай жазған:

«حضرت رسالت زمانیدین بو تاریخ قه چه اول بوز پادشاه لاری دین اوچ کیشی هندوستان ولايتیغه مسلط بولوب: سلطنت قیلیپ تورلار. بير سلطان محمود غازی و اوЛАДИ هندوستان مملکتі دا مدت مدید سلطنت تختى غه اولتوروپ تولار ایکینچى سلطان شهاب الدین غوری و قول لاری و توابعی کوب بیل لار بو ممالک да پادشاه لیق سوروبتۇرلار. اوجونچى مین دورمین»

«Әзіреті Рәсүл заманынан бұл тарихқа дейін жүздеген патшадан уш кісі Үндістан уәлаятын жаулап, салтанат құрган. Бірі – Сұлтан Махмұд Газналық және әулеттері Үндістан мемлекетінде ұзақ уақыт патша тағында отырған. Екінші – Сұлтан Шаабеддин ғури мен айналасындағылар көп жыл бұл мемлекетте патшалық құрды. Үшіншісі мен дүрмін». Бабыр осы мәліметті бере тұрып, Үндістан тарихына шолу жасап, пікір білдіреді. Онда ол:

«ولى مینینگ ايشيم اول پادشاه لارنینگ کا اوخشماس: نى اوچون کیم سلطان محمود هندوستان نى کیم مسخر قیلدى: خراسان تختى اينىنگ تحت ضبطى دا ايدى و خوارزم و دارالمرز سلاطینى انگام طبیغ و منقاد ايدى. سمرقند پادشاهی اينىنگ زیر دستى ايدى: چریکی ایکى لک بولماسا خود بير لک ته نى سوز ايدى. ينه غنیم لارى راجه لار ايدى. تمام هندوستان بير پادشاه دا ايمىس ايدى. هر راجه بير ولايت ته اوزباشى چه پادشاه لیق قیلور ايدى»

«Бірақ менің ісім ол патшалардікіне үқсамайтын, не үшін десек, Сұлтан Махмұд Үндістанды жаулап алды, Хорасан тағы оның билігінде еді және Харезм шекаралас Сұлтандар оған бағынышты болған. Самарқанд патшалығы оның қол астында еді. Ерікті әскері екі жуз мың болмаса да, өзі бір жуз мыңды құрайтын. Әрі жаулары разжалар еді. Бүкіл Үндістан бір патшалық емес-ти. Әрбір разжа бір уәлаята өз басына патшалық құрган еді».

Бабырдың әңгімесіне мұқият зер салғанда бүтінгі біртұтас Үндістан атты ірі мемлекеттің түркі патшаларының сол елге жасаған жорықтары әрі өктем саяси билігінің арқасында разжаларын біріктіріп құрған бір ел екендігін байқаймыз. Дәл осылай Қытай, Ресей, Мысыр және мұсылман Таяу Шығыс, Еуропа елдерінің біртұтас ел болып бірігуіне түркі билеушілері әсер етті. Бабыр мен Әмір Темір ұрпағымын, сол үшін күресіп жүрмін демеді. Ол түркімін деген сыңай танытып түркі әдебиетінің теориялық еңбегін жазды, түркі тілін дамытып, сол тілде прозалық, поэзиялық шығармалар жазды. Сол себепті оның өмірлік жетістіктері мен шығармалары барлық түркітекtes халықтың ортақ қазынасы іспеттес. «Түркілік» ұғым барлық түркітекtes халық үшін тарихи-саяси һәм руханимәдени түрғыдан маңызы зор екендігін казақ ғалымдары кеңестік дәуірдің өзінде терең ұфа білген. Сол үшін де өз тұжырымын жасап жариялаған. Әрі 1967 жылы жарық көрген «Ертедегі қазақ әдебиеті хрестоматиясы» атты оку құралына енгізіп, тарихи батыл қадам жасаған. Олар: «Қазақ халқының құрамына енген рулар ерте

замандарда Орта Азия мен Қазақстанды, оңтүстік-шығыс Сібірді, орта және төменгі Еділді, Каспий жағалауларын мекендейген; кейін әзіrbайжан, түркмен, қарақалпақ, өзбек, қырғыз, ұйғыр, хакас, башқұрт, татар халықтарының құрамына енген ру-тайпалармен аралас, көршілес өмір сүрген. Сол себепті ертедегі қазақ тайпаларының тарихы да, оның әдебиеті де осы тайпалардың экономикалық, әлеуметтік өмірімен тығыз байланысты.

Ерте уақыттарда арғы-бергі тарихтарда аталатын скиф, ғұн, қаңлы, сақ, сармат, алан, қарлұқ, хазар, оғыз, құрман – бәрінің шыққан тегі бір. Олар – ерте замандарда Қытай мен Рұм (Византия) аралығын мекендейген түркілер. Түркі, монғол ру тайпалары үнемі бір орында, әуелгі мекен еткен жерінде отыра бермеген. Кейде өзара жауласып, соғысу салдарынан, кейде басқа жақтан келген бөтен тайпалардың жорығы салдарынан да бір жерден екінші жерге, бір өлкeden екінші өлкеге көшіп, мекендерін жи өзгертіп отырған. Әсіреле Александр Македонскийдің жорығы, ғұндардың қоныс аударуы, арабтардың жауап алуды, монголдардың шабуылы, онан кейінгі түрлі жаугершіліктер әлгі тайпаларды жойқын қырғынға ұшыратып отырды.

Кейін қазақ халқының құрамына енген ру-тайпалардың бірқатары біздің заманымызға дейінгі IV ғасырда Сырдарияның орта, жоғарғы ағысын, ал I ғасырда Ыстықкөл төнірегін мекендейген. Біздің заманымыздың алғашқы ғасырларында Шу, Талас, Қаратая, Сарысу алабын, VII-VIII ғасырларда Орталық Азия мен оңтүстік-шығыс Сібір территориясын, X-XIV ғасырларда орта, төменгі Еділ және Каспийдің шығыс, солтүстік, батыс жағалауларын мекендейген». Бұл тұжырым қазақ халқының тарихи әрі түркілік санасының өшпестен жаңғырып келе жатқанын көрсетеді.

Сондай-ақ қазақ өнерін зерттеуші фольклорист ғалым Ақселеу Сейдімбек әу бастан қазақтың түркі тарихымен сабактас екендігін жазған. Ол: «Түркілік мәдениет әлдекімнің қалап-қолдауын немесе мұсіркеуін қажет ете ме? Ол тарихи бар ақиқат емес пе? Тарихи ақиқат құбылысты кемел ғылыми зерде ғана жеріне жеткізе тани алса керек. Өкінішке орай, әзірше әрісі шығыстануда, берісі түркологияда шешімін күткен проблемалар шаш-етектен», – деп ой түйіп, тұшымды жауап іздейді. Содан ол «Қазақ әлемі» атты этномәдени пайымдау еңбегін жазды. Онда қазақ тарихы мен өнерін түркілік тарих һәм өнерімен бір кеңістікте, бір қайнардан сузындағанын дәйектеп, дәлелдей түседі.

Біз «қазақ» сөзінің шығу тегіне зер салып, зерттегендеге Абай Құнанбайұлының пікірін де ескергеніміз жөн болар. Абай: «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққандығы туралы» әңгімесінде көп жайтты

айтқан. «Есте жоқ ескі мезгілде, маңғұлдан бір татар аталған халық бөлінген екен. Қытайлар «татан» деп жазды. Асыл түбі казактың – сол татар. Осы күнде де қазақтың төре нәсілдері өзін-өзі біз татармыз деп айтысады. Онысы біз келімсек емес, түпсіз емес, таза тұқымбыз деген орынға айтылады, татардың кім екенін білгендігімен айтқаны емес», – деген пікіріне қарағанда Абай Нәдір шаһ Афшар (1100-1160 үйнір қамәри, 1688-1748 милади) заманында өмір сүрген тарихшы Өбуасан ибн Мұхаммед Әмин Гүлістане жазған «Можмәл-от-Тәуарих» атты кітабын оқығанға ұқсайды. Өйткені Абай алыстан сермен, «қазақ» сөзінің тарихын VII-VIII ғасырларда Ислам дінінің түркі даласына келуімен ұштастырып, маңғұлдан шыққандығына тоқтаған.

Ескерту: «Қазақ» сөзі әуелі әскери бір топқа берілген. Соын бір саяси одакқа теңелген. Соңында арнаулы бір қауымның есіміне айналған», – деп жазылған «Исламдық қауымдастықтар тарихы» атты кітапта.

«لابدوس در کتاب تاریخ جوامع اسلامی عنوان می کند که "کلمه قزاق ابتدا به یک طبقه نظامی اطلاق می شد، سپس به یک اتحادیه سیاسی اطلاق گردید و نهایتاً به عنوان نام یک گروه خاص قومی قرار گرفت»

«Бабырнамадағы» түркі сөздер термині жайында

Зәниреддин Мұхаммед Бабырдың (1483 ж. 14 ақпан. Әндіжан. 1530 ж. 26 желтоқсан. Аgra, Үндістан. Жерленген жер: Ауғанстан, Кабул, Бабыр бағында) «Бабырнама» атты кітабының көптеген артықшылықтары бар. Мәселен Түркістан (Бүгінгі Орталық Азия, Ауғанстан, Үндістан және Иран туралы түрлі тарихи, жағрафиялық, қоғамдық-мәдени, саясат, психология сынды көптеген жайттар жайлы берген мәліметтің арасында өз дәүірінде өмір сүрген әр түрлі қауым мен тайпалар атын атап кеткен. Сол үшін аталған тайпалар арасынан біразы бүгінгі күні ұлт-ұлысқа айналған. Тіпті кейбірі тарих сахнасынан жоғалып кеткен. Немесе шектеулі санмен, назардан тыс, аталған елдердің ішінде өмір сүріп келеді. Басты мәселе Бабыр атаған қауымдардың әрбірі адамзат тарихында қауымдасу мен оның ыдырап кетуін зерттеу мен зерделеуге мөл мүмкіндік береді. Адамзаттың қауымдасуындағы басты факторлар қандай? Ал қауымдастықтардың ұлт-ұлысқа қандай себептермен айнала алады? Және қандай себептермен әлі қауымдастық тайпалық деңгейге жетіп, әрі өрістей алмайды? Сондай-ақ қауымдастықтың өрісі кеңейіп ұлт-ұлысқа айналған кезде нендей факторлар оның құлдырауына жол аша алатынын Бабыр атын атаған тайпалардың есімін негізге алды, әрі оның тарихи және бүгінгі жайын зерттей аламыз.

Бабыр шығармасының «Кабул оқиғалары» атты тарауларына көптеген тайпалардың аты аталады. Кабул оқиғалары 909 нүжіре (1503-1504) жылдан бастап жазыла бастайды. Әрі 911 (1505-1506), 912 (1506-1507), 913 (1507-1508), 914 (1508-1509), 925 (1518-1519), 926 (1525-1526) жылдармен жалғасады. Байқаған боларсыз, осы арада 926 (1525-1526) жылы Үндістанға бет алудың аралықта 915 (1509-1510), 916 (1510-1511), 917 (1511-1512), 918 (1512-1513), 919 (1513-1514), 920 (1515-1516), 921 (1516-1517), 922 (1517-1518), 923 (1518-1519), 924 (1519-1520), 925 (1520-1521) және 927 (1526-1527), 928 (1528-1529) жылдардың оқиғалары кітапқа енбекен. Бұл тараулар қайда? Жазылған жоқ па? Әлде жазылыш, кейін жоғалыш кетті мे? Ол жағы әзірше беймәлім.

Бабыр жазған осы тізімдегі «қазақ» сөзі ол кезде Кабул уәліаятының көп қауым атауының бірі болған. Сонымен бірге қыпшақ даласында қазақ хандығын құрған бір ұлт сол заманда саяси сахнада болған.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

«Бабырнамада» қазақ этносиның қатысты мына [14]: «Сұлтан Әдіктен соң қазақ ұлысының ханы Қасым ханға тиді. Әңгімелерге қарағанда қазақ хандары мен Сұлтандар арасында атаптап ұлыста ешкім Қасым ханның билеген кеңістікті өз билігіне ала алмаған. Оның жауынгерлерінің санын үш жүз мыңға жуыққа жеткен еді», – әңгіме бар. Және «қазақ» сөзі қауымдастық мағынада Бабыр былай жазған: «Төлен Қожа барын руынан мәрт, көрікті, қазақ жігіттерінен еді, әкем Омар Шейх мырза оны құрмет көрсететін еді, қазірде дәл солай сыйласп келеді. Мен де өзім оны тәрбиелеп, бек қылышп едім, ол ғажап ер мінезді қазақ жігіті еді, қамқорлыққа лайықты жан болды» [70] – деп баға берген. Бабыр жазбаларында қазақ туралы жағымсыз сөз кездестірмейміз. Соған қарағанда Бабырдың жорықтарында қазақ жауынгерлері ең сенімді жолсерігі, майдандастары болған.

«Бабырнаманың» сөздігі

«Бабырнама» сөздігін әл-Фараби Қазақ ұлттық университетінің «Тұран-Иран» ғылыми-зерттеу орталығы мен Наманган инженерлік технология институтының Халықаралық тілдер кафедрасы тараپынан қазақ, өзбек, ағылшын тілдерінде дайындалып жатыр. Онда: 1. Түркі (түркі сөздерді төрт топқа бөліп қарастырылады. Оның үлгісі төменде берілген), 2. Парсы, 3. Араб, 4. Өзге тілдердегі сөздер.

Түркінің ескі сөздері:

1. Ұран [142] (اوران),
2. Қасқа атты [141] (قاشقه آتليق). «қасқа атты» дегеніне қарағанда қазақ тіліндегі «қасқа: шекесінің таңбасы бар мал» деген мағынаны білдіреді. Көбірек мәлімет үшін: Берік Жұсіп, Қасқа Қасқыр-қасқалар, «16. 06.2014. Abai.KZ»,
3. Сүрен салып [141] (سوران سالیب), ұрандатып шапқан мағынада қолданылған,
4. Шылау [137] (جيلاو).

Колданыстағы ортақ түркі сөздер:

1. Ағаш [61], (بیغاج),	4. Анар [60], (انار),
2. Ай [71], (ای),	5. Ант [71], (آنت),
3. Алма [60], (المه),	6. Астық [7], (أشليخ),

7. Ат [100] (أت),	25. Қауын [60] (فلاون),
8. Аталық [100] (آته لیق),	26. Қорған [141] (قرغان),
9. Атты [100] (آنلیق),	27. Қыс [61] (قیش),
10. Бұрын [59] (بورون),	28. Семіз [59] (سیمیر),
11. Жаз [60] (ياز),	29. Сол [71] (اوشول),
12. Жаман [69] (پمان),	30. Соңыра [69] (سونگره),
13. Жол [59] (یول),	31. Сұңқар [129] (شناق),
14. Жуық [141] (یاوغ),	32. Сіңлі [129] (سینکیل),
15. Жүзім [60] (اوزوم),	33. Тәнір [59] (تینگری),
16. Жігіт [59] (بیگیت),	34. Ұзын [69] (اوزون),
17. Көбірек [100] (کوپراک),	35. Ұл [100] (اوجول),
18. Көл [65] (کول),	36. Ұлық [59] (اولوق),
19. Көп [65] (کوب),	37. Ұлыс [59] (اولوس),
20. Күйеу [67] (کیاۋ),	38. Ұрық [59] (اوروغ),
21. Күн [71] (کون),	39. Ұрыс [32] (اوروش),
22. Күндік [67] (کون لوک),	40. Ұшін [65] (اوجون),
23. Kici [27] (کیشى),	41. Іні [129] (اینى),
24. Қар [61] (قار),	

Түркіленіп кеткен парсы-араб сөздері:

1. Үміт [59] (امید),	14. Гұмбез – а [63] (گبەد),
2. Мырза [59] (میرزا): «Бабырнамада»: «Байсұңқар мырза», – деп жазған. Бұл жерде «мырза» тегі парсы сөзі яғни әмірден туған. Осы орайда айтатұғын нәрсе парсы тіліне де көптеген түркі сөзі еніп, парсыланып кеткен. Мәселен: парсылар «мырзаның» орнына түркінің «ага» (آغا) сөзін және әйелге түркінің «ханым» (خانم) сөзін қолданады,	15. Ғимарат – а [61] (عمارت),
3. Айып – а [63] (عیب),	16. Дарбаза – п [59] (طلب باز),
4. Арзан – п [67] (ارزان),	17. Дәме – а [69] (طعم),
5. Ая – п [61] (هواء),	18. Еш – п [60] (هیچ),
6. Аят – а [61] (آیت),	19. Жаһан – п [61] (جهان),
7. Әкім – а [59] (حاکم),	20. Зайыр – а [69] (ظاهز),
8. Әрекет – а [100] (حرکت),	21. Заман – а [60] (زمان),
9. Әшкере – а [69] (آشکار),	22. Кен – а [61] (کان),
10. Бақ – п [61] (غایب),	23. Көмек – п [69] (کمک),
11. Бәзі – а [69] (بعضی),	24. Қабір – а [59] (قبر),
12. Бейіш – п [61] (بهشت),	
13. Гұл – п [61] (گل),	

25. Қадам – а [59] (قدم),	41. Пәк – п [60] (پاک),
26. Мазар – п [59] (مزار),	42. Рақмет – а [61] (رحمت),
27. Мазмұн – а [70] (مضمون),	43. Сахара – а [65] (صحراء),
28. Мәлім – а [60] (معلومات),	44. Сұлтан – а [59] (سلطان),
29. Мәртебе – а [70] (مرتبه),	45. Тарап – а [61] (طرف),
30. Мәшһүр – а [59] (مشهور),	46. Уәлаят – п [59] (ولایت),
31. Медет – а [69] (مدد),	47. Үкімет – а [67] (حکومت),
32. Медресе – а [61] (مدرسہ),	48. Хабар – а [59] (خبر),
33. Мекем – а [61] (محکم),	49. Хана – п [63] (خانہ),
34. Мұрсаат – а [70] (فرضت),	50. Хат – а [70] (خط),
35. Мұмкін – а [69] (ممکن),	51. Хош – п [67] (خوش),
36. Нақыш – п [61] (نقش),	52. Шаһар – п [59] (شهر),
37. Намаз – п [32] (نماز),	53. Шынар – п [61] (چنار),
38. Нәзік – п [65] (نازک),	54. Шыны – п [63] (چینی),
39. Нығмет – а [67] (نعمت),	55. Ықтияр – а [100] (اختیار).
40. Патша – п [59] (شاه - پادشاه),	

Қосалқы сөздер:

1. Кем, кем+деу, аз+дау [59] (کمراه) -п+т-: «Бабырнамада»: «кем+ірек» бірақ қазақ тілінде «кем» сөзі жеке түрде көбірек қолданылады. «Шерхан Мұртаза: Бір кем дүние». Қосалқы түрде азырақ қолданылады,
2. Тәрік, тәрік+қылмас-п+т [33] (ترک قیلماس) ,
3. Нәзік+рек –п+т [65] (نازک راک) ,
4. Мұләйім+рақ [157] (ملايم+راق).

Әдебиеттер:

1. Заниреддин Мұхаммед Бабыр, Бабырнама, баспаға дайындаған: Һедаятолла Һедаят, Ауғанстан, Мазар Шәріп. – «Ұлықбек мәдени қоры» баспасы, 1387 (2008), – 550 бет.
2. Заниреддин Мұхаммед Бабыр, Бабырнама, орыс және өзбек тілдеріндегі аударма бойынша қысқартылған аудармасын қазақ тіліне жасаған: Байұзақ Қожабекұлы. – Алматы, «Атабек» баспасы, 1993, 447 бет.

3. Мырза Мұхаммед Қайдар Дүглат, «Тарих-и-Рашиди», текстологиясын жасаған, түсіндірмесін жазған: Ислам Жеменей. – Тараз Мемлекеттік университеті, «Сенім» баспасы, 2014, 660+32 бет қосымша.
4. Мырза Мұхаммед Қайдар Дүглат, «Тарих-и-Рашиди», текстологиясын жасаған, түсіндірмесін жазған: Ислам Жеменей. – Техран, «Оғыз хан» баспасы, 2020, 1 кітап, - 230 бет.
5. Мырза Мұхаммед Қайдар Дүглат, «Тарих-и-Рашиди», текстологиясын жасаған, түсіндірмесін жазған: Ислам Жеменей. – Техран, «Оғыз хан» баспасы, 2020, 2 кітап, - 655 бет. 660+32 бет.
6. Мырза Мұхаммед Қайдар Дүглат, «Тарих-и-Рашиди», текстологиясын жасаған, түсіндірмесін жазған: Ислам Жеменей. – Техран, «Оғыз хан» баспасы, 2020, - 781 бет.
7. Мырза Мұхаммед Қайдар Дүглат, «Тарих-и-Рашиди», парсы тілінен қазақ тіліне аударған, түсініктеме жазған: Ислам Жеменей. – Алматы, «Қазақ университеті» баспасы, 1-кітап, – 367 бет. 2-кітап, – 450 бет. 2020 ж.
8. «Тарих-и-Рашиди әдеби әлемі». – Алматы, 2009, - 200 бет,
9. Занияреддин Мұхаммед Бабыр энциклопедиясы. – Ташкент, 2017, - 687 бет.

ФЕРГАНА

Сегіз жұз тоқсан тоғызынышы жылғы оқиғалар (1494)

Мейірімді және қайырымды тәңірі атымен!

Ұлық тәңірінің ілтипаты, жаратылысының төресі мәртебелі пайғамбардың шарапаты, таза жандарымен танылған шәдиярдың ізгі тілектерімен сейсенбі күні ораза айының бесінің сегіз жұз тоқсан тоғыз жылында (1483) Ферғана уәлаятында он екі жаста патша болды.

Ферғана уәлаяты бесінші ықылым, гүлденген жиегі шығыста Қашғар, батыста Самарқанд, оңтүстікте Бадахшанның тауларымен қоршалған. Ал солтүстігінде бұдан бүрын Алмалық, Алматы, Янги сондай-ақ кітаптарда Отырар дөлінген шаһарлар бар болған. Моғол мен өзбектердің шапқынынан қазіргі үақытта күйреп, гүлденген дәуірінен түк қалмаған. Шағын уәлаят. Астық пен жемісі мол, төңірегінде тау орныққан. Батыс жағында Самарқанд пен Хожәнд бар, бұл жағында тау жоқтығынан қыс мезгілінде қарақшылар тек осы жағынан келе алады.

Сейнун өзені Хожәнд (Хожәнт) өзені атауымен де танылады. (Ферғана) уәлаятының шығыс пен солтүстігінен келіп, уәлаяттың орталығынан өтіп, батыс жаққа қарай ағады. Содан Хожәндтың солтүстігі мен Фанакеттің оңтүстік жағынан, қазіргі кезде «Шаһрүхие» атымен танылған қаладан өтіп, тағы да солтүстікке бұрылып, Түркістанға бағытталады. Әрі өзге ешбір өзенге қосылмастан Түркістаннан әлде жырақтау жерде құмға сініп кетеді.

(Ферғананың) жеті аудандық қаласы бар. Бесеуі Сейнун өзенінің оңтүстік жағында, екеуі солтүстік жағында, оңтүстік жағында да қалалар бар, соның бірі – дәл орталарында орналасқан Әндіжан-дүр. Ол Ферғана уәлаятының астанасы. Онда астық көп, жемісі мол және қауын мен жүзімі жақсы болады. Қауынды егістік жерінде сататын дәстүр жоқ. Әнжіжаның [1] алмұртынан жақсырақ алмұрт болмас. Мауароннәһірда Самарқанд пен Кеш қорғанынан соңыра мұнан үлкенірек қорған жоқ-дүр. Үш дарбазасы бар, сарайы оңтүстік тараپында орын алғып тұр. Тоғыз тоғаннан су кіреді. Бір ғажабы кірген су ешбір жерінен шықпайды. Қорғанның төңірегіндегі ордың тас қапталынан қыыштықтан үлкен жол тәселип тұр. Қорғанның төңірегінде тұтастай ықшам аудандар бар. Бұл аудандармен қорған арақашықтығы ор жағасындағы үлкен жол-дүр.

Аңы да құсы да көп болады, қырғауылы шектен тыс семіз болады. Содан бір қырғауылдың сорпасын төрт кісі ішіп тауыса алмайды.

Елі түрік. Шаһары мен базарында түркі білмес кісі жоқ. Елінің сөйлеу тілі мен жазба тілі бірдей. Сондай-ақ Гератта өніп-өскен Әмір Әлішер Науайдың өлендері осындағы түркі тілімен бірдей. Елдің арасында

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

сұлулар өте көп. Атақты музыкант қожа Жүсіп әндіжандық. Ауасы сасық болғандықтан күз мезгілінде безек көп болады.

Және Ош қаласы бар. Әндіжанның оңтүстік-шығысында, шығысқа қарай, Әндіжаннан 24 шақырым жол тұр. Ауасы жақсы, ағар сұы мол. Көктемі өте жақсы.

Оштың артықшылығы жайында әңгіме көп. Қорғанының оңтүстік шығыс жағында бір келісті тау орын алған. Баракуң аталатын бұл таудың басында Сұлтан Маһмұт хан бір шағын бөлме салыпты. Ол құжырадан таяуырақ осы таудың тұмсығында: «тоғыз жұз екі де» мен бір сәкілі құжыра салдым, қорған мұнан әлде биіктеу болғанымен жақсырақ орында салынған, барлық шаһар мен аудандары аяқ астында. Әндіжан өзені Ош аудандарының ішінен өтіп, Әндіжанға барады. Бұл өзеннің екі жағына бақтар өсіп тұр. Барлық бақтары өзенге [2] қарайды, шегіргүлі өте нәзік болады, ағар сулары бар, көктемі өте жақсы. Шоқырланған қызғалдақ пен гүлдер бүршік ашып тұрады. Баракуң тауының етегінде шаһар мен бақ арасында бір мешіт салынған, Жауза мешіті деп аталады, тау жағынан бір үлкендеу арық агады. Осы мешіттің тысқары ауласы еністеу, беде гүлдері, көлеңкелі, жайнаған алаңы бар. Онда келген жолаушы мен жүргіншілер демалып тұрады. Оштың бұзақыларының қалжының сонда ұйықтап қалған біреу болса, оның үстіне арықтың сүйн шашып кетеді. Омар шейх мырза өмірінің соңғы кездерінде осы таудан ақ, қызыл жолақты тас тапқан. Онымен пышақтың сабын, белдікке тоға және кейбір нәрселер жасайтын еді. Өте жақсы тас еді. Ферғана уәлаятында Ош сыйқылды таза ауасы бар қала жок.

Тағы бір қаласы – Мәргинан, Әндіжанның батысында қырық екі шақырым қашықтығында орналасқан жақсы қала. Берекесі мол: анар мен өрігі аса жақсы болады. «Дана калан» деген анары бар. Оның тәттілігінде сары өріктің біраз қышқыл дәмі сезіледі. Семнан анарлары артықтау деуге болады. Өріктің тағы бір түрі бар. Оның дәнін алып тастап, орнына басқа жемістің жарнағын салып кептіреді, аты «собнани». Өте дәмді. Аң-кұсы мол. Ақбөкен жиі кездеседі. Елі сарт және төбелескіш те тентек болады. Олардың жекпе-жек төбелесу дәстүрі Мауароннәһрде кең тараған. Самарқанд пен Бұхарада атақты жекпе-жек төбелескіштердің көбісі Мәргинаннан болған. «надая» авторы Мәргинан қаласына қарасты «Решдан» кентінен шыққан.

Тағы бірі – Асфара, тау бектерінде орналасқан. Ағар сулары, жайнаған бақшалары бар. Мәргинаның оңтүстік-батысында. Мәргинан мен Асфара арасында елу төрт шақырым жол тұр. Миуа ағаштары мол. Бірақ бақшаларында көбісіне бадам ағашы бар. Елі түгелдей сарт және парсы тілді. Асфараның қырық сегіз шақырымының оңтүстік бағытында

төбелердің арасында бір жар тас түсін. Ол «айна тасы» дегінеді. Ұзындығы шамамен он [3] қары болған. Биіктігі кейбір жерінде кісінің беліне дейін болған. Айнадай әр жартысы сәулеленіп жаңғырып тұрады. Асфара уәляты төрт бөлек жайлаудан тұрады. Бірі – Асфара, енді бірі – Варух, тағы бірі – Сух, енді бірі – Һұшяр. Мұхаммед Шейбани хан Сұлтан Маһмұт ханмен Алаша ханды жеңіп, Ташкент пен Шаһрұхияны жауап алғанда, мен осы Сух пен Һұшяр жайлауына келіп бір жылға жуық уақыт өткізіп Кабулға бет алған едім.

Енді бірі – Хожәнд, Әндіжаннан батысына қарай жұз елу шақырым жол тұр. Хожәндтен Самарқандқа да жұз елу шақырым жол тұр. Ежелгі қалалардың қатарында. Шейх Мұслеңеддин мен қожа Кемал Хожәндтен болған. Жеміс-жидегі мол және өте жақсы. Оның анары жақсы болуы мәшінр. Самарқанд алмасы, Хожәнд анары едәуір атақты. Бірақ қазірге дейін Мәргинанның анары артықшылығы артық болып келеді. Оның қорғаны биік бір жерде орналасқан. Сейіхун өзенін солтүстік жағынан агады. Өзен қорғаннан бір оқ атым жерден өтеді. Қорған мен өзенін солтүстігінде «Мұнығұл» атты бір тау бар. Бұл тауда фируза кені және басқа кендер табылған. Бұл тауда жылан ордасы бар. Хожәндтың ауалаңы мен құс алаңы өте көп. Онда акбөкен, бұғы, марал, қыргауыл, қоян көптең табылады. Оның тау жағының солтүстігінің ауасы сасық болғандықтан торғайларда безгек болған деген көп рауаяттар айтылады.

Хожәнд құрамында Кенд-бадам бар. Ол аудан қаласындағы болмаса да әжептәуір қалашық. Оның бадамы жақсы. Сондықтан атауы да соған сай аталған. Һұрмыз бен Үндістанда түгел осы жердің бадам жөнелтіледі. Кенд-бадам Хожәндтөн отыз алты шақырым шығыс жағында тұр. Хожәнд пен Кенд-бадам арасында «Һадәруіш» атты үнемі жел соғып тұратын жазық дала бар. Мәргинанның да шығысында ылғи жел соғады. [4] Хожәндтың да батысында ұдайы екпінді жел соғып тұрады. Бұл далада бірнеше дәруіш екпінді жел соққанда жоғалып бір-бірін таба алмай «Һа дәруіш» деп шақырып жүріп, барлығы да қаза тауыпты деген әнгіме айтылады. Одан бері бұл даланы «Һа дәруіш» дейді.

Сейіхун өзенінің солтүстік жағында қалалар бар. Оның бірі – Әхси. Кітаптарда Әхсикет деп жазған. Сондықтан Әсиреддин шайырды Әсиреддин Әхсикеті деген. Ферғанада Әндіжаннан соңыра мұнан үлкендеу қала жоқ. Әндіжан батыс жағында елу төрт шақырым жол тұр. Омар Шейх мырза мұны астана қылыш еді. Сейіхун өзені қорғанның төмен жағынан агады. Қорған биік жардың үстінде орналасқан. Ордың орнына терең жарлар бар. Омар Шейх мырза мұны астана қылды. Бір-екі мәрте тыскәрақ жерден тағы жарлар салды. Ферғанада мұндай берік қорған жоқ. Ауылдары қорғаннан қырық сегіз шақырым жырақтау тұр. «Ауыл

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

қайда, ағаш қайда» мысалын шамалап Әхси үшін айтқандай болып тұр. Қауыны жақсы, «әмір темір» деген бір қауын түрі бар. Ондай қауын әлемде бар болғаны мәлім емес. Бұхараның қауыны мәшһүр. Самарқандты жаулап алған кезде, Әхси мен Бұхарадан қауын алғызып, бір жиында кестірдім. Әхси қауында еш мін жоқ еді. Аң-құсы өте жақсы болған. Сейнун өзенінің Әхси жағы жазық дала. Онда ақбөкен көп болады. Әндіжан тарабы орман болады. Бұғы, марал, қырғауыл, қоян көп табылады және аса семіз болады.

Тағы бірі – Касан. Әхсидің солтүстігіндегі кішірек қала. Сондықтан Әндіжан өзені Оштан келеді. Әхсидің өзені Касаннан келеді. Ауасы жақсы жер. Жайнаған бақшалары бар. Бірақ та жайнаған бақшалары түгелдей сай жағасында орналасқаны үшін «Алдына қозы тері тонын» киген деп атаған. Ош пен Касан елі қалаларының ауасы мен көркемдігін мақтан тұтады. [5] Ферғана уәлаятының төңірегіндегі тауларда жақсы жайлайулар бар. Осы тауларда тобылғы бұталар бар. Ол өзге еш жерде болмас тобылғы бұтасы. Оның қабағы қызыл. Одан асатаяқ және қамшиның сабы һәм құстарға қапас жасалады. Және жонып жебе қылады. Өте жақсы ағаш болғандықтан оны бар жерлеріне сыйлық етіп апарады. Кейбір кітаптарда «Рұхты сұлу» өсімдік осы тауларда бар. Бірақ қазірге дейін ештеңе естілмеді. Дегенмен Жеті кент тауларында ел «аю оты» дейтін өсімдік бар екенін естідік. Қасиетіне қарап, шамамен «Меңргия» (мықыр қияқ) өсімдігі шығар. Ел бұны осылай атайды. Бұл тауларда фируза және темір кені бар. Ферғана уәлаятының өнімі егер әділет болса, уш-төрт мың кісінің қамтамасыз етер еді.

Омар Шейх мырза асқан талпыныспен жоғары мұдделілікке үмтүлған патша еді. Ұдайы елдерді жаулау уайымы бар еді. Неше рет Самарқандқа жорық жасады. Кей кезде жеңіліс тапты, кей кезде мұратына ұласпай күйінді. Неше рет Шыңғыс ханның екінші ұлы Шағатай ханның наследінен болған және сол кезде Шағатай хан жұртында мөғол ұлысының ханы болған қайын атасы Жұніс ханды бірнеше рет шақырды. Ол менің үлкен атам болған, оны сұранып келтіретін. Әр ретінде келгенде оған уәлаят тарту ететін. Ал Омар Шейх мырзаның мұддесіне сай келмеуінен, кейде Омар Шейх мырзаның қыңырлығынан, кейде мөғол ұлысының қарсы шығуынан уәлаятта тұра алмай, тағы Моголстанға қайтып кететін еді. Соңғы рет келген кезде Ташкент уәлаяты Омар Шейх мырзаның қол астында болатын, оны кітаптарда «Шаш» деп жазатын. Кейбірі оны «Чач» деп жазғандықтан «чач садағы» деп айту содан шыққан. Сол кезден тоғыз жүз сегіз (1503) жылға дейін Ташкент пен Шаһрұхия уәлаяты Шағатай хандарының билігінде болды. Осы кезде мөғол ұлысының хандығы Жұніс

ханның үлкен ұлы менің нағашым Сұлтан Маһмұт ханның қолында еді.
[6]

Омар Шейх мырзаның ағасы Самарқанд патшасы Сұлтан Аһмет мырза және мөгөл ұлысының ханы Сұлтан Маһмұт хан Омар Шейх мырзаның қыңыр мінезінен заарарға ұшырап тұратын еді. Сондықтан бір-бірімен одақтасып, Сұлтан Аһмет мырза Сұлтан Маһмұт ханды қүйеу қылып, аталған жылы Хожәнд өзенінің онтүстігінен Сұлтан Аһмет мырза және солтүстігінен Сұлтан Маһмұт хан Омар Шейх мырзаның үстіне әскери жорыққа шықты. Осы арада ғажайып бір оқиға болды. Бұрын айтылғандай, Әхси қорғаны биік жар үстінде орнығып, ғимараттар жардың жағасында орын алған еді. Осы жылы Омар Шейх мырза дүйсенбі күні, рамазан айының төртінде кептерханасымен бірге жардан ұшып сұнқар болды. Отыз тоғыз жасында еді.

Дүниеге келуі және тегі: сегіз жүз алпыста (1456) Самарқандта дүниеге келді. Сұлтан Әбусайд мырзаның төртінші ұлы еді. Сұлтан Аһмет мырза, Сұлтан Мұхаммед мырза, Сұлтан Маһмұт мырзадан кіші еді. Сұлтан Әбусайд мырза Сұлтан Мұхаммед мырзаның ұлы еді. Сұлтан Мұхаммед мырза Мираншаһ мырзаның ұлы еді. Мираншаһ мырза Темір бектің үшінші ұлы еді. Омар Шейх мырза мен Жаһангер мырзадан кіші, Шаһрұх мырзадан үлкен еді.

Сұлтан Әбусайд мырза әуелі Кабулды Омар Шейх мырза сыйлас, Бабай Кабулиді атабек қылып, сонда кетуге рұқсат берді. Мырзалардың сұндет тойын қыларда оны Кәз шатқалынан, Самарқандқа алғызды. Тойдан соңыра Темірбек ұлық Омар Шейх мырзаға Ферғана уәлаятын сый тарту еткенде, Әбусайд мырзаға Әндіжан уәлаятын тарту етіп, Тоқшы Темір Тасыны атабек қылып жанына жіберді.

Тұр-келбеті: қысқа бойлы, тік сақалды, ақ құба жұзді, жалғау кісі еді. Өте тар тон киетін. Сондықтан қарның ішке тартқан тұрде, [7] белдікпен қабаттап байлап тастайтын еді. Байлаған соң қарның еркінсіп қоя берсе қомпиып, белдігі ашылып кете беретін еді. Кимек пен жемекте немікүрайлы еді. Сәлдесін ораганда мыж-тыж болатын еді. Сосын қызметкерлері қыртысын жатқызып орап беретін еді. Ол кездері бәрі сәлделерін төрт қайыра етіп орайтын еді. Жазда кеңес отырыстардан басқа уақытта мөгөл бөрік киіп жүретін еді.

Мінез-құлқы: қанапия мәзінабты, таза сенген кісі еді. Бес уақыт намазын тәрк қылмайтын. Өмірінде қазаларын түгендерген. Көп уақытын құран оқумен өткіzetін. Әзірет қожа Ұбейдолланы құрмет тұтатын еді. Оның сұхбат жиындарына көп қатынасатын еді. Әзірет қожа да оны баласындағы көретін еді. Анық сауатты болған. Бестік пен мәснәуи жанрындағы кітаптарды оқыған еді. Көбінесе шаһнама оқитын еді.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Ақындық шабыты бар еді. Бірақ өлең жазуға батылы бармайтұғын еді. Оның әділеттілігі мынадай болған еді. Қытай керуені келе жатқанда Әндіжанның шығыс жағындағы таулардың түбінде мың үйлік керуенде қар көшкіні басты. Сонда екі кісі құтылды. Хабар тауып, қызметкерлер жіберіп, керуеннің төңірегіндегі барлық дүниелерін жинастырды. Алайда ол кезде малдардың мұрагерлері онда болмаған болса да сақтап қойып, бір-екі жылдан кейін Самарқанд пен Хорасаннан мұрагерлерін шақыртып малдарын, сау-аман тапсырыды.

Оте жомарт еді, мінезі де жомарттығында болатын еді. Жарқын мінезді, көп сөйлейтін, шешен және тілі тәтті кісі еді. Батыр және ер мінезді кісі еді. (Соғыста) екі мәрте өзі барлық жігіттерден озып, қылыш серменең еді. Бір мәрте – Өхси қақпасында, тағы бір мәрте – Шаһрұхия қақпасында. Жебені орташа ататын еді. Жұдырығының соққысы өте ауыр болатын. Оның жұдырығының соққысынан жығылмаған жігіт жоқ-ты. Елдерді жаулаپ алушылық уайымынан көбіне татулық – ұрысуға, достық – дүшпандыққа ауысып тұратын еді.

Бұрынғы кездерде көп ішімдік ішетін еді, кейінірек аптада бір не екі рет ішетін болды. Ол әңгімешіл еді. Ол қызықты әңгіме айтатын кісі еді. Өлеңді шамалап жақсы оқитын еді. Кейінірек [8] есірткіні көбірек қолданатын еді. Есірткіден кәйіп болған кездері миы істемей қалатын еді. Жетімнің жебеушісі еді. Өмір қасіретін көп көрген, ұдайы нард ойнайтын еді, кейде құмар ойнап тұратын еді.

Соғыстар мен ұрыстары жақсы еді. Үш соғыста айқасты. Біріншісі – Жұніс ханмен Әндіжанның солтустік жағы, Сейіхұн жағасының Текесекірту деген жерде болған шайқас. Бұл жердің әлгі атауының себебі таудың етегіндегі мекенде өзеннің ағыс арнасы тарылып, ол жерден теке бірден секіре алатын болған деседі. Ол соғыста жеңіліп қалып, қолға түсті. Бірақ та Жұніс хан жақсылық жасап, уәләятына қайтуға рұқсат берді. Осы мекенде ұрыс болғаны үшін «Теке-секіру соғысы» сол уәләятта тарихи дата болып қалды. Екіншісі – Түркістанда Арыс өзенінің жағасында болды. Ол Самарқанд өнірін шауып қайтып бара жатқан өзбекпен Арыс өзенінің мұз қабатынан етіп, оларды тәп-тәуір басып, тұтқындарын босатып, малдарын алып иелеріне түгелдей қайтарып беріп, өзіне еш нәрсе дәмеленбеді. Үшіншісі – Сұлтан Ахмет мырзамен Шаһрұхия мен Өретебе арасында Хаяс деген кентте соғысып, жеңіліп қалды.

Уәләяты: Атасы Ферғана уәләятын оған беріп еді. Ташкент пен Сайрам да бірнеше рет мырзаның билігінде болды. Оны ағасы Сұлтан Ахмет мырза беріп еді. Шаһрұхияны бірнеше рет алдап алып, уысында ұстаған еді. Кейінгі кездері Ташкент пен Шаһрұхияның иелігі қолынан шығып

кеткен болатын. Содан Ферғана уәлаяты мен Хожәнд және Өретөбе қолында қалды. Өретөбенің бастапқы аты Ұсрушна болған. Оны Ұсруш деп айтқан. Хожәндты кейбіреулер Ферғана уәлаяты құрамына енгізетін еді. Сұлтан Ахмет мырза Ташкенттегі мοғοлдарға шабуыл жасап, Ташкенттен 12 шақырым қашықтықтағы Чир өзенінің (Шыршық өзені) жағасында олардан жеңіліс тапқан еді. Ол кезде Өретөбені Хафизбек Дұлдай билеп тұрған. Ол оны Мырзага тапсыра салды. Сол кезден бері Ұсрушна Омар Шейх мырзаның билігінде болып келеді.

Әuletтері: Одан үш ұл, бес қыз қалды. Бар ұлдарының үлкені мен – Зәһиреддин Мұхаммед Бабыр едім. Анам Құтлық Нигар ханым еді. Ендігі бір ұлы Жаһангир мырза [9] еді. Менен екі жас кіші болатын. Анасы Фатима Сұлтан, мοғοл түмендерінің бектерінен еді. Тағы бір ұлы Насыр мырза еді. Анасы Үміт атты ғұншашы әндіжандық еді. Ол менен төрт жас кіші еді.

Қыздарының үлкені ханзада Бегім, менімен бір туған еді, менен бес жас үлкен еді. Мен Самарқандты екінші рет жаулағанымда шейбаниханның бір кісісімен Сәрпол шығып, шайқасып, бар мүмкіндігінше ынта көрсетуден кем түспедік. Бірақ әлгі майданда жеңіліс таптық. Содан бес ай бойы қаланың қамалын қорғадым, қамалды қорғау мен бекінісін күшетуде және басқаруында кемшілік болмады. Тек қана төңіректегі патшалар, бектерден ешқандай көмек, қолдау болмады. Содан үмітсіз болып, қамалды тастан шықтым.

Аталған өліарада ханзада Бегім Мұхаммед Шейбани ханның қолына түсті. Одан Ҳұррәмшаш деген бір ұлы болды. Ұнамды ұл болды. Бәлх уәлаятын оған берген еді. Әкесі өлгеннен бір-екі жыл соңыра тәнірі рақметіне қауышты. Шаһ Ысмайыл Мәрвды өзбекті басқанда ханзада Бегім Мәрвде болған. Менің құрметім үшін оған жақсы қарап, маған жонелтті. Ол Құндызга келіп, маған қосылды. Жырақ қалғанымыз он жылға жалғасыпты. Менімен Мұхаммеди көкалдаш екеуіміз қарсы алдық. Бегім және оның жанындағылар атымды айтсам да тани қоймады. Біраз уақыттан соң таныды.

Тағы бір қызы Меһрбану begim еді. Ол Насыр мырзамен бір туған еді. Менен екі жас үлкен еді. Ендігі бір қызы Шаһарбану begim еді. Бұл дағы Насыр мырзамен бір туған еді. Менен сегіз жас кіші еді.

Келесі бір қызы Ядгар Сұлтан begim еді, анасы Аға Сұлтан ғұншашы еді. Тағы бір қызы Рұқия Сұлтан begim еді. Анасы Мәхдум Сұлтан begim еді. Оны Қаракөз begim дейтүғын. Ол екеуі мырза өлгеннен кейін дүниеге келген еді. Ядгар Сұлтан [10] begimді менің әжем Есендәулет begim баққан еді. Әндіжан мен Әхсиді Шейбани хан жаулап алғанда, Ядгар Сұлтан begim Әмзе Сұлтаның Әбділәлип Сұлтан атты ұлының қолына түсті. Мен

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Хатлан уәлаятын басып, Һисарды жаулағанымда Әмзе Сұлтан басқарған Сұлтандар маған қосылды. Сол өліара кезде Рұқия Сұлтан begim Жәнібек Сұлтанның қолына түсті. Содан бір-екі ұлы болып, түрмады. Осы аралықта өзі де тәнірінің рақметіне бөленіп кеткен деген хабар келді.

Қатындары мен сырластары: Құтлық Нигар бәйбішесі еді. Ол Жұніс ханның екінші қызы, Сұлтан Маһмұт хан мен Сұлтан Ахмет ханның әпкесі еді. Жұніс хан болса, Шыңғыс ханның екінші ұлы Шағатай ханның нәсілінен болған. Шыңғыс ханнан Шағатай, Шағатай ханнан Мұтакен, Мұтакеннен Есентуа, Есентуадан Барак хан, Барак ханнан Дауа хан, Дауа ханнан Есенбұға, Есенбұғадан Тұғлықтемір хан, Тұғлықтемір ханнан Қызырқожа хан, Қызырқожа ханнан Мұхаммед хан, Мұхаммед ханнан Шерәлі оғлан, Шерәлі оғланнан Уайыс хан, Уайыс ханнан Жұніс хан. Бұлайша осынша әңгіме болғандықтан хандардың қал-ахуалын да біршама баян қылайық.

Жұніс хан мен Есенбұға хан Уайыс ханның ұлдары еді. Жұніс ханның анасы түркістандық қыпшақ бектерінен Темірбектің құрмет тұтқан шейх Нұреддинбектің қызы не немересі еді. Уайыс ханның оқиғасында мοғол ұлысы екі топқа бөлінді. Бір тобы Жұніс хан жақ болды. Ал көп бөлігі Есенбұға хан жақтасы болған. Бұрынырақ Жұніс ханның әпкесін Ұлықбек мырза Әbdіәзиз мырзага айттырған еді. Осыған орай Барын түмен бектерінің бірі – Иразан, Жарас түмен бектерінің бірі Мирак – түрікмен Жұніс ханды үш-төрт мың мοғол отбасымен бірге Ұлықбек мырзаның алдына алып барып, оның көмегімен жаңа мοғол ұлысын жаулап алмақ болды. Бірақ Ұлықбек мырза оларға рақым қылмады. Тіпті кейбірін тұтқыннады. Кейбірін де бір-бірінен айырып, уәлаяттың түкпір-түкпіріне таратып, әбігерге салды. Бұл оқиға мοғол ұлысының тарихында «Иразан бүлігі» атанип айтулы датаға айналды. [11]

Жұніс хан Ирак жаққа өткен деген хабар бар. Бір жылдан артық уақыт Тәбризде тұрды. Ол кезде Тәбриздің патшалық тағында қарақойлы Жаһаншаш Барани отырған еді. Ол жерден Ширазға барды. Ширазда Шаһрұх мырзаның екінші ұлы Ибраһим-Сұлтан мырза билеп тұр еді. Бесалты айдан соң Ибраһим-Сұлтан мырза өліп, орнына ұлы Абдолла мырза отырады. Сөйтіп Жұніс хан Абдолла мырзаның нөкөрі болып, қызмет қылады. Хан он жеті-он сегіз жылдай Шираз бен сол уәлаяттарда тұрады.

Ұлықбек мырза мен оның ұлдарының талас-тартыстарында, Есенбұға хан ыңғайын тауып, Ферғана уәлаятын және Бадам кентті шауып келе, Әндіжанды жаулап алып, елін түгелдей тұтқынға алады.

Сұлтан Әбусаид мырза таққа отырғанда әскер жасақтап, Иәнгидің ар жағындағы Аспарада соғысып, Моғолстанда Есенбұғаны жақсы басты.

Сұлтан Әбусайд оның бүлігін тоқтату үшін Ирак пен Хорасан жақта жүрген Жұніс ханды елге алдыртты. Өйткені бұрыннырақ ханның әпкесі Ханымды Әбдіэзиз некелегендіктен ханға жездे болған. Сұлтан Әбусайд олардың осы жақындығын пайдаланып, Жұніс ханды шақыртып, той жасап, достасып, мөгөл ұлысына хан қылышп жіберген. Сол кезде түмен бектерінен болған Сағаршы сол аралықта ыңғайын тауып, Есенбұға ханды жамандап, Моголстанға келген еді. Сол кезде Сағаршы түмен бектерінің ұлығы Шер Қажыбек еді. Жұніс хан оның Есендәulet begіm қызына үйленді. Содан мөгөл дәстүрі бойынша хан мен Есендәulet begіmdі aқ киізге отырғызып, хан көтерді.

Жұніс ханның осы Есендәulet begіmнен үш қызы бар. Бәрінен үлкен Мейір Нигар ханым еді. Ол Сұлтан Әбусайд мырзаның үлкен ұлы Сұлтан Ахмет мырзамен қосылған еді. Одан ешқандай ұл да, қыз да болмады. Кейін өліара аласапыран кезде Шейбани ханның қолына түсіп еді. Мен Кабулға келгенде Шаһ begіmmen бірге Самарқандтан Хорасаннан Кабулға келген болатын. Шейбани хан Қандаңарда Насыр мырзаны қоршауына алғанда мен Ламғанға бет [12] алдым. Хан мырза, Шаһ begіm, Мейір Нигар ханым Бадахшанға тартты. Мырза ханды Мұбарак шаһ Зафар қамалына шақырғанда Абубәкір Кашғаридың шапқынына жолықты. Содан Шаһ begіm, Мейір Нигар ханым және тобының барлық мүшелері, әйелдері тұтқынға түсті. Ол (Мейір Нигар ханым) залым жауыздың тұтқынында пәни дүниемен қоштасты.

Екінші қызы – менің анам Құттық Нигар ханым еді. Ол көптеген қазақылықтар мен аласапыран кездерде менімен бірге жүретін еді. Кабулды жаулағаннан бес-алты ай соңыра тоғыз жұз он бірінші жылы тәнірінің ракметіне қауышты.

Ушінші қызы – Хуб Нигар ханым еді. Оны Мұхаммед Үсейін Көреген дүғлатқа ұзатқан еді. Бір қыз, бір ұлы болған еді. Қызыны Ұбайд хан алған еді. Мен Бұхара мен Самарқандты жаулап алғанда шықпай сонда қалып қалды. Сұлтан Саид хан тарапынан немере ағасы Сейіт Мұхаммед мырза маған елші болып келгенде оған қосылышп еріп кетті. Кейін Сұлтан Саид хан оған үйленді. Оның ұлы Айдар мырза еді. Оның әкесін өзбек өлтіргеннен соң менің жаныма келіп, үш-төрт жыл тұрды. Кейін рұқсат сұрап Кашғарға Саид ханның қасына барды.

*Барлық нәрсе өз тегіне қайтады,
Таза алтын, күміс пен қорғасында.*

Қазіргі кезде байсалды болып, жақсы жолға түсіпті. Ол жазу, сурет салу, оқ жону, найза мен садақ жасаудың, тіпті әр нәрсеге икемі бар, ақындық дарыны да бар екен. Маған жағдайын баяндаған хат келген еді, жазу мәнері де жаман емес.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Жұніс ханның тағы бір қатыны Шаһ begіm еді. Ханның өзге қатындары болса да ұл-кыздары осы екі анадан еді. Шаһ begіm Бадахшан патшасы шаһ Сұлтан Мұхаммедтың қызы еді. Осы Бадахшан патшалары өздерінің тегін Ескендір Филқұсқа жеткізеді. Аталған патшаның тағы бір қызы Шаһ begіmнің әпкесі болған. Оны Сұлтан Әбусайд мырза алып еді. Одан Әбубекір дүниеге келді. [13]

Жұніс ханның осы Шаһ begіmнен екі ұл, екі қызы болды. Жоғарыда айтылған үш ұлынан үлкен, үш қызынан кіші Сұлтан Маһмұт еді. Оны Самарқанд пен сол төңіректегі кейбір тұрғын жұртшылығы Ханеке хан деп атаған. Сұлтан Маһмұт ханнан кіші Сұлтан Ахмет хан еді. Ол Алаша ханға мәшіүр болды. Алашаның аталау себебі – қалмақ пен моғол тілінде адам өлтірушіні «алаши» деген. Сұлтан Ахмет қаншама қалмақты қайталап басып қалың кіслерін қырғаны үшін алаш атанип келген. Ол сез көп рет қолданыла келе Алаша «Alicı» есіміне айналған. Бұл тарихи кезеңнің хандары тақырыпқа қатысты қайталанып келе бергендейктен олардың оқиғалары мен жағдайлары жазу барысында әңгімеге өзек бола береді.

Сұлтан Нигар ханым өзгелерден кіші, тек бір қызынан үлкен болған ол Сұлтан маһмұт мырзаға ұзатылған еді. Мырзадан Сұлтан уайыс атты бір ұлы болды. Ол жайлы осы жазбада айтылады. Сұлтан Маһмұт мырза өлгеннен соң ешкімге хабар берместен ұлы жанына алып Ташкенттегі ағаларына барған еді. Сонда бірнеше жылдан кейін Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошы нәсілінен болған қазақ Сұлтандарының бірі Әдік Сұлтанға тұрмысқа шыққан еді. Ол оқиға Шейбани ханның Ташкент пен Шаһрұхияны жаулап, хандарын қолға түсірген кезде Сұлтан Нигар ханым он, он екі моғол нөкерлерін жанына алып, қашып Әдік Сұлтанға барған еді. Әдік Сұлтаннан екі қызы болды. Оның бірін Шейбан Сұлтанның әuletтері, ендігі бірін – Сұлтан Сайд ханның ұлы Сұлтан Рашидқа тұрмысқа шықты. Сұлтан Әдікten соң қазақ ұлысының ханы Қасым ханға тиді. Әңгімелерге қарағанда қазақ хандары мен Сұлтандар арасында аталған ұлыста ешкім Қасым ханның билеген кеңістікті өз билігіне ала алмаған. Оның жауынгерлерінің саны үш жүз мыңға жуыққа жеткен еді. Қасым хан өлгеннен соң Сұлтан Нигар ханым Кашгарға Сұлтан Сайд ханның жанына кетті.

Дәулет Сұлтан ханым бәрінен кіші еді. Ташкент бұлігінде Шейбани ханның ұлы Темір Сұлтанның қолына тұсті. Оның бір қызы болған еді. Самарқандтан [14] менімен бірге шығып еді. Олар үш-төрт жыл Бадахшан уәлаятында болды. Одан соныра Кашгарға Сұлтан Сайд ханның қасына барды.

Омар Шейх мырзаның әйелдерінің тағы бірі – қожа Үсейінбектің қызы Ұлыс аға еді. Одан бір қыз болған еді сәбилікте өлді. Бір-бір жарым жылдан соң оны әйелдер сарайынан шығарды. Тағы бір әйелі – Фатима Сұлтан аға еді. Ол мөгөл түмен бектерінен еді. Омар мырза бәрінен бұрын осы Фатима Сұлтан ағаны алып еді. Ендігі бірі – Қаракөз бегім еді. Оны кейінірек алып еді. Аса сүйкімді еді. Омар мырзаның көңіл қошына тегін Сұлтан Әбусайд мырзаның ағасы Мәнеушер мырза жеткізген еді. Омар мырзаның көптеп ашына әйелдері бар еді. Бірі – Үміт аға еді. Ол Омар мырзадан бұрын өлген еді. Омар мырзаның ақырғы кездерінде мөғолдық Тұн Сұлтан, тағы бірі – Аға Сұлтан әйелі болған.

Әмірлері: бірі – Құдайберді Теміртас еді. Ол Герат әкімі Ақбұға бектің ағасының нәсілінен-ді. Сұлтан Әбусайд мырза Жөке мырзаны Шаһрұхияда қоршауға алғанда Ферғана уәлаятын Омар Шейх мырзага берді. Истерін осы Құдайберді Теміртасқа басқартып, жіберген еді. Ол кезде Құдайберді Теміртас жиырма бес жаста еді. Оның жасы кіші болғанымен заң, ережеістің ретін өте жақсы игерген еді. Бір-екі жыл соңыра Ибраһим Бекжак Ошты шапқанда, Құдайберді Теміртас оны қуып жүріп, ұрысып, женіліс тауып, шейіт болды. Ол кезде Сұлтан Аһмет мырза Самарқандтың шығысында 108 шақырым қашықтықтағы Өретөбенің Аққашқай жайлауында болатын. Сұлтан Саид мырза Гераттың шығысында 72 шақырым қашықтығында орналасқан Бабахакиде болған. Бұл хабарды жеткізу Әбдіуағаб Шағауылға жүктеліп, оны Сұлтан Саид мырзага жөнелткен. Ол 756 шақырым жолды төрт күнде шауып жеткен еді. [15]

Тағы бір әмірі – Хафиз Мұхаммед-бек Дұлдай еді. Ол Сұлтан Мәлік Кашғаридің ұлы Аһмет Қажыбектің інісі еді. Құдайберді бек өлгеннен соңыра оны төтенше және өкілетті қызметкер етіп (Ферғанаға) жіберіп еді. Сұлтан Әбусайд мырзаның оқигасынан кейін Әндіжан бектерімен сыйыса алмау салдарынан Самарқандтағы Сұлтан Аһмет мырзаның қызметіне барды. Сұлтан Аһмет мырза Шыршиқ өзенінде женіліске ұшырағанда Өретөбеде болатын. Омар Шейх мырза Самарқанд жорығына бара жатқанда Өретөбеке келгенде Мұхаммед бек Өретөбені қызметіндегі мырзаларға табысталп, өзі Омар мырзаның қызметіне кірді. Омар Шейх мырзада оған Әндіжан билігін берді. Ол кейінірек Сұлтан Маһмұт ханның жанына қызметке барған еді. Сонда Мырза ханның тәрбиесін оған тапсырып, Дизәкті оған берген еді. Ол Кабулды жауламастан бұрынырақ Меккеге Үндістан арқылы баруға жолға шыққанда жол бойында тәңірі рақметіне қауышты. Ол жұмыны, сөзге сараң және беделсіз кісі еді.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Ендігі бір әмірі – Қожа Үсейін бек еді. Ол адамдығы мен қарапайым кісі еді. Ол сол заманның дәстүрі бойынша шарап ішу отырыстарында жақсы ән салушы еді.

Тағы бір әмірі – Шейх Мәзид бек еді. Ол маған тәрбиелеуші қылған еді. Ол заң жобасы мен тәртіп шараларын жақсы білетін еді. Бабыр мырзаға қызмет жасаған. Омар Шейз мырзаның қызметінде одан ұлығырақ бек болмады. Пасық кісі еді, екі жұзді болды.

Тағы бір әмірі – Әли Мәзид бек, Қауышын тайпасынан еді. Екі рет бүлікшілік жасаған. Бір рет Әхсиде, енді бірі – Ташкентте. Екі жұзді, пасық, жақсылықтың қадірін білмейтін, жарымас кісі еді.

Енді бір әмірі – Асан Жақып бек. Ол кішіпейіл, жақсы талғампаз, сергек және тартымды кісі еді. Мына бәйіт онікі:

*«Тотыдайын таранған, шабыт құсы қайта орал,
Жем болмасын сүйгенім сенсіз қарға-құзғынға».*

Мәрт, мерген кісі еді. Чоган ойынын* (Азияда парсы мен түркілер арасында кеңінен тараған, ат үстінде ойнайтын спорт түрі. 1860 жылдан Үндістаннан Британияға жол тапты. 1896 жылы Атина олимпиадасында ойналды. Содан бері әлемдік спорттың бірі болды. Қазіргі кезде 77 мемлекетте ресми түрде тіркелген. Бұл спорт түрінің ойынына футбол алаңынан сегіз есе үлкен жер қажет болған үшін және чоганға қатынасатын атты үш жыл бойы дайындау керек болған үшін әрі оған қажетті құралсаймандар өте қымбат болған үшін оны патшалар спорты деп атағаны бекер емес. Өйткені шын мәнінде бұл спорт түрі Иранның ежелгі дәуірі ахаманид патшалығы заманнан басталған деседі. Хак пеллені* (құмнан жасалған сатыларды шашып ойнау. – Ауд.) жақсы шашатын еді. Омар Шейх мырза қазасынан кейін менің [16] қызметімде басқаруға иелік еткен ол болды. Ол іші тар, шыдамсыз, бүлікшіл кісі еді.

Тағы бірі – Қасым бек Қауышын руынан еді. Бұрынғы Әндіжанның қосын бектерінен еді. Асан бектен кейін менің қызметімде басқару иесі ол болды. Ол өмірінің ақырына дейін басқаруда және беделі арта түсіп, кемімеді. Мәрт кісі еді. Бір мәрте Қасан өңірінде шабуылдаған өзбектердің ізіне түсіп, жақсы жайпап таставды. Ол Омар Шейх мырзаның қасында қылыштасып жүрген. Йәсі өткеліндегі шайқаста да жақсы шабысты. Таулы Месча аймағындағы қазақылықта мен Сұлтан Махмұт ханың қасына бармақ болғанымда Қасым бек менен айырылып, Хұсрау шаһтың қасына кетті. Тоғыз жұз онда Хұсрау шаһты тұтқындал, Кабулда қонысын қоршағанымда, Қасым бек сол кезде маған келді. Мен тағы да бұрынғыдай оған мейір-шапағат қылдым. Һазара түркімендерін Қош шатқалында шапқанымда Қасым бек кәрілігіне қарамастан жігіттерден тәуірлек ұрысқаны үшін Бангаш уәляттын жүлде ретінде сыйладым.

Кейін Кабулға келгенде Һұмаюнға атабек (тәрбиеші) қылдым. Зәміндавәр жауап алған кезде тәңірі рақметіне қауышты. Ол мұсылман, діндар, тақуа кісі еді. Күдікті тағамдардан сақтанатын еді. Парасат-пайымы өте жақсы еді. Көп қалжындастын еді. Сауатсыз бола тұра байыпты, нәзік кісі болатын.

Тағы бір әмірі – Бабақұлы бек. Ол Шейх Әли баһадүрбек тегінен еді. Шейх Мәзид өлгеннен кейін оны маған атабек қылған болатын. Сұлтан Ахмет мырза Әндіжанға жорық жасағанда, Сұлтан Ахмет мырзага (Бабақұлы бекке) келіп Өретөбені берді. Сұлтан Маһмұт мырза өлген соң Самарқандтан қашып келе жатқанда Өретөбеде Сұлтан Әли мырза қарсы шығып, ұрысып, оны жеңіп өлтірді. Жасағы мен қару-жарагы тәуір болған. Қызметкерлеріне жақсы қарайтын. Намаз оқымайтын, ораза ұстамайтын еді. Залым және қәпірсұмақ кісі еді. [17]

Ендігі бір әмірі – Әлидос Тағай еді. Ол сағаршы түмен бектерінен еді. Менің әжем Есендәулет begimniң тегінен болатын. Омар Шейх мырза заманынан гөрі мен оған көбірек құрмет көрсеткен болатынын. Ел оны қолынан іс келетін дейтін. Ол неше жылдай менің қасымда болып, ешқандай көзге көрінетіндей іс жасамады деуге болады. Сұлтан Әбусайд мырзага қызмет қылған кездері мен «иәде» таспен жаңбыр жаудыра аламын дейді екен. Құсбегі еді. Оның жарымас мінез, қыңыр қылық кісі еді. Сараң, бұлікшіл, дөрекі, екіжүзді, менменшіл, қатал, сұық жүзді кісі еді.

Тағы бір әмірі – Уайыс Лагәри еді. Ол Самарқандтық тоқшы тайпасынан еді. Омар Шейх мырза қасында жүріп, ақырғы кездері оған өте жақын болып еді. Менімен бірге қазақылықтарда бірге болатын еді. Ой мен амалайласы өте жақсы еді. Біршама бұлікшіл болатын еді.

Енді бір әмірі – Фияседдин Тағай еді. Ол Әлидостың інісі еді. Моғол әмірзадалар арасында Сұлтан Әбусайд мырза қызметінде оған артық алғырырақ кісі жоқ еді. Сұлтан Әбусайд мырзаның төрт қырлы мөрі қолында еді. Омар Шейх мырзаның өмірінің ақырғы кездерінде оған өте жақын болып жүрген. Тіпті Уайыс Лагаримен де сұхбаттас болып кеткен еді. Касанды Сұлтан Маһмұт ханға тапсырылғаннан бері өмірінің соңына дейін қызметінде болды. Ханды аса құрмет тұтатын еді. Ол құлдіргіш, әзілқой кісі еді, зинақорлықтан да саспайтын еді.

Тағы бір әмірі – Әли Дәруіш еді. Хорансандық еді. Сұлтан Әбусайд мырза жанында хорасандық ұландары жасағында қызмет қылған еді. Хорасан мен Самарқанд Сұлтан Әбусайд мырзаның билігіне өткенде осы екі астананың іске жарар белсенді жастарын арнайы топқа бөліп, хорасандық ұландар мен Самарқандтық ұландар екіге бөлді. Менің жанымда Самарқандтық жақсы ұландар бартұғын. Әли Дәруіш мәрт кісі

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

еді. Наталық жазуды тәуір жазатын еді. Табигатында саңдық басым еді. [18]

Енді бір әмірі – Қамбар Әлі мөғол еді. Ол атқорашы еді. Оның әкесі Ферғана уәлаятына келіп, біраз уақыт қасапшы болғаны үшін оған Қамбар Әлі қасапшы деп ат қойған. Жұніс ханың жанында қолбала болып жүріп, соңыра бек болыпты. Менің жанымда өте жоғары құрметке ие болған еді. Қызметте барынша ынтасы жоғары еді. Жұмысқа кіріскең кезде жалтақтығы бар еді. Мылжың және қырт еді. «Көп сөйлеген қырт сөйлеп кетер» деген бар. Оның шыдамы аз, топас кісі еді.

Омар Шейх мырза қайтыс болғанда мен Әндіжанның Шарбағында болдым. Оның хабары рамазан айының бесінде, сейсенбі күнінде Әндіжанға жетті. Жанымдағы бар нөкірлеріммен тездетіп, үрейменен аттанып, қорғанға қарай беттедім. Мырза қақпасына жеткен кезде Шерім Тағай шылбырымды қолына ұстап, Намазғаһа қарай алып жүрді. Оның ойынша, Сұлтан Аһмет мырза ұлы патша. Ол қалың әскерімен келе қалса, бектер мені де Ферғана уәлаятында оған тапсырады деген күдікте болды. Сол үшін мені Өзкент пен сол тау бектеріне қарай алып барған. Сонда егер де уәлаят оған берілсе, мен оның қолына түспей нағашыларым Алаша ханға немесе Сұлтан Маһмұт ханға барып паналасын деген ой болған.

Қожа маулана Қазы де Сұлтан Аһмет Қазының ұлы әрі Шейх Бұрнаннеддин Қылыштың нәсілінен болады. Ана тарапынан Сұлтан Елік Мазыға жетеді. Бұлардың отбасылары Ферғана уәлаятында дінбасы және ислам шейхы мәртебесіне ие болып келген. Олар жайлы осы жазбада талай рет айттылады. Қорғаның ішіндегі бектер біздің жайымыздан хабардар болған соң қожа Мұхаммед Дәрзи мен Омар Шейх мырзаның қызының тәрбиешісі болған байырғы қызметкерін бізге жіберіп, көңіліміздің күдігін жойып Намазғаһ мекенге жақындаپ қалған жерімізден мені кері қайтарды. Мен сөйтіп қайта сарайға келдім. Қожа маулана Қазы мен бектер менің жаныма келіп, әңгімелесіп, кенес құрып, бір келісімге келдік. Содан қорғаның мұнара мен қамал дуалдарын реткекелтіруге кірістік. Асан Жақып пен Қасым Қашын тағы [19] да кейір бектер де Марғинан және сол маңайға кеткендер, бір-екі күннен соң келіп қызмет қылып, бәрі де бір көңілде, бір мақсатта барлық ынта-жігермен қамалды қорғауға кірісті.

Сұлтан Аһмет мырза Өретөбе, Хожәнт, Марғинанды жаулай келіп, Әндіжанның жиырма төрт шақырым қашықтығындағы Құбага тоқтады. Осы арада Дәруіш Гав атты әндіжандық қожайын қисынсыз сөз айтқаны үшін жазаланды. Осы өлім жазасынан кейін ел түгелдей шошыды.

Қожа Қазы мен Ұзын Асан қожа Үсейінді елшілікке жіберді. Онда: «Бұл уәлаятты өзіңіздің қызметкерлеріңізден бір кісіні қояр болсаңыз, мен сізге һәм қызметкермін, әрі перзентпін. Егер бұл қызмет маған табыс қылынса, істер жақсылай әрі оңтайлы аяқталар еді», – деп хабар жіберді.

Сұлтан Ахмет мырза сөзге саран, қарапайым, адамдығы бар кісі еді. Оның әр сөзі мен ісі де бектерсіз орнын таппайтын еді. Бектер де бұл сөздерге көніл бөлмей, дөрекі жауап қайтарып, алға жылжи бастады. Тәнірі Тағала өзінің кемел құдіретімен менің әр ісімді қашанда қолдан, жөнге келтіріп тұратын. Осы ретте істің оңалуына себеп тапты. Олар алға жылжудан безгендей өкініп, мақсатсыз күй кешті. Оның бір себебі – Құба өзенінің батпақ қара суы бар болған. Әрі көпірден өзге жерден өтуге болмайтын. Содан қалың әскер келіп, көпірге тіреліп, қалың ат пен түйе осы қара суға жығылып зая болды. Үш-төрт жыл мұнан бұрынырақ Шыршық өзенінің өткелінде осылай жеңіліс тапқан еді. Бұл оқиғада еске түсіп, әскер қауымына уайым үстемдік құрды. Тағы бір себеп – осы кезде ондағы аттың делбесі болды. Содан аттар үйір-үйірімен жығылып суға батып жатты. Ендігі бір себеп – біздің қосын мен тобырда көніл бірлігі мен бағыттас болуының арқасында жан-тәнін де соңғы дем және қүшімен жан салып шайқасты. Осындағы себептерге байланысты Әндіжанның бір шақырымында тұрған Дәруіш Мұхаммед тарханды [20] елші етіп жіберді. Ішкі жақтан Асан Жақып Намазға маңына қарай шығып, екі жақ кездесіп, бейбіт келісімге келді.

Хожант өзенінің солтүстік жағынан Сұлтан Маһмұт хан аттанып, Әхсиді қоршады. Жаһангир мырза сонда еді. Бектерден Әли Дәруіш бек, Мырза Құлы Қекілтас, Мұхаммед – Бақыр бек, Шейх Абдолла кіші аға Әхисіде болатын еді. Уайыс Лағари мен әмір Фияс Тағай да сонда еді. Бектерден уайым қылып, Касанға Уайыс Лағаридың үәлаятына барды. Насыр мырзаға Уайыс Лағари аatabек еді. Осы себептен Насыр мырза Касанда болуға тиіс еді. Маһмұт хан Әхси маңына жеткенде бұл бектер ханға кіріп, Касанды оған тапсырды. Әмір Фияседдин ханның қызметінде қалды. Уайыс Лағари Насыр мырзаны Сұлтан Ахмет мырзаға алып барды. Мұхаммед Мәзид тарханға тапсырды. Маһмұт хан Әхси жақынына келіп, неше рет соғысып, ештеме жасай алмады. Әхисидағы бектер мен жігіттер жақсы жанкештілік көрсетті. Осы орайда Сұлтан Маһмұт хан науқастанды. Соғыстан да безіп еді. Сондықтан өз үәлаятына қайта оралды.

Әбубәкір Дүфлат Кағары ешкімге бас имей-ақ неше жыл Кағар мен Хотан әкімі еді. Олдағы үәлаят жаулап алу ойымен Өзкент жақынына келіп, қорған салып, үәлаятқа бүлікшілік қыла бастады. Қожа Қазы мен барлық бектер Әбубәкірді қарсы шығып, қуып шығуға тағайындалды.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Әбубәкір олардың таяп қалғанын көріп, бұл топқа қарсылас бола алмайтынын сезген соң қожа Қазыға адам салып, айла-шарғымен қоршаудан құтылды.

Мұндай ірі оқиға жүріп жатқанда, Омар Шейх мырзадан қалған бектері мен жігіттері жақсы көңілмен бас қосып, ерлік жасады. Әхсиден Омар мырзаның анасы Шаһ Сұлтан бегім, Жаһангир мырза және отбасы мүшелері Әндіжанға келді. Барлығы аза рәсімін орындалап, ас берді, кедейкепшікке тағам таратты. [21]

Бұл істерден қол босағаннан кейін әскер мен уәлаятты тәртіпке келтіру істерге кірісе бастады. Әндіжан үкіметі мен ішкі істерінің тізгіні Асан Жақыпқа берілді. Ош аймағы Қасым қауышқа табыс етілді. Әхси мен Марғинан Ұзын Асанға және Әлидос Тағаифа белгіленді. Омар Шейх мырзаның өзге бектері мен жігіттерінің әрқайсысына лайықтығына қарап уәлаят, жер, сый-сияптар, шен, зейнеткерлік жалақы тағайындалды.

Сұлтан Аһмет мырза қайта оралды, екі-үш аялдамадан кейін саулығы табиғи күйінен ауытқи бастап, бойы қызып, ысыма пайда болды. Өретөбе аймағынан Ақсуға жеткенде шавуал айының ортасында сегіз жұз тоқсан тоғызынышы жылы қырық төрт жасында пәни әлеммен қоштасты.

Сұлтан Аһмет мырза жайында: Тууы мен тегі: дуниеге келуі сегіз жұз елу бесінші жыл, Сұлтан Әбусайд мырза таққа отырған жыл еді. Сұлтан Әбусайд мырзаның барлық ұлдарынан үлкені осы еді. Анасы Ордабұға тарханның қызы, Дәруіш Мұхаммед тарханның әпкесі еді. Ол Аһмет мырзаның беделді қатыны еді.

Түр-келбеті: ұзын бойлы, шоқша сақал, қызыл шырайлы, жалқау кісі еді. Сақалы иегінде еді. Екі жағында сақалы жоқ еді. Өте әңгімешіл кісі еді. Сәлдесін сол заманың дәстүрі бойынша төрт орап, шиырып кекіл етіп, қасының үстіне, маңдай алдына қоятын еді.

Мінезі мен қылышы: таза сенімдегі қанапия мәзінбағы кісі еді. Бес уақыт намазын қаза қылмaston өтеп жүретін еді. Ішімдік ішкен кездерінде де намазын қылатын еді. Әзірет қожа Ұбайдоллаға ықыласы бартұғын. Әзірет қожа оған жетекші және қуат беруші еді. Өте әдепті еді. Әсіреле қожа сұхбат құрған мәжілісте ешқашан [22] бір тізесін бір тізесіне жуытқан емес. Бір рет Әзірет қожаның сұхбатында әдеттен тыс аяғын айқастырып отырды. Аһмет мырза орнынан тұрғаннан кейін Әзірет қожа Аһмет мырза отырған жердегі төсөнішке қараса, астында бір сүйек бар екен.

Аһмет мырза ештеме оқымаған, сауатсыз еді. Ол қалада тұрып, өскен болса да епсіз және қарапайым еді. Талғамнан ешқандай несібесі болмаған. Адал кісі еді. Әзірет қожаның да ара-тұра араласуы бар болатын еді. Көптеген істердің шешімі шаригат жолымен табылып

тұратын еді. Уәдесі мен берген сөзіне адал еді. Ешқашан сөзінен айнығаны көрінбеген. Ол егер де өзінің иелігіндегі іске ешқашан араласып жүрмесе де батылдығы бартұғын. Өйткені кейбір айқастарда оның ерліктері көрініп тұратын. Ол садақты өте жақсы тартатын еді. Шоғырланған құстарға атқан оғы көп ретте дәл тиетін еді. Аң аланаңда тізіліп тұрган асқабақты бір жағынан бастап, соңғы қатардағысына дейін атып шығатын. Соңғы кездері еріккеннен қырғауыл мен бөденені сақпанымен атып түсіретін еді. Құсбекі еді. Құстарға қақпан қоятын. Жақсы қақпаншы болған. Ұлықбек мырзадан кейін одан білгір құсбекі патша жоқ еді.

Елдің айтуы бойынша өзінің сырлас, ымдас жақын адамдарымен оңаша қалған уақыттарында да аяғын жауып отыратын болған екен. Кейде ішімдікке берілетін еді. Сонда жиырма-отыз күн үздіксіз ішетін. Кейде ішуін тоқтататын. Тағы жиырма-отыз күн ішпей жүретін. Ол кейде бір тойдуман жиында бір тәулік бойынша тырп етпей отыратын еді. Ишімдікті жақсы ішетін. Ишімдік ішпеген күндері есірткі заттарды жайтін. Оның табиғатында сараңдық басым болды. Аз сөйлейтін және адамдығы бар кісі еді. Оның билігі бектерінің қолында болатын.

Соғыстары: төрт рет шайқасқа түскен. Бірінші – Шейх Жамал арғынның інісі Нығмет арғынмен Замин маңындағы Ағар Тұзіда шайқасып оны жеңді. Екінші рет Омар Шейх [23] мырзамен Хаяс мекенінде соғысып жеңіске жетті. Үшінші мәрте – Ташкент төңірегіндегі Шыршық өзенінің жағасында Сұлтан Маһмұт ханмен соғысты. Бірақ оны соғыс деп айтуға болмайды. Өйткені моғолдың шапқыншысы бірнеше жауынгерлердің артынан килігіп, керуенге лап берген. Онда қалың әскердің қатысуымен ұрыста, талас-тартыста болмаған. Тек бір-біріне қарамай, тым-тырақай қаша бастап, жауынгерлердің көбісі Шыршық өзеніне батып кеткен. Төртінші мәрте – Айдар Көкілтасқа қарсы Яр (Жар) жайлауының маңында соғысып жеңіске жетті.

Уәлаяттары: Атасынан мұраға қалған Самарқанд пен Бұхара еді. Шейх Жамалды Әбдікүдыс өлтіргеннен кейін Ташкент, Шаһрұхия және Сайрамды алған. Біраз уақыт билігінде болды. Кейінірек Ташкент пен Сайрамды інісі Омар Шейх мырзага беріп еді. Хожанд пен Өретөбе де біраз уақыт Сұлтан Аһмет мырзада болды.

Әuletтері: Оның екі ұлы болған. Сәбилікте дүние салды. Бес қызы бар еді. Оның төртеуі – Құтық begimnen туған. Бәрінен ұлкені Рабиға Сұлтан begim еді, оны Қаракөз begim деп атایтын. Ол қызын өзі тірі кезінде Сұлтан Маһмұт ханға ұзатқан болатын. Ол ханнан Бабахан атты бір ұлы болған. Ол өте сүйкімді, жалынды оғлан еді. Өзбектер Маһмұт ханды Хожандта шейіт қылғанда Бабахан және бірнеше ержетпеген сәвиді

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

өлтірген еді. Сұлтан Маһмұт хан қаза тапқан соң Қаракөз begіmdі Жәнібек Сұлтан алды. Екінші қызы – Салина Сұлтан begіm еді. Оны Ақ begіm деп атаған. Сұлтан Ахмет мырза өлімінен кейін Сұлтан Маһмұт мырза тойлар жасап, үлкен ұлы Сұлтан Мәсһүт мырзага алып берді. Ол кейінірек Шаh begіm мен Məhp Нигар ханыммен бірге Кашғарға барды.

Ушінші қызы – Айша Сұлтан begіm. Ол бес жасында мен Самарқандты жаулас алғанда маған атастырылды. Кейін қазақылықта Хожандқа келген Айшамен үйлендім. Самарқандты екінші рет жаулас алғанымда біr қызы болып еді, біrnеше күннен соң тәңірінің [24] рақметіне қауышты. Ташкент бүллігінен бұрынырақ әпкесінің азғыруымен менімен ажырасты.

Төртінші қызы – Сұлтаным begіm еді. Оны Сұлтанәли мырза алған. Одан соң оны Темір Сұлтан алса, одан кейін Мәһди Сұлтан алды.

Бәрінен кіші кенже қызы – Мәһсума Сұлтан begіm еді. Оның анасы арғын руынан Сұлтан арғынның немере бауыры Әбіба-Сұлтан begіm болатын. Мен Хорасанға барғанда оны көріп ұнатып қалдым. Содан айттырып, Кабулға алып келіп, үйлендім. Біr қызым болды. Анасы туу үстінде қиналып, тәңірінің рақметіне қауышты. Қызға анасының аты қойылды.

Қатындары мен сүйіктілері: біrіншісі – Сұлтан Әбусайд мырзаның некелі алып берген Мейір Нигар ханым еді. Ол Жүніс ханның үлкен қызы, менің анамның тұған әпкесі болатын.

Тағы біrі – тархандардан еді. Оны Тархан begіm деп атаған. Енді біrі – Құтық begіm еді. Анау Терхан begіmнің Кекілтасы. Оны Сұлтан Ахмет мырза ғашық болып алған. Оны аса қатты сүйетін. Ол өте үстемдік құрған. Ішімдік ішетін. Оның тіrі кезінде Сұлтан Ахмет мырза өзге әйелмен көңілдес болған жоқ. Ақыры оны өлтіріп, жаман атынан құтылды.

Ендігісі – Ханзада begіm еді. Термез ханзадаларынан еді. Мен Самарқандқа Сұлтан Ахмет мырзаның жанына барғанымда үйленгелі жатқан еді. Әзір бетін ашпаған. Түркінің рәсімі бойынша маған бұйырып, мен бетін аштым.

Енді біrі – Ахмет Қажыбектің немере қызы Ләтипа begіm еді. Оны Сұлтан Ахмет мырзадан кейін Әмзе Сұлтан алған. Әмзе Сұлтаннан үш ұлы болды. Мен Һисарды жаулас алғанда Әмзе Сұлтан, Темір Сұлтан, басқа Сұлтандар мен Сұлтанзадалар тұтқынға түскен. Бәrіn босатып жібердім. [25] Ендігі біrі – Әбіба Сұлтан begіm еді. Сұлтан Арғынның бауырының қызы болатын.

Әмірлері: Жәнібек Дұлдай еді. Ол Сұлтан Мәлік Кашғаридың інісі болатын. Сұлтан Сайд мырза оған Самарқанд билігін берген. Сұлтан Ахмет мырза болса, өз қызметінің билік тізгінін оған тапсырған. Оның

ақылға қонымыз мінез-құлқы бар кісі болатын. Одан ғажайып нәрселер көп айтылады. Соның бірі – Самарқанд әкімі болған кезде, өзбектен бір елші келеді. Өзбек ұлысында мәшінүр палуан еken. Өзбек палуан кісіні «бұқа» депті. Жәнібек: «Кім бұқа? Бұқа болсаң кел күресейік» депті. Елші қаншама бастартса да қоймапты. Ақыры күресіп, Жәнібекті жығыпты. Мәрт кісі болған.

Тағы бірі – Аһмет Қажыбек еді. Сұлтан Мәлік Кашғаридың ұлы болатын. Герат үкіметінің тізгінін Сұлтан Әбусаид мырза бірнеше кез оған берген. Оны аға қызметкер қылыш еді. Ағасы Жәнібек өлгеннен соң оның шенін беріп, Самарқандқа жіберді. Ол көңілді, мәрт кісі болатын. Өлең жазғанда «Вәфаи» лақап атын қойған, өлеңдер жинағының иесі. Өлеңдері жаман емес-ті. Мына бәйіт сонікі:

*Әй, есепші, бүгін маспын, маган тиіспеші,
Есептесерсің мен ес жиган сол бір күнде.*

Әмір Шерәлі Науай Гераттан Самарқандқа келген кездерде, Қажыбекпен болатын еді. Сұлтан Үсейін мырза патша болғаннан кейін Гератқа барды. Аса ұлken құрметке ие болды. Аһмет Қажыбек жақсы жылқылар баптап, мінетін. Әрбір тұлпарын көбінесе үйінде баптаған. Ол мәрт кісі бола тұра, қолбасы болып, ерлікте көріне алмаған. Беймарал кісі еді. Содан оның істерін нөкерлері реттеп жүретін. Байсұңқар мырза Сұлтан Әли мырзамен Бұхарада соғысып, женіліп қалғанда [26] (Аһмет Қажыбек) қолға түскен еді. Ол Дәруіш Мұхаммед тарханды өлтірді деген айыппен ізет көрсетілмей өлтірілді.

Тағы бір әмірі – Дәруіш Мұхаммед тархан болатын. Ұрдабұға тарханның ұлы. Ол Сұлтан Аһмет мырза мен Сұлтан Маһмұт мырзаның туған нағашысы еді. Сұлтан Аһмет мырзаның жаңында барлық бектерден үлкендеу және беделділеу осы әмір еді. Ол исламға ұстанымы берік мұсылман, адамгершілігі бар, дәруіш кісі еді. Әрдайым жазбаларды беттеп жататын. Шахматты өте көп және жақсы ойнайтын. Құстар туралы өте мол білімі бартұғын, құстарды өте жақсы баптайтын. Ең соңында Байсұңқар мырза мен Сұлтанәлі мырзаның талас-тартысында ұлықтығы асқақтап тұрған заманында жаман атаққа ілініп өлді.

Енді бір әмірі – Әбдіәлі тархан еді. Ол Дәруіш Мұхаммед тарханның жақын руласы болатын. Сіңлісі де оған тиген. Ол Баки тарханның анасы болған. Дәруіш Мұхаммед тарханның шен мен мәртебесі Әбдіәліден биік болған. Бірақ перғауындей оны көзіне ілмейтін. Ол Бұхараны бірнеше жыл билеп, нөкерлерінің санын үш мыңға жеткізген. Нөкерлеріне жақсы қарап, сәулетті ұстайтын. Оның сый-сияпатта, тексерулері, мемлекет басқару тәртібі, басқосу-жындары кәдімгідей патшалық сөніне сәйкес орындалып тұратын. Ол тәртіпке қатал, залым, пасық және мұрнын

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

шүйірген кісі болатын. Шейбани хан оның нөкері болмаса да, онымен бірнеше рет бірге бас қосқан. Шейбани ханның кіші Сұлтандарының көбісі оның нөкері болған еді. Шейбани ханның соншама өркендеуіне және бұрыннан келе жатқан өскелең отбасыларының күйреуіне де Әбдіелі тархан себеп болған.

Ендігі бір әмірі – Сейіт Жұсіп Оғалақшы еді. Оның үлкен атасы могодан келген еken. Оның атасын Ұлықбек мырза құрмет тұтқан. Оның ой-өрісі, жұргізген іс-шаралары да жақсы болған. Мәрттік міnezге де ие болған. Қобызды да жақсы тартатын еді. Мен алғаш рет Кабулға келгенімде менің жанымда болды. Аса құрмет көрді. Өйткені құрметке лайық та [27] еді. Бұрынғы жыл Үндістан жорығына шыққанда Сейіт Жұсіп бекті Кабулда қалдырып едім, сол кезде тәнірінің рақметіне қауышты.

Тағы бір әмірі – Дәруіш-бек еді, Темірбек құрметтеген Игі Темірбектің нәсілінен. Әзірет қожаға ықыласы бар болатын. Музыка ілімінен хабардар еді. Күй де шертетін, ақындық талғамы да бартұғын. Сұлтан Ахмет мырза Шыршық өзенінің жағасында женіліске ұшырағанда Шыршық сұына батып, қаза тапты.

Енді бір әмірі – Мұхаммед Мәзид тархан еді. Дәруіш Мұхаммед тарханнан туған інісі болатын. Ол неше жыл бойы Түркістан әкімі болған. Шейбани хан Түркістанды одан тартып алды. Оның ой-өрісі, іс-шаралары тәуір еді. Ол Батыл да пасық болатын. Самарқандты екінші және үшінші рет алғанымда менің қасыма келіп еді. Мен де оған жақсы құрмет көрсеттім. Ол Мәлік көл соғысында өлді.

Тағы бір әмірі – Бақи тархан еді. Әбдіелі тарханның ұлы және Сұлтан Ахмет мырзаның немере бауыры. Әкесінен кейін Бұхара билігін оған берген. Сұлтанәлі мырза заманында ерісі кеңейіп, нөкерінің саны бес-алты мыңға жетіп еді. Сұлтанәлі мырзага қатты бағынып, тәуелді болмаған. Шейбани ханмен Дебуси қамалында соғысып жеңіліп қалған. Шейбани хан осы жеңістен кейін Бұхараға аттанып, оны жауулап алды. Құстарға айрықша көңіл бөлетін. Айтуларға қарағанда жеті жұз құсы бартұғын. Оның міnez-құлқы оңып тұрған жоқ еді деседі. Оның мырзалығы да, байлығы да асып тұрған еді. Әкесі Шейбани ханға жақсылықтар қылған себепті оның жанына барды. Бірақ Шейбани хан жақсылықтарды ұмытқандай мәрттік танытпай көрген бар жақсылықтарға қарсы құрметсіздік пен мейірсіздік қылды. Осылайша қорланған, зарыққан Бақи тархан Әхси уәләятында дүниеден өтті. [28]

Ендігі әмірі – Сұлтан Үсейін арғын еді. Ол неше рет Қаракөл үкіметін басқарғаны үшін Сұлтан Үсейін қаракөлдік атауға мәшһүр болған еді.

Оның ой-өрісі мен іс-шаралары өте жақсы болған. Ол менің қасымда да көп рет болған еді.

Тағы бір әмірі – Құлмұхаммед Бағдади еді, қауышын руынан болатын. Мәрттігі бар еді.

Енді бір әмірі – Әбдікәрім Әшрет еді, ол ұйғыр болған. Сұлтан Аһмет мырза қасында аға қызметкері еді. Жомарт және мәрт кісі болған.

Сұлтан Аһмет мырза өлгеннен кейін бектер бас қосып, тау жолымен Сұлтан Маһмұт мырзаға жауши жіберіп алдыртуды шешті. Сұлтан Әбусайд мырзаның ағасы Мәнушер мырзаның ұлы Мәлік Мұхаммед мырза биліктің тізгінің қолға алу үшін бірнеше қаңғыбас пен бұзақыларды өзіне ертіп, ордадан бөлініп, Самарқандқа барса да еш нәрсе істей алмады. Тек қана өзінің және бірнеше күнәсіз шаһзадалардың өлуіне себеп болды.

Сұлтан Маһмұт мырзаға бұл хабар жеткенде, жедел түрде тоқтаусыз Самарқандқа қарай жүріп кетті. Онда барғанда қиналмай, әуреленбей таққа отырды. Сұлтан Маһмұт мырзаның бірнеше іс-әрекетінен оқымысты, зиялы, әскери, тобырдың қауымы оған деген жеккөрінішті түйсікпен безгендерін байқатты. Аты аталған Мәлік Мұхаммед мырза «Сұлтан Мұхаммед мырза» ағасының ұлы және өзінің күйеу баласы еді. «Мәлік Мұхаммед мырза» тағы төрт мырзаны Көксарайға жөнелткен болатын.

Олардың екеуін қалдырып, Мәлік Мұхаммед мырза мен тағы бір мырзаны шейіт қылды. Мырзалардың кейбірі патшалыққа лайық емес-ті. Олар тіпті таққа отыруды мүлдем ойламаған еді. Алайда Мәлік Мұхаммед мырзаның біраз кінәсі бар болса, ал енді бірінің ешқандай кінәсі болмаған.

Ендігі бір жайт – «Сұлтан Маһмұт мырза» тұсында басқару мен заның орнығуы өте жақсы ретін тапты. Сарай істері ғылыми жолға қойылды. Бірақ табиғатында залым, пасықтыққа бейім еді. Самарқандқа кіргенде өзгеше тәртіп, ереже, салым-салықтың негізін қалады. Әзірет қожа Ұбейдолланың [29] қарасты көптеген кедей-кепшік қауымынан бұрын салық-салым алынбай, оларды зорлық пен зұлымдықтан қорғап, құтқарып жүретін еді. Өлкенің билігі олардың қолына тиген соң жүктемелер басталды. Жүртқа көп зорлықтар еселей түсті. Олардың шектен тыс қорлаулары әзірет қожаның әулеттеріне де жетті.

Тағы бір айтар тұсы – өзінің қаншама залым және пасық бола тұра, бек пен бектердің нөкерлері да түгелдей залым және пасық еді. Һисар уәлаятында әсіресе Хұсрау шаһқа қарасты ел қашанда ішімдік пен зинақорлықпен айналысып жатты. Бір рет Хұсрау шаһтың нөкерлерінің бірі, бір кісінің қатынын тартып алып кетті. Оның күйеуі Хұсрау шаһқа

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

келіп шағым айтты. Сонда ол: «Әйелің бірнеше жыл сенікі еді, енді бір неше күн онымен болсын», – деп жауап қайрыпты.

Енді бір жайт – қала тұрғындарының, тіпті түрік пен әскерлердің де жасөспірім ұлдары көзге түсіп қалмасын деген үрейден қала ішіне, базарына да шықпайтын еді.

Самарқанд тұрғындары Сұлтан Аһмет мырза жиырма бес жыл бойы билік құрған заманда сәулетті де тыныш өмір сүрген еді. Олар көбінесе өзірет қожаның қамқорлығында әділет пен шариат бойынша тыныш болды. Ал бұл заманда түрлі зұлым мен пасықтықтан жандары аузына келіп, көңілдері қалып, ренішпен өмір кешіп жүрді. Тұрғындарының зиялышы, тектісі және кедей-кеңішігі бірдей безгеннен оларға қарғыс айтып, ауыздарын ашса, қарғаумен болатын еді.

*Аулақ болгай! Ішке тұсken дерттен, Ішкi
жара біr күnі қабынар да жарылар.
Көңiлge тисе берме қолыңнан келгение,
Көңiлдiң bіr ah зары әлемдi төңкөрiп салар.*

Сонында зұлым мен пасықтықтың дағынан Самарқандта бес-алты айдан артық үкімет қылмады. [30]

Тоғыз жүзінші жылғы оқиғалар (1494-1495)

Маған Сұлтан Маһмұт мырзадан Әбдіқұдыс бек атты елші келді. Ол өзінің үлкен ұлсы Сұлтан Мәснуд мырза ағасы Сұлтан Аһмет мырзаның Ақ begіm атты екінші қызын алып берген тойынан шашу сарқытын жіберіпті. Оnda алтын мен күміс, бадам мен піste салған екен. Аталған елшінің Асан Жақыпқа туыстық бағы бар екен. Сондықтан Асан Жақыпқа уәделер беріп Сұлтан Маһмұт мырзага бағындырғысы келіп, келген екен. Асан Жақып сыпайы жауап беріп, ол жақ болғандай елшіге қайтуға рұқсат берді.

Бес-алты айдан кейін Асан Жақыптың көңілі бұзылып, менің жанымдағы кісі-қараларға жаман міnez көрсете бастады. Оның азғындығы сонша болды мені ығыстырып, Жаһангир мырзаны патша қылғысы келді. Асан Жақыптың көңілінің ауытқуы өзге де әмірлер мен әскерлер үшін жақсы өнеге емес-ті. Оның бүндай ойынан жүртшылық та хабардар болып қалды. Қожа Қазы, Қасым Қашын, Ілідос Тағай, Ұзын Асан және кейбір шенеуніктер менің әжем Есендәүлет begіmnің алдына келіп, тізерлеп: «Асан Жақыпты орнынан алып тастан, мына бүлікке жол бермегейсіз», – деп жалбарына сұраған. Хатундар арасында болған кеңесте менің әжем Есендәүлет begіm де болған еді. Ол өте ақылды, парасатты еді, істің көбісін кеңесе отырып шешетін еді. [31]

Асан Жақып сарайда болатын. Менің анам және әжем Есендәulet begім қорғанның сыртында болған. Мен Асан Жақыпты тақтан түсіру мақсатында сарайға қарай бет алдым. Сол кезде Асан Жақып құс аулауға аттанып кеткен екен. Менің келгенімнен хабардар болып, содан жедел Самарқанд жаққа бет алды. Онымен бірге болған кісілер бәрі қолға түсіп, тұтқындалады. Тұтқынға түскен бектерден Мұхаммед Бақыр-бек еді. Сұлтан Маһмұт дұлдай Сұлтан Мұхаммед дұлдайының атасы еді. Тағы басқа да бектер бар еді. Кейбір бектерге Самарқандқа кетуге рұқсат берілді. Қасым Қашын Әндіжан әкімі болып, ықтияр қызметіне бекітілді. Асан Жақып Самарқандқа бет алғанда Бадамға дейін барып еді. Неше күннен кейін жаман оймен Әхсиге бет алды. Содан Қоқан өршін төңірегіне келді. Мен оның хабарын ести сала, біраз бектер мен жігіттерді оның артынан жорыққа жібердім. Жорықшы жігіттер өздерінен алға бір топ жігіттерді барлауға жөнелткен еді. Асан Жақып бұның хабарын естіп, тұнделетіп аталған барлауға жіберілген жігіттер жаққа бұрылып, оларды қоршауға алды. Бірақ қараңғы тұнде өз қауымының оғы кенеттен Асан Жақыптың бетіне тиіп, қашарынан бұрынырақ өз амалына кіріптар болды.

*Жамандық жасап, зардабынан аман қалмассың,
Оның жазасын табиғат уәжіп деп санаған.*

Осы жылы құдіктенген тағамнан аулақ бола бастадым. Тіпті пышақ, қасық, дастарқанға да сактықпен қарайтын болдым. Тұнгі нафилада намазды да аздау қаза ете бастады. Рәбин-әқыр айында Сұлтан Маһмұт мырза қатты сырқатқа ұшырап, алты күн ішінде дүниеден өтті. Ол қырық үш жаста еді.

Тууы және тегі: туған жылы сегіз жүз елу жетіде еді. Сұлтан Әбусайдтың үшінші ұлы еді. Сұлтан Ахмет мырзамен бір туған еді.

Тұр-келбеті: қысқа бойлы, сирек сақалды, жалқау және зердесіздеу кісі еді. [32]

Мінез-құлқы: мінезі жақсы еді, намазын қаза қылмайтын. Басқаруда, тәртіпте өте мұқият еді. Әр істің ғылыми жүйесін жақсы білетін. Басқарған уәляятінда бір тенге де, бір тыын да есепсіз жұмсалмайтын. Нөкерлерінің де тіпті жем-шөбі кем болмайтын. Жиындар, сыйлықтар, қонақасы мен мемлекеттік қабылдауда өте жақсы орындалатын. Барлығы заң мен ереже бойынша өткізілетін. Оларды бір жүйе мен тәртіпке қойып еді. Әскерлер мен тобырға мұлдем өктемдік жүргізбейтін.

Сұлтан Маһмұт мырза бұрын құсшылыққа аса құмар еді. Ол кейінрек ірі аңдарды аулауға құмартты. Сондай-ақ зұлым мен пасықтыққа ынталы еді, үзбей шарап ішетін. Көрікті балаларды көтеп ұстайтын. Сақалы шықпаған шырайлы жасөспірім болса, түрлі амалын қарастырып, өзіне

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

сүйіктісі қылыш алатын. Сондай-ақ бектерінің ұлдарын және өз ұлдарының бектерін тіпті сүттестерін сүйікті бала қылатын еді. Кейде өзінің сүттесінен туғандағыларды да бұл міндег бұйыратын. Бұл жиренішті құтсыз істің сол заманда жайылыш кеткен жайы бар еді. Сондықтан сүйіктісіз кісі мұлдем болмайтын еді. Сүйікті бала ұстауды өнер деп білетін еді. Ал сүйікті бала ұстамауды айып санайтын еді. Зұлым мен пасықтықтан ұлдары түгелдей жас шағында өлімге ұшырап жататын еді. Оның ақындық қабілеті де бар еді, өлең жинақ та даярлаған еді. Бірақ өлеңдері нашар, тартымсыз еді, сондықтан оның өлең жырлағаннан жырламағаны жақсылай болар еді.

Сенімі нашар кісі болды. Әзірет қожа Ұбейдолланы кемсітіп қарайтын. Сужурек кісі еді. Ұяты да аздау болатын. Бірнеше масқара, ұстамсыз қалжындары да бар еді. Мемлекеттік қызмет басында, халық алдында дөрекі, жиіркенішті (жиренішті) әрекеттері бар-тын. Былапыт сөз иесі болды. Сөзін бірден ұға салу мүмкін емес еді.

Соғыстары: ол екі рет соғысты, екеуі де Сұлтан Үсейін мырзамен болды. Бір мәрте Астарабат мекенінде жеңілді. Тағы бір рет Андхуд маңындағы Шекмен [33] деген жерде жеңіліс тапты. Ол екі рет Бадахшанның оңтүстік жағында Кәпірстанға барып ғазауат қылды. Осы себептен жарлықтарында Сұлтан Маһмұт ғазы атындағы мөр басылған еді.

Уәлаятары: оған Сұлтан Әбусайд мырза Астарабат уәлаятын беріп еді. Ирак оқиғасынан кейін Хорасанға келді. Сол кезде Қамбар Әлі бек Һисар әкімі Сұлтан Әбусайд мырзаның үкімімен Үндістан әскерін жинап Иракқа Сұлтан Әбусайд мырзаның ізінен барып, Хорасанға жеткенде Сұлтан Маһмұт мырзага қосылды. Хорасан елі Сұлтан Үсейін мырзаның келе жатқан хабарын естіп, Сұлтан Маһмұт мырзага карсы шығып, оны Хорасаннан күшп шықты. Сұлтан Маһмұт мырза амалсыз Самарқандка Сұлтан Аһмет мырзаның қасына барды. Бірнеше айдан кейін Аһмет Мұштақ басқарған Сейіт Бәдр, Ҳұсрау шаһ және кейбір жігіттер Сұлтан Маһмұт мырзаны алыш қашып, Һисарға Қамбар Әлінің жанына алыш барды.

Сол кезден бері Қаһлаға мен Куһтан тауының оңтүстік тарапындағы уәлаяттар мәселен: Термез, Шаганиан, Һисар, Ҳұтталан, Құндыз және Бадахшан Үндікеш тауына дейін Сұлтан Маһмұт мырзаның билігінде болды.

Әзіреттері: Сұлтан Маһмұт мырзаның бес ұл, он бір қызы бар еді. Ұлдарының үлкені Сұлтан Мәснұр мырза еді. Анасы әмір Бұзырг термезидің қызы. Тағы бір ұлы Байсұңқар мырза. Анасы Паша бегім. Енді бір ұлы Сұлтанәлі мырза. Оның анасы тұтқынға түскен өзбек қызы Зұхра-

бике аға. Ендігі ұлы Сұлтан Үсейін мырза еді. Анасы Ханзада begim, emir Бұзыргтың немересі еді. Әкесінің тірі кезінде он үш жасында тәңірі рақметіне қауышты. Тағы бір ұлы Сұлтан Уайыс мырза [34] еді. Оның анасы Сұлтан Нигар ханым Жұніс ханның қызы, менің анамның сіңлісі еді. Аталған төрт мырзаның жағдайы осы жылғы тарихи оқиғалар бойынша айтыла жатады. Оның үш қызы Байсұңқар мырзамен бір туған еді. Оның үлкенірегі Сұлтан Маһмұт мырзаның ағасы Мәнушер мырзаның ұлы Мәлік Мұхаммед мырзага тұрмысқа шыққан еді. Тағы бес қызы әмір Бұзыргтың немересі Ханзада begimнен еді. Және үлкені Сұлтан Маһмұт мырзадан өлгеннен кейін Әбубекір Кашғариға ұзатылған еді.

Екінші қызы Бике begim еді. Сұлтан Үсейін мырза Һисарды қоршағанда Сұлтан Әбусайд мырзаның қызы Паианда Сұлтан begimнен туған Айдар мырза атты ұлына айттырылды. Содан екі жақ бейбіт келісімге келіп, Һисардың қоршауын тастап, кері қайтты.

Ушінші қызы – Қазақ begim еді.

Төртінші қызы – Сұлтан Үсейін мырза Құндыз жорығына шыққанда Омар Шейх мырза ұлы Жаһангир мырзаны Әндіжан әскерімен көмекке жібергенде Жаһангир мырзага айттырған еді. Тоғыз жұз оныншы жылы Амудария жағасында Бақи Шағаниан маған келіп, қызметке кірісті. Сонда осы begimдер аналарымен бірге Термезде еді. Оларда Бақи Шағанианың көшімен бірге келіп, қосылды. Құмәртке жеткенде Жаһангир мырза қалындығымен үйленді. Олардың бір қызы болды. Осы кезде әжесі Ханзада begimнен бірге Бадахшанды тұрады.

Бесінші қызы – Зейнеп Сұлтан begim еді. Мен Кабулды жаулағанда анам Құтлық Нигар ханымның ықыласымен онымен үйлендім. Оншама үйлесе алмадық, екі-үш жылдан кейін шешектен азаппен дүниеден өтті.

Енді бір қызы – Мәхдұм Сұлтан begim еді. Сұлтанәлі мырзаның бір туған әпкесі еді. Қазірге дейін Бадахшан уәлаятында тұрады. [35]

Тағы екі қызы болды. Олар тұтқын әйелдерден туған еді. Бірінің аты – Режеп Сұлтан, енді бірі – Мұхеб Сұлтан еді.

Қатындары мен сүйіктілері: бәйбішесі Ханзада begim әмір Бұзырг термезидің қызы еді. Сұлтан Маһмұт мырза оны қатты сүйетін еді. Ол үлкен ұлы Сұлтан Мәснұд мырзаның анасы еді. Ол өлгенде мырза ете қатты қайғырып аза тұтты.

Одан кейін әмір Бұзыргтың немересі Ханзада begimнің бауырының қызын алды. Оның да аты Ханзада begim еді. Ол бес қызы бен бір ұлдың анасы болды.

Тағы бір әйелі Паша begim еді. Ол Қарақойлы Баһарлу руының түркмен бектерінің бір Әлішүкір бектің қызы еді. Паша begim бұрын қарақойлы тайпасынан болған Жаһаншах мырза баранидың ұлы

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Мұхаммеди мырзаның әйелі еді. Әзіrbайжан мен Иракты осы Жаһаншаш әулеттерінен Аққойлы Ұзын Асан тартып алғанда, Әлішүкір бектің ұлдары төрт-бес мың шаңырақ қарақойлы түрікмендермен Сұлтан Әбусайд мырзаның қызметіне кірген еді. Сұлтан Әбусайд мырза жеңіліс тапқанда осы үәлаяттарға орнықты. Сұлтан Маһмұт мырза Самарқандтан Һисарға келгенде Сұлтан Маһмұт мырзаның қызметіне кірді. Әлгі Паша begіmdі мырза осы кезде алған еді. Ол бір ұл, үш қыздың анасы болды.

Енді бірі – Сұлтан Нигар ханым еді. Ол жайында хандар тегін айтып, оқиғаларын баяндағанда кеңінен айтамыз.

Оның тұтқындары мен кәнізактары өте көп болды. Ең беделді тұтқыны Зұhra бике аға еді. Ол өзбектен болатын. Оны Сұлтан Әбусайд мырзаның тірі кезінде алған еді. Ол бір ұл, бір қыздың анасы. Кәнізактары көп болды, екеуінен екі қызы болған еді, оны бұрынырақ айтқанбыз. [36]

Әмірлері: Сұлтан Маһмұт мырзаның бір әмірі – түркістандық қыпшақтан Хұсрау шаһ еді. Кіші жасынан тархан мен бектерге жақын болып, қызмет жасап келген, тіпті сүйікті бала да болған. Одан соң Мәзидбек арғынға нөкер болғанда жалпы құрметке ие болып келді. Ирак бүлігінде Сұлтан Маһмұт мырзаға қосылып, жол бойында оған лайықты қызмет көрсеткені үшін Сұлтан Маһмұт мырза оны құрмет тұтқан еді. Кейінірек мәртебесі биіктей берді, Сұлтан Маһмұт мырза заманында да оның нөкерлерінің саны бес-алты мыңға жетіп қалған еді. Сондай-ақ Амудариясынан Үндікеш тауына дейін Бадахшан үәлаятынан басқа аймақ түгелдей оған тиісті болып, дербес оның билігінде болды. Қонақжайлышы, жомарттығы тәуір еді. Түркілігіне қарамастан асқан тапқыр еді, небір жайттардың жайын тауып отыратын. Қолы да ашық, жақсы жұмсайтын еді. Сұлтан Маһмұт мырза өлгеннен кейін ұлдарының тұсында өзінің өрісі кеңейіп, нөкерінің саны жиырма мыңға жуықтап қалған еді. Ол намаз оқитын болса да, тағамды байқап артық жемей жүрсе де арам пейіл және пасық адам еді. Әрі надан, топас, опасыз, жақсылықты білмейтін кісі еді. Бес күндік өтер дүние үшін өзін бағып, асыраған адамның бір баласының көзін шығарып көр қылған, тағы бір ұлын өлтірген еді. Сондықтан тәңірі алдында асқан, халық алдында құнсыз болған еді. Сол үшін ол қиямет күніне дейін лағынет пен қарғысқа лайық болды. Бұл өтпелі дүние үшін мұншама жаман істер жасады. Сондай-ақ осыншама көп гүлденген үәлаяттар және осыншама қалың қарулы нөкерлерімен бір үй тауығымен де тартыспаған еді. Бұл жайтты осы тарихты баяндау барысында айтып отырамыз.

Тағы бір әмірі – Мұхаммед Елші Бұға еді. Ол Қашын руынан еді. Бәлх қақпасындағы Һазарәсп ұрысында Сұлтан Әбусайд мырзаның алдында жұдырықтасып айқасты. Жауынгер кісі еді, мырзаға ұдайы қызмет

қылатын еді. Мырзаның ақылымен іс қылатын еді. Сұлтан Үсейін мырза Құндызды коршағанда Мұхаммед Елші Бұға Хұсрау шаһқа бақталасып, аз кісімен қарусыз, жеткіліксіз сайманмен түнгі шабуылға шықты. Еш нәрсе қыла алмай, қарсы келген қалың әскерге төзе алмастан қаша бастады. Олардың ізіне түскен құғыншылардан құтылу үшін өзенге лап берді, суга батып қаза тапты. [37]

Тағы бір әмірі – Эйюб еді. Сұлтан Әбусайд мырзаның арнаулы әскерінде қызмет жасайтын еді. Ер кісі еді. Байсұңқар мырзаның ататегі еді. Тамақ жеуде, киім киуде ысырап етпейтін еді. Қалжыңбас, көп сөйлейтін кісі еді. Сұлтан Маһмұт мырза оны ұятсыз деп атайдын еді.

Ендігі бір әмірі – Уәли еді, Хұсрау шаһтың туған інісі еді. Нөкеріне жақсы қарайтын еді. Сұлтан Мәчүд мырзаның көзіне темір соғылуына және Байсұңқар мырзаның өлтірілуіне себепкер ол болды. Жұрттың бәріне ғайбаттап жүретін еді. Балағаттаушы, дөрекі, менмен, қара ойлы адамсымақ еді. Өзінен басқа еш кісіні де, еш бір істі де ұнатпайтын еді.

Мен Құндыз уәляятынан келгенімде Души аймағында Хұсрау шаhtы нөкерлерінен айырып, оған рұқсат берген кезде Уәли де сол уақытта сондағы өзбектен қорқып Әндәраб пен Сарабқа келіпті. Ол өнірдегі аймақтарды басып, талап-тонап бізді Кабулда деп келді. Бірақ Мұхаммед Шейбани қасына барды. Ол Самарқанд шаһарында оның мойнын кестірді.

Тағы бір әмірі – Шейх Абдолла барлас еді. Ол шаһ Сұлтан Мұхаммедтың бір қызын алған. Сондай-ақ Әбубәкір мырза мен Сұлтан Маһмұт ханның нағашы әпкелерін алған еді. Ол сәнді және тар тон киетін. Адамгершілігі бар, текті кісі болатын.

Ендігі әмірі – Маһмұт барлас болды. Ол науандық барластан болатын. Сұлтан Әбусайд мырзаның жанында бек еді. Сұлтан Әбусайд мырза Ирак уәляятын жаулад алғанда Керманды Маһмұт барласқа берген еді. Әбубәкір мырзаға Мәзидбек аргын, қарақойлы түрікмен бектері қосылып Сұлтан Маһмұт мырзаға Һисарға (Хисар) шабуыл жасады. Олар Һисарға келгенде

Сұлтан Маһмұт мырза Самарқандтағы ағасына кетті. Бірақ Маһмұт барлас Һисарды жауға бермей қорғап қалды. Өзі ақын болатын, өлең жинағын да дайындаған еді. [38]

Сұлтан Маһмұт мырза өлгеннен кейін Хұсрау шаһ бұл оқиғаны елден жасырып, қазынаға қол салды. Бұл хабар қанша уақытқа жасырын қалар дейсін, тез арада барлық қала тұрғындарына жайылды. Маһмұт мырзаның өлімін естіген күні Самарқанд тұрғындары үшін үлкен мереке болды. Әскер мен жаппай халық Хұсрау шаһқа шабуыл жасамақ болды. Бірақ Ахмет Қазыбек пен тархан бектері елдің шуын басып, Хұсрау шаhtы Һисарға (Хисар) қарай шығарып салды. Сұлтан Маһмұт мырза тірі кезінде

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

үлкен ұлы Сұлтан Мәснуд мырзага Һисарды (Хисар) беріп, Байсұнқар мырзага Бұхараны тапсырып, ұлдарына рұқсат берген болатын. Бірақ ешқайсысы бұл оқиғаға дайын емес еді.

Хұсрау шаңты шығарғаннан кейін Самарқанд пен Һисар (Хисар) бектері одақтасып, Бұхараға Байсұнқар мырзага жаушылар жіберіп, оны алдырытып, Самарқанд тағына отырғызды. Байсұнқар мырза патша болғанда он сегіз жасында еді.

Сол кезде Сұлтан Маһмұт хан Сұлтан Жұнид барластың және Самарқандтың кейбір ақсақалдарының сезіне қарағанда, Самарқандты жаулап алуға мүдделі болып, әскери жасағымен Кенбай аймағына келді. Самарқандтан да Байсұнқар мырза қалың, қуатты, қарулы әскерімен шығып Кенбай өніріне шайқас майданына енді. Айдар Көкілтас та моғол әскерінің негізгі бас батыры, ереуіл еді. Барлығы аттан түсіп, шеп қоюға кірісті. Самарқанд пен Һисар (Хисар) жігіттерінің қалың аттылары барлық ынтамен ат салысуымен Айдарбек бастаған барлық әскерлері аттың аяғының астында қалды. Мұндай күйге түсіуімен соғыса да алмай қойды. Моғолдың қалың тобы қырылды. Байсұнқар мырзаның өзі де қалың кісінің басын алды. Соншама өліктің көптігінен өзінің шатырының орнын үш рет ауыстырды.

Осы кезде Ибраһим Сару деген кісі менгі елінен келді. Ол менің атамың жаңына кіші қызметкер болып кіріп, үлкен мәртебеге жеткен еді. Кейінрек бір қателігінің [39] кесірінен шеттетілген еді, Аспара қорғанына кіріп, Байсұнқар мырзаның атына хұтпа оқып, қарсылас жағында болды. Шабан айында Ибраһим Сарудың бүлігін басу үшін Аспараға бет алып, әскер шығарды.

Аталған айының аяғында Аспараны қоршап алдық, сол күні желіккен жігіттер қамалдың сыртында жаңадан салынып жатқан қорғанды басып алды. Бұл күні Сейіт Қасым кіші аға барлығынан жақсырақ алға басып, қылыштасты. Сұлтан Ахмет Тәнбал да жақсы қылыштасты. Мұхаммед Дос тағаи да қылыш сермеді. Бірақ баһадүрлік атағын Сейіт Қасым алды. Баһадүрлік үлесі монғолдарда ескі дәстүр. Эр той мен ас болғанда кімдекім елден озып, қылыш сермеген болса, ол үлесті ол алады. Мен Шаһрұхияға барып нағашым Сұлтан Маһмұт ханды көргенде, баһадүрлік үлесті Сейіт Қасым алды.

Сол күнгі соғыста Құдайберді атбегіме садақтың оғы тиіп өлді. Өйткені қарусыз ұрысқа кіріскендікten кейбір жігіттер қаза тауып, көптеген кісі жараланды. Ибраһим Сарудың жаңында бір садақшы бар еді, өте жақсы ататын мерген болды. Ондай садақшы көрмеген едім, жаудың көбісін ол жаралады. Қорғанды жаулап алған соң менің қосынайма қосылды.

Коршau ұзаққa созылды. Содан қорғанғa атқыштар жасауғa және қорғанды құлатуғa астын қазуғa бүйрық берілді. Әсіресе қамалды алатындаи құрал-саймандар жасауғa бар ынтамен кіріссе де қоршau төрт айғa созылып кетті. Ең сонында Ибраһим Сару әлсіреп, Қожа Маулана Қазы арқылы құлдық ұруды таңдал, шаууал айында қылыш пен садағын мойнына асып келді де қызметке қол қусырып, қорғанды тапсырды.

Хожанд да көп уақыттан бері Омар Шейх мырзаның билігінде еді. Осы өліара кезінде басқару істері де әлсіздеу болғаны үшін Хожанд халқы Сұлтан Аһмет мырзағa бағынды. Осы оқиғa [40] болған соң оған жорыққa шығуғa тұра келді. Хожандта Әмір Моголдың әкесі Әбдіуахан Шағауыл тұрған. Ол қорғанды кедергісіз тапсырды.

Бұл кезде Сұлтан Маһмұт хан Шаһрұхияғa келіп еді. Бұдан бұрынырақ Сұлтан Аһмет мырза Әндіжан маңына келгенде бұрын айтқанындаи, Маһмұт хан Әхсиді қоршап алған еді. Сонда маған мынадай ой келді: «енди арамыз осыншама жақын болған кезде алайда хан аға болғандықтан, мен барып оған құрмет етіп, өткен кірбіндерді ерте ме, кеш пе жойған жөн болар деген оймен Шаһрұхиядан алыстау Айдарбек салған бақта ханың құзырына бардым.

Хан бақтың ортасына тұрғызған үлкен шатыр үйінде отыр екен. Үйге кіргенімде үш рет иілдім. Хан да тағзым етіп, орнынан тұрды. Көрісіп, құшақтасып болған соң, мен қасына отыруды сұрап, аса шапағат пен мейірбандық көрсетті. Бір-екі күннен соң Кендірлік асуы арқылы Әхси мен Әндіжан жаққa қарай бет алдым. Әхсиге жеткенде әкемнің мазарына барып, Әхсиден жұма намаз уақытында шығып, Банд-салар жолымен намазшам мен құптан намаз арасында Әндіжанғa келдім. Бұл Банд-салар жолы елу төрт шақырым болған.

Әндіжан уәлаятының көшпендейлерінің бірі – Шегірек тайпасы. Олар қалың җүрт. Бес-алты мың шаңырақ ел. Олар Ферғана мен Кашғар арасындағы тауларда тұрады. Олардың жылқылары көп, қойлары қалың сан. Ол тауларда сиыр орнына қодас өсіреді. Қодас молынан бар еді. Таулары берік және шекарада болғандықтан мал өткізу дәстүріне ие емес. Сондықтан Қасымбекке әскерді басқартып, Шегіректен мал алып әскерге жеткізсін деп Шегірекке жібердім. Қасымбек сонда барып, жиyrма мыңға жуық қой, мың-мың бес жұз жылқы алып әскерлерге үлестірді. [41]

Жауынгерлер Шегіректен оралған соң біраз уақыт омар Шейх мырзаның билігінде болған Өретөбеге бет алды. Мырза өткен жылы Өретөбе қолдан шыққан еді. Бұл кезде Байсұңқар тарапынан інісі Сұлтанәлі мырза билік тізгінің ұстап отырған.

Біздің келе жатқанымызды естіп, Сұлтанәлі мырза өзі Полғар және Месча тауларына қарай аттанып, Өретөбені атакесі (тәрбиешісі) Шейх

Зунунға тапсырып кеткен болатын. Сұлтанәлі Хожандтан өтіп, ара жолға жеткенде орынбасарын Шейх Зу-нунға елші ретінде жіберді. Ол ессіз ерсімақ тұшымды жауап бермей орынбасарымды тұтқындаپ өлімге бүйірыпты. Алланың қалауы болмаған соң орынбасарым құтылып, мың бір мاشақат пен азап көріп, екі-үш күннен соң жалаңаяқ, жалаңаш күде келіп жетті. Осылай Өретөбенің маңына келдік. Қыс маусымы жақындаپ қалып еді, ел азық-түлігін түгел жинаған еді, осы себептен неше күннен соң Әндіжанға қарай қайта оралдық. Біз қайтқаннан соң ханның бір адамы Өретөбеге барыпты, Өретөбені басқарып отырған кісі қарсылық көрсете алмай тастап кетіпті. Хан Өретөбені Мұхаммед Үсейін көрегенге берді. Сол тоғыз жұз сегізінші жылға дейін Өретөбе Мұхаммед Үсейін көрегеннің билігінде болды. [42]

Тоғыз жұз бірінші жылдың оқиғалары (1495-1496)

Сұлтан Үсейін мырза Хорасаннан Һисар (Хисар) аймағына әскери жорық жасап, қыста Терmez тұғырына келді. Сұлтан Мәсуд мырза да әскер жиып, Терmezға қарсыласуға келіп аялдады. Ҳұсрау шах өзі Құндызды бекемдеп алып, інісі Уәлиді қосынға жіберді. Қыстың көп уақытын өзен жағасында өткізді, судан өте алмады. Сұлтан Үсейін мырза іскер, тәжірибелі патша еді. Ол жауға сездірмей Құндыз жаққа өзенде жағалай отырып жоғары көтерілді. Онда Әbdіләтіп бақшы басқарған бес-алты жұз тәжірибелі кісілерді Келиф өткеліне жіберді. Ол жаудың әскери хабардар боламын дегенше Әbdіләтіп бақшы белгіленген елмен Келиф өткелінен өтіп, өзен жағасына орнықты.

Бұл хабар Сұлтан Мәсуд мырзага жеткенде, Ҳұсрау шаһтың інісі Уәлі өзеннен өткен кісілердің үстіне бармаққа ынталанса да, Сұлтан Мәсуд мырза Уәлидің жауы Бақи Шағанианнан жүрексініп, өзеннен өткен кісілердің үстіне бармады. Содан Сұлтан Мәсуд мырзаның әскери тобы бытырап, Һисар (Хисар) жаққа қарай бет алды.

Сұлтан Үсейін мырза өзеннен өтіп, Бәдін-заман мырза, Ибраһим Үсейін мырза, Мұхаммедуәлі бек және Зу-әлнун арғынды Ҳұсрау шаһқа шабуылдауға жіберді. Әрі Мұзаттаб мырза мен Мұхаммед Бұрындық барласты Ҳұтталан жаққа аттандырыды. Өзі Һисар (Хисар) жаққа бет алды. Һисарға жақындағанда Сұлтан Мәчнуд мырза Һисарда тұруды мәслихат көрмегендіктен Кемруд өзенінің жоғары жағы, Серетақ жолымен інісі Байсұңқар мырзаның [43] жанына Самарқандқа барған деген хабарды естіді. Сондай-ақ Уәлі де Ҳұтталан жаққа тартты. Һисар қорғанында Бақи Шағаниан, Маһмұт барлас және Сұлтан Ахмет Қош бектің әкесі бірігіп, Һисардың қорғауын қолға алды.

Әмзе Сұлтан және Мәһди Сұлтан бірнеше жыл бұрын Шейбани ханнан айырылып Сұлтан Маһмұт мырзаның қызметіне кірісken еді. Сол кезде барлық өзбектерімен Сұлтан Үсейін Дүглаттың ұлы Мұхаммед Дүглат және барлық Һисар (Хисар) уәлаятында тұратын мοғοлдармен осы бүлікшілік кезде Қаратегін жаққа қарай тартты.

Сұлтан Үсейін мырза бұл хабарды естігенде Әбілмұһсен мырза мен кейбір жігіттерді Кемруд шатқалының жоғарғы жағынан Сұлтан Мәсуд мырзаның ізінен жіберді. Олар шатқалға кірген кезде олардың ізінен жеткен болса да еш нәрсе істей алмады. Мырзабек Ференгибіз сол кезде қылыштасып жүрді.

Ибраһим тархан, Жақып Әйюб және кейбір әскерді Әмза Сұлтан мен мοғοлдардың үстіне Қаратегінге жіберді. Олар Қаратегінде ізінен жетіп ұрысты. Сұлтан Үсейін мырзаның шабуылын басып, бектерінің көбісін тұтқындалап, қайта қоя берді.

Ол жерден шығысымен Әмза Сұлтан, Мәһди Сұлтан, Әмза Сұлтанның ұлы Мамақ Сұлтан, Мұхаммед Дүглат да, кейінрек Мұхаммед Һисари (Хисарлық) атымен мәшіүр болған, Сұлтан Үсейін Дүглат және бұл Сұлтандарға бағынған өзбектер, тағы Һисар (Хисар) уәлаятында тұратын Сұлтан Маһмұт мырзаның мοғол нөкерлері бізді еске алып, рамазан айында Әндіжанға келді. Сол кезде темір әuletі Сұлтандарының дәстүрімен төсек үстіне отырдым. Әмза Сұлтан мен Мәһди Сұлтан, Мамақ Сұлтан да келді. Бұл Сұлтандардың құрметіне орныман тұрып, сәскеден түсіп, Сұлтандармен сәлемдестім. Сұлтандарды оң қол жаққа отырғыздым. Мұхаммед Һисари бастаған барша мοғοлдар келді. Баршасы да қызмет қылатынын білдірді. [44]

Сұлтан Үсейін мырза келіп һисар қорғанын қоршады. Онда тәулік бойы тыным таппай дуалының астынан үңгі қазбақ, қорғанды таспен атқылаумен айналысты. Төрт-бес жерден ор қазды. Қала бағытында дарбазаға қазған үңгі әжептәуір алға жылжыған еді. Сол кезде қорған тұрғындары оларға қарсы үңгі қазып, олардың үңгісін тапты. Содан қорған тұрғындары жоғарыдан от жағып, үңгісін тұтінмен тұтетті. Олар тесікті бекіткен соң тұтін жоғары қарай қайтты, содан қорған тұрғындарына тез жетіп, оларды тұншықтыра жаздағасын қашып құтылды. Ен соңында тұрғындар күзе-күзе су алып келіп, құйып қазбашыларды үңгіден қашырды. Тағы да бір топ белсенді жігіттер қорғаннан шығып, үңгі астындағы жігіттерді қуып шықты.

Және Сұлтан Үсейін мырза орнықкан солтүстік жағынан тасатқыш аспап құрып, ауыр тастармен қамалдың бір мұнарасын қопарып еді. Құптан намазы кезінде мұнара құлады. Кейбір жігіттер шұғыл түрде ұрысқа рұқсат сұрады. Мырза кеш болды деп рұқсат бермеді. Таң

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

атқанша қорған жұрты мұнараны түгелдей қалпына келтірді, таң атысымен ұрыс та болмады. Осы екі-екі жарым уақыт арасында қамалды қоршау, үңгі қазу, соққы беру, таспен атқылаудан өзге кәдімгідей ұрыс болмады.

Хұсрау шаһ жіберген Бәдін-заман мырза мен оның тобы Құндыздан жиырма шақты шақырым қашықтыққа барып тоқтады. Хұсрау шаһ та адамдарын жасақтаپ, Құндыздан шығып, бір түнеп, Бәдін-заман мен әскерінің үстіне таяп келді. Бұлар соншама мырзалар, соншама сардар бектері бола тұра және адамдары Хұсрау шаһтың кісілерінен екі есе, кем дегенде бір жарым есе болса да сақтық жасап, ордан шықпай қойды. Хұсрау шаһтың жақсы-жаман, үлкен-кіші нөкері төрт-бес мың болған еді. [45]

Хұсрау шаһ бұл өтер, жалған дүние үшін, кетер опасыз нөкер үшін осыншама жамандық пен жаманаттықты иеленіп, осынша зұлым, жауыздық қылмақты өзіне ұран қылып, осынша үлкен үәләяттар алып, осыншама қалың нөкер – содырды ұстап, олардың санын жиырма-отыз мыңға жеткізіп, үәләяттар мен төңірегін өз патшалығы мен мырзаларынан арттыра алған өмірінде қылған ісі болмаған еді.

Бәдін-заман мырза ол жерден көшіп, бірнеше шаңырақпен Талеканның ұлы тауына келіп коныстады. Хұсрау шаһ Құндыз қорғанында еді. Ол інісі Уәлиді бір топ тәжірибелі жігіттермен Ішқамыс, Фолул тауларының бектеріне жіберген еді. Дегенмен абыржу мен үрей бірге болды. Тағысы Мұхеб Әли қоршы бір топ тәжірибелі жігіттерін алып келіп Хұтталан өзенінің жағасында болған олардың ұшырасқан әскерлерімен айқасты. Олардың бір тобын тұтқындады, бірнешеуінің де басын кесіп жіберді.

Соңғы кезде оның құлшынысына Сейдімәлі Дарбан және інісі Құлыбек пен Бәһлүл Әйюб тәжірибелі жігіттерімен бірге келіп, Әнбәр тауының етегінде қожа Шенгел аймағында хорасан әскері көшкен кезде олармен айқасты. Қалың топ жеткен еді. Сейдімәлі, Құлибаба мен бір топ тәжірибелі жігіттерді түгел тұтқындады.

Бұл хабар Сұлтан Үсейін мырза Һисардың көктем жауынына малынып отырғанда жеткенде әскері да үрейсіз емес еді. Бейбітшілік жобасын іштей ойлап тұрғанында қамал сыртынан Маһмұт барлас, қажы Пір Бекауыл және үлкен ағалары және сазгерлер, әншілер келіп, Сұлтан Маһмұт мырзаның Ханзада begim degen үлкен қызынан туған Сұлтан begimdi Айдар мырзаға алып берді. [46] Айдар мырза Сұлтан Әбсаид мырзаның немере қызы Пайәнда Сұлтан begimnen туған еді.

Сұлтан Үсейін мырза бұдан соң Һисардан (Хисар) айырылып, Құндыз жаққа қарай бет алды. Құндызға келгенде де біраз саясат жасады,

Құндызы қоршауға алуға ниеттенді. Бірақ Бәдін-заман араға түсіп, қоршаудағылар мен қоршагандар арасындағы тұтқынға түскен жігіттерді бір-бірімен алмастырып, бейбіт түрде тарасты. Хұсрау шаһтың мұнша ұлғайғаны және мұнша шамасынан тыс істерді жасай алына Сұлтан Үсейін мырзаның екі рет келіп, оны ала алмай қайтып кетуі себеп болды.

Сұлтан Үсейін мырза Бәлхқа жеткенде Мауароннәһр уәлаятының қайыры үшін Бәлхты Бәдін-заманға беріп, оның билік етіп отырған Астарабат уәлаятын Мұзффар Үсейін мырзага берді. Олардың екеуіне де Бәлх пен Астарабатты бір-біріне жүгіндіруді бір жында іске асырды. Осы себептен Бәдін-заман өкпелеп қалып, мұнша жылдан бері асаулықтар мен бүліктеге себеп болып келеді.

Осы рамазан айында Самарқандта тархандардың бүлігі шықты. Оның баяны былай болған: Байсұңқар мырза Ыисар бектері, әскерлерімен қаншалықты жақын қарым-қатынаста болса, соншалықты Самарқанд бектері және әскерлерімен жақын аралас-құралас жасамайтын еді. Абдолла шейх ұлы билеуші бек еді. Оның балалары Байсұңқар мырзамен өте жақын, сырлас еді. Тіпті оларды ғашығы мен сүйіктісіне балайтын еді.

Тархан бектері мен кейбір Самарқанд бектері осы себептен өкпелеп жүрген еді. Сондықтан Дәруіш Мұхаммед тархан Бұхарадан келіп, Сұлтанәлі мырзаны Қаршыдан алып келіп патша сайлап, Бақнауга келді. Байсұңқар мырза сол Бақнауда еді. Байсұңқар Үсейін мырзаны тұтқын ретінде нәкерлерінен айырып, сарайға келді. Екі мырзаны бір жерге отырғызды. Кешкес намаздыгер мезгілінде Байсұңқар мырзаны Қоқсарайға шығаруды ойлады. [47]

Байсұңқар мырза дәрет алу сылтауымен, сарай бағының солтүстік шығыс жағындағы ғимараттардың біріндегі бір үйге кірді. Есігінде тархандықтар тұрған еді. Байсұңқар мырзамен бірге Мұхаммедқұлы Қашын, Асан Шарбатшы бірге кірді. Құтпеген жерден Байсұңқар мырза дәрет алуға кірген үйдің арқа жағында кірпішпен өрілген есігі бар екен. Оның ауласынан сыртқа шығатын жолы бар екен. Олар дереу бұл есікті қопарып, Гатфер тарапындағы дуалдың бірінен су құбырымен шығып, қос дуалдан тәмен секіріп қожа Қәфшигирге Қожага қожаның үйіне кірді. Дәретхана есгінің алдында күзетте тұрғандар біраз уақыттан кейін байқап қараса, мырза қашып кетіпти.

Келесі күннің таңғы мезгілде тархандар жиналып, Қожага қожаның үйінің есігінің алдына барады. Қожа: «Олар жоқ», – деп бергісі келмейді. Олар да күш қолдана алмайды. Өйткені қожаның мәртебелі беделі олардан жоғары еді. Содан күшке сала алмады.

Бір-екі күннен кейін қожа Әбіл-Мәкарем, Аһмет Қажыбек тағы біраз бек, бекзат, әскерлер, қаланың барлық тұрғындары топтасып қожаның

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

үйіне барып, Байсұңқар мырзаны алып келіп, Сұлтанәлі мырзаны және тархандарды сарайға қамады. Сарайда бір күнге да ұстай алмады. Мұхаммед Мәзид тархан, Шар-раһа қақпасынан шығып, Бұхара жаққа қашып кетті. Сұлтанәлі мырза мен Дәруіш Мұхаммед тархан қолға тұсті. Байсұңқар мырза Ахмет Қажыбектің үйінде болғанда, Дәруіш Мұхаммед тарханды сонда алып келді. Бір-екі сұрақ қойды. Байсұңқар мырзаның сұрағына жақсы жауап бере алмады. «Ол жауап бере алатындей іс тындырыды ма?» деген оймен Байсұңқар мырза оны өлім жазасына бұйырыды. Дәруіш Мұхаммед тархан төзімсіздікten бағанаға сүйенди. Бағанаға сүйенгеніне қарамастан жазасы берілсін деді. [48] Сұлтанәлі мырзаны: «Көксарайға алып барып, көздеріне сым басыныздар», – деп бұйырыды. Темірбек салған зәулім ғимараттың бірі Көксарай. Ол Самарқандтың сарайында орналасқан еді. Ол ғимараттың ғажап ерекшелігі бар. Темірбек әuletінен кімде-кім бас көтеріп, таққа отырса осында отырады. Ал өлім жазасына кесілсе де осында өлім үкім орындалады. Сондай-ақ таққа мұдделі болса, осында бас көтереді. Тіпті біреуін: «пәлен падишазаданы Көксарайға алып кетті», – деген сөз, яғни: «өлтіруге алып кетті», – дегенді меңзейді.

Сұлтанәлі мырзаны Көксарайға алып барып көздеріне сым басылғанда, орындаушының аянғанынан ба, әлде тағдырының жазмышы ма, Сұлтанәлі мырзаның көздері зақым алмастан тез арада қожа Иаһианың үйіне барып, екі-үш күннен кейін Бұхара тархандарына барды.

Әзірет қожа Ұбайдолланың әулеттері арасына осы себепті дау-дамай шықты. Үлкені үлкеніне жетеледі, кішісі кішкентайына арқа сүйер болды. Осылай бірнеше күннен кейін қожа Иаһида Бұхараға тартты. Байсұңқар мырза Бұхараға Сұлтанәлі мырзаға жорық жасады. Бұхараға жақындан қалғанда Сұлтанәлі мырза мен тархан бектері жасақ жасап, қарсы шықты. Аздаған ұрыс болды. Женіс Сұлтанәлі жақта болды, Байсұңқар мырза женіліс тапты. Ахмет Қажыбек пен бірнеше сұнқар жігіттер қолға түсіп, көбісі де өлтірілді. Ахмет Қажыбекті Дәруіш Мұхаммед тарханның төгілген қанына қан деп күтпестен құрметсіздікпен өлтірді. Сұлтанәлі мырза Байсұңқар мырзаның ізіне түсіп Самарқандқа дейін жүрді.

Бұл хабар шаууал айында Әндіжанға бізге жетті. Бізде Самарқандқа мұдделі болып, сол шаууал айында жорыққа шықтық. Һисар (Хисар) мен Құндыздан Сұлтан Үсейін мырза шегініп еді, Сұлтан Мәсуд мырза мен Хұсрау шаһтың көңілі тыныш тапты. Сұлтан Мәснуд мырза да Самарқандқа көңілі ауып, Шаһарсәбзге маңына келді. Хұсрау шаһ [49] інісі Уәлиді Сұлтан Мәсуд мырзаға қосты, үш-төрт ай бойы үш жактан Самарқандты қоршап алдық.

Қожа Иахия Сұлтанәлі мырза жағынан келіп, одактасу, бірігу сезін ортаға салды, оның сезін талқыға қояйық деп, Самарқандтан он екі-он сегіз шақырым қашықтықтан төменірек Соғд жағынан мен әскеріммен бардым. Қарсы тараптан Сұлтанәлі мырза әскерімен келді. Сұлтанәлі ар жақтан төрт-бес кісімен, бергі жақтан төрт-бес кісімен мен Күнек өзенінен өтіп, ат үстінде кездесіп, жай сұрастық. Олар ар жаққа кетті, мен осы жаққа келдім. Сол кезде қожа Иәһиаға қызмет етіп жүрген молда Банаи мен Мұхаммед Салинты сонда көрдім. Мұхаммед Салинты сол бір рет көргенім болды. Ал молда Банаи өзі кейінірек көп уақыт менің қызметімде болды.

Сұлтанәлі мырзамен көріскеннен кейін қыс жақындалап келе жатқан, Самарқанд жүртіның да аса кемшілігі жоқ еді. Мен Әндіжанға тарттым, Сұлтанәлі мырза Бұхараға қайтты.

Сұлтан Мәсуд мырза, мырза Шейх Абдолла барластың қызына қатты көңілі ауған еді, оған үйленіп елдерді жаулау қызығушылығын қойып, Һисарға (Хисар) тартты. Бәлкім, оның сонда келудегі мақсаты да осы болған.

Шираз бен Кенбай аймағынан Мәһди Сұлтан Самарқандқа қашып барды. Қамза Сұлтан рұқсатымен Заминнен Самарқандқа барды. [50]

Тоғыз жұз екінші жылдың оқиғалары (1496-1497)

Осы жылдың қыс мезгілінде Байсұңқар мырзаның ісі жалпы алғанда өрлеуде еді. Әбдікәрім Әшрәтте Сұлтанәлі мырзаның жағынан Куфин мен сол маңайға келіп еді. Байсұңқар мырзаның жорықшы тобын бастап Мәди Сұлтанда Самарқандтан келіп, олардың үстінде жүрді. Әбдікәрім Әшрәт пен Мәһди Сұлтан бетпе-бет келді. Сол сәтте Мәди Сұлтан шеркеш қылышымен кенет Әбдікәрімнің атын шауып алғанда оның аты жығылды, өзі құлап бара жатқан кезде, Мәди Сұлтан оның қолының қарынан шапты да оны тұтқындалап, әлгі жорығын жақсы аяқтады.

Бұл Сұлтандар Самарқанд ісі мен мырзалардың қызметі құдікті болғандықтан, ерте көктемде Шейбани ханның жанына кетті.

Осы жайттармен бірге Самарқандтық кісілер бірлесіп, Сұлтанәлі мырзага қарсы жорыққа шықты. Байсұңқар мырза – Сәрполға келді, Сұлтанәлі мырза болса, Қожа Кардзэнге келді. Осы кезде оштық Қожа Мұнирдің тұрткісімен қожа Әбумәкарем, әндіжан бектерінен Уайыс Лағари, Мұхаммед Бақыр, Қасым Дұлдай және Байсұңқар мырзаның бір топ жақын адамдарынан Бұхара үстінеге жорық жасады, жақындағанда Бұхарадағылар хабардар болып қалғандықтан, олардың істері алға жылжымай кері қайытты.

Сұлтанәлі мырзамен кездескенде: олар Бұхарадан, мен болсам Әндіжаннан келіп, Самарқандты қоршауға алмақ болып уәделескен едік. Сол уәде бойынша мен рамазан [51] айында Әндіжаннан аттанып, Жаржайлау маңайына жеткенде мырзалар бір-біріне қарсы түрған хабарын естіп, Төлен Қожа мөголды екі-үш жұз қазақ жігіттерімен алға жібердік. Олар жақындаған кезде Байсұңқар мырза біздің хабарымызды естіп, көңілі бұзылған күйде кері қайтты. Сол кеште көлденеңнен кіріп, қалың кісіні тұтқынға алып, мол олжа алып келді.

Бір-екі күннен соң Шираз қорғанына жеттік. Шираз Қасым Дұлдай қолында еді. Әкімі Ширазды қорғай алмай қорғанды бізге тапсырды. Қорғанды Ибраһим Саруға басқаруына алды. Ертеңгі таңда оразаның айт намазын сонда оқып, Самарқанд жаққа бет алып, Абиар қорығында аялдадық. Сол күні Қасым Дұлдай, Уайыс Лағари, Асан Нәбира, Сұлтан Мұхаммед Сейфел, Сұлтан Мұхамммед Уайыс үш-төрт жұз кісімен маған келіп қызметке кірісті. Олар: «Байсұңқар мырза көшіп-пісіп жүргенде біз одан бөлініп, патша құлдығына келдік», – деді. Ақыры белгілі болғандай олар Ширазды қорғап қалу үшін Байсұңқар мырзадан бөлініп келген екен. Шираздың жағдайы осындаи болған соң шарасыздықтан келген болды. Қарабұлаққа аялдағанда бассыздық қылған кейбір ойран салған мөголдарды ұстап алып, Қасымбекке жазалау үшін екі-үшеуін парша-паршасын шығаруға тапсырдым. Төрт-бес жылдан (айдан кейін болуы дұрыс шығар. – Ауд) кейін қазақылықтарда Месча тауынан ханға бара жатқан жолында Қасымбек әлгі себеппен бізден бөлініп, Һисарға (Хисар) тартып кетті.

Қарабұлақтан көшіп өзеннен кешіп өтіп, Ям бағытына түстік. Сол күні кейбір сарай бектері даңғыл басында Байсұңқар мырзаның адамымен белдесіп қалды. Сұлтан Ахмет Тәнбалдың тамағына наиза сұғылды. Бірақ атынан құлаган жоқ. Қожа Каланның үлкен ағасы Қожаки Молда Сәдрдің желкесінен оқ тиіп, сол сәтте тәнірі рақметіне қауышты. Ол өте жақсы жігіт еді. Әкем де [52] оны құрмет тұтып, өзінің мөршісі қылышп еді. Оның ғылымға іңкәрлігі бартұғын. Сөздік қоры өте бай. Жазуға да жақсы еді. Жаңбыр жаудыруға жәдішілікті (түркі ақыздарында жәді атты тас болған. Ол тастың қасиеті жауын жаудыратын қуаты болған. Сол қуаттың тілін білгендерге «жәдіші» деген ел. – Ауд) де білетін еді.

Ям аймағында болғанда қаладан базаршыса да, базаршы емесі де шығып, орда базарында журіп, сауда қылатын еді. Бірде намаздыгерде кенеттен көптен у-шу шығып, мұсылмандардың бар заттары талан-таражға түсті. Тәртіп әскери сонда еді. Оларға: «Барлық жүрттың заттарының ешқайсысы жасырылмай толық қайтарылсын», – деген

бүйрүк шықты. Ертеңгі таңда ештеме болмағандай жіп ұшы, ине сынығы да, әскер жұрты да қалмады. Бәрін иелеріне қайтарып берген еді.

Ол жерден көшіп Самарқандтың шығыс жағында орналасқан хан жұртына бардық. Ол жер Самарқандтан үш құрық жер. Біз бұл жұртта қырық-елу күн аялдадық. Бұл жұртта болған кезде іштегі және сырттан келген көңілді жігіттер бірнеше рет аланда жекпе-жекте айқасты. Бір мәрте аланда Ибраһим Бекжек қылыштасты. Сонда бетін тіліп кетті, содан кейін оны Ибраһим шабыс деп атады. Тағы бірде Хиабанда, Пол-Мұғак мекенінде Әбілқасым Кућбәр Пиази сайысты. Енді бірде Тарнау өңірінде сайыстар болды. Онда Миршах Қаушын Пиази қылыштасқанда, қылыш оның мойнын қиғаны соншалық терең болғаны оның мойнының жартысы шабылып кетті, бағына орай құре тамыры кесілмей аман қалды.

Хан жұртында болғанда, қорғандағылар айлакерлікпен бізге кісі жіберіп: «Кештетіп Ғашықтар үңгіріне келініздер, біз сіздерге қорғанды береміз», – деп хабар айтқан. Осы қиялға беріліп, кештетіп Пол-Мұғакке келдім. Бір топ жауынгер атты және жаяу жігіттерді үәделескен жерге жіберген. Біздің ішімізден төрт-бес жаяу жауынгер шығарып, алға жібергенімізден хабардар болып, аса жылдамдықпен оларды қолға түсірді. Оның біреуі – [53] Қажы еді. Маған кішкентайынан қызмет қылыш келген еді. Тағы бірі – Маһмұт Күндер Сәнкәк еді. Олардың берін де өлтірген болды.

Бұл жұртта болғанда Самарқанд тұрғындары саудагерлерінің қаптап келетіні соншалық көп болғандықтан біздің әскери ордамыз қалаға ұқсан кететін еді. Ордада қалалардан тілегеніңін бәрі табылатын еді. Осы уақыт аралығында Самарқандтан өзге барлық қорғандар мен тау-түзі түгелдей бізге қарады. Шаһдар тауының етегіндегі Өркет атты қорғанды бір жамағат бекініп алыпты, біз осыдан жұрттан көшіп, Өркетке бардық. Олар бізге шыдас бере алмай Қожа Қазыны араға салып, бізге бағынды, бізде күнеларын кешірдік. Тағы Самарқандты қоршау ісіне оралдық.

Осы жылы Сұлтан Үсейін мырза мен Бәдін-заман арасындағы келіспеушіліктегі ұрысқа ұласты. Оның баяны былай болған: өткен жылы Бәлх пен Астарабатты Бәдін-заман мырза мен Мұзффар мырзага беріп, жүгіндірген еді. Бұрын айтқандай осы аралықта талай елшілер барып-келіп жүрді. Ақырында Әлішер бек те елші болып келді. Ол қаншама тырысып, Бәдін-заманның інісіне бермек болса да көнбей қойды. Ол: «Астарабатты менің ұлым Мұхаммед Мұмін мырза сұндетке отырғызылғанда мырза оған бағыштаған еді», – деп уәж айтқан.

Бір күні Әлішер Бек пен Мырзаның арасында бір әңгіме болып өтті. Сонда Мырзаның алғырлығы және Әлішер Бектің нәзік жүректі жан екендігіне айғақ болды. Әлішер бек Мырзаның құлагына бір құпия әңгіме

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

сыбырлады. Әрі: «бұл сөздерді ұмытыңыз», – деді. Мырза дереу: «Қай сөздерді?», – деді. Әлішер бек қатты әсерленіп, көп жылады.

Ақырында әке мен ұл араларында болған әңгімелер екеуінің арасында кикілжің тудырды. Ұлы болса, әкесіне қарсы, әке балаға қарсы Бәлх пен Астарабатқа [54] жорыққа шығуларына алып келді. Гәрзуанның сілемінде, Пол-Шырак үнгірінің төменінен Сұлтан Үсейін мырза көтерілді. Ал жоғары жағынан Бәдін-Заман келді. Сәрсенбі күні рамазан айының алғашқы күнінде Әбілмұһсен мырза Сұлтан Үсейін мырзаның бірнеше бектері және бір топ аттылармен алға жылжыды. Онда соғыста болмай-ақ Бәдін-Заманның мысы басылып, жаугер жігіттері қолға тұсті. Сұлтан Үсейін мырза баршасының мойнын кестірді. Бұл жалғыз осы рет емес еді. Қашанда ұлы асаулық жасап, қарсы шыққанда, олардан қолға түскен нөкерлерінің барлығының мойнын кестіртті. Не қылсын, хақ осы болған соң.

Осы мырзалар асыра сілтеумен пасықтық пен кейіп алумен айналысып жатты. Әкесіндей іс көрген, тәжірибелі патша түстелік жол келіп, рамазандай мұбарак және әзиз айға бір тәулік уақыт қалғанда әкеден именбей, құдайдан қорықпай қазіргі ісі шарап ішпек еді. Ләззатпен мәжіліс құрып, кәйіппен жүргенде кісі жеңіліс таппай қайтер еді. Бұлай жасаған кез келген елге соғысуға келген кез келген ел де жеңіске жетеді.

Астарабаттың билігі неше жыл бойы Бәдін-заманның қолында болды. Оның төнірегі мен маңындағылар, жігіттері өте сән-салтанатта болған еді. Алтын, күміс, зейнет әшекейлері өте көп болды. Сәнді киінген жігіттер, қыпшақ ат мінгендері сансыз болып еді. Баршасы да мұнша бай болса да, қашып бара жатқан тау жолына ұшырап, бар дүниелері шатқалдарда қолдан шығып, ұшып, жоғалып жатты. Өздері болса, үрейленіп, құздардан ұшып кетіп қаза болды.

Сұлтан Үсейін мырза ұлын жеңген соң Бәлхқа келді. Бәдін-заман мырза Бәлхте Шейх Әли Тағайды қойып еді. Ол шара қыла алмай Бәлхты [55] тапсырды. Сұлтан Үсейін мырза Бәлхты Ибраһим Үсейін мырзаға беріп, Мұхаммед Уәлібек пен Шаһ Үсейін Шеһрені оның жанына қалдырып, езі Хорасанға оралды.

Бәдін-заман мырза жеңілісінен кейін таланып, тоналып, өлімнен аман қалған жігіттерімен жаяу жүріспен Құндызыға Хұсрау шаһқа тартты. Хұсрау шаһ та оларға жақсы қызмет қылды. Ат, түье, шатыр, үлкен үйлер, сондайақ барлық әскерлеріне қару-жарап, мырзалар мен мырзалармен болғандарға соншама қызмет пен адамгершілік қылғаның көргендер: «бұрынғы қаружарақ пен бұл қару-жараптың арасындағы айырмашылығы алтын мен күміс заттарында болған еді», – деді.

Сұлтан Мәсуд мырза мен Хұсрау шаһ арасындағы үйлесімсіздіктерден туған келіспеушілік пен алауыздық ұлғая түсті. Хұсрау шаһ Бәдін-заманға Уәли және Бақи екеуін қосып, Һисарға (Хисар) Сұлтан Мәсуд мырзаға қарсы жорыққа жіберді. Олар тіпті қорғанға жақындай алмады. Содан сол маңайды төніректеп бір-екі рет әр жақ пен бер жағына шапқылап, қылыштасты. Бір мәрте Һисардың солтүстік құсқорасында Мұхебәлі Қоршы тобынан ажырап қалып, жақсы қылыштасты. Шайқасып жатқанда аттан құлап бара жатқан жерінен қарсы жақтан біреу оны әрен дегенде құтқарды. Бірнеше күннен кейін «қасқыр бітімге» келіп, кері қайтты.

Бірнеше күннен кейін Бәдін-заман мырза тау жолымен Қандаңар мен Зәміндарға барды. Сонда Зунун-Арғын және оның ұлы Шаһ Шожаһ Арғынға қарай тартты. Зунун-Арғын сараң адам болса да, оған жақсы қызмет қылды. Бір сыйлық жасағанда қырық мың қой тарту етті. Бұл ғажайып оқиғалар Сұлтан Үсейін мырза Бәдін-заманды басқан кезде, сондай-ақ Астарабатта Мұзффар мырза Мұхаммед Момын мырзаны басып шашыған күні болған еді. Тағы бір ғажабы да, Мұхаммед Момын мырзаны тұтқындалап алып келген кісінің аты да Сәрсенбі болған. [56]

Тоғыз жұз үшінші жылдың оқиғалары (1497-1498)

Бақ майданының арқа жағында Құлба шатқалына аялдадық. Самарқанд тұрғындары – әскерлер мен қалалықтар Мұхаммед-шап көпірінің төнірегіне шықкан еді. Бірақ біздің ел дайын еместі, жігіттер дайындалғанша Сұлтанқұлы мен Бақақұлын ұстап, қорғанға алып кетті.

Бірнеше күннен кейін жолға шығып, Күнәктің ар жағындағы Құлбаның басына барып тоқтадық. Сол күні Жұсіп Сейітбекті Самарқандтан қуып шығардық. Ол сол қоналқада менің қызметімі келді. Самарқандтықтар бұл қоныстан көшіп, мына қонысқа келгенімізді, қайтып кетті деп ойлап қалып, сарбаздар мен қалалықтардың көмегімен Мырза көпіріне жетіп, Шейхзада қақпасынан Мұхаммед-шап көпіріне дейін келді.

Біз: «Бар жігіттер жарақтанып, аттаныңдар», – деп бұйырдық. Екі тараптан Мырза көпірінен, Мұхаммед-шап көпірінен шабуылдады. Тәңірі сәтін салып, бүлікшілер басылды. Олардың нардай бектері, тамаша майдангер жігіттері тұтқындалды. Оның арасындағы мықтылардың бірі – Хафіз Дұлдайының ұлы Мұхаммед Мекін еді. Оның сұқ бармагын шауып, алып келді. Тағы бірі – Мұхаммед Қасым Нәбира еді, оның інісі Асан Нәбираны тұтқындалап алып келді. Мұндай әскерлер мен ел танитын жігіттерден өте көп болды. Тағы да қаланың жетімдерінен Диуана Жамабаф, Кәл Қасықты алып келді. [57] Олар төбелес шығаруда да

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

жетімдік қатарда да кәдімгідей бас болған. Ғашықтар үңгірінде өлген жаяу әскерлердің қанының құнын алу үшін оларды азаптап өлтіруге бүйрық берілді.

Самарқанд елі үшін бұл толық жеңіліс еді. Бұдан кейін қорғаннан шыгулары тоқтатылды. Тіпті істің сонша ілгерілегенін біздің адамдар қаланың орының жағасына дейін барып, құл мен күн алып келетін болды.

Күн тараздан ауысып, сүйк түсті. Мен кеңеске мүше бектерді шақырып кеңестім. Сонда шешім былай болды: қала тұрғындары осыншама әлсізденіпті, тәңірінің ілтипатымен қаланы бүгін болса да алармыз, ертең болса да алармыз. Сондықтан біз қаланың сыртында сүйкта алаңдан тұрғанша қаланың жақын маңынан бір қорғанда қыстау салып алу керектігін ұйғардық. Ол жерден кетер болсақ та уайымсыз кететін боламыз. Қожа Дидардың қорғанында қыстау салуды жөн көрдік. Сонда көшіп Қожа Дидардың алдыңғы көгалына аялдадық. Қорғанға кіріп, үй-күркелерінің жерін белгіледік. Оған шеберлер, орындаушыларды қойып, қосынға оралдық. Неше күн қыстау үйлер дайын болғанша көгалда отырдық.

Осы уақыт аралығында Байсұңқар мырза Түркістанға Шейбани ханға тоқтаусыз жауши жіберіп, Шейбани ханнан көмек сұрапты. Қыстау үйлері даяр болып, қорғанға кірдік. Шейбани хан Түркістаннан осы таңда жедел жүріспен біздің қоныстың жоғары жағына тоқтады. Біздің әскеріміз жақын жерде емес еді. Кеңес бойынша қыстауға бір бөлігі Қожа керуенсарайына, кейбір тобы – Кабулға, кейбіреулері – Ширазға аттанған еді. Осыған орай бар әскерлермен айқасқа шықтық. Шейбани хан төтеп бере алмай, Самарқандқа қарай тартты. Самарқанд манайына барып, Байсұңқар мырзамен мұддесі сай келмей, жақсы араласа алмады. Неше күннен соң еш іс тындыра алмай, үмітсіз күйде Түркістанға қайтып оралды. [58]

Байсұңқар мырза жеті ай қарсы тұрды. Бір үміті осы Шейбани хан еді. Бұдан да үмітін үзді. Екі-үш жұз аш құрсақ ағайындарымен Құндыздағы Хұсрау шаһқа қарай тартты. Термез төңірегінен Амудан өткен кезде Үсейін Ақбар Термездің әкімі, Мәсуд мырзаның ағайыны, әрі беделді адам болған ол Байсұңқар мырзаның келуінен хабардар болып, оған қарсы шықты. Мырза өзеннен өткенде, Мірім тархан сонда суға батып кетті. Үсейін Ақбар қалған адамдар мен Байсұңқар мырзаның мұлік дүниесін, сонымен бірге мырзаның Тahir Мұхаммед атты сүйіктісін қолға түсірді. Байсұңқар мырзаны да Хұсрау шаһ жақсы көрді.

Байсұңқар мырза Самарқандтан шықты деген хабар бізге келді. Біз Қожа Дидардан аттанып Самарқандқа бет алдық. Жол бойы ақсақалдар, бектер, жігіттер бірінен соң бірі қарсы алып жатты. Рәбин-аввал айының

соңында сарайының Бостансарасына келіп түстік. Тәнірі тағаланың ілтиратымен Самарқанд қаласы мен уәляятын жаулап алдық.

Әлемнің төрттен бір гүлденген жерінде Самарқан секілді жайлы мекен кемдеу. Бесінші климатта орналасқан, ұзындығы жүз сексен градус пен минут, ені де сондай градус пен минуттан тұрады. Мауароннәһр уәляятының орталығы Самарқанд қаласы. Ешбір бүлікшінің басып алып, оған қол жеткізе алмайды. Өйткені бұл қорғалған қала.

Самарқанд мәртебелі мұміндердің әмірі болған Осман халифа заманында мұсылман болған. Пайғамбардың сахабаларынан кейін тұра жолды ұстанған Құсым Аббасұлы сонда барған, оның қабірі темір қақпасының тасасында тұр. Қазір «мазар шаһ» аталады.

Самарқандты Ескендір тұрғызған. Моғол мен түрік ұлысы «Семізкент» деп атаған. Темірбек (Әмір Темір. – Ауд) астана қылып еді. Темірбектен бұрын Темірбектей ұлы патша Самарқандты астана қылған емес. Қорғанның ішкі дуалының үстінен қадамдап өлшеуге бұйырдым. Он мың алты жүз адым шықты. [59]

Самарқанд тұрғындары сұнни мәзінебындағы, шаригатшыл, діндар ел. Пайғамбар заманынан бері ешбір уәляятта Мауароннәһрден шыққан имамдардың санынан көп имамдар болмаған. Шейх Әбумансұр қәлам* имамы, Самарқандтың Матурид атты ауылынан шыққан. Кәлам имамдары екі топ болған. Бірі – матуриди, енді бірі – әшіләри. Осы әшіләри ағымы Шейх Әбумансұрге телінген.

Тағы бірі – «Сәхін бұхари»* кітабының (Сәхін Бұхари: пайғамбар хадистерін қамтыған кітап. Оны құрастырған Мұхаммед Бұхари. Ол он алты жасында Меккеге сапар шекті. Сосын Мысырды саяхаттады. Атапардан БұхараЬа оралғанда алты жүз мың хадис жинап әкелген екен. Солардың жеті мың екі жүз жетпіс бес хадисін дұрыс деп бағалап, «Сәхін бұхари» «Бұхаридің таңдаған хадистері» кітабында топтастыруды. Атапардан Сұнни ағымындағы мұсылмандардың ең сенімді хадис кітабы болып саналады. – Ауд) иесі Қожа Исмайыл Хәртәнг* («Сәхін бұхари» кітабының иесі Мұхаммед Бұхари атымен танымал. Мұхаммед 810 жылы Бұхарада дүниеге келді. 870 жылында Бұхара шаһарынан он екі шақырым қашықтықта орналасқан «Хәртәнг» ауылында қайтыс болған. Ол: «Адам баласын ғайбаттамай Алла құзырына қайта оралсам деп үміттенемін», – деген арманмен өмір сүрген. Оның әкесі Исмайыл да хадис маманы болған. Ол да Мауароннәһрден шыққан.

Енді бірі – «Іедаиәт» кітабының иесі. Имам Әбу – қанапия мәзінебында фикѣ бойынша осы кітап сенімдірек болған. Оның иесі Ферғананың Мәрғинан уәляятынан болған. Ол да Мауароннәһр құрамында гүлденген аймағының шектескен шекарасында орналасқан.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Оның шығысында – Ферғана мен Кашғар, батысында – Бұхара мен Харезм, солтүстігінде – Ташкент пен Шаһрұхия, Шаш пен Банакетпен шектеседі, оңтүстігінде – Бөлх пен Терmez.

Күнек өзені солтүстігінен ағады. Самарқандтан төрт шақырым жол. Бұл өзен мен Самарқанд арасын Күнек атты төбе бөліп тұр. Өзен Күнек төбенің түбінен ағып жатқаны үшін «Күнек өзені» аталған. Бұл өзеннен бір үлкен өзен айырылып тұр. Ол бәлкім көл болар, десек те оны «Дәргам» өзені деп атаған. Ол Самарқандтың оңтүстігінен ағып жатыр. Самарқандтан алты шақырым жерден ағады. Самарқандтың бақтары, ауыл-аудандары, бірнеше әскери бөлімшелері осы өзеннің суымен абаттанып тұр. Бұхара мен Қаракөлге дейін де 180-240 шақырым аралыққа жуық жол бар. Күнек өзенімен егістіктер гүлденіп, жайнап тұр. Мұндағы үлкен өзен егін шаруасы мен ғимаратынан мұлдем артылмайды. Бәлкім, жаз айларында үш-төрт ай Бұхараға су жетпей қалады.

Жүзімі, қауыны, алмасы және анары, бәлкім барлық жеміс тұрларі жақсы болар, бірақ Самарқандтың екі жемісі мәшһүр. Бірі – Самарқанд алмасы, екіншісі – Самарқанд «саһиби» атты жүзімі. [60]

Самарқандтың қыс маусымы нағыз суық, онда Кабулдағыдай қар түспесе де, жаз мезгілі Кабул секілді болмаса да, жайлыш ауа райы бар.

Темірбек пен Ұлықбек мырзаның Самарқанд пен аудандарында көптеген ғимараттар мен бақтары бар. Темірбек Самарқанд сарайында бір үлкен сарайшық салыпты, ол «төрт ұялы көк сарайға» мәшһүр, өте көркем ғимарат.

Тағы «темір қақпаға» жуық жерде, қорғанның ішінде бір орталық жұма мешітін салған. Оның тасының көбісін Үндістаннан жеткізген, тас жонушы шеберлер қалаған. Мешіттің алдыңғы маңдайшасының жиегінде мына аят: «وَلَدَ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمَ الْقَوَاعِدَ إِلَى آخِرِهِ» (*Бақара сүресі, 128-аят*) үлкен жазумен жазылып тұр. Бір топқа жуық адам бір уақытта бірге намаз оқыса болады, бұл мешіт өте зәулім ғимарат.

Самарқандтың шығысында екі бақ салынған. Бірі – жырақтау тұрғаны Бұлдай бағы делінсе, ендігісі – жақындау салынғаны Дилгоша бағы деп аталады. Дилгоша бағынан пирұза қақпасына дейін көше жасап, екі жағына терек ағаш еккізіпті. Дилгоша бағында үлкен сарай салдырған. Ол сарай Темірбектің Үндістан соғысын бейнелеп тұр.

Тағы да Күнек төбенің етегінде Кен гүлдің Қарасуының жоғарысындағы өзенін «қрақмет суы» деп атаған. Онда «Жаһан нақшы» аталаған бір бақ салған. Мен әлгі бақты көрген кезде бұл бақ бұзылған еді. Атынан артық түгі қалмаған еді.

Ендігі – Самарқандтың оңтүстігіндегі Шынар бағы қорғанға жақын тұр. Келесіci – Самарқандтан жырақтауда Солтүстік бағы және Бейіш бағы.

Темірбектің немересі Жаһангир мырзаның ұлы Мұхаммед Сұлтан мырза Самарқандтың қорғанынан тысқары бір медресе салыпты. Темірбектің қабірі [61] және Самарқандта патшалық еткен әулеттерінің қабірі сол медресе ауласында тұр.

Ұлықбек мырзаның Самарқанд қамалында салдырган ғимараттарының ішінде медресе мен дәруішхана тұрғызыған. Дәруішхананың күмбезі өте биік болғаны сонша, әлемде ондай биік күмбездің нышаны кемде-кем. Енді бірі – осы медресе мен дәруішханаға жақын бір тамаша монша салыныпты. Ол «Мырза моншасы» деген атпен танымал, түрлі тастардан төселген. Хорасан мен Самарқандта ондай монша бар-жоғы белгілі емес.

Ендігісі – медресенің оңтүстігінде бір мешіт салынған. Оны «Кестелі мешіт», – деп атаған. «Кестелі» деп атауының себебі – кесілген ағаштарды жонып «Әслими» және «Хатаи» нақыштарымен өрнектеп салынған. Қабырғалары мен төбесі осы өрнекпен тұр. Осы мешіт пен медресенің құбыласы арасында айырма өте көп. Бұл мешіттің құбыласының бағытын жұлдызben анықтап жасағандай көрінеді.

Ұлықбек мырзаның тағы бір зәулім ғимараты – Кућек төбесінің етегінде салынған обсерватория*. (Ұлықбек мырза 1394-1449 өз заманында 1420 жылы өз атында үлкен университет деңгейінде медресе салды. Ол мекен үлкен ғылыми орталық ретінде алпыс-жетпіс ең үздік зерттеуші-ғалымдарға жұмыс істеуге мүмкіндік берді. Ол жерде обсерватория ғимаратын бастап 1424 жылы аяқтап, басқаруын өзінің көмекшісі Әли Құсшыға тапсырды. Ұлықбек мырзаның қаза тапқан жылына дейін Құсшы обсерваторияны басқарып келді. Құсшымен бірге Қазызада Руми, Ғиясаддин Жәмшид Кашани сынды әйгілі ғалымдар аталған орталықта жұмыс істеді. Ұлықбек мырза қаза тапқаннан кейін 1449 жылы обсерватория көртартпа діншілдердің қолымен ойрандалды. 1908 жылы орыстың археолог, тарихшы, шығыстанушы ғалымы Василий Вяткин (1869-1932) тараپынан обсерватория ғимаратының салынған нақты орнын жазып қалдырган анықтамалық хатынан оқып біліп, Ұлықбек обсерваториясының нақты жерін тапты. Обсерваторияда жұлдыздарды бақылай алтын алты құрал болған, ғимарат үш ұялы салынған. Ұлықбек мырза осы обсерваториямен «Көрегендік жұлдыздар кестесін» жасады. Бұл кестені әлемде қазіргі кезде өзге кесеълермен бірге қолданып келеді. Бұдан бұрын «Елхандық кесте» қолданыста болған. Ол Қожа Нәсир Туси* (1201-1274) Һелаку хан* (1218-1265) заманында Марага қаласында салынған обсерваториясында қолданған кестесі еді.

Ңелаку ханды Елхан деп атаған.

Жалпы әлемде жеті-сегіз обсерваториядан артық бақыламаған. Соның қатарындағылардың бірі – Мамұн халифа* (Абдолла Мамұн 786-833. Аббас династиясының жетінші халифасы) обсерваториясы бақылаған. Онда «Мамұн кестесі» жазылып тұр. Енді бірі – Битлимус* (Битлимус: тегі грек, Мысырдың Ескендірия қаласында 367-283 туып, сонда қайтыс болған патша, математик, геолог, астроном.) обсерваториясынан бақылануға арналған кесте. Енді бірі – Үндістанда Ража Бекер Мажит үнді заманында Ажын мен Даңарда салынған Малва Мұлки обсерваториясы. Қазіргі кезде «Мандуга» атымен танымал. Тағы бір обсерватория жұмыс жасаған, оның кестесін үнділер қазіргі заманда Үндістанда қолданады. Бұл обсерваторияның бақылау жұмысына бір мың бес жұз сексен төрт жыл

болыпты. Бұл өзге кестелерге қарағанда жетесіздеу болған. [62]

Ұлықбек мырза тағы да Күнек төбесінің етегінің батыс бағытында бақ салыпты. «Майдан бағы» деп аталған бұл бақтың ортасында бір көркем ғимарат тұрғызыған, оған «Қырық бағана» атын берген. Екі ұялы тіректері түгелдей таспен тұрғызылған. Бұл ғимараттың төрт бұрышында төрт мұнарадай күзет бағана салыныпты. Ғимараттың жоғарғы қабатына әлгі төрт бағана арқылы шығады. Өзге барлық жерлеріне тастан тіректер тұрғызылған. Кейбір жерлерін бұрымды түрде жасаған. Жоғарғы қабатындағы ұялардың төрт тарапында сәкілдер бар, тіректері тастан, ортасында төрт есікті үй тұр. Бұл ғимараттың тағыны түгелдей таспен төселиніп тасталынған.

Бұл ғимараттың Күнек төбесі бағытының етегіне тағы бір бақша салыпты, онда бір үлкен сәкілі ғимарат тұрғызыған. Бұл сәкінің ішінде бір үлкен тастан тақ қойылыпты. Оның ұзындығы шамамен он төрт, он бес қары болса, ені жеті-сегіз қары, биікті бір қары. Мұндай үлкен тасты өте алыс жерден алып келген, ортасында бір жарық болған деседі. Бұл жарық осында алып келген соң пайда болған. Осы бақшада тағы бір төрт тарапты сәкі салыныпты, керегесі түгел шыныдан (фарфор), оны «шыныхана» деп атаған. Қытайға адам жіберіп алдырған.

Самарқандтың қорғанының ішінде тағы бір ескі ғимарат бар, оны «жаңғырық мешіт» дейді. Оның күмбезінің ортасында тұрып, жерді тепкенде, тұтас күмбезден жаңғырық үн шығады. Бұл бір таңғаларлық жайт, ешкім мұның сырын білмеген.

Сұлтан Ахмет мырзаның заманында да бек пен бекзаттар көптеген бақ пен бақшалар салдырған. Оның ішінде Дәруіш Мұхаммед тарханның «Шарбағының» мөлдірлігі, ауасының тазалығы, көркіндей шарбақ кемде-кем болған. Бұл «майлан бағынан» жырақтау биіктіктің үстінде Құлба

шатқалына қаратып бір шарбақ салыпты, әглі шатқал алаңы түгелдей аяқ астында тұр, шарбақта бір-біріне ұқсатып, қабат-қабат тізілтіп баспалдак етіп түзеп, әр қабатына қара ағаш, кипарис, ақ теректер отырғызыған. Өте әсем мекен, жалғыз кемшілігі үлкен өзеннің болмауы болып тұр. [63]

Самарқанд ғажап көркем қала, бұл қаланың бір ерекшелігі өзге қалада кемде-кем болатын жайт. Онда әр кесіпке арналған бір базар бар, кесіп саласы бір-бірімен араласып жатқан жоқ. Бұл дәстүр түрі іспеттес. Жақсы наубайшы және аспаздық шаруалар қалыптасқан. Әлемде жақсы қағаз Самарқандтан шығады. Қағазға қажет сүй түгелдей «Кен гүлінен» келеді. Кен гүл «Қара өзен» жағасында орыналасқан. Қара өзенді «Рақмет өзені» деп те айтады. Самарқандтың тағы бір тауары «қызыл мақпал» да жанжаққа жеткізіледі.

Қала төнірегінің жақсы аландары бар, бір мәшһүр жайлауы «Кен гүл» жайлауы, Самарқанд шаһарының шығыс тарапында, бір бөлігі солтүстікке алты шақырымға созылған. «Рақмет өзені» аталған Қарасу, Кен гүлінің ортасынан ағады. Жеті-сегіз дүрменнің сүйн қамтамасыз ете алады. Бұл өзеннің айналасы түгелдей суаттар. Кейбіреулер бұл жайлаудың шын аты «Кен суаты» дейді. Бірақ тарихи деректердің бәрінде «Кен гүл» деп жазған. Өте тамаша жайлау. Самарқанд патшалары бұл жайлауды әрқашан қорық қылып келген. Жыл сайын бұл қорыққа шығып, бір-екі ай қоныстайды.

Бұл жайлаудан жоғарылау онтүстік-шығыс жағында тағы бір жайлау бар, «хан жұрты» деп аталады. Ол Самарқандтың шығысында, алты шақырым қашықтықта орыналасқан. Әлгі Қарасу оның арасымен етіп, Кен гүлге құяды. Хан жұртында аталған осы Қарасуда тоғайлар үйірілп түрғандықтан оның ішінде бір орданың қонысына жер бар. Одан шыға бергенде аясы өте тарылып кете береді. Бұл жердің тиімділігін байқап, Самарқандты бірнеше рет қоршауға алғанда сонда қоныстандық.

Тағы бір жайлау «Бөдене қорығы». Ол жайлау Дилгоша бағы мен Самарқан арасында орыналасқан. [64]

Ендігісі – Мағак жайлауы, Самарқандтың батыс бағытына он екі шақырымға жуықтау жерде тұр. Бір бөлігі солтүстікке қарасты жайлауының бір жанында үлкен көл бар. Осы себепті бұл көлді «Мағак жайлау көлі», – деп атаған. Самарқандты қоршау мақсатында мен Хан жұртында қоныстанып отырғанымда, әлгі жайлауда Сұлтанәлі мырза отырған еді.

Тағы бірі – Құлба жайлауы, бұл шағындау жайлау. Оның солтүстігінде Құлба кенті мен Кућек өзені, онтүстігінде Майдан бағы мен Дәруіш Мұхаммед тархан Шарбағы, шығысында Кућек төбесі орын алған.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Самарқандта жақсы уәлаяттар мен түмендер бар, уәлаятының үлкендігі Самарқандпен теңесетін Бұхара бар. Ол Самарқандтың батыс тарапында жұз елу шақырым қашықтықта орналасқан. Бұхараның да неше түмендері бар, тәуір қаласы да бар, жемісі мол да сапалы болады, қауыны тіпті жақсы дәмге ие, Мауароннәһрде Бұхара қауыныңдай мол да дәмді қауын болmas.

Ферғана уәлаятында әхсидің бір түр қауыны бар, оны «әмір темір» атаған. Оның қауыны жұқа да нәзік келеді, бірақ Бұхарада жақсы қауынның әр түрінен көтеп табылады. Ендісі Бұхараның өрігі. Оның өрігі ешбір жерде жоқ, қабығын аршып, кептіріп, тәбәрек ретінде уәлаяттан уәлаятқа жеткізіп жүреді. Ішті жүргізуге өте жақсы ем болады. Онда қолға ұстап бағатын тауық пен қаз да мол. Мауароннәһрде бұхара шарабынан күштілеу шарап болmas. Мен Самарқандта ішімдік ішкенде бұхара шарабын ішетін едім.

Ендігісі – Кеш уәлаяты, Самарқандтың онтүстігінде, елу төрт шақырым қашықтықта орналасқан. Самарқанд пен Кеш арасында Итмак Дабай атты бір тау бар, тас жонушылар тастарын түгелдей осы таудан жеткізіп тұрады. Кеш көктемде даласы мен қаласы, үйлерінің төбесі мен керегесі тамаша жасылданып тұратыны үшін «Жасыл қала» делінеді. Темірбектің туған жері Кеш болғандықтан ол қаланы астана жасауға көп ынталанды, сол үшін зәулім ғимараттар [65] Кеште тұрғызылды. Өзіне сарай жасау үшін бір үлкен басқару кенсесін сарайының кіреберісіне тұрғыздырды да, оң жағы мен сол жағына ақсақал бектер мен сарай бектері отыратын екі кішірек сарай салдырды. Тағы келген жүрттың отыра алуы үшін бір сарай бөлмесінің әр бұрышына шағын-шағын отырма бөлмелерді жасап қойған. Бұндай керемет сарай әлемде кемде кем көрінеді. Айтулары бойынша «Кәсра»* (Қазіргі Ирак территориясында Ҳұсрау Пәрвіз 570-628 сасанид династиясының патшасы тарапынан тұрғызылған әйгілі Кәсра сарайы. Оның қалдықтары бүгінгі күнге мұра болып жеткен. – Ауд) тағынан да үлкендеу делінген. Әмірбектің енді бір кереметі – Кеште медресесімен бірге мазар кешендерін салдырған. Жаһангер мырза мен оның әулеттерінің қабірлері сонда орналасқан. Өйткені Кештің қала болуы Самарқандтың мүмкіндіктеріне жетпеген соң Темірбек үшін астана болып Самарқанд таңдалған.

Тағы бірі – Қаршы уәлаяты, оны Нәсәф немесе нәхшәб деп атаған. Қаршы моголша ат және қаршы моголшада қабірстан мағынасында қолданылады. Жалпы бұл ат Шыңғыс хан билік құрғаннан кейін берілген. Қаршы суы тапшы жер. Көктемі тәуір, егіні де, қауыны да жап-жақсы, Самарқандтың онтүстік бағытында орналасқан, жарты бөлігі батысқа қарай Самарқандтан жұз сегіз шақырым қашықтықта. Онда

«Бауырықара» әсем құс өседі, оны «қылқұйрық» деп атайды, Қаршы уәлаятында сансыз, шексіз болғандары үшін ол аймақта «қаршы құсы» деп айтылады.

Тағысы – Хұзар уәлаяты. Ендігісі – Гәрмина уәлаяты, Самарқанд пен Бұхара арасында орналасқан.

Тағы бірі – Қаракөл уәлаяты, бәрінен ойпаттау, сұзы молырақ жерде, Бұхарадан қырық екі шақырым солтүстік батыста тұр. Жақсы түмендері бар. Соның ішінде соғд түмені және соғдқа қарасты түмендер бар. Оның басы Жаржайлаудан басталып, Бұхараға алты шақырымға жете қоймаған жерге келіп тіреледі. Онда кент пен абат мекендері болмаса да, аты танымал болған. Оның себебі Темірбек: «Менің бір бағым бар, оның ұзындығы бір жұз сексен шақырым», – депті. Оның айтқан бағы сол түмендер болуы керек.

Енді бірі – Шаудар түмені, қаланың аудандарына жалғасып тұр, өте жақсы түмен. Бір жағында Самарқанд пен Шаһарсәбз арасында бір тау бар, кенттері қөбінесе осы таудың [66] етегінде орналасқан. Тағы бір жағында Куиек өзені бар. Шаудардың ауасы жұмсақ, мөлдір, сұзы мол, өнімі арзан, өте жақсы түмен түзелген. Мысыр мен Шамды көрген жолаушылар ол жақтан мұншама өркенді бір белгі көрмегенін айтқан. Бұдан басқа жаңа түмендер бар болса да, бұл айтқандарымдай емес. Осынша айтқанымды жеткілікті деп санаймын.

Темірбек Самарқандтың үкіметін Жаһангир мырзага тапсырып, Жаһангирдің өлімінен кейін үлкен ұлы Мұхаммед Сұлтан Жаһангирге өткізді. Шаһрұх мырза болса, Мауароннәһр уәлаяттарының барлығын үлкен ұлы Ұлықбек мырзага тапсырған еді. Ұлықбек мырзадан кейін ұлы Әбділәтіп мырза алды. Бұл бес күн өтпелі дүние үшін сондай данышпан, қары әкесін шейіт қылды. Ұлықбек мырзаның өлімі тарих үшін өзгеше болып бекітілді.

Өлең:

*Ұлықбек гылым мен ақылдың тәңізі, Дүние
мен дін оған арқа сүйеген еді. «Аббас»
лақабынан шейіттік шәрбетін ішті,
Өлгеніне «Аббас» сөзі тарих болды.*

Оны өлтірген өзінің ұлы Әбділәтіп бес-алты айдан артық салтанат қыла алмады. Бұл бәйіт содан мәшінр болды:

*Әке өлтіргенге патшалық жарамас, Бола
қойса да, алты айдан артық созылмас.
Әбділәтіптің да тарихы былай болған:*

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

*Әбділәтіпті Жәмшид патшаның салтанаты болды,
Қызметінде Переидун мен Зәрдөшттер де болды.
Жұма түнінде бір оқпен Баба Үсейін өлтірді,
Тарихында Баба Үсейін өлтірді деп жазылды.*

Әбділәтіп мырзадан кейін Шаһрұх мырзаның немересі Ибраһим Сұлтан мырзаның ұлы Абдолла мырза да Ұлықбек мырзаның қүйеу баласы еді, ол таққа [67] отырды. Бір жарым жыл-екі жылға жуық патшалық қылды. Одан кейін Сұлтан Әбусайд мырза билікті қолына алды, өзінің тірі кезінде үлкен ұлы Сұлтан Аһмет мырзаға билік тізгінін тапсырды. Сұлтан Әбусайд мырзадан кейін Сұлтан Аһмет мырза патшалық қылды. Сұлтан Аһмет мырзаның өліменен соң, Сұлтан Маһмұт мырза Самарқанд тағына отырды. Сұлтан Маһмұт мырзадан соң, Байсұнқар мырзаны патша қылды. Тархандардың тартибында Байсұнқар мырзаны тұтқындал, інісі Сұлтанәлі мырзаны бір-екі күн отырғызды. Қайта Байсұнқар мырза жедел билікті қолға алғаны осы әңгімелерде баяндалды. Байсұнқар мырзадан мен тартып алдым. Мұнан кейінгі оқиғалары да, өзге жағдайлары да анық айттылады.

Самарқанд тағына отырысыммен, Самарқанд бектеріне бұрынғыдай бірден ілтипат көрсете, шапағат жасадым. Бізben болған бектерге де лайықты жағдайларына жарасатында тәрбие мен шапағат қылдым, Сұлтан Аһмет Тәнбәлге бәрінен көбірек ілтипат қылдым.

Самарқандты жеті ай қоршауға алғанда абыржулы сәттерді бастан кешірдік, оны алғаннан кейін әскерилер олжаға кенелді. Самарқандтан өзге барлық уәляйттар маған немесе Сұлтанәлі мырзаға бағынды. Бұл бағынған уәляйттарды тонауга болмайтын еді, өйткені соншама талантаражға түсken уәляйттардан немене алу мүмкін болар еді. Әскер қауымының олжасы да мәресіне жетті, Самарқандты жаулағанда Самарқандтың ойрандалғаны соншалық ауыр болғандығынан тұрғындары медетке зәру еді, олар егінге тұқымға мұқтаж болып қалған күде қаражаттың тапшы болғанынан да зардап шегіп тұрған болатын. Сондай күйдегі кісілерден не алуға болар еді.

Осы себептен әскерлер қауымы көп тарықты. Біз де елге ештеңе жеткізе алмадық. Әскерлер үйлерін сағынды, біреу-екеуден қашуға бет ала бастады. [68] Алғашқы қашқан Баянқұлының ұлы Ханқұлы еді. Енді бірі – Ибраһим Бекжек еді. Моголдардың бәрі қашып кетті, кейінрек Сұлтан Аһмет Тәнбәл де қашты.

Бұл бүлікті басу үшін Қожа Қазыны, Ұзын Асан Қожаны өзіне ықыласты да сенімді көретін еді. Ұзын Асанмен бірге қашқандардың кейбірін жазалауға, кейбірін біздің жанымызға қайтаруға тиіс болған. Бұл бүліктің тұрткісі болған бұл жерден қашып кетуіне, жамандыққа қайраған

Ұзын Асанның өзі жеген нанына арамдық жасағандай болған еді. Оның бәрі Сұлтан Ахмет Тәнбәл баруымен көріне бастап, анық жамандық деңгейін көрсетті.

Самарқандты алмаққа мүдделі болған неше жыл бойы жорыққа дайындалғанда, Сұлтан Махмұт ханнан сүйініш болардай медет-көмек болmas еді, бірақ Самарқанд жеңісінен кейін Әндіжанды иеленуге дәмеленген еді. Осы аралықта көптеген әскерлер мен мοғолдар қашып, Әндіжан мен Әхсиге барған болатын. Осыған орай Ұзын Асан мен Тәнбәл аталған уәлаяттарды Жаһангир мырзаға алып бермек ниетте болды. Бірақ оған қисынсыз жайттар бартұғын. Оның бірі – аталған уәлаяттар Сұлтан Махмұт ханға берілуі керек деген уәде берілмеген болса да, хан оны өзі сұраған еді. Бұл жағдайда ол уәлаяттарды Жаһангир мырза қалайша беруге болар еді. Ол мәселені ханмен біржолата шешіп алу керек болатын еді. Тағы бірі – осы кезде ел-жұрт қашып сол уәлаятқа барған еді, ал Жаһангир мырза ол аймақты үстемдік құру жолымен күштеп тартып алуға дәмеленген жағдайы, бұрынырақ әңгіме болғанда, бір жөні болар еді, ал қазіргі жағдайда олардың күштеуіне кім көнер дейсің!

Болған мοғолдар, әндіжан әскерлері және бір топ жақын бектері де Әндіжанға кетті. Менімен Самарқандта бек пен бекзаттар, жақсы-жаман мынға жуық кісі қалған еді. (Ұзын Асан мен Сұлтан Ахмет Тәнбәлдің) тілегендері жүзеге аспаған соң, олар қашып барған, үрейде жүрген жұрттарды өздеріне қаратып, қосып алушы арманады. Оларға үрейдегі жұртты, [69] өздері бұл оқиғалардан қорқып жүргендерді көргенде тәнірі олардың аспаннан тілегенін жерден бергендей болды. Содан Ұзын Асан мен Сұлтан Ахмет Тәнбәл әскерлерімен Әхси мен Әндіжанға жорыққа шығып, жамандығы мен бейбастақтығын анық әшкере қылды.

Төлен Қожа барын руынан мәрт, көрікті, қазақ жігіттерінен еді, әкем Омар Шейх мырза оны құрмет көрсететін еді, қазір де дәл солай сыйлас келеді. Мен де өзім оны тәрбиелеп, бек қылыш едім, ол ғажап ер мінезді қазақ жігіті еді, қамқорлыққа лайықты жан болды. Төлен Қожа мοғолдар арасында құрметке ие, сенімді кісіміз болғаны үшін Самарқандан қашқан мοғол ұлысына оны жаушы етіп жіберген едік. Ол қашқын жұрт арасына үгіт-насихат жүргізіп, оларды үрейлендіріп қойды. Содан қашқын жұрт өлімнен қорықкан үшін сыртқа шыға алмады.

Бірақ жұрттың бүлікшілер мен арамтамақтардан аулақ қыла алмады, оларға уәде де, үгіт-насихат та, қорқыту мен үркіту де еш әсер етпеді, Төлен Қожаның отбасы мүшелері екі өзен арасында болғандықтан, бұл екі өзен арасын «Ұршын керуенсарай» дейді. Ұзын Асан мен Сұлтан Ахмет Тәнбәл бір рет Төлен Қожаның үстіне әскер жіберіп, қапыда ұстап,

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

алып келіп өлтірді. Ұзын Асан мен Сұлтан Ахмет Тәнбәл Жаһанғир мырзаны ертіп келіп, Өндіжанды коршауға алды.

Әскер Самарқандқа аттанғанда Өндіжанда Әлі Дос Тағайды, Ұзын Асанды Әхсиге қалдырыған едім. Кейін осы Қожа Қазы да келіп еді, Самарқандтан Өндіжанға барған әскерлер арасында ер жігіттер де көп болды. Қожа Қазы қамалды қоршау кезінде менің тілеушім болғаны үшін он сегіз мың қойды қорғандағы жігіттерге және бізben болған жігіттердің отбасыларына үлестірді. Қоршау кезінде менің аналарымнан және Қожа Қазыдан үздіксіз мына мазмұнда хат келіп тұрды. Онда: «Бізді осында қоршауға алып тұр, сіз егер де келіп біздің жанайқайымызға көмектесесеніз іс осалдасады. Самарқанд әндіжандықтардың қуатымен алынған еді. Егер [70] Өндіжан сіздің қолыңызда болса, тәнірі бұйырса, Самарқандтың тізгіні де сіздің қолыңызға тиеді», – деген осы мазмұндағы хаттар бірінен соң бірі келіп жатты.

Сол кезде бір мәрте сырқаттанып, сауықкан едім, айығып жатқан күндері дұрыс күтінбей, қайта ауырдым. Бұл ретте аса жаман сырқаттандым да төрт күн бойы тілім байланып қалды, аузыма мақтамен су тамызатын еді. Менімен қалған бек пен бектердің жігіттері менің тірі қалуымнан үмітін үзіп, әрқайсысы өз ойымен жүре бастады. Сол кезде Ұзын Асанның нөкерінің бірі елшілікке келіп, қисынсыз сөздер жеткізіп еді, бектер де баянсыз оймен қателесіп, рұқсат берген екен.

Төрт-бес күннен кейін әлгі жағдайымнан біраз тәуірлеу болдым, бірақ тілім күрмеліп қалды. Бірнеше күннен соң өз қалпыма келдім. Аналарымнан, нағашы әжем Есен Даулет бегім және ұстазым пірімнен Қожа Маулана Қазыдан осы іспеттес хаттар келіп, сонша құштарлық пен тілектер адамның көңілін көтеріп жатты.

Ережеп айының сенбі күнінде Өндіжанды бетке алып, Самарқандтан жолға шықтық. Бұл мәрте Самарқандта жүз күн патшалық тағында отырдым. Тағы сенбі күні болғанда Хожәндқа жеттім, сол күні Өндіжаннан бір кісі мынадай хабарды жеткізді. Бұдан жеті күн бұрын тұра сенбі күні, яғни біз Самарқандтан шыққан сенбіде Әлідос Тағай Өндіжанды қарсыластарға беріпті.

Оның анығы былай болған: Ұзын Асанның нөкері менің сырқаттанып жатқанымда көрісуге рұқсат алған еді. Ол қарсыластар Өндіжанды қоршап тұрғанда: «Патшаның тілі күрмеліп, аузына мақтамен су ағызып жатыр», – деп жар сала, баяндаپ берген. Оның сөзін растауға Әлідостың жанына барып, ант ішіп айтып берген. Сол кезде [71] Әлідос Тағай Хакдан қақпасында болған.

Бұл сөзден кейін тәзе алмай, қарсыластардан сұрап, шарттасып, уәделесіп қамалды берген. Қорғанда азық қорынан, жауынгерлерден

еşқандай кемшілік жоқ еді. Негізгісі оның екіжүзді, арамза, қорқақтығы еді. Бұл айтылған сөздерді өзіне сылтау етті.

Әндіжанды алғанымнан соң менің Хожәндқа келгенімді естіп, Қожа маулана Қазыны Сарай қақпасында құрметсіздікпен асып, шейіт қылды.

Қожа маулана Қазының аты Абдолла болған, осы атпен де мәшіһүр болып еді. Әке тарапынан тегі Шейх Үрнанеддин қылышқа барып тірелетін, ал анасы жағынан Сұлтан елек Мазиға жететүғын. Ферғана уәлаятында осы буын имам, шейх ислам, қазы болып келгендер еді. Қожа Қазы өзірет Қожа Ұбайдолланың шәкірті болатын, олардан тәрбие көрген еді. Қожа Қазының әулиелігіне менің ешқандай таласым жоқтұғын, уәлаятта із қалдырыған кез келген ісі оған дәлел. Оған кімде-кім қастандық қылған болса, аз уақыт ішінде ізі де белгісі де қалмайтын.

Қожа Қазы ғажап кісі болатын, қорқу деген онда мұлдем жоқтұғын, ондай батыл кісі көрген емеспін. Бұндай сипатын уәлаят жұрты айқын көретін еді. Басқа жұрт қаншама баһадүр болса да, аздал үрейі мен уайымы болатын. Қожада мұлдем абыржу мен уайым жоқ еді. Қожаның қазасынан кейін Қожаға қатысты жұртты мәселен нөкер, қызметкер және рулар мен төрт тұллігін түгелдей тонап, талан-таражға салды. Менің әжемді, өз анамды, кейбір менімен болғандардың отбасыларымен Хожәндқа менің қасыма жіберілген.

Әндіжанға бола Самарқандтың иелігін бердік, Әндіжан да иеліктен шықты. Біз қапыда бұл жерден қуылып, ана жерден қалып қойған дегендей болдық, өте қын да ауыр болды, мен патша болғанымнан бері бұндай жағдайда нөкерден және уәлаяттан [72] айырылып көрмедім. Мен өзімді білгеннен бері, бұндай ауыр машақат көріп, білген емес едім.

Хожәндқа келгенімде кейбір екіжүзді адамдар Халифаның менің есігімнің табалдырығын аттауын көре алмады. Мұхаммед Үсейін мырзаны және кейбіреулерін ада қылды, Халифаға Ташкентке кетуге рұқсат берілді. Біз Қасымбектен Ташкентке ханға барып, Әндіжанға жүруін өтіндік. Хан да әскерін бастап Аһангәран жазығынан Кендерлік асуының түбіне келіп қоныстанғанда мен Хожәндтен барып, хан дәдемді (атамды) көрдім, әскерлер Кендерлік асуынан асып, Әхси жаққа аялдады.

Қарсы жақтан да бар әскерлерін жинап, Әхсиге келді, осы кезде менен сақтанаңып, Паб қамалына кетті. Ханның біршама баяу жүрісін көрген қарсыластар Паб қорғанын күшпен басып алды. Хан әскери және қолбасшылық қабілеттен жүрдай еді. Бірақ өзге мінез-құлқы тәуір болған еді. Хан осы жерге жеткенде тағы бір көш жүріп, көбірек алға жылжығанда, уәлаятты соғыспай-ақ алуы мүмкін болар еді, осы кезде қарсыластардың алдамшы сөздеріне құлақ асып, келісім хикаясына алданып, сол кезде ханның аға қызметкери болып жүрген Қожа

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Әбілмәкариммен Сұлтан Аһмет Тәнбәлдің ағасы Бек Тілбені елшілікке жіберді, ол топ өздерінің құтылуы үшін бірнеше шын-өтірік сөздер айтып ханға және арадағыларға пара мен сыйлық алуға көндірді, хан осы жағдайымен кері қайтты.

Бектер, жанашыр жігіттер де менімен бірге қалған еді, бірақ олардың көбісінің отбасылары Әндіжанды еді. Әндіжанды алмақтан үмітін үзdi, бек, бектердің қызметкерлері, жігіттерден жеті-сегіз жұз кісі менен түгелдей бөлінді, бектердің бөлінгенінен кейін Әлі Дәруіш бек, Әлі Мәзид Қашын, Мұхаммед Бақыр [73] бек, Шейх Аболла кіші-ага, Мирим Лағәри менімен бірге қалған болатын, олар жатта жүргендер мен тауқымет шеккендер, жақсы-жаманы бар шамамен екі жүзден көбірек, үш жүзден азырақ болған еді. Бектерден Қасым Қашын бек, Уайыс Лағәри бек, Ибраһим Сарәуи, Мыңлық бек, Шишим Тағаи, Сейли Қарабек, ішкі жақтан: Міршан Қашын, Сейіт Қасым кіші аға жалайыр, Қасым Ғажаб, Мұхаммед Дос, Әлі Дос Тағаи, Мұхаммед әлі Мұбәшер, Құдайберді Тоқшы мөгол, Жарәк Тағаи, Сұлтанқұлы Бабақұлы, Пір Уайыс, Шейх Уайыс, Жарәлі Біләл, Қасым Мірқор, Айдар Рекабдар.

Маған өте қыын болды, еріксіз жыладым. Одан Хожәндқа келдім. Менің анамды, әжемді және менімен қалған кейбір отбасыларды менің жанымда Хожәндке жіберді.

Сол рамазанды Хожәндта өткіздім. Сұлтан Маһмұт ханға кісі жіберіп, көмек тілеп, Самарқандқа аттандым. Хан өз ұлы Сұлтан Мұхаммед ханзаданы және Аһметбекті төрт-бес мың әскермен Самарқандқа жөнелтті. Хан да олармен аттанып Өртөбеге келді. Сонда мен де ханды көріп, Самарқандқа Жаржайлау арқылы беттедім. Сұлтан Мұхаммед Сұлтан мен Аһмет бек өзге жолмен менен бұрынырақ Жаржайлауға келіп тұрды. Мен Бөрке жайлауымен Сәнгзарға келдім, Жаржайлаудың әкімдік орны сол қорған болатын. Сұлтан Мұхаммед Сұлтан, Аһмет бек Шейбани ханың Шираз бен сол аймақтарға келіп шапқан хабарын біліп, тайып тұрды. Менің де шегініп, Хожәндқа қайтуым қажет болды.

Билік пен ел жаулау мұддесінің уайымы болғандықтан бір мәрте, екі мәрте істер байыбына келіп жүрмегендіктен қол қусырып қарап отыруға болмайды. Әндіжанға жорық жасау қиялымен көмек тілеп, Ташкентке ханың жанына бардым. Шаң begimdi, жақын-жуықтарды да жеті-сегіз жыл бойы көрмеген едім, осы сұлтаумен олармен де көрістім. [74] Сонда бірнеше күннен кейін Сейіт Мұхаммед мырза дүғлатды және Әйюб Бекжек, Жан Асан баринды жеті-сегіз жұз әскерді көмекке тағайындауды, бұл көмекті алып келіп Хожәндта тоқтамай одан өте шықтым. КендБадамды сол жағыма қойып келіп, тұнделетіп Нәсүқ қамалын алдым, ол Хожәндтан алпыс шақырым жерде болатын, Кенд-Бадамнан он алты

шақырым жерді шауып алдық. Қауын піскен еді, Нәсүқта «Ісмайыл шейхи» атымен қауынның бір түрі бар, қабығы сарғыш, сүйегі жұмсақ қауын болады, тұқымы алмадай, еті төрт елі, ғажап ләззатты қауын, ондай қауын ол төніректе болmas.

Ертеңгі таңда мөгөрбектері маған: «Кісіміз аз, бұл қорғанды алғанмен қандай іс бітеді», – деп арыз айтты. Шын мәнінде солай еді, онда тұра бергеннің немесе қорғанды біріктірудің жөнін таппай Хожәндқа қайта оралдық.

Осы жылы, Ҳұсрау шаһ Байсұңқар мырзамен жорыққа шығып, Шағанианға келіп, амал-айласын тауып, ол жерді басып алды. Сұлтан Мәскүт мырзага елші жіберіп: «Келіңіз бірге Самарқандқа жорық жасайық, Самарқандты жаулап алу мүмкін болса, бір мырза Самарқандта отырсын, ендігі мырза Һисарда (Хисар) отыратын болсын», – деп ұсыныс айтқан. Оған Сұлтан Мәскүт мырзаның бек және ішкісі мен жігіттер ренжіп қалған, бұл себептен Шейх Абдолла барлас Байсұңқар мырзаның жаңынан Сұлтан Мәскүт мырзаның қасына барды, өйткені мырзага қайын ата еді, ол жерде аса үлкен құрметке ие болды.

Һисар (Хисар) уәлаяты шағын, көлемсіз уәлаят болғанымен, Сұлтан Мәскүт мырза оған мың түменді асыра алатын Ҳұтталан уәлаятын дербес берді. Сұлтан Мәскүт мырзаның көптеген мырзаларының және ішкі қызыметтекілердің саны көп еді, Абдолла Барлас олардың барлығын биледі. Өздерін, бала-шагаларының және үлкен-кіші істердің тізгінін өз қолына алды. Оған ренжігендер қашып, Байсұңқар мырзага кете бастады. [75]

Ҳұсрау шаһ пен Байсұңқар мырза алдамшы сөздермен Сұлтан Мәскүт мырзаны қапыда қалдырып, шағанианнан бір мезетте шығып, Һисар (Хисар) қорғанын қоршауға алды. Сұлтан Мәскүт мырза сол сэтте қорғанның сыртында әкесі салған «Дәulet сара» атты ғимаратында болған еді, қорғанға кіре алмай, қашып шейх Абдолла барласпен Ҳұтталан жаққа тартты, жол-жөнекей Шейх Абдолла барластан бөлініп, Обаж өткелі арқылы өтіп, Сұлтан Үсейін мырзага барды.

Ҳұсрау шаһ Һисар (Хисар) уәлаятын қолға алғаннан кейін Байсұңқар мырзаны Һисарға отырғызыды да, Ҳұтталан билігінің тізгінін інісі Үәлиге берді. Неше күннен соң Бәлхты қоршауға алу мүддесімен аттанды. Өзінен бұрындау Назар баһадүр атты ұлық нөкерін үш-төрт мың кісімен бірге Бәлх төңірегіне жөнелтті, үш-төрт күннен кейін Байсұңқар мырзаны өзімен бірге ертіп келіп Бәлхты қоршауға алды. Бәлх билігі Ибраһим Үсейін мырза еді. Тағы Сұлтан Үсейін мырзаның бектерінен көп адам бар еді. Ҳұсрау шаһ інісі Үәлиға қалың әскер қосып, Шұбырғанды қоршауға және сол маңайды талан-тараж қылмаққа жіберді. Бірақ ол Шұбырғанға

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

барып, оның жанына да жолай алмады. Қолда бар әскерлерді Зәрдәк шөліндегі ел мен ұлысты тонауга жөнелтті, олар барып Зәрдәк шөлін шауып жүз мыңнан артығырақ қой, үш мыңға жуық түйе алып келді. Үәли одан Сан мен Шарық уәләятын шауып, таудағы кейбір жасырынған елдерді алып келіп Бәлхта ағасына қосылды.

Хұсрау шаһ Бәлхты қоршаған кезде бір күні аты аталған Назар Баһадүр атты нөкерін Бәлхтың арықтарын сағаналарын құлатуға жіберді. Қала ішінде де Тәніріберді Саманшы Сұлтан Үсейін мырзаның құрмет қылған begi еді, жетпіс-сексен жігітпен шығып келіп Назар баһадүрмен бетпе бет келіп, Назарды аттан құлатып, басын кесіп алып қамалға кірді. Ол өте ерлене барып, анық іс қылды. [76]

Тағы осы жылы Сұлтан Үсейін мырза Зу-нун Арғын мен оның ұлы Шаһ

Шұжаның бүлігін басу үшін әскери жасағымен Бостқа келіп, қос тікті. Зунун Арғын Бәдін-заман мырзаның нөкер болып, қыз беріп пасықтық жасап, бүлік шығармақ болды.

Сұлтан Үсейін мырзаның әскеріне еш жақтан астық келмегендіктен аштықтан қиналып жүдеген еді. Бост әкімі Бост қорғанын Сұлтан Үсейін мырзага тапсырды. Сұлтан Үсейін мырза Бост қорғанындағы азық-түлік корының көмегімен Хорасанға қайта оралды.

Сұлтан Үсейін мырзадай ұлық патша, осыншама қару-жарақ, сәнсалтанатымен неше рет Құндыз, Һисар (Хисар), Қанданарға әскери жорық жасап, жаулап ала алмай кері қайтқаны үшін, ұлдары, бектері соншама батылданып, асаулық жасап, бүлік шығарды.

Сол жылдың жазында Сұлтан Үсейін мырза өз ұлы Мұхаммед Үсейін мырзаның қарсылығын басып тастау үшін ол басқарып отырған Астараабадқа жорық жасап, оны қолға кешірейін деген жаман ойда болды. Ол үшін Мұхаммед Үәли бек басқаратын бектермен қалың қолды жорыққа жіберді. Ал өзі болса, Нәшин жайлауына тоқтаған сәтте, Бәдін-заман мен Зу-нунның ұлы Шаһ бек кенеттен әскер бастап, Сұлтан Үсейін мырзамен бетпе бет келді. Сол кезде сәтті оқиға орын алып, Сұлтан Мәскүт мырза Һисардан (Хисар) айырылып, Сұлтан Үсейін мырзага жақтасуға келе жатты. Сол күні оған жеткен еді. Ал Астараабадқа жорыққа шыққан Мұхаммед Үәлиде әскерімен келіп сол күні Сұлтан Үсейін мырзага қосылды. Қарсы келген екі жақ соғыса да алмасстан Бәдін-заман мырза мен Шаһ бек қаша жөнелді.

Сұлтан Үсейін мырза Сұлтан Мәскүт мырзаны жақсы көріп, күйеулікке жүгіндіріп, ілтипат пен шапағат көрсетті. Хұсрау шаһтың інісі Бақи Шағаниани мұнан бұрынырақ келіп, Сұлтан Үсейін мырзаның қызметіне

кірісken болса да, Хорасанда тұрмай бір нәрсені сылтауратып, Сұлтан Үсейін мырзадан рұқсат алмай-ақ Хұсрау шаһ кетіп қалды. [77]

Хұсрау шаһ Һисардан (Хисар) Байсұңқар мырзаны өтінішпен келтірді. Осы кезде Ұлықбек мырзаның ұлы Мираншаһ мырза әкесіне қарсылық жасап, Һарапаға кетіп, Һазарада да теңселіп, ұстамды бола алмай, Һазарада тұра алмай, ол да Хұсрау шаһқа кетіп еді. «Кейбір шорқақ ойлайтындар: осы үш патшазаданы да өлтіріп, Хұсрау шаһ атына құтпа оқу керек», – деп пікір айтқан еді. Бұл ұсынысты жөн көрмей, Сұлтан Мәскүт мырзаны кішкентайынан бері өсіріп, тәрбиелеп ер жеткізген еді, ата бегі болған еді, бұл бес күндік дүние маслиқаты үшін не оған опа қылды және не ешкімге опа қылмаса да оны тұтқындалп, татқан тұз-нанын көрместен оның көздерін сым салып көр қылды.

Сұлтан Мәскүт мырзаны бірнеше достары, емшектес бауырлары, құрдастары алып Самарқандқа Сұлтанәлі мырзаның жанына алып баруды ойластырып, Кешке келді. Ол топқа да қастандық ойлағаннан, олар Кештен қашып, Шаршы өткелі арқылы өтіп Сұлтан Үсейін мырзаның қасына барды.

Кімде-кім мұндај жиіркенішті әрекетке барған болса, ол кісіге кімде кім бұндај іс істеген болса, жұз мың лағнет қияметке дейін болғай. Кімде кім Хұсрау шаһтың бұндај істерін естіген болса, оны лағнет қылсын, бұл істерін естіп, лағнет қылмағанды да лағнетке лайық деп білсін.

Бұл жиіркенішті әрекеттен кейін Байсұңқар мырзаны патша қылыш, Һисарға (Хисар) рұқсат берді. Миран шаһ мырзаға Сейіт Камелді көмекші өтіп Бамианға жөнелтті. [78]

Тоғыз жұз төртінші жылдың оқиғалары (1498-1499)

Біз Самарқан пен Әндіжанға бірнеше рет жорық жасадық, еш іс тындыра алмай қайта Хожәндке қайта оралдық. Хожәнд шағын жер, жүзекі жұз нөкері бар адамның да өмірі үреймен өтеді, өмірге мұдделі адам онда қалайша қарап отыра алады.

Мұхаммед Үсейін көреген Дүғлат Өретөбеде еді, Самарқандқа жорыққа шықпак мұддесімен оған жаушы жіберіп, келісім жүргізіп, Жаржайлау кенттерінің бірі және әзірет Қожаның мұлкі болған Пешағәрдь осы қыста қыстауға сұрады. Пешағәр қыстауы осы өліара кезде Мұхаммед Үсейін көреген Дүғлаттың қолына өткен еді. Біз сонда отырып, қыстап Самарқанд уәляятына мүмкін болғанша жақындағы бермек болдық, Мұхаммед Үсейін көреген мырза да риза болды. Хожәндтан аттанып Пешағәрга беттедім.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Заминге жеткен кезде ыстығым көтерілді, ыстығым бола тұра Заминнен аттанып, жолға шығып, тау жолынан өтіп, Қожаның керуен сарайына келдім. Қожа керуен сарайының қорғаны Шаудар түменінің басқару орны болатын, мен оларды қапыда қалдырып, саты қойып, Қожа керуен сарайының қорғанын басып алайын дедім. Біз таң атқанда жеттік, жұрт хабардар болып қалды. Біз тағы еш жерде тоқтамай, қайтып Пешағәрға келдік. Мениң ыстығым бола тұра алпыс тоғыз-жетпес шақырым жолды қызындық пен машақатына қарамастан жүріп келдім.

Бірнеше күннен соң Ибраһим Саруани, Уайыс Лагәри, Ширим Тағай ішкі бектер, жігіттерді алыш аттанып, Жаржайлау қорғанын келісім сөзбен болса да, күшпен болса да қолға кешіру керек деп мәмілеге келдік. Ол кезде Жаржайлау Сейіт [79] Жұсіп бектің қолында еді. Мен Самарқандан шыққанымда ол сонда қалып еді. Сұлтанәлі мырза да оған қамқорлық көрсетіп, Сейіт Жұсіп бектің інісінің баласын Жаржайлау қорғаны билеп, ретке келтіруге сонда жөнелткен еді. Ахмет Жұсіп осы кезде Саиал Кут үкіметін басқарып, қамалдарын иеленіп отырған еді. Біздің бектер мен жігіттер де сонда барып, қыс бойы кейбір қорғандарды бейбіт жолмен иеленді, кейбір қамалдарды ұрысып, күшпен алды. Кейбірін де барыпкеліп жүріп, бір амалын тауып иеленді. Ол уәлаяттарда мοғол мен өзбектер тұрганы үшін ешқандай кент болмағанықтан оның қамалы да болмаған. Осы кезде бізге бола Сейіт Жұсіп бек інісінің баласынан күдіктеніп Хорасанға кетуге рұқсат берді.

Бұл қыс осындай талас-тартыспен өтті. Жаз бола бітім жасау үшін Қожа Жақияны жіберді. Сұлтанәлі мырза өзі де өскерлерімен Шираз бен Кабуд төнірегіне келді. Біздің сарбаздарымыз екі жүзден көбірек, үш жүзден азырақ болған еді, әр тарапта құшті жаулар Әндіжанға төніректеп, бізге мүмкіндік еш медет қылмады. Самарқанға да қол создым, ештеме шықпады, амалсыздан бітімге келіп Пешағәрға қайта оралдым.

Хожәнд бір шағын мекен, бір бектің құні онда абыржумен өтеді. Бір жарым жыл-екі жылға жуық әйел, бала-шағамен сонда болдық. Ол мұсылман қауымы да осы үақыт аралығында барынша шығынданудан, қызмет қылмақтан кем түспеді. Енді қай бетімізben Хожәндке бармақпзыз, Хожәндке барғанда не іstemекпіз?

*Бармақ үшін мекені тар,
Тұрмақ үшін жоқ ұясы пар.*

Ең сонында күдік пен сергелден қүйде Өретөбенің онтүстік тарапындағы жайлауларға бардық, неше құн сол төніректе өз істерімізben бас ауыртып, қайда барып-тұрарымызды білмей, сергелден қүй бастан өткердік. Бір құн осы жерде болғанда Қожа Әблімакарым де біздей [80] Отаннан жырақ сергелден болып жүріп, мені көруге келді. Біздің

бараптұрар жерімізден, қылар-қылмас ісімізден сұрап, білгесін біздің жағдайымызға қиналып, қатты жаны ашып Фатиқа оқып жүріп кетті, маған да өте әсер етіп жаным ашыды.

Осы күні кеште намаздыгерде шатқалдың арғы жағынан бір атты кісі пайда болды, ол өзі Жолшық атты Әліdos Тағайдың нөкери екен. Ол: «Егер менен үлкен ағаттық кеткен болса, сіз менің күнәмді кешіріп, ілтипат қылышп, маған келерсіз деп үміттенемін. Сізге Марғинанды тапсырып, риясыз құлдық жасап, қызмет қылсам күнәм шайылып, ұттым кетер болар», – деген мазмұнда Әліdos Тағайдың сәлемін жеткізді.

Мұндай әурелік пен сергелден қүйде бұндай хабар келген бойында ойламастан және тоқтамастан, дәл сол сэтте күн шығу шағында Марғинанға жүріп кеттім. Бұл жерден Марғинан арасы шамамен жұз жиырма-жұз қырық төрт шақырым жол болған.

Сол түні таң атқанша және келесі күні бесін намазға дейін еш жерде тоқтамай жүріп отырдық, бесін намазда Хожәндтың Тәнг-аб атты кентке жетіп, қос тіктіқ, ат суытып, атқа бұғызы бидайын беріп, түн жарымында таңғы даңғыра шалу мезгілінде Тәнг-аб мекенінен аттандық. Сол түні таң атқанша және келесі күннің күні батқанша, тағы түнінің таңынан бұрынырақ Марғинанға алты шақырым қалған жеріне жеткенде Уайыс бек пен кейбір адамдар маған жақын аялдап, былай: «Әліdos әртүрлі жамандық қылған кісі. Біздің арада бір рет, екі рет кісі бармай-келмей, әңгіме құрмай, уәделеспей, шар жасаспай қандай сеніммен бара аламыз», – деп арыз айтты. Шынында да құдіктерінің жөні бар еді, біраз уақыт тұрып кеңесіп, ақыры мынандай шешімге келдік. Егер де ондай құдіктің жөні бар болса да, мұнан бұрынырақ ойлау керек еді. Енді үш тәулік бойы тынбай, тоқтамай жұз қырық төрт пен жұз елу шақырым жол жүрдік. Енді не атта қуат қалмаған, не [81] адамда әл қалмады, сонда қалай қайта аламыз, қайтқанда қай бағытқа жүреміз. Өйткені осынша жол келіппіз, енді бізге бару керек ештеме емес, тәнірінің қалағанынан өзге еш болмас, сөзді осылай түйіндең, тәуекел қылышп жүріп кеттік.

Таң сәріде Марғинан қорғанының қақпасына келдім. Әліdos Тағай қақпаның артында тұрып, дарбазаны ашпай келісім жасасуды сұрады. Келісімшарт жасалған соң дарбазаны ашып, дарбаза алдында қызмет қылды. Әліdosпен көріскеннен кейін қорған ішіндегі бір жайлы аулаға түстік. Менімен үлкен-кіші екі жұз қырық кісі бар еді.

Ұзын Асан және Сұлтан Аһмет Тәнбәл уәлаят еліне көп зұлым жасап, жаман күн көрсеткен еді. Уәлаят тұрғындары түгелдей мені тілеп жатты. Марғинанға кірген екі-үш күннен соң, Қасым бекке Пәшагәрдан және менің нөкерлерімнен және Әліdos бектің нөкерлерінен жүзден көбірек кісіні қосып, Әндіжанның онтүстік тарапындағы тау елдеріне мәселен:

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

ашпар, тұрақ шаран, шекірек, шекерек қауымдары тұратын және сол аймактарға жібердім. Олардың көнілін аулау жолымен немесе құштеп болса да маған бағындыруға көндіру керек еді.

Бірнеше күннен соң Ұзын Асан, Сұлтан Ахмет Тәнбәл, Жаһангир мырзаны ертіп, бар әскерлер мен моголдарды да жинап Әндіжан мен Әхсиге жорыққа шыға алатын жауынгерлерді сайлап, Марғинанды қоршауға алу мақсатымен Марғинанның алты шақырымында, шығыс жағына Сабан атты кентке келіп қос тікті. Бір-екі күннен кейін қаруланып, Марғинанның ауылдарына келді.

Қасым бек, Ибраһим Сару, Уайыс Лагәри бастаған әскерлер екі тарапқа жорыққа [82] жіберілген болса да, меніменен санаулы әскер қалған жігіттер қаруланып қарсы шығып, ауылдарға келген жауды жақыннатпай қойды. Сол күні Хәлел Шеһре Дәстиарпич жақсы қарсы шауып, қолын табысты іске жеткізді, содан жау ештеме қыла алмай, тағы да қорған маңына жолай алмады.

Қасым бек те Әндіжанның онтүстігіндегі тауларға барған еді, ашпар, тұрық шаран, шекірек және сол төңіректегі таулы, далалық тұрғындары мен рулары түгелдей маған бағынды. Әскерлерде бірден-екіден бізге қашып келе бастады, Ибраһим Сару, Уайыс Лагәри бастағандар Әхси тарапына өзеннен өтіп, Паб қорғаны тағы бір-екі қорғанға кірді.

Ұзын Асан және Тәнбәл залым, пасық, кәпірдей адамдар еді, қара жұрт және үелаят тұрғындары олардан қатты жапа шеккен еді. Әхсидің ұлық адамдарының бірі Асан Дикше өзінің қауымымен бірге Әхсидің бір топ қаңғыбас бұзакыларын жинап, оларды қаратаяқ қылып, Әхсидің тасқорғанындағы адамдарды түйгештеп сарайға тығып, Ибраһим Сару, Уайы Лагәри, Сиди Қара бастаған адамдарды алдырып, Әхсидің тасқорғанына кіргізді.

Сұлтан Маһмұт ханга, Пенде Өлі, Айдар Көкілтас, Қажы Газы манғытты сол кезде Шейбани ханнан қашып келіп еді, олармен бірге барып түменнің бектерін қосып бізге көмек беруге тағайындалды, олар осы жерге келді. Бұл хабар Ұзын Асанға жеткенде, еңсесі түсіп, қамқорлық жасаған нөкерлері мен таңдаулы жігіттерін Әхсидің сарайына көмекке жөнелтті, олар таң сәріде өзен жағасына жетті.

Біздің әскер мен могол сарбаздары бұл хабарды естіп, бір топ адамдарды атты жалаңаштап (жайдақ ат) өзеннен өткізеді, көмекке келген Ұзын Асан адамдары асығып кемені (қайық) жоғары [83] тартпай, судың ағысынан қоя берді, содан қорған тұсынан шыға алмай, төмендеу кетті. Біздің әскерлер мен могол жауынгерлері тұс-тұсынан жайдақ аттармен қорғанға кіре бастады, ал қайықтағылар ұрыса алмады. Қарылған бақсы могол бек ұлдарының біріне қолын созып, қолын ұстай сала шауып

өлтірді, одан не пайда? Іс одан өтіп, насырға шапқан еді, қайықтағы көптеген адамдардың өлімге ұшырауына осы әрекет себеп болды. Бір сэтте өзендеғілерді жағаға алып барып, бәрін қырып салды. Ұзын Асанның беделді кісілерінен – Қарылған бақсы, Хәлел дуана, Қазы Ғұлам еді. Ғұлардың бірі Қазы Ғұлам мен оның құлымын деген сұлтаумен құтылып, аман қалды. Тағы беделді жігіттерін Сейіт Әлі де қазіргі кезде менің жанымда беделді кісі, енді бірі – Айдарқұлы, ендігісі – Құлке Кашғари. Жетпіс-сексен жауынгер жігіттерін жоғарыда аталған санаулы бес-алты адамдардан басқасы құтыла алмады.

Бұл хабарды естіген жау, Маргинан төңірегінде отыра алмай Әндіжан жаққа бытырай қаша жөнелді. Әндіжанды Ұзын Асанның жездесі Насыр бекті қалдырыды. Насыр бек Ұзын Асанның екінші адамы болмаса да, үшінші адамы болғаны сөзсіз еді. Ол тәжірибелі адам еді, мәрттігі де бартұғын. Бұл жағдайларды біліп, ол олардың табансыздығын анықтап, Әндіжан қорғанын бекітіп, маған адам жіберді, бұлар Әндіжанға жеткенде қорғанның бекінгенін мәлім қылып, бір-бірімен тілдесе алмай, көңілсізденіп Ұзын Асан көшін Әхсиге қарай тартты. Сұлтан Аһмет Тәнбәл өз уәлятты Ошқа барды. Жаһангир мырзаны бірнеше ішкі адамдар мен жігіттері Ұзын Асаннан алып қашып, Тәнбәлге әзірше Ошқа жете қоймаған болса да, оған барып қосылды.

Әндіжанның бекітілетін (қақпасының жабылған) хабары маған жеткенде, тоқтамай Маргинаннан күн шыға аттанып, түс қайта Әндіжанға келдім. Насыр бекті және [84] оның ұлдары Досбек пен Мирим бекті көріп, қал-жағдайларын сұрап, ілтипат пен шапағатқа үміттендіріп, еңселерін көтердім. Әкем екі жылға жуық уәлятты қолынан шығарып алған еді, тәнірінің ілтипатымен зей-әқда айының 904 жылында* қайтадан жауулап алуға мүмкіндік туды.

Сұлтан Аһмет Тәнбәл де Жаһангир мырзамен қосылып, Ошқа қарай тартып еді, Ошқа кіргенде Ошта да қызыл таяқ, қара таяқ қылып, соққыға жығып, ұра-ұра Оштан қуып шығып, қорғанды біз үшін сақтап, бізге адам жіберді, Жаһангир мен Тәнбәл біраз адамдарыменabyржып, шошынып Өзкентке қарай бет алды.

Ұзын Асан да Әндіжанға кіре алмай, Әхси жаққа кеткен еді. Оның қолбасшы және бүлікші ретінде Әхси сарайына кіргенінің хабарын бізге жеткенде Әндіжанда төрт-бес күн артық тоқтамай Әхсиге бет алдық, Әхсиге жеткенде Ұзын Асан амалы қалмай, бітімге келіп, келісім шарт жасасайық деп тілеп, қорғанды тапсырды. Бірнеше күн Әхсиде тұрып, Әхси мен Касан төңірегіндегі істерді реттеп, жорыққа келген мөғол бектеріне рұқсат беріп, Ұзын Асанның отбасы мүшелерімен бірге Әндіжанға келдім. Әхсиде Қасым Ажабты уақытша қойдым.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Мен Ұзын Асанмен уәделесіп, шарт жасаған соң жан-малына зиян келтірмей, Қаратегін жолымен Һисарға (Хисар) кетуіне рұқсат бердім, ол санаулы адамдарымен Һисарға (Хисар) жөнелді, ол өзге бар нөкерлерінен айырылып қалды. Осы саяси өліара аласапыран кезде бізге тиісті елжүртты және Қожа Қазы мен оған қатысты адамдарды тұтқындал, тонаған еді. Кейбір бектермен кеңесіп, мынадай қорытындыға келдік: мұншама сотқарлық пен бұзақылық қылған және осыншама бізге қараған мұмінмұсылманды тұтқындал, тонаған осы топ болған, олар өздерінің бектеріне [85] опа қылмаған адамдар бізге қайдан опа қылар дейсіз, бұларды тұтқындал, тонасақ та айып болмас. Әйтпесе біздің көзіміздің алдында жүріп, атымызды мініп, тонымызды киіп, қойымыздың етін жеп жүрген болар, мұның бәріне шыдап жүре аламыз ба? Егер де жанымыз ашып тұтқындаламасақ, тоналасақ біздермен бірге қазақылықта және қыиңишилықтарда болған адамдар өздерінің таныған малдары болса, қайтарып алуларына жарлық шығармасақ оларға обал болады. Осы жарлық бұрынғы тонаушылар үшін женіл жазамен құтылғаны үшін шукір етуге міндетті болу керек.

Бұл шешім шынында мақұл көрінді, жарлық шықты да, бізben бірге болғандар өздерінің таныған нәрселерін алды. Бұл шара мақұл һәм дұрыс шешім болса да, бір асығыстық болған, өйткені жанымызда Жаһангир мырза сияқты қу-айлакер адам отырғанда елді мұншама қорламақ ешқандай мән-мағынасы жоқ еді. Ел жаулауда, мемлекетті басқаруда кейбір істері мақұл көрінсе де, бірақ әр істің ішкі мазмұнын да жүз мың сақтану мен байқау уәжіп һәм керекті болады. Осы бір байқаусыз жарлықтан қаншама у-шу мен бұлік шықты, ақырында Әндіжаннан екінші рет шығып кетуімізге осы ойланбай шығарған жарық себеп болды. Осы себептен моғолдар өздерінде пайда болған абыржу мен үрейден қос өзен арасы делінетін Ұршын керуен сарайдан Өзкент арқылы көшіп Тәнбәлға жаушы жіберді.

Мениң анамның қасында мың бес жүз – екі мыңға жуық моғол ұлысы бар еді. Тағы Һисардан (Хисар) Қамза Сұлтан, Мәди Сұлтан, Мұхаммед дүглаттармен бірге сол шамада моғол келіп еді, қашанды моғол ұлысынан жамандық пен бұзақылық болып тұратын. Олар осы уақытқа дейін маған бес рет қарсылық жасады, олар бұл қарсылықтарын себептен себепсіз жасаған болатын. Сондай-ақ олардың бұндай қарсы бұліктері өздерінің хандарына талай рет жасалған еді, моғолдардың кеткен хабарын маған Сұлтанқұлы Жанақ жеткізді. Оның әкесі [86] Құдайберді Бұтақ моғолдар арасында менің қамқорлығымда болған, әкесі бұрынырақ өлген еді, сонда моғолдармен бірге болған. Осы ретте Сұлтанқұлы Жанақ өз елі мен ұлысынан бөлініп, әлгі хабарды маған жеткізді. Ол жақсылық жасап,

кейінірек сондай опасыздық та жасады, жұз мың жақсылық жасағанымен орыны толмайтын опасыздық жасады. Бұның жайы айтылады, соңғы жамандықтары һәм мөғолдық нәтижесінен туындаған еді.

Бізге хабар келісімен, мен бектерді жинап, кеңестім. Бектер: «Бұл кішігірім іс, бұған бола патшаның аттануының қажеті жоқ. Оған Қасым бек барлық бектерді бастап барғаны жөн», — деп айтылған ойға тоқтады. Бұл істі женіл қарағаны қате пікір болды. Осы күні Қасым бек, бектері мен сарбаздарын бастап, жолға шықты. Олар қозгаламын дегенше Тәнбәл өзі келіп, мөғолдарға қосылды. Таң сәріде ертемен Айламыс өзенінің Йәсі өткелі атты өткелінен өткенде, жаумен бетпе-бет келіп, жақсы шайқасты.

Қасым бек өзі Сұлтан Мұхаммед Арғынмен бетпе-бет келіп, екі-үш рет айқасып, оның бас көтеруіне мұрша бермеді, жігіттері де үстем шабысты, бірақ ақыры жеңіліс тапты. Қасым бек, Әлідос Тағай, Ибраһим Сару, Уайыс Лағәри, Сиди Қара тағы да үш-төрт бек пен оларға жақын адамдар шығып құтылды. Бірақ өзге бектер мен жақын адамдары қолға түсті. Олар – Әлі Дәруіш бек, Мирим Лағәри, Тоқа бек, Тағай бек, Мұхаммед Дос, Әлідос, Міршах Қашын, Мирим Диуан.

Бұл ұрыста екі жігіт тәуір шабысты, біздің жақтан Ибраһим Сарудың інісі Самат. Олардың жағынан Һисар (Хисар) мөғолдарынан болған Шәһсауар деген жігіт бетпе-бет қарсы келді. Содан Шәһсауар семсерін сілтеп, Саматтың дулығасынан өтіп, Саматтың [87] бас сүйегінен өтіп, терен тіліп кетті. Самат осы жарақатқа қарамастан семсерімен Шәһсауардың басын шауып, алақандай паршасын жұлып кетті. Шәһсауардың дулығасы жоқ еді, Шәһсауардың басын ойып кетті. Бірақ оның бас ойығы емделді. Ал Саматтың басын емдейтүшін кісі жоқ еді. Ол үш-төрт күннен кейін сол жарақатпен кете барды.

Қазақылықтардан, пәлекеттерден құтылыш, уәлаятты алған таңда күтпеген ғажап жеңіліс таптым. Қамбар Әлі мөғол да біздің бір мықты тірекіміз еді, мен Әндіжанды алғанымда, ол уәлаятына кеткендіктен мениң жанымда болмады.

Осындай жағдайда Аһмет Тәнбәл Жаһангир мырзаны алыш, Әндіжанның алты шақырымдағы Айыш белесінің етегіндегі жайлauғa қos тікті. Бір-екі рет Шілдұхтәран жасағымен Айыш төбесінің етегіне дейін келіп кетті. Біздің жігіттер ауылдар мен бақтардан тыс аймақтарды жасақтарымен арапап шықты. Сондықтан Тәнбәл жасағы ілгері бара алмай, тәбе етегінің төңірегін айналып, кері қайтып тұрды. Олар осы төңірекке келгенде қолдарына тұсірген Мирим Лағәри мен Тоқа сынды жігіттерді өлтірді. Бір айға жуық осылай тұрақтап, еш іс қыла алмай Ош жаққа қайтты. Ошта

Ибраһим Саруға бірігіп еді, оның кісісі сонда еді, Ош қорғанын бекітті.
[88]

Тогыз жұз бесінші жылдың оқигалары (1499-1500)

Үәлаяттың атты-жаяулы әскерлеріне жаушылар мен сақшылар жібердім. Қамбар Әлі және әр үәлаятқа барған әскерлерге бар ынтамен жаушылар жөнелттім. Әскерлерге кетпен, балта сынды сайман-аспаптар, құралдар дайындауға жеткізушілер тағайындағым. Үәлаятқа әскерлікке келетін атты-жаяу адамдарды ана жақ пен мына жақтан барған нөкер, сарбаздардан іс күшін жинап, тәңіріге тәуекел қылышп, Мұхаррам айының он сегізінде Хафиз бектің Шарбағына сапар қылдым.

Бір-екі күн Шарбақта тұрып, қалған аспап-сайман, құралдарды даярлап, түгендер Ош жаққа беттедім, онда қосынның оң жақ, сол жақ, орта қол, алдыңғы шеп және атты-жаяу топтарын ретімен тәртіпке келтіріп жауға қарсы шықтық. Ошқа жақын маңға жеткенде жау әскері Ош тәңірегінде тұра алмай, Сәрхәнг Үршын керуен сарайы жақтағы Оштың солтүстігіне тартқан деп хабар алдық. Сол кеште Латкентке аялдастық, ертең таңда жаудың Оштан өтіп, Әндіжан жаққа кеткені туралы хабар келгенде, біз де Өзкентке қарай бет алдық. Өзімізден ілгерілеу Өзкент тәңірегін шапсын деп шапқыншы жібердік.

Жаулар Әндіжанға барап кеште орға кіріп, қорған дуалына баспалдақ (басқыш) қойып жатқан кезде, еш нәрсе істей алмай кейін шегінді. [89] Біздің шапқыншы да Өзкент тәңірегін шауып, ештеңе қолға түсіре алмай, кері қайтты.

Ош қорғандарынан Мазу қорғаны да ол арада Рәстлышпен бірге мәшінүр қорған болған. Ахмет Тәнбәл інісі Хәлелді екі жұз-екі жұз елу кісімен сонда қалдырып, қамалды бекітіп еді. Кейін біз қайтып келіп Мазу қамалына шабуыл жасадық. Мазу – өте мықты қорған болатын, солтүстік жағында өте биік сай бар. Егер сайдан садақпен оқ атса, қорғаның сыртқы дуалына жеткізе алар еді. Су бұратын құбыр да осы жақта орналасқан. Қорғаннан төмен қарай көше тәрізді екі тарапқа қамал дуалының жанынан суға жеткізетін жол салынған. Төбе жақтарында сайға жақын ор қазылған. Сайға жақын болған соң үлкен қазандай тастарды қорғанға тасып тұрган, ол үлкен тастарды Мазу қорғанынан атып тұрган, мен осыншама қорған соғыстарға қатысып, ешбір қорғанда бұндай үлкен тастар атқанды көрмеппін.

Әбдіқұдыс Құћбәр Кетебектің ағасы қорған дуалының түпкі жағына барған болатын, сол сәтте дуалдан тастар атқылай бастады. Тастандардың ешбірі жерге тимей, биіктікten тұра дөңгелене ұшып, қорғаның

окоптарының түбіне домалана-домалана, еш жерді қопармады. Сол кезде атылған екі тас су бұратын құбыр түбінде тұрған Жарәлі Біләлдің басы тастың соққысынан зақымданды, кейін басын емдеді. Сондай-ақ көп кіслер таспен ұрылып қаза тапты.

Ертең таңтерең ұрыс басталды, біз түстен бұрынырақ су бұратын құбырын алдық, кешке дейін ұрыс жалғасты. Біз су бұратын құбыр аялдамасын алғаннан кейін жау қарсы тұруға төтеп бере алмады. Таңға таман рақым сұрап, бітім тіледі. Тәнбәлдің інісі Хәлел бастаған жетпіссексен, тіпті жүздей таңдаулы кіслерін тұтқындалп Әндіжанға жібердік. Әрине, біздің де бектеріміз, олардың қызметіндегі жауынгерлер мен тәжірибелі кіслерміз, олардың қолына тұтқын болып тұсті, бұл іс [90] тәуір аяқталды. Содан Мазуны алып, Оштың Ұнжы төбе атты кенттерінің бірінде қос тіктік.

Ол жақтан Ахмет Тәнбәл Әндіжаннан кері қайтып Сәрһәнг Үршын кенттерінің бірі болған Хан өзені деген жерге қос тікті. Қарсылас екі қосынның арасы алты шақырым еді, бұл кезде Қамбар Әлі рақатсыз болып, Ошқа кетті.

Бір ай, қырық күнге дейін аялдады, ұрыс болмады. Бір-ақ күнде біздің астамсылар мен олардың астамсылары атысып тұратын еді. Осы аралықта кешкісін орданың төңірегін мекем сақтықпен бақылап тұратын еді, ор қазатын еді, ор болмаған жерлерде бұтақтармен жауып тастайтын еді. Бар әскерлер түгел қаруланып, ор жағасына шығып тұратын еді, соншама сақтық шара жасалса да, әскерлер үш-төрт күнде бір рет у-шу шығаратын еді, бір күні жаудың астамсысының алдына Сиди бек Тағай шыққан еді, жаудың адамы үстемдеу болып, бір ұрыс кезінде кенеттен Сиди бекті қолға түсірді.

Осы жылды Хұсрау шаһ Бәлхқа жорыққа шығу қиялымен Байсұңқар мырзаны сұрап Құндызға шақырып, Бәлхқа аттанды. Обажға жеткен кезде Хұсрау шаһ бейбақ, кәпір, салтанат құру бағымен өнерсіз, адами қасиеттен жүрдай бола тұра салтанатқа қалай болса да қол жеткізген болды. Оның тегі, нәсілі, өнері, есебі, парасаты, батылдығы, ынсабы, әділеті жоқ адам еді. Сондықтан Байсұңқар мырзаны, бектерімен тұтқындалп, Байсұңқар мырзаның мойнына бұғау салған күн мұһәррәм айының оныншысы еді. Осылайша осындай қош салиқалы, парасаты мол, тектілікке сәнделген падишазаданы шейіт қылды. Оның бектері мен қызметкерлерінің де бірнешеуін өлтірді.

Байсұңқар мырзаның дүниеге келуі мен тегі: Сегіз жүз сексен екіде Һисар (Хисар) уәлаятында дүниеге келді. Маһмұт мырзаның екінші ұлы, Сұлтан Сәскүт мырзадан [91] Сұлтанәлі мырза, Сұлтан Үсейін, Сұлтан Уайыс мырза және Хан мырзадан үлкен болған. Анасы Паша бегім еді.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Түрі мен келбеті: көзі ұлken, жалпақ беті, орта бойы, түрікмен жүзді, жұмсақ мінезді жігіт еді.

Мінез-құлқы, әдет-жүрісі: ол әділетті, адамдық қасиетті, жұмсақ табиғатты, парасатты шаһзада еді. Оның ұстазы шиит Сейіт Маһмұт болған, осы себептен Байсұңқар мырза да жиркенішті еді. Кейінірек Самарқандқа ондай иман қағидадан бас тартып, пәк сенімді болған деседі. Ол өте шарапқорлыққа берілген еді, шарап ішпеген кезде намаз оқитын еді. Жомарттық пен тарту жасауда ұстамды болған, насталық жазуы өте жақсы болған, сурет салуда да қолы жаман емес еді. Өлеңді де тәуір айтатын еді, ақындықта «Адели» лақап есімі болған, өлең жинағын шығаруға өлеңдері жеткіліксіз болған. Мына бастапқы өлең жолы:

*Әлсіздіктен көлеңкедей тінтіреймін,
Дуалдан ұстамасам, тұра алмай құлай кетемін.*

Самарқандта Байсұңқар мырзаның ғазалдары кеңінен таралғаны соншалық, мырзаның өлеңдері болмаған бір үйдің болмауы кемде-кем болған.

Соғыстары: Байсұңқар мырза екі соғысқа қатысты. Бір рет Сұлтан Маһмұт ханмен соғысты. Ол таққа отырғанда Сұлтан Маһмұт хан оған қарсы Сұлтан Жұнейт барлас және кейбіреулердің азғыруымен Самарқандты алмақ болып жорыққа шықты. Сонда Ақ өтелден өтіп, Соғд керуен сарайы мен Кенбай төңірегіне келді. Сол кезде Байсұңқар мырза Самарқандтан шығып, Кенбай мекенінде соғысты. Онда жауды жақсы басып үш-төрт мың моголдың мойнын кестірді. [92] Сонда Сұлтан Маһмұт ханның іс жүргізуісі болған Айдар Көкілтас осы ұрыста қаза тапты. Екінші рет Бұхарада Сұлтанәлі мырзамен ұрысып, женіліс тапты.

Уәляйттары: Байсұңқар мырзаның әкесі Сұлтан маһмұт мырза оған Бұхараны беріп еді. Әкесі өлген соң әкесінің бектері жиылып, кеңесіп оны Самарқандқа патша қылды, Бұхара да бірнеше уақытқа оның билігінде болды. Тархандардың қарсы шығуымен оның билігінен шықты. Мен Самарқандты жаулап алғанда Байсұңқар мырза Хұсрау шаһқа тартты, Хұсрау шаһ оған Һисарды (Хисар) берді.

Байсұңқар мырзадан еш әulet қалмады. Хұсрау шаһқа келген кезде ағасы Сұлтан Хәлел мырзаның қызын алды, өзге қатын-қалашы да жок еді.

Байсұңқар мырза тәуелсіз билік құра алмады, өйткені бір кісіні өз алдына өсіріп, беделді бек қыла алмаған. Оның бектері әкесі мен ағасының бектері болған еді.

Байсұңқар мырза өлгеннен кейін, Сұлтан Аһмет Карапуыл, Қош бектің әкесі өзінің аға-інісі, отбасы мушелері, тиісті ағайын-жекжаттарымен Қаратегін уәляятына бізге келіп қосылды. Қамбар Өлі де Ошта сырқат еді,

сырқатынан айығып ол да келіп қосылды. Осындай кезде ғайыптан келген көмекті Сұлтан Ахмет Қарауыл тобының келіп қосылғанын жақсы ырымға балап, таңда жаудың үстіне шабуылға шықтық, жау қосыны Хан өзенінде қарсы тұра алмай, қонысын тастап көшті. Олардың кейбір шатыр, паластөсөніш секілді заттары әскерлеріміздің қолына тұсті, біз келіп, оның қонысына қос тіктік.

Осы кеште Тәнбәл Жаһангир мырзаны алып оң жағымыздан айналып, Әндіжан жақта бізден он алты шақырым жерде орналасқан Хұбан деген кентке келіп тоқтаған. Ертеңгісі біз де оң қанат, сол қанат, орта шеп, бас жасақ құрып, қаруланып, әскери сап түзеп, жасақтаған жаяу әскерлерді алға салып, жауға қарай жүрдік. Біздің оң қанат Әлідос Тағай еді, сол қанатта әскерлерімен Ибраһим [93] Сару мен Уайыс Лағәри, Сиди Қара, Мұхаммед Әлі Мұбәшшер, Қожа Кәлан бектің ағасы Кішік бек, тағы кейбір ішкі қызыметтегі бектер, Сұлтан Ахмет Қарауыл, Қош бекті, ағалары мен інілерімен бірге сол қанатқа бекіттік. Қасым бек орта шепте мениң қасымда еді. Алдыңғы шепте Қамбар Әлі мен кейбір ішкі қызыметтегі бектер болды.

Хұбанның оңтүстік-шығысында, Хұбаннан алты шақырым жерде Сақа атты кентіне жеттік. Жаудың кісісі Хұбан кентінен сап түзеп шықты, біз де жылдамдатып, жедел жүрдік, сақтана отырып, жаяу әскерді тәртіпке келтірген едік, қарсы келетін кезде кейін шегініп кетті. Тәңірінің жарылқауымен оларға ешқандай қажеттік болмады, негізгі күш жеткенше, біздің сол қанат жаудың оң қанатымен шайқасты, Қожа Кәланның ағасы Кішік бек онда жақсы айқасты. Мұхаммед Әлі Мұбәшшер де Кішік бектен кейін шабысты, осыншамасына төзе алмай асау жау қашты, оң қанат пен алдыңғы шептегі әскерлерге ұрысуға реті келмеді. Қарасы қалың жігіттерді бізге алып келді, басын кесіндер деп бүйрый бердік де орындалды. Біздің бектер Қасым бек, Әлідос бек әсіресе Әлідос сақтық пен қолбасшылық ережесін сақтап, қуғыншыны ұзаққа жіберуді жөн көрмедин, осы себептен аса көп кісі тұтқынға тұспеді.

Біз Хұбан кентіне (кент-қыстақ) аялдадық. Бұл мениң алғашқы соғыста ұрысқан ұрысым еді. Тәңірі тағала өз қайырымы мен жылдылығымен жеңісті нәсіп қылды. Жақсы ырым деп бағаладым, ертең таңертен нағашы әжем Шах Сұлтан begim Әндіжаннан келді, оның ойы егер де Жаһангир мениң қолыма тұтқынға тұсіп қалса, оны өтініп босату болған еді.

Қыс мезгілі жақындалап еді, жаз маусымынан азық-түлік қалмаған еді, Өзкентке баруды жөн көрмей, Әндіжанға қайттық. Неше күннен [94] соң кеңесіп, мынандай сөзге қарар бердік: Әндіжанда қыстасақ жаудың адамдарына еш зарар-зиян жетпей, олар ұрлық, қазақылықпен көбірек айналысуларына мүмкіндік болар еді. Сондықтан дүшпанның есендігі

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

емес, біздің әскерлер аштыққа ұрынып, әлсіремейтін жағдайда болулары керек. Ол үшін қыстауга бір жер керек. Осы кеңестің шешімі бойынша Үршын керуен сарайына келдік. Үршын керуен сарайы екі өзен арасында орналасқан еді. Армиан мен Нушаб маңына қыстасақ деген оймен Әндіжаннан көшіп, аталған кенттердің маңына келіп, қыстау салдық.

Бұл аймақ жақсы аң жері болатын. Айламыс өзенінің жағасындағы қалың ормандарында бұғы, марал, доңыз көп болатын. Шағын-шағын тоғайларында қырғауыл, қоян мол болатын. Қыраттарында тұлкісі қөптеген және түрлісі бартұғын. Тұлкісі өзге жердің тұлкісіне қарағанда жүйрік болатұғын. Осы қыстауда әр екі-үш күнде ауға аттанатын едім. Қалың ормандарды өртеп, бұғы мен марал аулайтын едік. Шағын тоғайларға шырға қойып, қырғауылға құс салып көздейтін едік, қырғауылдары асқан семіз еді. Ол қыстауда болғанда қырғауыл еті мол болған еді.

Осы қыстауда болғанда Құдайберді тоқшыны да құрметтеп, бек шенін бердім, ол екі-үш рет Тәнбәлдің қазақылығын басып, бастарын кесіп алғып келді. Әндіжан мен Ош төңірегінен де қазақ жігіттері, ерлікпен тынбай барып жылқыларын айдал, адамдарын өлтіріп, оларды әбден әурелеп, әлсіреткен еді, біз егер де қысты осы қыстауда көбірек өткізгенде, жауымыз жазға дейін әлсіреп, ұрыспай-ақ берілер еді.

Соншалық жауды әлсіз, сорлы қылған кезде Қамбар Әлі уәлаятына баруға рұқсат сұрады, оның қандай да бір есебін ескере отырып, оған рұқсат бермедім, ол одан көбірек қыңыранып надандық танытты, ғажап жеңілтек, бетсіз адамсымақ еді. Содан қажеттік болып, оның уәлаятына [95] кетуіне рұқсат берілді. Бұрынғы уәлаяты Хожәнд еді. Бұл рет Әндіжанды алғанда Аспара мен Кенд Бадам да оған берілді. Біздің бектер арасында көп уәлаяты және көп нөкері болған Қамбар Әлі еді, оған ешкімнің нөкері мен уәлаяты сан жағынан жетпеген еді.

Осы қыстауда қырық-елу күн болдық. Қамбар Әлінің жақындары мен кейбір әскерлеріне де рұқсат берілді. Біз өзіміз де Әндіжанға қайта оралдық.

Осы үақытта біз қыстауда және Әндіжанда болып жүрдік. Сонда Ахмет Тәнбәлдың адамдары да тынбай Ташкентке Сұлтан Маһмұт ханының жанына барып-келіп тұратын еді. Ахмет бек те ханың ұлы Сұлтан Мұхаммед Сұлтанның атабегі және ханың аса құрмет тұтатын бегі еді, Ахмет Тәнбәлдің туған нағашы ағасы еді. Бек Тілбе де ханың кіші аға шеніндегі бегі еді. Ахмет Тәнбәлдің туған ағасы еді, олар барып-келіп жүріп ханды ұлықтай келе, Тәнбәлге көмек жіберді.

Бек Тілбе көмек беруден бұрынырақ туғаннан бері Моголстанда еді. Могол арасында өсті. Ферғана уәлаятына бармаған еді, уәлаятың патшаларына қызмет қылмаған еді, бірақ хандарға қызмет еткен ол

отбасы – әйел, бала-шағасын Ташкентте қалдырып, өзі інісі Тәнбәлге келіп қосылды.

Осы кезде ғажап оқиға болды. Қасым Гажапты Әхсиға уақытша қойып едік, оны азын-аулақ қазақты артынан қуып, Бейшер ата арқылы Хожәнд өзенінен өткенде, Тәнбәлдің қалың қолына тап болып, оның қолына түседі.

Тәнбәл әскеріміздің тырым-тырақайы шыққанының хабарын естіп, ағасы Бек Тілбе ханмен бірге келісп, көмекке келеді деп анық сеніп, Өзкенттен аттанып екі өзен арасына келді. Осы арада Касаннан нақты хабар келді де хан Тәнбәлге Сұлтаным атымен танылған ұлы Сұлтан Мұхаммед Ханыке [96] мен Аһмет бекті тағайындал, оларға бес-алты мың әскерді қосып, Арша кент жолымен көмекке жіберіпті, олар келіп Касанды қоршауға алды.

Біз дағы жырақтағы сарбаздарымызға қарамай, жанымыздығы сарбаздарымызбен тоқтамай, қыстың қатты суығында тәңірге тәуекел қылып, Әндіжаннан Банд-салар жолымен, Сұлтаныммен Аһмет бектің үстіне аттандық. Кеш бойы еш жерде тұрмай тұн қатып, таңертең Әхсиғе жеттік. Сол тұні бек қатты суық еді. Сондықтан да кейбірінің қолы-аяғын үсік шалды. Қөптеген кісінің құлағы үсіктен алма сияқты домаланып қалды. Әхсиде тоқтамай Қасым Гажаптың орнына Жарек Тағайды уақытша қойып Касанға өттік. Касанға алты шақырым қалғанда Аһмет бек біздің келе жатқан хабарымызды альп, Сұлтаныммен көнілі бұзылып, есендікте жедел түрде шегінгенінің хабарын алдық.

Тәнбәл біздің аттанғанымызды біліп ағасына көмек беруге аттаныпты. Құн екі намаз арасы болғанда Тәнбәлдің қарасы Наукент жақтан көрінді. Ағасының бұл жерден жеделдетіп кеткенінен және біздің мұнда жедел түрде жеткенімізге аң-таң қалыпты. «Күдай оны мұнда келтірді, атының мойнын бұра алмайтын жерге келіп тұр, біз жүріп, оларға қол ұзатсақ, тәңірі жазса, бірде-біреуі құтыла алмайды», – дедік. Уайыс Лағәри мен тағы кейбіреулері: «Құн кеш болыпты, бүгін болмаса, ертең таңда қай жаққа бара қояр дейсіз? Таңертең әр қайда болса да ұшырасады», – деді. Біз де дереу қол салысып, алысқанды жөн көрмедік, осыдан қақпаға келген жау ешқандай зиянға тап болмай ажырасты. **«Қақпадағыны қаппаса, қарығушы қайғырады»** деген мысал бар.

*Істерді уақытымен істей керек,
Мезгілсіз істің іргесі босаң болмақ. [97]*

Ертең таңға дейін берген мұршаны ғанибет тұтып, кешкісін еш жерде тоқтамай барып Архиан қорғанына бекініпті. Ертесіне жаудың үстіне жүріп таппай, сонына дейін келіп Архиан қорғанының жанында тұрып, қорғанды қоршауды жөн көрмей, алты шақырым жердегі Фазна

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Нәманғанға аялдадық. Біз бұл жүртта отыз-қырық күн өткіздік, Тәнбәл Архиан қорғанында еді, аз-аз кісілер беріден барып, әріден келіп, орта жолда жолығып, атысып кері қайтып тұратын еді. Бір түні кенеттен шабуыл жасап, орданың сыртынан бірнеше рет оқ атып, кері кетті. Орданың төңірегіне ор қазып, бөгет жасап, сақтық шараларын жасадық. Ештеме істей алмады. Біз осы жүртта болғанда Қамбар Әлі екі-үш рет күнкілдең уәлаятына бармақшы болды, бір рет өзі аттанып жүрмек еді, біз кейбір бектерді жіберіп, абыржумен көндірдік.

Осы арада Сейіт Жұсіп Мәжма Сұлтан Ахмет Тәнбәлге адам жіберіп оған бағынуды сұрады. Әндіжанда тау етектерінде Үйғыр және Мәжем атты екі бекініс барды. Сейіт Жұсіп әлгі Мәжем бекінісінің бастығы еді. Кейінірек қызметінде танымал болып, оның қызметі басшы болудан өтіп, бек болуға мүдделі болды. Оны ешкім бек қыла қоймады, өйткені ол екіжүзді, тұрақсыз адамсымақ еді. Мен Әндіжанды алған кезде маған екіүш рет кіріп, Тәнбәлге қарсы шықты, сондай-ақ үш рет Тәнбәлге кіріп маған қарсы шықты, оның соңғы бүлігі осы болды, оның ел, ұлыс пен рутайпалары өте көп болған еді.

Олар Тәнбәлге қосылмасын деп ел аралауға аттандық, аралай жүріп Пешхаран төңірегіне келдік, Пешхаран қорғанына Тәнбәлдің адамы келіпті. Біздің барлау бектері Әлі Дәруіш бек пен Қош бек аға-інісімен Пешхаран дарбазасына таяп жақсы айқасты, Қош бек аға-інісімен жақсы алға шықты, ерліктері әжептәуір іске асты, Пешхаранның алты шақырымында бір [98] төбе үстіне қос тіктік, Тәнбәл Жаһангирды ертіп, Пешхаран қорғанының арқасына тығылды.

Үш-төрт күннен кейін бізге қарсы бектер Әлідос және Қамбар Әлі Сәллах пен оларға бағыныштылары бірге бітімге келісім сөзін араға сала кірісті. Біз бұл жағдайға мұлдем риза емес едік. Алайда екі ұлық бек, бұл екі ерсымақтың сөзіне құлақ аспай бітімге келмеген жағдайда, басқаша жағдайлар да туындауы мүмкін еді. Осында қажеттілік болып, бітімгершілік келісімге келдік. Содан Хоженд өзенінің Әхси жағындағы уәлаяттар Жаһангир иелігіне берілді. Әндіжан жағындағы уәлаяттар менің иелігіме өтті. Өзкентте отбасыларын шығарған соң біздің әкімшілікке өтетін болды. Уәлаяттардың жайы бір мәмілеге келіп, бекітілген соң Жаһангир мырзамен Самарқандқа бірге жорық жасамақ болдық. Біз Самарқандтың тағына қол жеткізген соң Әндіжанды Жаһангирге беретін болдық.

Әңгімені осы шешіммен доғардық. Жаһангир мырза мен Тәнбәл ертеңгі күннің таңында маған келіп, ережеп айының соңына дейін қызметке кірісті. Осы шешім бойынша накты уәделесіп, шарт жасастық.

Жанангир мырзаға Әхсиға баруға рұқсат беріп, өзім Әндіжанға оралдым.
Түрмеден босатып жіберді.

Әндіжанға келгенімде Тәнбәлдің інісі Хәлел және түрмеде қамауда отырған бір топ адамдарын босаттым, түрмеден шығарып, шапан жауып, кетулеріне рұқсат бердім. Олардағы қамаудағы бектер мен олардың қызметкерлері: Тағай бек, Мұхаммед Дос, Миршах Қашын, Сиди бек, Қасым Ғажап, Пір Уайыс, Мирим Диуан басшыларды босатып жіберді.

Әндіжанға келген соң, Әлідостың мінезі мұлдем өзгерді. Менімен, қазақылықтар мен қыындықтарда болған кіслерге жаман мінез қыла [99] бастады. Әуелі Халифаны босатты, одан кейін Ибраһим Саруды, Уайыс Лағәриді құнәсіз, себепсіз тұтқындастып, тонатып уәляяттарынан айырып, қызметтен босатып жіберді. Қасым бекпен жармасып жүретін еді, оған: «Халифа мен Ибраһим екеуі Қожа қазының жақтаушылары болғандықтан менен өш алғылары келіп жүр екен», — дегенді айғақ етіп көрсеткен. Мұхаммед Достың ұлы Әлі Дос өзін патшалар тегіндей санаған. Оның әңгімесі, сарайдағы сән-салтанаты, патшалар әдет-ғұрпына ұқсай бастаған еді.

Бұл әкелі-баланың ісі Тәнбәлге арқа сүйеп жасалып жатқан іс-әрекет болатын. Менде де олардың ақылға қонымыз іс-әрекеттеріне кедергі жасай алатын онша билік пен қуат та қалған жоқ еді. Сондықтан дүшпандай болған Тәнбәлге арқа сүйеп, оның қолдауымен көңілдерінде не тілесе, соны жүзеге асырып келді. Бұл өте нәзік жайт болатын еді. Оған ештеме істеуге болмас еді. Бұл әкелі-бала осы кездері қандай қорлық бар болса, соны маған көрсетті.

Сұлтан Ахмет мырзаның Айша Сұлтан begim атты қызын да нағашы әкесі тірі кезінде маған қалындық етіп атаған. Ол Хожәндке келгенде, онымен шағбан айында үйлендім. Оны алғанда оған мейірім жаман емес еді, бірақ ол бірінші некелік жарым болғандықтан ұялып, он-он бес күнде бір рет жанына баратын едім, кейінірек сол бастанқы мейірім де қалмады. Бірақ ұят пен қымсынуым арта тұсті. Содан анам Ханымның айдауымен бір айда, қырық қунде бір рет баруды анам сұрай-сұрай жіберген соң абыржи жүре баратын болдым.

Осы кездері бір Орда базарының ұлы бартұғын. Оның Бабыри аты да, қылышы да сәйкес келген еді.

Өлең:

*Мен оған мауқым ауып, гажсан құмарттым,
Бәлкім, оған өзімді зар да гашық қылдым. [100]*

Одан бұрын ешкімге көңіл бөлген емес едім, бәлкім мейір мен махаббат әңгімелерін де естімеген едім, сөз де қылған емес едім, сол

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

кездері бір-екі бәйіт парсыша айтатын едім, мына бәйітті сонда айтып едім.

Бәйіт:

*Ешкім мендей күйбең, ғашық, жаманат
болмагай, Ешбір сүйікті сендей рақымсыз, дөрекі
болмагай.*

Ілтимал Бабыри менің қасыма келер еді, бірақ мен ұят пен әдептен Бабыри жаққа тұра қарай алмас едім, мен онымен араласып, әңгіме құра алмаймын. Әрі абыржығаннан ризалық сөз де айта алмайтынмын, мүмкіндіктен айырылғанға да шағым айта алмас едім, қызмет жасауға ұсыныс қылмаққа да төзе алар ма едім.

Бір күні осы мейір мен махабbat әуенімен бір топ бірге еді, бір көшеде келе жатқанбыз, кенеттен Бабыри алдымыздан жүздесіп қалды, мен байыпсызданып, тұра қарай алмай, сөз сөйлей алмайтын қалда болып, анығы мүмкіндік тудыра алмадым. Уақыт жүздің ұяты, көңілдің абыржымен өтті. Мұхаммед Салиң осы бәйітті еске салды.

Бәйіт:

*Ұялып қалам көрген сәтте өз жарымды алдынан,
Достар маган қарап, мен сыртқа қарап қаламын.*

Бұл бәйіт әжептәуір менің күйімді баяндап тұр, мейір бен махаббаттың асып-тасығанынан жастық пен Мәжүндік толқуынан бас жалаңаш, аяқ жалаң: көше мен бақтарда сайран салып жүретін едім, таныс пен бейтанастан, өзім деген мен өзгеге де көңіл бөлмес едім.

Бәйіт:

*Гашық болғалы өзімнен кешіп, Мәжсүн болдым, білмедім,
Пері жүзділерге кімнің іңқарлігі арналар дедім. [101]*

Кейде тілдесердей жалғыз төбеге не кең далаға барап едім, кейде бақтар мен ауылдардың көшесінен көшесіне өтіп, айналып жүрер едім, не жүруге еркім бартұғын, не отыруға немесе бару мен бармауға әрі аяқта тұруға шыдамым болмайтұғын еді.

Өлең:

*Не баруға қуатым бар, не қалуға шыдамым бар,
Бізді бұл жағдайға кіріптар еткен бір көңіл бар!*

Осы жылы Сұлтан Әлі мырза мен Мұхаммед Мәзид тарханның арасында келіспеушік туындасты. Оның себебі – тархандарда бедел мен ықтияр аса көп болған еді. Бұхараны дербес Бақи алып еді, Бұхара басқармасынан ешкімге үлес бермейтін еді. Мұхаммед Мәзид тархан да уәлаятқа түгелдей иелік етіп, уысында ұстап, балаларына, ағайын, жек-жаттары мен жақтастарына үлестіріп қойған еді. Қала кірісінен

тағайындалған белгілі бір табыстан өзге күнделікті шығынға Сұлтан Әлі мырзага бір тында бөлінбекен еді.

Сұлтан Әлі мырза үлкен жігіт болған еді, бұлардың мұндай тіршілігіне қалай шыdas қылсын, бірнеше ішкі қызметкерлерімен Мұхаммед Мәзид тарханның билігін басып алууды ниет етті. Мұхаммед Мәзид тархан оны сезіп, нөкерлері, жақтастары, сондай-ақ ондағы кісілері, бектерімен мәселен: Сұлтан Үсейін арғын, Пір Аһмет қожа Үсейін, Ұзын Асанның інісі Қара барлас, Салих Мұхаммед тағы басқа кейбір бектер мен жігіттермен шаһардан шығып кетті.

Сол кезде Хан Мұхаммед Үсейін дүғлат, Аһмет бек және қалың мөғол бектерінің қосынын Самарқанд жаққа Хан мырзага көмек беруге тағайындал жөнелтті. Сондай-ақ олардың арасында Хафиз бек Дұлдай және оның ұлы Тahir бек Хан мырзаның өзінің ата бегі болған бар еді. Асан Нәбіре, Үнді бек және кейбір жігіттер Хафиз бек пен Тahir бектің туысқандары болғандықтан Сұлтан Әлі мырзадан қашып (Хан мырзага) барған еді. [102]

Мұхаммед Мәзид тархан кісілер жіберіп Хан мырза мен мөғол жауынгерлерін шақырып Шаудар маңына келіп Хан мырзамен көрісіп, мөғол жігіттерімен кездесті. Мөғол бектерінің әңгімесі Мұхаммед Мәзид бектерімен жарасым таппады. Тіпті мөғолдардың Мұхаммед Мәзид тарханды тұтқынға алу қиялында да болды. Мұхаммед Мәзид бектері олардың ойын ұққандай мөғол жауынгерлерінен бір сылтау тауып, бөлініп кетті. Бұлар бөлінген соң мөғол сарбаздары да тұра алмай, шегініп, Жаржайлауға барып қос тікті. Сұлтан Әлі мырза аз кісімен Самарқандтан шығып, Хан мырзамен мөғол жауынгерлеріне қарай бет алышп, олар ұрыса да алмай, тырым-тырақай қаша бастады. Бұл Сұлтан Әлі мырзаның соңғы шағындағы ең жақсы ісі болған еді.

Мұхаммед Мәзид тархан және оның адамдары мырзалардан үмітін үзіп, бұдан бұрынырақ менің қасымда қызмет атқарған мөғол Әбдіуаңаб ұлы Мір мөғолды маған жіберіп, менен өтінген еді. Ол Әндіжанды қорғауда Қожа Қазымен бірге жан салып шабысқан еді. Осыдан бітімге келіп, Самарқанд жаққа жорыққа шығуға бел будық. Біз бұл мәміледен опық жедік, дереу Мір мөғолды Әхсиге Жаһанғир мырзаның қасына жөнелтіп, Самарқандқа жорыққа аттанып, екі қонып Құбага келіп қос тіктік. Намаздыгерде Сұлтан Аһмет Тәнбәлдің інісі Хәлел Ош қорғанына ұрланып келіп басып алды деген хабар келді. Бұл оқиғаны толығырақ айтқанда: Бітімге келгенде Аһмет Тәнбәлдің інісі Хәлел бастаған адамдар түрмеден босатылып еді, бұрын айтылған еді. Тәнбәл інісі Хәлелді Өзкенттегі отбасы мен руластарын шығару үшін жіберіп еді. Ол отбасы мүшелерін шығару сылтауымен Өзкентке барып бүгін шығамын, ертең

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

шығамын деп айла жасаумен болды. Біз әскерлермен Самарқандқа аттанғанда мұрша тауып бос қалған Ошқа түнделетіп келіп, Ош қорғанына ұрлана кіріп басып алған болатын. Бұл хабар бізге жеткенде аялдаудың және бұлармен жыртысудың жөнін таппай Самарқандқа қарай бет алдық. [103]

Біздің қосындағы барлық жауынгер атаулысы қару-жарагын не қыларын қаперге алмай ойы отбасына баруға ауысып, үйді көздең, әр тараңқа тарап кетті. Біз бітімге сеніп бұлардың бұл айла-құлығынан хабарсыз қапыда қалдық. Тағы да Әлідос пен Қамбар Әлідей ұлық бектеріміз тараپынан неше рет бұндай әрекеттер жасалды. Сондықтан оларға сенім де қалмаған еді. Бұл жайлы айттылған еді. Тағы Мұхаммед Мәзид тархан бастаған Самарқанд жігіттері мені сұрап Mіr мөголды жіберіп, мені шақыртты. Самарқандтай астана тұрғанда Әндіжан сияқты жер үшін адам уақытын зая етіп не қажеті бар?

Құбадан Марғинанға келдік. Қош бектің әкесі Сұлтан Аһмет бекке Марғинанды беріп еді. Ондағы байланыстары мен кедергілер салдарынан маған еріп жүре алмай, Марғинанда қалды. Сұлтан Аһметтің ұлы Қош бек бір-екі аға-інісімен бірге маған қосылды. Аспара жолына түстік, Аспараның құрамындағы Мәһән атты кентке келіп қос тіктік. Сәтті оқиғалар қатарына Қасым бек тобымен, Әлідос тобымен, Сейіт Қасым да бір топ қалың жігіттерімен Мәһәнда осы кешке бұрын келіскеңдегі барлығының осында қосылғанын айта аламыз.

Ол жерден аттанып Хасбан даласымен жүріп, Шопан көпірінен өтіп, Өретөбеге келдім. Қамбар Әлі өз уәлятты Хожәндten Тәнбәлға сеніп әскери жайын кеңесуге Әхсиге келді. Бұл оқиға болғанда Тәнбәлді тұтқынға алып уәляттарына қарай аттанды. Осыған орай бір түркінің: «Иланба досыңа, сабан тығар теріңе» мысалын келтіргендегі, Тәнбәл жаяу қашып сан рет абыржумен Өретөбеге келді.

Өретөбеде болғанда: Шейбани хан Дабуси қамалында Бақи тарханды басып алып, Бұхарага аттаныпты деген хабар жетті. Өретөбеден Бұрке жайлау жолымен Сәнгзарға [104] келдік. Сәнгзар әкімі қорғанды берді, Қамбар Әлі алысып-алдырып келгендей, оны Сәнгзарда қойып, алға жылжи бердік.

Хан жұртына келіп түсінде Мұхаммед Мәзид тархан бастаған Самарқанд бектері келіп қызмет қылды, Самарқанның жаулап алуының жайын да бұлармен кеңестік. Олар: «Қожа Жақия да патшаның жақтаушысы, егер Қожа бізben болса, Самарқанд соғыссыз, талассыз оңайлықпен алынуы мүмкін болады. Осы себептен бірнеше рет Қожага адам жіберіп, келіссөз жүргіздік. Қожа Жақия бізді Самарқандқа кіргізбеу жайлы нақтысын айтпай хабар жіберді, бірақ үміт үзерліктең сөз айтпады.

Хан жұртынан шығып, Дәрғәм жағасына келдік, Дәрғәм жағасында Қожа Жақияға қожа Мұхаммед Әлі Кітаптарды жібердік. «Келсендер, қаланы береміз» деген хабар келді. Біз Дәрғәмнан кешке жақын аттанып, шаһарға бет алдық. Сұлтан Маһмұт Дұлдай, Сұлтан Мұхаммед Дұлдайының әкесі жұрттан сүйт қашып барып, бұл оқиғадан жауды хабардар қылышты. Осылай олар хабар тапқан соң ойымыз іске асуы мүмкін болмады, кері қайтып Дәрғәм жағасына оралдық.

Ибраһим Сару мың тайпасынан шықкан, менің жақсы көрген begim еді, оны Әлідос тұтқындағып, қуып жіберген еді. Мен Жаржайлауға келген кезде Жұсіп бектің үлкен ұлы Мұхаммед Жұсіппен келіп қызмет қылды. Біздің байырғы бектеріміз бен ішкі қызметкерлеріміз де Әлідостың қарсыласы еді. Әлідос бұлардың кейбіреулерін қуып, кейбірін тонап, кейбірін тұтқындаған еді. Олар бірте-бірте жиналып маған келген еді. Әлідос сырқаттанып әлсіреген еді, ол Тәнбәлге арқа сүйеп, маған, менің тілекестеріме жапа шеккізіп, азап тартқызған еді. Менің де зауқым бұл адамсымаққа жаман еді. Ол да ұяттан, həm үрейден тұра алмай, [105] рұқсат сұрады, мен дағы міндесіне рұқсат бердім. Әлідос пен Мұхаммед Дос солай рұқсатпен Тәнбәл қасына кетті.

Осы әке мен бала Тәнбәлге жақын болып, маған қарсы бұлікшілік пен жамандықтар көрсетті. Бір-екі жылдан кейін Әлідостың қолына сыздауық шығып, содан өлді. Мұхаммед дос өзбекке қосылып, жалпы жағдайы жаман емес еді, одан шығып, нан көрлік жасап, қашып Әндіжанның тау етегіне барып барымташылық, бұлікшілікпен айналысты. Ақырында өзбектің қолына тұсті. Олар көздерін көр қылды. «**Көздерін тұз тұтты**» деген осы болар!

Бұларға рұқсат берген соң, мен Ғури барласты бірнеше жігіттермен хабар алып келу үшін Бұхара жаққа жіберіп едім. Содан: «Шейбани хан Бұхараны алып, Самарқанд жаққа бет алды» деген хабар келді. Сол төңіректе болуды жөн көрмей Кеш жаққа жүріп кеттік. Сондай-ақ Самарқанд бектерінің көпшілігінің отбасылары да Кеште тұратын. Біз Кешке келгеннен бір-екі аптадан соң: «Сұлтан Әлі мырза Самарқандты Шейбаниге берді» деген хабар келді.

Кеңірек айтқанда Сұлтан Әлі мырзаның анасы Зұhra Begi аға білместігі мен ақылсыздығынан жасырын Шейбани ханға адам жіберіп: «Шейбани хан оны алар болса, ұлы Шейбани ханға Самарқандты береді, ал әкесінің уәлаятын алғаннан соң Сұлтан Әлі мырза бергей» деген мазмұнда хат жазыпты. Бұл ойдан Әбу Жұсіп Арғынның хабары бар екен, бәлкім бұл ойды айтушы да сол айлакер болар. [106]

Тоғыз жұз алтыншы жылдың оқиғалары (1500-1501)

Шейбани Зұһра Бегі ағаның хатунның уәдесі бойынша келіп Бақ алаңына қос тікті, тал түс мезгілінде Сұлтан Әлі мырзаның бек пен бекзат жігіттері ешкімге хабар бермей, ешкіммен кеңеспей, бірнеше санаулы жақын адамдарымен тоғысқан төрт жол дарбазасынан Бақ алаңына Шейбанидың қасына барғанда, Шейбани хан сонша жақсы да көрмеді. Көріскеннен соң жанына тәмендеу отырғызы.

Сұлтан Әлі мырзаның шығып кеткенінен хабардар болған Қожа Жақия абыржумен болды, еш шара таппаған соң Қожа да шықты. Шейбани хан орнынан тұрмай-ақ қарсы алып, біраз шағым сөздер айтты. Қожа Жақия орнынан тұрғанда, Шейбани хан тағзым қылып орнынан тұрды.

Сол кезде Қожа Әлі байының ұлы Жан Әлі қожа керуен сарайында еді, Сұлтан Әлі мырзасының шыққан хабарын естіп, ол да Шейбани ханның қасына келді.

Бұл бейбақ хатун жарымес болғандықтан, ерге тимек ауасымен ұлының хан тағын желге ұшырды. Шейбани хан оған титтей де көңіл бөлген жоқ, тіпті күндері де оны көзге ілмеді.

Сұлтан Әлі мырза да өз ісіне таңғалып, шығып хан жанына келгеніне әбден өкінді. Кейбір жақындары жағдайды ұғып, оны алып қашу қиялында болды. Бірақ Сұлтан Әлі мырза риза болмады. Өйткені ажал келіп, одан құтыла алмады. Ол Темір Сұлтанның бақылауында болған еді, төрт-бес күннен кейін Құлба алаңында өлтірілді. Бұл бес күндікте [107] алар жан үшін жаман атымен өтті. Ол хатунның сөзіне еріп, өзін жақсы атақты адамдардың тізімінен шығарды. Бұндай кісінің оқиғасын мұнан артық жазуға болмас. Бұндай асқан жиіркенішті іс-әрекетті мұнан артық есту де болмас.

Сұлтан Әлі мырзаны өлтірткен соң, Жан Әліде мырзаның қасына жөнелтті. Шейбани хан Қожа Жақиядан күдіктеніп жүр еді. Сол үшін оған екі ұлы Қожа Мұхаммед Зәкерия мен Қожа Бақимен бірге Хорасанға баруына рұқсат берді. Сосын артынан бірнеше өзбек барып әзірет Қожаны екі жігіт ұлымен Қожа Кардзән маңайында шейіт қылды. Бұл жайында Шейбани хан: «Қожаның ісі менімен қатысты емес, оны Қамбар би мен Қөпек би өлтірген» деген әңгіме айтқан. Бұл жайында бұдан жамандау мысал бар: **«сылтауы күнәсінен бетер»**. Өйткені бұндай істерді бектер патшаның рұқсатынсыз өз басымен істемейді. Өйткені істеген жағдайда ханның хандық, патшаның патшалық беделіне қандай сенім қалмақ?

Самарқандты Өзбек алғаннан кейін Кешден Һисарға (Хисар) бет алдық. Мұхаммед Мәзид тархан бастаған Самарқанд бектері отбасы,

балашағалары, ағайын-туыстарымен бізге еріп, жүре берді. Шағанианның Желту жайлауына аялдағанда Мұхаммед Мәзид тархан бастаған Самарқанд бектері бізден айырылып барып Хұсрау шаһқа нөкер болды.

Біз қала мен уәлаяттан маҳрұм, барар-тұрар жеріміз беймәлім болса да, біздің отбасымызға қаншама жамандық жасаған Хұсрау шаһтың уәлаятының ішінен амалсыздан өту қажет болды. Біз Қаратегін мен Алай арқылы нағашы атам Кіші ханға бармақ болдым, ол мүмкін болмады. Сосын Кемрудтың жоғарғы жағынан жүріп, Серетақта асуын аспақ болдық.

Нәүәндәк маңына келгенде, Хұсрау шаһтың нөкері бізге тоғыз жылқы мен тоғыз бума мата әкеліп берді. Кемруд сағасына келгенде Шерәлі Шеһре қашып [108] Хұсрау шаһтың бауыры Уәлінің жанына барды. Ертең таңда Қош бектен бөлініп, Һисарға (Хисар) тартты. Кемруд шатқалына еніп, жоғары қарай жүрдік, тар шатқал, жарлы жолдар, қия асулада көптеген жылқы мен түйе қалды. Үш-төрт қонып Серетақ асуына жеттік. Асу және бұндай биік, әрі тар асууды ешқашан көрген емеспін. Сондай-ақ ешқашан мұндай тар, қия жолдар да көрген емеспін. Әйтеуір әбден абыржып, қындықпен тар, қия жолдардың қаупінен өтіп, азап – машақатпен қатерлі биқтер мен тар асуладын арып-ашып Фан маңайына келіп жеттік. Фан тауларының арасында бір үлкен көл бар, аумағы шамамен алты шақырым. Гажайыптан кенде емес көл.

«Ибраһим тархан Шираз қорғанын жаулап алып отыр», – деген хабар алдық. Жаржайлау қорғандары да Қамбар Әлі мен Әблілқасым Күһбәр бар. Бұрын Қожа Дидарда болған еді. Өзбектер Самарқандты алғанда Қожа Дида да тұра алмай Жаржайлауға келіп, тәменгі қорғандарды бекітіп отырған. Фан оң жағымызда қалды да, біз Кештүтқа қарай жүрдік.

Фан патшасы жомарттық, дарқандық, жақсылық жасау, адамгершілікке мәшінүр еді. Сұлтан Мәсқұт мырза, Сұлтан Үсейін мырза Һисар (Хисар) жорығына шыққанда інісі Байсұңқар мырзаға осы жол арқылы барған еді. Сонда Фан патшасы жетпіс-сексен ат тарту қылды. Одан басқа да қызметтер көрсеткен. Маған болса, бір жайдақ ат беріп, өзі де келмеді. Бізге жеткенде жомарттықпен танымал болған ел сараң болыпты, дарқандығымен аталған елдің даралығы ұмытылып кеткен.

Хұсрау шаһ та жомарттық пен қолы ашиқ жанға танымал еді. Бәдиңзаман мырзаға түрлі қызметтер жасағаны айтылды. Тағы Бақи тарханға және басқа бектерге аса көп адамгершілік пен сый-сияпат көрсетті. Екі рет оның уәлаятынан [109] өтуімізге тұра келді. Сонда ол біздің денгейдәрежемізді айтпағанда, біздің нөкерлерімізге жасаған адамгершілігін бізге көрсетпеді. Демек, нөкерлеріміздей де біздің көздеріне ілмеді. Бәйіт:

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Кім көріпті, әй, көңіл! Дүниекор қауымнан жақсылық?

Сен де одан жақсы жоқ деп, көздеме одан жақсылық.

Фаннан өткенде Кештүт қорғанында өзбек кісісі бар деп қиял қылып Кештүт қарай жүрдік. Кештүт қорғаны қирап қалып, бұл арада онда кісі отырған емес екен. Одан өтіп, Кућәк өзенінің жағасына келіп қос тіктік. Одан соң Жардың бойынан Кућәк өзенінен көпір арқылы өттік. Қасым бек бастаған бектерді Қожа керуен сарайының қорғанын тұтқылдан жаулад алуға жөнелттік. Жардан өтіп, Шыңқарданхана тауынан асып, Жаржайлауға келдік. Қожа керуен сарайға барған бектер дуалға саты қойып жатқан кезде тұрғындар байқап қалып, қорғанға кіре алмай кері шегінеді.

Қамбар Әлі Сәнгзарда болған еді, келіп көрді. Әбілқасым Кућәр мен Ибраһим тарханды тәжірибелі адамдарымен қызметке жіберіп, құлдықықыласын білдіріп жатты. Жаржайлау кенттерінен (қыстак) Әспидәк қорғанына келдік.

Сол кезде Шейбани хан Қожа Дидар маңында отырған еді, үш-төрт мың өзбегі бар еді, тағы жергілікті әскерлерден де соншалық кісі жиналған еді. Самарқанд басқаруы Жан Опа мырзаға берілген еді, ол бес-алты жұз кісімен Самарқанд қорғанының ішінде еді, Әмзе Сұлтан мен Мәһди Сұлтан құрамындағы ауыл-аймағымен Самарқандтың жақын маңындағы Бөдене қорығында отырған еді. Біздің кісілерміз жақсыламан екі жұз қырық кісі еді. [110]

Бар бектермен, жігіттермен кеңесіп: «Шейбани хан Самарқандты жақында алып, әзірше ел оған, ол елге көңіл тоқтата қойған жоқ. Осы сэтте бір іс қыла алсақ, біз өзімізге жақсылық қылған боламыз. Осыдан Самарқанд қорғанына саты қойып, қапыда қалдырып, басып ала қойсақ Самарқанд тұрғындары бізді жақтаудан басқа шарасы бар ма? Егер де бізге медет қылмаса, өзбек үшін ұрыса қоймас. Самарқандты қолға алған соң одан әрісін тәңірінің қалағаны болса, сол болар», – деген тоқтамға келдік.

Осы шешіммен бесін намазынан соң Жаржайлаудан аттанып, інірден тұн қатып, тұн ортасында хан жұртына жеттік. Сол тұні ел хабардар болып қалды ма деп қорғаның жақынайна жоламай, хан жұртынан да шегіндік. Таң атысымен, Қожа керуенсарайынан төмендеу Кућәк өзенінен өтіп тағы да Жаржайлауға келдік.

Бір қуні Әспидәк қорғанында бір топ ішкі адамдармыз мәселен: Дос Насыр, Ноян Көкілтас, Ханқұлы Кәрімдад, Шейх Дәруіш, Ҳұсрау Көкілтас, Мирим Насыр бәрі жиналған еді. олар менің жанымда отырып, әр жақтан сөз қозғадық. Мен оларға: «Айтыңызшы, тәңірі рас келтірсе Самарқандты қашан аламыз?», – дедім. Кейбіреулері: «Жазда алсақ, ол

кезде күздің соңы еді», – деді. Кейбірі: «Бір ай», – деді. Кейбірі: «Қырық күн», – десе, кейбірі: «Жиырма күн», – деді. Ноян Кекілтас: «Он төрт күнде аламыз», – тәнірі рас келтірді. Тура он төрт күннен сұыт Самарқандты алдық.

Осы кезде ғажап түс көрдім, түсімде әзірет Қожа Ұбейдолла келіпті, Мен оны қарсы алуға шыққанмын, Қожа келіп отырды. Қожаның алдына жалпы қарапайым дастарқан жайылды, осы себептен әзірет Қожаның көңіліне бірдеме келгендей, Молда Баба мен жаққа қарап ишарат [111] қылды. Мен де ыммен: «Менен емес, дастарқан жаюшыдан кемшілік кеткен», – деп ымдадым. Қожа түсініп, бұл сылтау тыңдалды, орнынан тұрды, мен ілесе шықтым. Осы үйдің дәлізінде оң қолымнан және сол қолымнан ұстап көтергенде бір аяғым жерден ажырады. Ол түркіше: «Шейх кеңес берді», – деді. Сол неше күнде сұыт Самарқандты алды.

Бір-екі күннен соң Аспидәк қорғанынан Вәсмәнд қорғанына ауыстық, осыған бола бір рет Самарқанд маңына барып төбе көрсетіп келіп едік. Тағы тәніріге тәуекел қылып сол қиялмен Вәсмәндтен бесін намазынан соң Самарқандқа аттандық. Қожа Әбілмәкарим де бізben бірге еді. Тұн ортасында Хияванның Мұғак көпіріне жетер-жетпес жерде шыныққан сексен жігітті алға жібердік. Олар Ғашықтар үнгірінің тұғырынан саты қойып шықты да, Фирауза қақпасының күзетшілерінің үстінен басып, қақпаны қолға алды. Содан бізге адам жіберіп хабар берді. Әрі әлгі жігіттер Ғашықтар үнгірі тұғырынан саты қойып шыға берді. Олар бір сәт тоқтамады, одан Фирауза қақпасына келді. Қақпада Пазыл тархан тұрды. Ол Бек тарханнан емес, түркістандық саудагер тархандарынан еді. Кезінде Шейбаниға Түркістанда қызмет етіп, қолдау тапқан еді. Пазыл тарханның үстіне жүріп, оны бірнеше нөкерімен шауып өлтіріп, қақпаның құлпын балтамен шауып, қақпаны ашты. Дәл сол кезде мен де жетіп, Фирауза қақпасынан кірдім. Әбілқасым Кућбер өзі келмеді, інісі Ахмет Қасымды отыз-қырық нөкерлерімен жіберген еді. Ибраһим тарханнан ешкім болмады. Біз қалаға кіріп, дәруішханада отырған кезде, Ахмет тархан інісі бірнеше нөкерімен келді. Сол кезде қала тұрғындары [112] үйқыда еді. Алайда дүкеншілер дүкендерінің ішінен қарап тұрып, дұға жасап жатты. Біраз уақыттан кейін қала тұрғындары оқиғадан хабардар болды.

Біздің келгеніміз елге, қала тұрғындарына ғажап қуаныш пен сергектік алып келді. Құтырған иттердегі өзбектерді көшे бойында тас атып, таяқпен соққылап өлтірді, шамамен төрт-бес жұз өзбектерді осы тәсілмен өлтірді. Қала әкімі Жан Опа Қожа Жақияның үйінде тұрған еді, ол да қашып шығып Шейбани ханға кетті.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Мен қақпадан кіріп медресе, дәруішхана жаққа сүйт жүрдім. Дәруішхананың төрінде отырдым. Таң атқанша тұс-тұстан айғай-шу шығып жатты. Қаланың қожайындары, дүкен иелері келіп, қуанышшаттықпен көрісіп, азық-тұлігін әкеліп, дұға қылды. Таң атқаннан соң: «Өзбектер бірігіп, Темір дарбазасының екі қақпа арасында ұрысып жатыр» деген хабар келді. Дереу аттанып Темір дарбазасына қарай бет алдым. Менімен он бес-жыырма адам болған еді. Жұрт әбден қажыған қаланы қолға тұсірді. Содан әркім қазына қуып, көшелерде әрі-бері жүруге кіріскен, мен жеткенше Темір дарбазадан өзбектерді қуып шығарған екен.

Шейбани хан бұл хабарды естіп, үреймен құн шыққанша жұз, жұз елу кісімен темір дарбазаға жетіп келді, ғажап түрде қапыда қалып еді, бірақ менен адамдары едәуір аз еді, бұрын айтқандай Шейбани хан ештеңе қыла алмайтынын көріп, тұрмастан артқа шегінді. Ол жерден кейін шегініп келіп сарайда Бұстан сарайына орнықтым. Қаланың ақсақалдары, ақсүйектері, мәртебелі адамдары мені келіп көріп, құттықтаулар айтып жатты. [113]

Жұз қырық жылға жуық Самарқанд астанасы біздің әулеттің қолында болды, қайдағы жат бүлікші өзбек келіп басып алып еді, тәнірінің қалауымен қолдан шығып, тоналған, тапталған уәлаят қайтадан біздің қолымызға өтті.

Сұлтан Үсейін мырза да Гератты осы сияқты қапыда жаудан алды. Бірақ істің мәнін білетін, анығын білетін, ынсабы бар жұрттың алдында бұл екі жаулат алу арасында өте көп айырма бар екені анық.

Ол былай болған: Біріншіден – Сұлтан Үсейін мырза көп іспен ысылған, мол тәжірибеден өткен, жасы келген патша еді. Екіншіден – оның жауы Жәдігер Мұхаммед Насыр мырза, он жеті-он сегіз жастағы тәжірибесіз оғлан кісі еді. Үшіншіден – жаудың ішінен мән-жай мен жағдайды білетін кісі Мирәлі Миракор мырзаның әскерінің үстінен адамдар жіберіп, қапыда басып алған еді. Төртіншіден – жау әскері қорғанда емес, Заған бағында болған еді. Содан Сұлтан Үсейін мырза жаулаған кезде Жәдігер Мұхаммед мырза мен оның адамдары соншалық ішімдік ішкеннен әбден мас болған, сол кеште Жәдігер Мұхаммед мырза өзі де есігінің күзетіндегі үш кісі де олармен бірге мас болған. Бесіншіден – осы жағдайда Сұлтан Үсейін мырза кенеттен жедел келіп, басып алды.

Мен Самарқандты алғанымда он тоғыз жаста едім. Біріншіден – сонда не көп іс жасамаған едім, не тәжірибе болып еді. Екіншіден – менің жауым Шейбани хандай мол тәжірибелі, көп іс көрген және үлкен жастағы кісі еді. Үшіншіден – Самарқанд тұрғындарының менімен көnlі бір болғанымен ешкім көмекке келмеген еді. Өйткені Шейбани ханнан

(Шейбақ хан) қорыққаннан ешкім бұндайды қиял да ете алмас еді. Төртіншіден – менің жауым қорғаның ішінде болған еді. Мен һәм қорғанды алдым, һәм жауды қуып шықтым. Бесіншіден – бір рет Самарқандқа келіп жауға тойтарыс бердім, екінші мәрте келгенде тәнірі ретін келтіріп, Самарқанд жауланды. [114]

Бұны айтуымдағы мақсат тұрғындарға тас ату емес, айтылғандай шынайы баян осы еді. Бұл жазғандардан мақсат: өзімді бағаламақ емес, шындықты баяндау болды. Бұл жеңісті ақындар хроника етіп жырлаған. Есте қалған ол бәйіт былай болған.

*Қайта айтты ақылды тарихын,
“Бабыр жеңісі Банаңдур” болған одан.*

Самарқанд жеңісінен кейін Шаудар, Соғд қорғандар мен түмендердің жуығы бірте-бірте маған қарай бастады. Кейбір қорғандардан өзбек басшылары үрейленіп, шыға бастады. Кейбір қорған тұрғындары өзбек адамдарын қуып, бізге қосылды. Кейбір қорғандардың басшыларын тұтқындалап, қорғандарын бекітіп алды.

Осы арада Шейбани ханың және өзбектерінің отбасы мен ұрықтары Түркістаннан келді. Сол кезде Шейбани хан Қожа Дидармен Әлиабат маңында еді. Қорғандардың осылайша менің қолыма кіргенін және тұрғындардың осылайша маған қосылып жатқанын көріп отырған Шейбани хан қонысын тастап, Бұхара жаққа көшті. Тәнірінің ілтипатымен Соғд, Миянkal қорғандары үш-төрт ай ішінде басым бөлігі бізге қосылды. Бақи тархан да ретін тауып келіп Қаршы қорғанын жаулап алды. Осылайша Хәзар мен Қаршы да өзбек қолынан босатылды. Қара көлді де Мәрвден келген Әбілмұхсен мырзаның кісісі келген еді. Истерміз айтарлықтай өрлең жатты.

Мен Әндіжаннан жорыққа шыққаннан кейін анам, отбасым мен туыстарым абыржып, мол тауқымет шегіп, Өртөбеле әрең келіп жетті. Мен оларға адам жіберіп, Самарқандқа алдырдым. Сол бірнеше күнде Сұлтан Ахмет мырзаның қызы Айша Сұлтан begim менің алғашқы некелі әйелім еді, одан бір қызым болды, оның аты Фәхр ән-Неса еді. Менің тұңғыш перзентім осы еді. Ол дата [115] да мен он тоғыз жаста едім. Сол бір ай, қырық күнде тәнірінің рақметіне барды.

Самарқанд жеңісінен кейін көптеген оның маңындағы хандар мен Сұлтандар, әмірлер мен шекарашибыларға жәрдем беріп, қолдау көрсету үшін үздіксіз елшілер мен жаушылар барып-келіп тұрды. Кейбір басшылар тәжірибелі бола тұра, бұл шарага немқұрайлық танытты, кейбірі көмекке зәру топқа әдепсіздік пен жағымсыз әрекет көрсеткені үшін үрейден әр істің мәнінен ғапыл қалды, кейбірі өте мол болмаса да көмек жіберді, алайда әрқайсысы өз орнында кеңінен айтыла жатады.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Самарқандты екінші рет алғанымда Әлішер бек тірі болатын, бір рет маған хаты да келіп еді, мен де бір хат жіберіп едім, арқасына түркі бәйітін жырлап, жазып жіберген едім, оның жауабын ала алмадым, өйткені у-шумен аласапыран жағдайы өршіп кетті.

Шейбани хан Самарқандты алғанымда Молда Банаиды қызметке алған еді, ол Шейбани ханмен бірге болды. Самарқандтың жеңісінен бірнеше күн кейін Самарқандқа келді. Қасым бек одан күдіктеніп, Шаһарсәбзге кетуге рұқсат берді. Неше күн өткен соң ол білімді кісі болғандықтан кінәлі деп санамай Самарқандқа келтірдік, ол әрдайым қасида мен ғазал жазатын еді. Әнді де бір рет орындағанда менің атымды қосып жазған болатын. Сол кезде бір рубай айтып маған орындары.

*Одан маган аста болмас ішіп-жесуге,
Мылжың сөз ас та емес, жарамас та киоге.
Жеуге де, киоге де жарамас нәрсені,
Ғылым мен өнерге қайдан тудырап талпыныс. [116]*

Сол кездері бір-екі шер бәйіт жырлап жүретін едім. Бірақ ғазалды аяқтай алмадым, бір жаңа түркі рубай жазып, Молда Банаифа жібердім. *Істердің бері көңілдегідей болгай,*

*Сыйлық та, міндет те бұйырганы болгай.
Ол ас пен мылжың сөз дегеніңді ұқтым,
Мылжыңға бой, астан үй толгай!*

Молда Банаи осы рубаидың соңғы жолының үйқасын алдыңғы бірінші және екінші жолдарға ұқсатып бір ретке салып, жаңа бір рубай жырлап шыққан.

*Мырзам теңіз бен құрлықтың патшасы болгайсың,
Әлемде өнермен бірге әпсана болгайсың. Бір
мылжың сөзге бұниша ілтипат болды, Мақұл десем
егер де нелер болгайсың!*

Осы күндері Қожа Әбіл-береке ферағи Шаһарсәбден Самарқандқа келген еді. Ол: «Сол үйқаста былай айту керек болатұғын», – деді. Қожа Әбіл-береке ферағидың айтқан рубайы мынадай болды.

*Бұл қорлықтың болғанына тоқтасын деп сұрарсың,
Сұлтан жсалындаң бол бұл кешірімді қолдайсың.
Төгілген егер де толмаса да әй
Төгілгеніміз осы болса да толгайсың!*

Осы қыста істеріміз өрге өрлеп түрған еді. Шейбани ханның істері құлдырап кеткен еді. Осы арада екі жарамас іс болды. Мәрвтен келіп Қаракөлді [117] алғанда қолында ұстай алмады, Қаракөл тағы өзбектердің қолына өтті.

Дәбуси қамалы да Ибраһим тарханның інісі Аһмет тарханда болған. Шейбақ хан (Шейбани хан) келіп оны қоршайды, біз әскер жиып, қуатын біріктіріп дайындағанша олар күшпен жаулап алады, тұрғындарын түгелдей қырып тастайды.

Мен Самарқандты алғанымда сынақтан өткен екі жұз қырық адамым бар еді. Бес-алты ай арасында Тәңірі Тағаланың ілтипатымен сонша көбейгеннен Шейбақ хандай (Шейбани хан) кісімен Сәрполда (Көпірбасы мекені) соғыстық, бұл жай алда айтЫлады. Бұл ұрыста жанжақтағылардан, ханнан, Әйюб бекжек және Қашқа Маһмұт, барын қауымынан төрт-бес жұз кісі көмекке келіп еді. Жаһанғир мырзадан, Тәнбәл мырзаның інісі Хәлел мырза жұз-екі жұз кісімен көмекке келіп еді. Ал Сұлтан Үсейін мырзадай тәжірибе иесі патшадан ешкім Шейбақ ханның (Шейбани хан) іс-әрекетін, мінез-құлқын жақсырақ билетін адам жоқ еді. Одан ешкім көмекке келмеді. Бәдін-заман мырзадан да кісі келмеді. Хұсрау шаһ өзінің үрейінен кісі жібермеді, өйткені ол біздің отбасыға соншалық жамандық жасаған болғандықтан, бұрын айтЫлғандай, бізден қорқып қалған болу керек.

Шаууал айында Шейбақ ханмен (Шейбани хан) ұрысуға жолға шығып, Жаңабаққа бет алдым. Бес-алты күн Жаңабақта әскер жинау мен қабілетін арттыруға дайындық жасауды жөн көріп, сонда аялдадық. Жаңабақтан аттанып тұрақтан тұраққа бет алып отырдық. Көпірбасынан өтіп тоқтадық. Орда төнірегін сақтық шаралары үшін түгелдей бұтақтармен жауып, орлар қазып ретіне келтірдік. Шейбақ хан (Шейбани хан) Нарыннан келіп, Қожа Кардзән маңына тоқтады, арамыз шамамен алты шақырым болған еді.

Төрт-бес күн осы қоныста отырдық. Біздің адамдарымыз және жаудың адамдары құнде Нарыннан келіп, бір-бірімен атысып, соғысып тұратын еді. Бір күні жаудан көбірек адамдар келіп, кескілескен соғыс болды, еш тараптан артықшылық [118] болмады. Біздің бір ту ұстаған кісі біраз шегініп орга қулаған еді, кейбірі ол туды Сиди Қарабектікі екенін айтады. Сиди қара сөзге шешен болса да, қылыштасуға келгенде осал еді.

Осы кезде Шейбақ хан (Шейбани хан) тұтқылдан бізге шабуыл жасады. Әскери орданың төнірегі бұтақ және ормен қоршалып, бекем сақталған еді, ол келіп еш нәрсе істей алмай, ордың тасына айғай салып, оқ атып кері шегінді.

Ұрыс ісіне мен барлық ынтамен кірістім, Қамбар Әлі де тырысты, Бақи тархан мың-екі мың қарулы адамдарымен Кеште қос тіккен, екі күн ішінде бізге келіп қосылды. Сейіт Мұхаммед мырза Дүғлат да нағашы атам хан жағынан көмекке келіп, мың-мың бес жұз кісімен Диолге келіп

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

көс тігіпті, ол жерден бізге дейін жиырма төрт шақырым жол болған, олар таңға дейін бізге келіп косылды. Содан біз тездетіп ұрысқа кірісп қеттік.

Бәйіт:

*Шапшаңдатып семсерді қолға алып сермедік,
Өкінішті-ақ ауыз салып тістейді қолға кетік.*

Менің барлық ынтамның себебі, ұрыс күні сегіз жүлдyz ортамызда тұрды. Егер ол күн өтіп кетсе, он үш-он төрт күнге жетсе, сегіз жүлдyz жаудың арқа жағына ауысар еді. Ондай сақтық босқа еken, тездетіп, асыққан еkenбіз. Ертең таңда ұрыс мақсатымен жиналышп, аттарға ертоқым салып, әскерді оң қанат, сол қанат, ереуіл қол және алдыңғы шепке реттеп, жорыққа шықтық. Оң қанат Ибраһим Сару, Әбілқасым Куңбәр тағы кейбір жігіттерге табысталды. Сол қанат Мұхаммед Мәзид тархан, Ибраһим тархан тағы да Самарқанд жігіттері Сұлтан Үсейін арғын, Қара барлас, Пір Аһмет, Қожа Үсейінге берілді. Орта қол да Қасым бек және кейбір бектерге табыс болды. Ереуіл шепте Әлі Сәллах, Қожа Әлі, Миршах Қаушын, Сейіт Қасым кіші [119] аға, нағашылар, Әлінің інісі Қош Айдар Қасым, Қасым бектің ұлы болған шыныққан жігіттерді және ішкі бектердің барлығын ереуіл топқа қосқан еді.

Біз алдыңғы сапқа шыққанда, жау да өтері жақтан сап тузеген күйде пайда болды. Оң қанатында Маһмұт Сұлтан, Жәнібек Сұлтан, Темір Сұлтан болса, сол қанатында Әмза Сұлтан, Мәди Сұлтан тағы басқа Сұлтандар болған еді. Екі жақтың алдыңғы шептегі әскерлері бір-біріне жуықтап жеткенде жаудың оң қанатының ұшы біздің арқа жаққа бұрылды. Мен де бағытымды оларға қарай бұрдым. Біздің оң қанатта болған жағдайды көріп, қылыш сермен жігіттерде түгел оң қанатқа жөнелген еді, оң қол жақ қалды. Алдымызда ешкімде қалмаса да, алға шыққан адамдарын ұрып, соғып қолға түсірдік. Одан Шейбақ ханың (Шейбани хан) кейбір қариялары Шейбақ ханға (Шейбани хан): «Шейбақ кетуіміз керек, тұрудан іс өнбейді» деді. Бірақ өзі тоқтап тұрды. Жаудың оң қанаты біздің сол қанатымызды таптап арқа жағымызға бұрылды. Алдыңғы шептегі ереуіл де оң қол жақта қалып, алдымыз қорғансыз жалаң қалды. Жаудың әскерлері сыртымыздан да алдымыздан да қоршап оқ жаудыруға кірісті.

Моғол әскерлері де көмекке келген еді. Олардың соғысуға да төзімдері жоқ еді. Соғысуды былай қойғанда олар біздің елге оқ атып, тонап, аттан түсіруге кіріскең еді. Ол жайт бір емес, ардайым сорлы моғолдың әдеті осылай болған. Өйткені таптай алса, олжа алады. Ал жеңілсе өз елін талантараждың салып, олжасын иемденетін еді.

Алдымыздағыларды бірнеше рет күштеп алға жылжыған жауды соққы беріп шегінуге мәжбүр қылдық. Бірақ олар біздің алдағы қолды

Ығыстырып жүрген жау адамдары келіп біздің туға оқ атуға кіріскең еді. Жау алдыңғы шептегі әскерлермізді ығыстырған соң сыртымызыдағы әскерлерді ығыстырғанда біздің жүртты тебірентті. Өзбектің ұрыстағы ұлық өнері – «тұлғама» (дабыл қағу). Еш бір ұрыс тұлғамасыз (تولغمە) болмас. [120]

Тағы бірі – алдыңғы және кейінгі бек, нөкерлері түгелдей оқ атып, алға лап беріп жылжи бастайды, шегінгенде де шашылмай бір-біріне жанасып жылжып шегінеді.

Менімен он-он бес кісі қалған еді. Куһәк өзені жағында еді, он қанаттың бір ұшы өзенге таяп еді, біз өзен жаққа тездетіп тарттық. Куһәк өзенінің кірген сағасы еді. Өзенге жеткен кезде ат жабдықтарымен бірге суға сапырыла кірдік. Өзеннің жартысынан көбірек шеніне жеткенде тез келдік. Одан әрісін аттар жүзіп жүрді. Аттар жабдығы және ертоқымымен жүзіп өткенде, судан өтіп бара бәрін кесіп тастадық.

Өзеннен солтүстік жаққа өткенде, бүлікшіден ажырастық. Бірақ бұл құтсыз мөғолдар әскерлеріміздің жеке-жарымын аттан түсіріп тонаған еді. Ибраһим тарханды және көптеген шындалған жігіттерімізді әлгі мөғолдар аттан құлатып қазаға ұшыратты. Куһәк өзенінің солтүстік жағымен жүріп Құлба маңына таяу жерден Куһәк өзенінен өттік. Намаздыгер-намазшам арасы еді. Шейхзада қақпасынан кіріп, сарайға келдім.

Ұлық-ұлық бектер, жақсы-жақсы жігіттер және қалың топ бұл ұрыста қаза болды. Ибраһим тархан, Ибраһим Сару, Ибраһим Жаны сынды бір соғыста Ибраһим атты үш ұлық бек қаза тапқаны ғажайып таңғаларлық жайт болды. Тағы бұрын бірнеше рет айтылғандай, Әбілқасым Кућбәр, Айдар Қасымбектің үлкен ұлы, Құдайберді Тоқшы, Сұлтан Аһмет Тәнбәлдің інісі Хәлел де осы шайқаста қаза болған еді. Олардың бір тобы әр бағытқа қашты, оның ішінде Мұхаммед Мәзид тархан Һисар (Хисар) мен Құндыз жақта болған Ҳұсрау шаһқа бет алды. Тағысы Қамбарәлі Саллах мөғол үлкен ілтипат көрген begimіз еді, сонша ілтипат көрген ол осындай кезде әлгілермен бір бола алмай Самарқандтан отбасын алып, ол да Ҳұсрау шаһқа тартты. Тағы кейбірі [121] ішкі бектер мен жігіттер мәселен: Кәримдад, Құдайдат Түркімен, Жаніке Көкілтас және Молда Баба Пәшагәри да Өретөбе жаққа кетті. Ол кезде Молда Баба менің нөкерім емес еді, қонақ сияқты жүрген болатын.

Тағы кейбіреулері мәселен, Ширім Тағай біз жақ бола тұра адамдарымен Самарқандқа кірді, кенесіп Самарқанд қорғанының ішінен кіріп қорғанды бекітпек болдық. Мениң анам, әпке-қарындастым қорғанда болған. Ол болса отбасы, агайын-туыстары, кісі қарасын Өретөбеге шығырып салды, өзі бірнеше қарасымен бір топ аттыларымен қорғанда

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

тұрды. Бұл бір рет емес, дайым осындай ауыр жағдайлар болғанда осындай ауыртпалықтар жасап тұрады.

Келесі таңда Қожа Өбілмәкарим, Қасымбек және бектер, ішкі бектер, сөзіміз өтетін жігіттерді шақырып кеңес құрып, қорғанды біріктірмекке, қорған ішіндегі үлкен қақпаға кірмекке шешім қабылдадық. Мен, Қасымбек, жанымдағы ішкі бектер, жігіттермен қаланың ортасында қалуды жөн көрдік. Сол үшін мен Ұлықбек мырзаның медресесінің тамының үстінде ақ үй тігіп отырдым. Өзге бектер мен жігіттер дарbazаларда және қамалдың төңірегіндегі ішкі дуалдарында кезекті күзетте болысты.

Екі-үш күннен кейін Шейбақ хан (Шейбани хан) келіп, қорғаннан ұзақтау жерде қос тікті. Самарқандтың аудан-аудан, ауыл-ауылдындағы бұзақылары мен жетімдері топ-топ болып жиналып жетімсіген салауаттарымен медресенің ішіне келіп ұрысқа шығып жатты. Шейбақ ханың (Шейбани хан) ұрысқа аттанар ниеті болған еді, бірақ қорғаның жанына да жақындаі алмас еді. Неше күн осылай өтті. Оқ, қылыш соққысы мен жарақатын, соғыс пен қанды майдан, айқасуды көрмеген бұзақы, жетімдер бұндай жағдайдан кейін батылданып, тобырланып шыға кірісті. [122] Өмір көрген жігіттер олардың жөнсіз істеріне тоқтау салмақ болса да, кекетіп істерін жалғастыра берді.

Бір күні Шейбақ хан (Шейбани хан) Темір қақпа жақта ұрысқа кірісті. Жетімдер батылданғаны үшін, кәдімгідей ерлене алға шықты. Олардың артынан бірнеше атты жігіттерді жөнелттік. Ұштыр Гәрден тарапына Көкілтастар, жақын ішкі бектер Ноян Көкілтас, Құлназар Тағай, Мәзид тағы басқалар шықты. Сонда екі-үш өзбек бұларға аттарымен бас салды, Құлназармен қылыштасты, басқа өзбектер де жаяулап оны қыспаққа алды. Қала бұзақыларын шегіндіріп, Темір қақпасына дейін ығыстырды. Қош бек, Мир Шаһ Қашын Қожа Қызыр мешітінің жанына келіп тұрды. Жаяуларды ығыстырганнан кейін алдағы аттылар Қожа Қызыр мешітінде жиналды. Қош бек болса шығып сол алға келген өзбектермен жақсы айқасты, көрінетін іс қылды. Қала тұрғындарының бері қарап тұрған еді. төмендегі жаудан қашқандар өздерінің қашуымен аман қалуды ойлады. Олар оқ атудан да, ұрысудан да шамасы қалмаган еді. Мен қақпаның үстінде оқ атып тұрдым, кейбір жанымдағы жауынгерлер садақпен оқ атып жатты. Жоғарыдан оқ жауып тұрғаны үшін жау оқтың соққысынан қожа Қызыр мешіттен өте алмай шегінді.

Қорғанды қоршауга алған кезінде дуалының үстінен кеш бойы жүріп, бақылап тұратын едік. Кейде мен, кейде Қасымбек, кейде бектерден не ішкі бектерден күзетке жүріп тұратын еді. Фирауза қақпасынан, шейхзада қақпасына дейін дуал үстінен бірде атпен, бірде жаяу жүріп тұратын еді.

Озге жерлерде де жаяу жүріп күзететін едік. Кейде жаяу жүріп, күзетіп жүрген кезде жүрісімізben таң атар еді. [123]

Бір күні Шейбақ хан (Шейбани хан) Темір қақпасы мен Шейхзада қақпасының арасында соғыс ашты. Мен ол кезде торғауылда едім, соғыс болған жаққа бет алдым. Газрестан қақпасы мен Сузәнгәран қақпасының арасынан уайым қылмадық. Ол күні Шейхзада қақпасының үстінен оқ жаудырып, бір жұз аттының атын оқпен дәлдеп атып құлаттым. Осы аралықта қыын жағдайда қалғанымыз бартұғын, ол біз бұл жерде соғысып, соққы беріп жатып, басқа жақтан мұлдем ғапыл қалыптыз. Шейбақ хан (Шейбани хан) сол жақтан жиырма бес-жиырма алты саты жасап тастапты. Әр сатының ені үш не екі кісі қатар жүре алатындей кең болған. Жеті-сегіз жұз шыныққан жігіт әлгі сатылармен Газрестан қақпасы мен Сузәнгәран қақпасының арасының тұғырындағы босағаға қойып, өзі әр жағынан соғысқа кіріскең екен. Жұрт түгелдей мына жақта ұрысқа кірісіп жатқанда күзеттен бос қалған орыннан кіріп, тез арада саты қойып, екі қақпаның аралығынан Мұхаммед Мәзид тарханның ауласының тұғырынан бір жол оның дуалына қоя бастаған. Бұл жерді Қош бек, Мұхаммедқұлы Қауышын және басқа жігіттер күзететін еді. Әлгі жігіттер Мұхаммед Мәзид тарханның ауласында болған еді. Сузәнгәран қақпасы Қара барластың күзетінде болған еді. Газрестан қақпасы Ширім Тағайдың және ағасының інісі мен Құтлық Қожа Көкілтастың күзетінде еді. Соғыс басқа жақта жүріп жатқаны үшін олар күзетшілер ғапыл қалып қойған, ондағы құлдар, құлдардың құлдары да отбасы ісімен үйіне кеткен немесе базарға барып, әрқайсысы әр жақта таралып кеткен екен. Сондықтан күзет бектері бір-екі жетім-жесірмен бір қалып қалған. Қош бек Мұхаммедқұлы Қауышын, Шах Сопы тағы басқа жігіттер сонда барып тамаша ерлік қылған екен. Жаудың жауынгерлерінің кейбірі дуалдың үстіне шыққан болса, кейбірі жақынданап қалған, ал кейбірі шығып жатқан екен. Әлгі аталған төрт кісі жүгіріп барып олармен айқаса бастап, дәлдеп соққы беріп, оларды түсіріп қуып шықты. [124] Бәрінен де Қош бек тезірек жеткен еді. Қош бектің бір ұнамды және көрінер ісі осы болды. Осы қоршауда екі рет жақсы іс тындырды. Қара барласта Сузәнгәран қақпасында жалғыз күзетшісі болып қалған еді. Ол да жақсы шайқасты. Құтлық Қожа Көкілтас, Құлназар мырза Газрестан қақпасында күзетшілікте болған еді. Олар да аз кісімен жақсы тіресіп, жауларды көлдененен жақсы атқылады.

Тағы бір рет Қасымбек жігіттерін бастап Газрестан қақпасынан шығып өзбектерді Қожа Кәфшигирге дейін қуалап, бірнешеуін тұтқындалап, басын кескен еді.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Астықтың енді піскен кезі еді. Ешкім жаңа астықты көре алмай, дәмін тата алмаған еді. Қоршау құндері ұзакқа созылды. Астық елге өте тапшы болды, сондықтан кедей мен міскін ит еті, есек етін жеуге кірісті. Атқа азық болар түк табылмаған соң ағаштардың жапырақтарын беретін едік. Ол да тәжірибе болды. Аттар барлық жапырақтардан гөрі тұт жапырағы және қара ағаш жапырағына икемділеу болды. Кейбіреулер құрғақ ағаштарды ұнтақтап, суға жібітіп атқа беретін еді.

Шейбақ хан (Шейбани хан) үш-төрт ай бойы жақында май алыстау жерден қорғанды айналып, көшіп жүретін еді. Бір кештің тұн ортасында елдің қапыда болған кезінде Пируза қақпасының жақын маңына келіп, дабыл қағып, асыр салған еді. Мен медреседе болған едім, аса күдік пен абыржу болды. Мұнан кейін де кеш сайын келіп, дабыл қағып, асыр салып, улап-шулап тұратын еді.

Қаншама атырапқа, жан-жаққа елшілер мен жаушылар жіберіп, көмек сұрасам да ешкім көмекке келмеді. Ол кезде күш-қуатым асып-тасып түрғандықтан ешқандай жеңіліс пен кемшілік болmas еді. Бұл кездегі көмегінде өздерінің бір есебі бар болар. Бұларға үмітпен қарau [125] бекер болмак. Бұрынғылар бұл жайында: «Қорғанды ұстап тұру үшін бас керек, екі қол керек, екі аяқ керек», – депті. Бас деген қолбасшы, екі қол көмек болатын екі қанат, екі аяқ қорғанның сұы мен азық қоры демек. Біз бұл жақта жан-жақтан көмек болар деп көзделген едік, бірақ олар әрқайсысы өз қиялымен болды.

Сұлтан Үсейін мырзадай мәрт, өмір көрген патша бізге медет қылмады. Бізге көңіл бөліп, елші жібермеді. Шейбақ ханға (Шейбани хан) қорғанды қоршаган заманда Кемаледдин Үсейін Газурды елшілікке жіберді.

Тәнбәл Өндіжаннан Бескент жағына келді. Ахметбек пен бір топ мырзалар ханды да алып Тәнбәлге қарсы шықты. Олар Ләкләкан мен Тұрақ Шарбағы төңірегінде бетпе-бет келіп, ұрыспай-ақ тарап кетті. Сұлтан Маһмұт хан ұрысқа бейім кісі емес еді. Әскерлік өнерден макрұм еді. Тәнбәлмен бетпе-бет келген шақта ханнан үрейлі сөз бен іс байқалды. Ахметбек батыл түрік кісі еді және мәрт, дүниекұмар еді. Ғажап дөрекі сөйлейтін еді. Ол: «Тәнбәл қандай кісі деп күдік пен үрейде жүргенше, көз қорқақ десеңіз, көзіңізді байлан жүріп онымен бетпе-бет келейік», – деп айтқан. [126]

Тоғыз жұз жетінші жылдың оқиғалары (1501-1502)

Қоршауға алынған мерзімі ұзакқа созылды, азық-тұлік қоры еш жақтан келмеді. Көмек пен жәрдем еш жерден жетпеді. Әскер мен қатардағы жұрт үмітсіздікпен біреуден, екеуден қорғанды тастанап қаша бастады.

Шейбан хан (Шейбани хан) қорған тұрғындарының әлсіздігін ұғып Ғашықтар үңгірінің маңына келіп орналасты. Мен де Шейбақ ханның (Шейбани хан) қарсы алдындағы Баян ауылында Мәлік Мұхаммед мырзаның үйлерінің маңына қос тіктім. Сол күндері Қожа Үсейіннің бауыры Ұзын Асанның бұрында айтқанымыздай он-он бес нөкерімен Самарқанд қорғанына кіріп, соншама бүлік пен бұзақылық жасағанынан Жаһангир мырзаның бүлікшілігі мен біздің Самарқандтан шығып кетуімізге себеп болған еді. Әскерлер мен тұрғындарда тауқымет пен жетіспеушілік көбірек болды. Жақын кісілер мен беделді кісілер дуалдан жерге секіріп, қашуға кірісті. Бек атаулылардан Шейх Уайыс пен Уайыс Лағәри баяғыдан жанымда еді, олар да қашып кетті. Осылайша жанжақтан мұлдем үмітімізді үздік. Ешбір жақтан үміт қалмады. Азық-түлік қоры кеми түсті. Бар азығымыз таусылып, еш жақтан қорымызға азықтұлік келмеді.

Осындай кезде Шейбақ хан (Шейбани хан) бітімгерлік сөзін алға тартты. Ал бір жақтан үміт болғанда немесе азық қорымыз болғанда оның бітімгерлік сөзіне кім құлақ асар еді?

Қажеттілік болып, бітімгершілік жасағандай екінші түнде Пәһрболаға жақындаған еді. Мен Шейхзада қақпасынан [127] шықтым. Жаныма анам, Ханымды да алып шықтым. Тағы екі хатун (қатын) кісі шықты. Біреуі – Бішке Халифа еді, енді бірі – Менлік Көкілтас еді. Мениң әпкем Ханзада Бегім Самарқандтан осы шыққанымда Шейбақ ханның (Шейбани хан) қолына түсті.

Қараңғы кеште Соғдының үлкен арықтарынан үрейлі қүйде жол жүріп, таң атқанда Қожа Дидардан өтіп, таң намаз уақытында Қарпық төбесіне ұластық. Қарпық төбесінің солтүстігінен Жудек қыстағының төмен жағымен жүріп, Жыланотына түсіп, алға жылжып отырдық. Жол барысында Қамбар Әлі мен Қасымбекпен ат жарыстырып келдік. Мениң атым алға өтті. Мен оның аты қайда қалды екен деп артыма қарағанда атымның тартпасы босап, қайырылды. Мен басыммен жерге құладым. Бірақ сол сәтте қайта қарғып атқа қонсам да, кешке дейін есімді жия алмадым. Бұл дүниеде өтіп жатқан оқиғалар түс пен қиялдай көзім мен көңіліме көрініп, өтіп жатты.

Кешкі намаздыгер уақытында Жыланотында аялдалап, ат сойып, етін турап, шашлық қылып, аттарды біраз дем алдырып аттандық. Таң атардан бұрыннырақ Халилиа кентіне келіп, Халилиадан Дезәккет «كەز» (Жызақ) бардық. Ол кезде Хафиз Мұхаммед бек Дұлдайының ұлы Тайир Дұлдай Дезекте (Жызақ) болған еді. Мұнда семіз аттар мен асқазанға тағам етпектер арзан еді. Және қауындар мен дәмді жүзімдер молынан

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

бартұғын. Соншама тауқымет шеккеннен кейін арзаншылық, бәлежаладан осыншама қауіпсіз мекенге келдік.

Бәйіт:

*Қайғы-тауқыметтен аман пана таптық,
Жаңа жсан, жаһан таптық.*

Өлім қайғысынан көңіл құтылып, аштық қысымынан ел-жүрт тыныш тапты. Өмірімізде бұндай рақатты көрмегендей болдық. Өмір бойы амандық пен арзандықтың қадірін осыншама білмеген едік. Көңілсіздік, ауыр тауқымет, мashaқаттан кейінгі тыныштық ләzzаттырақ, жақсырақ көрінеді. Біз төрт-бес рет осында қыындықтан рақатқа және мashaқаттан [128] тыныштыққа бөлениген болдық. Бұл біздің алғашқы рет көргеніміз еді. Мұнда дүшпан бәлесінен және аштықтың дертінен құтылып, амандықта рақаттық пен арзандық қүйге жеткен жағдайымыз бар еді. Үштөрт күн Дезәкте (Жызақ) дем алдық. Одан соң Өретөбе жаққа бет алдық. Пешағыр жолдан біршама алысырақ тұр. Сонда біраз уақыт тұрған едім, сол үшін өтіп бара жатып, оны көріп шықтым. Пешағыр қорғанында менің анам ұзақ уақытқа Ханымның жанында болған еді. Осы ретте қартайғандықтан Самарқандта қалып қойған еді. Оны ұштастырып, көріспі, одан сұрағанымда Самарқандтан біз тұрған жерге дейін жаяу келіпті. Менің анам Ханымның сіңлісі Хуб Нигар ханым пәни әлеммен қоштасқан екен. Өретөбеде маған және Ханымға хабары жетті. Менің әкемнің аласы да Әндижанда қайтыс болған екен. Оны да сонда естідік.

Ханым хан атам сұңқар болғалы аналары, інілері, сіңлілеріні де Шаһ begім, Сұлтан Маһмұт хан, Сұлтан Нигар ханым және Дәүлет Сұлтан ханымдарды көрмеген еді. Олардың ажырап қалғандарына он үш, он төрт жыл болған еді. Сондықтан анам туғандарын көруге Ташкентке бет алды.

Мен Мұхаммед Үсейін мырзамен кеңесіп, Өретөбенің кенттерінің (қыстақ) бірі болған Дәхкет деген жерде қыстамақ болдым. Сонда барып туыстарды Дәхкетке қойып, бірнеше күннен кейін Шаһ begім, Хан дәдем (нағашы атам) және туыстарыммен кездесуге мен де Ташкентке бет алдым. Сонда барғанда Шаһ begім, Хан дәдеме қызмет жасап, бірнеше күн сонда болдым. Менің анамның туған әпкесі Мейір Нигар ханым да Самарқандқа келді. Менің анам Ханым сырқаттанып қалды, сырқаты өте ауыр болды. Үлкен қауіпті бастан өткізді.

Әзірет Қожаға хабар берді, Қожа Самарқандтан шығып, Феркетте орналасты. Мен Феркетте Қожаны көрдім. Мен Хан дәдем ілтипат қылып, маған бір уәлаят немесе бір аймақты сыйға берер деп үміттендім. [129] Ол Өретөбені беруге уәде етті. Бірақ Мұхаммед Үсейін мырза бермеді, оны өздігінен бермеді ме? Әлде жоғары жақтан ишарат болды ма? Ол жағын біле алмадым. Неше күннен кейін Дәхкетке келдім. Дәхкет

Өртөбө тауының етегінде үлкен таудың түбінде орналасқан қыстау. Бұл таудан өткенде Мәсча бар. Оның тұрғындары сарт және ауылдық бола тұра түріктер сияқты мал бағу шаруасымен айналысады. Дәхкеттің қойыны қырық мың шамасында еді. Бұл қыстауда біз шаруалардың үйлеріне аялдадық. Мен бір ауылнайының үйіне орналастым, алпыс-жетпіс жастағы кәрі кісі еді. Бірақ анасы тірі еді, ұзак өмір сүрген қатын еді, жүз он бір жаста еді. Темірбек (Әмір Темір) Үндістанға жорық шыққанда бұл қатынның туысынан бірі әскерге барған еken. Есінде қалған сол хикаяны айттып берді. Бір Дәхкетте қазіргі кезде осы қатынның өзінен туған немере, қыз немере- шөберелері тоқсан алты адам еken, өлгендерін екі жүз деп санайды. Немересінің немересі жиырма бес жылда алты жастағы қап-қара сақалы бар жігіт еді.

Дәхкетте болғанда ұдайы Дәхкеттің маңындағы тауларды жаяу жүріп, серуендейтін едім, көбінесе жалаңақ жүретін едім, жалаңақ көп жүргеннен табандарым тау мен тасты бір-бірінен айырмайтындей болатын еді. Сол серуендерімнің бірінде намаздыгер мен намазшам арасында бір беймәлім сүрлеу жолмен бір өгіз түсіп бара жатыр еken. Мен: «Бұл жол қайда барады еken, өгізге көз салып, өгізден көз айырма, өгіз қай жаққа тартса, жолымыз мәлім болады», – дедім. Қожа Әсетолла қалжындалап: «Сиыр адасса, не істейміз», – деді.

Осы қыста әскерлерден кейбірі бізben қазақылықтарда ілесе алмай Әндижанға кетуге рұқсат сұрады. Қасымбек асыра сілтеп: «Енді бұл кісілер бара жатқанда Жаһангир мырзаға арнайы өз кигендеріңізден жіберсеңіз» деп айтты. [130] Мен бір ас бөрігімді жібердім. Қасымбек тағы асыра сөйлем былай: «Тәнбәлға да бір нәрсе жіберсеңіз, не болады?», – деді. Оған онша риза емес едім, бірақ Қасымбектің асыра сөйлеуінен Қекілтас Нояның Самарқандта өзіне жасатқан бір үлкен йәсі қылышын Тәнбәлға жібердім. Менің басыма тиғен осы қылыш еді. Бұл туралы келер жылдың оқиғасында айттылады.

Бірнеше күннен соң менің әжем Есен Дәулет begіm, мен Самарқандтан шыққанымда қалып еді. Самарқандта қалған сол отбасы, туыстар, жақын жекжатыммен маған келіп қосылды.

Осы қыстың орта шағында Шейбақ хан (Шейбани хан) Хожәнд өзенінің мұзынан өтіп, Шаһрұхия мен Бескент төңірегін шапты. Бізге хабары келгенде адамдарымыздың аздығына қарамай шаба аттандық. Хожәнд өзенінің төменгі жағындағы қыстақтарының бірі Һәштиек жанынан жүріп отырдық. Ауа өте қатты сұық еді. Бұл өңірде Һадәруіш желі азынап, ұдайы ызгарлы жел соғып тұрады. Сол кездері күн өте сұық еді. Осы екіуш күнде екі-үш адам осы арада сұықтың аязынан үсіп өлген болатын. Маған ғұсыл алу қажет еді. Бір арық сұының жағасында

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

тұстастай мұз тоқып (қатып) қалған еді. Оның ортасында судың ағысының қарқыны күшті болғандықтан мұз қатпаған еді. Осы суға түсіп, ғұсыл қылдым. Он алты рет суға шомылдым. Судың сұқыттығы маған қатты әсер етті.

Ертең таңда Хожәнд өзенінен Хастар тұсынан мұз үстінен өтіп, тұн қатып Бескентке келдік. Шейбақ хан (Шейбани хан) өзі Шаһрүхия төңірегін барынша тонап, кейін қайтқан еді. Ол кезде Бескент Молда Айдардың ұлы Эбдіманан қолында еді. Молда Айдардың Эбдімананнан кішірек Момын атты бір жарамас және есалан ұлы мен Самарқандта болғанда мениң қасыма келген еді. Оған түгелдей ілтипат көрсеттім. Бірақ Көкілтас Нојан Самарқандта онымен жаман қарым-қатынаста болғанын түсіне алмадым. Бәлкім, Нојан оған көңілінде кек сақтағаннан болар. Өзбек шауып, тонаған соң кері қайтқанының хабары [131] келгенде Ханның қасына адам жіберіп, Бескенттен көшіп Аһангәран кентіне үштөрт күн аялдадық.

Молда Айдардың ұлы Момын Самарқандтағы таныстары мен Көкілтас Нојан, Ахмет Қасым тағы басқа адамдарды ауыздықтауға (أغیزلا غالى چارلار) шақырды. Мен де Бескенттен көштім. Әлгі топ Бескентте қалды. Момын сол топпен бір жар жағына дастарқан жайып, сұхбат құрған. Біз Аһангәран кентінен кетіп, Самсирек деген кентке қос тіктік. Ертеңгі таңда Көкілтас Нојан мас күйінде жардан құлап өлді деген хабар келді.

Хақназар да Нојанның туған нағашысы еді, оған бірнеше адам қосып, сонда жібердік. Олар сонда барып, Нојанның жығылған жерін мұқият қарап шығып, Нојанның мәйтін Бескентте топыраққа тапсырып келді. Олар топтың әңгіме құрған жерінен бір оқ атым әрі бір биік жардың түбінен Нојанның өлігін тауыпты. Кейбіреулер Момын Самарқандтан көңіліне сақтаған кегін қайтару үшін Нојнға қастандық жасады деп күмәнданады. Шындығын ешкім білмейді. Маған ғажап әсер қалдырыды. Мен бір адамның өлімінен мұншама әсерленбеген едім. Бір апта, он күн бойы тоқтаусыз жылайтын едім. Оның өлімінің датасын «Нојан қайтыс болды» (فوت شد نویان)* деп атадық. Мен неше күннен соң Дәхкетке қайтып бардым. «Бұл сөйлем Нојанның өлген жылын білдіреді. Сол үшін арабша таңбамен әжәд есебі бойынша анықтау керек. – Ауд»*

Жаз бола Шейбақ хан (Шейбани хан) Өртөбеге жорық жасайды деген хабар тарады. Дәхкет түз жер болғаны үшін біз Аббұрдин асуы арқылы Мәсча тауына тарттық. Мәсчаның төменгі жағында Аббұрдин қыстауы бар. Осы Аббұрдиннен төмендеу бір бұлақ бар еді. Бұл бұлақ басында мазар бартұғын. Осы бұлақтан жоғары Мәсчаға кіреді. Ал төменгі жағы Полғарға қарайды. Осы бұлақ басында, бұлақ жағасындағы тасында қашалып жазылған үш бәйіт таңбаладым.

*Естігем жарқын мінезді Жәмшиид,**

Бұлақ басындағы тас бетіне жазыпты:

«Бұл бұлақтан талайлар біз сияқты су ішкен,

Көз ашып-жұмғандай келіп те, кеткен,

Әлемді ерлік пен күшпен жауладық,

Бірақ өзімізбен көрге алып кетпедік». [132]

Осы таулы аймаққа келгендер тасқа қашап өлең жолдары немесе бірдемелер жазып қалдыруы осы Мәсча тауында дәстүрге айналған. Молда Һижри ақын Һисар (Хисар) жақтан келіп қызмет қылды. Мен мына шумақты сол күндері айтқан едім:

Сән қаншама келбетте болса да, одан артықсың,

Сени жан дер, бірақ риясыз жаннан артықсың.

Шейбақ хан (Шейбани хан) Өретөбенің төңірегіне келіп, біршама бұзақылық қылып кері қайтты. Шейбақ хан (Шейбани хан) Өретөбенің үстінде болғанда біз адамдарымыздың аздығына, қару-жарағымыздың жоқтығына қарамай Мәсчада туыстарымызды қалдырып, Аббұрдин асуынан өтіп, Дәхкет маңына келдік. Біздің мақсат түнде немесе таң сәріде жетіп, қақпанға келіп тұрғанның ісін мұлт жібермей тындыру болды. Шейбақ хан (Шейбани хан) кенет кері қайтты. Біз қайтадан кері қайтып, тағы асу асып, Мәсчаға келдік.

Осылай таудан тау асып, албаң-далбаң күйде уәлаяттымыз жоқ, жеріміз жоқ жағдайда жүрген жүрісіміздің мәнсіз екенін бірден ойладым. Өйткенше Ташкентке Ханның қасына тез барайық дедім. Қасымбек бұл іске риза болмады. Себебі ол Қарабұлақта үш-төрт мөғолды тұтқындал, жазалау үшін өлтірген еді. Айтылғандай жалпы осы себептен баруға күдіктенді. Оған қаншама жалынсақ та көнбеді. Ол аға-іні, жақын, жекжатымен Һисарға (Хисар) тартты. Біз Аббұрдин асуын өтіп, Ташкентке Ханның қасына бет алдық.

Осы күндері Тәнбәл әскер шығарып, Аһангәран жазығына келді. Әскерлерді Мұхаммед Һисари (Хисари) атымен танымал Мұхаммед Дүғлат басқарды. Сондай-ақ інісі Сұлтан Үсейін Дүғлат, Қамбар Әлі Сәллах бірігіп, Тәнбәлге қарсы шықты. Бұл істі сезгендіктен Тәнбәл төзе алмады. Ташкентке Ханның қасына қашып кетті.

Біз құрбан айтта Шаһрұхияда болдық, онда тоқтамай өтіп Ташкентке Ханның қасына бардым. Сонда Рубай шумағын айттып едім, бірақ қарапайым ұйқасына күмәнім бар-тын. Ол кезде өлең терминдеріне оншада бағындайтын едім. Хан талғамы жақсы кісі еді. Өлең [133] айтатын еді. Оның ғашықтық ғазал өлеңдері азырақ еді. Мен осы рубай шумағымды Ханға беріп, өз күмәнімді айттым. Қөніл тыныш табатындей дәл жауап таппадым. Жалпы Хан тұспал өлеңге азырақ қөніл бөлетін еді.

Ол былай:

*Ойламас адамды қасіреті бар кісі,
Шаттана қоймас жаратта жүрген кісі.
Көңілім жаратта мұлдем шаттана алмады,
Жаратта жүріп, сүйсіне алмас еш кісі.*

Кейін білдім, түркі сөзінде қажет болған жағдайда «т» мен «д» және «ғ» мен «қ» және «г» әріптері бір-бірімен орын ауыстыра береді екен.

Бірнеше күннен соң Тәнбәл Өретөбеге келді. Бұл хабар келгесін Хан Тащенттен әскерін жасақтап аттанды. Бескент пен Самсирек арасына оң қанат пен сол қанат сап түзетіп, дайындық жасады. Моғол дәстүрі бойынша ту желбіретті. Хан аттан тұсті. Ханның алдына тоғыз туды жерге қадап койды. Бір моғол бір өгіздің орта жілігіне бір ақ мата байлап, қолында ұстап тұрды. Тағы үш ұзын ақ матаны үш тудың ұшынан төменірек байлап тудың ағашының астынан алып келіп, ақ матаның бір ұшын Хан басып тұрды. Тағы басқа бір туға байланған ақ матаның ұшын мен басып тұрдым. Ендігі бір ұшын Сұлтан Мұхаммед Ханеке басып тұрды. Әлгі моғол ақ мата байланған өгіздің орта жілігін қолына ұстап тұрып моғолша бірдемелер айтып, туға қарап ишарат қылды. Хан мен жиналғандар түгелдей туға қарай қымыз шашты. Бәрі де айғай салды, даңғыра шалынды. Сапта тұрған әскерлер бірауыздан ұран салып, үш рет соны қайталады. Одан соң аттанып, ұрандатып, соншама әскер төніректі айнала ат шаптырып шықты. [134]

Моғол арасында Шыңғыс ханның заңын әлі күнге дейін қолданып келеді. Шыңғыс хан шығарып қойған ереже бойынша оң қанат, сол қанат, орта қол, атадан келе жатқан қосын тәртібі бір ізben келеді. Оң қанат пен сол қанатта тұрғандардың беделі көбірек. Олар үш жаққа жақынырақ тұрады. Оң қанатта Жарас пен Бекжек рулады үдайы үш жағында тұруға ұмтылып, тырысатын еді. Ол кезде Жарастың түменбегі Қашқа Маһмұт еді. Ол аса мәрт жігіт болатын. Бекжек руының түменбегі түменге танымал болған Эйюб Жақып түменбек еді. Әлгі екеуі қанаттың ұшына шығу үшін таласып тартысты. Бір-біріне қылыш сермеді. Ақырында біреуі әскери аңға шыққанда жоғарыда тұруға, енді бірі әскери жасақта бас жағында тұруға шешіп, қарапға бекінді.

Таңға дейін Самсирек маңында шырға салып, аң ауладық. Одан келіп Тұрақ шарбақта қос тіктік. Әлгі ғазалымды сол күні кіріп, сол жерде аяқтадым. Ғазал былай болды:

*Жанымнан өзге опа етер жар таппадым,
Көңілімнен өзге сырлас сыр таппадым.*

Алты бәйіт еді. Мұнан соң әр ғазал аяқталғанда сол тәртіппен жазылды. Біз көше-көше Хожәнд өзенінің жағасына келдік. Бір күні

серуендер жүріп, өзеннен өтіп, тамақ пісіріп, жігіттер мен күндерді көңіл көтеруге босаттық. Сол күні белдігімнің алтын тоғасы ұрланды. Таң атқанша Ханқұлы, Баянқұлы мен Сұлтан Мұхаммед Уайыс қашып Тәнбәлге барды. Бәріміз бұл істі солар істеген деп күдіктендік. Бірақ анықталмай қалды. Аһмет Қасым Куибәр да рұқсат сұрап, Өретөбеле кетті. Ол сол кеткеннен келмей Тәнбәлға тартты. [135]

Тогызың жұз сегізінші жылдың оқиғалары (1502-1503)

Ханның бұл жорығы пайдасызыдау жүріс еді, қорғанды ала алмады, бүлікшіні баса алмады, барды да келді. Мен осы кезде Ташкентте едім, көп қыындық пен қорлық тарттым. Өйткені уәлаят жоқ, уәлаят болады деген үміт те жоқ, нәкерлердің көбісі тарап, азы ғана қалып еді. Оларда қыындықтан менімен ілесе алмас еді. Хан дәдемнің есігіне барсам, кейде бір кісімен, кейде екі кісімен баратын едім. Бірақ жақсы жағы жат емес, туысқан еді. Хан дәдемге көрісп, Шаһ бегім қасына барып жүретінмін. Өз үйімдей бас жалаңаш, аяқ жалаңаш кіретінмін. Ақыры мұндай сергелден болудан, үйсіз-жәйсіз болудан жаңым аузыма жетті.

«Мұндай тауқыметпен тірлік жасағанша, бұл істен бас тартып кетсем жақсы. Бұндай қорлық пен зарлықты жүртқа білдірмей, аяғым жеткен жерге дейін кетсем жақсы» деп ойладым. Қытайға баруға бел буып, оған ойымды бөліп бекіндім. Кішкентайымнан Қытайға баруға әуесім бар еді. Бірақ билік пен отбасылық байланыстар себепті мүмкін болмаған еді. Енді билік жоқ, анам төркіндерінде тұрады, інілеріне қосылды. Саяхатыма кедергілер жойылып, ондай абыржулардан арылдым.

Қожа Әбілмәкарим арқылы бұл сөзімді ортаға салдым: «Шейбақ хандай (Шейбани хан) жау пайда болып тұр, оның зияны түрікке де мөғолға да тең тиеді. [136] Оның жайын бізді басып алмай тұрганда және әбден өрістемей жатып қазіргі кезде ойлау керек». Мына бәйітте жыр еткендей:

*Бүгін өлтір, өлтіре алғанша,
От лаулаганда, жаһанды өрт алар.
Садағына жебе салғызба,
Жауга оқпен тоқтау саларда.*

Ханға: «Кіші хан дәдемді жиырма төрт-жиырма бес жыл болды көрмеппін. Мен оларды көруге барсам, кіші хан дәдемді (нағаншы) көрсем. Һәм көрісуге дәнекер болсам, тырыссам», – айтарым осы еді. Бұл сылтаумен бұл жерден кетіп, Моғолстан мен Тұрғанға барғанда менде ешқандай кедергі мен уайым қалmas еді. Өз шылауым өз қолымда болар еді. Бұл ойымнан ешкім хабардар болмас. Ешкімді хабардар ету де

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

мүмкін емес. Сол себептен анама да айту мүмкін болмаған еді. Бұндай әңгімені ешкімге айтуға болмайды.

Тағы да төңірегімдегі бірнеше үлкен-кіші адамдар бар, олар маған үміт артып, менімен бірге сергелден құйде маған еріп жұр, оларға да бұндай әңгімені айтудың еш мәні жоқ. Кожа Әбілмәкарим осы әңгімені Шаһ begімге, Хан дәдеме айтқанда, олар түсіністікпен риза болған, және: «Ілтипат көрмегендіктен кетуге рұқсат сұрап отыр», – деген ойда көңілінен өткен болу керек. Сол себептен намыстанып, рұқсат беруді біраз кідіртті.

Осы кезде кіші Хан дәдемнен бір кісі келді. Ол Хан дәдем келе жатқанын айтты. Содан бұл ой да іске аспады. Тағы бір адам келіп, кіші ханның жақындал қалғанын хабарлап айтты. Шаһ begім және кіші хан дәдемнің сіңлілери Сұлтан Нигар ханым мен Дәулет Сұлтан ханым, мен, Сұлтан Мұхаммед Ханеке, Мырза хан бәріміз кіші Хан дәдемді қарсы алуға жолға шықтық. Ташкент пен Сайрам арасында Иәғма [137] деген қыстақ пен қыстақ секілді мекендер бар. Сонда Ибраһим ата мен Ыскәқ атаның қабірі бар. Біз осы қыстақтарға бардық.

Кіші Хан дәдемнің бұл кезде келерін нақты білмей, ойда жоқ жылдамдықпен аттанып едім. Кенет Хан алдынан ұшырасып қалды. Ілгері жүрдім. Мен аялдағанда кіші Хан дәдем хабардар болды, қатты абыржыды. Жалпы бір жерде аттан түсіп, отырып менімен құрмет көрсетіп кездеспек ойы да болған. Жақындал қалған кезде өтіне де алмады, тағзымға бүгілуге де мұрша болмай қалды. Жанына бүгіліп барып көрістім. Абыржып, селқос құйде болып, дереу Сұлтан Саид хан мен Баба Сұлтан ханға: «Аттан түсіп, менімен иіліп көрісіңдер», – деп бұйырды. Ханның ұлдарынан осы екі Сұлтан келіп еді. Олар он үш-он төрт жаста болған еді. Бұл Сұлтандармен көрісіп, аттанып Шаһ begімнің қасына кеттік. Кіші Хан дәдем Шаһ begім және басқа ханымдарды көріп, көрісіп, отырып өткен-кеткеннің жағдайын, қалай болғандарын түн ортасына дейін отырып әңгімелесті.

Ертеңгі таңда кіші Хан дәдем маған мөғол рәсімі бойынша сый-сияпат көрсетіп, әсіресе астыма ат мінгізіп ілтипат қылды. Моголдар арасында сүйілген бөрік, қытай атласынан тігілген шапан, қытайының бұрынғы дәстүрі бойынша шыны таспен сәнделген және сол жағында үш-төрт нәрселермен безендірген дорбалар асып қойған, оң жағында сондай үштөрт зат асулы тұр.

Ол жерден Ташкент жаққа тарттық. Хан дәдем де Ташкенттен он сегізжиырма төрт шақырым жерге шығып қарсы алды. Бір жерде Хан дәдем шатыр тігіп отырды. Кіші Хан дәдем қарсы алдына келді. Жақындал қалғанда Ханның сол қол жағынан [138] айналып келіп,

Ханның алдына аялдады. Көрісетін жерге жетіп, тоғыз рет бүгіліп (иіліп) көрісті. Ұлы Хан да кіші Хан жақындаپ келгенде орнынан тұрып көрісті. Ұзақ құшақтасып тұрды. Кіші хан кері қайтарда тоғыз рет иілді, сыйлығын тарту еткенде де көп иілді. Одан соң келіп отырды.

Кіші Ханның адамдары түгелдей моголша киінген еді. Могол бөріктер, қытай атласы, сәнді тігілген тондар, моголша жасыл ат жабдықтар, могол аттары мен түрлі теңдессіз сәнді бұйымдармен келді. Кіші Хан аз адаммен келіп еді, мындан көбірек, екі мындан азырақ болған еді.

Кіші Хан дәдем қызық мінезді адам еді, қылышқа қатты еліктейтін, мәрт адам еді. Қаруда қылышқа көбірек сенетін еді. Ол: «алты ұшты гүрзі, тоқпақты шынжырлы шоқпар, тоқпақ, айбалта, жайбалта жауға тисе бір жерін жаралайды. Қылыш тигенде бастан аяққа дейін кеседі», – дейтін. Қылышты ешқашан өзінен ажыратпайтын еді, қылышы белінде немесе қолында еді. Сырт жерде өскені үшін біраз ауыл мінезді, дөрекілеу еді. Ол жоғарыда айтылғандай, моголша киінген еді. Кіші Хан дәдеммен бірге келдім. Қожа Әбілмәкарим ұлық Хан дәдеммен бірге еді. Мені танымады, сұрады: «Бұл қай Сұлтан?», – деп айтқан соң таныды.

Ташкентке келген соң Сұлтан Аһмет Тәнбәлге Әндіжанға жорық жасады. Олар Кендірлік асуының жолы арқылы бет алды. Аһангәран жазығына жеткенде кіші Хан мен мені ілгерілеу жіберді. Асудан асып, Зәберқан (Зерқан) мен Кәрнан маңында екі Хан қосылып, Кәрнан аймағында бір күн демалды. Отыз мың әскер жинады. Алдыңғы жақтан хабар келе бастады: «Тәнбәл әскерін жиып, Әхсиге келіп тұр», – деп. Хандар кеңесіп, мынадай қарап [139] шығарды. Маған бір топ әскер қосатын болды. Мен Хожәнд өзенінен өтіп, Ош пен Үзкент жақтан, Тәнбәлдің арқасынан баратын болдым. Сөз келісімі бойынша маған: Әйюб Бекжіктің түменімен, Жан Асан Барынды барындармен, Мұхаммед Һисари (Хисари) Дұғлатты, Сұлтан Үсейін Дұғлатты, Сұлтан Аһмет Мырзай Дұғлаттың тек өздерін қосатын болды. Бірақ дұғлат түмендері олармен бірге болмайды. Қамбар Әлі де бар. Сарыбас Итаршыны да әскердің басқарма бастығы етіп маған қосты.

Кәрнанда Хандардан айырылып Сәкан маңынан Хожәнд өзенінен салмен кешіп, Құқан үршінінен өтіп, Құбаниды басып алдық. Алайлық үршінінен Ошқа жорық жасадық. Таң уақытында қорғанды қапыда бастық Ош тұрғындары шара қыла алмады, Ошты тапсырды. Алайда уәлаят тұрғындары бізді көп тілеп отырған еді. Тәнбәлден қорыққаннан, бізден жырақтау болғандықтан шарасыз қалған жандар еді. Біз Ошқа келіп кіргенде Әндіжанның шығыс, онтустік жағындағы тау мен түзінде тұратын ел-жүрт түгелдей бізге келіп қосылды. Үзкент бұрын Ферғананың астанасы болған, оның тәуір қамалы бартұғын, шекарада

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

орныққан екен. Оның елі біздің құлдығымызға кіруді құптаپ, маған адам жіберіп, қосылды.

Неше қүннен кейін Мәргинан жұрты әкімін ұрып, қуалап жіберіп маған қосылды. Хожәнд өзенінің Әндіжан жағындағы қорғандардың бәрі бір Әндіжаннан басқасы түгелдей маған қосылды. Осы күндері осыншама қорғандар бізге қосылып жатты. Бірақ уәляяттың ішінде бұзақылық пен бүлік бір саусағын бүтіп, жасырынып жатты. Тәнбәл қазірдің өзінде өзіне жолатпай Әхси мен Кәрнан аралығында атты да жаяу әскерлерімен де хандарға қарсылық жасап, өзінің қорғаны үшін бекініс тұрғызып, ор қазып бекініп отырған еді. Содан бірнеше рет онда-мұнда азын-аулак ұрыс болып тұратын еді. Бірақ еш жақта жеңіс пен жеңіліс анық көрініс таптайтын еді. Өйткені Әндіжан жақтағы ел-жұрт пен қорған және көптеген уәляяттар маған [140] бағынған еді. Әндіжан тұрғындары да осыған орай мені тіледі, бірақ амалын таба алмады.

Маған бір кеш мезгілінде Әндіжанға жақынырақ таяп, бір адамды сондағы Қожа мен оның басшыларына жіберіп, бізді қалаға бір тұсынан кіргізе деп айтсақ, бәлкім кіргізіп қалар деген ой келді. Осы қиялмен Оштан аттанып тұн ортасында Әндіжанның бір құрықтай жеріндегі «Қырық қыз» мекенінің қарсы алдына келіп аялдадық. Қамбар Әлі бек және тағы кейбір бектерді алға жібердік. Олар қорғанға Қожа және беделді тұлғалармен келісім сөзге келсін деп олардың келуін ат үстінде отырып құтумен болдық. Жанымызда кейбірі қалғып, кейбірі мызып тұннің үш бөлігін өткізген еді, кенеттен дабыл қағылды, айғай-шу шықты. Бүлікшінің азы не, көбі не ұйқыда болғандар қапыда ұйқылы түрде бірбіrine қарамастан қаша бастады. Менде жұртты тыныштандыруға мұрша да болмады. Бүлікшілер жаққа тездетіп жүрдім. Әмір Шаһ Қауышын, Баба Шерзат, Дос Насыр менімен тез ілесіп ерді. Біз төрт кісіден өзге жұрттың барлығы қашуға бет алды. Біраз артта қалып едім, бүлікшілер оқ атып, ұран салып, жетіп келді. Бір адам қасқа атымен маған жақындан келді, атын оқпен аттым, домаланып құлады. Бірдемде жаңылғандай болды.

Менімен болған үш кісі: «Қараңғылықта бүлікшінің саны көп пе, аз ба, анық білінбейді. Бізбен болған әскерлер бәрі кетіп қалды. Біз төрт кісіден қаншалықты қауіп болар дейсіз? Қашқан топты қайтарып соғысу керек», – деді.

Олардың ізінен барып, қамшылап қаншама ұрсақ та басын қоса алмадық. Әлгі төртеуміз қайтып келіп, оқ ата бастадық. Содан жау біраз аялдады. Бірақ бір-екі реттен соң біз төрт кісіден көп екенімізді байқап, тағы да қуалап, бізді аттан құлатуға [141] кірісті. Мен әдеттегідей үш-төрт рет оларға қарсы оқ атып бетін қайтармақ болдым. Жаудың беті

қайтпады. Сосын жанымдағы үш кісімен бірігіп, оқ атып бастағанда жау шегіне берді.

Біздерді екі-үш құрықтай жерге Қарабұқ пен Пәшамунның қарсы алдындағы таудың төбесіне дейін қуып келді. Төбеге жеткен кезде Мұхаммед Әлі Мұбәшер ұшырасты. Мен оған: «Жау аз адам, барып лап берейік», – дедім. Жауға барып лап бердік. Олар тоқтап қалды.

Бізден кетіп, әуре-сарсаңға түскен ел жан-жақтан жинала бастады. Кейбір шынықкан, тәжірибелі жігіттер Ошқа дейін жетіп қалған еді. Бұл жағдай былай болған – Әйюб Бекжіктің түменінен бірнеше мөгол Ошта бізден бөлініп қазакылыққа Әндіжан төңірегіне барған екен. Біздің әскерлердің айғай-шыын естіп, абылап, алға шығып ұран салды.

Бұл ұран екі түрлі болады. Эр тайпаның өзінің тайпалық ұраны бар. Кейбір тайпаның ұраны «дүрдана», кейбірінікі «тоқбай», кейбірінікі «клұлы». Тағы бір ұран бар, ол барлық әскерлер үшін ортақ ұран. Соғыс кезінде ұран екі сөзден таңдалады. Сарбаздар соғыс майданында ұшырасқанда бірі ұранның бір сөзін айтқанда, ендігі бірі ұранның екінші сөзін айтады. Сонда осы арқылы дос пен жауды бір-бірінен айырып, өз адамын жаттан ажырата алады. Сол соғыста уәделескен ұран «ташкент» пен «сайрам» еді. «Ташкент» десе, «сайрам» деседі, «сайрам» десе «ташкент» деп жауап қайырады. Қожа Мұхаммед Әлі сарт кісі болған ол қарсы жауап бергенде үрейленіп қалғандықтан «ташкент-ташкент», – деп қайталап айта берген. Моғолдар оны жау деп ойлап, ұран салып, дабыл қағып, оқ атып бастады. Осы қателіктен у-шу шығып, ортаниң астанкестені шықты. Біз ойлағандай болмаған соң, тағы артқа қайтып Ошқа келдік. [142]

Біз бес-алты күн өткен соң тау-тұз бен қамал-қорғандардағы тұрғындар маған келіп жатты. Олар Тәнбәл мен оның жақтаушылары жүрексініп, аяқта тұра алмай, әскері мен елі үдерे тау мен тұзге қаша бастады. Олардың арасынан келген кейбіреулер: «Тәнбәлдің ісі күйреп, ыдырап бара жатыр», – деп жатты. Осы үш-төрт күн ішінде әбден күйреп бітті. Бұл хабарды естіген соң Әндіжанға қарай аттандық. Әндіжан қорғанында Тәнбәлдің кенже інісі Сұлтан Мұхаммед Кәлпүк бар еді. Тұтлық жолымен келіп, Әндіжаның онтүстік жағындағы Хаканға келдік. Бесін намазында шабуыл жасалды, мен өзім де шапқыншының ізінен жүріп Хакан жақтағы Айыш төбесінің етегіне келдім.

Бізге қарауылдан: «Сұлтан Мұхаммед Кәлпүк жанындағы отыз адамымен ауыл-аймағынан шығып, Айыш төбесінің етегіне келіпті», – деген хабар келді. Шапқыншы әзірше жиналған жоқ еді, шапқыншының жиналуына қарамай кідірмestен бұлікшілер жаққа аттандым. Кәлпүктың бес жүзден көбірек адамы болған еді. Біздің адамдарымыз одан көбірек,

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Бірақ әскер тобы шапқынға тараپ кеткен болатын. Біз жаумен қарсы келген кезде бізде де сонша адам болған еді, сап түзеп, тәртіпке мән бермей, жауға қарай лап беріп, беттедік. Жақындағанда тоқтай алмай, бірекі қылыш сермегенге жетпей-ақ, қаша берді. Біздің әскерлер жауды Хакан қақпасының жақын маңына дейін тықсыра-тықсыра ығыстырыды. Жауды ығыстырып, ауылдың жиегіндегі Қожакетеге жеткенде намазшам болып қалған еді. Қамалдың қақпасына жеделдетіп баруды қиялдаған едім. Ұлық қария, тәжірибелі бектер Насыр бек, Досбектің әкесі, Қамбар Әлібек: «Тым кеш болды, қарандығыда қорғанға жақын барып аялдау ақылға қонымсыз болады, кейін шегініп, қос тігіп, таңға қарай шарасы табылар. Қорғанды тапсырап. Мен тәжірибелі бектердің кенесін мақұлдап, ауылдың [143] маңына қос тіктік. Егер біз қорған қақпасына барған болсак, күмәнсіз қорғанды қолға алар едік.

Құптан намазы еді, келіп Хакан арығынан өтіп, Рәзәқ керуен сарайы қыстағының жанында қос тіктік. Тәнбәлдің күйреп, шегініп Әндіжанға келе жатыр деген хабары бартұғын, тәжірибесіздікten қапы қалдық, Хакан арығындай берік арықтың жағасына қос тікпей, арықтан өтіп келіп Рәзәқ керуен сарайының жанына түп-түзу жерге қос тіктік. Қарауыл жоқ, соғыс дауылпазы жоқ, ғапыл жатып едік.

Таң алдында, ел сәби үйқыда еді, Қамба Әлібек шауып келіп, шыңғырып: «Жау келді, оянындар!», – деп айтты да бір сәт кідірмesten өтіп кетті, қайтпады. Мен қашанда жайшылықта, тұнгі үйқыда да киімімді шығармайтын едім. Орныман тұрып, қылыш-садағымды асынып, дерен аттандым. Ту ұсташы туды байлауга мұршасы болмады, туды қолына алып аттанды. Жау келетін жаққа бет алдық. Мен аттанғанда жанымда он-он бес адам болды. Бір оқ атымдай жерге келіп едік, жаудың шапқыншысына (барлаушы) жеттік. Бұл жағдайда менімен он шақты кісі болды. Біз жылдам жүріп жетіп оқ атып, алдағы адамдарын тұтқындағық. Тағы бір оқ атымдай жерге келгенде қуалап барғанда қолдың ортасына жеттік.

Сұлтан Ахмет Тәнбәл жүз шақты адаммен тоқтап түр екен. Тәнбәл өзі, тағы бір кісі алға үмтүлышп: «Үр, үр», – деп түр еді. Бірақ жанында тұрған адамдардың көбісі қашайық па, қашпайық па деп екі ойлы болып тұрды. Осы кезде менімен үш кісі қалған еді. Бірі – Досназар, ендігісі – Мырза Құлы Қекілтас, тағысы – Кәrimдад Құдайдад түрікмен. Бір оқ қолымда болған еді, Тәнбәлдің дулығысына оқ аттым. Тағы қорымсаққа қол салдым. Хан дәдем жасыл басты [144] жебе беріп еді, сол жебе шығып қолыма тиді, атуға обалсындым. Тағы қорамсаққа қол салғанша, екі рет оқ атуға мұршам болар еді. Тағы бір жебені қорамсақтан алып, садағыма салғанша алға жүрдім, әлгі үш кісі де кейінірек қалып қойды. Менің

алдымдағы екі адамның бірі Тәнбәл екен, ол алға жүрді. Біздің арамызда бір сара жол бар еді, мен бір жағында, ол да ана жағында тұрды, екеуімз даңғылға шығып, бетпе-бет келдік. Бірақ менің оң қолым жау жағында болса, Тәнбәлдің оң қолы біз жақта тұрды. Тәнбәлдің сауытынан өзге барлық қару-жарағы бартұғын. Менің қорамсақ қылыштан басқа ешқандай қаруым жоқ еді, қолымдағы жебемен оның қалқанын құрсауына көктеп тастайын деп аттым. Осы жағдайда ол жебесімен менің оң санымды өткір атты. Басымда дулыға бөркім бар еді. Тәнбәл қылышымен басым соққы берді, оның соққысынан мең-зен болдым. Дулыға бөркімнің бір тал жібі кесілмесе де, басымды қатты жаралады. Қылышымды қынынан сұрып, шығарып алуға да мұрша болмады. Жаудың қалың қолының арасында жапа-жалғыз қалған едім. Тұратын кез емес еді, аттың шылбырын тартқанымда тағы бір қылыш менің жебеме тиді. Жеті-сегіз қадам алға басқанымда жақындағы үш адам маған қосылды. Тәнбәл Дос Насырға да семсерін сермеді, бір оқ атым артымызыға дейін келді.

Хакан арығының сұы мол, ағысы қарқынды. Кез келген жерінен өту мүмкін емес еді, тәнірі ретін келтіріп, бұл арықтың бір өткеліне тап болдық, арықтан өте бергенде Дос Насырдың аты әлсіреп құлады. Оны тұрғызып, басқа атқа мінгізіп, Карабұқ (خرابوك) арқылы Ферғана араларындағы белестермен Ошқа қарай тарттық. Бұл белестерге шыққан кезде Мәзид Тағай бізге келіп қосылды. Оның да оң аяғына тізесінің төменінен оқ тиіпті. Оқ тиген жерінен әрі қарай өтіп кетпеген болса да, [145] Ошқа дейін әбден абыржумен жетті. Менің тіс қаққан жігіттерім де қаза тапты. Олар: Насырбек, Мұхаммед Әлі Мұбәшір, Қожа Мұхаммед Әлі, Хұсрау Көкілтас, Нұғман Шеһре осы жерде мерт болды. Тағы да басқа ер жігіттерден көптең қазаға ұшырады.

Хандар Тәнбәлдің соңына түсіп, өкшелеп келіп Әндіжанның маңына аялдады. Ұлы Хан құрықтың жанындағы Құсдиірмен деген менің әжем Исан Дәulet begімнің бағына тоқтады, Кіші Хан Бабахан Тәуекел қоналқасының жанына қос тікті. Екі күннен кейін Оштан келдім. Ұлжан Ханмен Құсдиірмен бағында кездестім. Ханды көрген кезде маған берген жерлерді Кіші Ханға беріп қойыпты. Маған сылтаулар айтты: «Шейбақ хандай (Шейбани хан) жау Самарқандтай шаһарды алып, ұлғайып бара жатыр, сондықтан алыс жерден келіп тұрған Кіші Ханға да қайырмәслихат үшін, мұнда жері жоқ болғандықтан және бар уәлаяттары жырақ болған соң Әндіжаннан басталатын уәлаяттардан Хожәнд өзенінің оңтүстігіне дейінгі аймақты Кіші Ханға беру керек», – деп уәж айтты. Ал Әхси уәлаяттарынан басталған жерлерді Хожәнд өзенінің оңтүстігіне дейінгі аймақты маған беруге уәде етті. Мұнда тоқтаған соң Самарқанд

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

уәлаятына шабуыл жасап, жаулап алған соң маған беретінін айтты. Одан кейін Фергананы түгелдей Кіші ханға тапсыратын болды. Оның айтқан сөздері маған алданыш болып көрінді. Ол шаруа мүмкін болған соң қандай оқиға болары мәлім емес еді. Амал жоқ еді, қаласам да қаламасам да разы болдым.

Үлкен Ханның жаңынан аттанып, Кіші Ханды көруге бара жатқанда Сәллах лақабымен танымал болған Қамбар Әлі бек қарсымда тап болды. Ол: «Көрдіңіз ғой, табан астынан қолыңызда бар болған уәлаяттарды алыш қойды, бұлардан сізге істің шарасы табылмайды. Сондықтан Ош, Мәргинан, Үзкентке қарасты уәлаяттардың ел-жұрты да сізге қарап тұр. Дереу Ошқа барып, қорғанын алыш, бекітіп алыңыз. Сұлтан Аһмет Тәнбәлға адам жіберіп, татуласып алыш мөғолды қуып шығыңыз. Сөйтіп, уәлаяттарды [146] Тәнбәлмен аға-іні үлесі етіп бөліп алыңыз», – деді. Мен: «Бұл Хандар менің туыстарым болғаны үшін мақұл болмадым. Оларға нөкер болғаным Тәнбәлға патшалық қылғанымнан артығырақ», – дедім. Содан Қамбар Әлі сөзінің әсер қылмағанын көріп, өкініп кері қайтты. Мен Кіші Хан дәдеме барып көрістім. Мен бұрын көріскенімде хабар бермей барған едім. Бұл рет жақынырақ келгенімде шатырдың керегесінің басына қарай жүгіріп шығып сәлемдесті. Менің аяғым оқ тигеннен жаралы болғандықтан асатаяқ ұстап, әрен жүріп келе жатқанмын. Ол келіп көрісіп: «Бауырым сізді батыр дейді ғой», – деп, қолымнан қолтықтаپ, шатырға кіргізді. Ол кішірек шатыр тігіп, тұрып жатыр екен. Ол шет жерде өскені үшін шатыр мен отыратын жері қарапайым және қазақана еді. Қауын, жузім, аттың әбзел-сайман тұрманы мен диәрмені түгелдей өзі отыратын шатырында тұрған.

Кіші Ханның қасынан кетіп, өзімнің ордаға келдім. Жарамды емдеуге Атеке бақсы атты мөғол емдеушісін жіберген еді. Мөғол елі сынықшыны да бақсы дейді екен. Келген адам аса тәжірибелі сынықшы еді, адамның миі шықса, дәрі беретін еді, бұрыннан келе жатқан түрлі жара болса оңай емдейтұғын еді. Кейбір жарақатқа дәрумендей дәрі қоятын еді. Кейбіреулерге ішірткі дәрі беретін еді. Менің санымның жарасына кіз күйдіруді бүйірды. Білте қоймады, бұрынғыдай бірдемені тағы жегізді. Өзі: «Біреудің кіші жілік сүйегінің бір бөлігі күл-талқан болған еді, етін кесіп аяқ сүйектерін түгел алыш, сүйектің өзіне дәруменді ұнталап салдым. Бұл дәру сүйектей тез бітісті», – деді. Мұндай ғажайып нәрселер көп болатын деді. Біздің уәлаяттағы сынықшылар бұндай емдеуге қауқарсыз еді. [147] Қамбар Әлі үш-төрт күннен кейін әлгі айтқан сөздерінен өзі үрейленіп, Әндіжанға қашып кетті. Бірнеше күннен соң хандар бас қосып, Әйюб Бекжекті түменімен, Жан Асан барынды

түменімен, Сарыбас мырзаны әскербасы етіп, мың, екі мың адамдарымен маған қосып Әхси жаққа жөнелтті.

Тәнбәлдің інісі Шейх Байәзид бартуғын. Касандық Шаһбаз Қарлық бар еді. Сол кезде Шаһбаз келіп, Наукент қорғанының алдында келіп қос тіккен болатын. Біз Хожәнд өзенінен Бишер атаниң алдынан өтіп, Наукентке Шаһбаздың үстіне қарай аттандық.

Таң атпастан бұрынырақ Наукент жақынына жеткен кезде бектер: «Бұл адам түгел сақтанып қойған, ретін бұзбай жарықта жетіп барсақ жөн болар», – деп уәж айтты. Содан баяулатып жүріп Шаһбаз өзі ғапіл қалған екен, біз Наукент жақынына жеткен кезде сезіп қалып сырт айналып қашыпты, осындағы жағдай көп рет орын алған еді, жауды сезіп тұрған жоқ деп, немікұрайлы қарап, істің уақыты жоғалады. Бұндай тәжірибелі талай бастан өткіздік. Бұны айтқан мақсатым: Истің реті келген кезде кем түспей барлық ынтамен іске кірісу керек. Содан кейін өкінгеннің пайдасы жоқ демекпін.

Таң атқанда қорған төнірегінде азын-аулақ ұрыс болды. Шындал ұрысқа кіріспедік. Наукенттен тау бағытымен Пишхаран жаққа шабуылдауды жөн көрдік. Шаһбаз Қарлық осы сәтті ғанибет санап Наукентті тастап, қашып Касанға тартты. Біз кері қайтып Наукентке қос тіктік.

Осы күндері біздің әскерлер бірнеше рет айналаға шапқыншылық жасады, бір рет Әхсидің кенттерін шапты, тағы бір рет Касанға барып, оны шапты. [148] Шаһбаз бен Ұзын Асанбектің асыранды Мейрім атты ұлы ұрысты, ұрыста жеңді, Мейрім сонда өлді.

Әхсидің берік қорғандарынан бірі – Паб. Бір Паб тұрғыны қорғаның есігін бекітіп, бізге кісі жіберді. Сейіт Қасымды бірнеше жігіттермен жібердік, Әхсидің жоғары кенттерінің турасынан өзенінен өтіп барып Паб қорғанына кірдік.

Бірнеше күннен кейін бір ғажап оқиға болды. Ол кезде Ибраһим Жабық Тағаи, Аһмет Қасым Кућбәр, Қасым Ханке Арғын, Шейх Байәзидпен бірге Әхсиде болған еді. Шейх Байәзид аталған екі жұш шыныққан жігіттерді бір түні сақтанбай қапыда болған Сейіт Қасымның үстіне қорғанға жібереді. Олар қорғанға жетіп, саты қойып, жоғары шығып қақпаны алыш, асулы көпір қойып, жетпіс-сексен шыныққан жігіттер қорғанға кіреді. Олардың кіргенінен хабардар болған Сейіт Қасым ұйқыдан оянып, жан салып бес-алты адаммен атойлап, ұрағыралап оларды қуып шығады. Бірнешеуінің басын кесіп, маған жібереді. Алайда бұлайша алаңсыз ұйықтап қалу өте бассыздық болған еді, бірақ та аз адаммен соншама көп қарулы шыныққан жігіттерді соққы беріп, шығарып таставуы өте ерлік еді.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Осы арада Хандар Әндіжан қорғанын қоршауда ұстаумен айналысып жатқан. Қорған тұрғындары қорғанға жақындағанда жолатпай қоятын еді. Атты жігіттері қорғаннан шығып, қарсы шабуылдан жатты.

Әхсиден Шейх Байәзид қайырымдылық танытып адам жібере бастады. Бізді ықыласпен сұрады, бұл өтінішінің мақсаты қандай да бір амалын тауып, мені Хандардан ажырату еді. Мен Хандардан бөлінген соң олар аяқта тұра алмас еді. Оның бұл сұрауы ағасы Тәнбәлдің тілегімен астасып жатқан еді. Хандардан айырылып, олармен [149] одақ құру біз үшін мүмкін емес еді. Олардың сұрағанын Хандарға ымдалап айттық. Хандар: «Барсын, қандай амалын тапса да, Шейх Байәзидты тұтқындастын. Бұл біздің салтымызда, әдет-ғұрпымызда болмаған қандай айла-құлық болған еken. Әсіресе біздің өзара уәдеміз бар. Бұндай іс-қимыл уәдені аяқасты ету ғой!», – деп айтты.

Менің ойыма келгені қалай болғанда да Әхсиге адам жіберіп, Шейх Байәзидты Тәнбәлден ажырастырып өз жағымызға алу болды. Немесе оның рөлі біздің қайырымызға сай болуы керектігі еді. Сөйтіп, біз Шейх Байәзидке бір адам жібердік. Ол келісімге келіп, уәделесті. Біздің Әхсиға келуімізді сұрады, біз бардық. Шейх Байәзид менің інім Насыр мырзаны да ертіп шығып, бізді Әхси қорғанына алып барды. Мені тас қорғанда менің әкемнің тұрған ғимаратына мекен мен шен-тағымды тағайындал қойған, мен сонда барып жайғастым.

Тәнбәл Шейбақ ханға (Шейбани хан) ағасы Тілбе бекті жіберіп, өзінің оған бағынатынын айтып, келуін сұрап еді. Осы арада Шейбақ ханнан (Шейбани хан) хат келді. Онда: «Бара жатырмын», – деп жазған еken. Бұл хабар Хандарға жеткенде аяқта тұра алмай Әндіжанға бет алды.

Кіші Ханның әділеттілігі мен мұсылмандығы ел ішінде кең тараған еді. Ош, Марғинан және ол алған қорғандар да әкім етіп қойған моголдар тұрғындардың зәресін алып, зорлық пен оңбағандық көрсете бастаған еді. Хандар Әндіжаннан ұдере көшкен соң Ош пен Марғинан тұрғындары қорғандағы моголдарға шабуыл жасап, оларды тұтқындал, тонап, талантаражды салып, ұрып-соғып қамалдан қуалап, шығарып салды.

Хандар Хожәнд өзенін тұра өтпей Марғинан мен Кентбадам арқылы барып Хожәнд өзенін өтті. Тәнбәл Хандардан кейін Мағинанға келді. Біз бул жағдайда екі ойлы едік. Бұл жерде қалсақ Хандарға арқа сүйеу керек болар еді, ал себепсіз шығып тастанап кетсек көнілге қош болmas еді.

Бір күні таң мезгілінде Жаһангир мырза Тәнбәлден айырылып, Марғинаннан қашып шықты. Мен моншада болған едім. Жаһангир келді, көрістім. Сол сэтте Шейх Байәзид де сасқалақтап [150] келді. Жаһангир мен Ибраһим бек: «Шейх Байәзидты тұтқындау керек», – деді. Шын мәнінде істің турасы солай еді. Бірақ мен: «Біз жасаған келісім бойынша

үәде бұзылмаған жағдайда уәдеде тұрамыз», – дедім. Шейх Байәзид сарайға кірді, бізде сарайының көпіріне күзет қоюымыз керек еді, күзет қоймаптыз. Ол тәжірибесіздіктің осалдығы болды. Таң атар алдында Тәнбәл екі-үш мың қарулы адамдарымен келіп, көпірден өтіп сарайға кірді. Негізінде, менің адамдарымның саны аздау болған еді. Әхсиге кіргенде кейбіреулерін қорғандарға және кейбіреуін қорған басшыларына жіберіп әскер жинадым. Менімен бірге Әхсиде жұзден аса адам бартұғын. Болған адамдармен көше-көше кезіп, жігіттерді тағайындаған, ұрыс қаруын түгендереп жатқанда Шейх Байәзид, Қамбар Әлі, Мұхаммед Дос Тәнбәл жақтан ымыраласуға келді. Соғысуға тағайындаған адамдарды тиісті орындарына қойып, кеңес қылмақ үшін әкемнің мазарлығына кетіп аялдадым, Жаһангир мырзаны да шакырттым. Мұхаммед Дос та оралды, Шейх Байәзид пен Қамбар Әлі де келді. Мазарлықтың онтүстігіндегі сәкіде кеңесіп отырған едік Жаһангир мырза, Ибраһим Шапықпен әңгімелесіп оларды тұтқынға алайық деп жатты. Жаһангир мырза менің құлағыма: «Бұларды тұтқынға алу керек», – деп сыйырлады. Мен: «Саспа! Әзірше іс тұтқындаудан өтті. Енді көрейік, бәлкім, бітімге келіп, іс бітетін сияқты. Алайда олардың саны аса көп, біз өте азбыз. Сондай-ақ олар көптігімен бірге сарай ішінде отыр, біз болсақ аздығымызben бірге сыртта тас қорғандамыз», – дедім. Шейх Байәзид пен Қамбар Әлі де бұл кеңесте болған еді, Жаһангир мырза Ибраһим бек жаққа қарап, бұл істен бас тарт деп ымдады. Ибраһим ұқса да ұқпағандай болды ма? Әлде ишаратын байқамай қалды ма? Дереу Шейх Байәзидты тұтқындаған қорған [151] жігіттері тұс-тұсынан жабысып, бұл екі кісіні тырп еткізбей ұстады. Иса бітімнен өткен еді, бұл екі кісіні тапсырып, ұрысқа аттандық.

Қаланың бір тарапы Жаһангир мырзаның қарауында болды, Жаһангирдің адамы аз болған еді. Мен бір топ өз адамдарымды Жаһангирге қөмек берсін деп тағайындағым. Әуелі сонда барып, әр жерде ұрысқа сарбаздарды тағайындағым, сосын қаланың басқа жағына бардым. Қаланың ортасында тегістеу бір жер бар еді. Сонда бір топ жігіттерді қойып, әрі қарай жүре бердім. Сонда бір топ атты-жаяу келіп, оларды тұрған жерінен ығыстырып, көшениң түбіне тығып салды. Осы күйге тұсқен оларға мен жетіп бардым. Мен жете сала, атымды шаптырып, үстеріне шапқанда олар қарсы тұра алмай кейін қаша берді. Олар көшеден шығып, қашып бара жатқанда қылыш сермесіп жатқан кезде, олар менің атымның аяғына оқ атты, атым бүгіліп, құлап, жаудың ортасына мені жерге төңкеріп салды. Мен шапшаң қимылдан, тұрып садағыма жебе салып аттым. Менің үзенгілесім Канелдің бір әлсіз шабан аты бар еді. Ол атынан тұсіп маған тізгінің ұстартты, мен атқа міндім де сол жерге бір адам белгілеп қойып, өзім көшениң басқа жағына қарай бет алдым. Сұлтан

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Мұхаммед Уәйіс менің атымның шабан екенін көріп, өз атынан түсіп маған тарту етті, мен ол атқа міндім.

Сол кезде Қасымбектің ұлы Қамбар Әлі жаралы күйде Жаһангир мырзаның қасынан келді де ол: «Жаһангир мырзаны қүштеп ығыстырыды, Жаһангир мырза шығып кетіп қалды, біз аң-таң қалдық» деді. Осы кезде Сейіт Қасым Паб қорғанында болатын, дереу жетіп келді. Фажап мезгілсіз келген еді. Бұндай кезде ондай берік қамал қолда болғанда жағдай басқаша болар еді. Мен Ибраһим бекке: «Не істеу керек» дедім. Оның азырақ жарақаты бар еді, содан болар немесе көңіл бөле қоймағанынан болар, ол маған нақты жауап бере алмады. Бір ойладым да: «Көпірден өтіп, көпірді бұзып біз Әндіжан жаққа бет алайық па?», – дедім. [152]

Баба Шерзат ол жерге жақсы барды. Ол: «Қақпадан дереу қүшпен болса да шығамыз» деді. Баба Шерзаттың сөзімен дарбаза жаққа бет алдық. Қожа Мир Миранда ол кезде ерлікке тән сөздер айтты. Көшे арасынан келе жатқанда Сейіт Қасым мен Дос Насыр Бақи Хизбен қылыштасты. Мен және Ибраһим бек пен Мырзакұли Көкілтас бәріміз алда келе жаттық. Қақпаның қарсы алдына келгенде көйлегінің үстіне шапан киіп үш-төрт аттымен дарбазадан кіріп келе жатқан Шейх Байәзидты көрдім. Қолдағы садаққа жебені салып аттым, мойнына тимей қыл пайы өтті. Өте жақсы атқанмын. Ол үреймен дарбазага кірер алдында оң жаққа баратын көшемен қаша жөнелді. Біз оның ізінен жүрдік. Таңертең Шейх Байәзидты олардың қалауынсыз ұстағандар Жаһангир мырзаның адамдары екен. Олар қашып бара жатқанда Шейх Байәзидты де бірге ала кеткен. Біз оны өлтірген шығар десек, өлтірмей қоя берген. Олардан құтылған ол дарбазадан кіріп келе жатқанда маған ұшырасты.

Мырзакұли Көкілтас бір жаяу әскерді оқпен құллатты. Тағы бір жаяу әскер жанынан өте бергенде онымен ілесіп бара жатқан Ибраһим бектің бүйріғынан оқ өте шықты. Сонда Ибраһим бек «ħай-ħай» деп қасымнан өтіп бара жатқанда онымен ілескен әлгі әскер бірден менің қолтығыма оқ атты. Оның оғы менің қалмақы сауыттымның екі қабатын кесіп кетті. Ол тұра қашты, мен арқасынан оқ аттым. Сондай жағдайда бір жаяу әскер дуал үстінен қашып бара жатты. Мен оқ атып, бөркін дуалдың керегесімен көзделеп оқтап едім. Оның бөркі керегеге қадалды, ал оқ керегеде салбырап қалды. Оның селдесі қолына шүйіліп кете берді. Тағы бір атты әскер менің жанымнан Шейх Байәзид қашқан көшеге қарай қашып бара жатты. Мен оның желкесін қылышпен шаншыдым. Ол аттан құлап бара жатып, көшениң қабырғасына сүйенді, бірақ жығылмай, үреймен қашып құтылды. Осылайша дарбазада болған атты-жаяу әскерлерді қуып, қақпаны алдық.

Істің амалын ойлауға мұрша болмады. Өйткені екі-үш мың қарулы адам сарайда, біз болсақ жуз-екі жуз адам сыртта болдық. Ал Жаһангир мырзаны сүт пісірім]153] уақыттан бұрынырақ қуып шықкан. Біздің адамдардың да жартысы онымен бірге ілесіп шығып кеткен. Осы жағдайда тәжірибесіздіктен дарбазаның алдында тұрып, Жаһангир мырзага адам жіберіп: «Жақын маңда болса келсін тағы шабуыл жасайық» деп хабар бердік. Бірақ іс-істен өтіп кеткен еді.

Ибраһим бектің аты әлсіз еді ме? Әлде жарапланған еді ме? Маған: «Атым жарамсыз болды», – деді. Мұхаммед Әлі Мұбашердің Сұлейман атты нөкері бар еді. Сол жағдайда оған ешкім ұсыныс та айтпаған еді, ол атынан түсіп, атын Ибраһим бекке берді. Ол өте мәрттік іс жасады. Осы дарбазаның алдында тұрған кезде Кішік Әлі де ерлік көрсетті. Ол кезде Сұлтан Мұхаммед Уайыстың нөкері еді. Ошта екі ретте де жақсы барған еді.

Жаһангир мырзага жіберген адам келгенше дарбазаның алдында аялдадық. Барған адам біраздан кейін келіп: «Жаһангир мырза ұзаққа кетіп қалыпты», – деді. Бізге де тұрудың мәні қалмады. Бізде жүріп кеттік. Мұнда тұрудың да реті жоқ еді, жиырма тоғыз адам бізben қалып еді. Біз жүре бергенде қалып адам келіп қосылды. Біз аспалы көпірден өтіп едік, жау аспалы көпірдін шаһар тарапына барып жетті. Қасым бектің ұлы Әмзаның нағашы атасы Пәнда Әлібек Ибраіым бекке шүйлігіп: «Сенің ұдайы менмендігің бар. Енді тұр, қолыңа қылыш ал, шабысайық», – деді. Ибраіым бек менің жанымда еді. Ол: «Кел, не кедергі бар», – деді. Ессіз кісі осындағы жеңіліс тапқан кезде кертарапалық танытып отыр. Бұл орынсыз кертарапалық болып тұр. Қазір тоқтап, аялдау сәті емес еді. Жедел тұрде жүріп кеттік. Жау кісі біздің сонымыздан жетіп, адамдармыздың атының шылбырынан тартып, бірінен соң бірін аттан түсіріп келе жатыр.

Әхсидің бір шақырым жерінде күмбез-чаман деген жер бар. Сол жерден өтіп бара жатқанда Ибраһим бек мені шақырды. Артыма қарасам Шейх Байәзидтың бір адамы Ибраһим бекті қуып жетіп қалыпты. Атымның шылбырын тартып едім, Ханқұлы Баянқұлы менің жанымда еді. [154] Маған: «орынсыз отқа тұсу», – деді де атымның шылбырын ұстап, жетелей кетті. Сәнгке жеткенше көптеген адамдармызды аттан құлатты. Сәнг Әхсиден он екі шақырым жер еді.

Сәнгден өткенде артымыздан жау адамдары көрінбей қалды. Біз Сәнг өзенінен жоғары қарай жүрдік. Осы жағдайда сегіз адам қалып едік. Дос Насыр, Камбар Әлі, Қасым бек, Ханқұлы Баянқұлы, Мырзақұлы Көкілтас, Шаһым Насыр, Әбділқұдыс Сиди Қара, Қожа Үсейін, сегізіншісі мен едім. Бұл өзен жоғары қарай тәуір жолға ұшырасады, арнаның іші кіші

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

өткелден жырақ оңаша жолға түсіп, арнаның жоғары жағына жүріп, соны оң колға қойып, тағы бір құргақ арнаға кірдік. Келесі күні намаздыгер уақытында арнада түзге шықтық.

Түзде жырақтан бір қара көрінді. Елді паналайтын тасаға қойып, өзім жаяу бір төбенің үстіне қарауылға шықтым. Олардың көп-аздығын зерделегенше болмады, жиырма-жиырма бес құғыншы шыға келді. Біз аттанып жүре бердік. Біз сегіз кісі едік, жоғарыда атап өттім. Егер де біз әу баста олардың осынша адам екенін нақты білген болсақ, олармен жақсы ұрысар едік. Біздің ойға келгені құғыншылардың артынан жалғасып келе жатқан адамдар бар ғой деп жүре бердік. Қашқан жау көп болса да аз құғыншымен көріне алмас. Алайда айтқандар: «**Жеңілген топқа жолаушы болу жетеді**», – депті.

Ханқұлы: «Бұлай болмас, баршамызды алады. Екі жақсы атты арамыздан алыш, сіз және Мырзакұлы Кекілтас қос атпен жылдам жүріп, бәлкім құтыла аларсыздар», – деді. Жаман айтпаған еді. Бірақ біреуін де жау арасына тастан қоймақ көнілге қош жақпады. Сонында жаудың өздері біртіндеп артта қала берді. Менің мінген атым біршама әлсіреп [155] еді. Ханқұлы атынан түсіп, атын маған берді. Мен атымның үстіне ырғып міндім. Ханқұлы менің атыма мінді. Осы арада Шаһым Насыр мен Әбділкұдыс Сиди Қара артта қалып еді, оларды жау аттан құлатты. Ханқұлы да қалып еді, оларды қорғау да, қолдау да мүмкін емес еді, аты әрең алға жүріп отырды, аты жүре алмағандар қала берді. Досбектің де аты болдырып қалды. Менің мінген атым да аяғын сылти бастады. Қамбар Әлі атынан түсіп, атын берді, міндім. Қамбар Әлі де менің атыма мінді да артта қалды. Қожа Үсейін ақсақ кісі еді. Ол да тырмысып өзін төбелерге тартты. Мен қалдым және Мырзакұлы Кекілтас. Оның аты қос аяққа тұруға шамасы қалмады. Әрең келе жатырмыз.

Мырзакұлының аты да сылтып баса бастады. Мен: «Сені тастан қайда барамын? Жүррейік, өлі болсақ та, тірі болсақ та, бірге болайық», – дедім. Неше рет Мырзакұлыға қарап, артқа бұрылып жүрдім. Сонында Мырзакұлы: «Менің атым болдырып барады, бара алмас, сіз маған қарайласпаңыз бәлкім құтыла алғарсыз», – деді. Маған ғаріп жағдай болды, Мырзакұлы да қалды, мен жалғыз қалдым. Жаудың екі адамы көріне бастады. Бірінің аты Баба Сейрами, тағы бірі – Пенде Әлі. Маған жақыннады. Атым болдырап еді. Тауға дейін бір құрық жер қалды. Бір тас үйіндісі ұшырасты. Мен: «Ат титықтап тұр, тау болса жырақ, алыста тұр, қорымсағымда да жиырмадай оқ бар еді, аттан түсіп, осы тас үйіндісінде тоқтап, оғыммен барынша атқылайын», – деп бір ойладым. Тағы: «Бәлкім, тауға жете аламын. Тауға жеткеннен кейін біршама оқты беліме

қыстырып, тауға жармасып шығайын (өз аяғымның қуатына өте сенімді едім)», – деп ойладым.

Осы қиялмен жүре бердім. Атымның шапшаң жүргүе шамасы қалмаған еді. Оларға оғымды жетер бір жерге жетті ме, жетпеді ме деп оғымды аяп атпадым. Олар да сақтанып [156] жақындалап келмеді. Олар бұрынғыша ілесіп келе жатты. Құн бата, тауға жақындағым. Біреу: «Мұнда жетіп, қайда барасыз? Жаһангир мырзаны ұстап алып кетті, Насыр мырза олардың қолында еді», – деді.

Мен олардың сөздерінен қатты абыржыдым. Өйткені біз оның қолына түссең, қауіптілік ықтималы көбірек болады. Сол үшін сұрағына жауап бермемдім. Тау жаққа қарай бет алдым. Тағы көп жол жүрген едік, тағы әңгіме айтуға кірісті. Бұл жолы әуелгіден жұмсақтау сөйлей бастады. Тіпті аттан түсіп, сөз сөйлей бастады. Мен олардың әңгімесіне құлақ аспай жүре бердім. Содан тау шатқалынан жоғары тұра тарта бердім. Мен құптан намаз уақытына дейін жүре бердім. Сонында үйдегі жартасқа жеттім. Тастан оралып өттім. Секіретін жерлер болды. Аттың шамасы келмеді. Олар да аттан түсіп құрмет көрсетіп, тағзым етіп, тағы да жұмсақтау әңгіме айтуға кірісті. Олар: «Қараңғы кеште жол жоқ, қайда барасыз?», – деді. Ант ішіп: «Сізді Сұлтан Ахмет бек патшалыққа көтереді», – деді. Мен: «Мениң көңілім көнбейді. Онда барудың өзі мүмкін емес. Егер сіздер маған орынды қызмет қылғының келетіндегі қиялының бар болса, бұндай қызмет жасау орайы жылдар бойында табыла қоймас. Мені хан жанына алып баратын бір жолға бастап беріңіз. Мен сіздерге көңіліңіз қалағаннан артық құрмет, сый-сияпташ жасаймын. Ал бұл айтқанды қылмасаңыз келген жолыныңдан кері қайтыңыз. Бұл да менің атыма жасаған бір жақсы қызмет болар», – дедім. Олар: «Әттен, келмеген болсақ еді. Енді келген соң сізді мұнда тастан, қалай қайтамыз. Ал бармасаңыз, қайда барамыз десеңіз біз сіздің қызметінізде болайық», – деді. Мен: «Ендеше туралық қолынызды құранға қойып, шынайы иманынызбен уәде беріп, ант қылғыныздар», – дедім.

Маған барлығы сенім білдірді. Мен: «Осы шатқалдың маңында әскер жүретін даңғыл жол бар екен, соны белгілеп беріңдер, сол жолға қарай бастаңыздар», – дедім. Олар ант беріп, уәде еткен болса да, мен оларға толықтай сене қоймадым. Сол үшін оларды алға жүргізіп, өзім артынан жүріп отырдым. Бір [157] екі құрық жол жүрген едік, бір өзен арнасына жеттік. Мен: «Бұл кең жазық жолға алып бармайды ғой», – дедім. Олар мүмкін емес деп: «Ол жол әлі алда, ұзақ кең жазық жолға көп бар», – деп сөз етті. Олар айлакерлік жасап, жасырып келді. Тұн ортасына дейін жүріп, тағы бір өзенге жеттік. Олар бұл кезде: «Біз қапыда қалыптыз, жазық жол кейінде қалыпты», – деді. Мен: «Енді не істеу керек?», – дедім.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Олар: «Алдымызда Faya жолы жақын. Ол жолмен Фәркетке апарады», – деді. Сол жолға жүргүге бастады. Уш өткел жол жүрдік, Кернан сайға келіп, Fauадан өтіп келе жатқанда Баба Сайрами: «Сіз осында тұрыңыз, мен барып Faya жолын тексеріп келейін», – деді. Біраз кейін келді де: «Басында бөркі бар бірнеше адам бұл жолға келген, бұл жолдан өтуге болмайды», – деді. Мен бұл сөзін естіп таң қалдым. Мен: «Таң таяу, мақсат жырақ» дегендей уәлаят арасы бір жерден бастап, күндіз жасырынып, тұн болғанда атқа мініп Хожент өзенінен өтіп, сол бағытта Хожент жаққа барайық», – дедім. Олар: «Мұнда бір төбе бар. Онда бұғып, жасырына тұруға болады», – деді. Пенде Әлі Кәрнан әкімі еді. Ол: «Атымызға, өзімізге тамақтан өтетін нәрсе жоқ. Мен Кәрнанға барып, не нәрсе мүмкін болса, соны алып келейін», – деді. Ол жерден кейін қайтып, Кәрнанға бет алдық.

Кәрнанға екі шақырым маңында тоқтадық. Пенде Әлі барды, біраз қалды. Таң жақындал келе жатты, ол келмей қойды, қатты абыржып қалдық, таң атып еді. Әлі де жетті, бірақ ат азығын алып келмедин, үш нан алыш келді. Әрбіріміз бір нанды қойынға салдық. Үреймен жүріп, төбенің үстіне шықтық. Аттарды бір қазыққа байладық, әрқайсымыз бір тарапқа бір биікке шығып, қарауылдық қылып отырдық. [158]

Тұс мезгілі жақындал еді. Аһмет Қосшы Төрт атты адаммен Fәуадан Әхсиге қарай бара жатты. Маған бір ой келді: «Аһмет Құсшыны шақырып, сипап-сылап уәде беріп, аттарын алыш алсам ба?», – дедім. Біздің аттар соғыстан соққы алыш, жем де тапшы болып, әбден әлсіреген еді. Тағы көңіл тыныш таптай оларға да нана алмадым. Қасымдағылармен ақылдастып, былай шештік: олар осы кеште Кәрнанда болады екен. Кешкісін қараңғы батысымен оларға барып, аттарын алыш шығып, өзімізді бір жерге жеткізіп алайық дедік.

Күн тұс кезі еді. Көз жетер жерде бір аттың үстінде бір нәрсе жылтырап көрінді. Не екенін біле қоймадық. Бұл Мұхаммед Бақыр бек екен. Әхсиде бізben бірге еді. Әхсиден шыққанда әркім әр тарапқа кеткен еді. Мұхаммед Бақыр бек осы жаққа жүріп, жақындаған екен. Пенде Әлі мен Баба Сайрами: «Аттар екі күн болды жем жемеді. Жазыққа шығып, аттарды шөпке жіберейік», – деді. Ол жерден аттанып жазыққа түсіп, аттарды отқа қойдық.

Намаздыгер еді. Бір атты адам біз жасырынған тәбеле шығып келе жатты, таныдым, Fauаның әкімі Қадірберді еді. Оларға: «Қадірбердің шақырыңыз», – дедім. Шақырды, келді, көріп, сұрап, ілтипат-шапағат сөздер айттып, уәделер қылып, сылап-сипап жібердім. Мен одан балта, өзеннен өтуге сал құралдары, атқа жем, өзімізге азық-түлік және мүмкін

болса ат алып келуін сұрағам. Оларды құптан намазы уақытына дейін осы жерге әкелетін болып уәделесті.

Намазшамның кеші еді, бір салт атты Кәрнан тарапынан Науаға қарай өтіп бара жатты. «Кімсін?», – деп сұрадық. Жауап берді. Қарасақ, Мұхаммед Бақыр бектің өзі екен. Біз түсте көрген жерден тағы бір жерге қайтып бара жатыр екен. Сонда оның [159] өзгергені соншалық екеуіміз жылдар бойы бірге болсақ та оны мулдем тани алмадым. Егер оны танып, өзімізге қоссақ жақсы болар еді. Оның өтіп бара жатқанынан өте сескендік. Қадірберді Ғауадағы уәделескен мекенде тұра алмадық. Пенде Әлі: «Кәрнанның аудандарында онаша бақшалар бар. Онда ешкім күдіктенбейді. Сонда барып, Қадірбердіге адам жіберіп, сонда келсін деп хабар берейік», – деді. Осы оймен аттанып, Кәрнанның ауданына келдім.

Қыс еді, күн өте сүйк болатын. Бір ескі тері тон тауып алып келді, оны кидім. Бір аяқ жемнен ас та тауып әкелді, оны жедім. Ғажап тыныштық таптым. Пенде Әліге: «Қадірбердіге адам жібердің бе», – деп сұрадым. Ол: «Жібердім», – деді. Бұл бақытсыз ауылдық ерсімақ бірігіп, бұл кісіні Әхсиге Тәнбәлдің жанына жіберіпті. Біз бір там үйге кіріп, от жағып отырдық. Бір мезгіл көзім үйқыға кетті.

Бұл ерсімактар мені айналдырып, тағы маған: «Қадірбердіден хабар болмайынша өздері бұл жерден кетуге болмас. Бұл жер бір ауданың ортасында тұр, жан-жағында бос үйлер, бақтар бар. Онда барсаң ешкім күдіктенбейді», – деп мені жұбатып қояды. Тұн ортасында аттанып, жағадағы баққа бардым. Баба Сайрами там үстінен ана жақ, мына жақты қарауылдан тұр екен. Құн түске жақын уақытта тамнан түсіп, менің қасыма келіп: «Әкім Жұсіп келді», – деді. Менде жат бір абыржу болды. Мен: «Бар байқап көрші, менің бар екенімді біліп келді ме?», – дедім. Ол шығып, сұрастырып келді. Ол: «Әкім Жұсіп айтады: Әхси дарbazасында бір жаяу адам ұштасып қалған. Ол патша Кәрнанда пәлен жерде деп айтқан. Мен ешкімге білдірмей ол жаяу адаммен бұрынғы соғыста менің қолыма тұтқын болған Уәли Қазаншымен бірге бір жерде қамап, өзім сізге шауып келдім», – дейді. Мен: «Бектер бұл істен хабары жоқ той? Бұл жайлыш сен не ойлайсын?», – дедім. Ол: «Олар баршасы сіздің нөкерлеріңіз той. Қандай [160] шаралар жасай алар, сізді патша етіп көтереді», – деді. Мен: «Арамызда мұнша талас-тартыс болған адамға қалай сеніп барамын», – дедім.

Осы әңгіме болып жатқанда, Жұсіп екі тізесін бүгіп, алдыма келіп: «Сізден жасыратынның жоқ, Сұлтан Ахмет бектің хабары жоқ. Шейх Бәиәзид бек сіздің хабарыңызды біліп, мені жіберді», – деп айтты. Мұны естігендеге менде түсініксіз бір жағдай болды. Әлемде жан уайымынан жамандау еш нәрсе болмас. Мен: «Шынын айт, егер іс өзгешерек

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

болатында болса, мен дәретімді алайын», – дедім. Жұсіп ант ішті. Бірақ мен оның аntyна нанбай қойып, өзім де тағатсыздық қылып, дұрыс ұға алмадым. Орнынан тұрып бақтың бұрышына барып оңаша қалдым. Өзіммен біраз сырласып ойландым. Сосын: «Адам егер жұз, тіпті мың жасаса да ақыры өледі», – дедім.

Егер жұз жыл өмір сүрсөң не бір күн,

Кетуің керек жүрек сүйген сарайдан.

Өзімді өлімге шештім. Өлгі бақта бір өзен ағып жатыр еді, дәрет алып, екі рәкәт намаз оқыдым. Басымды мінәжат етуге сәждеге қойып, тілек тілеп едім, көзім ұйқыға ілініп кетіпті. Сонда түсімде әзірет қожа Ұбайдолланың немересі, қожа Янияның ұлы қожа Жақыпты көрдім. Ақ торы атпен, көптеген ақ торы ат мінген адамдармен келді де: «Қам жеменіз. Қожа Аһрап мені сізге жіберді», – деді. Әрі: «Біз оларға көмектесіп, патшалық таққа отырғызып, әр жерде қындыққа тап болса, бізді назарға келтіріп, есіне алсын. Біз сол сәтте дайын боламыз. Енді бұл сәт женіс сіздің жақта тұр. Бас көтеріңіз ұйқыдан», – деп тіл қатты.

Сол жағдайда көңілді болып ояндым. Сол кезде Әкім Жұсіп пен жанындағы адамдар бір-бірімен кеңесіп жатыр екен. «Бір айласын тауып, тұтқындалап байлап тастау керек», – [161] деген әңгімені естіп қалдым. Мен: «Сіз бұл сөздерді ниет еткенсіз, енді көрейік қайсының менің қасыма келе алар екенсіз», – деп айтып жатқанда бақ дуалының сырт жағынан қалың аттылардың келе жатқан дүбірі естілді. Әкім Жұсіп: «Біз сізді Тәнбәлдің қасына алып барсак, ісіміз алға басар еді. Енді сізді тұтқындау үшін тағы да көп адам жіберіп тұр екен», – деді. Ол бұл естілген дүбірді Тәнбәлдің жіберген адамдарының аттарының дауысы деп сенген еді.

Бұл әңгімені естігенде менде үрей басымдау болып, не істерімді білмедім. Осы кезде әлгі аттылар бақтың есігін табуға мұршасы жетпестей дуалдың ескі болған бір тұсынан ішке кірді. Көрсем, Құтлық Мұхаммед барлас, Бабай Пәрғәри маған берілген нөкерлерім он, он бес, жиырма адамдарымен жетіп келді. Олар жақын келіп, аттарынан түсіп, жырақтан бүтіліп тағзым қылып, менің аяғыма жығылды. Сол халде маған Құдай жаңадан жан бергендей жағдай болды. Сосын мен: «Жұсіп әкімді және мына тұрган ерсымактарды тұтқындалап, байланыз», – дедім. Ол ерсымактар қаша беріп еді, бір жерден біреуін ұстап, байлап алып келді.

Мен: «Сіз қайдан келесіз? Қалайша хабар таптыңыз?», – деп сұрадым. Құтлық Мұхаммед барлас: «Әхсиден қашып шыққанда сізден айырылғанда Әндіжанға барғанмын. Хандар да бізден бұрын Әндіжанға барыпты. Мен тұс көрдім, түсімде Қожа Ұбайдолла: «Бабыр патша

Кәрнан деген кентте екен, сен барып, оны алып кел, патшалық тақ оған тиесілі болып тұр», – деді. Мен бұл түсті көріп қуанып, ұлық хан мен кіші ханға айтып бердім. Хандарға: «Менің бес-алты інім және ұлдарым бар. Сіз тағы бірнеше жігіт қосып беріңіз, мен Кәрнан тарапына барып хабар алайын», – дедім.

Хандар: [162] «Бізге де сол жаққа барған дұрыс болар деген ой келді», – деді. Он адам тағайындал: «Сол жаққа барып, жақсы барлап, хабарын біліндер, ал хабар таппай қалған жағдайда ол сөздің қайдан екенін білініздер», – деп айтты. Сонда Бабай Пәрғәри: «Мен де барып, іздеймін», – деді. Ол да екі жігіт інісімен бірігіп аттандық. Бұғін үш күн болды жолда келе жатқанымызға, құдайға шүкір, сізді таптық», – деді. Сосын: «Жүріңіз аттанайық және мына тұтқындарды алып, бұл жерден кетейік. Мұнда аялдау жақсы емес. Тәнбәл сіздің мұнда екеніңізден хабардар болыпты. Қалай болғанда да хандарға барып қосылайық», – деп айтты.

Сол сэтте аттанып, Әндіжанға қарай бет алдық. Екі күн болған еді, еш тағам жемеген едім. Бесін намазы уақыты болып еді, бір қойды тауып әкеліп бір жерде аялдап, сонда отырып кәуап қылдық, сол кәуаптан тоғанша жедім. Одан кейін аттанып, бес күндік жолды екі тәуліктे шауып келіп Әндіжанға кірдік. Онда ұлық хан және кіші хан нағашы аталарға кездесіп, өткен күндердің оқиғаларының бәрін баяндап бердім. Хандармен төрт ай бойы бірге болдым. Эр жерге барғанда көрген нөкерлерім бас иіп, тағзым етіп жатты. Олар үш жүзден аса адам екен. Сонда ойыма келгені қай уақытқа дейін Ферғана уәлаятында сергелден күйде жүру керек? Бір жаққа талап қылайын деп мұхаррам айында Ферғана уәлаятынан Хорасанға аттанып шықтым. [163]

қабул

Тоғыз жүз тоғызыншы жылдың оқиғалары (1503-1504)

Мұхаррам айында Ферғана уәлаятынан Хорасанға барғанда Һисар (Хисар) уәлаятындағы Елек жайлауына барып аялдадым. Осы жүртта жиырма үш жасыма аяқ басқанда алғаш рет сақалымды ұстарамен қырықтым. Маған үміт артып еріп жүрген адамдардың ұлық-кішігі екі жүзден көбірек үш жүзден азырақ болған еді. олардың көбісі жаяу, қолдарында таяқ, аяктарында шарық, иықтарында шапан еді. Бұл реткі таршылығымыз, арамызда тек екі шатыр бар еді. Менің шатырым анама тігілген еді. Маған әр шатырдан алашалар тиді. Мен алашада отыратын едім.

Біз Хорасанға барған едік, барғанымызда бұл уәлаяттан және Хұсрау шаһтың нөкерлерінен үмітіміз бар еді. Бірнеше күнде бір адам келіп, ол уәлаяттан, ел мен ұлысынан хабар айтып тұратын. Ол үміт тудыратын еді. Осы арада Молда Баба Пашағериді Хұсрау шаһқа елшілікке жіберген едім. Ол келді. Хұсрау шаһтан көңілге жағатындей әнгіме әкелмеді. Бірақ ел мен ұлыстан жағымды хабар айтып келді.

Електен үш-төрт отбасымен Һисар (Хисар) төңірегіне Қожа Имад деген жерге келіп қоныс тептік. Бұл жүрттан Мұхеп Әлі қоршы, Хұсрау шаһтан елшілікке келді. Хұсрау шаһ жомарттығымен әйгілі кісі еді. Біздің оның уәлаятынан екі рет өтуімізге тұра келді. Ол өзге адамдарға жасаған адамгершілігін бізге жасаған жоқ. [164]

Өйткені осы ел мен уәлаяттан үмітім бар еді, содан елді мекеннен елді мекенге аялдап жүрген едік. Ол кезде арамызда Шерім Тағайдан үлкендеу адам жоқ еді. Ол Хорасанға баруға төзе алмай бізден айрылып кететін қиялы бар еді. Біз Сәрполда жеңіліс тауып келгенде, ол отбасын қайтарып, өзі жалғыз қамалда қалған еді, намәрттеу адам еді, неше рет осындай әрекет жасаған болатын. Біз Қобадианға жеткенде, Хұсрау шаһтың інісі Бақи Шағаниан Сафа мен Термез қаласын басқарып отырған еді. Ол Хәтип Қаршиды бізге жіберіп, қызмет жасауға қосылмақ ниетін айтқан. Аму өзенінің Ояж өткелінен өткенде, бізге келіп қызметке кірісті. Бақидың өтініші бойынша Термез маңына келіп тоқтадық. Ол отбасын түгелдей Амудан өткізіп, бізге қосылды. Құмәрт пен Бамиан жаққа бет алдық. Сол кезде ол жерді Хұсрау шаһтың жиені, Бақидың ұлы Аһмет Қасым басқаратын еді. Біз Құмәрттің Ажар атты шатқалындағы қорғанға Бақидың ел-жүртyn қалдырып, кеңесіп, бір амалын жасайтын болдық.

Бұрын менің қасымда қызмет жасаған Жарәлі Белал жақсы қылыштасатын еді. Айбекке келгенде менен бөлініп, Хұсрау шаһ жанына кеткен болатын. Ол бірнеше жігітпен қашып келіп маған қосылды. Сонда Хұсрау шаһтың жанындағы моғолдардың маған қызмет жасағысы келетін

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

тілегін айтып жеткізді. Біз Зиндан шатқалына жеткенде Қамбар Әлі бек пен Қамбарәлі Саллах та қашып, бізге қосылды.

Уш-төрт отбасымен Құһмартке келіп, Ажар қорғанында үй жұртты қалдырық. Біз Ажарда болғанда Сұлтан Маһмұт мырзаның Ханзада Бегімнен туған қызыны мырзалардың тірі кезінде Жаһангир мырзаға айттырған екен, біз сонда болғанда оның некесі қылды.

Осы арада бір уәлаятта екі патшаның, яғни бір қосында екі қолбасшының болуы алауыздық пен ойрандалуына себеп болып бүлік пен дағдарыс тудырады емес пе деп ойладық. Бұл жайында: [165] «Он дәруіш бір көрпеде жатар, екі патша бір өлкеге сыймас», – депті.

*Құдайы адам жарты нанын жегенде,
Бір жартысын дәруішке сыйлайды.
Бір патша бір өлкені жаулаганда,
Тазы бір өлкені алу қамында болады.*

Үміт ететін жайт бар. Оның бірі бүгінгі таңда Хұсрау шаһтың барлық нөкерлері келіп, патшага құлдық етуді қабыл қылды. Олардың ішінде өте бүлікшіл топтар да бар. Мәселен Әйюб балалары және де біздің арамыздығы мырзалар арасында кейбірі жамандық пен бүлікшілікке себеп әрі тұртқи болып келген. Сондықтан осы тыныш кезде Жаһангир мырзаға Хорасан жаққа кетуіне рұқсат берілсе, таң атқан сайын өкініш болmas еді.

Аға мен інінің, ағайындар тарапынан бірнеше әділетсіз істер жасағанына қарап, менің жамандық жасауым менің шеніме сай келмес. Жаһангир мырза мен біздің арамызда бұрын өлке мен нөкерлерге иелік жайында көптеп келіспеушіліктер болған болса да, осы рет әлгі уәлаятта менімен бірге болып, үзенгілес болған еді. Оны туыстық және қызмет көрсету деп біліп, бұдан былай ешқандай келіспеушілікке жол ашатын себеп жоқ болды. Бұл жайтты бірнеше рет түсіндіріп айтты. Мен де қабыл қылдым. Ақырында Бақи бек айтқандай, осы бүлікшілдер Жұсіп Әйюб, Бәһлүл Әйюб менің қасымнан Жаһангир мырзаға қашып бүлік жасау мақсатында Жаһангир мырзаны менен айырып Хорасанға алып кетті.

Осы кезде Сұлтан Үсейін мырзадан Бәдін-әз-заманға, маған, Хұсрау шаһқа, Зәнунға бір мазмұнда ұзын ырғақты хаттар келіп түсті. Бұл хат осы шаққа дейін менде сақталып тұр. Оның мазмұны: Сұлтан Аһмет мырза, Сұлтан Мұхаммед мырза, Сұлтан Маһмұт мырза, Ұлықбек мырза және оның аға-інілері бірігіп жатқанда, мен Мұрғабтың жағасына бекіндім. Мырзалар жақындалп келсе де, еш нәрсе [166] қыла алмады. Енді өзбектер солай қарай беттесе, мен Мұрғаб жағасына бекінемін. Бәдін-әз-заман Бәлх, Шұбырган және Әнджүи қорғандарына мықты адамдарын қойып, өзі Гәрзуан, Дәрезәнг және оның таулы аймақтарына бекінсін.

Сұлтан Үсейін мырзаның бұл аймаққа келгенімнің хабары барып еді. Ол маған хат жазған болатын. Онда: «Сен Құһмәрт, Ажар және тау етектерінде бекініп тұр. Хұсрау шаһ Һисар (Хисар) және Құндыз қорғандарында сенімді адамдарын қойып, өзі мен інісі Уәли Бадахшан мен Хұтлан тауларына бекінсін. Сонда өзбек еш нәрсе қыла алмайды, кері шегінеді», – деп жазған.

Сұлтан Үсейін мырзаның бұл хаты үміттенуімізге себеп болды. Өйткені Темір бектің жұртында осы кезде одан ұлықтау патша әрі жас, иелік еткен уәллятының көлемі һәм жауынгер саны жағынан жететіні болмаған еді. Оған қарап көз тоятын. Үздіксіз елшілер, жаушылар барлық ынтасымен шапқылап келіп үкімдер алып барып жатты. Менің: «Термез, Кәлеф, Кәркі өткелдеріне сал жасап, көпір бөренесін дайындал, Тоғызыұлым асуының жоғары жағына сақтанып, жақсы күзет», – деген жарлықты жеткізіп жүрді. Соншама жыл өзбектің бүлігінен әбден қажыған елдің көңілі көтеріліп, үміті арта түсті. Сұлтан Үсейін мырзадай Темірбек бектің орнына отырған ұлық патша жаудың үстіне шабуыл жасайық деп айтпаса да, бір жерге бекініп қорғанайық деген жарлығы да, ел-жүртқа үміт тудырды.

Бізben келгендерді, аш-азған елді, Бақи Шағаниан және ұлы Аһмет Қасымның әскерлері, руластары, отбасылары мен мүлік-малдарын түгелдей Ажарға қалдырып, жауынгерлерді алып жорыққа шықтық. Хұсрау шаһтың моголдарынан үздіксіз адамдар бізге келе бастады. Тайханнан патшаның қызметінде боламын деген өтініште болған могол ұлысы көшіп, Үшқамыс пен Фолул жаққа тарттық. Патша тырысып [167] сүйт келсін. Хұсрау шаһтың көптеген адамдары бытырап, патшага қызмет етуге келді.

Бұл кезде Шейбақ хан (Шейбаны хан) Әндіжанды алып, Һисар (Хисар) мен Құндызға жорық жасады деген хабар келді. Хұсрау шаһ бұл хабарды естіп, Құндызда тоқтай алмай, адамдарын көшіріп Кабулға бет алды. Хұсрау шаһ Құндыздан шығысымен Шейбақ хан үшін (Шейбани хан), оның байырғы сенімді, таза адамы Молла Мұхаммед Түркістани Құндыздың қақпасын жауып таставды.

Біз Сәмту жолымен Қызылсу бағытына кірген кезде Хұсрау шаһқа бағынған Һисар (Хисар) мен Құндыздан могол ұлысынан үш-төрт мың шаңырағы бізге келіп қосылды.

Қамбар Әлі могол аты ұдайы айтылып тұрған, есерсоқ кісі еді. Оның мінезі Бақи бекке жақпады. Мен Бақи бектің көңілі үшін оған кетуге рұқсат бердім. Оның ұлы Әбдішәкур Жаһангир мырзаның қызметкерлерінің бірі болды.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Хұсрау шаһ мοғοл ұлысының бізге қосылғанын естіп, мүлдем шыдай алмай, шарасын да таба алмай күйеу баласы Жақып Әйюбті елші етіп жіберіп құлдыққа, қызмет жасауын айтып өтініш білдірген еді. Ол: «Егер уәде берілсе, қызметке келемін», – депті. Бақи Шағанианды қанша маған қызметкер етіп көрсетсе де, билік иесі еді. Ағасының жағында болар еді. Онымен былай уәделесті: оның (Хұсрау шаһ) жаны аман болсын, мал байлығы да өзінде қалсын делинді.

Жақыпқа рұқсат етілген соң, біз Қызылсу бойымен көшіп Әндәраб өзенінің қосылар сағасына жақын жерге қоныстандық. [168]

Рәбин-әууэл айының ортасының таңында шүйгін Әндәраб өзенінен өтіп, Души маңында бір биік шынар түбінде жайғастым. Арғы жақтан Хұсрау шаһ барлық сән-салтанатымен қалың адамдарымен келді. Ол ереже мен дәстүр бойынша атынан қашықтау жерден түсіп, менің алдыма келді. Ол көрісу үшін үш рет бүгіліп тағзым етті, сосын артқа шегініп тағы да үш рет бүгіліп қал сұрасты, тартуларын тарту етті де тағы бір рет бүгілді. Жаһангир мырза мен Мырза ханға да сол дәстүрмен бүгілді. Кәрі жалқау ерсімақ неше жыл бойы өз қалауынша журіп, салтанат құрды. Ол тек қана өз атына құтпа оқытудан басқа өз дегенінің бәрін жасаған еді. Алдымда жиырма бес, жиырма алты рет қайталап бүгіліп, тағзым етті. Әрі-бері барып-келуінен шаршағаны сонша ол талып, жығыла жаздады. Осылайша неше жыл құрган сән-салтанаты мұрнынан шықты. Көрісіп, тарту-таралғысын жасап болғаннан кейін оған отыр деп бұйырдым. Отырды. Бір мәрте, екі мәрте отырып, ана жақтан, мына жақтан әңгіме болып, хикая айттылды. Ол намәрт, арамза бола тұра бірнеше әзіл-сыққаң сөздер де айтып берді. Осындей кезде оның сенген, беделді нөкерлері көз алдында топ-топ болып одан кетіп, маған нөкер бола бастады. Патшалық қылып жүрген ол өзінің ісі осы деңгейге дейін жеткен ерсімақ енді қор болып, қаласа да, қаламаса да маған әлгіндей келіп көрісті. Сонда маған екі таңсық әңгімесін айтты. Біріншісі, оның нөкерлері тастап кеткені себепті көңіл айтқанымда, ол: «Бұл нөкерлерім төрт рет осылайша менен айырылып кетіп, қайта оралып келген», – деп жауап берді. Енді бірі інісі Уәлиді сұрадым. Ол: «Амудрия өткелі қашан оны өткізсе, сол уақытта келеді. Бірақ өткелдер сүзы ұлғайғанша өзгеріп тұрады. Мынадай «Ол өткелді су шайып кетті» мысал да бар», – деді. Оның бақ-дәүлеті басынан кетіп, нөкерінен айырылғанда бұл сөзді оның ауызына тәңірі салды. Бірекі айналымнан кейін мен аттанып оларға келдім. Ол яғни Хұсрау шаһ қоналқасына оралды. [169]

Осы күннен бастап ұлкен-кіші, жақсы-жаман бек пен бек нөкерлері топ-топ шаңырақтары мен малдарын алып, одан айырылып бізге келе

бастады. Ертең таңынан бесін намазына, намаздыгерге дейін оның қасында ешкім қалмады.

«Бар билік бір Өзіңе ғана тиесілі, Алла тағалам! Сен билікті қалағаныңа бересің һәм қалағаныңнан билікті қайтарып аласың. Сондай-ақ қалағаныңды үстем етесің және қалағаныңды қор қыласың. Жақсылық атаулы бір Өзіңнің ғана қолында. Күмәнсіз сен барлық нәрсеге толық құдіреттісің» (*сүре-3, аят-26*).

Раждап құдірет қой, бір адам жиyrма-отыз мың нөкердің иесі еді. Қамалын темір Дәрбәнд дейтін Үндікеш тауына дейін Сұлтан Маһмұт мырзага қарасты барлық уәляйттар оның билігінде еді. Бір салықшы Асан барлас атты ерсымақ қары Айлактан Ояжға дейін дөрекілікпен салық салып, біз көшіп-конып жүретін едік. Бір жарым күнде соғыс жоқ, талас жоқ, біздей қашқын, әлсіз екі жұз-екі жұз елу адамның алдында соншалық қор, сорлы, мұсәпір қүйге түсірді. Онда нөкеріне де билігі қалмады, не малға, не жанға.

Мен Хұсрау шаңты көріп, қайтқан күні кешкісін Мырза хан менің қасыма келіп, ағаларының қанының құнын талап етті. Біздің арамызда кейбірі оны құптады. Шын мәнінде шарифат пен салт бойынша оның талабы орынды еді. Ондай адамдар жазаға тартылуы керек. Бірақ біз уәде еткендей, Хұсрау шаңты еркіне жіберіп, мал-мұлкін ала алғанынша алып кетуіне рұқсат деп бүйріқ бергенбіз. Ол үш-төрт қатар қашыр, түйеге гаунар тас, алтын, күміс және бағалы заттарды тиеп жолға шықты. Шерім Тағайды қосып шығарып салсын дедік. Хұсрау шаңты Фури мен Даһана арқылы Хорасан жаққа жөнелтіп, езі Күхмәртқа барып, отбасымызды алып, соңымыздан Кабулға келетін болды.

Ол жүрттап Кабулды беттеп көшіп бара жатқанда Қожа Зейдке келіп аялдадық. Сол күні өзбектің Қамза Маңғыт би бастаған шапқыншы тобы келіп Души маңын шауып кетті. Сейіт Қасым кіші аға, Ахмет Қасым Құхбәр және бірнеше жігіттерді ізінен жібердік. Олар шапқыншыларды әжептәуір басып, бірнешеуінің басын кесіп алып келді. [170]

Осы жүрттап Хұсрау шаңтың қару қоймасындағы қарулары үлестіріліп берілді. Жеті-сегіз жұздей сауыт, шоқпар болған. Хұсрау шаңтан қалған осылар еді. Тағы шыны ыдыстар көп болды. Одан өзге көзге ілінердей ештеңе жоқ еді.

Қожа Зейдтен төрт-бес шаңырақпен Ғурбәндке келдік. Пәштәршаһарға жеткенде Шерке Арғын Мұқимның бектер бегі екенінен хабардар болдық. Ол бізден бейхабар шарлап келіп Баран өзенінің жағасына аялдапты. Ол Кабулдан қашып барып Тәрклани ауған арасында Ләғман маңында жүрген Әбдіраззак мырзага баруға Пәнжіир жолы арқылы өтейін деген адамдарға бөгет болмақшы екен.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Бұл хабарды естісімен екі намаз арасында ол жерден көшіп, түн қатып таң уақытында Һубиан асуынан астық. Сүхейл жұлдызын ешқашан көрген емес едім. Асуға шыққанда онтүстік жағының төмен жарық жұлдызы көрінді. Мен: «Мынау Сүхейл емес пе?», – дедім. Сол кезде: «Иә, Сүхейл», – деді. Бақи Шағаниан мына бәйтті оқыды:

Сен Сүхейлсің, қай жерге дейін түсесің, қашан жарқырайсың?

Сениң нұрың кімде-кімге түсе қалса, дәулет базысың.

Күн бір наиза бойы шығып еді, Сәнжед шатқалына келіп тоқтадық. Бізден ілгері кеткен қарауыл жігіттері мен кейбір жігіттер, Қарабақтың түбінде Екіжар маңында Шеркеге жеткен топпен кенеттен айқаса бастайды. Азын-аулақ садақтасып, ұрықтаннан кейін Шеркенің жетпіс-сексен, тіпті жүздей тандаулы жігіттерін тұтқындалап маған алып келді. Мен шерке жігіттерін кешіріп, босаттым. Олар менің қызметіме кірді.

Хұсрау шаһ ел-жұртына қарамай Құндыздан Кабулға қарай бет алды. Оған қарасты ел-ұлыс бес-алты жасақ болатын еді. Бадахшандағылар бір бөлек. Оларды Сидим [171] Әлі Дарбан бастаған Рұста Һазарада еді. Олар Пәнжіир жолынан асып осы қоныста бізге келіп қызметке кірісті. Тағы бір бөлөгін Жұсіп Әйюб, Бәhlұл Әйюб басқарған еді, оларда осы қоныста қызметке келді.

Тағы бір бөлігі Хұсрау шаңтың інісі Уәли басқарған Хәтланнан еді. Төртінші бөлігі Жыланшық, Некдері, Қақшал, Құндыз уәляятында отырғандар еді. Ендігі екі бөлігі Әндәраб бен Сәраббен келіп Пәнжіирден аспақ қиялда болған еді. Ал жергілікті тұрғындар ілгерірек Сәрабқа орнығып алған еді. Уәлі кейіннен келіп еді, жергіліктілер оның жолын тосып ұрыса бастады. Уәлі өзі қашып өзбекке кетті. Шейбақ хан (Шейбани хан) Самарқандтың базарында оның мойнын кестірді. Және оның нөкері болған адамдар таланып, тоналып жергілікті жұртпен бірге осы қоныста құлдыққа маған келді. Сейіт Жұсіп бек Ұғланшы да жергіліктілермен бірге келді.

Бұл қоныстан көшіп Қарабақ жанындағы Ақсарай алаңқайына аялдадық. Хұсрау шаңтың елі зұлымдық пен бейбастақтыққа үйренген ел екен, содан жұртқа зұлымдық қыла бастады. Сонында Сидим Әлі Дәрбанның бір тісқаққан нөкері біреудің бір көзе майын тартып алғаны үшін есік алдына алып келіп таяқтаттым. Таяқ астында шыбын жаны шықты. Ел бұл жазадан кейін түгелдей басылды.

Осы қоныста тұрғанда Кабулдың үстіне дереу барған жөн бе, әлде бармау керек пе деп кеңестік. Сейіт Жұсіп бек пен кейбірінің ойы: қыс таяп қалды, дереу Ләмғанға барып, одан тағы реті келсе, сонда барған соң іске кірісу болды. Ал Бақи Шағаниан мен кейбіреулері Кабул үстіне баруды жөн көрді. Бірақ біз Кабул үстіне баруды қойып одан көшіп келіп

Абакұрыққа аялдадық. Осы қоныста менің анам, Ханым және Құһмәртте қалған ұрық туыстарым аса қауіпті бастан өткізіп келіп бізге қосылды. [172]

Бұл оқиғаны кеңінен айтқанда: Шерім Тағайды Ҳұсрау шаһқа қосып жіберген едік. Ол Ҳұсрау шаңты Хорасанға шығарып салып, өзі барып туыстарымды алып келу болды.

Шерім Даһанага жеткенде өз еркінен айырылып, Ҳұсрау шаһқа еріп, Құһмәртке кеткен. Оның жиені Ахмет Қасым Құһмәртте еді. Ҳұсрау шаң Ахмет Қасымды азғырып, менің туыстарыма жамандық жасапты.

Бақи Шағанианның қалың мөгол нөкерлері туыстарымен Құһмәртте еді. Олар Шеріммен жасырын сөз байласып Ҳұсрау шаң пен Ахмет Қасымды тұтқындамақ болады. Ҳұсрау шаң пен Ахмет Қасым Ажар шатқалының жанындағы жол арқылы қашып Хорасанға кетті. Моголдардың бұл ісіндегі негізгі мақсаты олардан айырылғысы келген еді. Ҳұсрау шаңтың жанында менің туыстарыммен бірге болған жұрт оның жанында жүріп үрей кешкендерінен құтылып, Ажардан шығып Құһмәртке жеткен кезде Сықаншы тайпасы барымташылық жолымен тосып, көп туыстарымды және Бақи бекке қарасты ел-жұртты тонаған. Құл Байәзидтың ұлы Тизәк кіші жаста еді. Сонда тұтқындалып үш-төрт жыл кейін Кабулға келді. Менің тоналып, талан-таражға түскен бала-шағаларым мен туыстарым біз өткен қыпшақ жолымен асып, Абакұрыққа келіп бізге қосылды.

Ол жерден көшкеннен бір қонып, Шалақ алаңқайға аялдадық. Шалақ алаңқайында кеңесіп, қоршауга алуға сөз байластық. Мен өзіммен болған қолмен Айдар тағидың бағы арқылы Құлиәзид Бекауылдың көрханасының арасына аялдадым. Жаһангир мырза оң қанат жақтағы адамдарымен біздің үлкен Шарбаққа аялдады. Насыр мырза сол қанат жақтағы адамдарымен Құтлыққадамның көрханасының арқасында орналасқан алаңқайға аялдады.

Біздің адамдар Мұқимға жиі барып онымен келіссөз жүргізіп тұрды. Ол кейде бірдемені сылтауратып, кейде жұмсақ сөйлеп тұратын еді. Оның айласының себебі: Біз Шеркені алған кезде, [173] әкесі мен ағасына кісі шаптырып еді. Содан әкесі мен ағасынан үміт етіп, әңгімені баяулатып отырған болатын. Бір күні орта шеп, оң қанат, сол қанаттың барлығына сауыт киіп, аттарына ер-тоқым салып, қамалдың ішінде елге жақынырақ барып жарқырап көрінсін, іштегі елге саясат болсын деп бұйрық бердім. Жаһангир мырза бастаған оң қанат көше бойының турасынан ілгерірек келді. Орта қолдың алдында өзен бар еді. Сондықтан мен сол қол адамдарымен Құтлыққадам көрханасы жағынан келіп, жотадан ілгергі төбенің үстіне шықтым. Жаудың ереуіл тобы Құтлыққадамның көпірінің

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

ұстіне тығызып қалды. Ол кезде көпір жоқ еді. Жігіттер сайқымазақ қылып Былғарышылар дарбазасына дейін шапты, ұрысқа шыққан азын-аулақ адамдар төзе алмай қаша жөнеліп қорғанға кіріп кетті. Кабулдың қалың тұрғындары қызығып оқиғаны көрмек болып, топырақтың биік үйіндісінің ұстіне шықты. Жаудың қашқан қалың тобының қою шаңтозаңы ауаға көтерілді. Көпір мен дарбаза арасында жота бар. Төбенің ұстінде жол ортасында терең шұңқыр, құдықтар қазып ұстін қураймен жауып тастаған. Сұлтанқұли Шынақ пен кейбір жігіттері шапқанда омақасып құлады. Оң қанаттағы бір-екі жігіт көшеден, бақтан шыққандармен бір-екі рет қылыштасып қалды. Ұрысуға жарлық болмаған еді, сондықтан кері қайтты.

Қорған тұрғындары қатты састы. Мұқим бектерін араға салып құлдыққа және Кабулды тапсыруға дайын екенін жеткізді. Бақи Шағанианның дәнекерлігімен келіп қызмет жасай бастады. Біздағы ілтипат пен шапағат жасап, оның көніліндегі үрей мен құдігін жойдық. Ертесі Мұқимның барлық нөкере мен қызметкерлері, мал-мұлкін алып шығып, қорғанды бізге тапсыруына қарар қабылдадық. Хұсрау шаһқа қарасты адамдар бейбастақ, қол ұзартуға үйренген жүрт еді. Содан Мұқимның отбасыларын шығарып салуды Жаңангир мырза мен Насыр мырзаға тапсырдым. Сондай-ақ Мұқимды және Мұқимға қарасты елін, мал-мұлкін Кабулдан шығарып салуға ұлық бектер мен ішкі бектерді тағайындаладым. [174] Мұқимға қоныстансын деп Тибені тапсырдық.

Ертеңгі таңда мырзалар, бектер дарбазага барып халықтың шерумен айтай-шу салып жатқанын көріп, маған адам жіберіп: «Олар сіз келмейінше у-шуын тоқтатпас», – дегесін ақыры өзім аттандым. Барғанда төрт-бес кісіні оқпен атқызып, бір-екі кісіні парша-паршасын шығарттым. Айтай-шу басылды. Мұқим адамдарымен сау-саламат Тибеге барып жайғасты. Рәбінәүүэл айының ақырында Тәңірі Тағаланың сыйыжомарттығымен Кабул мен Газна қалалары мен уәлаятын соғыссыз оңайлықпен жаулап алдық.

Кабул уәлаяты төртінші ықылымға жатады. Ол отырықшы аbat елінің ортасында орнықкан. Шығысында Ләмғанат, Першауар, Һашнәғәр және кейбір Үндістан уәлаяты бар. Батысында Газию (گزیو) таулары тұр.

Фур сол тауларда орналасқан. Тарихта Һазара және Некдәри қауымының мекен-тұрағы осы таулар. Солтүстігінде Құндыз, Өндәраб уәлаяты бар. Оны Үндікеш тауы бөліп тұр. Оңтүстігінде Фәрмұл, Тәғәр, Бәнну және Ауғанстан бар.

Кабул уәлаяты шағын, бірақ ұзынша орналасыпты. Ұзындығы шығыстан батысқа қарай созылған. Айналасын түгелдей тау қоршаған. Қамалы тауға жалғасып тұр. Қамалдың онтүстік-батыс жағы шағын тау

паршасы. Ол таудың шыңында Шаһ Кабул ғимарат салғаны үшін бұл тауды Шаһ Кабул дейді. Бұл таудың бас жағы Дивәрин шатқалынан, Жақып ауылының шатқалына құйылады. Айналасы он екі шақырым, бұл таудың етегі түгелдей бақпен қоршалған. Менің ағаларым Ұлықбек мырза заманында және Уайис Атеке мырзаның патшалық еткен кезінде осы таудың етегіндегі бір арық тартылған. Таудың етегіндегі барлық бақтар осы арықтан суарылып тұрған. Судың соңы Гүлкене атты ауыл болған. Ол мекен оңаша жер болғандықтан көптеген ойын-сауық сонда болатын еді. Кейде әзілдесіп

қожа Хафиздың мына бәйітін өзгертип оқитын еді. Ол: [175]

*Қош! Сол кез аяқ-қол танымай өткен күндер,
Гүлкене тұрғанбыз жаманатын жүктелер.*

Қамалдың оңтүстігінде, Шаһ Кабулдың шығысында бір үлкен көл орналасқан. Төңірегі алты шақырым. Шаһ Кабул тауының Кабул жағында үш шағындау бұлақ бар. Екеуі Гүлкене маңында тұр. Бір бұлақтың басында қожа Шаму атты мазар бар. Тағы бірінде қожа Қызырдың аяқ ізі бар. Бұл екі мекен Кабул тұрғындарының демалыс саябағы. Тағы бір бұлақ қожа Әбдісамат тұрасында орналасқан, оны қожа Раушани деп атайды.

Шаһ Кабул тауынан бір тұмсық бөлініп келіп тұр. Оны Оғабин дейді. Оғабиннен басқа бір кішірек бөлек тау оқшауланып тұр. Кабул қамалының сарайы осы таудың үстінде салынған. Үлкен қорған сарайының солтүстік жағында тұр. Бұл сарай ғажап биік, таза ауасы бар жерде орналасқан. Бұнда бір үлкен көл, үш алаңқай бар. Олар – Сиясәнг, Сунг қорғаны және Шалак. Олардың үшеуі де барлық көріністі аяқ астында алыш тұр. Алаңқайлары жап-жасыл, өте тамаша көрінеді.

Жаз мезгілінде Кабулда солтүстік желі еседі. Оған Пәрван жылы дейді. Сарайының солтүстік жағындағы форточкисы (терезенің ашпалы көзі) бар үйлердің аса қош ауасы бартұғын. Молла Мұхаммед Талыб Мұеммаи Кабул сарайын таныстыратын бір бәйітін Бәдін-әз-заман мырзаның атына арнап оқыған еді. Ол:

*Кабул сарайында ішіп, шарап кесесін айналдыр,
Бұнда тау да, дария да, қала да, һәм дала бар.*

Үндістандық үндістандық болмағанды Хорасан дейді, сондай-ақ араб, араб еместі әжәм дейді. Үндістан мен Хорасан арасында, жер жолынан екі тұрақ бар. Бірі – Кабул, енді бірі – Қандаһар. Ферғана, Түркістан, Самарқанд, Бұхара, Бәлх, Һисар (Хисар), Бадаҳшаннан керуендер Кабулға келеді. Хорасаннан керуен Қандаһарға келеді. Үндістан мен Хорасанға осы уәлает дәнекер өткел. Өте тамаша сауда базары бар. Саудагерлер Қытайға, Рұмға [176] барса да, осында соншама сауда қылады. Жыл

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

сайын Кабулға жетісегіз, он мың атқа дейін келеді. Үндістаннан он, он бес, тіпті жиырма мың керуен саудасы Кабулға келеді. Үндістаннан құл, ақ мата, қант, набат, шекер, дәрі-дәрмек келеді. Көптеген саудагер отыз немесе қырық пайыз пайдаға риза болмайды. Хорасан, Ирак, Рұм және Қытай (Чин) тауарлары Кабулда табылады. Үндістанның өз сауда айлағы сияқты.

Кабулдың ыстық пен сұық ауасының арасы жақын түр. Кабулдан бір күнде анау қар жаумайтын жерге баруға болады. Немесе екі тәулік (ساعت نجومی) жүріп, ешқашан қары еріп кетпейтін жерге баруға болады. Мүмкін ол жерде жазда қар қалмайды. Кабул аймағында жаз, қыс мезгілінің жемістері молынан бар және бір-біріне жақын орналасқан аймақтарда. Кабулда және оның төңірегіндегі елді мекендерде салқын миуалардан жүзім, анар, өрік, алма, айва, алмұрт, шабдалы, қара өрік, бадам, жаңғақ өте көп. Мен шие талын алып келіп ектіргенмін. Жақсы шиелер өсті. Қазіргі кезде көбейіп барады.

Ыстық аймақтың жемістері, мәселен: померанец, цитрон, мирабаланов, әмлук, қант қамысы Ләмағанаттан келеді. Қант қамысын мен алып келіп ектіргенмін. Самарқанд жаңғағы Нәжраудан әкелінеді. Кабул төңірегіндегі таулардан бал өте көп келеді. Онда бал омарасты бар. Ал Газна маңындағы таулардан бал әкелінбайді.

Кабулдың айналасы өте құнарлы. Ол жердің айвасы мен өрігі де жақсы болады. Қияры дағы жақсы. Бір түр жүзімі бар, оны Абәнгур дейді. Өте жақсы жүзім. Одан күшті шарап жасалады. Қожа Хавәнд Саид тауының етегіндегі жүзімнің шарабының күштілігі мәшінр. Қазір мен оны елдің айтуына еліктеумен оны мақтайдын.

Шараптың ләzzатын мас білер, есі барлар кейіптен не білсін.

Кабулдың егіні жақсы болмайды. Егісінен төрттен немесе бестен бір өнім алады. Қауыны да жақсы болмайды. Тек қана Хорасаннан әкелінсе, бәрі де жаман болмас. [177]

Өте жұмсақ ауасы бар. Кабул ауасындай ауасы бар жер әлемде мәлім емес, бар ма екен? Тұнде тонсыз жату мүмкін емес. Қыста қар көбінесе молынан жауып жатса да, бірақ өткір бір сұығы жоқ. Самарқанд пен Тәбріз де хош ауасымен мәшінр болса да, өте сұық күндері бар.

Кабулдың төңірегінде төрт жақсы алаңқай орналасқан. Солтүстік-шығысында Сунг қорғанының алаңқайы. Кабулдың төрт шақырым қашықтығындағы жақсы алаңқай болып табылады. Атқа жайлыш, шыбыны да аз жер. Солтүстік-батысында Шалак алаңқайы бар, Кабулдан екі шақырым жерде орналасқан, кең алаңқай. Жазда шыбыны атқа маза бермейді. Батысында Дивәрин алаңқайы бар. Алайда бұл жерде екі алаңқай бар. Бірі – Тибе алаңқайы, тағы бірі – Құснадер алаңқайы. Бұл

есеппен бес алаңқай болады. Екі алаңқайда Кабулдан әрбірі алты шақырым қашықтықта тұр. Шағын алаңқайлар. Бірақ шебі атқа өте шүрайлы, шыбыны болмайды. Кабулдағы бұндай жайлаудың шүйгін шебі басқа алаңқайда жоқ. Шығысында Сиясәнги алаңқайы бар. Былғарышылар дарбазасы мен бұл алаңқай арасында Құтлыққадамның көрханасы бар. Жазда шыбыны көп болады. Сол үшін бұл алаңқайда үй аз құрылады. Бұл алаңқайға жалғасып тұрған Кәмәри алаңқайы да бар. Жалпы есеппен Кабул төнірегінде алты алаңқай бар. Бірақ олардың төртеуі танымал.

Кабул уәлаяты берік уәлаят. Жат қарақшының бұл уәлаятқа кіруі қыын. Өйткені Бәлх, Құндыз, Бадахшанмен Кабул арасында Үндікеш тауы орналасқан. Бұл таудан жеті жол торабы өтеді. Үш жол Пәнчіир арқылы өтеді. Жоғарылау Хаяк асуы тұр. Одан төмендеу Тул, одан төмендеу Базарап. Бұл үш асуудың жақсысы Тул асуы. Бірақ Тул біршама ұзағырақ. Көбісіне ұзақ болғаны үшін Тул деп атаған сияқты. Ең туласы Базарап асуы. Тул мен Базарап төмен қарай Сарабқа алып барады. Базарап асуына Сараб елі Пәренди атты қыстаққа алып баратын болғандықтан Пәренди асуы деп атаған. [178]

Тағы бірі Пәрван жолы. Үлкен асу мен Пәрван арасында тағы жеті асу бар. Сол үшін оны жеті сәби деп атайды. Әндараб тарапынан екі жол келіп үлкен асуудың түбіне тіреліп, жеті сәби арқылы Пәрванға келеді. Өте тауқыметті жол. Тағы үш жол Ғурбәндта бар. Пәрван жолына жақынырақ Иангі (Жаңажол) жолының асуы бар. Ол Уалиан мен Хәнжанға апарады. Тағы бір жол Қыпшақ асуы. Ол Әндараб өзені мен Қызыл өзенінің тоғысқан жеріне апарады. Бұл жол да жақсы жол.

Тағы бір жол Шиберту асуы. Жазда су ұлғайғанда Шиберту асуынан асып Бамиан мен Сайқаннан өтеді. Қыста Абдәремен ағады. Қыста төртбес ай барлық жолдар жабылады. Жолаушы Шиберту жолынан өзге бұл асудан асып Абдәре арқылы жүреді.

Жазда сулар аға бастағанда да бұл жолдардың қыскы үкімі сақталады. Өйткені жолдардағы тасыған сулар өтуге мүмкіндік бермейді. Өзен жолы арқылы жүрмей, тау арқылы жүруді қиял қылса, одан өту қыын болады. Құзде үш-төрт ай қар жаумай, өзеннен өтуге болады, бұл жолдардан өту уақытша мүмкін болады. Сол кезде таулар мен шатқалдарда қарақшы кәпірлер аз болмайды.

Хорасан жактан келетін жол Қандаһар арқылы өтеді. Бұл жол түп-түзу жол, бұл жолда асу жоқ. Үндістан жағынан төрт жол шығады. Бір жолы Ләмәғанат арқылы өтеді, бұл жолда Хейбәр тауларында аздау асу бар. Тағы бір жол Бәнгеш арқылы өтеді. Тағы бірі Нәғәр арқылы, енді бір жол Фәрмүл арқылы өтеді. Бұл жолдарда азырақ асу бар. Бұл жолдар арқылы

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

өтетін жолаушы Синд өзенінің үш өткелінен өтіп, осы жолдарға түседі. Нилаб өткелінен өткендер Ләмәнат арқылы келеді. Қыста Кабул өзені мен Синд өзенінің суы қатып қалатындығынан жоғарылау Синд өзені, Сәвад өзені және Кабул өзенінің өткелі арқылы [179] өтеді. Мен Үндістанға жорықтарымда көбінесе осы жолдан жүріп, өткелдері арқылы өттім. Осы жолы келіп Сұлтан Ибраһимды басып алып Үндістанды жауладым. Нилаб өткелінен кемемен өттім. Осыдан өзге Синд өзенінің ешбір жерінен кемесіз өте алмайсыз. Дикут өткелінен өткендер, Бәнгеш арқылы келеді. Шобара өткелінен өткендер егер Фермұл арқылы өтсе, Фазнаға барады. Ал дала арқылы барса, Қандаһарға барады.

Кабул уәлаятында түрлі қауымдар бар, жазығы мен түздерінде түріктер, арабтар тұрады, қала мен кейбір қыстақтарында сарттар тұрады. Тағы кейбір қыстаулар мен уәлаятында пәшани, пәраши, тәжік, бәрәки, ауғандар тұрады. Батыс жағындағы тауларда һазара мен некдери тұрады. Һазара мен некдери арасында кейбір моғол тілділердің бар екені айтылады. Солтүстік-шығыс жағындағы тауларда Кәпірстан бар. Мәселен: Кәтур мен Гәбрек. Ауғанстанның оңтүстігі.

Кабул уәлаятында он бір-он екі диалект бар, арабша, парсыша, түрікше, моғолша, үндіше, ауғанша, пәшайша, пәрашише, гәбрише, бәрәкише, ләмғаниша, осынша түрлі қауымдар мен сан алуан диалект басқа бір уәлаятта бар екені беймәлім.

Кабул уәлаятында он төрт түмен бар. Самарқан мен Бұхара және осы аймақтағы шағын уәлаяттардың бір үлкен уәлаятының құрамында болғандар түмен делінеді. Әндіжан мен Кашғар аралығында Үршын, Үндістандағы – Пәргене, және Бәжур, Сәвад, Пәршавәр, Һәшнәғызың бұрын Кабул құрамында болған екен. Бұл туралы тарихта ауған қауымының жорықтарынан кейбірі бұзылып, кейбірі ауғанға өтіп кеткені айтылады. Уәлаяттығынан мән қалмаған.

Шығысында Ләмәғанат тұр. Бұл уәлаят бес түмен және екі бөліктен тұрады. Ләмәған түменінен үлкендеуі Нингнаһар. Кейбір тарихтарда Нәгерһар деп жазылған. Әкімдігі бар аймақтың бірі Аидинапур. Кабулдың шығыс жағында он үш ағаш жол бар. Нингһар мен Кабул арасында аса ауыр және жаман жол бар. Үш-төрт жерінде шағынырақ, кішілеу [180] асулар бар. Екі-үш жерінде шатқалдар бар. Есекшілер (есекпен жүк таситындар. - Ауд) мен қарақшылар осы жолды торлайды. Бұл аралықта абат мекен жок еді. Құрық сайының аяғындағы Қаратыны мен аbat қылдырды. Осы себептен бұл жол қауіпсіз болды.

Істық аймақ пен сүйк аймақ арасын Бадам бұлақ асуы бөліп тұр. Бұл асуудың Кабул жағына қар жауады, Құрықсай мен Ләмғанат жағына қар

жаумайды. Бұл асудан енген адам өзге әлемді көреді. Ағаштары өзгеше, шөптері өзгеше, жануарлары өзгеше, елінің салт-дәстүрі де өзгеше.

Нингһарда тоғыз өзен бар. Күріші, бидайы жақсы сапада. Померанец, цитрон және анары өте көп және тәуір болады.

Адинапур қорғанының алдына, оңтүстік жағына бір жотаға тоғыз жұз он төртінші жылы бір шарбақ салдым. Ол Опа бағы деп аталады, өзенге қарайды, қорғанының өзені мен бақтың арасында тұр. Померанец, цитрон және анары өте көп. Пәндар ханды басып Лаһур мен Дибалпурды жаулап алған жылы банан әкеліп ектіріп едім, бүршік атып келеді. Одан бұрынғы жылы қант қамысын жіберген едім. Жері биік, ағар суы тұрақты, қыста ауасы жұмсақ, бақтың ортасында бір кішірек жота орналасқан, бір су диірмені бақтың ортасынан және осы бақтың ішіндегі төбенің үстінен ұдайы ағып тұрады. Бақтың ортасындағы төрт жасыл алаң осы төбенің үстінде тұр. Бақтың оңтүстік-батысында да он тоған бар. Оның айналасына түгелдей Померанец ағаштар отырғызылған. Анар ағаштары да бар. Бұл тоғанның төңірегі түгелдей қызыл бедемен қоршалған. Осы тұсы бақтың көзге ілінер жері іспеттес. Померанецтер сарғайған кезде өте көрікті болады. Аса тамаша бақ орналасып тұр. [181]

Ақтау Нингһардың оңтүстігінде орналасқан. Бәнгеш пен Нингһар арасын осы тау бөліп тұр. Ат жүретін жолы жоқ. Тоғыз өзен суы осы таудан бастау алады. Бұл таудан қар ешқашан ерімейді. Сондықтан көбісі Ақтау дейді. Төменірек жазығында ешқашан қар жаумайды. Қарлы жер мен қарсыз аймақ арасы бір тұстік жол. Бұл таудың етегінде ауасы таза жерлер бар. Сулары суық болғандықтан мұзды қажет етпейді.

Адинапур қорғанының оңтүстік жағында қызыл өзен бар, қорған биіктікте орналасқан. Өзен жағында қырық-елу қары біркелкі тау бар. Солтүстігінде біртұтас тау орныққан, өте берік қорған. Бұл тау Нингһар мен Ләмәғанат арасында тұр. Әр кез Кабулға қар жауса, бұл таудың шыңына қар тұседі. Ләмәған тұрғындары Кабулда қар жауғанды осыдан біледі.

Осы Ләмәғанатқа Кабулдан келетін жол егер Құрықсай арқылы келсе, бір жол Дири асуынан асып барып Бұлланнан өтіп, Баран өзенінен кешіп, Ләмәғанат жаққа өтеді. Тағы бір жол Құрықсайдан төменірек Құратықдан өтіп, Ұлықнұр арқылы Баран өзенін кешіп, Бадпәх асуынан өтіп, Ләмәғанға барады. Егер Нәжрау арқылы келсе, Бәдраудан өтіп, Фераманкеріқтан өтіп, Бадпәх асуына барады.

Ләмәғанаттың бес түменінен бір түмені Нингһар-дүр. Және Ләмәғанатты осы үш түменмен атайды.

Осы үш түменнен бірі – Әлішeng түмені бар. Солтүстігінде Үндікеш тауына жалғасып жатқан қары мол, биік те берік тауы бар. Бұл тауда

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

түгелдей Кәпірстан бар. Әлішенгке жақындау Кәпірстан – Мил тұр. Әлішенгдің өзені Милден бастау алады. Әзірет Нұх пайғамбардың экесі Меңтерламның қабірі Әлішенг түменінде тұр. Кейбір тарихи жазбаларда Меңтерламды Ләмәк және Ләмган деп жазған. Ол елін жақсы басқарған. Кейбір жерде гаф орнына Ғәйін деп айтыпты. Осы себепті бұл уәлаятта көбінесе Ләмәған деп айтады. [182]

Тағы бір түмен Әлингар-дүр. Әлингарға жақын Кәпірстан Кәуірі бар. Әлингар өзені Кәуірден бастау алады. Бұл екі өзен Әлішенг арқылы Әлингардан өтіп бір-бірімен қосылып, тағы бір түменнен, яғни Мәндерурден төменірек Баран өзеніне құйылады.

Ол екі бөліктен тұрады. Бірі – Нұр шатқалы-дүр. Бұл жер теңдесі жоқ мекенде орнықсан. Шатқалдың алдында қорғаны бір тұмсықтың үстіне салыныпты. Екі жағында өзен бар. Оның етегінде ауқымды күріш егістігі бар. Сондықтан жолмен жүрмесеңіз өте алмайсыз. Померанец, цитрон және ыстық аймақтың жемістері егіледі. Азырақ құрма ағашы да бар. Қорғанның екі жағындағы өзен жағаларына түгелдей ағаш отырғызылған. Басым бөлігі амлук ағашы. Бұл жемісті кейбір түріктер қаражеміс деп атайды. Оның түрі Нұр шатқалында молынан егіледі. Өзге жерде бұл ағаш көрінбейді. Жүзімі де бар. Бірақ жүзімінің барлығы ағаш үстіне өрлең кеткен. Ләмәғаннанша Нұр шатқалының шарабы мәшінүр-дүр. Екі түр шарабы бар. Аратасы және Сұхантасы делінеді. Аратасы сарғыштау келеді. Сұхантасы көрікті түсімен қып-қызыл болып келеді. Бірақ аратасының сапасы жоғарылау. Алайда екеуінің де атағына сай сапасы жоқ.

Жоғарыдағы үлкен шатқалдарда маймыл кездеседі. Мұнан төмендеу Үндістан жакта да маймыл бар. Одан жоғырырақта маймыл болмайды. Бұл ел бұрындары доңыз бағатын еді. Біздің заманда жойылған.

Тағы бір түмен Көнер мен Нұргұл-дүр. Бұл түмен Ләмәғаннантың бас жағында орналасқан. Кәпірстанның құрамында уәлаяттың шекарасы-дүр. Оның үлкендігі Ләмәған түменінің деңгейінде болғанымен малы аз, салығы да азырақ төленеді.

Шағансарай өзені Кәпірстанның солтустік шығыс жағынан, осы уәлаяттың арасынан өтіп Кама бөлігі де Баран өзеніне қосылып шығысқа қарай ағады. Нұргұл бұл өзеннің батыс тарапында-дүр. Көне шығыс жағында.

Әмір Сейітәлі Һамадани Алла рақмет еткей саяхат жасап, Көнерден алты шақырым жоғарырақ жерде бұл дүниеден өткен екен. Шәкірттері бұл жерден Хұтланға жеткізіпті. Оның жерлеген [183] жері қазірге дейін мазары болып тұр. 925 жылын Шағансарайына келгенімде оны зиярат еткенмін.

Онда Померанец, цитрон және гүренші өте көп өседі. Күшті шараптарды да Кәпірстаннан алып келеді. Бұл елде ғажап бір рауаят бар, мүмкін емес көрінеді. Бірақ бұл хабар үздіксіз айтылып келеді. Бұл түменнің төменгі жағын Ләмәтекәнді дейді. Одан төмендеу тұсы Нұр шатқалы мен Әтәрге қарасты. Осы Ләмәтекәндиден жоғары жағы түгелдей таулы аймағындағы Кәнер, Нұргұл, Бәжур, Сәвад және сол төңіректе болған өңірлерге әлгі наным тараған. Онда: бір әйел өлсе, оның мәйітін бешпетке салып, төрт жағынан ұстап көтеріп алып жүреді. Ол егер иманды іс қылмаған болса, көтергендердің қалауынсыз қозғалады. Ол ретте көтерушілер бешпетті қатаң ұстап, қимылдатпауға кіріссе, елік бешпеттен шығып жерге құлайды. Егер де иманды іс қылған болса қозғалмай жатады.

Мен мұны тек осы елден естіген емеспін, бәлкім Бәжур, Сәвад және осы таулы аймақтың барлық тұрғындарынан бірауыздан осы әңгімені айтқандарын естідім. Айдарәлі бәжури Бәжурдың Сұлтаны еді. Ол уәлаятты жақсы басқарған болатын. Анасы өлгенде жыламаған, аза тұтпаған, қара жамылмаған. Ол: «Мәйітті алып бешпетке салың, егер қозғалмаса отқа салып жағып, көміндер. Ал бешпетке салғанда қозғалғалу ол өліктен байқалса, мұны көрген қара жамылып аза тұтсын», – дейді.

Тағы бір бөлек Шағансарай-дүр. Бір қыстақ-дүр. Шағын жері бар. Кәпірстанның кіреберісі-дүр. Елі мұсылман бола тұра кәпірлермен араласып тұрады. Бірақ кәпірлер салтын ұстанады. Үлкен өзені Шағансарай өзені деп танылған. Ол Шағансарайының солтүстік шығысы мен Бәжурдың арқа жағынан өтеді. Батыс жағындағы Кәпірстаннан Бұрылыш атты кішілеу өзен келіп әлгі өзенге қосылады.

Шағансарайының сарғыштау күшті шарабы бар. Нұр шатқалының шарабымен ешқандай қатысы жоқ. Өзінің жүзімі және бақшасы да жоқ, оның сұы жоғарғы Кәпірстан [184] мен Кәпірстанның Бұрылыш атты өзенінен бастау алады. Мен Шағансарайды жаулап алғанда бұрылыш кәпірлерінен бұл елге көмек келіп еді. Шарап ол жерде кеңінен таралған. Әр кәпірдің мойнында бір былғары құмыра шарап жүретін еді. Олар су орнына шарап ішіп жүретін.

Кама жеке бөлек болмаса да, Нингһар құрамында бола тұра, оны бөлек деп атایтын еді.

Тағы бірі – Нәжрау түмені еді. Кабулдың солтүстік шығысында таулы аймақта орналасқан. Арқасындағы таулар түгелдей Кәпірстан болатын. Оқшау жер еді. Жүзім мен миуасы көп. Шарабы да асқан. Бірақ қайнататын еді. Қыста тауықтарды әбден бағып, семіртетін еді. Елі шарапқор, намазсыз, қайғысыз, кәпірсұмақ ел-дүр. Тауларында қарагай, пиния, емен, майлыштар өте көп өседі. қарагай, пиния, емен ағаштары

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

өте қалың болады. Нәжраудың жоғары жағында мұлдем болмайды. Пиния – Үндістан ағашыдүр. Осы таулы аймақтың тұрғындарының шырағы түгелдей пиния ағашының майымен жанады. Шам сияқты жанады. Өте таңсық нәрсе.

Нәжрау тауларында үшқыш тулкі болады. Үшқыш тұлкі бір жануар. Мысықтан ұлкендеу, екі қолы мен екі пүты арасында перде бар. Жарқанаттың қанатындағы. Маған ылғи әкеліп беретін. Ол жайында: ағаштан ағашқа төмен қарай бір кез атымдай жерге үшады деп айтады. Мен өз көзіммен үшқаның көрдім. Ағашқа қойдық, секіріп жармасып шықты. Одан құлады, қанатын жайып үшқандай күйде зақым алмай жерге түсті.

Бұл тауларда сәулекұс та бар. Бұл құсты «ұнді тауығы» деп те айтады. Басынан құйрығына дейін бес-алты түрлі түстері бар. Көгершіннің мойнында жылтырап тұрады. Ұлкендігі дәри құрындағы болады. Көбінесе Үндістанның дәри құры болуы керек. Ол ел ғажап бірдеме рауаят қылады: қыс болғанда тау етегіне түседі. Егер үшқанда жүзім бағынан [185] өтсе, мұлдем ұша алмай қалады, содан қолға түседі. Тағы да Нәжрауда бір тышқан бар екен, оны жұпар тышқан дейді. Өйткені оның жұпар иісі бар екен. Оны мен көрмегенмін.

Тағы бір Пәнжіир түмені бар. Пәнжіир жол бойында орналасқан. Кәпірстан оған өте жақын тұр. Пәнжіир кәпірлер қарақшыларының ету жолы. Кәпірлерге жақын болғаны үшін мұннан да салық алады екен. Мен осы рет келіп Үндістанды жаулап алғанымда кәпірлер Пәнжіирге келіп қалың адамды өлтіріп, көп ойрандалап кеткен.

Тағы бір Ғурбәнд түмені бар. Ол уәлаятта асуды да бөгет дейді. Ғур жаққа осы асулар арқылы барады. Оны сол себептен Ғурбәнд деп айтады. Оның шатқалдарың кіреберісінде назаралар кәсіп қылады. Бірнеше қыстаудан тұрады. Жері құнарсызыдау келеді. Ғурбәнд тауларында күміс пен лапис-лазур кендері бар делінеді.

Ендігісі – тау бөктеріндегі қыстаулар. Бас жағында Метекше, Пәрван бар. Төмегі жағында Дәрнама орналасқан. Он екі-он үш қыстауы бар. Олар миуасы мол қыстаулар. Шараптарының сапасы тәуір. Бұл аралықта қожа Ханд Саидтың шараптары бәрінен құштілеу тұр. Бұл қыстаулар түгелдей тау етегі мен тауда орналасқаны үшін, малдан ада болады, содан салық төлеу дәстүрі де жоқ. Бұл қыстаулардың төменгі етегінде тау мен Баран өзені арасында екі бөлек жазық дала орналасқан. Біреуін – араб тайы десе, енді бірін – шейх даласы деп атайды. Жазда тары өсімдігі өте жақсы құлпырып тұрады. Содан жергілікті тұрғындар мен түріктер жазда осында ағылады.

Бұл бектерде түрлі-түсті қызғалдақтар жайнап тұрады. Бір рет санаттым, отыз екі, отыз үш түрлі қайталанбайтын қызғалдақ бартұғын. Оның біразы қызыл басты еді. оны «гүл иісті қызғалдақ» дедік. Ол шейх даласының бір бөлігінде өседі. Өзге жерде өспейді. Тағы осы бектердің Пәрванның тәменірегінде жүз жапырақты қызғалдақ өседі. Ол да бір бөлек жерде ғурбәнд шатқалының кіреберісінде өседі. [186]

Бұл екі жазықтың арасында бір кішірек тау тұр. Бұл тауда бір үйінді құм бар. Таудың шынынан етегіне дейін «жұруші құм қожа» деп аталған. Жазда данғыра мен барабан үні осы құмнан естіледі делінеді.

Тағы да Кабулға қарасты қыстақтар бар. Кабулдың оңтүстік батысында қары мол тау бар. Қарға қар қосып, жыл бойы қары ерімей жатады. Кабулда мұз сандықтардың мұзы таусылғанда осы таудан қар тасып, мұз қылып ішеді. Кабулдан он сегіз шақырым қашықтықта тұр. Бамиан тауы да бар. Бұл тау да алынбайтын қамалдай берік тау. Һирмәнд, Синд, құндызыздың Дугаб және Бәлх өзені осы таудан бастау алады. Бір қунде әлгі төрт өзеннің сүйнан ішуге болады делінеді. Бұл қыстақтардың көбісі осы таудың етегінде орналасқан. Бағында жүзімі мол болады. Әртүрлі жеміс-жидектер көптеп өседі. Бұл қыстақтар арасында Сталиф пен Стәрәнж сияқты қыстақ жоқ. Ұлықбек мырза бұл қыстақтарды Хорасан мен Самарқанд деп атаған. Иәмәған да осы қыстақтар қатарына жатады. Алайда жүзімі мен миуасы басқа қыстақтағыдай болmas. Бірақ ауасының сафтығының оған қатысы жоқ. Иәмәған тауы қары мол тау.

Сталиф қыстағындағы қыстақ өзге көп жерлерде бола ма, мәлім емес. Үлкен өзен қыстақтың ішінен ағады. Өзеннің екі қапталында бақтар бар. Суының сүйкітынынан мұз сандықты қажет етпейді. Көбіне мәлдір болып тұрады. Бұл қыстақта «әйдік бақ» атты бақ болған. Ол бақты Ұлықбек мырза иесінен тартып алған. Мен иелеріне құнын төлеп сатып алғанмын. Бақтың айналасында биік шынарлар егілген. Шынар ағаштарының түбі жап-жасыл, көлеңкелі алаңқай мекен. Бақтың ортасынан бір диірмен суы тұракты ағып тұрады. Бұл арық жағасында, бақтың ортасында шынарлар мен өзге ағаштар өсіп тұр. Бұрын бұл арық иіріліп, жөн-жосықсыз ағып жататын еді. Мен бұл арықты түп-түзу етіп, жөнге келтіруге бұйрық бердім. Солай жасалды. Тәп-тәуір, өте көрікті жерге айналды. [187]

Бұл қыстақтардан тәмендеу жазықтан екі-үш шақырым жоғары жақтағы бектерде таудың түбінде бір бұлақ орналасқан. Оны «серуендеуші қожа» дейді. Бұлақта және бұлақтың төңірегінде үш тұр ағаш бар. Бұлақтың ортасында қалың шынар ағаштары орналасқан, жұмсақ көлеңкесі бар. Бұлақтың екі жағында тау түбіндегі төбелерде қалың емен ағашы бар. Осы екі бөлек емен ағашынан басқа Кабулдың батысындағы тауда емен ағашы мұлдем жоқ. Бұлақтың алдында жазық

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

жағында қалың балдыр тоғайы бар. Бұл уәлаятта осындай балдыр тоғайынан өзге тоғай мүлдем жоқ делінеді. Бұл үш түрлі ағаш яғни шынар, емен, балдыр үш әзиздің кереметі болған. Сол себепті оларға «серуендеушілер» атын теңеп қойған.

Бұл бұлақтың айналасын мен таспен қаптаттым. Бұлақты әк және цементпен он да он қары көлемінде жасаттым. Бұл бұлақтың төрт жағында төртбұрышты кереует сияқты алаң жасаттым. Бәрі балдыр тоғайға қарап тұр. Балдыр гүлі бүршік атқан кезде бұндай жер әлемде бола ма, мәлім емес. Сары гүлі бар балдыр өте көп өседі. Сары гүлді балдыр мен қызыл гүлді балдыр тау бөктерінде бірге ашылады.

Бұл бұлақтың онтүстік-батысында бір шатқалдан ұдайы жарым дірмен су ағып жатады. Бұл суға мен арық қаздырып «серуендеушілердің» онтүстік-батыс жағындағы төбенің үстіне тартқыздым. Төбенің үстінде үлкен дөңгеленген құмбез салдырдым. Кұмбездің айналасына түгелдей ағаш талдары егілген. Аса көрікті мекен болған. Бұл құмбезден жоғарырақ төбенің жанында жузім бағын салдырдым. Бұл арықтың тарихының әбжет есебі бойынша «көніл арық» (جوی خوش) сөзі таңдалды. Ол 925 жылмен төң келеді. (әбжет: есептеу кестесі. Онда араб таңбасының әр әрпінің қандай санмен төң келетіні белгіленген- Ауд).

Тағы Ләһугәр түмені бар. Оның үлкен қыстағы «дөңгелек» (چرخ) деп аталағы. Әзірет Маулана Жақып әулие осы қыстақтан шыққан. Молдазада молда мен Осман да осыннан. Сәжвәнд да Ләһугәр қыстағының бірі. Қожа Ахмет пен қожа Жұніс те осы Сәжвәндтен шыққан. Шарықтың [188] бақтары қалың. Ләһугәрдің өзге қыстактарында жеміс бағы өспейді. Ләһугәрдің елін «ауған шал» деп атайды.

Тағы бір уәлаят Газна. Кейбіреулер түмен деп те айтады. Сәбүктеңін мен Сұлтан Газнауидың әүлеттерінің астанасы Газна болған екен. Кейбіреулер де Газнада өсіп-жетілген. Сұлтан Шаһабеддин ғуридың да астанасы Газна болған. Сұлтан Шаһабеддинды «Табақат насыри» кітабында және кейбір үндінің тарихи кітаптарында «Мұәззеддин» деп жазылты.

Газна үшінші ықылымға жатады. Забыл деп те айтады. Забылстан уәлаяты осы. Кейбіреулер Қандаһарды да Забылстан құрамында дейді. Кабулдан батысқа қарай он төрт ағаш жол бар. Бұл жолдан барушылар таң атысымен Газнадан шығып, екі намаз арасында намаздыгерде Кабулға барып жетеді. Адинапурдан он үш ағаш жол бар. Жолының жамандығынан бір күнде Кабулға жету мүмкін емес.

Газна шағын уәлаят. Өзенінде төрт-бес диірменді қамтитын сұы бар. Газнаның шаһарының тағы төрт-бес қыстағы осы өзен сүйнан жайнап

тұр. Кабул жүзімінен Ғазна жүзімі тәуірлеу. Ғазна қауыны да Кабул қауынынан артықтау. Алмасы да жақсы. Үндістанға экспорттайды. Егін шаруасы аса мاشақаты зор шаруа. Қай мөлшерде егін салынатын болса, топырақ беті жыл сайын түгел жаңарып тұрады. Бірақ та Кабул егінінен Ғазна егінінің өнімі молырақ. Ғазнада марена егіледі. Оның барлығы Үндістанға жөнелтіледі. Бұл елдің тәуір өнімі марен-дүр. Ондағы далалықтары назара мен ауғандар. Кабулдың өнімдерінен Ғазна өнімдері қашанда арзандау. Ғазна елі қанапия мәзінебында таза мұсылман сенімін ұстанады. Олардың елінің көбісі үш айлық ораза ұстайды. Ал әйелдері қатты жабылып жүреді. [189]

Молла Әбдіраһман Ғазнаның ұлықтарының бірі еді. Ол данышпан адам еді. Ұдайы дәріс оқып жүретін. Өте діндар, таза, жамандықтан бойын аулақ ұстайтын адам еді. Насыр мырза өлген жылы Молла Әбдіраһман да дүниеден өткен екен.

Сұлтан Маһмұттың қабірі Ғазнаның ауданында, оның қабірін «рауза» (гүлзар) деп атайды. Ғазнаның жақсы жүзімі сол раузада өседі. Сұлтан Маһмұттың әuletтері Сұлтан Мәснұр пен Сұлтан Ибраһимнің қабірі де Ғазнада екен.

Мұбәрәк күт болған мазарлар Ғазнада көп. Кабул мен Ғазнаны жаулап алған жылы Кәнәт, Бәну, Дәшт, Ауғанстанды шауып, жаулап алып, қырғынға ұшыратып Дуки арқылы өтіп, Абистаданың маңынан өтіп Ғазнаға келдім. Сонда: «Ғазнаның қыстактарының бірінде бір мазар бар. Оның жанында салауат айтқанда қабір қозғалады», – деп айтты. Сонда барып көрдік. Қабірдің тербелгені сезілді. Кейін анық болды, оның көршілерінің айласы екен. Қабірдің үстіне бір жапқыш тесеп қойған. Әрқашан жапқыш қозғалса, жапқыштың қозғалысымен қабірдің де қозғалғаны сезіледі екен. Мен: «Жапқыштан жырақ тұрындар», – деп бүйірдым. Олар жырақтау тұрды. Сосын қаншама салауат айтса да, қабірде қозғалыс сезілмеді. Сосын: «Жапқышты алып тастап, қабірдің үстіне күмбез тұрғызындар», – деп бүйірдым. Жапқышты алып тастап, қабірдің үстіне күмбез орнатты. Көршілеріне ескертіп бұндай әрекеттен бас тартқыздым.

Ғазна шағын жер. Патшалар Үндістан мен Хорасанды жаулап алғанда, сондай үлken Хорасандарды жаулай келе не үшін бұндай шағын жерді астана қылады екен деп мен қашанда таңғалатын едім. Сұлтан Маһмұт билік құрған кезде бұл жерде үш-төрт бөгет болған еді. Бір бөгет осы Ғазна өзенінде, Ғазнадан үш ағаш жоғары солтустік жағында орналасқан. Сұлтан Маһмұт бір үлken бөгет салыпты, бұл бөгеттің биіктігі қырық-елу қары болған. Ұзындығы шамамен үш жүз қары болған. Суды сонда сақтап қажеттікке қарай егінге су жіберіп [190] тұрған екен. Әлаеддин Жаһансуз

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Фури осы уәлаятты жаулап алғанда бұл бөгетті бұзыпты. Сондай-ақ Сұлтан Маһмұттың әuletтерінің көптеген қабірлерін күйретіпті. Ғазна шаһарын ойрандап, отқа орапты. Ғазна тұрғындарын тонап, өлтіріп, қазага ұшыратып, бұзақылық жасаудан бір сәт тынбапты. Содан бері бұл бөгет бұзылып жатыр.

Үндістанды жаулап алған жылы бұл бөгетті жасау үшін қожа Кәланнан жәрдем жібердік. Тәнірінің ілтипатымен бұл бөгет абаттанады деген үміт бар. Тағы бір бөгет Сәхән. Ғазнаның шығысында. Бұл да Ғазнадан екі-үш ағаш жерде тұр. Бұл біраздан бері ойран болып тұр, жөндеуге де жарамсыз болыпты. Тағы бірі – Сәрде бөгеті. Бұл бөгет аbat күйінде тұр.

Кітаптарда жазғандай Ғазнада бір бұлақ бар. Егер бұл бұлаққа боқ пен өлік тасталса, сол кезде дауыл, топан, жауын, сел болады еken. Тарихқа тағы бір күә, үндінің ражасы Сәбүктегінді Ғазнада қоршап алғанда Сәбүктегін әлгі бұлаққа боқ мен өлік салындар деп бұйырыпты. Содан дауыл, топан, жауын, сел болыпты. Осы амалмен ол жаудың бетін қайтарыпты. Мен Ғазнаға қанша барып барлау жасасамда бұндай бұлақтың бар екендігінен белгі көре алмадым.

Бұл уәлаятта Ғазна мен Харезм сұық ауасымен танылған. Сондай Ирак, Әзірбайжанда Сұлтания мен Тәбриздің сұық ауасы мәшін болған.

Тағы бір Зәрмет түмені бар. Кабулдың онтүстігінде тұр. Ғазнаның онтүстік шығысында Кабулдан он екі-он үш ағаш және Ғазнадан жетісегіз ағаш жол бар. Сегіз қыстағы бар. Әкімшілік жері Гәрдиз. Гәрдиз қорғанының ішінде көбінесе үш-төрт қабат үйлер бар. Гәрдиз жұрты мықтылықтан кенде емес. Гәрдиз жұрты Насыр мырзамен шайқасқанда мырзаны әжептәуір әбігерге салды. [191]

Зәрмет елі «ауған шал» жұрты-дүр. Егін мен егіншілік қылады. Онда ағаш, бақ, гүлзарлар болмайды. Бұл түменнің онтүстігінде тау бар. Беркістан тауы делінеді. Бұл таудың етегінің биік жерінде бұлақ бар. Шейх Мұхаммед Мұсылман қабірі осы жерде тұр.

Тағы бір түмені Фермұл. Шағын жері бар. Алмасы жаман емес, Мұлтан мен Үндістанға шығарады. Үндістанда ауған заманында құрмет көрген Шейх Мұхаммед Мұсылманның әuletі шейхзадар Фермулден шыққан.

Тағы бірі – Бәнгеш түмені. Тәнірегінде түгелдей ауғандық қарақшылар жүреді. Мәселен: Хукиани, Хәрлеші, Тури, Әндер сияқты қарақшылар бір аймаққа жиналған. Осы себептен көңілі қалап салық төлемейді. Мен үлкен істермен айналасып, мәселен: Қандаһар, Бәлх, Бадахшан, Үндістан жаулауды мақсат етіп жүргенде, Бәнгештің жаулап алынуына мұрша болмай қалған еді. Тәнірі ретін келтіріп мұрша тауып, Бәнгешті жаулағанда, ол жерді қарақшылардан тазартатынымыз анық.

Кабул бөлігінің бірі – Аласай бөлігі. Нәжраудан он сегіз-жыырма төрт шақырым жерде орналасқан. Шығыс жаққа Нәжрау жағынан түп-түзу келеді. Қүре деген жерге жеткенде, Аласай жақта кішірек асууды айналып, бұл жағы ыстық аймақ пен сүйк аймақ арасындағы қашықтықта Қүре асуы бар. Бұл асу ерте жазда құстардың өткелі болады. Нәжрауға қарасты Пешған елі осы асууда молынан құстарды аулап жатады. Асуудың шығысында жер-жерде тастан панажай жасап қойған. Құс аулаушы аңышылар әлгі панажайды отырып, торының бір үшін бес-алты қары жырақтау жерге бекітіп, тордың бір үшін жерге тасқа бастырып қояды. Ендігі бір үшін тордың жартысына дейін үш-төрт қары ағашқа байлап қояды. Ағаштың бір үшін панажайды отырган адамның қолында болады. Жасаған панажайының тесіктерінен қарап құстардың келуін күтеді. Құстар жақындалап келгенде, кенет торды көтереді. Құстар өздері зуылдан келіп торға кіре бастайды. Бұл амал арқылы құстарды ұстайды. Оны асыра сілтеп әңгіме қылады. Кейде сонша көп [192] құс ұсталғаннан оларды бауыздауға мұрша болмайды дегендей. Ол уәлаятта Аласай анары мәшһүр екен. Оның сапасы онша болмаса да, ол уәлаятта Аласай анарынан жақсы анар болмаған. Оның анарлары түгелдей Үндістанға шығарылады. Жұзімі де жаман емес. Нәжрау шарабынан гөрі Аласай шараптары күштірек һәм түсі шырайлырақ көрінеді. Тағы бір – Бедрау атты бөлігі бар. Аласайының жанында тұр. Мұнда миуда болмайды. Жер егушілер кәпірлер, астық егеді.

Алайда Хорасан мен Самарқандта түріктер және жергілікті далалықтар тұрады. Бұл уәлаяттың далалығы һазара мен ауғандар. Һазаралардан көпшілігі Сұлтан Мәснұд тайпасы тұрады. Ауғандардан көбірегі Мәһмәнд тайпалары тұрады.

Кабулдың қазынасы, уәлаят пен далалықтардан алынатын салықпен қамтамасыз етіледі. Жиналған салық көлемі сегіз жүз мың шарухияны құрайды.

Кабул уәлаятының шығыс жағындағы таулары екі түрге бөлінеді. Батыс жағындағы таулары да екі түрге бөлінеді. Әндәраб, Хаст, Бадахшанат тауларында тұластай арша өседі. Мол бұлақтары мен жұмсақ жоталы таулары бар. Тауының жотасында, жазығында шөп бірдей, жақсы өседі. Көптеген өсімдігінің жапырактары болады. Ол жылқыға өте жұғымды өсімдіктер. Әндіжан уәлаятында бұл шөпті «Ботка» дейді. Оны не себептен бұлай атағаны беймәлім. Мәлім болғаны бұл шөп өсімдік күйінде шығады. Сол үшін де шөптің орнына өсімдік деп атаған.

Хисар (Хисар), Хұтлан, Самарқанд, Ферғана және Моголстанның жайлаулары осы күйдегі жайлаулар сиякты. Өйткені Ферғана мен

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Моғолстанның жайлаулары бір-бірімен қатысы болмаса да, таулары мен жайлаулары біркелкі көрінеді.

Тағы да Нәжрау, Ләмәғанат, Бәжур, Сават тауларында қарағай, пини, емен, зәйтүн және сағыз қарағай өседі. Бұл таулардың шөбі өзге таулардың шөбіндегі емес, қалың [193] және биік болады. Бірақ құнарсызы шөп. Жылқыға да, қойға да нәрлі емес. Егер де ол таулар биік емес және көзге жұпның көрінетін болса да, ғажап берік таулар-дүр. Теп-тегіс жоталардай көрінеді, бірақ барлық жоталары да, тауы да бекем тастан тұратын жота мен тау. Әрбіреуінен аттап жүре алмайды. Бұл тауларда Үндістанның құстары мен жануарлары көп болады. Мәселен: тоты, қараторғай, тауыс, лужа, маймыл, көкала тұсті сиыр, қысқа аяқты бұғы және аталған жануарлардан басқа өзге түрдегі құстар мен жануарлар бар. Тіпті Үндістанда да ондай жануарлардың аты естілмейді.

Батыс жағындағы таулар: Зындандәре, Суфдәре, Гәрзаван, Ғәржестан таулары біркелкі таулар. Олардың шөптері көбінесе жазықты жерлерінде өседі. Ол таулардың тауы мен жотасында біркелкі шөп өспейді. Сондықтан қалың орманы, аршасы да болмайды. Бірақ шөбі жылқы мен қойға құнарлы. Бұл таулардың үсті түгелдей ат шаптыруға тегіс, қолайлы келеді. Бұл таулардың күігі де көп. Тек қана оның өзендері терең шатқалдарда, бір сүрлеумен ағады. Кез келген жерден төмен түсуге болмайды. Бір ғажабы барлық таулардың қыын өткелі биіктігінде болады, ал бұл тауларда алынбайтын жерлері төменгі жағында орныққаны таңғалдырады.

Гур, Гәзив, Һазара таулары да біркелкі таулар. Жайлауы жазықта болады. Таулардың ағашы да азғана. Арша ағашы тіпті жоқ. Бірақ шөбі жылқы мен қойға құнарлы. Күігі де баршылық. Айтқанымыздай, тауларының асау өткелдері төменгі жағында болады.

Сондай-ак Исмаил, Дәшт, Дуки және Ауғанстан таулары біркелкі таулар. Шөбі аласа һәм аз болады. Суы жарамсыз. Ағашсыз, көріксіз жарамас таулар. [194]

Таулары елдеріне сәйкес келіп тұр. «Тең болмағанша, тұс болмас» депті. Әлемде түрпатсыз түрдегі таулар аз болады.

Кабулда қар өте көп жауады. Бірақ жақсы отындары баршылық. Өрі жақын маңнан табылады. Бір күнде барып алып келуге болады. Отындары майлы қарағай, емен, бадам ағашы, қырқант ағаштарынан-дүр. Бұлардың ең тәуірі майлы қарағай отыны. Жарқырап жанады. Шоғы да жарқын. Еменнің де отыны біраз түтетіп жанғаны болмаса, тәуір отын. Бірақ солғын жанады, шоғы мол болады. Емен ағашында бір керемет қасиет бар. Еменнің жасыл жапырақты бұтақтарына от қойсаңыз ғажап шытырладап жанады. Сонда бұтақ басынан аяғына дейін шытырдай бір

мезгілде лаулап тұрады. Бұл ағаштың жанғаны өте тамаша көніл көтеруге ұласады. Бадам ағашы басқа ағаштардан көбірек және ауқымдырақ пайдаланылады. Шоғы баянды емес. Қырқант аласа, тікенді ағаш. Оның ылғалы да, құргағы да тең жанады. Ғазна елі түгелдей осы отынды пайдаланады.

Кабул уәлаяты таулардың арасында орналасқан. Жонышқа төселген көпірдей таулары бар. Таулар арасында түп-түзу жазықтар бар. Көптеген қыстактар мен аbat елді мекендер осы аралықта орналасқан. Кіті мен ауы аздау. Күз бен жазда қызыл киік пен арқар қыстауға, жайлауға өтерде белгілі сүрлеулері бар. Аңға әуестенген жігіттер аң аулаушы иттерімен олардың өткелдерін тосып киік аулайды. Кіші Кабул мен Сұрхаб жақтарда құлан да бар. Бірақ ақ киік мұлдем жоқ. Ғазнаның ақ киігі де, құланы да бар. Ғазнаның семіз ақ киігі өзге жерде сирек болады.

Жаз айларында Кабулда құс аулайтын мекендер көп болады. Құстарының басым көпшілігі Баран өзенінің бойынан өтеді. Өйткені ол өзеннің шығысында да, батыс жағында да таулар бар. Содан жердің тура жолы Баран өзенінің жағалауы болып тұр. Бір биік асу Үндікеш асуы-дүр, [195] өзге асу жоқ. Осы себептен барлық құстар осы бағытпен өтеді. Егер де Үндікеш асуының үстінде жел болса немесе бұл болған болса, құстар өте алмас еді. Содан барлығы Баран түзіне қонар еді. Бұндай кездे сол өнірдің тұрғындары молынан құс аулауға кірісетін болады.

Баран жағасына қыстың соңына таман үйрек қаптап кетеді, өте семіз болады. Одан кейін тырна, көккүтан сияқты ірі құстардың қалың тобы есепсіз келіп жатады. Баран жағасында аушылар тор құрып тырна құстарын молынан аулайды. Сондай-ақ тор арқылы ауқар, қырқыра мен құтан сияқты құстарды көтеп аулап жатады. Бұл тәсілмен құс аулау тұрақты қолданылмайды. Құс аулаудың негізгі тәсілі былай болған: бір кез атымтай ұзындығы жіңішке жіппен іске кіріседі. Бұл жіптің бір ұшын найза басына байлайды. Ендігі ұшын мүйізден жасалған шығыршықты білектің ұзындығындағы бір таяққа өткізеді. Содан соң жіпті әлті таяқшаның басынан бастап, аяғына дейін орайды. Сонда шығыршық қуысында оқ тұрады. Содан шығыршықты қолға алып келе жатқан құстың алдына тосқан оқ атылады. Құстың қанатына не мойнына тиеді. Шығыршықпен құс құлайды. Баран елі түгелдей осы тәсілмен құс аулайды.

Бірақ бұл тәсілмен құс аулаудың машақаты өте көп. Ол үшін жауынды құн немесе қаранды тұн керек. Бұндай түндерде құстар жыртқыш жануарлардан сақтанып таң атқанша тынбай және үздіксіз ұша береді һәм төмөннен үшады. Тұн мезгілінде құстардың ұшу бағыты өзендер бойы болады. Өйткені ағар су қарандыда сылбыр үнімен көрінеді. Құстар

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

қорыққаннан судан жоғары бірде төмен жағында ұшып жүріп, әрі-бері келіп-кете береді. Аушылар сол сәтте ауын жолына тосады. Мен бір рет түнде жіппен ауға кірісken едім, жіп үзіліп қалды. Ауланған құс та табылмай қалды. Таң атқан соң құс пен үзілген жіпті тауып алыш келді. Осы тәсілмен барап елі ауқарды молынан аулайды. [196]

Ауқардың қанатынан бас киім тігіледі. Кабулдан Ирак пен Хорасанға баратын тауарлардың бірі – әлгі бас киім-дүр.

Тағы бірі – аңшы құлдар. Олар екі-үш жұз отбасынан тұрады. Темір бек әулеттерінің біреуі осы құлдарды мұлтан және соның төңірегінен көшіріп алыш келген. Олардың бар уақыты құс аулаумен өтеді. Олар тоспа жасап, ұзын сырық байлап көлдің ортасына тор қойып, түрлі құстарды аулайды. Немесе жеке аңшылар да құс аулайды. Баранның отырықшы елі жіп тастап, тұзак құрып түрлі әдіс арқылы құстардың әртүрлісін аулап жатады.

Осы маусымда Баран өзені балықтың өткелі болады. Тор салыш немесе тоқыма шыбық байлап көп балық аулайды. Тағы да күз кезінде «құйрықты құлан» деген шөп болады. Ол шөп әбден жетіліп, кемеліне жетіп, гүлдеп бүршік атып дәнге айналғанда, оның он-он екі будасын тағы да «көк шибақтың» жиырма-отыз будасын өзеннің бас жағына алыш келіп, ұсақтан суға тастайды. Шөптер суға аға бастауымен іісін алған балықтар мас бола бастайды. Аушы мас болған балықты аулайды. Өзеннің төмендеу жағының бір қолайлы жеріне тоқыма шыбықтарды байлап қояды. Шыбық байлау былай болады: бармақтай тал шыбықтардан тоқыма шыбық тоқиды. Бұл тоқыма шыбықты судың құйылатын бір қуыс жеріне орнатады. Оның айналасын таспен қоршайды. Содан ағып жатқан су осы қуысқа құйылады. Сонда су төмен қарай құйылып жатқанда мас балықтар онымен төменгі ауға түсе бастайды. Балық тоқыма шыбықта қамалып қалады. Сосын ондай мас балықтарды аушы жоғары жақта тұрып, қолына түсіре береді. Бұл әдіспен мол балық ауланады. Сол үшін Гүлбаһар өзенінде де, Пәрван өзенінде де, Стилаф өзенінде де осы тәсілмен балық ауланады.

Тағысы қыста Ләмәғанатта таңқаларлық түрде балық ауланады. Өзеннің су құйылатын жерлерінде ор бар жерінің шұңқырын тереңдетіп, ошақтың аяқтарында етіп таспен қалап тастайды. Бұл жерден төменірек су өтуге бір тесік қалдырады. Әлгі есіктен өзге ешбір жерден балық кіріп шыға [197] алмайды. Бұл қаланған тастың үстінен су ағады, содан балық үясы жасалған болады. Қыста балық керек болған кезде, осы шұңқырдың бірін ашып қалғанда, қырық-елу балық кез келген уақытта жиналып тұрады. Бұл түрлі ашылатын шұңқырлардың белгілі жерлері болады. Ол шұңқырдың бір есігінен басқа айналасы түгелдей жабылып, үстін күріш

сабанымен жауып, оның үстіне тас қояды. Шұңқырдың ішіне шыбық тоқымасын тоқып, екі басын бір жерге қатты байлап тастайды. Тағы оның ішінен бірдеме шыбықпен тоқып біріктіреді. Сонда оның ауыз жағы әлгі шыбық тоқымамен бірдей болады. Оның ұзындығы бұрынғы тоқыманың жартысындай болып, ішкі жақтағы ауызы тар болады. Бұл кезде балық ішкі тоқыманың ішкі аузынан кіріп, үлкен тоқыманың ішіне кіріп кетеді. Үлкен тоқыманың төменгі ауызы сонымен жабылып, балық шыға алмай қалады. Өйткені іштегі тоқыманың ішкі ауызы төменде тұр. Балық жоғарғы ауыздан кіріп, ішкі ауыздан бір-бірден өтеді. Бұл ішкі ауыздың шыбықтарының ұшы бір ауызға бағытталып тұрады, бұл ауыздан өткен балық үлкен тоқыманың ішіне кіріп, шығар ауызды өзі бекітіп тұрады. Содан балық шыға алмайды. Балық кері қайтса, кіші тоқыманың ішкі ауызының өткір ұшынан өте алмай қалады. Өйткені бұл тоқыманы әуелгі қойылған есік бекітіп тұр. Балық ұясының үстін ашады. Төнірегі күріш сабанымен жабылған. Сөйтіп, бұл шұңқырға қамалған балықтар ауланады. Ал қашамын деген балық айтылған тоқымаға түсіп, сонда ауланады. Бұл тәсілмен балық аулау өзге жерде кездескен емес.

Кабулды жауап алғаннан бірнеше күн өткеннен соң Мұқимға Қандаһарға кетуге рұқсат сұрады. Ол уәде беріп, келісімшартқа келгені үшін, барлық кіші-қара, киім-кешек, тауарларымен сау-саламат әкесі, ағасы жаққа кетуге рұқсат бердім. [198]

Мұқимға рұқсат бергеннен кейін Кабул уәлаятын мырзаларға, қонақ бектерге бөліп бердім. Ғазна мен оған қарасты аймақтарды Жаһангир мырзага бердік. Нингір түмені, Мендравер, Нұр шатқалы, Кенер шатқалы, Нұргұл және Шағансарайды Насыр мырзага бердім.

Өзімменен қазақылықтарда бірге болып келген бектер мен жігіттердің кейбіріне қыстақ пен тұрақты иелік ететін жер мүлкін бердім. Бірақ уәлаятты тұтас ешкімге бермедім. Алайда жалғыз бұл рет емес, қашанда тәнірі тағала дәулет бергенде, қонақ, жат бектерге, жігіттерге қызметіне қарап сый бергенмін. Сонда ол менің байырғы таныс, жерлес Әндіжандық азаматтардан оларға артықтау, жақсылай қарағаным еді. Соған қарамастан бәле болған бір ғажабы қашанда ел мен туралы өсек айтып, ғайбаттап жатады. Мені байырғы адамдары мен Әндіжандық жерлестерінен басқаға ілтипат көрсетпей алалайды деп сөз қылады. Соған бір мысал бар: «**дүшпан не демес, тұске не кірмес**».

Қала қақпасын жаба аласың,

Қарсылас ауызын жаба алмайсың.

Самарқанд, Һисар (Хисар), Құндыздан ел мен ұлыс Кабул уәлаятына келіп жатты. Біз мынадай шешімге келдік: Кабул шағын жер. Қылыш үстінде тұр. Қала күн көретін жер емес. Барша елге жәрдем беріп тұру

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

мүмкін емес. Біздің ел мен ұлыстың отбасыларына біраз астық беріп тұруға болады. Ал жауынгерлік пен шапқыншылыққа жарамды атқа қонарлар өздерінің қамын жесін деген сөзге тоқтап, Кабул мен Ғазна уәлаяты мен оларға қарасты аймақтарға отыз мың қыруар астық беруді жүктедік. Кабулдың табыс пен өнімдерінен алынған салықтың сонша көп болғанын білмегеніміз үшін уәлаяттың аса көп күйреуіне жол аштық. Осы кезде «бабыры графикасын» тапқанмын.

Назараның Сұлтан Мәсуди тайпасына көп мөлшерде қой, жылқы салығын бекіткенбіз. Оны жинаушы топты жібердік. Неше күннен соң жинаушылардан хабар келді: назаралар малды бермей асулық жасап жатыр екен. Бұдан бұрындау да неше рет Гәрдиз және [199] Ғазна жолдарын торуылдаған еді. Сол себептен Сұлтан Мәсуди назараларын шабуға аттандырдық. Майдан жолы арқылы келіп Нерх асуынан түнделетіп өтіп, таң намазы уақытында Чету маңында назараларды шаптық. Көніл көншітетіндей шабылмады. Одан «Тесіктас» жолы арқылы қайтып, Жаһангир мырзаға Ғазнаға баруға рұқсат берілді.

Кабулға жеткенде, Дария ханның ұлы Ер Үсейін Бәһира жақтан құлдыққа келді.

Неше күннен соң әскери жобаны кеңеске қойып, жер-су жайында білетін мамандарды төңірекке жіберіп, жан-жақты барлаттым. Олардың кейбірі далалық елді шабуылдайық десе, кейбірі – Бәнгешке жорық жасау ыңғайлы деді. Енді кейбірі – Үндістанға жорық жасауды жөн көрді. Кеңес Үндістанға жүруді макұлдады.

Шағбан айында күн дәлуде болады. Кабулдан Үндістанға бекем бел буып аттандық. Бадам бұлагы мен Жегдалик жолы арқылы арада алты қонып Адинапурге келдік. Ыстық аймақтың уәлаяттың және Үндістан өңірін ешқашан көрген емес едім. Нингнаһарға жеткенде өзге әлемнің елесі назарыма келді. Өсімдіктері, ағаштары, жан-жануары, құстары өзгеше, елұлысының салт-рәсімі де өзгеше екен. Бізді қайран қалдырды, шын мәнінде қайран қалатында жайы бартұғын.

Насыр мырза ілгерірек уәлаятқа келген еді. Адинапурға келіп қызмет қылды. Ол түзден келген руластар мен малдарын қыстауға алып баруды жөн көріп, барлығы көшіп Ләмәғанатқа келіп еді. Олардың әскерлері және артта қалған әскерлері бір-екі күн сол төңіректе тоқтап, өзімізге келіп қосылып, «Шани арықтан» өтіп, төмендеу Қос-құмбездеге аялдадық. Насыр мырза уәлаяттан нөкерлеріне бірдемелер жеткізіп, екі-үш күн кейінрек келейін деп Қос-құмбезден рұқсат сұрап қалды. [200]

Қос-құмбезден шығып, Ыстық бұлаққа жеткенде, маған гагиян тайпасының ұлықтарынан Пәхи атты керуен басшысын алып келді. Жол

тану мақсатында Пәхиді жолсерік етуді жөн көрдік. Біз бір-екі көшпен Хейбәрден өтіп Жамға жетіп қос тіктік.

Күре-кетри жайында мактауын естіген едім. Мұнда иогтар мен үнділердің бір ғибадатханасы бар екен. Жырақ жерлерден келіп Қүрекетриде шаш пен сақалдарын қыргызады екен. Жайға жеткенде, Беграмды көруге аттандым. Үлкен бір ағашты көріп, Беграмның төңірегінде серуендедім. Бастығы Мәлік Әбусаид Кәмәри еді. Одан қаншама Қүрекетриді сұрасақ та қайда екенін айтпай қойды. Амалсыз ордаға қайтып бара жатқанда жақындал қалғанда, қожа Мұхаммед Әминге айтыпты: Күре-кетри Беграмның жанында екен. Бірақ онда: «тар үңгір, қауіпті жер болғаны үшін айтпадым», – депті. Қожа оңбағандық жасап, енді оның айтқанын айтып берді. Құн кеш болып қалған еді және ол жерден ұзақ жол жүріп кеткен едік. Қайта орала алмадық.

Осы қоныста кеңес құрып, жолымыз Синд өзенінен өтеді ме, әрі қарай қай жаққа бет алады дегенді кеңестік. Бақи Шағаниан: бұл өзеннен өтпейақ осы жерде бір қонып Қөһат деген бір жерге баруға болады. Онда байлығы мол қалың ел бар. Сөйтіп, бірнеше кабулдықтарды жанына ертіп маған алып келді. Олар да оның сезін растанап, сол әңгімені айтып тұрды. Мен бұл жерлерді ешқашан естіген де емеспін. Осындау үлкен қария адам Қөһет жаққа баруды жөн көріп отырған соң, әрі өз сезін раставу үшін бірнеше жер танитын адамдарды алып келіп куәлік бергізіп отырғандықтан өзеннен өтуді дөғарып, Үндістан сапарын тоқтатып Жамнан көшіп Бара өзенінен өтіп, Мұхаммед Пәх Дабани асуына жақын манда қос тіктік.

Сол кезде Гигиани ауғандары Пәршауда болатын. Олар біздің әскерден уайымдап тау етегіне қарай тартып кетті. Гигианилардың үлкендерінен Хұсрау гагиани осы жұртқа келіп бізге қызмет жасады. Оны да Пәхимен бірге жол көрсетуші болуын жөн көріп, жолсерік еттік. [201]

Бұл қоныстан түн ортасында шығып, күн шыға Мұхаммед Пәх асуынан өтіп таңғы астан кейін Қөһетқа шабуыл жасадық. Қөптеп сиыр мен өгізді қолға түсірдік. Ауғандардан көп тұтқынға түсті, тұтқындарды түгелдей босатып жібердік. Олардың үйлерінде астық молынан бартұғын. Шапқыншы тобымыз Синд өзеніне дейін шауып, бір қонып келіп бізге қосылды. Бақи Шағаниан айтқандай, әскерлерге айтарлықтай олжа үлеспеді. Бақи бұл талпынысынан ұялыңқырап қалды.

Қөһетте екі тәулік түнеп, шапқыншыларды да жиып қай жаққа жүру керектігін кеңестік. Мынадай шешімге тоқтадық: Бәнгеш пен Бәну маңайындағы ауғандарды шауып, Нәғәр жолы арқылы немесе Фермұл жолы арқылы қайтатын болдық.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Дария ханының ұлы Ер Үсейін Кабулға қызмет жасауға келген еді. Ол менен: «Дәлезак, Жүсіп Зәби, Гагианиға бұйрық беріп, менің сөзімнен шықпастай тындасын десеніз, Синд өзенінің ар жағына барып патша қылышын сонда жеткізсем» деп өтініш айтты. Оның мұддесіне қарай бұйрық беріп, Қоһаттен шығуға рұқсат бердім.

Қоһаттен шығып, Һәнгү жолы арқылы жоғары Бәнгеш жаққа бет алдық. Қоһат пен Һәнгудың арасында бір шатқал бартұғын, тау жолының екі жағы да осы шатқалдан өтеді. Біз шығып, осы шатқалға кіргенде Қоһат пен сол төңіректегі ауғандар бәрі жиналып шатқалдың екі жағында, тау үстіне шығып айғай-шу сала бастады. Мәлік Әбусайд Кәмәри барлық ауғандарды жақсы білетін еді. Біздің бұл жүргісімізде жолбасшы сол еді. Ол: «Ілгерірек жолдың оң жағында бір оқшау тау бар. Ауғандар егер де осы таудан сол оқшау тауға өтсе, оларды басқа таудан барып қоршап алуға болады», – деді. Тәңірі ретін келтіріп бұл ауғандар бұрылып барып, сол оқшау тауға барып шықты. Біз бір топ жігіттерді дереу екі тау арасындағы асууды алындар деп жібердік. Басқа әскерлерге бұйрық берілді: Бұл жақтан, [202] тұс-тұсынан жүріп ауғандардың жазасын беріңдер деп бұйырдым. Ауғандар тұстұсынан қоршауға алынғаннан ұрыса алмай қалды. Бір сәтте жұз-жұз елу ауғанды шапқылап алып, кейбірін тірі, көбісінің басын кесіп алып келді.

Ауғандар ұрысуға қауқарсыз болса да, жауларының алдына шөп тістеп келеді еken. Яғни мен сениң «өгізінмін», (اوینگ) дегендей. Бұл салтты сонда көрдім. Әлсіз болған ауғандар шөп тістеп алдыма келді. Тірі қалып, келгендерінің басын кесіп, сол қоныста бастарынан мұнара тұрғызылды.

Таңертең ол жерден шығып, Һәнгүға қос тіктік. Бұл өнірде ауғандар таудың бір жотасын пана тұтты. Панажай (سنگر) сөзін Кабулға келгенде естідім. Бұл ел тауда бекінгенді «пана тұту» дейді еken. Әскерлер жеткенде ауғандар панажайларын қоршап жұз-екі жұз асау ауғандардың басын кесіп алып келді. Мұнда да бас мұнарасы тұрғызылды.

Һәнгудан шығып бір түнеп жоғары Бәнгештің аяқ жағы Тіл деген жерге тоқтадық. Бұл жерде де әскерлер сол маңайдағы ауғандарды шауып барып қайтты. Бір панажайдан шапқыншы жеңілірек құтылыпты.

Мұнан шығып, жолсыз бағытта жүріп арада бір түнеп, ертең таңертең бір түп іннен еніп ұзын да ұзақ шатқалдан өтіп, Бәнуге келіп аялдадық. Әскерлер, түйе мен аттар да бұл иінде, шатқалда аса көп қиналды. Қолдарына тұсқен өгіз олжаларының көбісі сонда қалды. Негізгі көвшіліктің жолы оң қол жақта екі шақырым жерде еken. Бірақ бұл жол, атқа арналған жол емес еken. Қойшы мен шопан кейде үйірін, отарын осы жол және шатқалынан өткізетін болғандықтан «қой лиар» деп атаған. Жол сөзі ауған тілінде «лиар» делінеді. Жолбасшы Мәлік Әбусайд Кәмәри еді.

Әскерлердің көбісі жолдан адасқандарын Мәлік Әбусайд Кәмәриден көрген еді. [203]

Бәнгеш пен Нәғәр тауларынан өткенде, Бәну түп-түзу жерде орналасқан екен. Бәнгештің солтүстігінде Нәғәр таулары тұр. Бәнгеш өзені Бәну тауынан бастау алады. Бәну осы өзеннің суымен жайнап тұр. Оның оңтүстігінде Жубара мен Синд өзендері бар. Шығысында Динкут, батысында жазық дала бар, оны Базар hәм Так деп те айтады. Ауған тайпаларынан курани, киеви, сур, иса хил, ниязи осы уәляятта тұрады екен.

Бәнуге жеткенде: «Түздегі тайпалар солтүстік тауларды пана тұтқан екен», – деп хабар келді. Жаһангир мырзаға әскерді басқартып жөнелттік. Киеви панажайында болған екен. Сонда барып бір сэтте басып алып, оларды қырып салып көбінің басын кесіп алып келді. Әскерлерге ақ кебіннен мол келді. Бәнуда бастан мұнара түрғызылды. Бұл панажай алынғаннан соң Киевидің ұлықтарынан Шади хан атты біреу қызметке аузына шөп тістеп келді. Сол үшін оның тұтқындағы адамдарын кешіріп, босаттым.

Көннен шапқанда Бәнгеш, Бәну төнірегіндегі ауғандарды шауып, Нәғәр жолы арқылы немесе Фермұл жолы арқылы қайтыныз деп тапсырған едік. Бәнуді шапқаннан кейін жер-су жайын білетін адамдар: «Жазық дала жақын тұр, елінің халық саны көп, жолы да тәуір. Фермұлға алып барады», – деді. Сөзіне қарап жазық даланың елін шауып, оның жолы арқылы шығып, таңертең одан шығып осы өзеннің жағасында Иса-хейлдің қыстағына аялдадық. Иса-хейл хабардар болып, Чубара тауларының бектеріне қос тікті. Шапқыншы тобымыз тауларға барып Иса-хейлдің бір панажайын қоршап қой, отар сиыры мен маталарын алып келді. Сол кеште Иса-хейлдің ауғандары түнгі жорыққа шықты. Ол жорықта аса сақтық жасаған едік. Еш нәрсе қыла алмады.

Біздің сақтық шарамыз соншалық еді, оң қанат, сол қанат, орта шептегі әрқайсысы тасадан тасаға жасырынып, әр топ қаруланып өз тұсын күзетіп, жаяу қостың төнірегіне шатыр тігіп, бір оқ атым жерден жырақтау шығып, түн бойы сонда болды. [204]

Кеш сайын осы бүйрық бойынша барлық әскерлер шығатын болды. Ішкі әскерлерден үш-төртеуі қолдарына шам алып кеш сайын жүріп-тұратын.

Мен де бір рет шығып едім. Шықпаған адамның мұрнын тесіп, әскери қосты айналтып шығатын едік.

Оң қанатта Жаһангир мырза, Бақи Шағаниан, Шерім Тағай, Сейіт Үсейін Әкбәр және тағы кейбір жігіттер болды. Сол қанатта Мырза хан, Әбдіраззақ мырза, Қасым бек тағы кейбір бектер болды. Орта шептегі ұлық

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

бектерден араларында адам болмады, бәрі ішкі бектерден еді. Ереуілде кіші аға Сейіт Қасым Бағы Аллаберді тағы кейбір бектер болды. Әскерді алты бөлікке бөлгөн еді. Әр бөлікке бір тәуліктө күзет кезегі тиетін еді.

Біз ол қоныстан шығып, батысқа қарай жүріп жазық дала арқылы Бәнудің арасында бір сусыз сайға тоқтадық. Әскерлер сайды қазып, өздерін және отарын сумен қамтамасыз етті. Бұл сайды бір қары немесе бір жарым қары қазса, су шығады екен. Мен неге жалғыз осы сайдан мұнша су шығады десем, Үндістанның барлық сай-саласының осындай қасиеті бар, бір қарыбір жарым қары қазса су шығады. Бұл ғажап құдірет қой, Үндістанда теңіз сүйнан басқа ағыс сүзы болмайды. Өзендері жоқ жерде жері су астына жақын тұрады.

Осындай құрғақ сайдан таң сәріде шығып, намаздыгерде жазық даладағы қыстаққа аялдадық. Салт атты әскерлер бізге ұласты. Шапқыншы тобы бірнеше қыстағын шауып отар қой, мата, жылқы алып келді. Бұл кешті таңға дейін, таңнан түске дейін кейін қалған жүк тиеген отар, түйе, жаяу әскерлер жалап-жайпап келді. Бүгін де осында тұрақтады, шапқыншы топ жазық даладағы қыстақтарға барып өгіз берін көйді айдалап келді. Сонымен ауған саудагерлеріне жолығып молынан ақ мата, дәру шөптер, қант, набат, асыл тұқымды аттар мен саудаға арналған жылқыларды олжалап алып келді. Қожа Қызыры Наужани ауған саудагерлерінің арасында мәшшүр және беделді саудагер болатын, оның басын кесіп алып келді. Шерім Тағай шапқыншылардың артынан барып еді бір [205] жаяу ауған Шерім Тағаймен бетпе-бет келіп қалып, Шерім Тағайдың сұқ бармағын шауып тастапты.

Келесі күні таңертең қоныстан шығып, жазық даланың қыстауларының аралығына жақынырақ жерге аялдадық. Одан шығып Гүмәл өзенінің жағасына тоқтадық. Жазық даладан Газна жаққа екі жол шығады екен. Бірі – «Тесік тас» жолы Бөректен етіп Фермулге барады, тағы бірі – Гүмәл өзенін жағалап Бөрекке жетпей бұл да Фермулға ұласады. Гүмәл жолын кейбіреулер қоштамады. Жазық далаға жеткенде екі-үш күн қатарынан жаңбыр жауды. Гүмәл өзені асып-тасыды, содан қобалжумен өткел тауып өттік. Жол білуші адамдар: «Гүмәл жолында бұл өзенді бірнеше рет кешу керек. Егер де су бұдан да молырақ болса, өту қыын болады», – деді. Бұл жолға да күдік пайда болды. Әзірше әңгіменің бір түйінін таппаған едік. Таң сәріде дауылдан даңғыра шалдырып, ат үстіне отырған соң әңгіменің тоқетерін айттып, қайсы жолмен жүретінімізге ат үстінде кенесіп шешімге келейік деген ойда едім. Ораза айт күні еді. Мен айттың ғұсылын алып жатқан едім.

Жаһангир мырза мен бектер әңгімелесіп тұрған. Олардың кейбірі айтып жатты: жазық даланың батысындағы таудың аты Меһтәр Сүлейман тауы делінеді екен. Осы тау даала мен Дукидың арасында екен. Тұмсығынан бастап жүретін болсақ түп-тұзу жол екен. Тек қана оның бірекі көш айырмасы бар. Кеңестің ойы осыған тоқтап, тұмсық жолына шешім қабылдады. Мен ғұсыл алыш болғанша әскерлер барлығы тұмсық жолға бет түзеп алыш, көбісі Гүмәл өзенінен өтіп тұр екен. Бұл жолды бұрын көрмеген едік, әйтеуір жолдың алыс-жақынын білмейтін біреудің оттаған сөзіне еріп бұл жолға бастадық. Айт намазын Гүмәл өзенінің жағасында оқыдық. Наурыз айтының басталу күні де таяп келген еді. айырма бір-екі күн еді. Бұл тақырыпқа қатысты мына ғазалды жырлап едім: [206]

Жаңа айда жар жұзін көріп ел шат мейрамдар,

Маган жұз бер қасыңды айыра беру айы да қамдұр.

Наурыз жұзіне қауышқан айтты Бабыр ганибет көр,

Мұнан жақсы болмас, болса жұз наурыз мейрамдар.

Гүмәл өзенінен өтіп, онтүстік жакқа қарай тау етегі арқылы жүрдік. Екіш шақырым жүрген едік, көзі қанталаған бірнеше ауған тау етегіндегі жоталардан көріне бастады. Аттың шылбырын босатып сол жаққа бет алдық. Көбісі қаша жөнелді. Кейбірі отыз-қырық топ болып тау етегіндегі биіктері мен белдеуіне бекінді. Бір ауған бір таудың төбесінде тұрған еді. Оның аргы жағы құз болу керек, кетер жері болмаған сияқты. Сұлтанқұлы Шанақ төбеге атпен шығып, шабысып алды. Менің жанымда көрінер жасаған ісі осы болды. Осы ісі себепті оған ілтипат көрсетіп, шенін өсірдім.

Тағы бір таудың асуында Құтлық Қадам бір ауғанмен шабысып, тартысып жатқанда он-он екі қары жерден ұшып түскен болса да, әлгі ауғаның басын кесіп алыш келді.

Тағы бір таудың үстінде бір ауғанмен ұстасып, алышып тау үстінен бірге төмен қарай домалап жарты шеніне дейін жетіп тоқтағанда, оның да басын кесіп алыш келді. Бұл ауғандардан тұтқын аса көп болды. Бәрін босатып жібердім.

Жазық даладан көшіп, Меһтәр Сүлейман тауының етегінің онтүстік бағытына қарай жүріп, ұш тәулік түнеп Синд өзенінің жағасындағы Мұлтанға қарасты қыстақтар арқылы Диган шағын ауданына аялдадық. Біз барғанда оның тұрғындары қайықтарға мініп өзеннен өтті. Кейбіреулері өздері суға түсіп, жузіп өтті. Осы ауданының қарсысында бір арал бар еді. Артта қалған тұрғындар сол аралдан көрінді. Әскерлердің көбісі атқаруымен өзеннен өтті. Бірнеше адам суға батты. Менің нөкерлерімнен: Құл Ахмет Арық, Меһтәр Фарраш еді. Жаһангир

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

мырзаның нөкерлерінен Қайтпас Тұрғымен [207] суға батты. Бұл аралда әскерлерге біраз киімкешек, ұсақ-түйек бірдемелер қолдарына түсті. Бұл өнірдің тұрғындарының бәрі қайыққа отырып, Синд өзенінің ар жағына өтіп кетті.

Осы аралдың қарсыына өткендердің бір тобы, терендігіне сеніп, қылыштарын қолдарына алып әрі-бері сермен, бұландаға бастады. Арапта өткендерден Құл Байәзид Бекауыл жалғыз өзі, жайдақ атпен оларға қарсы шығуға өзін өзенге салды. Араптың қарсы жағындағы су терендігі екі-үш есе болған еді. Бұл жақтан атын суға салып жүздіріп, ол жақтағыларға бір оқ атым жақын қалды. Өзенде атының да біраз қиналғаны байқалды. Бір сүт ұрттамындау уақыт аялдады. Артынан ешкім көмекке келе қойған жоқ. Және көмек келетіндегі ықтималы да жоқ еді. Сондықтан олардың үстіне лап берді. Ол бір-екі оқ атып, болдыра алмады. Сосын ауғандар қаша берді. Құл Байәзид жалғыз өзі, жайдақ атпен, көмексіз Синд өзеніндей үлкен судан жүзіп, арғы жаққа өтіп жауларды қашырып жерлерін алып нағыз ерлік іс жасады.

Асудан ауғандарды қашырганнан кейін, әскерлер өзеннен өтіп, мата, отар малдарды олжаға алыш келді. Құл Байәзид бұдан да бұрын қызметтер жасап, ерлік жасап бірнеше рет өзін көрсеткен еді. Ол үшін де ілтиппаттар мен шапағатқа бөлөнген еді. Оны кәдімгі сендіретін ерлігі үшін ерекше «бекауыл» мәртебесіне жеткізген едім. Осы істері үшін оған біраз ілтиппат пен құрмет көрсеткен болдым. Алайда айтқанымдай ол, шын мәнінде, сонша рақмет пен құрметке лайық адам еді. Тағы екі көш Синд өзенін жағалап өзеннің тәмен жағына қарай бетtedі. Әскерлер шапқындық жасайжасай аттарын әбден қажытты. Шапқында қолдарына құнды дүние тиген жоқ, бәрі өгіздер еді. Жазық далада тек қой олжаласа, кейбір жерде мата сияқты бірдемелер әскерлердің үлесі болды. Жазық даладан өткен соң өзге бірдеме болған жоқ. Синд өзені [208] жағасындағы көштер әлгіндей болды. Сонда әрбір шапқыншы үш жүз өгіз, төрт жүз өгіз алыш келіп тұрды. Алыш келген малдарының көптігі сонша, қостарында әкелген малдарына тең қалыш қалған екен.

Үш көш Синд өзенінің жағасы арқылы келдік. Үш көштен кейін Піркен мазары қарсыынан Синд өзенінен алыштап, Піркен мазарына жетіп аялдадық. Әскерлердің кейбірі мазардағы көршілерімізге маза бермей қойды. Сол үшін біреуін жазалап парша-паршасын шығарттым. Бұл мазарлық Үндістанда өте абырой беделге ие болатын мекен еді. Меңтәр Сүлейман тауының жалғасқан тауларының етегінде орналасқан екен.

Бұл мазарлықтан шығып төбе үстіне шықтық. Ол жерден шығып, Дуки уәлаятына қарасты өзенге аялдадық. Осы қоныстан көшкенде, Шаһ бектің нөкери Фазыл Көкілтас Севи қаласының әкімі еді. Ол жиырма шақты

адамды қарауылдауға аттандырған еді, соларды біздің адамдар тұтқындан алып келді. Сол кезде күдік тудыратын еш нәрсе байқалмағаны үшін атпен қаруларымен коя бердік.

Бір түнеп Дуки қыстағынан Шоталы деген қыстақтың жақын маңына аялдадық. Синд өзенінің ар жағында да, Синд өзенінің жағасында да тынбай шапқыншылық жасады. Аттарға жердегі бүршік атып жатқан арпабидайының бой көрсеткені үшін жем-шөп жеткілікті болды. Соның арқасында аттар қалжырамады. Синд өзенінен Піркен жаққа қарай шыққанымызда ондай көгілдір алаң жоқ еді. Бірақ екі-үш көшке азынаулақ астық егістік табылып жатса да, атқа жем боларлық азық табылмайтын еді. Осы қоныстарда әскерлер аттарын қалдыра бастады.

Шоталыдан өтіп, аялдаған қоныста жүк артатын есек те болмаған соң менің де шатырым сонда қалды. Сол кеште әлгі қоныста жаңбырыдың сонша көп жауғандығынан шатыр ішін тізеге дейін су басып кетті. Біз паластарды бір-бірінің үстіне қойып жинап, биіктетіп соның үстінде отырдық. Бұл кеште осындай қыын жағдайда таң атқызыдық. [209]

Тағы екі көштен соң Жаһангир мырза келіп құлағыма сыйырлады: «Оңаша сөзім бар», – деді. Оңаша қалдық. Ол: «Бақи Шағаниан маған келіп: Патшаны жеті-сегіз яки он адаммен рұқсат беріп, Синд өзенінен өткізіп сізді патша көтерейік», – деді деп айтты. Мен: «Бұл кенесте кімдер болды?», – дедім. Ол: «Маған қазір ғана Бақи айтты, өзгесін білмедім», – деп жауап бердім. Мен: «Ендеше өзгелерін тексеріп көріңіз, мүмкін Сейіт Үсейін Әкбәр, Сұлтан Әлі Шеңра тағы кейбір Хұсрау Шани бектің бектер begi, жігіттері болған болар», – дедім. Шын мәнінде, Жаһангир мырза бұл жерде аса жақсылыққа барды, туыстық міндетін орындалды. Жаһангир мырзаның бұл ісі, менің ана бір жасаған ісімнің қайтарымы еді. Құхмәртте бұл да осы сорлы ерсұмақтың алдауы мен арбауына түсіп қалған еді.

Ол қоныстан көшіп тағы бір қоныска қос тіккенде, аттары жарайтын әскерлерді Жаһангир мырзаға бастатып, сол аймақта отыратын ауғандарды шауып келуге жібердік. Бұл жүртта әскерлердің аттары титықтап қала бастады. Бұл күнде жалғаса берді. Екі жұз ат, үш жұз ат қала беретін еді. Нағыз тіс қаққан жауынгерлер жаяулай бастады. Шаһ Маһмұт оғланшы менің шынықкан ішкі жауынгерлерімнің аты да болдырып қалып қалғанда, ол да жаяу қалды. Ғазнаға жеткенше әскерлердің аттары осындай қалауқатта болды.

Үш-төрт көштен кейін Жаһангир мырза бір топ ауғандарды шауып, бір отар қойды алып келді. Бір-екі көштен кейін «тынық суға» жеттік. Таңырқарлық су назарға түсті, сол жактағы жазық дала мұлдем көрінбейді. Су аспанмен жалғасып түргандай көрінеді. Судың бұл

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

жағындағы таулар мен төбелер бір түрмен көрінсе, судың қарсы жағындағы тау мен төбелер асылып тұргандай көрініп тұр. Мұндағы жиналған сулар Кетеваз даласының, Зұрмет жазығының, Газна өзенінің, Қарабақ алаңқайының [210] көктемгі жаңбыр селдерінің, жаз айларында су ұлғайғанда егістіктерден артылған сулардың жиынтығы екен.

«Тынық сұнының» екі шақырым маңына жеткенде ғажап көрініске күә болдық, әрқашан әлгі су мен аспанның арасындағы жиек қып-қызыл болып көрініп, жоғалып тұрады. Жақындан барғанымызды, бұл жағдайының не болғанына қанық болдық. Бағлан қаздар екен. Сандары он мың не жиырма мыңнан аса көп бағлан қаздардың қалың тобы ұшып, қанат қаққанда қызыл қанаттары кейде көрініп, кейде ғайып болып әлгі көріністі тудырып отырады екен.

Ол суда тек бұл құстар ғана емес, басқа да түрлі құстар есепсіз кездеседі. Су жағасында қалың құстың жұмыртқасы жиналады. Осы судың жиегінен құстардың жұмыртқасын жинауға келген екі ауған, бізді көрісімен өздерін суға қойып жіберді. Біздің бірнеше адам бір шақырымдай жерден қуып барып алып келді. Айтайын дегенім, адамдар мұнша жолға барған болса да, судың тереңдігі бір қалышты аттың қарнына дейін жетіп тұр. Тұз жерде болғандықтан судың тереңдігі онша емес.

Кетеваз даласының «тынық сұына» келіп құйылатын өзеннің жағасына келіп аялдадық. Бұл өзен құрғақ өзен, мұнда мұлдем су ақпайды, неше рет бұл жерден өткенбіз, ешқашан бұл өзенде ағып жатқан су көрмеппіз. Бұл ретте жаздың жауындарының салдарынан бұл өзенге біршама су келіп тұрғандықтан өтуге өткел таба алмадық. Судың ағысы онша енді болмаса да, өте терең болды. Барлық ат пен түйені жүздіріп өткіздік. Кейбір заттарды арқанға байлап қарсы бетке тартып алдық.

Бұл өзеннен өтіп, Көненан арқылы Сәрдебәндиден өтіп, Газнаға келдік. Жаһангир мырза бір-екі күн қонақасы жасап, ас тартып, сыйлықтан берді.

Осы жылды көптеген өзендер асып-тасып жатты. Сондықтан Жақып ауылының өзеннін өте алмас едік. Мен көлге жасатқан қайықты тауып Кәмери қарсысында Жақып өзеніне салындар, ел қайықпен өтетін болады. Сөйтіп, Сәжавәнд асуынан [211] асып, бірынғай келіп Кәмериден қайықпен өзеннен өтіп, Зеиһажжа айында Кабулға келдік. Сейіт Жүсіп бек бірнеше күн бұрынырақ бүйрекінің шаншуының зардабынан тәнірінің құзырына кеткен екен.

Насыр мырза: «Осы уәлаяттардан жауынгерлерге бірдемелер жинап, екіүш күннен кейінрек келіп сізге қосылармын», – деп рұқсат сұрап, Қоскүмбезде қалған еді. Насыр мырза бізден айырылған соң Нұр шатқалы жұртына бірнеше күн бағынбаған топқа қарсы әскерлерін жөнелтті. Нұр

шатқалы қорғанының беріктігі және жерлері күріш егістігі болғандығы салдарынан бор тауы жүріп-тұруға ыңғайсыз екенін бұрында айтқан едік.

Бұл қосынның сардары Фәзли әскери сақтық жасамай, мұндағы сүрлеу жол және бор тау жерде сергелден күйде жүртты шапқынға ұшыратқан. Нұр шатқалындағы адамдар тауға шығып, ыдырай түсken шапқыншыларды қуып шықты, қалғандары да төзе алмай, қаша бастады. Шапқыншылардың бір тобын өлтіріп, көп мөлшерде ат пен қару-жарақ қолға түсірді. Ол қосынның сардары Фәзлидей адам болғаны үшін, оның жағдайы осындай болмақ. Осы себептен бе, немесе Насыр мырзаның көңілінде бір реніш болған ба, әйтеуір ол біздің соңымыздан келмей, қалып қойды.

Тағы Әйюбтың ұлдары Жұсіп пен Бәһлүлдегі бұзақы, бүлікші, менмен, тәқаппар адамдар болмаған шығар. Мен Әлигар уәлаятын Жұсіпке, Әлішенг уәлаятын Бәһлүлге беріп едім. Бұлар да уәлаяттарынан бірдемелерді алышп, Насыр мырзамен келмекші болған. Насыр мырза келмегендіктен олар да келмей қойды. Осы қыста Насыр мырзаның дәмдес, сұхбаттасы болған екен. Және осы қыста Тәргелани ауғандарын шапты. Жаз бола аймақ пен тәңірегіне Нингәр мен Ләмәғанаттан қонып-көшіп жүрген барлық ел-ұлысының отбасылары мен малдарын көшіріп, Баран өзенінің жағасына алышп барды. [212]

Насыр мырза Баранмен сол өнірде болғанда Бадахшандықтар өзбектерді өлтіріп, өзбекке бірбеткейлік көрсеткен деген хабар келді. Оның мән-жайы былай болған: Шейбани хан Құндызыды Қамбар биге беріп, өзі Харезмге тартқан. Қамбар би Бадахшан тұрғындарына шапағат жасау үшін Мұхаммед Мәхдумидың Маһмұт атты ұлын Бадахшанға жөнелтеді.

Мұбарак шаңтың аталары Бадахшан шаңтарының бектерінен екен. Ол бас көтеріп Мәхдумидың ұлының және бірнеше өзбектің басын кесіп тастады. Мұбарак шаң осы оқиғадан кейін бұрын Шафтекар деп аталатын қорғанға бекініп, әлгі қорғанының есімін Зафар, яғни «Жеңіс» қорғаны деп ауыстырады.

Тағы бірі – Мұхаммед қорашы Хұсрау шаңтың бір қорашысы еді. Ол кезде Хәмленган оның қолында еді. Рустакта Шейбани ханның басқармасы мен бірнеше өзбекті өлтіріп, Хәмленганды қолға алышп бекітті. Зұбейр Рағидың да аталары патшалардың бектерінен еді. Ол да, Рағи да қарсы шықты. Хұсрау шаңтың бауыры Уәлидің нөкерлерінің бірі Жаңангер Түркмен еді. Ол да бұзықтық жасап, begіnen айырылып, бірнеше қалғанқашқан әскерлерді аймақтан топтастырып, бір бекініске бекінді. Насыр мырза бұл хабардан құлағдар болышп, Бадахшанды иемденуге бірнеше ақылсыз, топастың тұрткісі һәм алдауынан барлық

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

шұбыра қашқан елдің отбасылары мен малдарын көшіріп Шұбырту мен Аб шатқалы жолы арқылы сол жаққа қарай бет алды.

Хұсрау шаһ Ахмет Қасыммен бірге Ажардан қашып, Хорасан жаққа тартты. Жол бойында Бәдиң-заман мырза мен Зунұн бекке жолығып, бәрі бірге Һератқа (Герат) Сұлтан Үсейін мырзаның құзырына барды. Олар неше жыл бойы мырзага қарсылық көрсетіп, түрлі әдепсіздік жасаған еді. Бірақ олардан мырзаның көнілінде титтей де дақ қалмаған еді. [213]

Мұның барлығы менің себебімнен қорлық пен сорлылыққа тіреліп мырзага барды. Мен егер де Хұсрау шаңты нөкерлерінен айырып, осындай әлсіз күйге түсірмеген болсам және Кабулды Зунұнның ұлы Мұқимнан тартып алмағанымда, олардың Сұлтан Үсейін мырзаның алдына барып, оны көрулере мүмкін болmas еді. Бәдиң-заманда бұлардың уысында еді. Олардың сөздерінен асып әрекет жасамайтын. Сұлтан Үсейін мырза бәріне жақсылық жасап, олардың жасаған жамандықтарын бетіне баспағаны былай тұрсын, тіпті оларға сыйлықтар да берді.

Хұсрау шаһ біраз уақыттан кейін, өз уәлаяттарына кетуге рұқсат сұрады: «Мен барсам уәлаяттарымды қайтарып аламын», – деді. Бірақ ол осы рет Һератқа (Герат) қарусыз, есепсіз келген еді. Сол үшін оның рұқсатына тұлкібұлаң көрсетіп жатты. Оның рұқсаты түрлі айла-шараға тап болған сайын ол рұқсат сұрауын қайталап тұрды. Ол аса табандылық көрсете берген соң, Мұхаммед Бұрындық міnez көрсетіп жауап берді. Сонда ол: «Сен отыз мың нөкеріңмен бар уәлаяттарды қолында ұстап тұрған едің, сонда не істей алдың? Ал енді бес жұз адамыңмен өзбектің билігіндегі уәлаяттарға не қыла аласың?», – деп айтқан еді. Хұсрау шаңқа қаншама үтіттер жасалып, ақылға қонымды сөздер айтылды. Бірақ ажал жеткен соң оның ешбірі әсер етпей қойды. Айтқан сайын көбірек табандылық танытты. Ақырында рұқсат берілді. Үш-төрт жұз адаммен тұра Данана шекарасына тартып кетті.

Сол кезде Насыр мырза сол жақтан өтіп бара жатқан еді, Хұсрау шаһ та келіп, Насыр мырзага Данана маңында жолығып қалды. Бадахшан сардарлары Насыр мырзаның жалғыз өзінің болуын қалаған еді, Хұсрау шаңтың қалауы болмаған еді. Насыр мырза қанша тырысып, Хұсрау шаңқа таулы аймақта барған жөн деп түсіндіргісі келсе де, ол риза болмады. Хұсрау шаһ өз ойында Насыр мырзаны баспалдақтай пайдаланып, сауыттарын киіспіп, соғысып барып айрылысты. Насыр мырза Бадахшанға қарай тартты. Хұсрау шаһ бытырап жүрген сергелден адамдарды жинап, жақсы-жаман мың адаммен Құндызды қоршау мақсатымен келіп Қожа Шартаққа екі ағаш жердегі мекенге аялдады. [214]

Мұхаммед Шейбани хан Әндіжанда Сұлтан Ахмет Тәнбәлды алып, Һисар (Хисар) жаққа бет алғанда, оның қарсыластары ұрыссыз, талассыз уәляятын тастан шықты. Шейбани хан Һисарға (Хисар) келді, Һисарда (Хисар) Шерім Шеһра және бір топ шыныққан жігіттері бартұғын. Олар бектер уәляятын тастан кетсе де, Һисарды (Хисар) бермеуге бекінді. Шейбани хан Һисар (хисар) қоршауын Қамза Сұлтан мен Мәһди Сұлтанға тапсырып, өзі Құндызыга барып інісі Маһмұт Сұлтанға Құндыз үәляятин берді. Өзі тоқтаусыз Харезмге Шын Сопының үстіне бет алды. Самарқандқа жетпей жатып, інісі Сұлтан Маһмұт Құндызыда өлді. Құндызыды Қамбар би Мәрвейге тапсырды.

Хұсрау шаһ келген кезде Құндыз Қамбар бидің қолында еді. Қамбар би артынша Қамза Сұлтанға және өзге қалған Сұлтандарға жаушылар жіберіп көмек сұрады. Қамза Сұлтан Аму жағасына сарайға келіп әскерді ұлдары мен бектерге басқартып Құндызыға жөнелтті. Олар жеткенде, Хұсрау шаһ пен адамдары алдынан шығып, ұрыса да алмай қалды. Жалқау ерсымак қаша да алмады. Сол кезде Қамза Сұлтанның жауынгерлері оны аттан түсірді. Оның жиыны Ахмет Қасым, Шерім Шеһра тағы басқа тіс қаққан жігіттерін өлтірді. Хұсрау шаңты Құндызыға алыш келіп, басын кесіп, Харезмге Шейбани ханның алдына жіберді.

Хұсрау шаңтың айтуынша, ол Құндыз маңына келісімен қасындағы нөкерлерінің құлық-мінезі өзгешерек болды. Көбісі бөлініп Қожа Риваж және сол жақтарға қарай тарап кетті. Менің қасымда көбірегі Хұсрау шаңтың нөкерлері еді. Моголдар жақсы, менімен бір бағытта ынтымақта қызмет жасады. Хұсрау шаңтың хабары жеткен соң, отқа су құйғандай басылып қалды. [215]

Тоғыз жұз он бірінші жылдың оқиғалары (1505-1506)

Мұхаррам айында менің анам Құтлық Нигар ханым іш сүзек ауруына шалдықты. Оның тамырынан қан алынды, бірақ жеткіліксіз болды. Сейіт емші деп танылған бір хорасандық емші бар еді. Хорасанның емшілік дәстүрі бойынша қарбыз берді, ажалы келіп тұрган екен, алты күннен соң сенбі күні тәнірінің рақметіне қауышты. Ұлықбек мырза тау етегінде бақ ішінде гимарат тұрғызған еді, бақтың аты «Наурыздық» болатын. Оның мұрагерлерінен рұқсат алыш, жексенбі күні әлгі баққа мәйітін алыш барып мен және Қасым Көкілтас топыраққа тапсырдық.

Біз аза тұтып жүрген бұл күндері Кіші Хан дәдем, Алша хан мен әжем Исан Дәulet begімнің дүние салғанын маған естіртті. Анамның қырқы жасалып еді. Хорасаннан хандардың шешесі Шаһ begім, менің нағашым

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Сұлтан Ахмет мырзаның әйелі Mehr Нигар ханым, Мұхаммед Үсейін көреген дүғлат келді. Жоқтаулар айтылып, айрылудың оты лаулап тұрды.

Аза тұту рәсімі орындалған соң ас берілді, пақырлар мен кедейлерге де ас таратылды. Кеткендердің аруағына дұға оқылып, құран қатым бағышталды. Көңілдерінен мұны басылып, қара қайғысынан ажырап, бұл шаруадан құтылған соң, Бақи Шағанианның құлшынысымен Қадаһарға қарай жорыққа аттандық.

Сапар барысында Қос-нәдір алаңқайына келіп аялдаған едім, менің қызыым көтерілді. Ғажап бір мазасыздық болып еді. Мені қаншама тырысып оятса да, тағы дереу көзім үйқыға кете берді, төрт-бес күннен соң тәуір болдым.]216]

Осы кезде онда жер сілкінің болды. Қорғанның дуалдары, бақтың тамдарының көбісі жығылып, қалада, қыстақтарда көптеген үй жермен жексен болып, үй мен там астында қалып өлгендер өте көп болды. Иәмәған кентінің үйлері түгелдей жығылды. Жетпіс-сексен тәжірибелі ауылнайлар там астында қалып өлді. Иәмәған мен Биіктүт арасында бір парша жер ені бір үлкен тас атымдай болған, ұшып бір оқ атымдай төменге барып түсті. Тастың ұшқан жерінің орнынан бұлақтар пайда болды. Әстерғәштанның алаңға дейінгі аралығында шамамен алты-жеті ағаш жол бартұғын. Жердің жарылғаны соншалық кейбір тұстары пілдің биіктігіндей ойылған еді. Кейбір жері пілдің бойынан алса болса, кейбір жерлерге адам сыйып кететін еді. Жер сілкінің болған заманда барлық тауладың басынан шаң бұрқ ете түсті.

Нұролла даңғырашы қасымда жүріп саз (музыка аспабы. – Ауд.) шалатын еді. Даңғырадан басқа тағы бір саз аспабы жанында болған. Сол кезде екі аспабын да қолына алды, сонда еріксіз саздары бір-бірімен қабысып шалына бастады.

Жаһангир мырза төбедегі Ұлықбек мырза салған ғимараттың бір үйінің сәкісінде отырған еді. Жер сілкінің болғанда өзі жерге қарай секіргенде жарақат алмай аман құтылды. Жаһангир мырзаның жақындарынан бір кісі сол үйдің жоғарғы қабатында болған. Сол қабатта үйдің төбесі үстіне құлаған екен, тәнірі сақтап еш жері зақым алмаған. Төбедегі үйлердің басым көвшілігі түп-түзу қалған. Сол күні отыз үш рет жер сілкінді. Бір айға дейін тәулік бойы екі-үш рет жер сілкініп тұрды. Қорғанның дуал мен мұнараларының сынып-қираған жерлерін жөндеуге бектер мен әскерлерге бұйрық бердім. Олар шамамен жиырма күн не бір ай көлемінде барлық ынта-жігермен қорғанның тесік-тесігін бүтіндел жамап қойды.

Бұрын Қадаһар жаққа жорық жасамақ болғанда, менің мазасыз болғанымнан және жер сілкінің салдарынан кейінге қалып еді. Енді

сырқатты бастан өткізіп, қорғандағы жер сілкінісінің зардабын жойып, бұрынғы жорыққа [217] табанды түрде дайын болдық. Әзірше Қандаһарға жай барамыз ба, әлде шапқын жасау үшін тау мен түзді шарлаймыз ба, оған шешім қабылдаған жоқ едік. Шениздің түбіне қос тіккенде, Жаһангир мырза мен бектерді шақырып, бас қосып кеңестік. Кеңесте Құлатқа жорық жасауға қарап алынды. Жаһангир мырза мен Бақи Шағаниан бұл жорыққа көбірек ынталы болды. Тазыға жеткен кезде, Шерәлі Шеһра, Кішік Бақи дуана және бірнеше кісінің қашатын қиялы бар екенінен хабардар болып, оларды тұтқынға алдық. Шерәлі Шеһрадан түрлі бүліктер, жамандықтар менің жанымда қызмет жасап жүрген кезде де көрінген еді. Менің жанымнан кеткен кезде де мына уәлаят, ана уәлаятта жүріп өзінің жаман істерін тастамай жалғастырып жүрген еді. Сол үшін оған өлім жазасын бердім. Өзгелерінің ат пен қару-жарагын алып қойдық. Құлатқа жеткенде қару-жарақсыз барымен әр тараптан соғысқа кірестік. Кескілескен шайқас болды. Қожа Кәланның ағасы Кішік бек аса ер жігіт еді, неше рет менің алдымда қылыштасып шабысқан еді. Әйтеуір, осы кезде айтылып тұр. Құлаттың онтүстік-батыс жағындағы мұнарадан жабысып, жоғары өрмелеп бара жатқанда көзіне найза сұғылады. Бір-екі күннен кейін, Құлатты жаулап алғаннан соң осы жарамен жүріп кетті. Кішік Бақи дуана Шерәлімен қашпақ болып, ұсталып қалған еді. Бұл шайқаста әлгі ұтынан арылу үшін дайындалып қақпаның дуалының түбіне дейін барып, қамалға кірмек болды. Осы орайда тас тиіп жарақат алды. Тағы бір-екі кісімен бірге өлді.

Намаздыгерге шейін осы қарқынмен шайқас жүріп жатты. Жігіттер ұрысып, қиналып әлсірей түскен кезде ішкі қорғанушылар амандық тілеп, қорғанды тапсырды. Құлатты Зунұн Арғын Мұқимға тапсырған еді. Мұқимның нөкерлерінен Фәррох Арғын мен Қара Болат Құлатта екен. Олар садақ-қылыштарын мойындарына асып келді. Құнәларын кешірдік. Бұл қауымға кедергі болу менің мақсатым емес еді. Өзбектей жау жанымызда тұрғанда бұлай қырқысып жатсақ, [218] алыс-жақыннан көрген, естігендер не дейді? Бұл жорық Жаһангир мырза мен Бақи бектің қалауымен болған еді. Құлатты сақтап қалуды Жаһангир мырзаға міндетtedік, қабыл қылмады. Бақи да бұл жайында жақсы жауап таба қойған жоқ. Сонда Құлат қамалын осынша ұрысып, күшенип алғанымыздан не пайда болды. Құлаттан онтүстік бағытқа қарай Сәвасәнг және Алатау мен сол төңіректегі ауғандарды шауып Кабулға келдік.

Бақи Шағаниан Аму жағасына келіп бізге қосылғалы одан беделділеу, еріктілеу адам біздің арамызда болған жоқ. Әр сөз айтқанда, сөзі сөздей құпталып, әр іс жасағанда, ісі істей орындалып жүретін еді. Бірақ оған лайық болған қызмет және оған лайық болған адамгершілік ешқашан

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

бойынан көріне қоймады. Есесіне түрлі әдепсіздіктер мен жамандықтар оның мінезінен орын алғып тұрды. Сараң, дәрекі, арам пиғылды, жаман қарайтын, қыңыр адам еді. Оның сараптықтың соншалық Термезден келіп, ел-жұрты, мал-мұлқімен бізге қосылғанда өзіне тиісті қойының саны отызықтық мың болған еді. Әр қоның тіккен жерде біздің алдымыздан қалың қойларын отар-отар қылышпайтап өтетін. Сонда біздің жігіттер аштықтан азап тартып жүргенде бір қой бермеді. Ақыры Күхмәртке барғанда елу қой берді.

Алайда мені патша көтерген еді, даңғырасын өзінің есігінің алдында шалдырдық. Ешкіммен ашық емес еді, ешкімді көре алмайтын еді. Кабулдың салық табысында оның мөрі бар еді, мөрдің толық иесі Кабул әкімдігі және Пәнхір, Кеді назара, Күшкек, Есік билігі оның қолында еді. Соған да көңілі толмайтын, мұлдем ризалық пен шүкіршілігі жоқтуғын. Соған қарамастан небір пасықтық қиялдан ада емес-ти. Бұрын айтылды. Оны біз мұлдем сөз қылмадық, оның бетіне айтпадық. [219]

Соған қарамастан әрқашан назданып жүріп рұқсат сұрайды. Оның назын көтеріп, кешірім сұраумен оны ойынан бас тартқызатын едік. Бірекі күн басылып, тағы рұқсат сұрай бастайды, назы мен рұқсаты да шегінен асты, біз де оның құлық-мінезінен, іс-қимылынан жанымыз ауызымызға келіп, рұқсат бердік. Рұқсат сұраған соң өкініп, абыржы берді, бірақ пайдасы болмады. Маған адам жіберіп өкінішін айттырды. «Маған уәде берген едің гой, тоғыз қылмыс менен жасалғанша қудаланбайсын», – деп ескертті. Мен молда Бабадан он бір қылмысын бір-бірден ескертіп айтып жібердім. Мойындарды. Бала-шағасымен, мал-мұлқімен Үндістанға кетуіне рұқсат бердім. Өзінің бірнеше нәкерлері оны Хейбәр асуынан өткізіп қайтты. Бақи гагиани керуеніне ілесіп Ніл өзенінен өтті.

Ол кезде Дария ханның ұлы Жар Үсейін Кеші Кутте болатын. Ол Көннен алғып барған бүйіркіштердің құжат қылышпайтап делезак, жүсіп зәни тайпаларынан бір топ ауғандарды және жет, гүжраны тайпаларынан да бір топ адамды қосып алғып, топтастырған нәкерлерімен ісі-куші тонау, қарақшылық жасау еді. Бақидың жолға шыққан хабарын естіп, жолын тосып, Бақи мен нәқірлерін оңай алды. Бақиды өлтіріп, әйелін өзіне некеледі. Біз Бақиға еш жамандық жасамай қоя берген едік. Бірақ оның өз жамандығы алдына келіп, өз амалына кіріптар болды.

Сен жаман істеушіні тағдырына қоя бер,

Тағдыр саған кек алушы қызметкөр.

Бұл қыста бір-екі рет қар жауғанша Шарбақта отырдық. Біз Кабулға келгелі түркімен назарасы түрлі әдепсіздік пен қарақшылықтар қылышпайтты. Оларды шаппақ оймен қалада Ұлықбек мырзаның «Бостан сарай»

атты ғимаратында бас қосып, ол жерден шағбан айында түрікмен назарасын шабуға аттандық. Қош шатқал кіреберісінде Женгіліктеге азын-аулық һазараларға шабуыл жасап шаптық.

Қош шатқалының жақын маңында бір топ һазара жасырынып жатқан екен. Шейх Дәруіш Көкілтас көбіне қазақылықтар да болатын еді, қорбегі мансабына да [220] ие болатын. Садақты да құшті тартатын еді, оқты да жақсы ататын еді. Осындай табанды адам байқамай ұнғірге кіріп барғанында бір һазараның дәлдеген оғы қапыда ауызына тиіп, сол күні сол оқтың салдарынан өлді.

Түрікмен һазарасының басым көвшілігі Қош шатқалында қыстаған екен, олардың үстіне аттандық. Қош шатқалының орналасқан жерінен бір шақырымға жуық қашықта асу бартұғын. Жол таудың белдеуінде орналасқан. Жолдың төмен жағынан елу, алпыс қары жерде бір құз бар екен. Жолдың жоғары жағында да жалғызаяқ жол бар еді. Ол жолдан атты да отарда біреуден жүре алады. Бұл асудан намаздыгер мен намазшам арасында өттік. Бірақ һазара еліне жете алмай, бір жерде қондық. Һазараның бір семіз түйесін тауып алып келдік, оны сойып етінің бір бөлігінен көуап жасадық. Бір бөлігін легенге пісіріп, асып жедік. Бұндай дәмді түйенің етін ешқашан жеген жоқ едім. Кейбір қойдың етінен ажыратады.

Ол жерден таңертең ерте көшіп һазаралардың қыстауынан олардың қоныстарына қарай бет алдық. Бір бөлек қоныс бар еді, ілгеріден бір адам келді де: «Бір асуда һазаралар өзен өткелін ағаштармен бекітіп, жолды торып, ұрысуға дайын отыр», – деді. Мұны естісімізben біз жедел жүріп кеттік, біраз жол жүріп, һазаралар тосып тұрган жерге жеттік. Ол қыста қар өте көп жауған еді. Жолдан тыскары жерден жүру қын болатын. Өзен өткелдерінің бәріне мұз қатып, жауып тастаған еді. Бұл өзеннен мұз берінде қардың салдарынан жолсыз жерден өтуге болмайтын еді. Һазаралар бұл өзеннің бастауында жуан ағаштар кесіп, бөгет жасап тастаған. Өздері өзен өткелдері мен жағаларына атты және жаяу жауынгерлерін қойып, ұрысуға даяр тұр екен.

Мұхаммед Әлі Мұбәшер бек менің жаңадан ілтипатыма бөленген бектерімнен еді, аса ер мінезді, құрметке лайық, жақсы жігіт болатын. Ол қалқансыз ілгері жылжып, ағаш бұтақтарын салған [221] жолға бет алғанда оқ атылып ұртынан тиді, сол сәтте жан тапсырды. Біз жылдам келген едік, көбімізде қалқан мен сауыт жоқ еді. Бір-екі оқ зуылдан маңымыздан өтіп жатты. Ахмет Жүсіп бек сасқалақтан әр кез айтып жүргеніндей: «Сіз қалқансыз жалаңаш мұннан өтіп баrasыз, мен екі-үш оқтың басыңыздан өткенін көрдім», – деді. Мен: «Сіз ерлік жасай беріңіз, менің басымнан мұндай оқтың талайы өтті», – дедім.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Жағдай біркелкі жалғасып жатты. Тек қана оң қол жағымнан Қасым бек іздеушісі арқылы бұл өзеннен өткел тауып, одан кешіп, ат сала бергенде назаралар төзе алмай, қаша жөнеліп жағдай өзгере бастады. Жауынгерлер жаумен қолма-қол алысып, шегініп қашқандарын қуып ұстап алып аттан түсіріп жатты. Қасым бекке бұл ісі үшін Бәнгеш иелігін жүлде етіп сыйладым. Һатым қорбегі де бұл шайқаста жаман емес-ті. Сол себептен Шейх Дәруіш Көкілтастың қорбегілік шені Һатымға тарту етілді. Кепек Құли Баға да бұл шайқаста жақсы ұрысқаны үшін бір кентті оған сыйладым. Сұлтан Құли Шанақ назаралардың сонына түскен еді, қар қалың болғандықтан тығырықтан шығу мүмкін емес-ті. Мен де жігіттердің ізінен жүріп кеттім.

Назаралардың қыстауларының жақын маңында қой мен жылқыларына тап болдық. Мен өзім төрт-бес жұз қой және жиырма бес ат жинадым. Сұлтан Құли тағы екі-үш шапқыншы кісі маған таяу жерде еді. Мен екі рет өзім шапқыншылық жасадым. Бірі – осы рет, тағы бір ретте Хорасаннан келе жатқан түрікмен назараларды шауып, қалың қой мен ат алып келдім.

Назаралардың отбасылары, бала-шағалары жаяулап қарлы төбелерге шығып тұрды, біз де іздерінен қууға еріндік, күн де батып бара жатты. Кейін қайтып назаралардың үйіне орналастық. Бұл қыста қар өте көп жауды. Осы жерде жолда қардың қалындығы аттың қапталына дейін келетін. Кешкі күзет кезегіне шыққандар қардың қалындығынан таң атқанша ат үстінде күзетте тұратын еді. [222]

Ертеңгісін таңда кері қайтып, Қош шатқалдың ішіндегі назаралардың қыстауына бір түнеп, одан шығып Женгілекке қос тіктік. Жарак Тағай және кейбірі кейінірек келген еді, оларға: «Шейх Дәруішті оқпен атқан назараларды тауып алып келіңіз», – деп бүйірдым. Қанішер сорлылар үңгірде болған еken, Тағай тобы үңгір алдына барып, тұтін қойып, тұншығып сыртқа шыққан жетпіс-сексен назараларды тұтқыннады. Олардың басым көпшілігі қылышпен кесілді. Һазара жорығынан қайтып келген соң, Нәжрау елінен салық жинауға Баранның түбіндегі Ай-тоғды маңына аялдадық. Сол кезде Жаһангир мырза Фазнадан Ай-тоғды үңгіріне бізге қызмет көрсетуге келді. Осы арада рамазан айының он үшінші күнінде менін бүйірім қатты шанши түсті. Содан қырық күн бойы мені бір жақтан екінші жағыма ауыстырып тұруға бір кісіні қасыма қойып қойды.

Нәжрау шатқалдарынан Пышқан шатқалы әсіресе осы шатқалдағы Файын қыстағының ұлығы Үсейін Файни аға-інісімен сол аймақта тентектік пен бұзақылықтан аты мәшінр болған еді. Біз оларға қарсы Жаһангир мырзаға басқартып әскер шығардық. Қасым бек те оған әскерін

ертіп барды. Әскер олардың бекіністерін күштеп басып алыш, бір бөлігінің жазасын берді.

Менің қабынып кеткен бүйірімнен уайымдаң кереует сияқты бірдеме жасап, Баран жағасынан қалаға дейін көтеріп Бостан-сарайға алыш келді. Осы қыста бірнеше күн Бостан-сарайда тұрдым. Бұл мазасыздықтан құтылмастан бетімнің оң жағына сыздауық шықты. Оған біз соқтырдым. Бұл кесел үшін іш айдайтын дәрумен де іштім, сауығып Шарбаққа барып орналастым.

Жаһангир мырза қызметіме келді. Әйюб ұлдары Жұсіп пен Бәһлүл, Үсейін мырзаның қасына барғалы оны бүлікшілік пен бұзақылық істерге шығарумен айналысып кеткен. Бұл рет Жаһангир мырзаның мінезі бұрынғыдай емес-ті. Неше күннен кейін Тепеден көшіп, жылдам Газнаға тартты. Нани қорғанын алыш бірнеше адамдарын өлтіріп, елінің түгелдей [223] тұрғындарын талады. Содан кісі қарасын көшіріп, назара арасынан Бамиан тарапына беттеді. Тәңіріге айқын, менен және маған қатысты елден оны ренжітетіндегі ешбір іс жасалған не ешбір сөз айтылған жоқ еді.

Кейін естуімше, мынадай сөз Жаһангир мырзаның кетуіне себеп болған. Жаһангир мырза Газнаға келгенде, Қасым бек және бектер қарсы алыш отырған екен. Жаһангир мырза бөденеге құс салады екен. Әлгі құс аяғын бөденеге салғанда, бөдене өзін жерге тастап жібереді екен. Сонда айқай салып, шуылдап: «Алды ма? Алды ма?» дейді екен. Жанында отырған Қасым бек: «Жауды мұншама қорлауды қашан қоясың, алатын болар» деп үн қосады. Қасым бектің бұл сөзі пәленің басы болады. Жаһангир мырзаның кетуінің бір себебі осы Қасым бектің сөзін кекетті деп қабылдағаны екен. Тағы осындай бір-екі көңілін бұзып, сылтау болар жай сөздерге жабысып алыш кетуге себеп қылған екен.

Тағы Газнадан сол күйде шығып, назара арасынан өздерінің аймақтарына тартты. Сол кезде аймақ Насыр мырзадан бөлініп кеткен еді және өзбектердің билігіне өтпеген еді. Жаһангир мырза Бай, Әстераб және сол төніректегі жайлауларда аялдады.

Осы кездерде Сұлтан Үсейін мырза Мұхаммед Шейбани ханды қуып тастауға бекем бел буып, барлық балаларын шакыртыпты. Маған да Сейіт Сұлтан Әлі Хаббиннің ұлы Сейіт Әфзәлді жіберіп баруымды сұрапты. Хорасан жаққа сапар шегу біз үшін бірнеше себептен қажет болды. Бірі – Сұлтан Үсейін мырзадай Темір бектің орнына отырған ұлық патша жанжақтан ұлдары мен бектерін жинап жатқанда, Шейбани хандай жауға қарсы шығып жатқанда, ел-жүрг аяқпен барғанда біз баспен бару керекпіз. Ал ел-жүрг таяқ ұстап барғанда, біз тас алыш баруымыз керек. Енді осы Жаһангир мырза осыншама өкпе жаман көңілмен кеткенін

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

жүргінен сейілтуіміз керек немесе одан туындайтын заардың алдын алу керекпіз.

Осы жыл Шейбани хан Шын сопыны Харезмде он ай қоршауға алған еді. Бұл қоршау кезінде кескілескен шайқастар болды, Харезм жігіттері ерлікпен шайқасты, ешқандай аянбады. Олар садақ тартқанда әрбір жебесі [224] қалқаннан, сауыттан кейбір кезде екі сауыттан да өткізетіндей оқ жаудырып жатты. Он ай бойы қорғап тұрды. Еш жерден көмек келеді деген үміт болмады. Кейбір жылыңқы сұжүрек жігіттер өзбекпен келісіп, өзбекті қорғанға алды. Шын сопы бұл хабарды естіп өзі келіп қорғанға кірген өзбекті ұрып аттан түсірген кезде, өз садақшысы ту сыртынан оқ атып, өлді. Содан ұрысатын адам да қалмады. Шейбани жауынгерлері қорғанды жаулады. Тәңірінің рақымына бөленгей Шын сопы ерлікпен арпалыста бір сәтте аянған жоқ. Шейбани хан Харезмді алған соң Көлек биге тапсырып, өзі Самарқандқа тартты.

Осы жылдың ақыры зей-һәждже айында Сұлтан Үсейін мырза Шейбани ханға әскери жорыққа шығып, Баба-илаһиге жеткенде тәңірінің рақметіне қауышты.

Сұлтан Үсейін мырзаның туған күні мен тегі жайында: сегіз жұз қырық екіде Гератта Шаһрұх мырза заманында дүниеге келді. Сұлтан Үсейін мырзаның әкесі Мансұр. Мансұр Байқараның ұлы, Байқара Омар Шейхтың ұлы. Омар Шейх болса әмір Темірдің ұлы. Мансұр мырза мен Байқара мырза патшалық қылған емес. Сұлтан Үсейін мырзаның анасы Фируза begіm әмір Темірдің немересі болған. Сұлтан Үсейін мырза Мираншаш мырзаның да немере жиені болған еді.

Сұлтан Үсейін мырза екі жақтан да текті еді. Бекзат патша еді. Олар бірге туған екі ұл, екі қызы еді. Байқара мырза, Сұлтан Үсейін мырза, Әка begіm және Аһмет ханға тұрмысқа шыққан Бәтке begіm.

Байқар мырза Сұлтан Үсейін мырзадан үлкен нөкері болған еді. Бірақ патша тақта отырғанда жиынға қатыспайтын. Басқа уақытта екеуі бір төсекте отыратын. Байқара мырзага інісіне Бәлх уәлляятын берген еді. Бірнеше жыл Бәлхта билік құрды. Уш ұлы бар еді. Олар: Сұлтан Мұхаммед мырза, Сұлтан Уайыс мырза, Сұлтан Ескендір мырза.

Әка begіm Сұлтан Үсейін мырзаның әпкесі еді, Мираншаш мырзаның немересі Сұлтан Аһмет мырза алған. Кіші мырза атты бір ұлы бар еді, бұрындары нағашысына [225] қызмет жасады. Кейін әскери жұмысты тастанап, кітап оқуға кірісті. Фалым болғысы келеді екен дейтін, ақындық зауқы да болған, мына рубай сонікі:

*Өмір бойы өзімді жақсымын деп мақтагамын,
Тақұа жсолда жсүрмін деп көретінмін.*

Махаббатқа келгенде қай жақсы, қай тақуадан,

Аллаға міндетімді байқап қалдым сонда мен.

Молданың рубаиымен балама болып қалыпты. Өмірінің ақырында қажылыққа да барған. Бәдке begim де Сұлтан Үсейін мырзаның әпкесі еді, қазақылық кезінде Қажы-тархан ханы Аһмет ханға ұзатқан еді. Екі ұлы болған, Гератқа келіп көп уақыт Сұлтан Үсейін мырзаның қызметінде болған еді.

Сұлтан Үсейін мырзаның түр-келбеті: қыық көзді, арыстан денелі, кіші бойлы еді. Белінен төменірек жіңішке еді. Егде тартқан ақсақал болған жасында шырайлы, қызыл-жасыл түстен жібек киім киетін. Қара қозы терісінен бәрік немесе қалпақ киетін. Айт намазда кішілеу үш оралған селдені тәп-тәуір ширатып үкі тағып намазға баратын еді.

Сұлтан Үсейін мырзаның мінез-құлқы: Ол таққа отырғанда он екі имамға сыйынатын шииттік мәзінабқа сәйкес құтпа оқытпақ болды. Бірақ Әлішер Науай мен кейбіреулері оны бұл шешімінен бас тартқызды. Ол кейін барлық құш-жігерін сұнни мәзінабына сай жұмсады.

Буындарының сырқатына байланысты намаз оқи алмайтын, ораза да ұстамайтын. Сөзқұмар, көңілді адам еді. Мінезі біршама жеңілtek болатын, әнгімесі де мінезіндей болатын. Кейбір істерде шаригатты қатты ұстанатын еді. Мәселен, бір рет ұлы бір кісіні өлтіріп қойғаны үшін оны өлген кісінің туыс-агайындарына құнын алуға тапсырып, сот алдына жібереді.

Ол таққа отырған кезден бастап алты-жеті жыл тәубеде еді. Одан кейін ішімдік іше бастады. Қырық жылға жуық Хорасанда патша болған, ішпеген күні жоқ болатын. [226] Бірақ намаздыгерден кейін ішуге бастайтын еді. Және ешқашан таңтертең бас жазуға ішпейтін. Оның ұлдары, барлық әскерлері және қалалықтар осы күйде болатын, той-думан мен пасықтық істерді жасайтын еді.

Батыр және ер мінезді адам болған, өзінің қылышы қолынан түспейтін, әр болған шайқаста қылышын қынынан бірнеше рет суырып алып, қылыштасатын еді. Темір бектің ұрпақтарынан ол сияқты семсерлесетін адам болғаны мәлім емес. Сұлтан Үсейін мырза қылыштасуда асқан шебер еді.

Өлең жинағы да болған, түркі өлендерін жазатын. Ақындық лақап есімі – Үсейни еді. Өлеңінің кейбір бәйіттері жаман емес-ті, бірақ оның өлең жинағындағы өлендерінің барлығы бір уәзін, яғни бір өлшеммен жырланған еді. Ол басшы да, салтанатқа ие ұлы патша да болған. Дегенмен балалар сияқты қошқар ұстап, кептер ұстап, кептер ойнататын еді. Және тауықты соғыстырып жүретін.

Сұлтан Үсейін мырзаның шайқас пен ұрыстары жайында:

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Қазақылықтарда бір рет Горган өзенінен жүзіп өтіп бір топ өзбектерді жақсы шауып келген еді.

Тағы бір рет Сұлтан Әбусайд мырза, Мұхаммед Әлі Бақшының басшылығымен үш мың адамды жорықта жіберген еді, Сұлтан Үсейін мырза алпыс жігітпен оларға тап болғанда оларға онды-солды соққы беріп, тас-талқанын шығарды. Сұлтан Үсейін мырзаның бір тамаша ісі осылай көрінді. Тағы бір ретте Астарабадта Сұлтан Маһмұт мырзамен ұрысып женіске жетті.

Сонымен қатар Астарабадта сәдлік Сәдұлы Үсейін Түрікменмен соғысып женді. Тағы бірде таққа отырғаннан соң Шынаранда Ядигар Мұхаммед мырзамен шайқасып женген еді.

Тағы да Сәрпол уәлаяты арқылы Мұрғабтан шабуылға шығып, Заған бағында Ядигар Мұхаммед мырзаны шарап ішіп отырғанда басып алды. Сол алғанымен Хорасанды қолға алды.

Тағы Әндухуд пен Шұбарған маңайындағы Сейда, Шекман да Сұлтан Маһмұт мырзамен соғысып женіске жетті. [227]

Тағы бірде Әбубекір мырза Ирактан келген қара қойлы түрікмендермен қосылып келіп Ұлықбек мырзаны Тәкана және Құмарда басып Кабулды жаулады. Ирак жағдайына уайымдаған ол Кабулды тастап Хейбәрден өтіп Хушаб арқылы Мұтан төңірегінен өтіп Сивеиден бір-ақ шықты. Одан барып Керманды жаулағаннан кейін өзін тоқтата алмай Хорасан уәлаятына кірді. Оны байқап Сұлтан Үсейін мырза қарсы шабуылға шығып оны тұтқынға алды.

Тағы Былшырақта бір ұлы Бәдін-заманды женді.

Тағы бірде Халуа бұлақта екі ұлы Әбіласан мырза мен Көбек мырзаны басты. Енді бір рет әскери жорықта шығып Құндызға келіп, қоршап ала алмай қайтып кетті.

Тағы бір рет Һисарды (Хисар) да қоршап ала алмай қайтты.

Тағы бір рет Зунұн бектің уәлаятына шабуыл жасады. Бөст әкімі Бөстті оған берді. Онда да еш нәрсе істей алмай Бөстті де тастап, қайтып кетті.

Сұлтан Үсейін мырзадай ер мінез, ұлық патша осы екі-үш шайқаста патшалық табандылығын орындаі алмай, еш нәрсе атқармай кері кетті.

Жаңа қоныс алаңқайға өз ұлы Бәдін-заман мен Зунұннің ұлы Шаң бек келген еді. Олармен соғысып женді. Әмбеттің оқиғасынан ғажап бір кездейсоқ іс орын алды. Сұлтан Үсейін мырзаның әскерінің саны аз болатын. Өйткені әскерінің басым көпшілігін Астарабад маңына жіберген еді. Сол соғыс болатын күні Астарабадқа кеткен әскерлер қайтып келіп оларға қосылды. Ана жақтан Сұлтан Мәснұр мырза Һисарды (Хисар) Байсұңқар мырзага қалдырып, Сұлтан Үсейін мырзага келіп қосылды. Сол күні Айдар мырза

да Сәбзеварда Бәдиң-заман қонысына жорыққа шыққан еді, ол да сол күні келіп Сұлтан Үсейін мырзаның қосынына қосылды.

Сұлтан Үсейін мырзаның уәлаяттары: Хорасан уәлаяты еді, Бәлхтың шығысы, Бәстамның батысы, Дамаған, Харезм солтүстігі, Қандаһар оңтүстігі және Систан. Содан Гераттай қала қолына түскеннен кейін түн мен [228] күн ойын-сауықтан өзге ісі жоқ еді. Сонымен бірге төңірегіндегі қарасты барлық аймақта думан мен қызық қумайтын адам болмаған шығар. Содан жаһанды жауалау, әскери жорыққа шығуға азап пен тауқыметінен тартынатын болды. Сондықтан күн өткен сайын нөкерлер мен уәлаятының саны кемі түсіп, арта қойған жоқ.

Сұлтан Үсейін мырзаның әuletтері: Он төрт ұл, он бір қызы қалып еді. Ұлдарының ең ұлкені Бәдиң-заман мырза еді. Анасы Санжар Мырзай мәрвидің қызы еді.

Енді бір ұлы Шаһ Ғәриб мырза болатын, оның көркі көріксіз болғанымен мінезі жақсы еді. Дене бітімі нашар болды, сөзі жағымды еді. Ғәриби лақап есімі бартұғын. Өлең жинағы да болған. Түркі-парсы өлеңін жазатын. Бұл бәйіт онікі:

*Көшеде пері жүзді ару көрдім, Мәжүні болдым,
Оның аты кім, қайдан келген, үйі қайда? Білмедім.*

Неше рет Герат үкіметінің тізгінін Сұлтан Үсейін мырза Шаһ Ғәрип мырзага ұстатқан еді, әкесінің тірі кезінде дүниеден өтті. Одан ұл да, қыз да қалмады.

Тағы бір ұлы Мұзффар Үсейін мырза еді. Сұлтан Үсейін мырзаның сүйікті ұлы осы еді. Оның онша сүйетіндей мінез-құлқы, істері де болған емес. Басқа ұлдары оны аса артық көргені үшін, көбінесе қарсы болатұғын. Осы аталған екі ұлдарының анасы Қадиша begim еді. Ол Сұлтан Әбусаид мырзаның кәнізәгі болған. Сұлтан Үсейін мырзадан Ақ begim атты бір қызы да болған.

Ендігі ұлы – Әбілмұсен мырза еді және Көбек мырза еді, оның аты Мұхаммед Мұхсен болған. Бұл екі ұлының анасы Ләтиф Сұлтан агаша еді.

Тағы бір ұлы – Әбутұраб мырза еді. Бұрынырақ ол жайында көп өскелен сөз айтылатын еді. Әкесінің ауруы ушыға түскен сайын, өзгеше хабарлар естіп, інісі Мұхаммед Үсейін мырзамен бірге қашып Ираққа барды. Ираққа барғанда әскери істерді тастанап, дәруіштік жолына тұсті. Одан кейін онан хабар болмады. Сұһраб мырза атты бір ұлы бар еді. Мен [229] Қамза Сұлтан және Мәһди Сұлтан басқарған Сұлтандарды жеңіп Һисарды (Хисар) алғанымда Ғәриб шаһ менің қасымда еді. Бір көзі көрмейтін, көріксіз келбеті бар, келбетіндей мінезі де көркемсіз еді.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Ұстамды болмаған соң менің жанымда тұра алмай кетті. Астарабад маңында ұстамсыз мінезіне Нәжм Сани шыдай алмай оны азаптап өлтірді.

Тағы бір ұлы – Мұхаммед Үсейін мырза. Иракта мұны және шаһ Исмайылды бір жерде түрмеге қамап тастаған екен, ол кезде Мұхаммед Үсейін оған шәкірт болыпты. Кейін фанат «рафези» болған екен. Оның ага-інісі сұнни бола тұра ол рафези болған. Астарабадта сол адасумен әурелікпен өлді. Оны өте мәрт және батыр дейді екен. Бірақ іс жүзінде одан айтарлықтай еш нәрсе көрінбеген. Ақындық қабілеті бар екен, мына бәйіт онікі:

Аңға жетем деп шаңға малындың?

Қай жылы жүрекке тер төктің?

Тағы бір ұлы – Перидун Үсейін мырза. Садақты құшті тартып, оқты жақсы ататын еді. Оның садағын тарту үшін қырық батпан күш керек екен. Өзі аса ер мінезді болған. Бірақ бірде-бір шайқаста жеңіске жетпеген. Барлық соғыстарда жеңіліп келген. Дұдәр керуен сарай мекенінде Придунның өзі інісі – ибн Үсейін мырза, Темір Сұлтан, Ұбейд Сұлтан бірге Шейбани ханның барлаушы тобына қарсы соғысып, жеңіліп қалды. Перидун Үсейін мырза ол соғыста өзін жақсы көрсеткен еді. Дамғанда Перидун Үсейін мырза мен Мұхаммед Заман мырза Шейбани ханның қолына түседі, екеуін де өлтірмей, қоя береді. Кейін Шаһ Мұхаммед дуана Құлатты жаулағанда сонда барған еді, кейін өзбек Құлатты қолына көшіргенде сонда өлтірілді.

Сұлтан Үсейін мырзаның осы үш ұлының анасы өзбек кәнізәгі Менлі би агаша болған. [230]

Тағы бір ұлы – Айдар мырза. Анасы Паиэнда Сұлтан begim, Сұлтан Әбусайд мырзаның қызы. Әкесінің тірі кезінде Машнад пен Бәлхта бірнеше рет билік құрган. Сұлтан Үсейін мырза Һисарды (Хисар) қоршап алған кезде Сұлтан Маһмұт мырзаның Ханзада begimнен болған қызыны Айдар мырзага айттырып, онымен бітімге келіп, Һисарды (Хисар) тастап кетті. Айдар мырзаның Шаһ begim деген жалғыз қызы болды, кейін Кабулға келіп, Әділ Сұлтанға тұрмысқа шықты. Айдар мырза әкесінің тірі кезінде бұл дүниеден кетті.

Енді бір ұлы – Мұхаммед Мәсум мырза. Қандаһарды оған тапсырған еді. Осыған орай Ұлықбек мырзаның бір қызын осы ұлына алды. Гератқа келгенде үлкен той жасап, тамаша шартақ тұрғызды. Ол Қандаһарды иеленіп отырса да, оның ақ-қарасы Шаһбек Арғынның қолында болды. Мұхаммед Мәсум мырзаның іс жүзінде ықтияры да, беделі де жоқ еді. Сол үшін Қандаһарда тұра алмай, Хорасанға кетті. Әкесінің тірі кезінде өмірден өтті.

Ендігі бір ұлы – Фәррүх Үсейін мырза. Оның өмірі ұзак болмады, інісі Ибраһим Үсейін мырзадан бұрын бұл дүниеден өтті.

Тағы бір ұлы – Ибраһим Үсейін мырза. Қабілеті жаман емес-ті. Герат шарабын артық сілтеп, іше-ішеле әкесінің тірісінде өлді.

Енді бір ұлы – Ибн Үсейін мырза және Мұхаммед Қасым мырза болған.

Олар жайында келесі де айтылады.

Аталған бес мырзаның анасы Баба ағаша еді.

Сұлтан Үсейін мырзаның ең үлкен қызы – Сұлтаным begim еді. Ол бір ананың жағыз туған қызы еді. Анасы Азақ бектерінің қызы Шөлі begim болатын. Сөзге аса бай, ондай сөзуар жоқ болатын. Ағасы Байқара мырзаның ортаншы ұлы Сұлтан Уайыс мырзаға тұрмысқа шыққан еді. Бір қызы, бір ұлы болды. Қызын Шейбани Сұлтандарының бірі Елбарыс Сұлтанның інісі Есенқұлы Сұлтанға ұзатты. Ұлы Мұхаммед Сұлтан мырзаға мен қазіргі кезде Құнуж уәляттын бердім. Сұлтан begim Кабулдан [231] осы кезде немересін алып Үндістанға барғанда Нілабта тәнірінің үкімін орындалты. Оның сүйегін кісі қарасы алып қайтты, немересі маған келді.

Сұлтан Үсейін мырзаның Паиәнда Сұлтан begim эйелінен туған төрт қызының ең үлкені Ақ begim еді. Бабыр мырзаның қарындасы Бике begimнің немересі Мұхаммед Қасым Арлатқа тұрмысқа шықты. Олардың Каракөз begim атты қызы болды, ол Насыр мырзаға шықты.

Екінші қызы – Кішік begim. Сұлтан Мәсуд мырза оны қатты ұнататын еді, қаншама тырысса да, Паиәнда Сұлтан begim ofan oң қарамай қызын бермей қойды. Кейін Сейіт атанаң ұрпақтарынан болған Молла Кожаға ұзатты.

Ушінші қызы Бике begim және төртінші қызы Аға begimді өзінің қарындасы Рабиға Сұлтан begimнің ұлдары Бабыр мырза мен Сұлтан Мұрат мырзаға ұзатты.

Сұлтан Үсейін мырзаның Меңлі би ағашадан екі қызы болған еді. Үлкені Байрам Сұлтан еді. Ол Өндіхуд сейіттерінен шыққан Сейіт Абдолла мырзаға тиді. Ол Байқара мырзаның немере нағашысы еді. Олардың Берке атты бір ұлы болды. Мен Самарқандты жаулас алғанымда менің қасымда қызметте болды. Кейін Үргеніш жаққа барып билікке мүдделі болды. Сонында Астарабадқа барды, сонда қызылбастар оны өлтірді.

Тағы бір қызы – Патима Сұлтан, Темір бектің ұрпағынан Ядыгар Мұхаммед мырзаға тиді.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Сұлтан Үсейін мырзаның Папа ағаша әйелінен үш қызы болды. Үлкені Сұлтан Нижад begіm еді. Ол Сұлтан Үсейін мырзаның ағасының кіші ұлы Ескендір мырзага тұрмысқа шықты.

Екінші қызы – Бегім Сұлтан. Сұлтан Мәсуд мырзаға көзі майып болғаннан соң беріп еді. Бір ұл, бір қызы болды. Олардың қызын Сұлтан Үсейін мырзаның әйелі Апақ begіm асырап алды. Гераттан Кабулға келді, Сейіт мырза [232] Апаққа ұзатылды. Бегім Сұлтан күйеуі Сұлтан Мәсуд мырзаны өзбектер өлтірген соң, ұлын алып Кағбаға тартты. Бұл тұста хабар келді. Оның өзі және ұлы Меккеде тұрады екен. Оның ұлы ұлкен музықант болған екен.

Шінші қызын Сейіт мырза деген Әндухуд сейіттерінің біріне ұзатқан. Бағыты «Сейіт мырза» атымен танымал.

Сұлтан Үсейін мырзаның тағы бір кәнизәгінен бір қыз болған. Аты Айша Сұлтан. Оның анасы Зұбайда ағаша еді. Ол Асан Шейх Темірдің немересі еді. Шейбан Сұлтандарының бірі Қасым Сұлтанға ұзатылған. Одан Қасым Сұлтан Үсейін атты бір ұл болды. Ол Үндістанда маған қызметке келді. Рана Сәнга ғазауатына қатысқан еді, оған Бәдауан үкіметін бердім. Айша Сұлтанның күйеуі Қасым Сұлтан өлген соң, Айша күйеуінің туысы болған Боран Сұлтанға шықты. Одан Абдолла Сұлтан атты бір ұлы болды. Ол қазіргі кезде менің қызметімде жүр. Оның жасы кіші болғанымен қызметі жаман емес.

Сұлтан Үсейін мырзаның әйелдері мен кәнизәктары: Оның алған бәйбішесі Бике Сұлтан begіm, ол Санжар Мырзаи мәрвидің қызы еді. Бәдиңзаман мырза мұнан туған еді. бәйбішесі өте қыңыр мінезді болған. Сұлтан Үсейін мырзаның көңілі көп қалатын еді. Оның қыңырлығынан мырзаның шыдамы аузызына келген еді. Сонында ажырап, құтылды. Енді не қылсын? Хақ мырза жақта еді.

*Жаман әйел жақсы ердің сарайында,
Болса да оның тозагы болар осы әлемде.*

Тәнірі еш мұсылманға бұл бәлені басына салмағай, жаман мінезді, қыңыр бәйбіше илаһи әлемде қалмағай!

Сұлтан Үсейін мырзаның тағы бір Шөлі begіm деген әйелі болды. Ол Азақ бектерінің қызы еді. Сұлтаным begіm қызы одан туды.

Сұлтан Үсейін мырзаның тағы бір әйелі – Шаһарбану begіm болды. Сұлтан Әбусайд мырзаның қызы еді. Сұлтан Үсейін мырза оны таққа отырған соң алған еді. Шекпен шайқасында мырзаның барлық әйелдері жылжымалы кереуеттен түсіп, [233] атқа отырғанда, бұл әйелі өз інісіне арқа сүйеп жылжымалы кереуеттен түсіп, атқа отырмады. Бұл хабарды мырзага жеткізгенде, осы себепті Шаһарбану begімнен ажырасып, оның сіңлісі Паиэнда Сұлтан begімді алған. Хорасан уәляятін өзбектер жаулап

алған соң, Паиәнда Сұлтан бегім Иракқа кетеді, Иракта ғаріп жағдайда дүниеден озады.

Сұлтан Үсейін мырзаның тағы бір әйелі – Қадиша бегім. Ол Сұлтан Эбусайд мырзаның кәнизәгі еді. Қадишаның мырзадан Ақ бегім атты бір қызы болды. Сұлтан Эбусайд мырза Иракта жеңіліске ұшырап, Гератқа келді. Сонда Қадишаны Сұлтан Үсейін мырза әйел қылып алды. Оны сүйгені үшін оны кәнизәк мәртебесінен бегімдік мәртебесіне көтерді. Кейінрек Қадишаның ықпалы күшіе түсті. Мұхаммед Мұмін мырза соның азғырумен өлтірілді. Сұлтан Үсейін мырзаның ұлдарының көбісі асаулық жасайтын салдары осы Қадишаның тұрткісінен болатын еді. Ол өзін ақылды деп санайтын. Бірақ ақылсыз, сөйлеуік қатын еді. Өзі «рафези»* мәзһабында екен. Сұлтан Үсейін мырзаның Шаһ Фаріппен Мұзаффар Үсейін мырзасы осы әйелінен туған.

Сұлтан Үсейін мырзаның тағы бір әйелі – Апақ бегім. Одан еш ұл-қызы болмады. Апақ бегімнің емшектес сіңлісі (Көкілтасы) Папа ағашаны сүйетін еді. Өзінің ұл-қызы болмаған соң, Папа ағашаның ұлдарын өз ұлындай күтетін еді. Сондай-ақ мырза сырқаттанған күндері оған өте жықсы қызмет жасайтын еді. Сұлтан Үсейін мырзаның ешбір әйелі мұнша қызмет жасамаған болатын. Мен Үндістанға аттанар жылы Гераттан келді. Мен де қолдан келгенше қадірлеп, құрмет көрсеттім. Мен Чәнбериді қоршауға алғанымда ол Кабулда тәнірі үкімін орындағы деген хабар келді.

Сұлтан Үсейін мырзаның кәнизәктары: кәнизәгінің бірі – Ләтип Сұлтан Ағаша еді. Ол сәрсенбі тайпасынан еді. Оның екі ұлы болды. Әбілмұхсен мырза мен Кәбек мырза. [234]

Сұлтан Үсейін мырзаның тағы бір әйелі – Менлі Би Ағаша еді. Шаһарбану бегімнің кісі-қарасынан болған өзбек еді. Оның үш ұлы болды: Әбутұраб мырза, Мұхаммед Үсейін мырза, Приудун Үсейін мырза. Және екі қызы бартұғын.

Енді бір әйелі – Папа Ағаша еді. Ол Апақ бегімнің емшектес сіңлісі (Көкілтас) болатын. Оны мырза көріп сүйіп қалды. Одан бес ұл, төрт қызы болды. Бұрын айтқанбыз.

Тағы бір әйелі – Сұлтан Ағаша еді. Одан ұл-қызы болмады.

Сұлтан Үсейін мырзаның азды-көп кәнизәктары болды. Мен әйелдерінен, кәнизәктарынан беделді жандарын айттып бердім.

Сұлтан Үсейін мырзадай ұлы патша Гераттай ислам шаһарының патшалығы бір ғажап құбылыс қой. Оның он төрт ұлынан тек қана үшеуі арамза еместүғын. Пасықтық пен зинакорлық жайында өзі туралы да, ұлдары туралы да, ел-ұлысына көп есек тараған. Осындағы құтсыздықтан

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

бұндай ұлы шаңырақтан жеті-сегіз жылда бір ғана Мұхаммед Заман мырзадан басқа өзгелерінен із де, белгі де қалмады.

Сұлтан Үсейін мырзаның әмірлері: әмірінің бірі – Мұхаммед Бұрындық Барлас. Ол Шақы Барлас руынан шыққан. Әлінің ұлы Мұхаммед Бұрындық, Бұрындықтың экесі – Жаһан шан. Жаһан шан болса Шақыдан туған. Бабыр мырзаның қасында бек болған. Одан соң Сұлтан Әбусайд мырза да оған көніл бөліп, құрмет көрсетіп, оны Жаһангир мырзамен бірге Кабулға жіберіп, Ұлықбек мырзаға Атаке* (тәрбиеші) қылған еді. Сұлтан Әбусайд мырзадан соң, Ұлықбек мырза Барлас тайпасына қарсы шыға бастады. Олар оны сезініп қалды да, Ұлықбек мырзаны тұтқындаپ, оған қарасты ел-ұлысын қуып жіберіп, өздері Құндызы жаққа көшті. Үндікештің тауынан, Мырзаны адамша Кабул жаққа шығарып салып, өздері Хорасанға Сұлтан Үсейін мырзаға барды. Мырза да құрметпен қарсы алды. [235]

Мұхаммед Бұрындық аса білімді, тамаша қолбасшы болған. Құсқа ерекше құмар еді, бір құсы өлсе немесе жоғалып кетсе үлдарының атын айтып: «Бұл құс өлгенше немесе жоғалғанша пәленше өлсе не етер еді? Немесе пәланшенің мойыны кесіліп, қеудесіне түссе не болар еді?», – дейтүғын.

Сұлтан Үсейін мырзаның тағы бір әмірі – Мұзффар Барлас болды. Мырзамен қазақылық кездерде бірге болған. Мен білмеймін мырзаға оның қайсы мінез-құлқы жағып қалғанын, әйтеуір оны аса құрмет тұтатын. Беделі де осы мәртебе еді. Сұлтан Үсейін қазақылықта онымен мынадай шарт жасасқан. Онда: «Әр уәлаятты жауап алғанда төрт бөлігі мырзанікі болады, екі бөлігі оған тиесілі болды», – деген. Бұл ғажап келісім ғой! Патшалықта қашан бұндай келісімге кездескен болғанбыз, патша бір қараша кісіні өзіне серік қылғанын. Тіпті іні мен ұлымен бұндай келісімшарт жасасу мүмкін емес жағдайда, бек кісімен қалай мүмкін болмақ. Сұлтан Үсейін мырза таққа отырған соң бұл келісімшартқа өкінді, бірақ пайдасы болмады. Бұл арам ойлы ерсымаш мырзадан сонша құрмет көргенінен патшаны аса басынатын болды. Содан мырзаның пәрменін орында майтын еді. Ақыры уландырылды. Оның ақиқатын Алла біледі.

Сұлтан Үсейін мырзаның енді бір әмірі – Әлішер Науай. Ол бегі емес, бәлки кеңесшісі, сырлас-сұхбаттасы еді. Кішкентайынан бірге сыныптас болған. Сұлтан Әбусайд мырзаның дүшпандық сезімі аса жоғары болды, мен оның не себептен екенін білмеймін. Білетінім Әлішерді жазалау үшін Гераттан қуып жіберді. Әлішер Самарқандқа барып, неше жыл сонда болды. Онда Ахмет Қажы бек оның тәрбиешісі әрі камқоршысы болған еді. Әлішер бектің мінезі нәзіктікпен танылған. Ел оның әдептілігін

дәүлетті болғаны үшін тәқаппарлығынан деп ойлайтын еді. Бірақ олай еместүғын. Бұл сипат оның табиғатынан туған қасиет еді. Ол Самарқандта да сондай нәзік мінезді еді.

Әлішер бек теңдесі жоқ кісі болды. Түркі тілінде өлең жазатын, ешкім сонша көп және жақсы өлең айтқан емес, алты мәснәуи* жинақ кітабы бар, бестік кітабы хәмсаға* жауап ретінде жазылған, және бір кітабы «Мәнтықэт-тейір»* кітабының өлең өлшемі яғни уәзіні бойынша «Лесан-эт-тейір» (құстар тілі) атты кітабы бар. Және төрт ғазал* жинақ кітабы [236] бар. Олар: «ғарайыб-әс-сеғәр» (балалықтың ғажайып шағы), «нәвадер-әлшәбаб» (жастықтың қиял-ғажайып жылдары), «бәдин-әл-вәсәт» (орта жастың тапқыр кезеңі), «ғәваед-әл-кебр» (көрілік шақтың пайдалары). Сонымен қатар жақсы рубай* өлеңдері де бар.

Тағы да басқа жыр еңбектері де болған, жоғарыда атап кеткен шығармаларына қарағанда, деңгейі төмендеу әрі әлсіздеу болып келеді. Оған мысал ретінде Маулана Әбдіраһман Жәми* шығармаларына еліктеп жазған жинағы, түйіндеп айтсақ әр іс үшін достарына бір хат жазып, басын өлеңмен құрастырған жинақ. Тағы бірде «мизан-әл-әузан» (уәзін өлшемдері) атты арудтық* еңбек жазған. Оның кемшілігі өте көп. Жиырма төрт рубай уәзінінде (өлең өлшемі – Ауд) төрт уәзінінде қате жазған. Кейбір бәһрдың* уәзінінде де қателіктер жіберген. Аруд маманына бұл қате анық көрінеді. Парсыша жазған жинағы да бар, парсы тілінде жазған өлеңдерінде «Фани» лақап есімін алған. Ол жинағының кейбір бәйіттері жаман емес, бірақ көбісі әлсіз және нашар. Сондай-ақ музыкада жақсы дүниелері бар, кейбір әуендері реңкті, жақсы өрісті.

Ғылым мен өнер адамдарына Әлішер бектей жетекші, жанашыр бұрынсонды болғаны не болмағаны белгісіз. Мәселен: ұстаз Құл Мұхаммед, Шейхи Сани, Үсейін Уди музыка саласының бас мамандары болып, бектің тәрбиесі мен қолдауының арқасында соншама өркенден, танымал болды.

Ұстаз Бензад пен Шах Мұзффар сурет салуда бектің ынтасы және қолдауымен кеңінен мәшіүр болды. Сондай-ақ сонша көп ғимараттар салған, қайырлы істер де оның ісі. Бұл жайтта мұнша жетістікке жеткен адам кемде-кем. Оның ұлы да, қызы да болмастан жеке басты адам болып дүниеден өтті. Бастапқы жастық шағында патша мөрінің иесі болған. Кейінрек орта жасына келгенде, бек болып неше рет Астарабадта әкім болды. Соңғы жылдарда әскерилік жұмыстарды таstadtы. Оның ерекшелігі Сұлтан Үсейін мырзадан ештеме алмайтын, керісінше жыл сайын оған қомақты ақша сыйлайтын еді. Сұлтан Үсейін мырза Астарабад жорығынан қайтып келгенде, қарсы алуға барғанда, мырзамен көріскенде біртүрлі болып қалды, орнынан тұра алмады. Оны орнынан

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

көтеріп алып кетті. Дәрігерлер мүлдем анықтама бере алмады. Ертеңгі таңында тәнірі рақметіне қауышты. Бір бәйіт сол жағдайға арналған: [237]

*Осы дертпен өлемрін кесел көрінбес,
Дәрігер бұл бәлеге шара қыла алмас?*

Сұлтан Үсейін мырзаның енді бір әмірі – Аһмет Тәуекел Барлас еді. Бұрындары біраз үақыт Қандаңарда үкімет басқарды.

Тағы бір begi – Уәли бек. Ол Қажы Сейфеддин бектің ұрпағы. Нақ өз еді. Мырзаның ұлы begi болған. Сұлтан Үсейін мырза таққа отырғаннан соң ұзақ әмір сүрген жоқ. Ауыр кеселден төсек тартып қалған еді. Ол мұсылман, намаз оқитын, түрік және пәк кісі болған.

Тағы бір begi – Асан Шейх Темір еді. Оны Бабыр мырза құрмет тұтып бектер begi мәртебесіне жеткізген еді.

Енді бір begi – Ноян бек. Әкесі Термез сейіттерінен еді. Ана жағынан Сұлтан Әбусайд мырзага həm Сұлтан Үсейін мырза тегіне тартатын. Сұлтан Әбусайд мырза да оны құрметтеп жүретін. Сұлтан Аһмет мырзаның жаңында беделді бек еді. Сұлтан Үсейін мырзаның қасына барғанда да жақсы құрмет көрді. Жеңілтек, көңілді, шарапқұмар, қызырымпаз кісі болған. Асан Жақыптың қызметінде болғаны үшін Асан Ноян деп те аталатын еді.

Тағы бір begi – Жаһангер Барлас. Кабулда неше рет Мұхаммед Бұрындықпен ортақтаса үкімет құрды. Кейін Сұлтан Үсейін мырзаның қызметіне барды. Мырза оны жақсы құрметтеді. Оның іс-әрекеті, жүрістүрьесі нәзік həm жұмсақ еді. Әңгімешіл кісі болған. Ау-құстың тәсілін жақсы білетіні үшін Сұлтан Үсейін мырза көбінесе бұл шаруаларда одан кенес алатын еді. Бәдиң-заман мырзаның сұхбаттасы болды. Мырза оның сұхбаттас болған сәттерін еске алып айттып отыратын еді.

Енді бір begi – Мырза Аһмет Парси Барлас. Ол өлең жазбаған болса да, шабытты, өлеңтанушы, нәзік және теңдессіз кісі еді. [238]

Тағы бір begi – Әбдіхалық бек еді. Фируз шаһ бек пен Шаһрұх мырзаның үлкен құрмет тұтқан begi. Фируз шаһ бек оның атасы болған, осы себептен оны Әбдіхалық Фируз деп те атаған. Бірнеше жыл Харезмді билеген.

Енді бір begi – Ибраһим Әұлдай еді. Жұмыстың ретін, мемлекеттің басқару жүйесін жақсы білетін еді. Мұхаммед Бұрындықтың екінші бір түрі еді.

Тағы бір begi – Зунұн Арғын ер мінезді еді. Сұлтан Әбусайд мырзаның жаңында жекпе-жектерде жақсы қылыштасты. Одан соң да кезкелген жерде қолынан іс келіп жүрді, мәрттігінде сез жоқ еді. Бірақ тіленшілеу кісі болды. Біздің мырзалардың алдында Сұлтан Үсейін мырзаның

жанына барып сұрады. Мырза оған Ғур мен Некдерді берді. Сосын жетпіс-сексен адаммен қалың һазаралар, некдерлерді жақсылап шаба басты. Һазаралар мен некдерлерді бүрын-соңды дәл осылай ешкім шапқан емес. Біраз уақыттан кейін мырза оған Зәминдавәрді де берді.

Зунұн Арғынның ұлы Шаһ Шұжан Арғын да әкесі сияқты кішкентай шағынан қылыштасып жүріп шынықты. Сұлтан Үсейін мырза оның әкесінің құрметіне орай, Қандаһардың билігін әкесімен ортақтастыра берді. Кейінірек бұл әке мен бала, бала мен әке арасына от салып, бұлік шығарды. Ақыры мен Хұсрау шаһты тұтқындалап нөкерлерінен айырдым. Кабулды Зунұннің кіші ұлы Мұқимнан алған жылы, Зунұн мен Хұсрау шаһ мениң тарапымнан сорланып, Сұлтан Үсейін мырзага кетіп қалды.

Сұлтан Үсейін мырзаның жанында біршама биіктеді. Гераттың тау бөктеріндегі уәлаяттары мәселен Оба, Шықшыран оған берілді. Бәдінзаман мырза мен Мұзффар мырза ортақтаса патша болды. Бәдінзаман мырзаның сарайына иелік етті. Мұзффар мырза сарайының тізгіні Мұхаммед Бұрындық Барластың иелігінде [239] болды.

Зунұннің мәртшілігі бола тұра, біршама ақымақтау және алданғыш кісі еді. Ол ақымақтау және алданғыш болмағанда, біреудің қошеметін қабыл қылып өзін абырайсыз етпейтін еді ғой? Оның егжей-тегжейі былай болған: Гератта сонша мол бедел мен билігі бартұғын. Сонда бірнеше шейх пен молда оған келіп: «Пір бізбен сұхбат құрып саған «Алланың арыстаны» лақап есімін берді. Сен өзбекті алуың керек», – деп айтты. Зунұн бұл қолпащқа сеніп, мойнына ақкебесін іліп шүкір айтып жатты.

Бадғис маңында Шейбани хан оның мырзаларының үстіне келіп, бірде бірін тырп еткізбей қоршап алды. Зунұн жұз-жұз елу шамасындағы адамдарымен Қара керуен сарай мекенінде әлті сөзге шын сеніп, Шейбани ханға қарсы тұрды. Қалың қолмен келген Шейбани хан оқ жаудырып, Зунұнді ұстап өлтірді. Пәк мәзіhabты яғни сұнни кісі еді. Намазын қаза қылмайтын. Намазын бес мезгіл оқу парызынан да артық өте көп оқитын еді. Шахматқа көп қызығатын, ел бір қолымен ойнаса, ол екі қолымен ойнайтын еді. Ойынды көңілі қалағанша ойнайтын. Тартыншақтық пен сақтық табиғатында басым болған еді.

Тағы бір begi – Дәрүіш Әлі бек еді. Әлішер бектің туған інісі. Бірнеше рет Бәлхтың үкіметін қолында ұстады. Бәлхта жақсы бек бола білді. Надан, тәқаппар, өнерсіздеу кісі еді. Сұлтан Үсейін мырза Құндызың бен Һисарға (Хисар) жорық жасағанда, оның ақымақтығынан оны тұтқыннады. Бәлх үкіметінен алып тасталды. Тоғыз жұз он алтыншы жылы* мен Құндызыға келгенде, менің қасыма келген еді, ол құбылжық әрі есалан сияқты көрінді. Бектік қабілеттен, ішкі салмақтылықтан жүрдай

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

еді. Жалпы Әлішер бектің арқасында құрметке ие болып жүрген адам болды.

Тағы бір begi – Могол бек еді. Бірнеше рет Гераттың әкімі болды. Кейін Астарабадқа ауысты. Астарабадтан Иракқа Жақып бектің қасына қашып кетті. Қарапайым кісі еді. Қашанда құмар ойынын ойнайтын. [240]

Енді бір begi – Сейіт Бәдр еді. Өте күшті және аса сүйкімді іс-эрекеті бар кісі болған. Фажап түрде тәртіп иесі еді. Таңғажайып тамаша билейтін. Билеген біи қайталанбайтын. Көбінде бастаған бінің авторы өзі болатын. Қашанда Мырзаның қызметінде жүретін еді. Мырзаның ұдайы шарап ішудегі жолдасы және сұхбаттасы болды.

Сұлтан Үсейін мырзаның тағы бір begi – Есілім Барлас. Түрік кісі еді. Құсшылықты жақсы білетін. Кейбір істерін ерекше істейтін. Отыз-қырық батпан қуатты садақпен оқты атып, тақтайдан өткізіп жіберетін еді. Жамбы алаңында алаңынча басынан шауып келе садақ тартып, бақан үстіндегі жамбыны атып түсіретін. Енді бірде сақинаны ұзындығы бір қары немесе бір жарым қары жіпке байлап, жіптің бір ұшын бір ағашқа байлап шып айналдыратын еді. Жіп айналып түрғанда садақты атып, сақинадан өткізетін еді. Бұндай таңғаларлық істер талай рет болып тұратын. Сондайақ қашанда қызмет жасап жүріп, кез келген сұхбат жиындарға қатысадын еді.

Сұлтан Үсейін мырзаның тағы бір begi – Сұлтан Жұнейд Барлас еді. Кейінірек Сұлтан Аһмет мырзаның қасына кетіп қалды. Бұл Сұлтан Жұнейд Барластың осы тарихта Шөнепур әкімдігін ортақтаса иеленіп басқарып отырған әкімнің әкесі.

Сұлтан Үсейін мырзаның тағы бір begi – Шейх Әбусаид хан Дәрмиан еді. Анығын білмеймін, бірақ бір соғыста Сұлтан Үсейін мырзаға ат әкеліп берген бе, әлде Мырзаға оқталған бір жаудың бетін қайтарған ба? Әйтеуір, осындай себеппен осы лақап есімімен аталып кеткен екен.

Сұлтан Үсейін мырзаның тағы бір begi – Беһбуд бек еді. Бұрындары таңдаулы әскерлер қатарында қызмет қылған. Мырзаның қазақылықтарында қызметі ұнап, Беһбуд бекке құрмет көрсеткен болып, оның атына таңба мен теңге атаған екен.

Сұлтан Үсейін мырзаның тағы бір begi – Шейхым бек еді. Оның жанама аты Сүхеили болғаны үшін Шейхым Сүхеили атанип кеткен екен. Өлеңінің ерекшелігі бартұғын. Ол қорқытатын сөздер мен ұғымдарды қолданатын еді. Мына бәйіт онікі:

Мұң түні зарымның құйыны, көкті орнынан жұлып кетер,
Көз жасымның айдаһар селі, әлемнің төрттен бірін жұтып кетер. [241]

Бұл бәйіті танымал екен. Бір рет осы бәйітті Маулана Әбдіраһман Жәмидің алдында оқыған екен, Маулана: «Мырза сіз өлең жырлайсыз ба, әлде адам қорқытасыз ба?», – деп пікір айтқан.

Сұлтан Үсейін мырзаның тағы бір begi – Мұхаммед Уәли бек. Бұрын айтылғандай, Уәли бектің ұлы. Соңғы кездері Сұлтан Үсейін мырзаның жанында ұлық бек болған еді, ұлық бек бола тұра, ешқашан қызметін тәрк етпейтін еді. Тәулік бойы есік алдында жастаңып дайын тұратын еді. Тіпті асын да, қонақасын да есік алдына тартқызатын еді. Осынша қызмет қылып жүрген адамның соншама құрмет көруі де зандылық шығар. Бұл заман ғажап бір бәле болған заман. Біреулер әкім атанғанда, артынан бес-алты таз бен соқырды ертіп жүреді де, шақырсаң да есік жаққа келтіре алмайсың. Бұндай қызмет көрсетудің өзі қайда қалды екен дерсің? Ондайлардың өздерінің дәулетсіздігінен болатын жайттар гой!

Мұхаммед Уәли бектің асы мен қонақасы керемет болатын еді. Нөкерінің түр мен түсін бір деңгейде, біркелкі ұстайтын еді. Кедей мен міскінге өз қолымен қайыр жасаітын. Дөрекі, боқауыз кісі еді. Тоғыз жүз жетінің* тарихында мен Самарқандты алғанымда Мұхаммед Уәли бек пен Дәруіш Әлі Кітаптар менің қасымда болған. Мұхаммед Уәли сол уақытта сал болып еді, не сезінде, не өзінде пәтуа жоқ еді. Сонша құрметтеуге лайық емес-ті. Негізінде, жасаған қызметіндей мәртебеге ие болған кісі еді.

Сұлтан Үсейін мырзаның тағы бір begi – Баба Әлі кіші аға. Оны Әлішер бек құрмет тұтатын еді, кейін мәрттігіне қарап, оны кіші аға дәрежесіне көтерді, әрі бектік мәртебесіне жеткізген еді. Жұніс Әлі осы кезде менің қасымда бек, жақын, ішкі қызметте болғаны талай айттылады, ал Баба Дәруіш оның ұлы еді.

Сұлтан Үсейін мырзаның тағы бір begi – Бәдреддин еді. Бұрын Сұлтан Әбусайд мырзаның әмірлерінің төрағасы Әбдіраһимның қызметінде болған. Бұл және Баба Әлі сұхбатастары болған еді [242]

Сұлтан Үсейін мырзаның тағы бір begi – Асан Әлі Жалайыр еді. Шын аты Үсейін Әлі Жалайыр, бірақ Асан Әлі атымен танымал болып кетті. Әкесі Әлі Жалайырды, Бабыр мырза құрмет тұтып бек қылған еді. Кейін Ядыгар Мұхаммед мырза Гератты алғанда, оның жанында Әлі Жалайырдан ұлықтау кісі жоқ еді. Асан Әлі Жалайыр Сұлтан Үсейін мырзаның қасында құсбегі болған. Ақын еді, ақындықта «Түфейли» лақап аты бар-ды. Қасиданы өте тамаша айтатын еді. Тоғыз жүз он жетінің* тарихында Самарқандты алдым, менің қасыма келді. Бес-алты жыл менің қасымда болды. Менің атыма да жақсы қасидалар (қасида-өлең түрі – .Ауд) жырлады, ержүрек және ымырашыл кісі еді. Жанында көрікті бала ұстайтын, нард ойнайтын, құмарпаз адам болған.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Сұлтан Үсейін мырзаның тағы бір begi – Қожа Абдолла Меруерт еді. Бұрын тәраға болған, кейінірек ішкі қызметкер, сарайға жақын және бек болған. Білімдар кісі еді, музыкалық аспап қанунды тамаша шертетін. Қанунды құбылтып ойнату оның тапқаны еді. Ол мәнерлі жазуды тамаша жазатын. Тәлиқ* жазу түрін тәуірлеу жазатын. Шығарманы жақсы жазатын. Сөзге шешен кісі еді, өлеңді де айтатын, ақындықта «Бәйани» лақап есімі болатын. Өлең жазуы басқа өнерлеріне қарағанда төмен сатыда болатын. Бірақ өлеңді жақсы танитын еді. Зинақор және батыл кісі еді. Зинақор болуы кесірінен шешек ауруына шалдығып, қол-аяғынан айырылып, неше жыл бойы түрлі азап пен машақаттар көріп, осы кеселмен бұ дүниеден өтті.

Сұлтан Үсейін мырзаның тағы бір begi – Мұхаммед Сейіт Ұрыс еді. Ұрыс Арғын Сұлтан Әбусайд мырза таққа отырғанда, ұлық және ықтиярлы бірінші begi, мұның әкесі еді. Ол заманда жақсы, мерген жігіттер бар еді, солардың алдыңғы қатарындағы жігіттердің бірі осы Мұхаммед Сейіт Ұрыс болатын. Оның садағы мықты, жебесі ұзын еді. Ол мергендікпен садағын жақсы тартатын. Әндыхуд үкіметін бірнеше рет биледі. [243]

Сұлтан Үсейін мырзаның тағы бір begi – Мирәлі Мир-аху еді. Ол Сұлтан Үсейін мырзага адам жіберіп Ядыгар Мұхаммед мырзаны қапыда басып алған болатын.

Сұлтан Үсейін мырзаның тағы бір begi – Сейіт Асан Ұғланшы. Ол Сейіт Ұғланшының ұлы, Сейіт Жұсіп бектің ағасы еді. Және Мырза Фәррұх атты абырайлы, қабілетті ұлы бар еді. Тоғыз жүз он жетінің* тарихында мен Самарқандты алғанымда менің қасыма келген еді. Өлеңді аз айтқан болса да, тәуір айтатын еді. Ол жұлдыз бер жұлдызтану саласын жақсы біletіn. Әңгімесі мен қоғамдық қатынасы да тәуір болды. Біршама шарап құмарлығы бартұғын. Гәждауан соғысында өлді.

Сұлтан Үсейін мырзаның тағы бір begi – Тәніріберді Саманшы еді. Түрік, ер мінезді қылыш сермеуде шебер жігіт болатын. Бәлх қақпасында Назар Баһадұр атты Хұсра шаңтың әйгілі нөкерін жақсылап шауып, қолға түсірген еді. Бұрын айтқанбыз.

Сұлтан Үсейін мырзаның тағы бірнеше түрікмен бектері, Мырзаның қасында жүріп құрметке бөлгенген еді. Бұрын келгені Әлихан Баиандыр еді. Және Әсет бек пен Тәһмтән бектер, олар ағалы-інілі еді. Тәһмтән бектің қызын Бәдин-заман мырза алып, одан Мұхаммед Заман мырза туған еді.

Тағы Ибраһим Шағатай еді. Тағы да Әмір Омар бек болды. Кейінгі кездері Бәдин-заман мырзаның қызметінде болды. Ер мінез, түрік, жақсы кісі болды. Оның Әблілфәт атты ұлы Ирактан кетіп, менің қызметіме

келді, қазіргі кезде де жанымда жүр. Өте босаң, қорқақ, болымсыз кісі. Ондай әкеден бұндай үл болған! Кейінірек келгендерден Шаһ Смайыл Ирак пен Әзіrbайжанды жаулап алғанда, сол жақтан Хорасанға келгендер: Бірі – Әбділбақи мырза еді, Темір бек үрпағынан Мираншах тұқымынан еді. Бұрындары бұлардың үрпағы осы уәлаяттарға келіп, салтанат құру мұддесінен бас тартып, осындағы патшаларға қызмет жасап, құрметке ие болған. Осы Әбділбақи мырзаның немере ағасы Темір Осман Жақып бек Мырза қасында мәртебелі һәм беделді [244] бек болған еken. Бір рет Хорасанға қалың қолмен жорық жасамақ қиялында да болған еken. Сұltан Үсейін мырзаның қызметіне келген Әбділбақи мырза да жақсы құрметке ие болды. Сұltан Үсейін мырза Әбділбақи мырзаға Мұхаммед Сұltан мырзаның анасын некелеп, оны күйеубала қылды. Кейінгі уақытта келгендер арасында Мұратбек Таіәндәр болды.

Сұltан Үсейін мырзаның төрағалары: оның бірі – Әмір Бас Жалаңаш (Сәр берене) еді. Әндіжан қыстағынан. Өзін сейіт тұқымы дейді. Өте әңгімешіл, салиқалы, сөзі майда кісі еді. Хорасанның ғалымдары мен ақындары арасында сөзі өтетін, беделді болды. Ол «Әмір Қамза хикаясын» жазамын деп, басы бәлеге қалып өмірі зая болды. Ол ондағы хикаяда ұзын сонар жалған хикаялар тізбелегені салиқа мен ақылға қонбайтын дүние болып шыққан.

Сұltан Үсейін мырзаның тағы бір төрағасы – Кемаледдин Үсейін Газұргани еді. Ол өзі сопы болмаса да, сопылық жолында еді. Әлішер бектің төңірегінде соншама сопылар жиылып, зікір айтып, би билеп, ән салатын еді. Олардың көбісінен осы Кемаледдиннің тегі тәуірлеу болғаны үшін оны құрметтеуінің басты себебі болған. Басқа бір пәлендей дейтіндей абыройы болмаған. Ол Сұltан Үсейін мырзаға арнап «ғашықтар мәжілісі» атты бір шығарма жазған. Өте босаң, көбісі жалған да дәмсіз, әдепсіз сөздермен жазылған. Тіпті оның жазғанына қарап кейбіреулер оны кәпір ме деген құдікте болды. Өйткені бірталай пайғамбарлар мен әулиелерді қияли ғашықтар қатарында атап, әрқайсысына сүйікті жар қосып қойған. Бұл бір ғажап алдатпа дүние болды. Кітаптың алғы сөзінде Сұltан Үсейін мырза өзімнің жазғаным және авторымын деп жазып қойыпты. Және кітап арасында Кемаледдин Үсейіннің ғазал өлеңдерін келтіріп бәрінде «авторы Кемаледдин Үсейін» деп көрсеткен. Оған мәз болып, масайған Кемаледдин Үсейін Зунұн Арғын «Алла арыстаны» лақап есіміне ие болған.

Сұltан Үсейін мырзаның уәзірлері: бірі – Мәжеддин Мұхаммед еді. Ол Шаһрұх мырзаның сарай хатшысы қожа Пір Аһмет Хавафидың ұлы еді. Бұрындары Сұltан Үсейін мырзаның сарайында [245] тәртіп пен жүйеге көніл бөлінбей, уақытты жоғалтып, босқа жұмсайтын жайттар көп болды.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Сол үшін жұрттың бағы ашылмады, әскерде де шүкір етегін жағдайда болмады. Сол кезде Мәжеддин Мұхаммед Пәрваншы қазынашы еді. Оны Мирәк деп атанған. Сұлтан Үсейін мырзага азырақ ақша керек болып сарай қазынасынан сұрайды. Қазынада: «Жоқ ақша, табыс болмай тұр», – деп жауап берген. Сол кезде Мәжеддин Мұхаммед те сонда болған, әлгі жауапты естігенде жымыған. Мырза оның жымығанының себебін сұраған. Мәжеддин Мұхаммед оңашаланып, көңіліндегі сөзін Мырзага: «Мырза келісіп, менің қолымды қойған құжат және айтқан сөзім бұлжытпай жүзеге асып жатса, мен аз уақыт ішінде жұрттың жайын жасаймын, әскерді де шүкір етуге жеткіземін, қазынаны да молайтамын», – деп айтты. Мырза оның қалауының орындалуына үәде беріп, келісімге келді. Содан Хорасан елінің түгелдей билігін оған тапсырып, барлық істердің жауапкері етіп бекітті.

Мәжеддин Мұхаммед бұл мүмкіндікті бар ынтасын жұмсай отыра пайдаланып, аз уақытта әскерді де, қарапайым жұртты да риза және шүкір етуші қылды. Қазынага қомақты ақша түсірді. Үәлаятты гүлдендіріп, абат қылды. Бірақ Әлішер бек бастаған барлық бектер және мансап иелерімен қарсы мәміле жасады. Осы себепті барлығы онымен жаман болды, сосын бар ынта-кушін жұмсап Мәжеддин Мұхаммедті тұтқындастып, орнынан алып тастатты.

Оның орнына Низам-әл-мұлік сарай хатшысы болды. Біраз уақыттан кейін Низам-әл-мұлікті де тұтқындастып, өлтірді. Оның орнына Ирактан қожа Әфзәлді алып келіп сарай хатшысы қылды. Мен Кабулдан келген кезде қожа Әфзәлді бек қылған екен, сарайда да мөр басушы сол екен.

Сұлтан Үсейін мырзаның уәзірлерінің бірі – Қожа Әта еді. Қожа Әта басқалары сияқты мансап пен сарай иесі болмаған болса да, Хорасанның барлық істері Қожа Әтаның кеңесінсіз реттеліп, аяқталмайтын еді. Ол тақуа, намазға мұқият, діндар кісі болатын. Басқа айналысатын жұмыстары да болған. Сұлтан Үсейін мырзаның төңірегіндегі оған қарасты да қатысты уәзірлер осында айтылған адамдар болды. [246]

Сұлтан Үсейін мырзаның заманы ғажап заман болды. Оның заманында Хорасан әсіресе Герат қаласында ғалымдар мен теңдесі жоқ тұлғалар молынан болды. Әр адам бір іспен айналысып жүретін еді. Адамдардың бар ынтасы мен мұраты бір істі кемеліне жеткізіп орындау-етін.

Солардың бірі – Маулана Әбдіраһман Жәми еді. Ол заманда дүнияуи және рухани ғылымда ол қатарлы кісі жоқ еді. Оның өлеңдері баршаға мәшіүр болған. Маулананың мәртебесінен биіктеу болмағанын айтып жатуы қажет емес. Мақсат көңілде жүргендіктен осы шағын жазбада тәбәрік себепті олардың аты аталысын деген ниетпен біршама сипаттарын хатқа түсірдім.

Енді бір ғалым – Шейх-әл-ислам Сейфеддин Аһмет еді. Ол Маулана Сәдеддин Тәфтазани нәсілінен. Сол заманнан бері Хорасан мемлекеттерінде Шейх-әл-ислам бола қойған жоқ. Үлкен ғалым кісі еді. Араб ілімін де, ауызша айтылған ілімді де жақсы білген. Өте такуа, діндар кісі еді. Ол сұнни шафий мәзһабта бола тұра, өзге мәзһабтарды құрмет тұтатын еді. Елдің айтуынша: жетпіс жылға жуық жамағат намазын үзбей оқып келген. Шаһ Смайыл Гератты жаулап алғанда оны шейіт қылды. Оның ұрпағынан жан қалмады.

Енді бір ғалым – Маулана Шейх Үсейін. Оның қоғам сахнасына шығуы, өркендеуі Сұлтан Әбусайд мырзаның заманында болған болса да, Сұлтан Үсейін мырза заманында да өмір сүрген еді. Осы себептен бұрын айтылды. Даналық ілімі, ақыл мектебі мен кәлам ілімінде керемет білгір болған. Аз сөйлеп, көп мағына тауып мұқияттықпен әңгіме құру оның тапқан тәсілі екен. Сұлтан Әбусайд мырзаның заманында сарайға жақын және билігі жүретін еді. Мемлекеттің барлық істері оның араласуымен жүзеге асып тұратын. Есеп-кітап шаруасын одан артықтау жақсы білетін кісі болған емес. Осы себептен Сұлтан Әбусайд мырзаның қасында жақын жан бола тұра, Сұлтан Үсейін мырзаның заманында мұнданай тенденсі жоқ кісіге құрметсіздік көрсетіп, қорлаған. [247]

Енді бір ғалым – Молдазада Молда Осман еді. Кабул түмендерінің Лугер түменінің Дөгелек атты қыстауының тумасы. Ұлықбек мырза заманында он торт жасында сабақ бергені үшін, анадан тума молда деп атаған. Самарқандтан Кағбага зияратқа барып, Гератқа барғанда Сұлтан Үсейін мырза оны тоқтатып жанында ұстаған. Асқан білімдар ғалым болған. Ол заманда ондай ғалым кісі жоқ болатын. Оның пәтуа бере алатын ғылыми мәртебеге ие болған екен. Бірақ ешқашан пәтуа бермегені айтылады. Одан мына: «Адам бір нәрсені естісе, оны қалай ұмытады» деген сөзді айтады екен. Оның өте күшті жады бар екен.

Енді бір ғалым – Әмір Мұртаз еді. Даналық сөз бен ақыл мектебін жақсы білген. Ол көп ораза ұстайды екен сол үшін осы лақаппен танылған. Шахматқа көп қызығады екен, осы орайда екі ойыншыға кезігіп қаласа, біреуімен ойнап отырып, екіншісінің кетіп қалмасын деп етегін ұстап тұрады екен.

Енді бір ғалым – Молда Мәсчуд Шеруани еді.

Енді бір ғалым – Молда Әбдіғәфур Лари. Ол Әбдіраһман Жәмидің мұриді Һәм шәкірті еді. Молданың көптеген шығармаларының басы-қасында болған. Жәмидің «нәфаат» (иістер) кітабына түсініктеме жазған. Дүнияуи ғылымнан өте жақсы хабардар еді. Ол дүнияуи ілімін жақсы біле тұра рухани ілімнен де үлесін алған еді. Ал ғажап бір қарапайым, кішіпейіл кісі еді. Кез келген молда атауы бар молда оның алдында

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

тартысуды ар көрмейтін еді. Дәруіш бар деген жерде оның қасына жетпейінше тыным таппайтын еді.

Мен Хорасанға барғанда Молда Әбдіғәфур сырқат болған еді. Мен Маулана Жәмидің мазарын зиярат қылғанда Молда Әбдіғәфурдың қалін сұрауға барып едім. Ол Маулананың медресінде тұрады екен. Бірнеше күннен кейін сол кеселден дүние салды.

Енді бір ғалым – Әмір Жамаледдин Мұхәддес еді. Хорасанда хадис ілімін одан артық білетін кісі жоқ еді. Әжептәуір қартайған еді, бұл тарихта тірі болған. [248]

Енді бір ғалым – Әтаолла Мәшһәди. Араб тілі ілімін жақсы білетін еді. «Үйқас туралы» парсы тілінде трактат жазған. Бұл кітабының айыбы, мысалдарды тек өз кітабының бәйіттерінен беріп отырады. Және әр бәйітten бұрын өзінің бәйіттерін осылай деп түсініктеме береді. Мәселен: «Бұл пендениң осы бәйітте мына сөзді келтіргенді жөн көргем» деп айтып жатады. Эрине «үйқас туралы» трактатында кейбір мұдделері орынды айтылған. Тағы да өлең жайлы «шығармашылық өнер» атты трактаты бар. Өте жақсы жазыпты. Мәзhabында біраз ауытқу бар.

Енді бір ғалым – Қазы Іқтияр еді. Қазылық жүйесін жақсартты. Фиқхта парсы тіліне трактат жазды. Тәуір трактат болды. Тағы бір мазмұнмен сілтеме жасау үшін құран аяттарының сөзін жинақтады. Мұрғабта мырзалармен кездескенде Қазы Іқтияр, Мұхаммед әмір Жүсіппен мениң жаныма келіп, менімен көрісті. Бабыри графикасы жайынан сөз қозғалды. Жазудың таңбаларын жеке-жеке жазып беруімді өтінді. Мен жазып бердім. Сол мәжілісте жекелеген жазу таңбаларын оқып, оның ережелерін біліп, бірдемелер жазды.

Енді бір ғалым – Мұхаммед әмір Жүсіп еді. Шейх-әл-исламның шәкірті еді. Кейін Шейх-әл-ислам өзінің орнына оны қойып кетті. Кейбір мәжілісте Қазы Іқтияр төрге шығатын еді, кейбір мәжілісте бұл. Кейінірек әскерлік пен қолбасылық істерге інкәрлік танытты. Бұл екі істен өзге оның сөзден не ғылымнан көріне қалмады. Оның кәлам саласынан түсінігі де болмады. Ал әлгі екі қызыққан ісінен де ешқандай нәсібін де, пайдасын да көре қойған жоқ. Сонында абыржулардан мал мен жанын, хан мен мәнін желге ұшырған болды, шиит мәзhabта екен.

Сұлтан Үсейін мырзаның ақындары: ақындарының арасынан төресі де, бас хатшысы да Маулана Әбдіраһман Жәми еді және Шейхым Сүхейли, Үсейін Әлі Түфейли Жалайыр еді. Аты-жөні мен сипаттары Сұлтан Үсейін мырзаның бектері мен ішкі қызметкерлер бөлімінде айтылып, жазылған еді. Тағы бірі – Асефи еді. Уәзір тегінен болғаны үшін Асефи лақап есімі берілген. Жазған өлеңдері көркемдік пен мағынадан құр емессті. Бірақ махаббат пен рухани күйдің ауасынан несібесі жоқтұғын. Өзінің

мұддесі [249] былай болған: «Мен ешқашан ғазалдарымды жинауды ойламадым», – дегені өзін көрсетуді мақсат еткен болар. Оның ғазалдарын інісі немесе туыстары жинап жүріпті. Ғазал түрінен өзге өлең жанрында аздал жазған еken. Мен Хорасанға барғанда қызметіме келді.

Сұлтан Үсейін мырзаның тағы бір ақыны – Бәнаи еді. Гераттық. Оның әкесі ұста Мұхаммед құрылысшы яғни «Бәнна» болғаны үшін Бәнаи қалап есімін алған. Бәнаидың ғазалының көркемдік пен рухы бар. Өлеңдер жинағы бар. Мәснәви* түрінде өлеңдері бар. Оның бір мәснәуи жемістер жайында. Оны Мұтықарып* өлшеммен жырлаған. Оның пайдасыз немелері де бар. Босқа еңбек еткен. Тағы бір шағын көлемді мәснәуи бар. Хәфиғ* өлшемде жырлаған. Және көлемділеу мәснәуи бар ол да, хәфиғ өлемде, бұл мәснәуи кейінрек тәмәмдаған. Бұрынғы кездерде музықадан хабарсыз еken, осы себептен Әлішер бек оны кекетіп жүретін еді. Бір жылы Сұлтан Үсейін мырза Мәрвге қыстауға барғанда, Әлішер де онымен еріп барады. Соңда Бәнаи Гератта қалыпты. Сол қыс бойы музыкамен машықтанған. Жаз маусымына дейін барын салып үйренген. Жазда Сұлтан Үсейін мырза Гератқа келгенде, ән мен әуен кешін өткізеді. Әлішер бек таңғалып, мақтайды. Музықада әжептәуір істер жасалты. Соның ішінде бір әуені бар. Ол «тоғыз реңг» деп аталады. Оның соңғы әуенінің қайырмасы «раст» мақамында айтылады.

Әлішерге көп шағым айтады еken, осы орайда көп жапа көріп, ақырында Гератта тұра алмай, Ирак пен Әзіrbайжанға Жақып бектің жанына кетеді. Жақып бектің қасында жүргенде жағдайы жаман емес еді. Бар жиынның сүйіктісі болған еді. Жақып бек өлген соң ол уәлаяттарда тұрмай, Гератқа оралды. Гератта тағы қалжындастып, өкпелеу мен шағым айту басталды. Соның бірі – бір күні шахмат ойынында Әлішер бек аяғын созғанда, Бәнаидің көтіне тиіп кетеді. Әлішер бек әзілдеп: «Ғажап бәле болды ғой, осы Гератта аяғынды созсаң да ақынның көтіне тиеді» дейді. Бәнаи да: «Егер аяғынды жисаң да, ақынның көтіне жетеді», – деп жауап қайырады. Ақыры Бәнаи осы қалжындардан қашып, тағы Гераттан Самарқандқа жол тартты. Әлішер бек тапқырлығымен көп нәрсе тапқан болатын және жақсы нәрселер тауып жүрді. Сол үшін кімде-кім [250] кез келген салада жаңалық тапса, оның кеңінен таралып, ел-жүрттың назарына ілініп, қолданысқа енсін деген мақсатта «Әлішерлік» деп атайды еken. Айтылатын кейбір әзіл-қалжынды Әлішер бек айтқан деп жатады. Бірде Әлішер бектің құлағы ауырып жаулық байлағаны үшін, қатындар қызық көк жаулық байлағаны үшін «Әлішер назы» деп атаған. Осындай оқиғаның бірі – Бәнаи Гераттан кетер кезде есегі үшін есекшіге теңі жоқ бір ер-тоқым тапсырыс береді. Ел-жүрт арасында оның да аты «әлішер ері» атымен мәшінр болған.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Тағы бір ақын – Сейфи Бұхари. Негізінде, молдалығы бартұғын. Ол оқыған кітаптарының тізімін елге көрсетіп молдалығын дәлелдеп беретін еді. Өлең жинағы болған. Тағы бір жинағы бар, оны жалпы барлық кәсіпкерлер үшін жазыпты. Мақалды көп жазыпты. Мәснәуі жоқ. Мына шумақ онікі:

*Мәснәуи өлеңнің дәстүрі болғанын білгін,
Мен газалды нағыз парыз деп білемін.
Бес бәйіт көңілге қонған жырың,
Бестік жинақтан артық деп білемін.*

«Аруд»* бойынша парсы тілінде бір еңбегі бар. Сөзі өте аз. Бір есеппен сөзі аса көп. Сөзі аз дегеннен мақсат керек жерде сөзі жетпей тұрады. Сөзі аса көп дегенде анық та, айқын сөздерге нұкте мен үтірін толтырып қоя бергенін айтамыз. Шарапты жақсы іше алмайды, шарапты көтере алмайды. Жұдырығының соққысы ауыр.

Тағы бір ақын – мәснәуи жырлаушы Абдолла. Жам қаласынан. Маулана Жәмидің жиені. Ақындық лақабы «Һатефи». Хәмса шығармасына теңестіріп мәснәуи еңбектер жазған. Жеті ару шығармасына да еліктеп «жеті көрініс» атты мәснәуи жырлаған. Ескендір дастанына да еліктеп «Темірнама» дастанын жазған. Оның мәснәуи түрінде жазған дастандарының ішінде атақтылауы «Ләйлі-Мәжүн», оның көркемдігі танымалдығына сай келмейді.

Тағы бір ақын – Әмір Үсейін Мұаммаи. Жұмбақ туралы ешкім онан артық айтып, жазбаған. Қашанда оның ойы жұмбақ тақырыбымен айналысып жүреді. Ол өте кедей, мақсатсыз, бейбақ кісі екен. [251]

Тағы бір ақын – Молда Мұхаммед Бадахши. Әшкымыш жерінен. Ал Әшкымыш Бадахшан құрамына кірмейді. Бір ғажабы неге «бадахши» (бадахшандық) лақабын алған. Оның өлеңдері де жоғарыда аты аталған ақындардың өлеңдерінің деңгейіне жетпейді. Жұмбақ туралы трактат жазған. Жұмбақтары да аса жақсы емес. Әңгімелік кісі еді. Самарқандқа менің қызметімде болды. Тағы бір ақын – Аһи. Ғазалды тәуір айтады. Кейінгі кез Сұлтан Үсейін мырзаның қасында болған еді. Бір өлең жинағы бар.

Енді бір ақыны – Мұхаммед Салин. Тұздық ететіндей ғазалдары бар. Бірақ ұдайы тұздық бола алмайды. Түркі өлеңдері де жаман емес. Кейінрек Шейбани ханның қызметіне барған еді, жалпы құрмет көріп жүр. Шейбани ханның атына бір түркі мәснәуи жазыпты. Рәмел, мұсәддес, мәхбун уәзініндегі сәбіхе уәзіні болған. Өте босаң, нашар болған, оны оқыған кісі Мұхаммед Салинтың өлеңіне сенбейтін болады. Бір тәуір бәйіті мынау:

Жалқауга Ферғана болды отан,

Ферғана жалқауға болды мекен.

Әндіжан уәлаятын «жалқаухана» деп атаған. Әлгі мәснәүиде бұндай бәйіт байқалмайды. Ол бұзақы, залым мінезді, рақымсыз кісі еді.

Тағы бірі – Шаһ Үсейін Ками. Оның өлеңдері де жаман емес, ғазалшы. Негізінде, өлең жинағы да бар.

Ендігісі – Һелали. Қазірде тірі. Ғазалдары жатық, көркем, осал тұсы аз. Жинағы да бар. «Патша мен дәруіш» атты мәснәүі бар, хәфиф уәзінінде жырлаған. Оның кейбір бәйіттері тәуір болған десек те, дастанның мазмұны, қанқасы босаң, нашар болған. Ежелгі ақындар махаббат пен ғашық жандарды мәснәуиге тақырып қылып алғанын, ғашық адам ерге тән және оның жары [252] етіп әйелзат кейіпкер болатын. Һелали шығармасында ғашық кейінде «дәруішті» қойыпты, және патшаны ғашықтың жары етіпті. Оның бәйіттерінде патшаның істері мен сөздері деп беріпті, және сонда патшаны жеңілtek әрі жезөкше қылып бейнелепті. Ақын өз мәснәуиінде бір жігітті және патша жігітті өте көріксіз түрде жеңілtek һәм жезөкшелердей етіп сомдаған. Ақынның жады өте құшті. Отыз-қырық мың бәйітті жадында сақтай алады. Ол аруд, ұйқас және өлең ілімінде білімі мол болған.

Енді бірі – Һами. Өлеңдері жаман емес. Өлең жинағы бар.

Сұлтан Үсейін мырзаның көркем жазу жазатындары: бұл салада көп кісі бола тұра, оның бәрінің басты маманы нәсх-тәлік жазуы бойынша Сұлтан Әлі Мәшіеді еді. Ол Сұлтан Үсейін мырза үшін, Әлішер бек үшін қалың кітаптарды көркем жазумен жазып шықты. Күн сайын отыз бәйіт Сұлтан Үсейін мырза үшін, және жиырма бәйіт Әлішер үшін жазып тұратын.

Сұлтан Үсейін мырзаның суретшілері – Беңзат. Суретшілік жұмысын өте әсем орындағытын. Бірақ сақалы жоқ портреттің келбетін келістірмей нашар салатын, иегінің етін аса қомпітып жіберетін, сақалы бар адамның суретін кәдімгідей бейнелі етіп жақсы салатын еді.

Енді бірі – Шаһ Мұзффар. Суретін аса әсем етіп салады. Кітаптың көркін жай келтіре салатын еді. Өмір жасы ұзақ болмады. Енді өркені кенге жайылып бара жатқанда әлемнен өтті.

Сұлтан Үсейін мырзаның әнші-қүйшілері: Қанун атты музыка аспабын ешкім қожа Абдолла Меруерт сияқты шерте алмайтынын бұрын айтқанбыз.

Енді бірі – Құл Мұхаммед Уди. Қобыз сияқты «ғичәк» музыка аспабын жақсы тартатын. Ғичәкке үш ішек тақты. Сазгер мен әншілер арасында ешкім мұндай көп және тамаша ішек байлаған жоқ еді. Ғичәктен өзге де істері онша болмады. [253]

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Енді бірі – Шейхи Найи. Уд пен Ғичәк аспаптарын жақсы ойнайды. Он екі-он үш жасынан сыбызыны жақсы ойнайды. Бір рет Бәдиң-заман мырзаның жиынында бір әуенде жақсы орындарды. Ал Құл Мұхаммәд ғичәкта (қобыз) ол әуенде шығара алмайтын еді. Біреулер: «ғичәкті жетесіз музыка аспабы» дейді. Бірде Шейхи Найи кенет Құл Мұхаммәттің қолынан ғичәкті алып, оның ғичәкте орындаған әуенін тамаша һәм мөлдіретіп ойнады.

Шейхи Найиден тағы бір риуаят бар. Оның әндер туралы көп мәліметі бар еді. Бір әнді тыңдағанда: «пәленшешінің пәлен әуені мына әндікі. Бірақ көптеген әуені оған қатысы жоқ. Бір-екі мотиві одан екен» деп баға беретін.

Тағы бірі – Шах Құлы ғичәки. Ирактан. Хорасанға келіп, музыкамен айналысып жетілді. Аса көп мотивтер, жаңа әуендер мен істерде із қалдырды.

Енді бірі – Үсейін Уди. Уд (музыкалық аспап. – Ауд.) музыка аспабын қызықтыра тартып, бірдемелер ойнатып жатады. Удты бір ішек етіп ойнатқанды осы Үсейіннен көрдік. Оның ең кемшін тұсы өте бәсең ойнататында болып тұр. Шейбани хан бір рет саз ойнауын бұйырады. Әдайілеп жаман ойнайды. Әрі өз аспабын әкелмей жарамас бір аспапты әкелген еді. Шейбани хан түсініп қалған. Әңгіме-дүкен үстінде мойнын кесіп тастауга бұйрық берген. Шейбани хан бұл дүниеде бір жақсы іс қылса, шынында осы іс болар. Сондай ерке ерсымактарға бұдан ауыр жаза керек.

Тағы бірі әншісі – Ғұлам Шади. Ол Шади әншінің ұлы еді. Саз ойнайтын болса да, сазгерлер қатарында емес-ті. Жақсы дауысы, тамаша әуені бартұғын. Ол заманда ондай дауыс пен әуенге ие әнші болмаған. Ақырында Мұхаммәд Шейбани оны Қазан ханы Мұхаммәд Әмин ханға жіберді, одан кейін ешқандай хабар келмеді.

Тағы бірі – Mır Әзу еді. Ол саз ойнамайтын, тек ән шығарушы еді. Шығармасы аз болса да, тұздық болардай істері бартұғын. [254]

Тағы бірі – Бәнаи еді. Тәуір дыбыс пен әуені бартұғын.

Тағы бірі – Елдегі теңдессіз Палуан Мұхаммәд Саид ұлы еді. Құресуде бас құресші болатын. Өлең де жазатын, дауыс пен әуен де шығаратын. Шарғаң мақамында жақсы мотиві бартұғын. Әңгіме құмар кісі еді. Құресші болумен осынша беделді болудың қосылуының өзінде бір құпия бар.

Сұлтан Үсейін мырза ғаламнан озғанда, мырзалар қатарынан Бәдиңзаман мырза мен Мұзффар Үсейін мырза сонда болған. Өйткені Мұзффар Үсейін мырза оның сүйікті ұлы еді. Ал Мұхаммәд Бұрындық Барлас бектер басқармасының басшысы болатын. Әне атакесі, ал анасы

Қадиша бегім, Мырзаның беделді әйелі еді. Мырзаның елінің де Мұзаффар мырзаға көңілі өте жақсы еді. Осы себептен Бәдиң-заман мырзаның көңілі құдіктен ада емес еді. Сондықтан Мұзаффар мырза мен Мұхаммед бек аттанып барып, оның көңіліндегі құдікті сейілтіп, Бәдиң-заман мырзаны жерлеу рәсіміне алып келді.

Сұлтан Үсейін мырзаның мәйітін Гератқа алыш келіп, патшалық сәнсалтанатпен жерлеу рәсімін жасап, медресе мазарына жерледі. Бұл рәсімде Бәдиң-заман мырза да әзір болды. Мұхаммед Бұрындық бек, Зунұн бек және Сұлтан Үсейін мырзаның әулеттері әлгі мырзалармен қатысқан бектер жиналып, бірауыздан Бәдиң-заман мырза мен Мұзаффар Үсейін мырзаны ортақтастырып, Гераттың патшалық тағына отырғызды. Бәдиң-заман сарайының тізгіні Зунұн бекте, Мұзаффар Үсейін мырзаның сарайының тізгіні Мұхаммед Бұрындық бектің қолында болды. Бәдиң-заман мырза тарапынан қала әкімі – Шейх Әлі Тағай болды, Мұзаффар Үсейін мырза жағынан Жұсіп Әлі Көкілтас болды.

Бұл ғажап бір іс болды. Өйткені ешқашан патшалық тағына ортақтаса отырған жайт болмаған. Шейх Сағиддің сөзінің мазмұнының керісі орын алды. Ғұлістан шығармасында айтқандай:

Он дәруіш бір кілемде бас қосып жата алады, екі патшаның басы бір өлкеде қосылмайды. [255]

Тогыз жұз он екінші жылдың оқигалары (1506-1507)

Мұһәррәм айында өзбектерді құып шығу үшін Хорасанға аттандық. Бұл жорыққа Гурбәнд және Шұберту жолы арқылы бет алдық. Жаһангир мырза ол уәлаяттан көңілсіздікпен шығып еді, өйткені аймақты өзіне қосса, кейбір бұзақы, бұлікші тағы да азғындық шығарып жатпай ма екен деп уайымдады. Сондықтан Ұштыр шаһарында туыстарынан бөлініп, туыстарына Уәли Хазан мен Дәулетқадамды қарауыл етіп қойды. Аймақты қолынан шығармау үшін өзі тез жолға шықты.

Сол күні біз Заһак қамалына келдік. Одан күмбезек асуынан асып Сайфанды басып, Дәнданшекән асуынан өтіп Күһмәрт алаңқайына келіп қос тіктік. Сейіт Әфзәл Хаббинге Сұлтан Мұхаммед Дұлдайды қосып, Кабулдан шыққан жағдайын айттып, Сұлтан Үсейін мырзаға жөнелттік.

Жаһангир мырза кейінрек қалған екен. Бамиан тұсына келгенде жиырма-отыз адамымен Бамианның саяхатына келеді. Бамиан жанына жеткенде біздің қалың еліміздің шатырларын көреді, біз бе екен деп ойланып тез кері қайтады. Өз қостарына жеткенде еш нәрсеге қарамастан көше жөнеледі. Арттарына қарамай Жеке жайлауына карай тартады.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Шейбани хан Бәлх қаласын қоршауға алған еді. Ол кезде Бәлх Сұлтан Құлыншақ қолында еді. Шейбани хан екі-үш Сұлтанды үш-төрт мың адаммен Бадахшанды шабуға жөнелтті. Сол кезде Мұбарак шаһ пен Зұбейір Насыр мырза бұрын араздасып жүрген болса да, қайтадан келіп қосылған еді. Олар Кешім өзенінің соңғы сағасында Шахданда Кешім өзенінің [256] шығыс тараپында қос тігіп отырған. Өзбектер таңға жуық тұтқылдан келіп, Кешім өзенінен өтіп, Насыр мырзаның үстінен лап берді.

Насыр мырза дереу төбеге қарай тартты. Төбеден елін жиып, дабыл қақтырып өзбектерге шабуылдатты. Кешім өзені қарқынмен тасып жатқан еді. Осы өзеннен өтіп келген. Осыдан өзбектердің қалың тобы оққа ұшырап, қылышпен шабылды. Бірталай кісісі қолға түсті. Өзенге ағып көп адамы өлді. Мұбарак шаһ пен Зұбейір Насыр мырзадан жоғарырақ Кешім жақта еді. Олардың үстіне келген өзбектерді төбеге қарай қашырды. Насыр мырза бүлікшілерді қашырған хабарын естіп, олардың үстіне қарай шапты. Жоғары жақтан да таулы бектерінің атты, жаяу адамдары жиылып өзбектерге бас салғанда, олар қарсы тұра алмай қашты. Бұл өзбектердің де қалың тобы қолға түсіп, көбісі оққа ұшырап, қылышпен шабылып, өзенге батып кетіп өлді. Оның саны, бәлкім, мыңмың бес жұз болған шығар. Насыр мырзаның бір тамаша женісі болды.

Бізге бұл хабарды Күһмәрт жазығында жүргенде, Насыр мырзаның адамы жеткізді. Осы маңда жүргенде біздің әскерлер Гури мен Даһанадан астық алып келді. Осы аймақта Хорасанға жіберген Сейіт Әфзәл мен Сұлтан Мұхаммед Дұлдайының хатын алдық. Сұлтан Үсейін мырзаның қайтыс болған хабары еді. Отбасылық дәстүрге сайabyroйын сақтап, Хорасан жаққа бет алдық. Алайда бізде басқа да мұрат-мақсат болған еді.

Ажар шатқалының ішінен өтіп Топ және Мәндаған арқылы Бәлх өзенінен еніп Сап тауына көтерілдік. Өзбектің Сан Шерекке шабуыл жасағанынан хабардар болып, Қасым бекті басқартып әскер жібердік. Олар барып өзбектерге ұшырасып, айқасып олардың қалың қолының басын кесіп алып келді. Жаһангир мырзаға және аймақтарға адамдар жібердік. [257] Олардан хабар болғанша неше күн Сап тауының жайлауында аялдадық. Бұл маңда киік аса көп болды, бір рет ауладық.

Бір-екі күннен кейін барлық аймақтар келіп қызмет көрсете бастады. Жаһангир мырза аймақтарға бірнеше рет адам жіберді, бір рет Имадеддин Мәчнудты жіберіп еді. Бірақ аймақтар оған бармай, менің қасыма келді. Ең соңында Жаһангир мырза Сап тауынан Бай шатқалына түсіп менің қасыма келуді қажет деп санады. Біз де Хорасанға аландап жүргенбіз. Сол үшін аймаққа уайымдамай Жаһангир мырзаға көніл бөлмей, Герзуан, Алмар, Қисар және Шешкету арқылы жүріп Фәхрреддин Ұлым

қыстағынан өтіп, Бадғисқа қарасты өңірлерден Бам шатқалы деген бір жерге келдік.

Ол заман аласапыранға толы дүние болды, кез келген адам қисық жолмен уәлаятты, аймақтан бірдемелерін қағып кетумен айналып жүрген заман еді. Біз де сол төңіректегі аймақтан, түріктерге зорлық көрсетіп, бірдемелер алуға кірістік. Осы бір-екі ай ішінде үш жұз түмен кебекті олжаға алған шығармызы.

Бізден бірнеше күн бұрынырақ хорасан қосы мен Зунұн бек адамдары өзбек шапқыншыларын Пәнд пен Мәрвشاқта жақсылап басып өзбектерді өлтірді. Бәдиң-заман мырза, Мұзффар Үсейін мырза, Мұхаммед Бұрындық Барлас, Зунұн Арғын, оның ұлы Шаһ бек бірігіп Бәлхта Сұлтан Құлыншақты қоршап тұрған Шейбани ханға шабуыл жасауға бел буып, Сұлтан Үсейін мырзаның барлық ұлдарына өздеріне қосылуды өтініп адам жіберді. Олар осы мақсатпен Гераттан жолға шықты.

Бадғисқа жеткенде «Қырық қызы» мекенінде Әбілмұҳсен мырза Мәрвден келіп қосылды. Ибн Үсейін мырза да одан кейін Тұн мен Қайынға келді.

Кебек мырза Машнадта еді, оған қанша рет адам жіберсек те, ақылға қонбайтын сөздер айтып, намәрттік қылып келмеди. Ол Мұзффар мырзага қырсығып қалған еді. [258] Яғни: «Ол патша болғанда мен неге оның алдына барады екенмін» деп, сол кезде барлық аға-іні бір жерге жиналып, бірігіп Шейбани хан сияқты жауға қарсы шығуға бел буып, шабуылға шығарда, осындаі дәмсіз қырсықпен қалып қойды. Оның келмей қалғанын кертартпалық пен қырсығуына балап қойды. Әйтеуір, барша жұрт оның ісін намәрттік деп есептейді. Бұл дүниеде адамнан қалары осындаі бірдемелер болады. Кімде-кім ақылдан үлесі болса неге ондай әрекетке барады. Одан соң оларды жаман дегендер және ақы иесі неге осындаі іске барады. Ал жаман іске бармаған, оған ұмтылмаған адамды игілік іске кіріскендер: ғалымдар айтқандай: «екінші Омар атауымен аталады» деген.

Маған тағы да елшілер келді. Кейін Мұхаммед Бұрындық Барлас та келді. Мен неге өзім бармаймын? Алты жұз-мың екі жұз шақырым жолды басып осы шаруаға бола келгенмін. Мұхаммед бекпен бірге аттандым.

Ол кезде мырзалар Мұрғабға келген еді.

Дүйсенбі күні жамади ақыр айының сегізінде мырзалармен дидарластық. Әбілмұҳсен мырза бір шақырым жерге қарсы алуға келіп еді. Жақындаپ қалғанда, мен бұл жақта аттан тустан, Әбілмұҳсен мырза ол жақтан аттан тусты. Екі жақ бір-бірімізге қарай жүріп, көрістік. Аттанып ілгерірек жүргенде қосқа жақындағанда Мұзффар Үсейін мырза мен Ибн Үсейін мырза қарсы алуға келді. Олар Әбілмұҳсен мырзадан

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

жасы кіші еді. Сондықтан керек болса, бұдан бұрынырақ қарсы алуға келсе де болар еді. Алайда олардың бұл кешігіүі шарап құмарлығы болғанын тәкаппарлық қылықтарынан көрмеу керек. Демек, ойынсауықтың кінәсі деуге болады. Мұзaffer Усейін мырза асыра сілтеп ат үстінде көрістік. Ибн Усейін мырза да солай амандасты. [259]

Сол жерден келе Бәдиң-заман мырзаның шаңырағына түстік. Ел таңғаларлықтай жиналған еді, адамның көп болғаны сонша, тығыздығынан кейбірінің аяғының ұшы үш-төрт қадамға дейінгі жерге тимейтін болды. Кейбірі кейін шегінгісі келіп еді, оларды төрт-бес қадам кейінге қарай еріксіз түрде алыш кетіп отырды.

Бәдиң-заман мырзаның сарайлық үйіне жеттік. Біз былай шештік: Мен үйдің табалдырығына жетіп, сәлемге бүгілгенімде, Бәдиң-заман мырза орнынан тұрып, кіреберіске келгенде көрісетін болдық. Мен үйге кіргенде бір бүгілдім, бірақ кенет байқадым Бәд-заман мырза бәсендеде жүріп, жәйлетіп келе жатыр. Қасым бек менің тілеушім еді, менің намысымның намысы еді, балағымнан бір тартты. Мен ұқтый, баюу жүріп келісken жерде көрістік.

Бұл үлкен ақ үйде төрт төсек салып қойған екен. Бәдиң-заман мырзаның ақ үйлерінің әлбетте артқы есігі бар еді. Мырза ұдайы осы есіктің жанында отырады. Бір төсекті осы есіктің жанында салыпты. Бәдиң-заман мырза мен Мұзaffer мырза осы төсекте отырды. Тағы бір төсекті оң жаққа салып қойды. Оған Әбілмұхсен мырза және мен отырдық.

Бәдиң-заман мырзаның төсегінен төмен, солтустік жанында тағы бір төсек салынды. Қасым Сұлтан өзбек шейбан Сұлтандарынан Мырзаның күйеу баласы еді, Қасым Сұлтан Усейін Сұлтанның әкесі еді. Әлгі төсектеке Ибн Усейін мырза отырды. Маған салған төсектен төменде оң қолымда тағы бір төсек салынған, Жаһангир мырза мен Әбдіраззак мырза сол төсекте отырды.

Мұхаммед Бұрындық бек, Зунұн бек, Қасым бек оң жақта, Қасым Сұлтан мен Ибн Усейін мырза өте төменде отырды. [260]

Ас тартылды. Аспен бірге шарап қою жайында әңгіме болған жоқ еді. Ас дастарқанында алтын-күміс пиялаларды шарап орнына қойған еді. Бұрындары біздің әке-аға Шыңғыс қағидасын қатты сақтайдын еді. Мәжілісте, сарайда, тойда, ас дастарқанында, отырыс-тұрыста әлгі дәстүрге қарсы іс қылмайтын еді. Шыңғыс ханның заңнамасы анық құран аяты емес фой, дегенмен адам оны орындауға міндettі болатын. Әркімнен жақсы салт қалған болса, оны іске асыру керек. Егер әке жаман іс қылған болса, оны жақсы іспен орнын толтыру керек. Астан кейін аттанып түскен жерге оралдық.

Біздің қос пен Мырзаның қосының арасы алты шақырым жер еді. Екінші рет келгенде Бәдін-заман мырза бұрынғыдай тағзым етіп, құрмет көрсетпеді. Мұхаммед Бұрындық бекке және Зунұн бекке: «Егер де жасым кіші болса да, орным ұлық түр. Әке тағын Самарқандта екі рет семсер соққысымен алып отырдым. Мен бұл шаңырақ үшін жат-жұртпен сонша шайқасыппын. Маған тағзым жасамаудың жөні жоқ», – деп айттым. Бұл сөз оған айтылған соң, Бәдін-заман мырза мақұлдан маған құрмет көрсetti.

Тағы бір рет Бәдін-заман мырзаның қасына барғанда, бесін намазынан кейін шарап ішү отырысы болды. Мен ол кезде ішпейтін едім. Сәнді тәуір отырыс еді. дастарқанда әртүрлі тұздық, тауық кәуабы, қаз кәуабы және түрлі тағамдар қойылған. Бәдін-заман мырзаның отырысын көп мақтады. Шын мәнінде таза көңілмен дастарқан жайылған отырыс болған еді.

Мұрғаб жағасында болғанда екі-үш рет Мырзаның шарап отырысына қатыстым. Олар менің ішпейтінімді білгендіктен мені ішуге құштемеді. Мұзаффар мырзаның шарап отырысына да бір рет барғам. Асан Әлі Жалайыр, Mіr Бәдр Мұзаффар мырза қасында [261] бар еді. Бұл отырыста кәйпіне келген Mіr Бәдр биледі, жақсы биледі, көбіне жаңа бидің авторы Mіr Бәдр болатын еді.

Мырзалар Гераттан шығып, бас қосып жиналып Мұрғабға келгенше үш-төрт ай болды. Сұлтан Құлыншаш әбден қажып, Бәлх қамалын Өзбекке берді. Өзбек Бәлхты алған соң бұл жамағаттың бірігіп жатқанын естіп, Самарқандқа қайтып оралды.

Бұл мырзалар әңгіме-дүкен құрып, сұхбаттасуда тәуір болса да, әскери тәжірибеден жырақ болған және ерлік, жауынгерліктен де жырақ еді. Біз Мұрғабда отырған кезде Хакназар төрт-бес жұз адаммен келіп Шешектің төнірегін жауыпты деген хабар келді. Барша мырзалар бас қосып, қаншама шапқыншылардың үстіне шабуыл жасайық деп ұмтылсақ та жібере алмады. Мұрғаб пен Шешектің арасы алпыс шақырымдай жер. Бұл істі мен тіледім, мырзалар бұл бәрімізге намыс ісі ғой деп маған да рұқсат берілмеді.

Ойткені Шейбани хан қайта оралды, жыл да аяқтап бара жатыр кеш болды. Бұл қыс мырзалар әрқайсысы ыңғайлы жерде қысталап, ерте көктемде жиналып жауға қарай жорыққа шығармыз деген шешімге тоқтады. Маған да Хорасан маңында қыстауыма ұсыныс қылды. Бірақ Кабул мен Ғазна бұзақылық пен бүлікшілікке толы жер. Онда – Түрік, моғолдан, аймақтық пен көшпендейлер, ауған мен һазаралар және түрлі ел мен ұлыстың жиналған жері. Тағы Хорасан мен Кабул арасындағы ең жақын жол тау арқылы жүрсе және қар мен басқа ешқандай кедергі болмаса, бір айлық жол. Тұз арқылы қырық-елу күндік жол болады.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Уәлаятты қазірге дейін көндіре алмай келеміз. Жанашыр тілекtes адамдар біздің ол жаққа қыстауымызды жөн санамады.

Мырзаларға осылай сұлтау айттық, құптамай, ұсынысты қайталай берді. Біз қаншама сұлтау айтсақ, олар соншама жұлқынып қайталай берді. Ақыры Бәдін-заман мырза мен Әбілмұхсен [262] мырза және Мұзффар мырза аттанып менің қосыма келіп, Хорасанды қыстау ұсынысын қайталады. Соншама патшалар өздері келіп ұсыныс айтып тұрғанда, жүзіне қараپ «жоқ» деп айта алмадық.

Сондай-ақ Гераттай әлемнің төрттен бір жерінде бұндай қала жоқ және Сұлтан Үсейін мырзаның заманында Мырзаның араласуы һәм ұсынысымен Гераттың көркемдігі мен сәні бірге он, бәлкім жиырма есе аса түсті. Көруді көп армандастын едім. Осы себептен сонда қыстау ұсынысын қабыл алдым.

Әбілмұхсен мырза өз уәлаяты Мәрвге кетті. Ибн Үсейін мырза Тұн мен Қайынға барды. Бәдін-заман мырза мен Мұзффар мырза Гератқа жол тартты. Екі-үш күннен кейінрек «Қырық қызы» және Тас керуен сарай жолы арқылы мен де Гератқа бет алдым.

Барша begіmдер менің немере әпкем Паиәнда Сұлтан begіm, Қадиша begіm, Афақ begіm және Сұлтан Әбусайд мырзаның қыздары әпке begіmдердің бәрі Сұлтан Үсейін мырзаның медресесіне жиналды. Барлық begіmдер Мырзаның қабірінің басында болды. Мен сонда барып, олармен көріstіm.

Әуелі Паиәнда Сұлтан begіmmen бүгіліп (иіліп) көrіstіm. Одан соң Афақ begіmmen бүгілмей көrіstіm. Одан кейін Қадиша begіmmen бүгіліп көrіstіm. Біраз уақыт осында отырып хафиздер құран оқығаннан соң медресенің онтүстігінде Қадиша begіmнің үйінің ауласына тігілген шатырға бардық. Қадиша begіmнің асы тартылды. Асы тартылғаннан кейін Паиәнда Сұлтан begіmнің үйіне бардым, сол кеште сонда түнедім.

Ол маған «Жаңа бақты» жұрт қылып тағайындалты, таңда келіп орналастым. Жаңа бақта бір тұн болдым, ол жерді ыңғайлы көрмей Әлішер бектің үйін дайындал қойған. Гераттан кеткенше Әлішер бектің үйінде болдым. Екі-үш күн сайын «Жаһанара» бағына барып Бәдіn-заман мырзамен көrіcіp тұрдым. [263]

Неше күннен соң Мұзффар мырза үйіне шақырды. Мұзффар мырза «Ақбақта» тұрады екен. Қадиша begіm де сонда болды. Жаһангир мырза менімен бірге барды. Қадиша begіm жайған дастарқанның ас-тағамдары тартылғаннан кейін Мұзффар мырза бізді Бабыр мырза салған сауықханаға алып барды. Сауықханада шарап отырысы болды.

Сауықхана бақшаның ортасында орналасыпты. Шағындау ғимарат. Екі шағын қабаттан тұрады. Бірақ сүйкімді ғимарат. Жоғарғы қабаты көбірек

сәнделген екен. Төрт бұрышында төрт үйшік бар. Басқа бұл төрт үйшіктің ортасы және аралары бәрі бір қабаттың ішінде тұр. Бір қабатта үйшіктердің арасын төрт патша отыратын етіп қойған. Бұл қабаттың эр бұрышына сурет салынған. Бұл ғимаратты Бабыр мырза салдырған болса да, суреттерін Сұлтан Әбусайд мырза салдырған. Онда шайқастарын суретке салып қойған. Солтүстік жағында патшалар отыратын екі төсек салып қойған, бір-біріне қарама-қарсы тұр. Төсектердің қапталы солтүстік жаққа қарайды. Бір төсекте Мұзффар мырза және мен отырдым. Тағы бір төсекте Сұлтан Мәснуд мырза мен Жаһангир мырза отырды. Мұзффар мырзаның үйінде қонақ болған соң, Мұзффар мырза мені өзінен жогары отырғызды.

Сауық пиялаларды толтырып аяқшы айнала жүріп отырыстағы қонақтарға ұсына бастады. Мәрв шараптарын отырыс қонақтары да өмір нәріндегі жұтып жатты. Отырыс қызды, шараптар басқа ұра бастады. Осындай қиял қуйінде болып, маған іштірткізгісі келген олар мені ортаға тартты. Мен де бұл шаққа дейін кәйіпке бақканша шарап ішіп көрмеппін. Мас болу, көңілді болудың жағдайы мен халін онша білмеген едім. Бірақ шарап ішуге көңілім бар еді және бұл байтақты жүріп өтуге көңілім тартып тұратын еді. Кішкентай шағымда зауқым тартпайтын еді. Шараптың кәйіп пен зауқын білмейтін едім. Әкем кейде шарап ұсынып тұратын, бірақ мен бірдемені сылтауратып, бас тартатын едім. [264]

Әкемнен кейін Қожа Қазының құт қадамынан, такуа және дүнияуи ләzzаттан ада болдым. Тіпті құдікті тағамнан да аулақ болатын едім. Содан шарапқа ұрынбай қалдым.

Кейінірек жігіттік ауасынан және нәпсінің сұранысынан шарапқа аңсарым ауды, бірақ ұсынған кісі болмады, бәлкім шарапқа зауқым бар екенін сезген кісі жоқ болды. Көңілімде шарап ішуге сұраныс бар еді. Енді осында ішпегенде басқа жерде өзгелермен ішу қызын болар еді.

Ойыма мынадай ой келді. Маған шарап іш деген осынша ұсыныс жасалып тұр. Тағы ол ұсыныс Гераттай көркем қалада жасалып тұр. Сондай-ақ көңіл көтеріп, сауық-сайран құрмаққа барлық жағдайы жасалып, түгелдей сауығуга құрал-аспаптар дайындалған кезде ішпегенде, қашан ішемін деген ой келіп, бұл байтақты өтіп кешуге бел будым.

Бірақ ойыманнан бір нәрсе өтті. Ол Бәдиң-заман мырза аға болды, оның қолынан және оның үйінде ішпей, інісінің қолынан және інісінің үйінде ішсем оның көңіліне келмес пе екен деген ойға баттым. Мен бұл құдігімді айттым. Бұл сылтауымды макұл көріп, бұл отырыста шарап ішуге де ұсыныс жасамады. Мынадай шешімге келді. Бадиң-заман мырза мен

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Мұзаффар мырза екеуі бір жерде болғанда Мырзаның ұсынысымен ішуге болады.

Отырыста әншілерден Хафиз Қажы, Жалаледдин Маһмұт Санида бартұғын, Ғұлам Шадидің інісі Шади бәтше жетіген шертіп жатты. Хафиз Қажы тамаша ән салды. Герат елі ұяң, нәзік және жайлы ән салады. Жаңангир мырзаның Міржан атты бір әншісі бар еді. Самарқандық. Созып, жуан әрі тұрпайы ән шырқайды екен. Жаңангир мырза кәйіпі келген халде бір ән сал деп бүйірды. Ол ән салғанда дауысын ғажап жоғары, оғаш және сүйкімсіз етіп айтты. Хорасан елі өте нәзік жанды ел. Оның былайша ән салуынан бірі құлағын жапты, тағы бірі шырайын кіржітті. Бірақ Мырзаның құрметіне бірде-бірі әншіні тоқтатпады. [265]

Намазшамнан соң сауықханадан Мұзаффар мырза салған жаңа қыстаудағы үйге келдік. Осы үйге келгенде мастықтың соңғы сілемдерінде Жұсіп Әлі Көкілтас орнынан тұрып, билей бастады, ол тәртіпті кісі еді. Жақсы биледі, бұл үйге келгенде әңгіме әжептәуір қыза түскен. Мұзаффар мырза маған бір белдік, бір семсер, бір қозы терісінен шапан, бір боз ат сыйлады. Бұл үйге келгенде Жанак түркі ән салды. Мұзаффар мырзаның үлкен Ай, кіші Ай атты құлдары бар еді. Мас кездерінде біршама дәмсіз қиғаш қылықтар көрсетті. Тұннің бір уағына дейін қызу әңгіме де болды. Отырыс тарқады. Мен осы кеште осы үйде қондым.

Маған шарап ұсынған хабарды Қасым бек естіп, Зунұн бекке кісі жіберіпті. Зунұн бек мырзаларды үгіттеп, оларға шарап ішуге ұсыныс айтуды тоқтат деп қатты-қатты айттыпты. Содан маған шарап ішуге ешкім қолқа салмады.

Бәдиң-заман мырза Мұзаффар мырзаның маған қонақасы бергенін естіп, «жаһанара» бағындағы қуатханаасында дастарқан жайып, отырыс жасап мені сұрады. Біздің кейбір ішкі қызметтегілер, жігіттерді де шақырган. Мениң жақындарым мені сыйлап шарап іше алмайтын еді. Олар кейде бір ай, қырық күнде бір рет ішкілері келгенде есіктерді жауып, мың қобалжумен ішетін еді. Мырза сондай кісілерді шақырган, олар да келіпті. Мырза кейде мені осылай қапыда қалдырады. Егер де мен осындағы кісіге бұл жайында рұқсат берген болсам да, менің қызметтегі адамдарым кейде қолдарын аузына ұстап, мың үреймен ішіп отырды. Осы отырыста менің әке-ағамдай үлкен кісі отырғасын мен шарап ішуге рұқсат берген едім.

Мәжүн талдар алып келіп қойды, оның бұтақтары шынайы ма, әлде жасанды ма білмедім. Талдың ұзын да және жіңішкеліп кесілген бұтақтары да сәнделіп қойылған, оған әсем көрініс беріп тұр. [266]

Бұл қонақсыда менің алдыма қаз кәуабын қойып қойды. Мен тұтастай кәуап қылып алдыма қойған қазды бұрын бұзып, турап көрмеген екем, содан оған қол тигізбедім. Бәдиң-заман мырза: «Тәбетің болмай тұр ма?», – деді. Мен: «Турауын білмей отырмын», – дедім. Бәдиң-заман мырза дереу менің алдымдағы қазды бұзып, турап алдыма қойды. Бұндай істерде Бәдиң-заман мырза тенденсі жоқ кісі болатын. Осы қонақсының соңында маған бір сәнді белдік, қанжар, патшалық шапан, тұлпар сыйға тартты.

Жиырма күн Гератта болдым, күн сайын көрмеген жерлерді атқа қонып саяхаттап келетін едім. Осы серуен күндері жол көрсетушіміз Жұсіп Әлі Кекілтас еді. Саяхат кезінде қай жерге аялдасақ, сол жерде Жұсіп Әлі Кекілтас тағамның жаңа түрін ұсынып жүрді. Осы жиырма күн серуенімізде атақты саяхат мекендерден бір ғана Сұлтан Үсейін мырзаның дәруішханасынан өзге бір көре алмаған жер бәлкім қалмаған шығар. Кір жуатын орталық, Әлішер бектің бағы, күәлік қағаз шығаратын мекен, астана тағы, көпір, тау қамалы, панорама бағы, нығметабат, кір жуатын орталықтың көшесі, Сұлтан Аһмет мырзаның қорасы, сапар тағы, науай тағы, бергер тағы, қажыбек тағы, Шейх Баһаеддин Омар, Шейх Зейнеддин және Маулана Әбдіраһман Жәмидің мазарлары мен басқа да зиярат жерлер, мұхтар намаз орны, балықтар қауызы, Саксламан, Бәлүри (Әбілуалид) ауылдары, Имам Фәхр, көше бағы және Сұлтан Үсейін мырзаның медреселері, мазараты, Гаунар Шад begim медресесі, қабірі және орталық мешіті, заган бағы, жаңа бақ, зұбейде бағы, Сұлтан Әбусайд мырза салған ирак қақпасының бас жағындағы Ақ сарай, пуран және оқшылар күмбезі, шырақ алаңы, әмір уаһед, малан көпірі, қожа аркасы, Ақ бақ, сауықхана, жаһанара бағы, сарай, қуатхана, гүлхана, мұнара дарbazасы, жаһан ара бағының солтүстік жағындағы әйдік жузу қауызы, төрт тараптағы төрт бақ, қамалдың кіреберіс қақпасы, мәлік дарbazасы, ирак дарbazасы, пирузабат дарbazасы, қош дарbazасы, қыпшақ дарbazасы, мәлік базары [267] шаршы, шейх-ислам медресесі, мәліктер орталық мешіті, қала бағы, Бәдиң-заман мырзаның енжіл арғының жағасындағы медресесі, Әнсие деп аталатын Әлішер бектің тұратын үйлері және мазар мен «құдсийе» аталатын орталық мешіті, медресесі, сонымен қатар «ықыласийе» аталатын дәруішханасы, монша, шипайе атты емханасы тағы басқа мекендерді аз уақытта көріп шықтым.

Сұлтан Аһмет мырзаның кіші қызы Мәсүме Сұлтан begimді анасы Қабиба Сұлтан begim бұл аласапыраннан бұрынырақ Хорасанға алып келген екен. Бір күні мен әпкем Паиәнда Сұлтан begimді көре келгенде анасымен мені көруге келді. Көре салысымен маған көңілі ауды. Жасырын кіслер жіберіп әпкем Паиәнда Сұлтан begim және женешем

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Қабиба Сұлтан begіm екеуі келісіп мынандай шешімге келген: менен кейін женешем қызын Кабулға алып келетін болды.

Мені қыстап қалыңыз деп Мұхаммед Бұрындық бек пен Зунұн бек шындақ көндірмек болды. Бірақ қысташа жері мен қыстауға қажет құрал-аспаптар дайындал берген жоқ. Қыс түсті және арадағы тауларға қар жауды. Кабул жақта не болып жатыр екен деп көбірек абыржуда болдым. Бұлардың қысташа жері де реттелмеген бейберекет жер болды. Ақырын тұрасын айту қажет болды.

Қысташа сұлтауымен Гераттан шағбан айының жетісінде шығып, Бадғис маңында әрбір қыстакта бірер күн, екі күн аялдаш жылжи жүре көше бердік. Уәлаяттарына алып-буру, отбасылық істерін тындыруға барған әскерлеріміз барып-келіп қосыла бастады. Олардың кідірісі көп уақытқа созылған, біз Ләнгәр Mip Fияс деген мекеннен екі-үш көш өткенде рамазан айы да жақындақ қалған еді. Уәлаяттарына іс-күші үшін барған жігіттер де жол-жөнекей қосылды, кейбіреулері жиырма күн, бір айдан соң Кабулға келіп қосылды. Кейбіреулері Гератта қалып, мырзалардың қызметіне кірісті. [268]

Осылардың қатарында Сейдім Әлі дәрбан да бар еді. Гератта қалып Бәйн-заман мырзага нөкер болды. Хұсрау шаңтың нөкерлерінің ешқайсысына Сейдім Әліге көрсеткен құрметті жасаған емес едім. Жаһангир мырза Ғазнаны тастан шыққанда Ғазнаны Сейдім Әліге беріп еді. Сейдім Әлі болса, Ғазнаны өзінің балдызы Дос Әнкү Шейхқа тастан өзі менің әскери қосыныма қосылған еді. Шын мәнінде Хұсрау шаң нөкерлерінің арасында осы екі кісіден Сейдім Әлі дәрбан мен Мұнебәлі қоршыдан жақсырақ кісі болмады. Сейдім жақсы мінезді, қылыштың кісі еді. Қылыштасуда ерлігімен көрінетін. Үйінде ұдайы басқосу мен отырыстар болып тұратын. Өте жомарт, ғажап қабілетті һәм тәртіпті кісі еді, әзіл мен әдемі түрлі әңгіме мен қызықты хикаяларды құлімсіген мінезі, сөйлеуік, қалжыңбас кіслігімен айтып отыратын. Оның кемшілігі пасық, парықсыз еді. Мәзhabта да ауытқуы бартұғын. Біршама екіжүзділік жасайтын. Кейбір қастандық ісін әзілмен көрсететін. Бірақ бірдеме болмаса, ел оны әңгіме қылмас еді. Бәйн-заман мырза Гератты Шейбани ханға өткізіп алып Шаң бекке бергенде Шаң бек пен Мырза арасында жауластық сөз тасығаны үшін Бәйн-заман мырза Сейдім Әліні өлтіртіп Һирмәнд өзеніне тастатып жіберді. Ал Мұнебәлі хикаясын кейінрек айтамын.

Ләнгер Mip Fиястан өтіп Фәржестанның жағалауындағы қыстактар арқылы Чәхчеранға келдік. Ләнгерден өтіп Фәржестан маңына жеткенше тоқтаусыз қар жауып тұрды, алға жылжыған сайын қар қалындаш түсті. Чәхчеран өңіріне жеткенде қар аттың тізесінен жоғарылау болды.

Чәхчеран Зунүнге тиесілі еді. Мір Кежан Әперді нөкери сонда болған. Зунүн бектің астығына түгел бағасын төлеп алдық.

Чәхчераннан екі-үш көш өткенде қар бұрынғыдан да ұлғая түсті. Қар қалындығы аттың үзенгісінен жоғарырақ еді. Тіпті көп жерде аттың аяғы жерге тимей жатты. Әрі қар тұрақты жауып тұрды. Шырақтаннан өткен соң қар әбден қалыннады, әрі жол да көрінбей қалды. [269]

Ләнгер Мір Фияс маңына келгенде Кабулға қай жол арқылы барамыз деп кеңестік. Мен және басым көпшілігі қыста тау жолында көптеп қобалжу мен құдік болады, ал Қандаһар жолы біршама жырақтау болса да, құдік те қобалжу да тудырмайды деген ойда болдық. Бірақ Қасым бек: «Қандаһар жолын алыстау деп тау жолымен барамыз», – деп білместік жасады, сол жолға түстік. Сұлтан атты бір жол көрсетуші басшы бар еді. Оның қартайғанынан ба, алданғанынан ба, немесе қардың қалындығынан ба? Әйтеуір, жолды жоғалтты, бастай алмады. Бұл жолға Қасым бектің табанды ұсынысымен келген едік. Қасым бек намысын қамшылап, өзі мен үлдары қарды тазалап, жол тауып алға жылжымақ болды.

Бұл күні қар аса қалың болды, жол да көрінбей, қанша тырыссак та алға бара алмадық. Шара таба алмай кері қайтып, бір отындық жерге жетіп аялдаپ, сексен шынықкан жігіттерден таңдал келген ізімізben кері қайтып, тәменгі жақта қыстаған назара-мазарапардан жол бастаушы тауып алып келсін деп жөнелттік. Жігіттер барып-келгенше үш-төрт күн өтті. Біз орнымызда тырп етпей отырдық. Барғандар да тәжірибелі жол бастар кісі алып келе алмады. Тәуекел қылып Сұлтан пашаниді алға салып тығырыққа тіреліп, кері қайтқан жолды жалғастырдық. Ол неше күн аса үрей және мاشақатқа толы күндер болды, менің өмір бойы мұнша машақат тартқан күндерім аздау болған шығар. Бұл бәйіт сол кезде айтылды: Тағдырдың мен көрмеген зұлым мен жапасы қалды ма?

Қажыған көңілімнің тартпаған дерт пен бәлесі қалды ма?

Бір аптаға жуық қар жауып күнде алты шақырым, тоғыз шақырымнан артық жүре алмайтын едік. Қар таптар кісі мен едім. Он-он бес ішкі қызыметкер және Қасым бек бар еді, оның екі ұлы Тәңіріберді мен Қамбар Әлі тағы үш нөкери де бар еді. Осы аталған кісілер жаяу жүріп қарды таптайтын едік. Әрбір кісі жеті-сегіз, [270] тіпті он қары ілгері жылжып қар таптап жүретін еді. Әр қадам алға қойғанда белге дейін, бөксеге дейін бата-бата қарды таптап жүретін. Бірнеше қадам алға барғаннан соң ілгерідегі кісінің қуаты кетіп тоқтайтын еді. Одан соң тағы бір кісі ілгері өтетін еді.

Бұл он-он бес тіпті жиырма кісі жаяу жүріп қарды таптаған еді, олардың ісін жетек аттар таптап жүрсе болар еді, жетек аттар да таптар еді, бірақ қар олардың үзенгісіне дейін жетіп, қапталына дейін қар қаптап

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

еді, жетек аттар он-он бес қадам ілгері жүріп талып қалатын еді. Бұл атты қапталға шығарып, тағы бір атты ілгері қоятын едік. Осы тәсілмен он-он бес, жиырма кісі қар таптадық. Осы он-он бес, жиырма кісінің аттары қарды таптауға ілгеріде жүрді. Өзге барлық әбден шынықкан жігіттер мен бек атанғандар аттарынан түспей, тапталған және қардан басылған жолға кіріп бастарын төмен салбыратып жүре беретін еді. Бұл кез басқа кісі ұсыныс айтып, күш көрсететін уақыт емес еді. Әркімнің ынтасы мен батылы жетер болса, мұндай істерге өздері сұранып тұруы керектүғын.

Осы тәсілмен қарды таптап жол жасап Інжукан деген жерден үш-төрт күнде Зәррин асуының түбіндегі Хуал Құты деген Хуалға келдік. Осы күні таңғаларлық қарқынмен қар жауып еді, сонда баршаға өлім уайымы төнді. Ол ел таудағы ұнгір мен құысты Хуал дейді. Сол ұнгірге жеткенде қар жауысы аса қарқын алды, әлгі ұнгірге жете сала аялдадық.

Қар қалың, жалғыз аяққа тапталып басылған жолмен ат та әрен амалын тауып жүреді. Құн болса, қысқа. Ілгеріде жүрген кісі жарықта ұнгірге үлгеріп жетсе де, кейінгілер намазшам, тіпті құптан намаз уақытына дейін келіп жатты. Одан кейін тұрған-тұрған жерлерінде қос тікті, көптеген адамдар аттың ығында таң атқызыды.

Ұнгір тар көрінді. Мен ұнгірдің кіреберісінде құрек алып қар қүреп өзіме бір текеметтің бір паршасында орын жасадым. Қарды қеудеме дейін қаздым, бірақ жерге [271] жете қоймады. Әйтеуір желден қорғануға пана болды. Сонда отырдым. Маған қаншама ұнгірге барындар десе де, бармадым. Сонда мен ойлағам, барша жұрт қарда және шапқында болғанда мен үйде, демалып жатсам қалай? Сонда барша ұлыс абдырап, машақатпен алысып жатқанда, мұнда тыныш үйқыға жатсам мәрттікten жырақ, бағыттастықтан ұзақ іс болар деп мен де қандай да бір абыржу мен қиындық болса көрермін, қаншама ел төзе білсе, мен солармен бірге тұрайын. «Достармен бірге өлген – той» деген парсының бір мысалы бар.

Сондықтан боранда қазған, жасаған шұқырда отырдым. Құптан намазға шейін қар сонша шапқылап жауғанынан мен бүрісіп отырдым. Арқам да, басым да, құлақтарымның үстінде төрт елі қар бар еді. Сол түні құлағыма сұық әсер етті. Құптан намаз кезінде ұнгірге жақсылап үніліп қарағандар ұнгірде аса кең орын бар екенін байқап қалыпты. Бұл елге түгелдей орын табылады екен, мұны естідім де үстімдегі қардың бәрін сілкіп ұнгірге кірдім. Ұнгір төнірегіндегі жігіттерді де шақырдым. Қырық-елу кісігে жайбаракат жер пайда болды. Азық-тұлік, сорпа, қуырдақ және кім не дайындалды, әркім де барын ортага қойды. Сондықтан сұық қар, боранда ғажап жылы, қауіпсіз, тыныш жерге тап болдық.

Таң мезгілінде қар мен боран тоқтады. Ерте шығып сол дәстүр бойынша қар таптап, жол жасап Дабан үстіне шықтық. Жол өзі иіріліп жоғары шығады екен. Оны Зэррин асуы дейді екен. Біз жоғары шықпай шатқалдан төмендеу ендік. Дабанның түбіне жеткенде күн кеш болды, шатқалдың кіреберісіне қондық. Сол кеште ауа өте есейіп сауық болды. Аса көп мاشақат пен тауқыметпен сол кешті өткіздік. Көп кісінің қолаяғын үсік шалды. Көпенің аяғын, Сүйіндік түрікменнің қолын және Әхидің аяғын сол түні үсік шалды. [272]

Ертесіне шатқалдан төмен қарай жүрдік. Жол бұл емес екенін біле тұра, көре тұра тәуекел қылып шатқалдан төменге жүрдік. Жаман құз еді, бір жерлерінен секіріп тоқтап, кеш уақыт намазшамда шатқалдың бастауынан шықтық. Ешбір үлкен қария кіслер де бұндай асудың мұндай қалың қары бар екендігін кісі өте алмайтындығын білмеген болды. Бәлкім, бұл маусымда белгілі емес, бұл асудан өту адамның ойына келер ме еді. Қаншама қалың қардан неше күн аса абыржып күн өткізсек те, ақырында осы қалың қар салдарынан өтіп өзімізді мақсатқа жеткіздік. Қалай сондай қалың қар болса да, сондай жолы жоқ құз пен секіртпелі жерлерден өте алған едік? Бәлкім, қалың қар болмаса, әуелгі құзда елдің ат пен түйесінің бері қалмай құздан құлап кетер еді.

Әр жақсы мен жаманды санар болсан,
Онда істің қайыры болар нақ қарасаң.

Құптан намаз уақыты болған еді Жеке алаңқайға келіп аялдадық. Жеке алаңқай жұрты біз келіп аялдағаннан хабардар болды. Жылы үйлер, семіз қойлар, атқа от пен жем-шөп, молынан от жағуға отын, есепсіз тезек біз үшін анадай қар мен бораннан құтылып, мынандай қыстақ пен жылы үйлерге тап болу және анадай машақат пен қасіреттен құтылып мұндай мол нан мен семіз қойларға тап болу не деген жан ракаты десенші. Мұны осындай машақатты қөргендер біледі. Мұндай бәлекетті бастан кешіргендер түсіне алар бұндай тыныштықтың не екенін. Көңіл тыныш, жан ракат бір күн Жеке алаңқайда тоқтадық.

Жеке алаңқайдан шығып, он екі шақырым жол жүріп аялдадық. Таңертең ораза айты болды. Бамиан арқылы жүріп Шұбарту асуын асып, Шеңгелекке жетпей қос тіктік.

Түрікмен назарасы отбасылары мен малдарымен жолымыздың үстінде қымтап отырған екен. Бізден мұлдем хабары жоқ. Таңертең көшіп келе бұлардың қорасы мен шатырларының арасына келіп аялдадық. Екі-үш бөлек тұрған қора талан-таражға [273] түсті. Өзге қалғандары үйжайларын салып, бала-шағаларын алып тауға қарай тартты. Бірнеше назара әскері алға барып, бір шатқалды бөгеттеп кісі өткізбей қойған екен деп хабар келді. Мен бұл хабарды ести сала сол жаққа жылдам аттандым,

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

жетіп барсам шатқал жолында бөгет жок. Әбден шыныққан, тіс қаққан бірнеше һазара жігіттері бір таудың тұмсығына келіп оқ атайдын деп, жиналышп түр екен:

*Қарасын асаудың көріп тұр,
Мен-зең болып тұрып тұр.
Мен шығып тез ол жаққа аттанғанмын,
Жүре бер деп ілгеріге жетіллін мен.
Мақсатым елді шапшаң жүрсеге еді,
Асаумен ұрыс қылмақ еді.
Тез жетіл елін тарттым өзіме,
Ешкім де естімеді сөзімді.
Жоқ еді сауыт, жебе, жарак,
Менде бар еді оқ пен садақ.
Тұрдым десе түгел ел тұрады,
Асау анық бұларды
Қырып салып түрікмен һазарасын біз,
Байладық тұсау салып қарасын біз. [274]
Атақты ерін біз тұтқындардық,
Отбасы, бала-шагасын тұтқын қылдық.*

Һазара малынан мен де бір бөлек қой жиыстырдым. Малдарды Ярек Тағайға тапсырып өзім ілгері қарай өттім. Қырлар арқылы қолмен жүріп һазаралардың ат-қойларын айдал, Темір бек тұрағына әкеліп қос тіктік. Түрікмен һазараларынан он төрт-он бес бүлікшісі мен әйгілі қарақшысы қолға түскен еді. Ойым былай болған, қолға түскен оларды жүртта түрлітүрлі азап және жазамен өлтірсек, басқа барлық қарақшы мен бүлікшілерге гибрат болар деп. Жол-жөнекей Қасым бекке жолығып мезгілсіз аяушылық жасап босатып жібердік.

*Сортан жерде сүмбіл жайнап тұрмас,
Ондагы себілген тұқым зая кеттек.
Жамандарға жақсылық солай болмақ,
Жақсы адамдарға олар солай болмақ.
Осылай тұтқындарды да аян босаттық.*

Осы түрікмен һазараларын шапқанымызды естіген Мұхаммед Үсейін мырза Дүфлат және Сұлтан Санжар Барлас пен Кабулда қалып қалған бір топ моғолдарды өз төңірегіне жинап, Мырза ханды патша қылып Кабулды қоршап алышты. Сондай-ақ ел арасында Бәдин-заман мырза мен Мұзффар мырза патшаны тұтқындал, Гераттың Үктияреддин (қазіргі Ала қорған) қамалына алып кеткен деген хабар тараған.

Кабул қорғаны Молда Бабай Пешғери, Мұнебәлі қоршы, Аһмет Жүсіп және Аһмет Қасым басқаруында еді. Олар уақытында жақсы барып қорғанды реттеп, бекітіп алды.

Темір бек тұрағынан тоқбай тайпасынан шыққан Мұхаммед Әндіжані атты Қасым бектің нөкөрін Кабулдағы бектерге бұл жерге келгеніміздің жағдайын жазып жібердік. Онда: «Гурбәнд шатқалынан шығып олардың үстіне шабуылдаймыз. Оның белгісі мынау [275] болсын. Мұнар тауынан өткенде от жағамыз. Сіздер де сарайда екі сарайының қазіргі кездегі қазына үстінен үлкен от жағындар. Онда біздің келгенімізді білген боласыз. Біз бұл жақтан жеткенде сіздер іштен шығып қолдан келгенде жасаныздар, тартынбаңыздар», – деп жазып Мұхаммед Әндіжаниден жібердік.

Таңертең Темір бек тұрағынан аттанып, Әштәр шаһар тұрасына келіп аялдадық. Ол жерден ертерек аттанып тұске таман Гурбәнд шатқалынан шығып көпірдің басына тоқтадық. Ат суарып, тынықтырып бесін намазында көпір үстінен аттандық. Тұтқауылға шейін қар болмады. Тұтқауылдан өтіп алға барған сайын қар қалындағы берді. Зәме-жақсы мен Мұнар арасында сұық ұдете түсті. Мен өмір бойы мұндай сұық көрмеппін.

Аһмет Жасауыл мен Қара Аһмет жүртшыны тағы Кабулдағы жігіттерге жібердік. Оларға: «Үәделескен орынға келдік, хабардар және сақ болындар», – деп ескерттік. Мұнар тауынан өтіп, етегінде аялдан сұыққа шыдай алмай, от жағып жылындық. Ол мекен от жағатын орын емес еді, бірақ сұықтың өткірлігіне төзе алмай от жаққанбыз.

Таң атуға жақындалап қалғанда біз Мұнар таудың етегінен аттандық. Мұнар мен Кабулдың арасында қар аттың тізесіне дейін келетін, алда қар қатып қалған еді, сол үшін жолдан шыққан кісі үрейленіп әрен жүретін. Осы аралықты түгелдей жыбырлап келдік. Осы себептен таңғы парыз намаз уақытында Кабулға амалдан әрен жеттік. Айжүзді Бибі мекеніне жетпестен бұрын сарайдан лаулаған от шықты, олар біздің келгенімізден хабардар болғаны мәлім болды.

Сейіт Қасымның көпіріне жетісімен Шерім Тағай бастаған оң қанат қосынды Молда Бабаның көпіріне қарай жөнелтті. Мен өзім сол қанат және орта шептегі әскермен Баба Лули арқылы жүріп отырдым. Сол кезде Халифа бағының орнында бір кішірек бақша бар еді, оны Ұлықбек мырза [276] салған, керуен сарай сияқты. Онда егер де ағаш-пағаш қалмаған болса да, оның ауласы бар еді. Мырза хан сонда отырған еді. Сұлтан Үсейін мырза Ұлықбек мырза салған Бейіш бағында отырған. Мен Молда Бабаның бағының көше жағындағы қабірстанға жетіп едім тездетіп ілгері барғандарды ұрып-соғып бізге қарай шегіндірді. Ілгері барып Мырза хан

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

ауласына кіргендер төрт кісі болған еді. Бірі – Сейіт Қасым кіші аға, тағы бірі – Қамбар Әлі Қасым бек, енді бірі – Шерқұлы Қарауыл мөгол, ендігісі – Сұлтан Ахмет мөгол еді. Шерқұлы бек жамағаттан болатын. Бұл төрт кісі жетісімен тартынбай оқ ата бастағанда Мырза хан отырған аулаға кірді. Айқай-шу болды. Мырза ханды бір атқа отырғызып қашырып жіберді. Әбілмұһсен қорбегінің інісі Мұхаммед Үсейін де Мырза ханға нөкер еді. Әлгі төрт кісіден Шерқұлын шауып жығады, басын кесейін деп жатқанда құтылады. Бұл төрт кісі қылышпен тілініп, оқ тиіп жаралы болып, бүрын айтылған жерде бізге келіп тығылды. Тар көшеде атты адамдар тығызып тұрды. Не ілгері жүре алмайды, не артқа шегіне алмайды. Мен жанымдағы жігіттерге: «Аттан түсіп қыспаққа алындар», – дедім. Дос Насыр қожа Мұхаммед Әлі Кітаптар, Баба Шерзат, шаһ Маһмұт және тағы бірнеше жігіттер аттан түсіп, жүре келе оқ ата бастады, жау қаша бастады.

Біз қорғандағыларды екі көзіміз төрт болып күттік, іске жарап уақытқа улгере алмады. Сол кезде мен Мырза хан отырған шарбаққа кіре алмадым. Қорғанда тұрғандардан Ахмет Жүсіп Сейіт Жүсіпұлы келді. Менімен жолдас болып Мырза хан отырған баққа кірдік, қарасам Мырза хан жоқ, қашып кетіпті. Тез кері қайттым. Ахмет Жүсіп соңымнан ерді. [277]

Шарбақтың қақпасынан Дос көпір үстіне жаяу жүріп барып, айқасты. Достың Кабулдағы көрсеткен бұл ерлігін бағалап Кабудың қамал begi мансабын бердім. Сол Дос қолында қылышын жалаңдатып маған қарай шауып келеді. Маған тұра жүріп жақындей берді. Мен сауыт киген едім, бірақ түймелерін байламаған болатынын. Дулыға да кимеген едім. Оған қарап: «Әй Дос, әй Дос», – деп айқайладым. Ахмет Жүсіп те оған атын атап айқай салды. Мен сүық ұрып, қарға көмілгенімнен бе, мені танымады немесе соғыстың қобалжуынан ба, маған қарай тартынбастан жалаңаш білегіме қылышын сермеді. Тәңірінің қалауымен титтей, бір тал шаштай әсер етпей, аман қалдым.

*Егер әлем семсері сермелссе орнынан,
Шаба алмас бір тамыр құдай қаламайыниша!*

Сол кезде мен мына дұғаны оқып едім, оның қасиетінен болған болар Тәнірі тағала заарын қайтарды және беттеген бұл бәледен аман қалдырды.

Ол дұға былай болған:

Қайырымды, мейірімді Алланың атымен!

Әй, Алла! Сен менің Тәңірімсің. Сенен басқа тәңір жоқ. Саған тәуекел еттім. Сен байтақ ғарыштың иесісің! Алланың қалағаны ғана жүзеге асып, қаламаған нәрсесі орындалмайды. Алладан өзге еш күш-қуат жоқ. Алла

Тағаланың барлық нәрсеге күш-қуаты жететінін, ілімімен барлық нәрсені қамтығанын, бүге-шігесіне дейін жіпке тізіп, сақтап қойғанын жақсы ұғынып, біліп ал! Әй, Алла Тағалам! Нәпсінің қалауынан туындастын және жамандықтардан әрі мейірімсіз жауыздардың жамандығынан, бүкіл жаратылыс атаулының кесірінен бір өзіңе сиынамын. Бұткіл тіршілік иесін өзіңе бағындыруышысың. Шын мәнінде сен байтақ ғарыштың Тәнірісің.

Мырза ханның бағынан шығып, Мұхаммед Үсейін мырза отырған Бейіш бағына келдім. Мұхаммед Үсейін мырза қашып шығып жасырынған екен. Мұхаммед Үсейін мырза отырған бақшасының дуалының құлаған жерінде жеті-сегіз жаяу адамдар садақтары қолында тұр екен. Мен ол кісілердің үстіне атыммен шауып бардым, тоқтай алмай, қаша берді. Мен бара сала біреуін қылышпен шаптым одан ол домалап түсті. Мен оның басы ұшып кетті ме деп ойладым. Өте шықтым. Мен қылыштаған кісі Мырза ханның Көкілтасы Тұлек Көкілтас екен. Қылыш иегіне тиген екен. [278]

Мұхаммед Үсейін мырза тұрган үйінің қақпасына жеткенде тамның үстінен бұрын менің нөкерім болған бір моғол есікке жақын жерден мені атуға оқталып тұра бетіме атпақ болды. Мен оны бірден таныдым. Жанжақтан оған: «Әй-әй, ол патша ғой!», – деп айқай салды. Ол моғол оқты орнына қайта салып қашты. Оның оқ атуға реті жоқ еді. Оның мырзасы мен сардарлары қашқан не тұтқын болған. Сонда ол кім үшін оқ атайдын деп жүр?

Осы жерде Сұлтан Санжар Барласқа ілтипат қылыш, Нингһар түмені мансабын берген едім. Ол да осы бұліктерге қатысып ортақтасқан екен.

Оны Тұтқындаң мойнын байлап алғып келді. Ол үрейленіп: «Әй, менде не кінә бар?», – деп бақырды. Мен: «Бұл топпен бірге болып, бірге кеңескендердің бір үлкені сен емес пе едің. Бұдан артық кінә бола ма?», – дедім. Ол менің нағашы атам ханның анасы Шаһ begimniң немере інісі болғаны үшін: «Сонша ізетсіздік көрсетпендер, өлімге кесілген жоқ қой», – дедім. Бейіш бағынан шығып қорғандағы бектердің бірі Ахмет Қасым Құхбәрді басқартып бір топ жігіттерді Мырза ханның соңынан жібердім.

Осы Бейіш бағының жаңында Шаһ begim мен Ханым үйлер тұрғызып отырған еді. Мен Бейіш бағынан шығып, Шаһ begim мен Ханымға сәлем беруге бардым.

Қала тұрғындары мен қара таяқтар қаланың шет-шепірінде адамдарға шабуыл жасап, оларды ұстап алғып малдарын талап қолға түсіріп жүрген екен. Мен адамдарды қүзетке қойып, барша бұзакыларды ұрып-куып шығарттым. Шаһ begim мен Ханым бір үйде тұрып жатыр екен, кәдімгідей бұрынғы жерге тоқтап, барып оларға бұрынғыдай әдел пен ізет көрсеттім.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Шаң бегім мен Ханым шексіз де өлшеусіз үрейленіп сасқалақтап, ұттан бастары салбырап қалды. Қандай ақылға қонар сылтау айтар екен, қандай мاشақтты желеу етіп алға тартар екен, мен бұлардан бұндай іс күтпеген едім. Бұлар қаншама қор болса да, ондайға барадай сорлы емес еді. Шаң бегім мен Ханымның сөзіне құлақ аспайтында емес-ті. Өйткені Мырза хан өзі Шаң [279] бегімнің туған немересі еді. Ол күндіз-түні Begimnі жанында болатын, Мырза хан олардың сөздеріне құлақ аспай жатса, Мырза ханды тыңдамастан оны өздерінің қасында ұстай алатын еді ғой!

Біз неше рет тағдырдың тәлкегінен, тақ пен мұлік, нөкер мен қызыметкерден айырылып, оларды паналадым, анам да оларға барған, бірақ ешқандай құрмет пен шапағат көрмедік. Менің нағашы інім Мырза ханың және анасы Сұлтан Нигар Ханымның аbat, гүлденген уәлаяттары бар еді, мені мен анамда уәлаяты былай тұрсын бір қыстақ не бірнеше құс иесі де бола алмадық. Менің анам Жұніс ханың қызы еді және мен немересі емес пе едім?

Олардың қатарынан кімде-кім маған ісі түссе, колымнан келгенше туыстық пен жақсылықты орындар едім. Сондай-да бірінде Шаң бегім маған келген еді. Мен оған Кабулдың ең тамаша болған Иәмған жерін бердім. Тағы түрлі перзенттік пейілмен түрлі қызыметтерден кенде етпедім.

Сұлтан Сайд хан Кашғардың ханы бес-алты жалаңақ кісілермен маған келді, туған інілерімдей көріп, Ләмған түмендерінен Мендіреу түменін бердім. Шаң Ысмайыл Шейбани ханды Мәрвде өлтіргенде мен Құндызға өткен едім. Сол кезде Әндіжан уәлаятының бектері менің жағыма етіп кейбір әкімдерін құлатып, кейбір жерлерін біріктіріп маған адам жіберді. Мен Сұлтан Сайд ханға байырғы нөкерлерімді көмекке қосып беріп туған жерім әкелік мирасым Әндіжан уәлаятын оған бағыштап оны сол жаққа жөнелттім.

Бұл тарихқа дейін де ол қатардан кімде-кім келген болса, өз туғандарынан өзгесін көрмедім. Мәселен: Шын Темір Сұлтан, Есен Темір Сұлтан, Тоқта Бұға Сұлтан, Баға Сұлтан қазіргі уақытта да менің жанымда жүр. Баршасына өз туғандарымнан жақсырақ көріп, шапағатпен құрмет көрсетіп жүремін. [280]

Бұл жазғандарымнан мақсат шағым айту емес, шындық болған хикаяны жазып тұрмын. Бұл жазған жолдардан мақсат өзімді мақтау емес, шындықты баяндау еді. Сол үшін жазып тұрмын. Өйткені осы кезде әр сөздің турасын жазу және әр істің шындығын айтып, жазу міндет болып тұр. Сондықтан әке-агадан тараған әр жақсылық пен жамандықты жаздым. Туыстан және бөтеннен әртүрлі айыбын не көрсеткен өнерін баяндал жаздым, сол үшін оқушы кешірсін, естуші болып өте салсын.

Бейіш бағынан шығып, Мырза хан отырған Шарбаққа барып уәлаяттарға, аймақ пен жақындарға жеңіс хаттар жібердім. Одан кейін аттанып сарайға келдім. Мұхаммед Үсейін мырза қорыққаннан қашып, Ханымның төсекханасына тығылыпты. Мен қорғанда тұрғандардың бірі Мірім Диуанды және кейбір кісілерді оған қосып беріп, бұл үйлерді ақтарып Мұхаммед Үсейін мырзаны тауып алып келіндер деп бұйырдым. Ханымның есігінің алдына барып, оған дөрекілеу әдепсіз сөздер айттыпты. Бәрібір Мұхаммед Үсейін мырзаны Ханымның төсекханасынан тауып, сарайға менің қасыма алып келді.

Мен бұрынғыдай оған тағым етіп орныман тұрып, жүзіне өте қатты дөрекілік көрсетпедім. Мұхаммед Үсейін мырза осындағы жиіркенішті, жекесүрын әрекеттер жасады және бұл түрлі лас, булікшілікке негіз қалайтын істерге кірісті, сол үшін мен оның парша-паршасын шығарсам да жөні бар еді. Тіпті түрлі-түрлі азап және қорлықпен өлуге лайық еді. Бірақ арамызда біртүрлі ұрықтық жақындық болып тұр, ол менің туған нағашым Хуб Нигар ханымнан үл-қыздары бар еді, бұл құқығын еске алып Мұхаммед Үсейін мырзаны босатып жібердім. Хорасан жаққа кетуіне рұқсат бердім. Бұл рақымсыз, дәм-тұздың қадірін білмейтін кісі менің осыншама жақсылығымды, жанын [281] бағыштағанымды мұлдем ұмытып, мені Шейбани ханның қасына барып ғайбаттап, шағымдар айттыпты. Бірақ аз уақыт өткен соң Шейбани хан оны өлтіріп жазасын берген болды.

*Сен жаман жасағанды тағдырга тапсыр,
Тағдыр сениң құлышың, одан кегінді алар.*

Аһмет Күйбәр мен тағы бірнеше жігітті Мырза ханның соңынан жіберген едім, Қарға бұлақ төбелері маңында мырза ханға күп жеткен еді, содан хан қаша алмай, қол тигізетін қуаты, батылдығы да жоқ болып, оны менің алдыма алып келді. Мен ескі сәкінің солтүстік-шығыс жағында отырған едім, мен: «Кел, көрісейік», – дедім. Менің алдыма бүгіліп келгенше екі рет сүрінді. Көріскеннен соң жаныма отырғызып көніл бердім, шырын алып келді. Мырза ханның күдігін сейілту үшін шырынды әуелі өзім ішіп, сосын оған бердім.

Мырза ханмен бірге еріп келген әскерлер, қарапайым жұрт, могол және шағатайлар үрейленіп, күдіктеніп тұрды. Сақтық жасап бірнеше күн Мырза ханды әпкесінің үйінде тұрсын деп бұйырдым. Әлгі аталған ел-ұлыста қазірге дейін күмән мен қобалжу бар еді. Содан Мырза ханның Кабулда болғанын жөн көрмей бірнеше күннен соң Хорасан жаққа кетуіне рұқсат бердім.

Оларға рұқсат бергеннен кейін Баран, Шаштөбе және Гүлбаһар бөктеріне серуенге шықтық. Көктем мезгілінде Баран жайлауы, Шаштөбе

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

жазығы және Ғұлбанар етегі өте көрікті болады. Қөгілдір алаңқай Кабул уәлаятындағы өзге жерлеріне қарағанда осы жерлерде өте әсем болады. Түрлі түсті қызғалдақтар бүршік атып жатады. Бір рет қызғалдақтың түрлерін санауға бұйырдым, қызғалдақтың отыз төрт түрі бар болып шықты. Сондықтан бұл жерлердің сыр-сипатын бір бәйітте жазып едім:

Көгілдір мен ғұлдермен жсаннат болар Кабул көктемде,

Әсіресе бұл маусымда Баран жайлайу мен Ғұлбанары.

Осы серуенге келгенде мына бір газалды аяқтаған едім. [282]

Мениң көңілімді ғұлдің қауызындаи қандыр,

Мың көктем келсе де, ашилуы мүмкін емес-дүр.

Шын мәнінде көктемде серуенге шығуға, құс салуға, құс атуға бұл жерлер сияқты жер болмайды. Сондықтан Кабул мен Фазна уәлаяты жайында біршама сипаттап жаздым.

Осы жылы Насыр мырза мен тәрбиесінде болғандар бір жақтан және Бадахшан бектері Мұхаммед Қоршы, Мұбарак Шаһ, Зұбейір, Жаһангир екінші жағынан тіл табыса алмай, бір-біріне ренжіп, бұлік салған. Олардың барлығы бірігіп әскер шығарып, Қекше өзенінің Иәфтел және Рағ жағындағы түз арқылы жиналышп, сап түзеп тәбелер арқылы Хәмчанның жақын маңына келіп аялдады. Насыр мырза және оның жанындағы тәжірибесіз жігіттер ойланбай, сақтанбай олармен тәбелерде шайқасқа кірісп, ұрысты.

Жері бор тау, бектердің жаяу әскері қалың қол болды. Қарсы жақ оларға бір-екі рет лап бергенде, тоқтап оларды кейін шегіндірді, сосын әлі құрып, қаша жөнелді. Бадахшан жұрты Насыр мырзаны басып болған сон, оған қарасты аймақтарды талан-таражға салды. Насыр мырза жанындағы әбден шабылып-таланып, Ішқамыс және Тарын арқылы Килагайға келіп Қызыл өзеннен жоғары қарай жүріп Аб шатқал жолына түсіп, Шұбарты асуынан асып, Кабулға жеткен, ол сексен таланған, алдырған аш-жалаңаш нөкерлерімен келген еді.

Тәнірі ғажап құдіретті! Екі-үш жыл бұрын Насыр мырза бар ел мен ұлысын көшіріп, айдан келіп Кабулдан бұлік шығарып, Бадахшанға жетіп шатқалдар мен қорғандарына бекініп, қиялы құрып сонда барған еді. Енді бұрынғы қылғандарынан ұяттан басы салбырап, сондай іс жасағандарынан өкініп, шерменде болып келіп тұр. Мен дағы ешқандай жүзіне басып үнде медім, жақсы қал сұрасып, сылап-сипап ұятынан шығардым. [283]

Тоғыз жұз он үшінші жылдың оқиғалары (1507-1508)

Фәлжи тайпасын шабуылдау ниетпен Кабулдан аттандық. Сәрдөн елді мекенге жеткенде: Сәрдеңтен алты шақырым қашықтықта орналасқан Мұшт және Сеганада Мәһменд тайпасының қалың тобы бар жерден хабарсыз отыр екен деп хабар келді. Бізбен болған бектер мен жігіттер мәһмендерге шабуыл жасайық деген ойда болды. Мен: «Жөн болмайды ғой, біз не үшін жолға шықтық. Мақсатқа жетпей өз жүртүмымызды шабуылдан не болды? Бұл іс мүмкін емес», – дедім.

Сәрдөн мекенінен аттанып, Кетуаз түзінен түнделетіп өттік. Қапқараңғы кеште түп-түзу жер, не тау, не төбе көрінбейді, не жол, не із белгісі білінбейді. Ешкім бастай алмады. Ақыры мен бастадым. Бір-екі рет бұл аймақта болған едім, сол болған кезben салыстырып Темірқазықты оң жамбасыма алып алға жылжыдым. Тәнірі жар болып, Қияқты мен Ұлабату өзенінің үстіне келдік. Фәлжи тайпасы отырған қожа Ысмайыл қыратына осы өзеннен жол шығады екен.

Әлгі өзеннің жанына аялдап өзіміз және атымыз біршама үйіктап, демалып таң атқанда ол жерден аттандық. Құн шыға бастаған еді, біз бұл төбелер мен дөңестерден түзге шықтық. Осы жерден фәлжи отырған жер тәп-тәуір бір шақырым жол еді. Біз түзге шыққанда ғәлжидің қарасы ма, әлде тұтіні ме көрінді. Барлық әскерлер шабуылдан лап берді. Шабуылға шыққан әскерлерді үш-төрт шақырым ізінен жүріп, бірде атың, бірде өздерін атқылап әрең тоқтаттық. Атының шылбырын қоя берген бес-алты мың шапқын әскерді [284] тоқтату өте қыын болды, тәнірі жақ болып әскерді тоқтаттық. Тағы алты шақырымға жуық жол жүріп келіп, ауғаның қарасын көріп шабуылдадық. Бұл шапқында қалың қой қолға түсті, ешбір шапқында мұнша қалың қой қолға түскен жоқ еді.

Біз малын айдал жолға шыққан соң ауғандар әр тараптан бөлек-бөлек топта келіп түзге түсіп ұрыс қымылына кірісті. Бір бөлігін кейбір бектер мен ішкі бектер барып орап алып, бәрін өлтірді. Тағы бір бөлігіне Насыр мырза аттанып бәрін қырды. Өлген ауғандардың басынан мұнара түрғызды. Бұрын атын айтқан Дос қорған бастығы, жаяу әскер қатарында аяғына оқ тиді, Кабулға келгенде өлді.

Қожа Ысмайыл жазығынан шығып Ұлабатуға келіп аялдадық. Сол жерде: «Кейбір бектер мен ішкі бектер аралап осы түскен олжалардың бестен бірін жинасын», – деп бұйрық бердім. Қасым бек және кейбір бектерге құрмет көрсетіп, бестен бір үлес алынбасын дедім. Қаламға алынған бестен бір қойдың үлесі он алты мың қой болды. Бұл сексен мың қойдың бестен бір үлесі еді. Ал қаза тапқан қойлар мен құрмет ретінде сыйға тартылған жұз мың қойдан ешқандай әңгіме айтылмайды.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Бұл жүрттан ерте аттанып, Кетваз жазығына ау аулауға шырға қойылды. Бұл даланың киік пен құланы қашанда семіз және қөп болады. Шырганың арасына құлан мен киік қалың кіріп, ауға түсті. Аң кезінде мен бір құланның ізінен шаптым, жақынырақ жетіп бір оқ аттым, тағы бір оқ аттым, бірақ жарақат алса да, жығылатындай әсер етпеді. Осы екі зақымының ауыртпалығынан бұрынғы жүрісінен бәсекендеу болды. Атты қамшыладым, жанына жақындап келіп екі құлағынан кейінгі шегесіне бір бердім. Қеңірдегінен қақ бөлініп қалды, құлан домалап омақаса құлағанда, кейінгі аяғы менің атымның үзенгісін үзіп кете жаздал қалды. Қылышым өте өткір жақсы шабатын еді. Фажап семіз құлан еді. Қазысы адамның бір қарысынан біраз аздау еді. Шерім Тағай және кейбір Моголстан күігін көрген адамдар таңғалып: [285] «Моғолстанда да мұнша семіз киік сирек көріппіз», – деді. Бүгін де тағы бір құлан аттым. Осы ауданда түскен құлан мен киіктің көбісі семіз болды. Бірақ ешқайсысы мен өлтірген құландағы семіз емес еді. Бұл шапқыннан қайтып келіп Кабулға жеттік.

Откен жылдың соңында, Шейбақ хан (Шейбани хан) Самарқандтан Хорасанды жаулау мақсатымен әскер шығарды. Шах Мансұр көт бергіш арамтамақ Әнхуд та болған еді. Шейбақ ханға (Шейбани хан) кісі жіберіп Шейбақ ханың (Шейбани хан) тезірек келуін айттыпты. Шейбани хан Әндухудқа маңына келгенше шах Мансұр көт бергіш өзбекке адам жіберіп, соған сеніп, басына үкі тағып, сый-сияпатын алып шыққанда, бассыз өзбек тұс-тұсынан тегіліп бұл оңбағаның тарту-таралғысын және кісі қарасын тым-тырақай етті.

Бәдиң-заман, Мұзаффар мырза, Мұхаммед Бұрындық Барлас және Зунұн Арғын бәрі Баба Хаки маңында әскерлерімен отырған еді. Олар ұрысқа шығуға да, қорғанын бекітуге де екіойлы болып, нақты ұстанымы болмаған еді. Сондықтан ешбір ісін анықтамай, енді не істеу керектігін нақтыламай, қобалжып отырған жайлары бар еді.

Мұхаммед Бұрындық бек есебін білетін кісі еді. Ол: «Мұзаффар мырза және мен Герат қорғанын бекітейік, Бәдиң-заман мырза мен Зунұн бек Гераттың төніректегі аймақтарындағы тауларға барып бекінсін. Систаннан Сұлтанәлі Арғынды, Қандаһар мен Зәміндavarдан Шах бекті және Мұқимды әскерлерімен өзбектерге қосындар. Жаудың өзі тауға баруы қиын болады. Тысқары әскерлерінің қобалжуынан да қорған үстіне келе алмайды», – деді. Жақсы айттыпты, есепті ойы көнілге қонады. [286]

Зунұн Арғын ер мінезді кісі бола тұра, сараң, дүниекор, ой мен есептен ада, алдампаз, өкпешіл кісі болатын. Осы кезде Гератта аға-іні ортақ патша еді, Бәдиң-заман мырза қасында билік иесі болған. Бұрын айтқандай, дүниекорлығы себепті Мұхаммед Бұрындықтың қалада

тұруына риза болмады. Өзі қалада тұрмақ қиялында болды. Оны да үксата алмады. Оның алдамғаз және өкпешіл болғанына мұнан жақсылау дәлел бола ма? Алдаушы, дәмешіл елдің жалған, қошеметін қабылдан, өзін абыройсыз, қарабет қылды. Кеңірек айтқанда, Гератта сонша бедел мен билікке ие болды, бірнеше шейх пен молда оған келіп: «Пір бізге келіп айтқан, саған «тәңірінің арыстаны» лақап атын берген. Сен өзбекке шабуыл жаса», – деді. Бұл сөзге иланып мойнына шарф салып, шукірлік етеді. Осы себептен Мұхаммед Құрындықтың ақыл-ойын тыңдамай, қорған ісін ретке келтірмей, соғысқа керек қару-жарағын, қарауылын дайындалмай, жаудың қазіргі жағдайынан хабардар болмай, әскери тәртіпті жауға қарсы соғыста есепке алмаған қүйде қалды.

Шейбақ хан (Шейбани хан) мұхаррам айында Мұрғабтан өтіп, Саракай төңірегіне таяп қалғанда бір-ақ хабардар болды. Абыр-жыбыр еш нәрсе қыла алмады. Не әскер топтастыра алмай, не қосынға тәртіп орната алмады. Жау тұс-тұстан жүре берді. Зунұн Арғын әлгі қошеметке мастанып қырықелу мың өзбектің әскеріне жүз-екі жүз елудей кісімен Қара керуен сарайда қарсы тұрды. Жаудың калың қолы келгенде, оларды талқандап, Зунұнды өлтіріп, басын кеседі.

Мырзалардың ана-әпкесі, сіңлісі, әйелдері, қазына байлығы түгелдей ІІқтиярдин деп аталатын Ала қорғанда болған. Мырзалар қалаға кешкі уақытта жетті, тұн жарымына дейін аттарын тынықтырып, өздері ұйықтады. Таң уақытында тұрып жолға шыға берді. [287]

Мырзалар қорғанды мықтап бекітуді өз ойына да алмаған болды. Олардың соншама мұршасы мен уақыттары бола тұра, ана, әпке-сіңлісі, отбасы, бала-шағаны да алып шықпай, өзбектің тұтқындығына тастап, өздері қашып кетті. Пәнәнда Сұлтан begim, Қадиша begim болып Сұлтан Үсейін мырзаның әйелдері, Бәдін-заман мырза, Мұзффар мырзаның әйелдері, бала-шағалары арасында болған. Сондай-ақ мырзалардың қазынасы, қора-қопсысы түгелдей Ала қорғанның ішінде қалып қалды. Қорғанға көніл бөліп реттеп, келешегін ойламаған болды. Қорғанға көмек беру үшін жігіттер де жеткіліксіз болды. Ғашық Мұхаммед Арғын Мәзидтың інісі жаяу әскерден қашып келіп қорғанға кірді. Тағы бірі Әлихан әмір Омардың ұлы еді. Енді бірі Шейх Мұхаммед Абдолла Бекауыл еді. тағысы Мырзабек Хұсрауи еді, ендігісі Мирәк Көр диуан еді.

Шейбақ хан (Шейбани хан) келгенде еki-үш күннен соң Шейх ислам және ақсақалдар шарт байласып уәделесіп Тас қорғанның кілтін алып берді. Қорғанды осы Ғашық Мұхаммед он алты-он жеті күн ұстап тұрды, тысқарыдан ат базар тарапынан үңгір қазып, от жағып қорғанның бір мұнарасын құллатты. Қорған тұрғындары абыр-сабыр болып қорғанды сақтай алмай, жауға тапсырды.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Шейбақ хан (Шейбани хан) Гератты алғасын әлгі екі патшаның зәузатына аянбай жамандық жасады. Жаудың жамандығы тек қана оларға шектелмей, барлық халықта, ауылдықтар, тіпті көрмеген адамдарға жамандық жасап бес күндік өтер дүниенің байлығы үшін мұншама жаман атқа ие болды. Шейбақ ханың (Шейбани хан) ұнамсыз іс-әрекеттері Гератта көрініс тапты. Ол бұл шірік-лас дүние үшін Қадиша begimdi Shah Mansur Бәхши көт бергішке ұстатып, түрлі-түрлі қызын істер қылдырыды. Және Шейх Пурандай әулие әзиз кісіні мөгол Әбдіуаңабқа тапсырып қор қылды. Оның тағы бір ұлын басқа бір кісіге беріп қорлады. Сонымен бірге барлық ақын мен зиялы қауымды молда Бәнаиға тапсырды. Хорасан сөз шеберлерінен бұл жайында мынадай бір мәшіүр өлең бар: [288]

*Бүгін есек қотақ Абдолладан басқа,
Бірде-бір ақын көрмеді алтын жүзінде.
Бәнаи ақыннан алтын дәме етеді,
Әлде есек қотағын алғысы келеді.*

Тағы да Шейбани хан Мұзффар мырзаның ханзада Ханым атты әйелін Гератты алғанда талақ мерзімін күтпей, некелеп алды.

Енді бір ісі – Қазы Ықтияр мен Мұхаммед мір Жүсіп екеуі Гераттың атақты және пакзат молдалары болған. Ал мына Шейбани сауатсыздығына қарамай оларға тәпсірден сабақ берді. Дәл солай молда Сұлтанәлі Мәшнадиге және Беңзат суретшінің графика мен суреттерін сынай қарап, қолына қалам алғып оның туындыларын түзетіп қояды екен. Тағы бір қызығы бірнеше күнде дәмсіз-тұзсыз өлең жазып, оны мінберде оқытып, әрі қарай орталық көшелердің қылышына ілгізіп қояды екен, сосын қала түрғындарынан байғазы сұрататын көрінеді. Алайда ертесін ерте оянатын еді және бес уақыт намазын тәрк етпей оқитын еді. Мәнерлеп оқу ілімі де тәуір болған, бірақ мұндай алдамшы, ақымақтық, астамшылдық, кәпірлік сөз беріп көрініп тұратын.

Гератты алғанда он-он бес күннен соң Күндестаннан Салар көпіріне келіп, әскерін Темір Сұлтан мен Ұбайд Сұлтанға басқартып, Мәшнадта хабарсыз отырған Әбілмұхсен мырза мен Кебек мырзаның үстіне шабуыл жасауға жөнелтті. Олар бір рет Келат қамалын бекітпек қиялдана болған екен. Тағы бір мәрте әлгі әскерлердің келе жатқанын естіп өзге жол арқылы Шейбақ хан (Шейбани хан) үстіне шабуылға шығуды ниет етті. Бұл гажап жақсы қиял еді, бірақ сөзінің ешбірі іске аспай жатып, екі ойда түрған кезде Темір Сұлтан мен Ұбайд Сұлтан үстінен түсіп лап берді. Мырзалар да сап түзеп қарсы шықты. Әбілмұхсен мырза да тырп еткізбей талқандады. Кебек мырза аздау әскерімен ағасына көмек берейін деп жауға шапты. Оны да қолға түсірді, екілі аға-іні қолға түсті. Оларды бірге өлтірмек болып аға-іні бір жерге бас қосқанда олар бір-бірімен

құшақтасып, сүйісіп қоштасты. Әбілмұһсеннің біраз сасқалақтап қалғаны көрінді, бірақ Кебек мырза онша мән бермеді. Екі мырзаның бастарын кесіп, Салар көпірінде Шейбақ ханға (Шейбани хан) жіберді. [289]

Бұл күндерде Шах бек және інісі Мұқим маған Шейбақ ханның (Шейбани хан) үрейінен бірнеше рет елшілер мен хаттар жіберіп бірге болайық, тілекtes болайық деп айтып жатты. Мұқим өзі бір хат жіберіп менен ашық сұрады. Өзбек Хорасан уәлаятын түгелдей алмақ кезінде біздер оған қарап бейжай отырғанымыз жөн көрінбес еді. Өйткені олар мұнша елшілер, хаттар жіберіп бізден көмек сұрап жатқанда, олардың келіп қызмет жасауына құдік азая түсті. Барлық бектер мен ақылдас алқасымен кеңесіп шешім қабылдап, әскер шығаратын болдық. Бұл арғын бектері қатысқаннан соң Хорасанның үстіне шабуылға шығуға немесе қандай істі жөн көрсе де бұлардың пайдасы мен шешіміне қарап бердік.

Осы мақсатпен Қандаһар жаққа бет алдық. Қабиба Сұлтан begіmge женге дейтінмін. Ұфын айтылғандай Гератта шешілгендей қызы Мәсүме Сұлтан бегімді алып келді. Ғазнада дидарластық. Ҳұсрау Қекілтас пен Сұлтанқұлы Шынақ және Гедай Білел Гераттан қашып, Ибн Үсейін мырзага барған болатын. Одан Әбілмұһен мырзаның қасына барған, ол жерде де тұра алмай тағы бізге қарай атбасын бұрған еді.

Бұлармен бірге Кәлатқа жеткенімізде Үндістаннан қалың саудагерлер тобы Кәлатқа сауда жасауға келген екен, олардың үстінен түскен әскерлердің ортасынан қаша алмады. Әскерлердің басым көпшілігі аласапыран кезде бұлік шыққан уәлаятқа келген оларды талан-талапайға салу керек деп жатты. Мен риза болмадым. Мен: «Саудагердің не кінәсі бар? Мұнда біз олардың азын-аулақ тапқан пайдасын алсақ, Тәнірі ризасына да қарау керек, мұның қарсысына Тәнірі тағала молынан ризық берері сөзсіз. Мәселен, осы неше күн бұрын ғәлжи тайпасына шабуға аттандық. Сол жорықта бізден алты шақырым жерде Мәһменд ауғандары мол қой, малы және отбасы, бала-шагалары болды. Әскерлердің көбісі оларды шабайық деп айтқанда, мен сақтанып оған риза болмадым. Ертең таңда Тәнірі Тағала бүлікші ауғанның [290] малынан ғәлжи тайпасының малдарын әскерлерге ризық қылды. Біз ешбір шапқында мұнша қой қолға түсірген емеспіз. Кәлаттан өтіп аялдастық. Сол кезде осы саудагерлерден сыйлық ретінде бірдемелер алдық.

Мырза ханға Кабулды алғаннан кейін Хорасан жаққа кетуіне рұқсат берген едім. Сонымен қатар Әбдіраззак мырза мен Хорасанның шыққанда сонда қалып қойған еді. Кәлаттан өткен кезде әлгі екі мырза Қандаһардан қашып келді. Баһар мырзаның немересі Жаһангир мырзаның ұлы Пір

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Мұхаммед мырза және пір Мұхаммед мырзаның анысы мырзалармен бірге мениң қызметіме кірді.

Шаһ бек пен Мұқим кісілер жіберіп, хат жазып жолдаған еді. Онда: «Сіздің сөздеріңізге қарап осында келдік. Өзбек сияқты жат бүлікші Хорасанды жаулады, жөні келсе келіңіз, кеңесіп, сіздің жаныңызда, сіздің мақұлдауыңызben қарар берейік», – деп жазған. Бірақ олар хат жазғанынан және тілек білдіргенінен айнып кетіп ауылбайлыққа салынып, дәрекелік көрсетіп жауап жазып жіберген. Ол ауылбайлықтың бірі мынау болды. Шаһ бек маған жазған хатының арқасындағы орта тұсына мөр басқан. Ал ол бектер, бектерден бәлкім ұлырақ, мәртебелі бектер не кішірек бектер хат жазысқанда мөр қойылатын орта тұсы болатын. Шаһ бек егер бұндай ауылбайлық әрекет жасамаған болса және бұндай дәрекі жауаптар жібермеген болса, іс мұнша насырға шаппас еді.

Тартысты биікке жеткізер сөздің мәні,

Ежелгі достықты ойран қылар оның өзі.

Осы тартыстарынан, ауылбайлықтарынан үй ішін шайқап отыз-қырық жыл жинағандарын желге ұшырды.

Бірде Сапа төнірегінде болғанда бір күні қос ішінде кенеттен жанжал шықты. Барша әскерлер қаруланып аттанды. Мен ғұсыл және дәрет алып жатыр едім. Бектер кәдімгідей үрейге берілген еken. Мен ғибадатты аяқтап, аттаным. Өйткені жалған айғай-шу болыпты. Біраз [291] уақыттан соң басылды. Бұл оқиғадан кейін ол жерден көштен көшке жүріп келіп Гұразға аялдадық. Мұнда да бірнеше келісім сөздің жобасын жасадық, менсінбей қойды. Әлгіндей асаулық күйде болды. Жер-судың жағдайын білетін тілекестер: «Қандаһарға қарай ағатын өзендердің бастау алатын жері Баба Асан Абдал мен Хәлишек тарапында тұр. Сол жаққа өтіп Қандаһарға ағатын өзендердің бәрін бөгеттеп тастау керек», – деп кеңес берді. Осы шешімге тоқтап таң сәріде жиналып әскерді оң қанат, сол қанатқа бөліп, тәртіпке келтіріп Хәлишекке қарай тарттық.

Шаһ бек пен Мұқим Қандаһар тауының мен тас ғимарат тұрғызыған тұмсығының алдында шатыр құрып отыр еken. Мұқимның адамы тездетіп ағаш арасында жақындау келді. Топан Арғын Сапа қаласының маңында болып, қашып келген еді. Ол жалғыз аргындардың әскеріне қарай жақындағы. Ашықолла деген біреу жеті-сегіз кісімен бөлініп шашпаң келді де, жеті-сегіз кісісін ілгерірек алға шығарды. Топан Арғын жалғыз барып онымен бетпе-бет келіп қылыштасты. Оны аттан құлатып басын кесіп маған Сәнг-ләхшектің алдынан өтіп бара жатқанда алып келеді.

Жақсы ырымға баладық. Өйткені бұл жер ауылдар мен ормандық арасы еді, мұнда соғысады жөн көрмей, етегінен өтіп Хәлишектің

алдындағы өзеннің Қадаһар тарапындағы алаңқайда қос тігіп аялдадық. Шерқұлы қарауыл тез келіп, жау жақындан қалды деп айтты.

Кәлтттан өткеннен бері әскерлер әбден ашығып, тарығып Хәлишек маңына келгенде әскердің көбісі жоғары-төменгі жақтан қой, өгіз, астық, сабан іздең жан-жаққа тарап кетті. Әскерлердің жиналудына қарамай шабуылға аттандық. Бізде болған әскер саны екі мыңға жуық. Мұнда қос тіккенде айтылғандай, жоғары-төмен жақтарға әскердің басым бөлігі тарап кеткен еді. Ұрысқа уақытында қосыла алмады. Ұрысқа әзір кісіміз [292] мың шақты болған еді. Кісіміз аз болғанымен, өте тәртіпті, ережеге бағынған, тәртіпке дағдыланған етіп тәрбиелеп едім. Еш уақытта ондай тәртіп пен ережені сақтауға табанды болған емеспін.

Арнайы топ құрып, қолынан іс келетін жігіттерді бөліп едім. Әскердің бәрін он-он, елу-елу етіп топтарға бөліп оларға онбасы, елубасы етіп басшы тағайыннадым. Әр ондық, елулік оң қолда, сол қолда тұратын жерін біліп, соғыс кезінде не істеу керек екенін анықтап әзір және назарда ұстап тұратын еді. Оң қанат және сол қанат, оң қол және сол қол, оң жақ және сол жақ. Шабуылға аттанғанда оң мен сол жаққа әскери басшылардың бүйрекшілік-ақ біздің жауынгерлер қай жерде, қалай орналасуды өздері біліп тұрақ жерінен орын алатын еді.

Оң қанат және оң қол, оң жақ бәрі оң сөзімен бір мағынаны білдіреді. Бірақ сөздердің өзгерісімен анықтау үшін түрлі мағынада қолдануды мен атадым. Алайда оң қол – сол қол, оң қанат – сол қанат делінеді. Ережеде орта шеп дейді. Бірақ оң қол – сол қол деп те айтыла береді. Тағы орта шеп басқа ережелер бойынша мұның оң мен солын анық білуі үшін оң қол – сол қол деп жазылады. Тағы да орта шепке тәуелді екі жағы оң мен сол жазылып келеді. Түркі сөзі бой дегенде мұндағы бой қәдімгі адам бойы мақсат емес. Оның екі жағы оң мен солы аталады.

Оң қанатта – Мырза хан, Шерім Тағай, Ярак Тағайдың аға-інілері мен шалма Могол, Әйюб бек, Мұхаммед бек, Ибраһим бек, Әлі Сейіт Могол, моголдарымен бірге, Сұлтанәлі Шеһре Құдайбәхш, Әбілмұхсен ағаінілерімен.

Сол қанатта – Әбдіраззақ мырза, Қасым бек, Тәңіріберді, Қамбәрәлі, Ахмет елші, Бұға Фури Барлас, Сейіт Үсейін Әкбәр, Мір Шаһ Қашын. [293]

Ереуел (алғы шепте) – Насыр мырза, Сейіт Қасым кіші аға, Мұхеб Әлі Коршы, Баба Ұғлы Аллаберан түрікмен, Шерқұлы қарауыл могол аға-інісімен, Мұхаммед Әлі.

Орта шеп, менің оң қолымда – Қасым Көкілтас, Хұсрау Көкілтас, Сұлтан Мұхаммед Дұлдай, Шаһ Мәһмұт пәрваншы, Құл Байәзид бекауыл, Кемал шәрбетші.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Сол қолымда – Қожа Мұхаммед Әлі, Дос Насыр, Мірім Насыр, Баба Шерзат, Ханқұлы, Уәлі Хәзаншы, Құтлық Қадам қарауыл, Максұт сұшы, Баба Шейх. Орта шептегінің бәрі менің ішкі қызметімдегілер еді. Ұлық бектерден кісі жоқ болатын. Аты аталғандардан әзірше ешкім бектік мәртебесіне жетпегендер еді.

Орта шептің арнайы тобы – Шер бек, Һатэм қорбекі, Кебек Құлыбаба, Әбіасан қоршы, мөголдардан Ұрыс, Әлі Сейіт, Қошкелді шелме, Доскелді шелме, Таушы дамашы үнді. Түрікмендерден: Мансұр, Рұстем аға-інісі мен Шаһназар Сүйіндік.

Жаудың әскері екі бөлек болды, бір бөлігін Шаһ бек атымен танымал Шаһ Шұжан Арғын басқарды. Бұдан былай оны Шаһ бек деп айтамыз. Ендігі бір бөлігін оның інісі Мұқим басқарды. Бұл аргындардың қарасы алты-жеті мың адамнан тұрады. Оның төрт-бес мың адамы қарулы екендейгіне еш күмән жоқ.

Шаһ бек өзі менің орта шеп пен он қолыма қарсы сап түзеген. Мұқим сол қолға қарсы тұрды. Мұқимның әскер саны ағасының әскерінен біршама азырақ болды. Біздің сол қолда Қасым бек мықты бекінген еді. Ұрыс уақытына дейін екі-үш кісі келіп, Қасым бектен көмек сұрады. Өйткені алдымыздығы біздің жауымыз да күшті болғаны үшін, оларға көмектесуге адам бере алмадық. Дереу жауға қарай аттандық. [294]

Оқ жауа бастаған кезде жаудың бір қолы біздің он қолымызға лап беріп шегіндіріп, орта шепке тықпалай бастады. Бізде шапшандатып шабуылға шығып, қысқа мерзімде олардың қарқынын тоқтаттық. Қарсы алдымда бір кісі адамын шақырып, атынан түсіп маған оқ ату қиялыша болды. Біз тоқтаусыз жүріп келе бергенімізге төтеп бере алмай, аттанып әрі қарай жүре берді. Бұл жаяу түсін Шаһ бектің өзі екен.

Софыс барысында Пері бек түрікмен төрт-бес аға-інісімен бірге басынан сәлделерін алып, жаудан бөлініп бізге кірді. Пері бек түрікмен Ирак мемлекетін шаһ Үсмайыл Баиәндер Сұлтандарын жеңіп жаулап алған түрікмендерден Әbdібақи мырза мен Мұрат бек баиәндер бастап Герат жаққа ат басын бұрган түрікмен бектерінің бірі болған екен.

Оң қолымыз жауды басқалардан бұрынырақ ығыстырды, он қанатымыздың басы мен орнатылған баққа шаншылып тұрды. Сол қолымыз Баба Асан абдалдан әлде төменірек үлкен Әхмил арықтарына барып тірелген еді. Біздің сол қолымыздың қарсы алдында Мұқим және оған қарасты әскерлер болған. Біздің сол қолдағы жауынгерлердің саны жауымыз Мұқим әскерлеріне қарағанда кәдімгідей аз болды. Тәнірі жар болып Қандаңарға және қыстактарға алып баратын үш-төрт үлкен Әхмил арықтар біздің сол қол мен жау арасында орналасқан еді. Содан біздің сол қанат өткел басын ұстап тұргандықтан жау бері қарай өте алмады. Сол

қолымыздың әскер саны аз болғанымен, жақсы төтеп берді. Арғындар тарапынан Һалуаша тархан, Қамбар Әлі, Тәңіріберді су ішінде шайқасып жатты. Қамбар Әлі жарапанды. Қасым бектің мандайына оқ тиді. Фури Барластың қасының үстіне оқ тиіп, қасының үстінен өтіп шықты.

Осы кезде жауды қашырып, бұл арықтардан Мұрган тауының тұмсығына қарай өттік. Арықтардан өтер кезде бір жұз атты кісі тау етегінде әрі-сәрі болып, қай жаққа бару керектігін білмей екіойлы болып тұрған еді. Ақыры бір жаққа қарай бет алды. Шаһ бекке ұқсаттым, сол Шаһ бек екен. [295]

Жаудың атқа қонған барлық әскерін түсіруге тағы да жауды қуалауға кірістік. Мениң бар-жоғы он бір жауынгерім қалған еді. Сол он бірдің біреуі Абдолла Кітаптар еді. Мұқим қазірге дейін тік тұрып, ұрысып жатқан болатын. Әскерлеріміздің аздығына қарамай тәнірге тәуекел қылып, дабылдарды қағып, жауга қарай бет алдық.

Көп ne, az ба тәңірінің гой бар күши,

Бұл дүниеде жекे гой адамның күши.

«Алланың қалауымен қаншама аз қауым өзінен әлдеқайда көп қауымды жеңген болатын» (Бақара-249)

Дабыл үнін естіп, біздің келе жатқанымызды біліп, табан тіреуді ұмытып қашу жолына бет алды. Тәнірі қолдап жауды қашырып Қандаһар жакқа жүріп қазіргі тарихта ізі де қалмаған Фәррохзат бектің Шарбағына келіп қос тіктік. Шаһ бек пен Мұқим қашып кетті. Қандаһар қамалына кіре алмады. Шаһ бек Шал және Мәстүнг жаққа бет алды, Мұқим Зәміндавәр бағытына кетті.

Корғанды бекітіп қорғайтын кісі қоймады. Құлы бек Арғынның ағаінілерінің бірі Ахмет Әлі тархан және кейбірінің маған ықыласы бар, көзқарасты белгілі кісілер қорғанда қалды. Осы келісімге келерде ағаінілерінің жанына амандық тілеп, араша түсті. Аталған кісілер менің ілтипатыма бөленіп, өтініштері қабыл алынды.

Корғанның Машур қақпасы ашылды. Елдің бассыздығына қарап, өзге дарбазалары ашылмады. Осы ашылған қақпаның бас қүзеті етіп Шерім бек пен Ярек бекті тағайын қылдым. Өзім бірнеше ішкі қызметтегі бектермен қамалға кіріп бассыз адамдарды атқылап, жазалау үшін бір-екі кісіні елтіруге бүйрыйк бердім.

Әуелі Мұқимның қазынасына жеттім, Тас қорғанда еді. Әбдіраззақ мырза менен ілгерілеу келіп түскен екен. Әбдіраззақ мырзаға қазынадан біраз нәрсе [296] ілтипат қылып, бұл қазынаның басына Дос Насыр бекті, Құлба Иәзид бекауыл және бақсылардан Мұхаммед бақсыны басқаруына тағайындаладым. Мұнан өтіп сарайға бардым. Шаһ бектің қазынасының үстіне Қожа Мұхаммед Әліні, Шаһ Маһмұтты және бақсылардан Тағани

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

шашты бекіттім. Зунұннің Міржан атты сарайдағы үйіне Мірім Насыр мен Мақсұт сушыны жөнелттім. Ол үй Насыр мырзаға тиісті болған. Ол Мырза ханға, одан Шейх Әбусаид тарханға өткен. Кейін Әбдіраззаққа тиген.

Бұл уәлаяттарда мұндай қалың жарғанатты ешкім ешқашан көрген емес, бәлкім мұнша жарғанат көргенді кісілерден де естімеген шығар.

Сол түні сарайда қондым. Шаһ бектің Сұмбіл құлын тұтқынданап осында алып келді. Ол кезде Шаһ бектің сүйіктісі болған еді, онша ілтипат етпестен, оны біреуге тапсырдым. Оны жақсы сақтықпен қарамай қашырып алған. Таңертең қос тіккен Фәррохзаттың Шарбағына келдім.

Қандаһар уәлаятын Насыр мырзаға бердім, қазыналарды жүктеп шығар кезде сарайдағы қазынадан бір түйе жүк ақ тенгені Насыр мырза алып қалыпты. Оны сұрамай Насыр мырзаға сыйлай салдым.

Ол жерден шығып Қошхана алаңқайға аялдадық. Қосты көшіріп, өзім серуендереп, кешірек қосқа келдім. Бұрынғы қос емес, танымайтын қос болыпты. Жақсы жүйрік аттар, қатар-қатар лок түйе, мая түйе, қашырлар, мата, жамылғылар, ат қораның ер-тоқым ілетін ағаштары, жұн киімдер, мақпал шатырлар және сәкілер мен қолдан істелген қыруар-қыруар сандықтар. Бұл екі ағалы-інілінің басқа-басқа да қазыналары толып жатыр. Әр қазынада сандық-сандық, құмыра-құмыра маталар, артығымен асып түскен, қап-қап ақ тенгелер, әркімнің отауында, шатырында түрлі жыныстан, олжалардан молынан бар. Қой да көп еді, қойға да көңіл бөліп жатқан адам жоқ. [297]

Қасым бекке Қөлліттың ішіндегі барлық нөкерлері мен бар байлығын сыйладым, оның нөкерлері Мұқимдікі болған; бастығы Қош Арғын мен Тәждеддин Мақмұт еді. Қасым бек есеп-жөнін білетін кісі еді. Ол Қандаһарда көп аялдан тұрғанымызды жөн көрмей, айта-айта қызметкерлерімен көшірді. Алайда бұрын айтылғандай Қандаһарды Насыр мырзаға сыйға тартып, Насыр мырзаға солай рұқсат беріп, өзім Кабулға тарттым.

Қандаһар маңына қазына үлестіруге мұрша болмады. Сондықтан Қарабакта төрт-бес күн тоқтап қазынаны бөлісуге кірісті. Үлестерді санаудың өзіндік қындығы болды. Сол үшін таразымен тартып бөлістік. Бек, бектердің нөкерлері, оларға қатысты адамдар қыруар-қыруар, қап-қап ақ тенгені ақшалай және жем-шөпті жүктеп ала жөнелді. Қалың олжа, мал және үлкен абырай мен еңселеген намыспен Кабулға келдік.

Мен Кабулға келісіммен Сұлтан Ахмет мырзаның қызы Мәсүме Сұлтан begімді Хорасаннан сұрап алып келтірдім, осы келгенімде некеледім. Алты-жеті күннен соң Насыр мырзаның нөкерлерінен бір кісі Шейбак хан (Шейбани хан) келіп Қандаһарды қоршап алғанының

хабарын алыш келді. Бұрын айтылғандай Мұқим Зәміндәвәр жаққа қашты. Ол Шейбақ ханмен көріседі, Шаһ бектің де бірнеше кісі қашып оларға барады. Бұлардың азғыру және тұрткісімен Шейбақ хан Гераттан тау жолы арқылы өтіп, мені Қандаһарда ғой деген оймен Қандаһарға жорыққа шығады. Осындай жайттарды сезген Қасым бек тәжірибелі кісі болғандықтан бізді Қандаһардан көшірген еді.

Жас айнадан көп нәрсені көреді,

Кария оның көргенін кірпіште көреді.

Шейбақ хан Қандаһарға келіп, Насыр мырзаны қоршауға алды. Бұл хабардың келісімен бектерді жиып кеңес қылдым. Әңгіменің орайы былай болды, өзбек пен Шейбақ хандай жат ел және көне жау Темір бектің бар әулеттерінің қолындағы уәляяттарды тартып [298] алды. Әр жерде қалып қалған түрік пен шағатайлардың кейбірі өз қалауымен, кейбірі жасқанып өзбекке қосылып жатты. Бір мен Кабулда қалып едім. Жау өте күшті, біз едәуір әлсіз едік. Жаудың ымыраға келу ықтималы жоқ, бізде жауға қарсы шығып, төтеп бере алатын күш-куат жоқ. Өзімізге бір жерді пана етуді ойлану керек-ті. Қуатты жаудан жырактау кетуге бізде уақыт та, мүмкіндік те бартұғын. Сондықтан Бадахшан немесе Үндістан жаққа аттану керек болды. Осы екі жақтың біреуіне баруға бел бууымыз керектүғын.

Қасым бек пен Шерім бекке қарасты бектер Бадахшанға баруды қалады. Ол кезде Бадахшанда бас көтергендер, бадахшандықтардан Мұбарат шаһ пен Зұбейр, Жаһангир түрікмен және Мұхаммед қоршының билігі жүріп тұр еді. Олар Насыр мырзаны шығарып салып, өзбекке де бағынбаган еді. Мен және кейбір ішкі қызметтегі бектер Үндістан жаққа баруды қалаған едік, сондықтан біз Ләмәғанға қарай бет алдық.

Қандаһарды жаулап алған соң Қәлат пен Тәрнук уәляятын Әбдіраззақ мырзаны сыйлас, оған тарту еткен едік. Өзбек Қандаһарға келіп оны қоршауға алғанда, Әбдіраззақ мырза Қәлатта тұра алмай, Қәлатты тастап шықты. Біз Кабулдан көшкелі жатқан уақытта бізге келді. Кабулды Әбдіраззақ тапсырдық.

Бадахшанда патша немесе шаһзададан кісі жоқ болған. Сол үшін Шаһ begimniң сылтауы және жөн көруімен Мырза хан Бадахшан жаққа пейілі ауды. Мырза ханға Бадахшан жаққа баруға рұқсат бердік. Шаһ begim де Мырза ханмен сол жаққа аттанды. Менің нағашы әпкем Мейір Нигар ханым да Бадахшанға бармақ болды. Менімен болуларының себептері көбірек еді, туысқан едім. Мен қанша олардың қалауына тыйым салсам да, көнбей қойды, олармен жолға шықты. [299]

Жамади-әууэл айында Кабулдан Үндістанға бет алдық, кіші Кабул арқылы жүріп, Қызыл керуен сарай үстімен Құрық сайға жеттік. Кабул

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

мен Ләмған арасындағы ауғандар елдің есен-аман бейбіт кезде де ұры һәм ұры тобы болатын. Мені Кабулды тастап Үндістанға барады деген хабарымды естіп, бір жаман істер жасауды ойлады. Өйткені олар үшін мұндай оқиғаны тілеп таба алмастың оқиға болатын. Мұндайда олардың жақсы деген адамдары да жамандық ойлай бастайды. Біз Жегдалықтан шыққан таңғы уақытта ауғандар мәселен хызыр және һәму тайпалары, хәрләжи мен хугиани ауғандары Жегдалық асуына барып жолымызды кеспек қиялында болды. Олар таудың солтүстік бектерінде сап түзеп, дабылдар қағып, қылыштарын ойнатып, атой сала бастады.

Мен әскерлерге аттанаңыз деп бұйырдым. Әскерлер тұс-тұстан тауға қарай шықты, әскердің әр қолы, әр бөліктен шабуылдан, жауға қарай беттей берді. Ауғандар кенет тоқтап бір оқ та ата алмастан қаша берді. Ауғандарды қуалап тауға шықтым. Бір ауған жанымнан төмендеу жерде қашып бара жатыр еді, қолын оқтап ұрдым. Әлгі оқ тиген ауғанмен бірнеше ауғанды ұстап алыш келді. Олардың кейбірін жазалау үшін сым темірге отырғыздым.

Нингнаһар түменінің Адинапур қорғанының алдында аялдадық. Алдын ала қай жерге тоқтап қос тігу керегін ойламаған едік. Қайда баарымызды шешпей, қос тігетін тұрағымыз белгісіз, жаңа қос тігетін жер тапқанша бірде жоғары, бірде төменге қарай жүріп сенделіп қалдық. Күздің соңғы кезі еді, тұздердегі күріш егістіктерінен өнімдерінің көбісін жинап ұлгерген кез. Жер-су жағдайын білетін кісілер айтып бергені, Әлішенг түмені өзенінің жоғарғы тұсында Мейл кәпірлер күріш егістігін молынан егеді деген осы мәліметке сүйеніп, әскерлерге қыстық ас табылар деп болжадық. Нингнаһар жазығынан аттанаң тездетіп жүріп Сәйгелден өтіп Порайин шатқалына дейін бардық, қалың күріш егістігіне тап болдық. Күріш егістігі таудың түбінде еді. Бізді көрген тұрғындары қашып кетті, бірнеше кәпір өлтірілді. [300]

Порайин шатқалының тұмсығында бірнеше жігітті күзетке қойдық. Сол кезде шегінген бірнеше кәпірлер тау ұстінен келіп оқ ата бастады. Қасым бектің күйеу баласы Боранды қолға тұсіріп, балтамен шауып тастайын деген кезде, әлгі жігіттер қайта оралып, жауды әрең қашуға мәжбүрлеп Боранды қолдарынан алыш шықты. Сөйтіп, кәпірлердің күріш егістігінде бір түнеп, мол астық алыш ордаға оралдық.

Осы күндері Мендеравәр түмені аймағында Мұқимның қызы Маншешекті Қасым Көкілтасқа некеледік. Қазіргі заманда Шаһ Асанның әйелі.

Үндістан жаққа баруға реті табылмаған соң, Молда Баба Бәшагырды бірнеше жігіттермен Кабулға жөнелттік. Біз Мендеравәр аймағынан көшіп Атәр және Шиваға келдік. Бірнеше күн сол өнірде аялдадық.

Атәрден Көнер мен Нұргұл жаққа барып серуендердік. Көнерден салға отырып қосқа оралдық. Одан бұрын салға отырған емес едім. Маған қатты ұнады, мұнан кейін сал кеңінен қолданыс тапты.

Осы кезде Молда Мірек Феркеті Насыр мырзаның қасынан маған келді. Ол Шейбақ хан (Шейбани хан) Қандаһардың Тас қорғанын алғып, сарайын ала алмай қайтып кеткенін және Шейбақ хан қайтқаннан соң кейбір себептерден Насыр мырза Қандаһарды тастап, Газнаға келгенінің хабарынан кеңінен әңгімелеп берді. Бірнеше күннен соң Шейбақ хан Қандаһар үстіне қапыда шабуыл жасап, Тас қорғанды қорғаушылар ұстай алмай жауға қоя берді. Шейбақ хан әскері сарайының төңірегінен бірнеше жерден үнгір қазып, бірнеше рет ұрысқа кірісті. Насыр мырзаның мойнына оқ тиеді. Жаудың жеңісі жакындал қалғанда, сондай аласапыран жағдайда Қожа Мұхаммед Әмин, Қожа Дос Хавәнд, Мұхаммед Әлі Пияда Сақи қорғанды тастап шығып кетеді. Қорған тұрғындары үмітін үзіп берілеміз деген уақытта, Шейбақ хан бейбіт келісім жасайық деген сөзін араға салып Қандаһардан кете салады. Оның кетісінің себебі мынадай болған, ол Қандаһар үстіне келер кезде [301] әйелдерін Ниретуга жіберген екен. Ниретуда бір кісі бас көтеріп қорғанды басып алышты, Шейбақ хан осы себептен бейбіт келісімге келіп, Қандаһарды тастап кетеді.

Бірнеше күннен соң қыс ортасы бола тұра, Бадпәх жолы арқылы Кабулға келдік. Бадпәхта бір тастың үстіне бұл жүріп өтудің датасын қашап жазыныз деп бұйырдым. Хафіз Мірік жазды, Мұхаммед тас қашауыш тасқа қашап жазды. Бірақ асығыс болғаны үшін онша әдемі қашалмады.

Газнаны Насыр мырзага сыйладым. Әбдіраззак мырзага Нингнаһар түмені мен Медеравәр және Нұр шатқалы мен Нұргұлді тарту еттім.

Осы тарихқа дейін Темір бектің әuletтері салтанат құрған болса да, «мырза» деп атап келеді. Осы рет мені «патша» деңіздер дедім.

Осы жылдың ақырында сейсенбі кешінің зил-қәда айының төрті нұт бұржы күні еді, Кабулдың сарайында Իұмаюн дүниеге келді. Оның туған датасын Маулана Мәснәди ақын әбжет есебі бойынша «Сұлтан Իұмаюн хан» деген сөздерге сәйкес келтіріп қойды. Кабул ақындарының арасынан біреуі «Шаһ Фируз Қадәр» сөздеріне сәйкестендіріп қойды. Үш-төрт күннен соң «Іұмаюн» атымен аталды. Іұмаюнның туған күнін бес-алты күннен соң Шарбаққа барып Іұмаюнның туған күнін тойладық. Бек пен бекзадалар ірі-ұсақ шашу алғып келді, мол ақ теңгелер шашылды. Одан бұрын мұнша ақ теңге, күміс бір жерде көрілмеген еді. Өте жақсы той болды. [302]

Тоғыз жұз он төртінші жылдың оқиғалары (1508-1509)

Осы жазда Мұқыр аймағында Мәһмәнд ауғанның бір бөлігін шаптым. Шабысттан келіп қос тіккеннен бірнеше күннен кейін Қош бек, Пақырәлі, Кәрімдад, Баба Шеһра қашайын деген қиялда болыпты деген хабарын естіп, іздерінен адам жібердім. Әстәрғәждің түбінде ұстап алыш келді. Жаһангер мырзаның тірі кезінде де бұлардан кейбір жарамас сөздер айтылған еді. Оларды Баршани базары басында жазаласын деп бұйырдым. Қақпаға алыш барып мойнына қыларқан салып, асып қояйын дегенде Қасым бек орынбасарын жіберіп, бар ынта-шынтамен күнәларын кешіруді тіледі. Бектің көnlі үшін қандарын бағыштадым. Зынданға салсын деп бұйырдым.

Һисар (Хисар) мен құндызықтар, Хұсрау шаһ нөкерлері мөғолдың ұлықтары Шалма, Әлі Сейіт Шәмка, Игу Сәлім тағы Хұсрау шаһтың шағатай құрмет көрсеткен нөкерлері, Сұлтанәлі Шеһра, Құдабәхш басшылық еткен және түрікменнен Сүйіндік пен Шаһ Назар басшылық еткен екі-үш мың шыныққан жігіттер біраз уақыт бір-бірімен әңгімелесіп, бір шешімге келіп, жамандық жасайын деген ниетте болған.

Жоғарыда аты аталғандар Қожа Риваждың алдында, Сонг қорған жайлауының бірі Шалак алаңқайында отырған еді. Әбдіраззақ мырза Нингнаһардан келіп Ауған ауылында отырған. [303]

Бір-екі рет бұлардың осында оқ атқанын Мұхеб Әлі қоршы мен Халифа да молда Бабаға айтқан еді, маған да ымдаған болатын. Бірақ иланатында сөз емес деп мән бере қоймағанмын.

Бір кеште шарбақтың кеңесінде отырған едім. Тұнгі құптан намаз уақытында Мұса Қожа тағы бір кісі қапталдан суыт жаныма келіп құлағыма: «Мөғолдар айқын бұлік шығармақ болып жур. Әбдіраззақ мырзаны өздеріне қосып аларын нақты білмедік. Бұлардың бұл кеште бұлік шығарулары анық емес», – деп сыйырлады.

Білмегенсіп бір сәттен соң әйелдер сарайына бет алдым. Ол кезде әйелдер Оңаша бақ пен Юрынша бақта отырған еді. Мен оларға барғанда кәнизәктар қайтып кетті. Олар қайтқан соң мен және Сәрвәр Құл екеуіміз қалаға қарай тарттық. Ор жол арқылы Темір қақпасына жетіп едім, базар жолы арқылы Қожа Мұхаммед Әлі келді. Бірге келе жатып мен моншаның [304] ... осы мәтіннің жалғасы ешбір қолжазбалар немесе аударма нұсқаларда жоқ. Бәрінде осы жерге келіп аяқталмай қалады. Он-он бірінші жылдың оқиғалары, әңгімелері Бабырнамаларда да болмай түр.

Тоғыз жүз жиырмасының оқиғалары (1518-1519)

Дүйсенбі мұхаррам айының бірінде Шындуал жазығының төменгі жағында жер қатты сілкінді, оның жалғасы жұлдыз есебі бойынша жарым сағатқа таман созылды.

Таң атысымен бұл қоныстан шығып, Бәжур қорғанын басып алу мақсатымен Бәжур қорғанының жақын маңына аялдап, ауғаның Дәлезак тайпасынан болған бір абыройлы кісіні Бәжур Сұлтанына және түрғындарына құлдыққа бағынып, қорғанды тапсырғаны жөн боларын үгіттесін деп Бәжурге жібердік. Бірақ әлгі бейбақ жарымес бұндай үгітті қабыл алмай, шатып-бұтып жауап беріп қайтарды. Содан: «Әскерлердің аттарына керекті абзал-саймандар, қорғанды алатын баспалдақ және атқыш құралдарды дайындауға», – деп бұйрық бердім. Бұл тапсырманы орындау үшін тағы бір күн осы қоныста аялдадық.

Бейсенбі мұхаррам айының төрті күні әскерлер сауыттарын киіп, қаруларын асынып, аттансын деп бүйірдым. Сол қанат ілгері жүріп Бәжур қорғанының жоғары жағында өзеннің бастауынан өтіп, қорғаның солтүстік жағында қос тікті. Орта шеп әскері қорғаның солтүстік батысында өзеннен өтпей, кедір-бұдыр биіктіктің ойлылау жерінде қос тікті. Оң қанат төмендеу қақпаның батысына тоқтады. Дос бек басқарған сол қолдың бектері өзеннен өтіп аялдаған кезде, қорғаннан жұз-жұз елу шамасында жаяу әскер шығып, оқ ата бастады. Бұл бектер болса, олармен жүре аттысып, әлгі жаяу әскерлерді қорғанға тығып, дуалдың түбіне тақап тастады. Молда Әбдімәлік Хасти жынданып атқа [305] қонып дуалдың түбіне дейін лап берді. Егер баспалдақ пен өзге де құралсаймандар дайын болғанда күн батпай жатып, дәл сол сәтте қорғанды алар едік.

Молда Түрік Әлі және Тәңірібердің нөкері жаумен шайқасып жауды ұстап, басын кесіп алғып келді. Әрқайсысына жүлде беруге уәде еттім. Бәжур елі мылтық көрмегендіктен, мылтықтан мүлдем үрейленбеді. Бәлкім, мылтық дауысын естігенде мазақтап, ерсі әрекеттер жасады. Сол күні ұста Әлікұлы бес кісіні мылтықпен атып құлатты. Уәли Хазан да екі кісіні мылтықпен сұлатты. Өзге мылтық ұстаган мергендер де мылтық атуда өте мергендік көрсетіп, тамаша атты. Қалқаннан, сауыттан, дулығадан өткізіп ұсті-ұстіне құлатып жатты. Ақшамға дейін бәлкім жетісегіз тіпті он бәжуриді мылтықтың оғымен құлатты. Одан соң жау әскері мылтықтың соққысынан басын шығара алмай қойды. Кеш болып қалды, әскерлер құрал-саймандарын дайындалап, таңда қорғанға қайтып келер деп бұйрық бердім.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Жұма күні мұхаррам айының бесінде, таңғы намаз уақытында: «Соғыс дабылы қағылсын, әркім өз орнында қорғанға қайта оралсын», – деп бұйрық бердім. Сол қанат пен орта шеп өздері дабыл дауысымен бірге орындарынан алға шығып, баспалдақ қойып қорғанға лап берді. Халифа, Шаһ Асан Арғын, Аһмет Жұсіп бастаған орта шептің сол қолының барлығына сол қанатқа көмек берілсін деген жарлық болды.

Қорғанның солтүстік шығысының мұнарасының түбіне, Дос бектің адамдары кіріп, қазуға және жығуға кірісті. Ұста Өліқұлы да сонда болған. Ол қүнде жақсылап мылтықпен оқ атты. Екі рет еуропалық зеңбірекпен атты. Бірақ Үәлі Хазан да бір кісіні мылтықпен құлатты. Орта шептің сол қолынан Мәлік Әлі Құтби баспалдаққа бұрын шығып біраз уақ шайқасты. Орта шеп дауылшылары да Мұхаммед Әлі «соғыс-соғыс» деп ұрандалап жатты. [306] Оның інісі Наурыз екеуінің әрқайсысы бірер баспалдаққа шығып, наизамен атысып, қылышпен шабысып жатты. Тағы бір баспалдаққа Баба Жасауыл шығып, балтамен қорғанның тамын жығу және бұзумен айналасып жатты. Көптеген жігіттер сол жерде жақсы алға жылжып қалың мерген тобын құрып, оқ жаудырып, жаудың бас көтеруіне мұрша бермеді. Тағы бір топ жігіттер жаудың соғыс тәсілінен мұлдем қорықпай-ақ олардың оқ пен тасын да титтей де көзге ілмей, қорғанды тесу және бұзумен айналасып жатты.

Кеш мезгілі еді Дос бектің әскерлері мұнараның солтүстік шығысының түбін қазып, тесіп жауды қуып, мұнараның үстіне шықты. Дәл сол кезде орта шеп әскерлері де баспалдақ қойып, қамалға шыға бастады. Тәңірі Тағаланың мейір-шапағаты арқасында мұндай бекем де, берік қорған жұлдыз есебі бойынша екі-үш сағатта алынды. Жалаңтөс жігіттері барынша ынталанып батыр атына ұят келтірмей, атағын шығарды.

Бәжур елі тек бізге жау емес, ислам жұртына жау болған еді. Бұл ел арасында исламға қарсы қасқунемдік шегінен асып, олардың дәстүріне айналып, кеңінен жайылған еді. Исламның аты олардың көбісі үшін бекер, түкке тұрғысыз болып көрінетін. Содан біз оларды жаппай қырып, отбасы мүшелерін тұтқынға алдық. Шамамен үш мыңға жуық кісі қырғынға ұшырады. Соғыстың алаңында шығыс жақта онша шайқас бола қоймағаны үшін азырақ кісі ол жақтан қашып кетті.

Қорғанды жаулап алған соң, ішіне кіріп аралап шықтық. Тамдар, үйкөше мен аудандарда өліктер көп болған. Откен-кеткендер өліктердің үстінен жүріп-тұратын еді. Қорғанды аралап келген соң Бәжур Сұлтандарының үйіне аялдадық. Бәжур уәляятын Қожа Кәланға тарту еттім. Қожа Кәланға көмекші етіп шындалған қалың жігіттерді тағайындағым. Намазшамда қосқа қайтып келдім. [307]

Ертеңгі таңда көшіп Бәжур жазығындағы Сейда Баба Қара бұлаққа аялдадық. Бірнеше тұтқын қалып еді Қожа Кәланның шапағатымен кінәларын кешіріп отбасы, бала-шагасына қайтып кетуіне рұқсат бердім. Кейбір Сұлтандары мен бүлікшілері қолға түскен еді, оларға жаза берілді. Сұлтандарының басымен бірнеше басты женіс хабары ретінде Кабулға жібердік. Бадахшан, Құндыз және Бәлхқа да жеңіснама мен бастар жіберілді.

Жұсіпзайдан келген Шаһ Мансұр Жұсіпзай, осы жеңіс пен қырғында бар еді. Оған тон кидіріп, Жұсіпзай тұрғындарына жазалауға жарлық жазып кетуіне рұқсат бердік.

Бәжур қорғанының істерінен көңіліміз тынышталып, сейсенбі құні айының тоғызында көшіп екі шақырым төмендеу, осы Бәжур жазығына қос тігіп, бір төбеге бастардан мұнара тұрғызуға бұйырдым.

Сәрсенбі құні мұнарам айының онында серуендеуге атқа отырып, Бәжур қамалына барып, Қожа Кәланның үйінде шарап отырысы болды. Бәжур маңындағы кәпірлер бірнеше мес шарап алғып келген екен. Бәжурдың шарабы мен жемісі түгелдей Кәпірстан аймақтарынан келеді. Кешкісін осында болып, таңертең қорғаның мұнарасын көрген соң аттанып, қосқа келдім.

Ертеңгі таңда көшіп Қожа Қызы өзенінің жағасына аялдадық. Ол жерден көшіп, Шындауыл өзенінің жағасына қос тіктік. Сонда: «Бәжур қорғанына көмекке кеткен әскерлер бірде-біреуі қалып қалмай, қайта аттансын» деп бұйрық бердім. Жексенбі құні айының он төртінде Қожа Кәланға туды тапсырып, Бәжур қорғанына баруға рұқсат берілді. [308]

Қожа Кәланға рұқсат бергеннен бір-екі құннен соң мына өлең шумағы ойға келді, Қожа Кәланға жазып жібердім:

*Мен досқа бұндай сөз беріп, уәде қылмағам,
Жырақ таңдады да мені тәзімсіз етті ақырым.
Замананың еркелеуіне қандай шара қылғам,
Бәжур досты достан айырган ақыры қалқам!*

Сәрсенбі құні мұнарам айының он жетісінде Сұлтан Өлаеддин Сәвади, Сұлтан Уайыс Сәвадидің жауы келіп маған қызметке кірісті.

Бейсенбі құні айының он сегізінде Бәжур мен Шындауыл арасындағы тауға аңға шықтық. Бұл таудың бұғы-маралының түсі қап-қара болады, қүйрығы да өзгеше түсте болады. Көбінесе мұнан тәмен Үндістан бұғымаралының түсі де түгелдей қап-қара болады. Осы құні жана бір сарғалдақ құс ауланды, ол дағы қара түсті еді, көздері де қара болды. Осы құні бүркіт бір киік алды. Әскерлерде ас азырақ болған еді. Біз Құһраж шатқалына барып астық алғып келдік. Жұсіпзай ауғандарға Сауатқа жорық жасамақ болып жұма құні шығып, Шындауыл өзені арқылы Бәжур

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

өзенінің тоғысқан жерімен Бес-күре өзенінің арасында қос тіктік. Шаһ Мансұр Жұсілзаи бірнеше тәттілер мен мас қылатын кәмали атты құнарлы тағамын әкелген еді. Бір кәмалиді үшке бөліп бір бөлігін мен жедім, біреуін Гедаи Тағай жеді, енді бірі Абдолла Кітаптарға тиді. Оның өтпелі ғажап әсері бар еді. Бірінші мәрте намазшамда бектер жиналғанда мен кеңеске шыға алмадым. Ғажап бір тағам екен. Егер де кемалиден біреуі тұтас желинсе, оның жарымы қандай әсер қылатыны мәлім емес.

Ол қоныстан көшіп Кураж шатқалының және Пишграм шатқалының аузына жақын Бес-күренің алдына аялдады. Осы жүртқа жеткенде қар тірсектен [309] жауды. Осы аралықта қар сирек жауады екен. Сол үшін де ел таңғалды. Сұлтан Уайыс Сауадидың одақтасуымен әскерлер үшін Күһраж еліне төрт мың қап қыруар астық жүктедік. Бұл астықты алуға Сұлтан Уайысты жөнелттім. Таулы ауыл тұрғындарына ешқашан мұнша салық жүктелмеген болған соң оны тапсыру оларға ауыр болды. Астықты бере алмай көңіл күйі бұзылды.

Сейсенбі күні айының жиырма үшінде әскерді Үнді бекке басқартып, Бес-күреге шапқынға жөнелттім. Бес-күре таудың белдеуінен жоғарылау орналасқан. Сол үшін Бес-күренің қыстақтарына жетуге екі шақырымға жуық биіктікке көтерілу керек. Біз барсақ, тұрғындар қашып кеткен екен. Әскерлер бір табын сиыр, өгіз және молынан астық олжалап келді. Ертенгі таңда әскерлерді Қош бекке басқартып шапқынға жібердім.

Бейсенбі күні айының жиырма бесінде әскерлерге астық алу мақсатымен Күһраж шатқалының ішіндегі Мандеш қыстақтарына аялдады. Һұмаюннан кейін, Һұмаюнмен бір анадан туған неше бала болды. Бірақ бәрі дүниеден өтті. Һендал әзірге туған жоқ еді. Осы өнірлерде жүргендегі Маһимнан хат келді. Онда: «Ұл болса да, қыз болса да менің бақ пен тағдырым. Маған беріндер, мен перзент етіп тәрбиелейін», – деп жазыпты.

Жұма күні айының жиырма алтысында осы қоныста болған кезде Һендалды Маһимге беріп хат жазып Жұсіп Әлі Рекабтарға тапсырып, оны Кабулға жібердім. Ол кезде Һендал дүниеге келген жоқ еді.

Бұл әңгіменің егжей-тегжейі былай болған: Өйткені оның туғандарынан ол кезге дейін бір ұл бар еді, одан кіші өзге бәрінен ұлкен тағы үш қызы, бір Мейіржан және екі кішілеуі тұрмай дүние салды. Һұмаюн тағы бір туғанның болуын қатты қалайтын [310] еді. Сол кездері Делдар Ағашаның аяғы ауыр еді. Мен: «Не болар еді оған тағы бір туған бауыры болса еді» дейтін едім. Мәртебелі анасы: «Несі бар, егер де Делдар Ағаша бір ұл туса, мен оны алып асыраймын» дейтін еді. Мен де: «Жарайды, жақсы», – дейтінмін.

Жалпы әйелдер арасында бал ашу рәсімі бар. Мәселен ұл бола ма, қыз бола ма деп екі қағазға екі ат жазады. Біріне Әлі немесе Асан жазады, енді біріне Патима жазып қояды. Ол екеуі екі күлше балшық ішіне салып қояды. Ол екі күлше балшықты бір аяққа су ішіне қояды. Оның қайсысы бұрын ашылса, одан мынадай: ер келсе, ер болады, қыз келсе, қыз болады деп қорытынды шығарады. Осылай бал ашқан болыпты, ер келгені үшін сүйінші сұрайды. Сондай ырымға орай хат жазып жібердім, бірнеше құннен кейін ер ұл баланы тәнірі сыйлады.

Індейдің дүниеге келгенінің хабарынан үш күн бұрын хат келді. Оның туған құннен кейін анасынан қаласа да, қаламаса да, үйімізге алып барып асырай бастады. Оның туғанының хабарын жеткіздік. Осы несібесін алғанда бұл хабарды жіберген. Оның атын құт болсын деп ырымдан Һендал қойдық. Бұл орайда ол маған іні һәм перзент.

Осы қоныста болғанда Мандишиң уәлаятында шатқалының ортасында бір төбенің үстінде бір биік тас күмбезі тұрғызылды, ак үй кіреберісіне салынды. Бұл күмбездің тастанын түгелдей ішкі қызметкерлер мен әскерлер тасыды.

Жүсіпзай ауғандардан, Мәлік Сүлейман Шаһтың ұлы Мәлік Шаһ Мансұр тілекестік ниетін білдіріп келген еді. Жүсіпзай ұлысының игілігіне оның қызын сұраған едім. Сонда осы қонысқа: Шаһ Мансұрдың қызы Жүсіпзай ұлысының сәлем-сауқатын алып келе жатыр деген хабарды естідім. Намазшамда шарап отырысы болды. Отырысқа Сұлтан Әлаеддинді шақырып, отырғызып ерекше құрметпен оның иығына шапан жаптым.

Жексенбі күні айының жиырма сегізінде бұл қоныстан көшіп Күхраж шатқалынан шығып барып аялдадық. Таусы хан Жүсіпзай Шаһ Мансұрдың інісі әлгі айттылған [311] ағасының қызын осы қонысқа алып келді. Бисут елінің Бәжур қорғанында туыстары бар деген себептен бұл жүртттан Жүсіп Әлі Бекауылды жіберіп, бисут елін Бәжур қорғанына көшіріп алып келсін деп жібердік. Кабулда қалған әскерлерге тез келсін деп хат жазып жібердік.

Жұма күні сапар айының үшінде Бес-қүре өзені мен Бәжур өзенінің тоғысқан жерінде қос тіктік.

Жексенбі күні айының бесінде бұл қоныстан Бәжурге барып Қожа Кәлан үйінде шарап ішү отырысы болды.

Сейсенбі күні айының жетісінде бектерді және дәлезак ауғандарының үлкендерін шақырып, кеңес жиынын осында өткізіп, мына шешімге тоқталдық: Жыл соңы болыпты. Қараша айына бір-екі күн қалыпты. Тұздегі астық түгелдей жиналыпты. Бұл кезде Сауатқа барсақ әскерлер астық таппай тарығып қалады. Сондықтан Анбаһер мен Пәнийали жолы

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

арқылы жүріп Һәшәнғәрдің жоғары Яни арқылы Саят өзенін өтіп, Жүсілзаидың салған Махура бекінісінің тұрасындағы түзде отырған Жүсілзаи мен Мұхаммедзай аугандарға жорық жасап шабу керек.

Тағы келесі жылы ертерек астық жинау уақытында келіп, бұл аугандар туралы жақсылап ойлану керек.

Кеңестің шешімі осылай болған соң сәрсенбі күннің таңында Сұлтан Уайыс пен Сұлтан Әлаеддинге ат мінгізіп, шапан жауып, құрмет көрсетіп, рұқсат бердік. Содан кейін көшіп, Бәжурдың қарсы алдына қос тіктік. Шаһ Мансұрдың қызын жорықтан қайта оралғанша Бәжур қорғанында қалдырыдым.

Таңда көшіп Қожа Қызырдан өтіп барып аялдадық. Қожа Кәланға осы қоныста Бәлжурге кетуге рұқсат берілді. Артық жүктер мен ауыр нәрселерді арық атты әскерлермен Қөнер жолы арқылы Ләмғанға жөнелттім. [312]

Ертең таңертең көшіп ауыр жүк пен түйені Қожа Mір Миранға басқартып, Жорғаты мен Қақпа жолы арқылы және Қарақубе асуы арқылы алға жіберіп, өзіміз салт атты жолға шығып, Аңбаһер асуын асып, тағы бір биік асудан да өтіп намаздыгер уақытынан ертерек Пәнийалиға барып қос тіктік. Ауганберді бастаған бірнеше адамды «Тіл» әкелуге ілгерілеу жібердік.

Біздің аугандармен арамыз жақын еді, сондықтан ерте шықпай, таңғы асқа тосылдық. Әлгі Ауганберді келді. Бір ауганның басын кесіпті. Бірақ келе жатқанда басын түсіріп алыпты. Сол үшін көңіл тілегендей нақты хабар әкелмеді. Тұс болысымен көшіп Саят өзенінен өтіп намаздыгерден ертерек аялдал, құлттан намаз уақытында аттанып суыт жүріп кеттік.

Күн бір найза бойы шыққанда, қарауылдыққа жіберген Рұстем Тұрікменнен «аугандар хабардар болып орындарынан қозғала бастады» деген хабар келді. Бір топ ауган тау жолы арқылы бара жатыр екен. Мұны ести сала жедел түрде шапқыншы тобымызды ілгерілеу жөнелттік, олар барып бірнеше ауганды өлтіріп бастағын кесіп, бір тобын да тұтқындал, өгіз және ірі қара табындарын алып келді. Дәлезак аугандары да бірнеше бас кесіп алып келді. Қайтып оралып Катләнг төңірегіне қос тіктік. Шаһ Мансұрдың адамы келді. Жүк керуенін бастарап кеткен Қожа Mір Миранның қонысына жол бастаушыны жіберіп, Мақамға келіп бізге қосылсын деп хабар бердік.

Ертең таңертең көшіп Катләнг пен Мақам арасында аялдадық. Шаһ Мансұрдың адамы келді. Хұсрау Кекілтас пен Ахмет Пәрваншыны бір топ адамдарымен жүк керуенін қарсы алуға жібердік.

Сейсенбі күні айының он төртінде Мақамға аялдағанда жүк керуені келіп қосылды. Осыдан отыз-қырық жыл бұрын Шаһбаз Қаландар атты

бір дінбезер бар екен. Ол Жүсіпзаидің [313] бір жамағатын және дәлеззак тайпасының бір жамағатын дінбезер қылған, осы Қаландар екен. Мақам тауының тұмсығында оқшау аласалау бір тау болыпты, дала кеңістігін толықтай көре алады екен. Оның биіктігі өте ауқымды жерді көздей алатындау орын екен. Әлгі Шаһбаз Қаландардың қабірі сонда екен, серуендең жүріп көріп келдік. Сонда ойладым мұндай аспанмен астасқан жерде дінбезер Қаландардың қабірінің болуының жөні жоқ. Оның қабірін бұзып жермен-жексен етіп, тегістеп тасталсын деп бұйрық бердім. Өйткені ауасы өте таза, аспанмен астасқан жер еді, сонда дәрумен жеп, біраз тынығып отырды.

Бәжурден аттанғанда, Бәһраны жаулап аламыз деген ойда болдым. Кабулға дейін келіп едік, қашанда Үндістан жорығы қиялда еді. Бірақ кейбір кедергілердің себебімен мүмкін болмай жүр еді. Бәжур жорығын үш-терт ай жүзеге асырсақ та, әскери шабуылдарымыздан ауыз толтырып айтатында қолымызға бірдемелер тусе қойған жоқ. Үндістанның шекарасына Бәһра жақын орналасқан еді, сол үшін сүйт түрде ол жерге салт аттылар болып шабуылдасақ, бәлкім әскерлердің қолына бірдемелер түсер деп ойладым.

Осы қиялмен аттанып ауғандарды шауып Мақамға қос тіккенде кейбір тілектестер Үндістанға жорыққа шығар болсаңыз, аса дайындықпен кіріскеңіз жөн деп кенес берді. Кейбір әскерлер Кабулда қалды. Бір топ тәжірибелі жігіттерді Бәжурда қалдырық. Ләмғанға әлсіреген аттары бар қалың әскерлер қайтып кетті. Бұнда келген әскерлердің де аттары әбден шалдырып бір күн жүргуге шамасы қалмады. Бұл әңгіменің бәрі ақылға қонымды еді, бірақ жолға шыққан соң бұндай есеп-кітапқа қарамай, ертелетіп көшті Синд өзенінің өткелі жаққа бет алғыздық. Синд өзенінің өткеліне барлау жасау үшін Мір Мұхаммед Жалабаны ағаінісімен тағы бірнеше жігіттерді бұларға қосып өткелдің жоғары-төменгі жақтарына барлау жасап келсін деп жөнелттік. [314]

Қосынды өзен жаққа жөнелтіп, мен Сауати жақтағы «Мүйізтұмсық мекені» деп аталағын аланға мүйізтұмсық аулауға бардым. Бірнеше мүйізтұмсық көрінді, бірақ қалың орманнан шықпады. Бір бұзаулық мүйізтұмсық түзге шығып қаша берді, өте сүйт оралды, орман жақын еді, өзін орманға салды. Орманға от жағылды, бірақ ол мүйізтұмсық табылмады. Тағы бір мүйізтұмсықтың бұзауы отқа күйіп тыптырап еңіреніп жатыр екен. Оны бауыздал, әр адам сыбағасын алды. Сауатиден қайта оралып аса сергелден күйде құптан намазы уақытында қосқа келдік. Өткелді барлауға барғандар өткелге барлау жасап келіпти.

Бейсенбі күні таңертең айдаң он алтысында ат және түйемен өткелден өттік. Қосынның құрал-саймандарын, жаяу әскерлер, есекті салшылар

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

салмен өткізді. Осы күні өткел басында болғанымызда Нілаб тұрғындары келіп, бір ерттеулі ат және үш жұз Шаһрұхия ақша тарту етті. Елді түгелдей өткелден өткізген соң бесін намаз уақытында сүйт көшіп кешкісін біраз жүріп Кешекут өзенінің жақын маңында қос тіктік. Ол жерден ерте шығып Кешекут өзенінен өтіп түс мезгілінде Сәнгдаки асуын асып аялдадық. Сейіт Қасым кіші аға барлаушы еді. Ол жұқ керуенінің ізіне түскен Гәжурлерді ұстап бірнешеуінің басын кесіп, маған алыш келді.

Сәнгдаки қосынан таңда шығып бесін намазынан өте Сұhan өзенінен өтіп барып қос тіктік. Қосынның соңында қалғандар тұннің жартысына дейін бізге келіп қосылды. Нағыз ұзақ көш болды. Аттың шыдамы жетпей, әлі құрып шаршады. Өте ауыр болып, аттың көбісі жолда қалды.

Бәһраден он төрт шақырым солтүстік жағында бір тау болды. Бұл тауды Зафарнама кітабы мен кейбір жазбаларда «Жуд» тауы деп жазыпты. Неге олай аталғаны белгілі емес. Кейінірек белгілі болғаны бұл тауда бір атанаң ұрпағынан екі тайпа ел болған, біреуі [315] жуд аталағы екен, енді бірі – жынжуһа. Бұл таудағы және Нілаб бен Бәһра арасындағы ел мен ұлысқа осылар баяғыдан үкімет етіп, басқарып келген екен. Бірақ досша және бауырша үкімет еткен екен. Қөнілдері не қаласа, соны сұрап тұрмаған. Бұрыннан белгіленген ереже бойынша келісілген ұлеске қанағат тұтып келген. Бұлардың алғандары, елдің бергендері белгіленген мөлшерден аспайды да, кем түспейді екен. Бекітілген ереже бойынша: қос бастыдан бір Шаһрұхия ақша алынады, қожалықтан жеті Шаһрұхия алынады, әскерлікке де барады.

Жудта неше ру болған. Жынжуһа да солай. Бұл тау Бәһрадан он төрт шақырым жерде орналасқан, Кешмир тауларынан Үндікеш тауы осы таулармен жалғасқан таулар, бөлініп оңтүстік-батысқа қарай тартып барып Динкуттың аяғында Синд өзеніне барып тіреледі. Осы таудың жартысын жуд тайпасы, ендігі жартысында жынжуһа тайпалары мекендейді. Бұл тауды Жуд атына орай Жуд тауы деп атаған.

Бұлардың бір беделді ұлығы Рай аталағы, басқа іні-ұлдарын мәлік деп атайды. Бұл жынжуһа Ләнгәр ханның нағашысы болған. Сұhan өзенінің төңірегіндегі ел мен ұлыстың әкімінің аты Мәлік Һәст екен. Оның негізгі аты Әсәд болған. Үндістан елі әрекетті әріпті әрекетсіз етіп айтады. Мәселен, хабар сөзін хабр деп айтады. Әсәд есімін Әсәд дейді, ол барабара һәст болып өзгереді.

Жынжуһага қос тіккесін Ләнгәр хан Мәлік Һәстті алыш келуге жібердік. Ол жедел барып, мол ілтипат пен шапағат көресің деп үміттендіріп, құптаң намазда алыш келді. Бір ер-тоқымды ат сыйласп қызметке бекінді. Жиырма екі-жиырма үш жаста екен. Бұлардың ірі қара табындары қостың

төңірегінде өте көп болды. Менің ылғи Үндістанды жаулап алу ойымда болатын еді, мына бірнеше уәлаяттар: Бәһра, Хушаб, Шанат, Шинут бірнеше уақыт түрік билгінде болған еді. Сондықтан бұл жерлерді өз мұлкіміз [316] деп ойлайтын едік. Күштеп немесе бейбіт жолмен өзіміздің билікке өткізетінімізге анық сенетін едік. Осы себептен бұл тау елімен жақсы қатынаста болу үәжіп һәр керек еді. Содан ешкім бұлардың ірі қара табындарына тіпті жіп ұшы инесіне зарап-нұқсан жеткізбесін деп бұйрық бердім.

Ол қоныстан ерте шығып, бесін намазда Кәлдекәһарға келіп аялдадық. Оның төңірегі қалың астық егістігі болды. Бұл Кәлдекәһар тәуір жерде орналасқан екен. Бәһраның жиырма шақырымындағы Жуд тауының арасындағы тегіс жерде орналасыпты. Бұл жазықтың ортасында бір үлкен көл бар. Оның төңірегі алты шақырымға жуық. Солтустігінде тамаша алаңқай орын алған. Батысында таудың етегінде бұлак бар. Бұл бұлақ сұзы биіктерден көлге қарап ағып жатады. Осындай құнарлы жер болғандығынан, сол жерге бақ салдым, оның аты «қөніл бақ» деп аталды, өте жұмсақ, таза ауасы бар. Ол жайында алда кенірек айтамын.

Кәлдекәһардан таң сәріде аттанып Һәмті асуының басында бірнеше жергілікті тұрғындар шағын сыймен келіп, қызмет қөрсетті. Әбдіраим Шығауылдың адамдарына қосып, Бәһра тұрғындарының көңілін ауласын деп Бәһраға жөнелттім. Оларды: «Бұл уәлаят ескіден түрікке қарасты болып келген. Абай болыңыз! Үрей мен қобалжуға жол беріп елін бұзып қоймаңдар. Бұл уәлаят және елімен баяғыдан бағымыз бір. Сондықтан талан-тараж болмасын», – деп сақтандырдым.

Тұсқі ас мезгілінде асу түбінде аялдадық. Құрбан Чәрхі Әбдімулік Хасти бастаған жеті-сегіз кісіні ілгері қарай хабар алғып келсін деп жібердік. Ілгері барғандардан Mir Mұхаммед Мәһд Кожа бір кісіні алғып келді. Осы арада ауғандардың ұлықтарының бірнешеуі сый-сияпатымен келіп, қызметке дайын екендігін білдірді. Ләнгәр ханға қосып бәһра тұрғындарының көңілін жұбатып, шапағат қөрсетсін деп Бәһраға жөнелттім. [317]

Асудан асып, орманнан шығып, он қол, сол қол, орта шепті тәртіпке салып Бәһраға бет алдық. Бәһраға таяу жерге жеткен кезде Дәлетхан Жүсіп Хейлдің ұлы, Әліханның нөкерлерінен Дива Үнді тағы Сектінің ұлы Бәһраның қожайындарымен келіп әрбірі бірер ат, түйе тарту етіп, қызметке дайын екенін білдірді. Бесін намаз бола Бәһра тұрғындарына зарар бермей, тауқымет тартқызбай Бәһраның шығысындағы Бәнт өзенінің жағасындағы егістікке қос тіктік.

Темір бек Үндістанды жаулап кіріп-шыққаннан бері бұл неше уәлаят: Бәһра, Хошаб, Жанаб, Чинут Темір бектің әuletінің және барлық

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

досжарандарының билігінде болған. Шаһрұх мырзаның немересі Сиорғытмыш мырзаның ұлы Сұлтан Мәсуд мырзаның Кабул мен Забул уәлаяты мен үкіметін ол кезде өз қолында ұстап отырғаны үшін Сұлтан Мәсуд Кабули атанип кетті. Оның тәрбиесін көрген Мірәлі бектің ұлдары Баба Кабули, Дария хан және кейінірек Фазы хан аталып кеткен Апақ хандар еді. Сұлтан Мәсуд мырза және ұлы Әлі Асқар мырза өлген соң жеңіспен Кабул, Забул және бұрын аты аталған Үндістандағы уәлаят пен салық төлеуші аймақтарды жаулап алды.

Сұлтан Әбусаид мырза заманында Кабул мен Фазна бұлардың билігінен шықты. Бірақ Үндістандағы уәлаяттар бұлардың қолында еді. Ол тоғыз жүз онда Кабулға келген жылында, мен Үндістанға кіру мақсатымен Хейбәрден өтіп, Пәршавәрге келгенде Бақи Шағаианидің ынтасымен төменгі Бәнгеш жаққа Құнатқа жүріп, қалың ауғандарды шауып, қырыпжойып, Бәну мен байтақ даланы талан-таражға салып Дуки арқылы кері қайттық.

Ол кезде Бәһра, Хушаб, Жанаб үкіметі Мірәлінің немересі Фазы ханың ұлы Сейіт Әлі ханға тиесілі еді. Ескендір Бәһлүлдің атына құтпа [318] оқып, оған бағынды. Ол әскер, менің әскерлерімнен үрейленіп Бәһраны тастап Бәһт өзенінен өтіп Бәһра қыстақтарының бірі болған Шеркутта отыратын бір қоныс жасады. Бір-екі жылдан кейін біздің болуымыз себепті Сейіт Әлі хан жаман ойда болды. Ол осы себептен қобалжу мен үрейге беріліп, бұл уәлаяттарды сол кездері Ланур әкімі болған Дәuletхан Татар хан Жұсіп хейлдің ұлына берді. Дәuletхан үлкен ұлы Әлиханға Бәһраны берген еді. Ол кезде Бәһра Әлиханның қолында болған.

Дәuletханның әкесі Татар хан ол алты-он жеті сардарлардың бірі еді. Ол көтеріліс жасап Үндістанды жаулап алды, Бәһлүлді патша қылды. Сәһрәнд пен Сәтлүж өзенінің солтүстік уәлаяттары түгелдей осы Татар ханың иелігінде болды. Бұл уәлаяттардың салым жинағы үш миллионнан көбірек болған еken. Татар хан өлгеннен кейін Сұлтан Ескендір патшалығы да бұл уәлаятты Татар хан әүлеттерінен тартып алған еді. Мен Кабул уәлаятына келген тарихтан бір-екі жыл бұрынырақ Ланурды Дәuletханға беріп еді.

Ертеңгісін кейбір ыңғайлы жерлерге шапқыншы жібердім. Осы күні Бәһраны саяхат қылдым. Сәнгәр хан жынжуға тайпасынан осы күні келіп ат сыйлас қызметке кірісті.

Сәрсенбі күні айының жиырма екісінде Бәһраның ұлықтары мен кәсіпкерлерін шақырып төрт мың Шаһрұхия малдарын сақтандыруға шешім қабылдап, төленсін әрі оны жинаушы тағайындалсын дедім. Одан соң аттанып серуенге шығып, тынығуға дәрумен жедік. Бәһра мен Хушабта отырғанда Бәлуч тайпасына Айдар Әлемдарды жөнелттім.

Бәлүчтер бейсенбі күні таңтерең бір құлпырған ат сыйласп қызметке кірісті. Маған: әскерлер Бәһра еліне бейбастақтық және жолсыздық жасады деген арыз айтылды. [319] Мен оларға адамдар жіберіп, бейбастақтық жасаған әскерлердің кейбірін өлтірттім, кейбірінің мұрнын тескізіп қосыннан шығарып таstadtым.

Жұма күні Хушаб тұрғындарынан бағынған жайлы арыз тұсті: мен Шаһ Үсейін және Шаһ Шұжан Арғынды тағайындал Xушабқа баруға бұйырдым.

Сенбі күні айының жиырма бесіне Шаһ Үсейінді Хушабқа жібердім. Жексенбі күні сондай жаңбыр жауды. Тұзді тұтастай су басты. Бәһра мен қос тіккен бақтар арасында азғана жуынатын су бар еді. Бесін намазы кезінде ені бір үлкен көлге айналды. Бәһраның маңында бір оқ атымындей жерден көбірек қашықтықта өтетін өткел болмай қалды, жүзіп өтетін еді. Намаздыгер мен намазшам арасында тасқын суларды көруге аттандым. Жауын-шашын сонша қатты болды, қайта қосқа қайтып оралуға үрей басты. Екі намаз уақыт аралықта сол тасқын суды жүзіп өттім. Қоста қалған әскерлер де қатты үрейленіпті. Көптеген әскерлер шатырларын, ауыр жүктөрін тастап, сауыт-саймандарын, қару-жаракттарын иықтарына алыш атты жалаңаштап, шалтырып өтті. Тұзді тұтастай су басты.

Таңтерең өзеннен кемелерін алыш келіп әскерлердің көбісі шатырлар мен ауыр жүктөрін кемемен өткізді. Тұске жақын Қош бектің адамы алты шақырым жоғары барып өткел тапты, қалған ел сол өткел арқылы өтті. Бәһра қорғанының ішінде Жаһаннәма дейтін бекіністе бір күн тұрып сейсенбі таңтерең шығып жаңбыр мен селден қорғану үшін Бәһраның солтүстік жағындағы жоталардың үстіне барып қос тіктік. Тұрғындар салық төлеуге неміс қорғанының танытты. Жігіттерді төрт басшылық топқа бөліп, салықты жинауға белсенді болыңыз деп бұйырдым. Бір тобына басшы етіп Халифаны тағайыннадым. Тағы бір тобына Қош бекті, енді біріне Дос Насырды, тағы біреуіне Сейіт Қасым мен Мұхеб Әліні қойдым. Бұл аймақтар түрік отырған уәлаяттар болғаны үшін өзіміздікі [320] деп ойлайтын болған соң талан-таражға салынбады. Қашанда елдің әнгімесі былай болған: егер бейбіт мақсатпен елші барса, түрікке қатысты уәлаяттарға қатаң болмандар деп ескертетін екен.

Бейсенбі күні рәбін-әууәл айының бірінші күнінде осы себептен Молда Мұшедті Сұлтан Ибраһимге жөнелттім. Оның әкесі Сұлтан Ескендір бес-алты ай бұрын өлген еді. Содан Үндістан билігінің тізгіні Сұлтан Ибраһимге тиген еді. Елшілік тағайындал бір қаршыға сыйға жіберіп, ежелгі түрікке қарасты уәлаяттарды сұрадық. Дәuletханға жазылған хаттарды және Сұлтан Ибраһимге жазылған хаттарды тапсырып, ауызша сөздерді тағы айтып, Молда Мұршедке рұқсат бердік.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Бұл Үндістан елі, өсіреле, ауғандар даналық пен ақылдан жырақ және ой, ақылға қонымды шаралар табудан жұрдай елдер болады екен. Не жауласу жорығын да келістіре алмайды, не достықта жөн-жосығын біле алмайды. Барған елшілерімізді Дәулетхан неше күн бойы Ланурды күткізіп не өзі көрмеді, не Ибраһимге жібермеді. Неше айдан соң барған елшіміз ешқандай жауап алмай Кабулға қайтып келді.

Жұма күні айының екісінде жаяу өскер Шейбақ пен жаяу өскер Дәруіш Әлі қазіргі кезде мылтық атқыш қатарында жүргендер, Кабулдан хат алып келіп Үндіалдың туған хабарын жеткізді. Үндіні жауап алуды ойлап жүрген заманда бұл хабар келгені үшін ырымдап, сәбійімнің атын Үндіал деп қойдым. Қамбар бек те Бәлхтан Мұхаммед Заман мырзаның хаттарын алып келген екен.

Ертең таңертең кеңес тарақсан соң, серуен аттанып, кемеге отырып арақ іштік. Отрыста: Қожа Дос Хавәнд, Ҳұсрау Мірім Мырзақұлы, Мұхаммеди, Аһмеди, Гедаи, Нұһман, Ләнгәр хан, Руңдәм, Қасым Әлі теряки, Жұсіп Әлі, Тәніріқұлы қатысқан еді. Шағын кеменің бас жағына сәкі құрган еді. Үстін тегістеген. Мен бірнеше [321] кісімен бірге сонда отырып едім. Тағы бірнешеуі сәкінің астыңғы қабатында отырды. Кеменің құйрығы жағында да отыратын жер бар еді. Мұхаммеди, Гедаи және Нұһман сонда отырған. Намаздыгерге дейін арақ іштік. Арактың жаман ішілетінінен безген соң, бәріміз келісіп, дәрумен қолдандық. Кеменің арғы шетінде отырғандар біздің дәрумен жегенімізді білмеді, арақты өкіртіп ішіп жатты.

Кемеден құптан намазында аттанып қосқа кеш келдік. Мұхаммеди мен Гедаи мені арақ ішкіземіз деп ойлап, оны лайықты қызмет санаپ, арақ құмырасын ат үстінде кезектесіп көтеріп ғажап бір кәйіп және көңілмен кіріп келді. Сосын: «Осында қараңғы түнде құмыраны өзіміз кезектесіп көтеріп келдік», – деді. Кейін белгілі болғандай әңгіме өзгеше болған, жағдай да өзге. Өйткені бір топ дәруменмен көнілді, бір тобы арақпен мас. Өйткені ешқашан дәрумен (бұл жердегі шөп түріндегі наша болған) әңгімесі мен шарап әңгімесі бір-бірімен жараспаған, бір-біріне керегар. Мен: «Әңгімені бір-бірімен араластырмаңыз, арақ ішіп, көніл көтеретіні арақ ішсін, дәрумен шөп жеп көніл көтеремін дегені оны жесін. Ешкім бір-біріне қарсылық білдіріп, әңгіме айтпасын», – дедім. Сөйтіп, кейбірі арақ ішті, кейбірі дәрумен шөп жеді. Бір заман отырыс қызы әңгімеге ұласты.

Бабажан Қобызи әңгімешіл емес-ті, ақ үйге келгенде оны сұрадық, арақ ішүіне жалбарындық. Осы шөп дәрумен мен арақ әңгімесі бірбірімен сай келмейтін еді, арақ ішіп мас болғандар бытып-шытып сөйлей бастады. Олардың қарсылық сөзі көбінесе дәрумен шөп жегендер болды.

Бабажан да мас болып, аузына келгенде әңгімеге өзек ете берді. Тұрды Мұхаммедке де мас болғандар кесесін тола-толасымен арак құйып толтыра беріп, [322] оны аз уақытта есінен танытып мас қылды. Біз қаншама тырысып, оларды жөнге келтірейік десек, реті келмей, асыра сілтеулер өте көп болып, артық кетті, әңгіменің дәмі де кетті, сейтіп әркім әр жаққа тарасты.

Дүйсенбі құні айының бесінде Бәһра уәлаятын Үнді бекке берді.

Сейсенбі құні Жанаб уәлаятын Үсейін Егізекке тарту етіп, Үсейін Егізекке де, Жанаб тұрғындарына да рұқсат бердік. Осы кездे Сейіт Әлі ханның ұлы Мәнушер хан Үндістаннан жоғары жол арқылы бізді ізден жолға шыққан. Бірақ жолда Қәкерге жолығыпты. Ол оны бізге жібермей, өзінде сақтап қызын оған беріп, күйеу қылған. Мәнушер біраз уақыт онымен болып, кейін бізге келіп қызметке кірісті.

Нілаб және Бәһра таулары аралығындағы Жуд пен Жыжуна тайпаларынан басқа Кешмир тауларында Жет, Гәжур және ол тайпалардан да басқа қалың жұрт тұрған мекендері жалғасып жатыр. Олар әр төбе мен жотада қыстақтар тұрғызып отыр. Бұлардың ұлымі және ұлығы Қәкер тайпасынан болды. Бұлардың ұлықтары да жуд пен жынжуһаның ұлықтары сиякты тұратын. Бұл тау етегіндегі тұрғындарын басқарып келген бір атаның ұлдары болған Татар Қәкер мен Һати Қәкер болған. Екі ағайындылар ұлдары болған. Бұлардың берік жерлері тогандар, құздар болатын. Татардың жерінің аты Пәрхала еді. Қарлы таудан біраз төмендеу орналасқан. Һатидің уәлаяты тауға жалғасып тұр. Бабы хан Каленжәрді Бисутке қосып алған еді, оны да Һати өзіне бағындырған.

Татар Қәкер Дәүлетханды көрген де емес-ті. Былай оған бағынышты көрінетін еді. Һати да оны көрмеген еді. Оған қарсы бұзақы және бүлік әрекет жасау ойы бар еді. Татар Үндістан бектерінің сөзі және одағына арқа сүйеп келіп алыстан Һатиді аңдып жүретін. Осы кездерде біз Бәһрада едік. Һати болса ауға шығамыз деп Татарды қапыда өлтіріп, уәлаятын, әйелдерін, болған барлық байлығын өзіне алып иеленді. [323]

Бесін намазында серуендеуге аттанып, кемеге кіріп арак ішілді. Отырысқа: Дос бек, Мырзакұлы, Аһмеди, Гедаи, Мұхаммед Әлі Жәнг-Жәнг Ұсыс, Ауғанберді могоғ. Әншілерден: Руһдәм, Бабажан, Қасым Әлі, Жұсіп Әлі, Тәніріқұлы, Әбілқасым, Рамазан Лұли қатысқан еді. Құптан намазға дейін кемеде ішіп, құптан намазында кемеден естен танған мас күйде шығып аттанып, шырақты (факел) қолыма алып өзен жағасынан қосқа дейін аттың бірде бір жағына, бірде ендігі бір жағына иіліп шылбырынан ұстап келіппін. Гажап мас күйінде екенмін. Таңертең менің сондай шырақ қолға алып қосқа дейін бір шылбырға жармасып келгенімді

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

баяндап берді. Мұлдем есіме ала алмай қойдым. Үйге келгенде әбден құстым.

Жұма күні серуендеуге аттанып, кемемен өзеннен өттік. Ол жақтағы бақтар мен гүлзарлар және қызылша еккен жерлерді қыдырып, шелектің байлаған шығырын көрдік. Су тартып алушың әдісін сұрап, бірнеше рет құдықтан су тартып шығардық. Серуендең жүргенде шөп дәрумен де жеп жүрдік, ол жерден қайтып келіп кемеге отырдық. Мәнушер ханға дағы дәрумен беріп едік. Ол шөптің күштілігі сонша болды, Мәнушерді екі адам қолтығынан ұстап тұрғыза алды. Бір уақыттан соң өзеннің ортасында кемені зәкір (якорь) салып тоқтаттық. Одан соң өзеннің төменгі жағына әжептәуір жылжыды. Біраздан соң тағы да кемені жоғары жаққа тарттық. Сол түні кемеде ұйықтап, таңға жуық қосқа оралдық.

Сенбі күні рәбин-әүүәл айының онында күн амалға ауды. Осы күні бесін намазда серуендеуге аттанып, кемеге кіріп арақ ішілді. Отрыста: Қожа Дос Хавәнд, Дос бек, Мірім, Мырзакұлы, Мұхаммеди, Аһмеди, Жұніс Әлі, Мұхаммед Әлі Жәнг-Жәнг, Гедай тағаи, Мірхәрәд, Ұсыс болды. Әншілерден: Руһдәм, Бабажан, Қасым Әлі, Жұсіп Әлі, Тәніріқұлы, Рамазан қатысқан еді. Өзен сұнының бір құйылсызына кіріп біраз уақыт өзеннің төмен жағына жылжып барылды. Бәһраның қарсысынан көп төмендеу жерінен шығып, кеш [324] мезгілінде қосқа келдік. Сол күні Шаһ Үсейін Хушабтан келді. Оны елші етіп ежелден түрікке тиесілі уәләяттарды сұрап ымыраға салып кел деп жіберген едік. Ол оңбаған адамдарды түсіндіріп, біраз олжа қолға түсіріп келген. Күн де ақырындан ысып бара жатты. Үнді бекке көмек беру үшін Шаһ Мұхаммед Мейірдарды және інісі мен Дос Мейірді тағы кейбір оған сай жігіттерді тағайыннадым. Әрқайсызына лайықты жағдайына жарасатындей етіп қаржы бөліп, белгілеп бердім. Бұл жорықтарға ынта көрсетіп, себепкер болған Ләнгер ханға Хушаб уәләятын тапсырып, ту ұстатып, оны да Үнді бекке көмек берсін деп тағайыннадым. Бәһрада болған түрік және жергілікті әскерлерге дағы ақша мен жем-шөптерін арттырып, Үнді бекке көмекке қойдық. Бұның қатарында Мәнушер хан болды. Бұрын аты айтылып еді. Тағы Назар Әлі түрік бар еді. Мәнушер ханың руласы еді. Тағы да Сәнгәр хан жынжуна мен Мәлік Һәст жынжуна бартұғын.

Уәлаят істерін жөнгө келтірді деп үміттеніп біршама тұрақтылық пайда болған еді. Жексенбі күні рәбин-әүүәл айының он бірінде Бәһраден көшіп Кабулға қайтып оралдық. Кәлдекүнәрға келіп қос тіктік. Ол күні де ғажайып жаңбыр жауды. Иығында жамылғы болса да, болмаса да бәрі бір еді. Косынның соңғы әскерлері кештің құлттан намазына таман келе алды. Бұл жер мен мұлқінің үңгір-шұңқырын білетін кісілер әсіресе жынжуна тайпасы кәкер тайпасының ежелгі жауы еді. Олар: «Һати Кәкер осы

аралықта жаман адам ретінде танылған. Ол жол торып, елді тонал, бездіріп жүрген антүрган адам. Сол үшін оны бұл аралықтан қуу керек. Немесе оның жазасын жақсылап беру керек», – деді.

Осы оқиғаға байланысты ертең таңда Қожа Мір миранды, Мірім Насырды қосынды басқаруға тағайындал, тұсқі аста қостан айырылып, Һати Кәкердің үстіне тарттым. Сол құні Татар Кәкерді өлтіріп Пәрхала уәлаятын жаулап алғып Пәрхалада болдық, айтылғандай жорық жасадық. Намаздыгерде қос тігіп, аттарды тынықтырып, құптан намазда [325] ол жерден аттандық. Жолбасшы Сәрпа деген кісі Гәжур тайпасынан Мәлік Һәсттің нөкері еді. Тұнгі жүріспен жолды қысқартып таңға жуық аялдадық. Бек Мұхаммед мөғолды қосқа қайтардым. Ертесі тағы таңға жуық аттанып, тұсқі аста сауыт киіп, жүрісті тездегтік. Алты шақырым қалған жерден Пәрхаланың қарасы көрінді. Шапқын басталды. Оң қол шығыс жағына барды, Қош бек оң қолда еді. Оң қолдың арқасына көмек жібердім. Сол қол мен орта шептегі әскерлер Пәрхала жаққа қарай тұра тартты. Дос бекті сол қолға Пәрхаланың үстіне тұра барған кісінің арқасына көмек ретінде жібердік.

Пәрхала жар – шатқалдық жерде орналасқан еді. Оған екі жол баратын. Бірі – онтүстік шығыс тарапы, біз осы жол арқылы келдік, ұдайы жарлардың үстінен жүріп отырдық. Екі жағында тоған жарлар орын алған. Пәрхаланың бір шақырым жолы сондай болды, қақпасына жеткенде төрт-бес жерде екі жағынан жарда жалғызаяқ жол болып тұрған бір оқ бойындей енінен жүріп өту керек. Тағы бір жол солтүстік-батыс жағында бар. Бір кең жазықтың ішінен келіп Пәрхалага шығады. Бұл да жалғызаяқ жол. Өзге ешбір жақтан жолы жоқ. Оның қамалында дуал да, мұнара да жоқ. Бірақ оны қүштеп алатындей жері де жоқ. Айналасы сегіз-он қары біркелкі жар тұр.

Ілгерірек сол қол әскерлері шатқалдардан өтіп қақпаға таяп барды. Һати сауыт-сайманы бар отыз-қырық атты әскерлер мен қалың жаяу жауынгерлерімен шапқыншыны шегіндіре бастады. Бірақ Дос бек те шапқыншының арқасында көмекке барған еді, уақытында жетісіп, жақсы күш жұмсал оның көп әскерін түсіріп, жаудың мысын басты. Һати Кәкер ерлікте аса мәшіүр бола тұра, бұл шайқаста таласуға шамасы жетпей, болдыра алмай қашты. Өйткені бұл шатқалдарда тоқтай алмады. Қорғанға жеткенше қорғанды да бекітіп ала алмады. Сондықтан шапқыншы оның артынан ілесе келіп қорғанға кірді. Бұл Пәрхала қорғанының [326] шатқалы мен жарының солтүстік-батыс жағынан кірді. Һати салт басты қашып шықты. Мұнда да Дос бек жақсы үлгерді. Бұл жайтта да жүлде Дос бектің атына лайық болды.

Мен осы сәтте Пәрхала қорғанына кіріп, Татардың үйлеріне аялдадым.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Шапқын болар кезде менің жанымда бірге болуға тиіс кісілердің кейбірі шапқынға кеткен еді. Оның қатарында: Әмин Мұхаммед Тархан, Арғын мен Қараша болды. Олардың осы кінәсі себепті орнына Сәрпа деген Гәжурды бастық етіп, байтақ далада келе жатқан жүк керуенін қарсы алуға қосынмен жөнелттім.

Ертесі таңертең солтустік батыста жардан өтіп, егістікке қос тіктік. Бірақ Уәли қазынашыны бірнеше шыңдалған жігіттерді жанына қосып жүк керуенінің алдынан жібердім.

Бейсенбі күні айының он бесінде көшіп Әндәрабға Сұhan өзенінің жағасына аялдадық. Бұл Әндәраб қорғаны Мәлік Һәсттің әкесіне баяғыдан тиесілі еді. Һати Қәкер Мәлік Һәсттің әкесін өлтіргеннен соң ойран болған. Біз барған кезде ол қамал ойраны шығып жатқан еді. Құптан намазында біз Кәлдекүндардан айырылған кезде жүк керуені де келіп қосылды. Татарды алған кезде Һати Пәрбет деген бір туысын ерттеулі ат және сый-сияпатпен маған жіберген еді. Бірақ Пәрбет маған ұшыраса алмай кейін қалған әскерлерге жолығып, жүк керуенмен бірге келіп сыйсияптын тарту етіп, қызметке даяр болды. Ләнгер хан да кейір шаруалары үшін Бәһрадан кейін қалған керуенмен келіп еді, істерін реттеп кейір жергілікті тұрғындармен Бәһраға оралуына рұқсат берілді.

Тағы көшіп Сұhan өзенінен өтіп бір төбенің үстінде қос тіктік. Һатидің туысы Пәрбетке шапан жауып Һатиге ілтипат білдіріп, бұйрықтар жазып, Мұхаммед Әлі Жәнг-Жәнгтің нөкерімен жөнелттік. Баба Дос пен Һилал бастаған Һұмаюнның бірнеше нөкерлері Һұмаюнға берілген Нілаб пен Қарлық һазарасына қарай жол тартты. [327] Баба Дос әкімдікке келіп еді. Сәнгәр Қарлық және Мырза Мәлвий басшылық еткен отыз-қырық адамдар қарлық ұлықтарын алып келген. Бір ерттеулі атты сыйлыққа алыш келіп, қызметке дайын екендігін білдірді. Дәлезак ауғандарынан да жасақ келді.

Ертесі таңда ол жерден көшіп, он екі шақырымдай жол жүріп қос тіктік. Бір биіктікке шығып, қосынға көз жүгіртіп: «Ордадағы түйелерді санаңыздар», – деп бұйырдым. Бес жұз жетпіс түйе болып шықты. Сүмбіл ағашы туралы естіген едім. Осы жүртта көрдік. Бұл тау етегінде сүмбіл ағашы азырақ екен, бір-бір талдан жекеленіп өседі екен. Ілгерірек жүргенде Үндістан тауының бектерінде сүмбіл қалындағы түседі. Әрі ірі болады. Үндістаннның хайуанаттары мен өсімдіктері жайында әңгіме айтқанда бұл туралы жазылады.

Бұл қоныстан таң сәріде көшіп, түскі ас мезгілінде Сәндейки асуының түбіне жетіп аялдап, бесін намазы уақытында одан шығып, асудан асып, өзеннен өтіп бір тәбе үстіне қос тіктік. Ол қостан түннің ортасында көшіп, Бәһраға барап жолда өткен өткелді көруге барған едік. Сол өткен

өткелде бір үлкен астық тасыған сал лай суға батып тұрган. Иелері қанша тырысып салды шығара алмаған. Бұл астықты біз алып бізben болғандарға үлестірдік. Ол жерде аса мол астық болды.

Түсек таман келіп Кабул өзені арқылы Синд өзенінің тоғысқан жерінен төменірек көне Нілабтан жоғарырақ екі өзеннің арасында қос тіктік. Нілабтан алты кеме алып келіп оң қол, сол қол, орта шепке бөліп бердік. Барлық әскерлер өзеннен өтуге бар ынтамен кірісті. Біз келген дүйсенбі және сейсенбі күні кешкісін әрі сейсенбі мен сәрсенбі кешкісін, сәрсенбіде күні бойы өзенді кешумен болды. Бейсенбі күні де азын-аулақ кісі өзеннен өтумен болды. Һатидің Пәрбет атты туысы Әндәраб төңірегінен Мұхаммед Әлі Жәнг-Жәнгтің нөкерін қосып Һатиге жіберген еді. [328]

Әлгі Пәрбет өзен жағасында келіп бізге қосылды. Ол Һатиден бір ерттеулі ат сыйға алып келген еді. Нілаб тұрғындары да дәл сондай ерттеулі ат тарту етіп қызметке дайын екендігін білдірген.

Мұхаммед Әлі Жәнг-Жәнг Бәһрада тұрғысы келетін көңлі бар еді. Өйткені Бәһра Үнді бекке табыс етілген, ал Бәһра мен Синд өзенінің арасындағы уәлаяттарды, қарлық назара, hatti, ғияс, ал, гиб сынды ұлыстарын Мұхаммед Әлі Жәнг-Жәнгқа берген едік. Сондықтан бағынған жұрт қызмет қылар болса, қызметін көрер. Ал жерде немесе уәлаятта мойынсынып қызмет қылғысы келмегендер болса:

Кімде-кім мойынсынбаса оны не еткейсің?

Шапқайсың, тонағайсың, бағындырғайсың.

Осындағы сый-сияптардан кейін Мұхаммед Әлі Жәнг-Жәнгке арнағы қара барқыттан жиегі қылған сауытты бердім. Ту да сыйладым. Һатидің туысына қылыш, аяқ киім және ілтипат көрсеткен бұйрық хатымды тапсырып кетуіне рұқсат бердім.

Бейсенбі күні құн шыға өзен жағасынан көштік. Бұл күні шөп дәрумен жедім. Ғажайып гүлзарда кәйіпті серуен құрдық. Сары-қызылға боянған гүлзардың шоғырланған гүлдерінің бүршік атқан көрінісі әр жерде гүлдер шашып тұрғандай көрінеді. Қосқа жақын бір жерде төбенің үстінде отырып, гүлзарды қыдырдық. Алдын ала жобасын жасап қойғандай бір төбенің алты жағында бірде сары гүлдер, бірде қызғылт түсті гүлдер алты бүрышты түрде сыйып қойғандай бүршік атып тұр. Екі жағында гүл азырақ еді. Көзің көрген жерге дейін осындағы гүлге кенелген. Пәшавәрдің өнірі көктем кезінде тамаша гүлзарға айналады.

Таң сәріде ол қоныстан көштік. Біз келе жатқанда өзен жағасынан бір қабылан ақырып шықты. Аттар қабылан дауысын ести сала еріксіз түрде әр жаққа ала шапты, жар]329] мен шұңқырға өздерін тастай бастады. Қабылан қайтып орманға кірді. Мен: «Өғізді алып келіп орманға таңып

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

қойындар» деп бұйырдым. Қабылан тағы орманнан ақырып шықты. Оны әр тараптан қоршады. Мен де қоршадым. Жаяу Халу найзамен оны шаншыды. Қабылан оның найзасының ұшын тістеп алды. Қабыланға оқ тиіп бұтақтың арасына тығылып тұрды. Баба Жасауыл қылышын сұғып жағын ұрып еді, қабылан оған қарай шапқанда оның басын соқты. Одан соң Әлі Систани білегін шапты. Содан қабылан өзін өзенге салды. Өзен ішінде оқтап өлтірді. Мен: «Өзеннен шығарып, терісін сыптырындар», – деп бүйрық бердім.

Ертесі таңертең көшіп Беграмға жетіп Қүре-Кетриді серуендердік. Бір гибадатханаға бардық. Ол мекеннің ұзын, тар және қараңғы кіреберісі бар үй екен. Есігінен кіргеннен екі-үш саты төмен түсіп, еңкейіп, жатып жұру керек болады және қолға шам алмай кіру мүмкін емес. Бұл үйдің төнірегі қыылған шаш пен сақалға толғандықтан, жерде аяқ басып жұру мاشақат. Бұл Қүре-Кетридің айналасында бір медресе және керуен сарайының көптеген құжыралары бар. Мен Кабулға бірінші рет келген жылды Құнғат, Бәну және Дәштті шапқан едік. Беграмда биік бір ағашты көріп, Қүре-Кетриді көре алмай кеткенім үшін өкінген едім. Бұғін байқасам аса өкінетіндей жер емес екен.

Осы күні менің бір керемет сұнқарым жоғалды. Оны Шейхым аңшы әмір баптап ұстап жүретін еді. Ол тырнаны, ләйлекті аса шеберлікпен аулайтын еді. Екі-үш рет түлеп, әбден бабында еді. Оны қырағылығы мен ауға әуессіз адам құсшылыққа құмартып жіберген еді.

Мәлік Бу хан мен Мәлік Мұса басшылық еткен Дәлезак ауғандарының алты ұлық адамдарының әрқайсысына жұз мықсал құміс, бір тон, үш өгіз, бір гәумыш және Үндістаннан сарқыттар бердім. Басқаларына да әлжағдайына лайықты ақша, мата, сиыр және өгіз тарту еттім. [330]

Әлі-мешітке келіп аялдағанда, дәлезак ауған тайпасы, жақып руынан болған Мәғрүф атты бір кісі маған он қой, екі қыруар күріш, сегіз кесек ірімшік сыйға алып келді. Әлі-мешіттен Йәде-бірге келіп тоқтадық. Йәдебірден Шаһи арыққа бесін намазда жетіп аялдадық. Осы күні Дос бек қызыу көтеріліп ауырып қалды.

Шаһи арықтан таң сәріде көшіп, Опа бағына аялдадық. Бесін намазда Опа бағынан жылжыдық. Гәндімәктің Қара өзенінен өтіп, кешкі намазшамда бір егістікте аттарды доғарып бір-екі керілгеннен соң аттандық, Сәрхабтан өтіп Қәркта аялдан ұйықтадық.

Таң атпастан бұрын Қәркten аттанып, Қоратының жолының бөлінген тұсынан мен бес-алты кісімен Қоратыда салынған баққа серуендер көруге бардым. Халифа, Шаһ Асан бек және өзге жүртты тұра жол арқылы жіберіп, Құрық сайда мені күтініз дедім. Қоратыға жеткенде, Шаһ бек Арғынның Қызыл атты жаушысы Шаһ бектің Гаһанды басып алып, тонап,

жағып жібергені жайлы хабарын алып келді. Мен: «Ешкім біздің ілгерілеп бара жатқанымыз туралы хабарды таратпасын», – деп бұйрық бердім.

Бесін намаз уақытында, біз Кабулға жеттік. Біз Құтлық-қадам көпіріне жеткенше, ешкім хабардар болмады. Одан кейін һұмаюн мен Камран хабардар болып, атқа отыруға да мүршалары болмады. Олар арнайы нөкерлерін жанына алып, қала қақпасы мен сарай қақпасының арасына келіп қызмет жасай бастады. Намаздыгер кезінде Қасым бек, қала қазысы, Кабулда қалған қызметкерлер мен мәртебелі қауым келіп қызметке бекінді.

Жұма күні рәбин-ақыр айының алғашқы күнінде намаздыгерде шарап отырысы болды. Шах Асанға арнайы бас киім сыйладым.

Сенбі күні таңертең кемеге мініп, таңғы шарап іштік. Нұрбек бұл отырыста уд сазын ойнады. Ол кезде тәубесіне келмеген еді. Бесін намазда кемеден шығып, Гүлкене арқылы [331] таудың арасындағы бақты серуендереп, намаздыгер кезінде Шегіргүл (фиялка-қоғажай) бағына келіп ішуге кірістік. Намазшам мезгілінде Гүлкене тарапындағы дуалдан көтеріліп сарайға келдім.

Сейсенбі кешкісін айының бесінде Дос бек жолда қатты сырқаттанып қалған еді, тәңірінің рақметіне қауышты. Аса қайғырып, қиналдық. Дос бектің мәйітін Ғазнаға жеткізіп, Сұлтан бағының есігінің алдына жерледік.

Дос бек өте жақсы жігіт еді, әлі де болса бектігінен өсе алатын еді. Бектігінен бұрын ішкі қызметтерде бірнеше рет жақсы істерімен көрінген болатын. Оның бір оқигасы: Бізге бір рет Әндіжаның алты шақырымында Зәурәқ керуен сарайында тұрғанда Сұлтан Ахмет Тәнбәл тұтқылдан шабуыл жасағанда, мен он-он бес кісімен алдынан шығып, шапқыншыны ығыстырып, кейін шегіндіріп, орта шебіне жеткенде, Ахмет Тәнбәл жұз әскерімен қарсы тұрған еді. Ол кезде менде үш кісі қалған еді, менімен төрт болған. Ол үш кісінің бірі – Дос Насыр еді, тағы бірі – Мырзакұлы Қөкілтас, тағы бірі – Кәрімдад болды.

Мен сауыт киген едім, Тәнбәл тағы бір кісімен саптан бір есіктей ілгерірек тұрған еді. Мен тәнбәлмен бетпе-бет келдім. Бір оқ дулығасына ұрдым. Тағы бір оқ қалқанын тесіп барып, көктей түсті. Ол бір оқ атқанда менің жамбасымнан өтіп кетті. Тәнбәл басыма атты, бір ғажабы басымдағы дулығаның бөркінің бір талы да кесілмеді, бірақ басымды тіліп, әбден жарапады. Сонда маған көмектесетіндей жанымда ешкім болмады. Менің қасымда ешкім қалмағандықтан, амалсыз атымның шылбырын кейінге тартып артқа шегіндім. Менен кейінрек Дос бек еді, Тәнбәл менен өтіп оған қылышын сермеді. Тағы бір рет Әхсиден шыққан

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

кезде Бақи Һизбен шайқасты. Бақи лақап есімін еркектігі жоқ «Һиз» деп аталып кеткен болса да, ол қылыштасуда өте мықты ер, жақсы шабуылшы еді. Өхсиден шыққанда мен сегіз адаммен қалғанда да Дос бек жанымда болды. Әлгі Бақи екі кісіден кейін Дос бекті де аттан құллатты. [332]

Дос бек бек болған кезде Сүйіншік хан Сұлтандарымен келіп Ташкентте Аһмет Қасымды қоршағанда оларды басып алды. Сол қоршауда Дос бек жақсы жангештілік көрсетті. Содан Аһмет Қасым бұларға хабар бермей, Ташкенттен кетіп қалды. Дос бек сонда да хандар мен Сұлтандарды бастырып Ташкенттен аман-есен шықты.

Одан кейін Шерім Тағай мен Мәзид және олардың жақтастары Фазнадан екі-үш жұз әскермен жорыққа шыққан. Моғолдар үш-төрт жұз белсенді жігіттерін Дос бектің алдына жіберген еді. Дос бек Шеруқан төңірегінде алдынан шыққанда моғолдарды жақсылап басып, қалып әскерін аттан түсіріп, көбісінің басын кесіп алғып келген еді.

Бәжур қорғанында да Дос бектің жауынгерлері елден бұрындау жетіп, дуалға шықты. Пәналада да Дос бек алға жүріп Һатиды басып қашырды. Бәрналаны жаулап алды.

Досбектің өлімінен соң уәлаятын інісі Мірім Насырға тарту еттім.

Жұма күні рәбін-ақыр айының сегізінде қорғаннан Шарбаққа тарттым.

Сенбі күні айының он екісінде Сұлтан Үсейін мырзаның үлкен қызы, Мұхаммед Сұлтан мырзаның анасы Сұлтан бегім осы аласапыранда Харезмде қалған еді. Білбарыс Сұлтанның інісі Есенқұлы Сұлтан, Сұлтан бегімнің қызын алған еді, олар Кабулға келді. Олардың қоналқасы болып «Онаша» бақ белгіленген еді. Ол баққа түскеннен соң мен барып көрістім. Өйткені ол әпкем еді, тағзым етіп, құрмет көрсетіп иілдім. Олар да иілді, екі жақтан жүріп ортага келгенде көрістік. Одан кейінгі кездесулерде де осы ереже сақталып келді.

Жексенбі күні айының он жетісінде Баба Шейх Нанкөр көп уақыттан бері түрмеде отырған еді, оның кінәсін кешіріп түрмеден босатып, шапан тарту еттім. [333]

Сейсенбі күні айының он тоғызында тұс ауа Қожа Сәиаранға серуенге аттандық. Бұл күні ораза едім. Жұніс Әлі және олар таңғалып: «Сейсенбі күні, саяхат және ораза бұл ғажап қой», – деді. Бәнзадиге келіп қазысының үйіне аялдадық. Кешкісін әңгіменің қызған отырысы болды. Қазы: «Менің үйімде мұндай жағдай болған емес. Патша әкім болғандықтан отырыс дастарқаны дайын болған еді. Бірақ қазының көңілінің ризалығы үшін ішкі алынып тасталды», – деді.

Сәрсенбі күні Қожа Сәиаранға бардық.

Бейсенбі күні айының жиырма бірінде бақ салынған таудың тұмсығына үлкен күмбез салдыруға бұйрық бердік.

Жұма күні көпірден салға отырдық. Аңшылардың үйінің алдына келгенде, аңшылар Дик деген бір құсты ұстаган екен, оны маған алып келді. Мұнан бұрын Дик деген құсты көрген емес едім. Түрі ғажап бір құс еді. Ол жайлы егжей-тегжейлі Үндістан хайуанаттары жайында жазғанда айтамын.

Сенбі күні айының жиырма үшінде осы күмбездің үстіне шынар көшеті мен үнді тал ағашының көшетін аралас отырғыздық. Бесін намаз уақытында шарап ішу отырысы болды. Ертең таңертең әлгі күмбездің үстіне бас жазып, таңғы шарап іштік. Түстен кейін аттанып Кабулға тарттық. Қожа Асанға мас күйімізде жетіп, мызғып алдық. Қожа Асаннан шығып тұн ортасында Шарбаққа келдік. Қожа Асанда Абдолла мас күйінде тонымен өзін суға қойып жіберді. Аттанар кезде кешірек уақыт болатын Абдолла сұықтан тоңып бізben ілесіп жүре алмай, Құтлық Қожаның әкімдік қонысына қонып қалды. Таңдан кейін оның кешегі құнгі ұстамсыздығына ескерту айтылғанда ол тәубесіне келіп, тәубе етті. Мен: «Дереу ондай тәубені орындау мүмкін бола ма? Дұрысы тек менің [334] отырысымнан өзге жерде ішпейтін болып тәубе қылғайсың», – дедім. Ол қабыл алды. Бірнеше ай бұл үәдені сақтап, әрі болдыра алмады.

Дүйсенбі күні айының жиырма бесінде Бәһара және соған қарасты уәлаяттарды тыныштандыру үмітпен жөнелткеніміз талантсыз Үнді бек қайтып келді. Аугандықтар мен үнділер бейбітшілікпен ымыраға келуді құлактарына аспай, бізді және сөздерімізді де көзге ілмей, құлагына да салмай біздің қайтқанымыздан кейін ауган мен үндістандықтардың қалың тобы үстіне қарай жүріпті. Сосын жергілікті тұрғындар да ауган жаққа ауып кетіп, бірге Үнді бектің үстіне жүріпті. Содан үнді бек оларға төтеп бере алмай Хушабқа келіп, Динкүт уәлаятының арасымен Нілаб арқылы Кабулға келген екен. Үнді бек Бәһрадан Секты ұлы Диве Үнді мен тағы бірнеше үндіні кісендер өзімен бірге Кабулға алып келді. Олар істерінің түйінін біраз-маз бір нәрселер беріп, шешіп алды. Мен де бұл үнділерге ат мінгізіп, аяқ киімдер сыйлап кетулеріне рұқсат бердім.

Жұма күні айының жиырма тоғызында менің денемде қызуудың ыстығы пайда болды. Тамырдан қан алғыздым. Құн сайын, кейде екі, кейде үш күн ара ыстық көтеріліп тұрды. Әрбір ыстық көтерілгенде бойым терге қарық болғанша ыстық басылмай қоятын еді. Он-он екі күннен кейін молда Қожака нарцисс қосылған шарап берді. Бір-екі рет іштім, пайда қылмады.

Жексенбі күні жамади-әууәл айының он бесінде Хаст жіберген Қожа Мұхаммед Әлі келді. Бір ертеулі ат сыйлыққа жіберіпті. Онымен қоса садақаға ақша да алып келіпті. Сондай-ақ Мұхаммед Шәріп жүлдyzшы да

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

бірге келген. Тағы да Хасттың мырзалары да қызметкө бел буып келген екен.

Ертең таңертең дүйсенбі күні молда Кәбир Кашиғардан келді. Ол Өндіжан уәлаятынан Кашиғар арқылы Кабулға келіпті. [335]

Дүйсенбі күні айының жиырма үшінде Мәлік Шаһ Мансұр Жүсіпзай алты-жеті жүсіпзай тайпасының ұлық адамдары Саяттан келіп маған қызмет ету ниетін білдірді.

Дүйсенбі күні жамади-ақыр айының бірінші күнінде Шаһ Мансұр бастаған жүсіпзай ауғандардың ұлықтарына шапан жаптым. Шаһ Мансұрға матадан тігілген тон, түймелі сауыт тарту етілді. Тағы біріне белге келетін мата тон, тағы алты кісіге тондар әкеліп бердік. Сосын мен оларға рұқсат бердім. Содан мынадай келісім болды. Олар біздің Әбуһадан жоғарыдағы Саят уәлаятына билік жүргізуімізге кіріспейтін болды. Сондай-ақ барлық тұрғындарын салықтан босататын болдық. Әрі Бәжур мен Саяттағы ауғандар алты мың қыруар (қыруар: үш жұз кг-ге тең. – И.Ж) астық сарайға жіберуге келісті.

Сәрсенбі күні айының үшінде шалап іштім. Тағы екі күн шалап іштім. Сенбі күні айының алтысында іш өткізетін дәрумен іштім.

Дүйсенбі күні айының сегізінде Халифаның ұлкен қызына Қасым бектің кіші ұлы Қамзаның сыйлығы келді. Мың шаһрұқия ақшалай және бір ерттеулі ат тарту етілген еді.

Сейсенбі күні Шаһ бектің ұлы Шаһ Асан шарап отырысына рұқсат сұрады. Қожа Мұхаммед Әлі бастаған бектер мен ішкі қызметтегілерді үйіне шақырды. Жұніс Әлі мен Гедаи Тағай менің қасымда болды. Мен ол кезде шарап ішуден сақтанып жүрген едім. Олар: «Мен ешқашан ішпеген күйде ес жиып, шарап ішкендердің тобының ортасында болып көрмеппін. Сондықтан мен сау отырғанда шарап ішіп мас болғандарды көрейін. Ол үшін сіздер менің қасымға келіп шарап ішініздер. Ойын-сауық кезінде мастар мен естілер арасында қатынас пен әңгіме қалай өрбиді екен» дедім.

Шарбақтың ішінде салған суретхананың онтүстік-шығысында Пайәнда кішілеу әншілік ақ үй тіккен еді. Кейде сонда отыратын едім. Сонда отырыс болды. Кейінрек Фияс әзілқой келді. Неше рет отырыстан [336] қалжындал шығарып тастандар деп бұйырдым. Бірақ ақырында сайқымазақтықпен қоймaston отырысқа кіруге жол тапты. Тұрды Мұхаммед Қыпшақ пен молда Кітаптарды да отырысқа шақырдық. Шаһ Асанға және үйдегі отырысқа қатысқандарға мына рубайды аяқастынан жырлап айттып бердім:

*Достар гүлзар думанында тікен бар бол тұр,
Жоқ қой біздің думанда ондай дәстүр.*

Ол топта тыныш жандар болса егер,

Бұл топ тынышсыздық болмаса мың шүкір.

Ибраһим Шеһреге де жіберілді. Оттырыстың мас болған қатысушылары сәске пен ақшам намаз арасында тараасты.

Мен беймаза кезімде жылжымалы кереуетке отырып кететін едім. Бірнеше күн бұрынырақ дәрумен қосылған шарап ішкен едім. Тағы одан пайда болмағандықтан оны да ішуді қойдым. Аурудан сауығудың соңғы күндерінің бірінде Жеменей сарайының оңтүстік-батыс жағында, алма ағашының түбінде отырыс ұйымдастырып, дәрумен қосқан шарап іштім.

Жұма күні айының он екісінде Ахмет бек, Сұлтан Мұхаммед Дұлдайды Бәжурге көмекке қалдырып кеткен едік, олар келді.

Сәрсенбі күні айының он жетісінде Айдар Тәғидің бағында Тәңіріберді мен кейбір бектер – жігіттер бас қосқан екен, мен де олардың басқосуына қатысып іштім. Кешкісін құптан намазынан кейін ол жерден кетіп, үлкен ақ үйде де іштім.

Бейсенбі күні айының жиырма бесінде молда Маһмұттың қасында фиқір оку күндерін белгіледік.

Сейсенбі күні айының ақырғы күнінде Шаһ Шұжан Арғын тарапынан Әблімұслім Көкілтас елші болып келді. Сыйлыққа бір арғымақ алып келді. Сол күні [337] Жұсіп Әлі Рекабдар Шынар бағындағы бассейнді жүзіп жүз рет айналды. Оған бас-аяғына дейін кидіріп, ерттеулі ат пен ақшалай сыйлық бердік.

Сәрсенбі күні ережеп айының сегізінде Шаһ Асанның үйіне барып іштім. Көптеген бектер мен жігіттер бар еді.

Сенбі күні айының он бірінде отырыс болды. Намаздыгер мен намазшам арасында үлкен кептерхана тамының үстіне шығып іштік. Кешқұрым бірнеше атты Ауған ауылы жағындағы жол арқылы кала жаққа өтіп бара жатқан еді. Адам жіберіп тексергітік, Дәрүіш Мұхаммед Сарбан екен. Там үстінен: «Мырза хан қасынан елшілікке келген екенсің. Төре-тоқа да елшілік қылады, қодыраймай, қарапайым кел де бізben отыр», – деп шақырдық. Дәрүіш Мұхаммед келіп сыйлығын беріп, әңгімеге кірісіп кетті. Бірақ ол кезде ішуді қойып, тәубе еткен екен, ішпей қойды. Түннің бір уақытына дейін осында іштік. Таңертең сарайда отырғанда салт-дәстүр бойынша келіп Мырза хан жіберген сыйлықтарды тапсырды.

Откен жылы қобалжып жүріп, көптеген уәде сөздер беріп жүздеген аймақтардың тұрғындарын көшіріп, Кабулға алып келген едік. Кабул тар өнір ғой. Жергілікті тұрғындар мен түріктер ірі қара малдарын тыныштықта қыстау мен жайлауға алып бара алмайды. Даลา тұрғындарының өз еркіне қойсаңыз ешқашан Кабулда тұруға

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

әуестенбейді. Олар Қасым бекке қызмет қылып, оған жолығып, отар малдары үшін оны дәнекер етті. Қасым бек маган көп жалынып сұрады. Ең соңында мені көндіріп, жергіліктілердің Құндызың бен Бағлан жаққа көшуіне рұқсат бердім.

Хафіз Жебір Катиптің ағасы Самарқандтан келген еді, осы кезде Самарқандқа рұқсат беріп Полат Сұлтанға өлең жинағымды жібердім. Жинақтың мұқабасына мынадай шумақ жаздым: [338]

*Анау бәйтерек маңына жеткениңде, әй, самал,
Мына қажсыған көңілді еске алып, бері кел.
Бабырды сағындырмай, үміт бол, рақым қыл,
Тас жүрекке құдайым-ай, рақым қыл!*

Жұма күні айының он жетісінде Шаһ Мәзид Көкілтас, Мұхаммед Заман мырзаның қасынан садақа ақша мен сыйлықтар алғып келіп, менің қызметімі кірісті. Осы күні Шаһ бектің елшісі Әбумұслім Көкілтасқа шапан жауып, сыйлық беріп рұқсат бердім. Қожа Мұхаммед Әлі мен Тәнірібердіге де уәлаяттарға Хаст пен Әндәрабқа баруға сол күні рұқсат бердім.

Бейсенбі күні айының жиырма үшінде Мұхаммед Әлі Жәнг-Жәнгіді Кешекут пен Қарлық аймағына қалдырып ол уәлаяттардың басқаруын оларға тапсырдым. Мырза Мәлви Қарлықтың ұлы Шаһ Үсейін Һатидің жіберген адамымен бірге келді. Сол күні Молда Әлихан Самарқандқа көшкен отбасын қайтарып әкелуге барған еді. Ол да келіп қызметіне кірісті.

Гердіәз шекарасында Әбдіраһмані ауғандары тұратын еді. Олар есепкітап білмейтін жамағат еді. Оларға барып-келіп жүрген керуендер зиян көріп жүретін.

Сәрсенбі күні ережеп айының жиырма тоғызында әлгі ауғандарды шабуға аттандым. Тәнг пен Ғәжан өніріне барып аялдадық, тұскі асты жеп, бесін намаздан кейін аттандық. Тұнде жолдан адасып Патхабшәһненің онтүстік-шығыс жағындағы жоталар мен жазық арасында әбден сергелден қүйге түстік. Біраздан кейін жолға түсе алдық. Тере бұлағының асуынан асып, Гердіәз жаққа қарай таң намазы уақытында тұзге шығып, шабуылға кірістік. [339]

Бір бөлек әскерлер Гермаш тау жағындағы Гердіәздің онтүстік-шығысын шабуға барды. Ол шапқынның арқасында Хұсрау Мырзакұлы мен Сейіт Әлі бастаған қосынның оң қолы жіберілді. Әскердің көп бөлігі Гердіәздің шығыс жағындағы жазықтың жоғары тарапына шапқынға шықты. Бұл шапқынның арқасында Сейіт Қасым кіші аға, Мір Шаһ Қауышын, Қиям Үнді бек, Құтлық Қадам Үсейін басшылыққа жіберілді.

Өйткені әскерлердің көбісі жазықтың жоғары жағына шапқынға барған еді. Олар алыстаған соң мен де бұлардың ізінен сүйт жүріп кеттім.

Бұл елдің тұрағы жырақтау, яғни жазықтың жоғарғы жағында болғандықтан, жазықтың жоғарғы тарапына барған әскерлердің аттары болдырып, әскери міндетін атқара алмады. Қырық-елудей ауған бүлікші түзде көрінді. Бұның арқасынан барған әскерлер оларға қарай жүріп, маған хабаршы жөнелтті. Мен дағы жылдам жүрдім, мен жеткенше Үсейін Асан есепсіз салт атты түрде ауғандардың ішіне шауып олармен қылышасты. Сол кезде аты омақасып жығылды. Ол аяққа тұрганша оған шауып тағы құлатты. Оны тұс-тұсынан пыشاқтап, шапқылап парша-парша етті. Бұл жігіттер оған қарап тұрып көмекке үлгере алмады.

Бұл хабар келгенде Гедай Тағай, Пайәнда Мұхаммед Қаплан, Әбіласан Қоршы, Мұмін Атаке бастаған ішкі бектер мен жігіттерді шылбырын босатып ілгері жіберіп, өзім де тез жүрдім. Бәрінен бұрын Мұмін Атаке бір ауғанды найзамен құлатып, басын кесіп алғып келді. Әбіласан Қоршы да сауытсыз болса да, жақсы жүріп ауғандардың алдын тосып, ат салып бір ауғанды шауып жығып, басын кесіп әкелді. Өзі де үш жерден жаракат алған еді. Аты да бір жерден жара алған еді. Пайәнда Мұхаммед Қаплан да жақсы шайқасып, бір ауғанды шауып оның басын әкелді. Әбіласан мен Пайәнда Мұхаммед Қапланның жігіттіктері мұнан да бұрын белгілі болған болса да, бұл [340] шайқаста істері әлде көбірек көрінді. Бұл қырық-елудей ауған барлығы оқ пен қылышқа ілініп паршаланды. Бұл ауғандар қырылғаннан кейін біз егістік алаңға шығып: «Бұл ауғандардың басынан мұнара тұрғызындар», – деп бұйырдым.

Біз жолдан келгенде Үсейін Асанмен болған жігіттер маған келді. Мен жазалау ниетімен ашуулана: «Мұнша адам қарап тұрып, бірнеше жаяу ауғанға түп-түзу жерде мұндай жігітті алдырыпсыздар. Сіздерді тұра осындей жерден алыстатып, сіздерге салық төлейтін уәләятыңыздан ажыртып, сақалдарыңызды қырқып, қалаларда жария қылу керек, бұдан былай кімде-кім мұндай жігітті жауға алдырса, мұндай түп-түзу тегіс жерде қол созбай қарап тұргандардың сазайы осы болғай», – дедім.

Кермаш жаққа барған әскерлер елу кой мен өзге де олжалар алғып келді. Баба Қыш моғолда Кермаш жаққа әскерлермен барған еді. Баба Қышқа бір ауған қылыш сермеген кезде оны жақсы тоқтатып, оғын оқтап әлгі ауғанды ұрып құлатқан еді.

Ертесі таңда шығып, Кабулға қарай бет алдық. Мұхаммед Баксы, Әбдіәзиз қора басшы және Мір Хұрд Бекауылға: «Тәре бұлақта тоқтап, ол жерде қырғауыл ауландар» деген үкім берілді.

Өзім бірнеше кісімен Рұстем алаңқай жолы арқылы бұрын көрмеген жолмен бардым. Рұстем алаңқайы таулар арасында орналасқан еді,

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

таудың басына жақынырақ өте көркем жер емес еді. Екі таудың арасында кенірек жазық түсіп тұр. Оңтүстік жағында жотаның етегінде кішірек бұлақ бар. Улкен-ұлкен ағаштар да өсіп тұр.

Рұstem алаңқайының Гәрдіез тарапына шығатын жолда бұлақтар бар, ағаштары да өте көп, бірақ аласалау ағаштар еken. Оның алаңқайы [341] тарлау бола тұра, бұл сусыз ағаштарының түбі көкпеңбек тамаша сусыз ағаштар мекені әрі таза ауасымен көрікті алаңқай еken.

Рұstem алаңқайының оңтүстік тарапындағы тауға шықтық. Кермаш таулары мен Бәнгеш таулары аяқастынан көрінеді. Кермаш тауларынан жауынға жүкті бұлттары біte көрініп тұr. Ол уәлает жақта жаңбыр болmas, тіпті бұлт көрінбейтін еді. Бесін намаз мезгілінде Իуниге келіп аялдадық.

Таңертең Мұхаммед аға қыстағының маңында тоқтап шөп дәрумен жеуге ұрындық, содан өзен сұына балықты есенгірететін дәрумен салып біраз балық ұстадық.

Жексенбі күні шағбан айының үшінде Кабулға келдік.

Сейсенбі күні айының бесінде Мұхаммед фәзли мен Хұсраудың нөкерін шақырып Үсейін Асанның жаудың қолына қалай түсіп қалғанын сұрастырып Мұхаммед фәзли мен Хұсраудың шендерін алып таstadtық. Бесін намазда Шынар түбіндеги шарап отырысы болды, Баба Қышқа моголға шапан жауып сыйланды.

Жұма күні айының сегізінде Мырза ханның қасына кеткен Кипен қайтып келді.

Бейсенбі намаздыгерде Қожа Сәиаран, Барап және Дамән тауына саяхатқа аттаным. Құтап намаз кезінде Хатунға қос тіктік.

Ертесі таңертең Исталифке келіп аялдадық, сол күні шөп дәрумен жедік.

Сенбі күні Исталифте шарап ішу отырысы болды.

Ертесі таңертең Исталифтен аттанып Сәнжед шатқалынан өтіп, Қожа Сәиаранның жағасына жеткенде бір ұлкен жылан жуандығы білектей, ұзындығы бір құлаш болған еді өлтірілді. Бұл ұлкен жыланнның ішінен бір жіңішкелеу жылан шықты. Бәлкім, оны жақында жүтіп қойған еді. Оның дene-бітімі тұтас болды. Бұл [342] жіңішке жылан ол ұлкен жыланнан біршама қысқалау болған еді. Бұл жіңішке жыланнның ішінен бір әйдік тышқан шықты. Ол да тұтас еді. Еш жері жойылмаған еді. Қожа Сәиаранға келгенде де шарап мәжілісін құрдық. Сол күні Кішкене Тұнқатардан сол жақтағы жігіттерге уәде беріп, келіскең жерге тез келіп жетісуге тырысындар деп жарлықтар жазып жібердік.

Ертесі таңда аттанып, мен шөп дәрумен жедім. Пәрван өзенінің тоғысында Пәрван өзенінің сұына осы елдің дәстүрі бойынша балықты

мас қылатын дәрумен қосып қалың балық ауладық. Мір Шаһ тамақ тартты. Мұнан аттанып Гүлбаһарға бардық. Намазшамнан соң шарап отырысы болды. Бұл отырыста Дәруіш Мұхаммед Сарбанда болды. Ол жігіт әрі жауынгер болғанымен шарап ішпейтүғын. Тәубе еткен еді. Құтлық Қожа Көкілтас біраз уақыттан бері әскери жұмысты тастап, дәруіш болған, жасы да әжептәуір, сақалы да аппақ болып ағарған еді. Қашанда бұндай отырыстарда шараппен белдесе алатын еді. Мен Дәруіш Мұхаммедке: «Құтлық Қожаның сақалынан ұят, дәруіш, қары, ақсақал болып үнемі шарап іshedі. Ал сен жауынгер болып, жігіт болып қап-қара сақалынмен ешқашан ішпегенсің, бұның мәнісі неде?», – деп сұрақ қойдым. Менің ішпейтін адамға шарап іш деп ұсыныс айту әдетімде жоқтұғын.

Сондықтан қалжындал та шарап ішуге ұсыныс айтпағам.

Ертесі таңертең таңғы шарап іштік.

Сәрсенбі күні Гүлбаһардан аттанып Әбіннің қыстағына аялдал тағам жеп, аттанып Хұм (Зергер) бақтарына барып қос тіктік. Бесін намаздан соң шарап отырысы болды. [343]

Ертесі таңда ол жерден аттанып Қожа Ханд Сайдтың мазарын зиярат қылышп, Шина қорғанынан салға отырдық. Пәнжіир өзенінің тоғысында сал тауының қапталына соғып, бата жаздады. Руһдем, Тәніріқұлы, Мір Мұхаммед салшы сал жарға ұрынғанда суга құлады. Руһдем мен Тәніріқұлыны абыржумен әрән тартып салға шығардық. Шыны кесе, қасық, даңғыра суга ағып кетті.

Мұнан өтіп Сәнг-борида алдына жеткенде сал өзенінің ортасында бұтаққа ма немесе бөгетке соқты ма, әлде қазыққа оралып қалды. Шаһ Үсейін Шаһ бектің ұлы арқанға жармасты. Мырзакұлы Көкілтасты да ала құлады. Дәруіш Мұхаммед Сарбан да өзенге құлады. Мырзакұлы өзгешелеу құлады. Ол құлап бара жатқанда қолындағы қауынды кесіп жатқан пышақты салдың үстіндегі алашаға шаншып барып құлады. Мырзакұлы салға көтеріле алмай тонмен жағаға жүзіп шықты. Салдан шығып сол түнде салшылар үйінде қондық. Менің өзен сұына түсіп кеткен жеті түсті кеседей, кесені Дәруіш Мұхаммед маған сыйлады.

Жұма күні өзен жағасынан аттандық, Інжекеден төмендеу Бәше тауының етегінде аялдал өз қолымыben тіс шұқығыш бұтақтар алдық. Одан өтіп Қожа Қызыр үйінен ас жеп аттандық. Бесін намаз кезінде Құтлық Қожаның Ләмған қыстағындағы қожалық қыстағында қос тіктік. Құтлық Қожа дастарқан жайып ас-тағамын қойды, асымызды жеп аттанып Кабулға келдік.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Дүйсенбі құні айының жиырма бесінде Дәруіш Мұхаммед Сарбанға арнайы шапан жауып және ерттеулі ат мінгізіп құрмет көрсеттік, ол нөкерлікке иілді.

Төрт-бес айдан бері шашымды қырыққан жоқ едім.

Сәрсенбі құні айының жиырма жетісінде шашымды қырықтым. Бұл құні шарап отырысы болды. [344]

Жұма құні айының жиырма тоғызында Мір Хұрдты Үндіал атакелікке бекітті, мың шаһрүқия шаша берді.

Сәрсенбі құні рамазан айының бесінде Төлік Көкілтастың қасынан Барлас Шекені атты нөкері шағым хат алып келді. Өзбек шапқыншысы сол төңірекке келген екен, Төлік қарсы шығып ұрысып бір тірі өзбек және біреуінің басын кесіп алыш келіпті.

Сенбі кешкісін айының сегізінде Қасым бектің үйіне барып уыз іштік. Ол бір ерттеулі ат тарту етті.

Жексенбі кешкісінде Халифаның үйінде уыз іштік. Ол да бір ерттеулі ат сыйлады.

Ертесі таңертең Қожа Мұхаммед Әлі және Жан Насырды әскери шаралар кеңесіне орай шақырдым. Олар өз қожалық қыстақтарынан келді.

Сәрсенбі құні айының он екісінде Камранның нағашысы Сұлтан Әлі мырза мен Хасттан шығып Кабулға барад жылы Кашғарға барған еді. Ол жөнінде айтқан едім, ол да келді.

Бейсенбі құні айының он үшінде Жұсіпзайды талқандау мақсатында аттанып Де-жақып өзеннің Кабул тарапындағы алаңқайға қос тіктік. Аттанар шақта Бабажан қорабасшы атымды жарамсыздай баптапты. Мен ашумен бір жұдырық бетіне ұрдым. Сұқ бармағым түбінен сынды. Ол сәтте онша ауырмады, қосқа келіп түскенде қатты абыржытты. Неше уақыт көп ауырып жүрді. Тіпті хат та жаза алмай жүрдім. Ақыры жаман ауру бітті.

Осы сапарлаған жүртта менің нағашы апам Дәулет Сұлтан ханымның Құтлық Мұхаммед атты емшектесі ханым қасынан келіп, ханымның атынан хат, сәлем-сауқат алыш келді. Осы құні [345] дәлезактың ұлықтары Бухан мен Мұса келіп сыйлық әкеліп қызмет етуге дайын екендігін білдірді.

Жексенбі құні айының он алтысында Қош бек келді.

Сәрсенбі құні айының он тоғызында жорыққа шығып Пұтхактан өтіп үнемі аялдайтын қонысқа әлгі Пұтхак өзеннің жағасына қос тіктік. Бамиан, Куімәрт, Ғури уәлаяттары Қош бек иелігінде еді. Өзбекке жақын болғандықтан Қош бек пен бектерін бұл жорықтан босаттым. Осы жүртта өзім тоқыған селде, аяқ киім тарту етіп, уәлаятына кетуіне рұқсат бердім.

Жұма күні айының жиырма бірінде Бадам бұлағына аялдадық.

Ертесі таңертең су ағысы жай болды. Өзім Қаратыға барып серуендереп келдім. Осы аймақта ағаштан бал табылды, көш пен көшке алға жылжып отырдық.

Сәрсенбі күні айының жиырма алтысында Опа бағына аялдадық.

Бейсенбі күні бақта болды.

Жұма күні қоныстан шығып Сұлтанпурден өтіп аялдадық. Бұл күнде Шаһ Mір Үсейін келді. Бухан, Мұса бастаған дәлезактың ұлықтары да бүгін келді. Олар Жұсіпзайға тойтарыс беруге аттанған еді. Дәлезак шаһзадалары: Һәшнғәрға аттануға аттаныңыз, өйткені онда халық саны көп және астық мол табылады деп түсіндіруге тырысты. Бұл жайын кеңесіп мынадай шешімге келдік: Һашнғарда астық мол болғандықтан ондағы ауғандарды шауып Һәшнғар қорғанын не Пәршарвәр қорғанын тіктеп, оның астығын қорға салып, Шаһ Mір Үсейін мен бір топ жігіттерді сонда қалдырамыз.

Бұл кеңесте Шаһ Mір Үсейінге уәлаятына барып қару-жарагын алып келуге уәдесін алып он бес күндік рұқсат берілді. [346]

Ертесі таңертең жолға шығып, Шаһи арыққа келіп аялдадық. Тәніріберді, Сұлтан Мұхаммед Дұлдай кейіннен бұл қонысқа келді. Қамза да Құндыздан осы күні бізге келіп қосылды.

Жексенбі күні айының ақырында Шаһи арықтан көшіп, Қырық арыққа аялдадық. Мен бірнеше арнайы нәкерлеріммен салға отырып келдім. Жаңа қоныста жаңа айды көрдік. Нұр шатқалдан бірнеше есекке жүктеп шарап алып келді. Намазшамнан кейін шарап отырысы болды. Отырысқа: Мұхеб Әлі Қоршы, Қожа Мұхаммед Әлі Кітаптар, Шаһ Асан Шаһ бек, Сұлтан Мұхаммед Дұлдай, Дәруіш Мұхаммед Сарбан қатысты. Дәруіш Мұхаммед тәүбе еткен еді. Кішкентайымнан бері менің ұстанымым ішпейтін кісіге ұсыныс айтпайтын едім. Менің отырыстарымда үнемі Дәруіш Мұхаммед болатын еді. Ешқандай ұсыныс айтпаушы едім. Қожа Мұхаммед Әлі еркіне қоймай ұсыныс айта беріп, шарап ішкізді.

Дүйсенбі таңертең айт күні көштік. Жолда құмарлықтан шөп дәрумен жедік. Шөп дәрумен әсерінен бойда пайда болған артық қуатты төмендету үшін кермек дәмді қарбыз жемісін алып келді. Ол Үндістан қарбызы еді. Бір тілім кесіп бердім, құлшына тістеді, кешке дейін ауызынан қарбыздың қышқыл дәмі кетпеді. Гәрм бұлағының қыратында қос тіктік. ...Біраз уақыттан бері өз қонысында болған Ләнгер хан маған келіп, ат пен бір тілім дәрумен тарту етіп, қызмет көрсөтті. Жүріске шығып Йәде-бірге келіп аялдадық. Намаздыгерде бірнеше тандаулы нәкерлермен салға отырып, екі шақырымдай төмендеу барып тоқтадық.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Ертең таңертең ол қоныстан көшіп, Хейбәр асуының етегіне келіп аялдадық. Сол күні Сұлтан Байәзид Ніл өзенінен Бара жолы арқылы өтіп, біздің келгенімізден хабардар болып, ізімізден келіп: «Африди ауғандар отбасы, малдарымен Барада отыр екен. Күрішті мол етіп еккен, күріші пісіп, бәрі аяқастында тұр», – деп айтты. Біз Һәшәнғәрдағы Жүсіпзai [347] ауғандарына қарай бет алған болғандықтан оған аландамадық. Бесін намазында Қожа Мұхаммед Әлінің отауында шарап отырысы болды. Осы отырыста Сұлтан Тираһиден бұл жаққа қалай келгенімізді кеңінен жазып, Бәжурдағы Қожа Кәланға жібердім. Жарлық жиегінде мына бәйітті жаздым:

*Самал анау сұлу сернага ілтипатпен айтарсың,
Бізді тау мен шөлге сергедең еткен сенсің.*

Келесі таңертең көшіп асудан асып, Хейбәр асуынан да өтіп Әлімешітке аялдадық. Ол жерден бесін намаз уақытында аттанып жүгімізді қалдырып жеңілденіп едік. Кабул өзенінің жағасына келіп азырақ үйіктастық.

Таңертең өзеннен өткел тауып судан өттік. Қарауылдан: «Ауғандар хабардар болып қашып кеткен», – деген хабар келді. Біз ізінен журіп, Саят өзенінен өтіп, ауғандардың егінінің ортасына қос тіктік. Біз айтқан астықтың жарымы тіпті ширегіндей астық табылмады. Һәшінғәрга астық үмітімен жасаған есебіміз іске аспады. Менің бұл шабуылға шығуыма тұрткі болған дәлезак басшыларын орнынан алып таstadtым.

Намадгер Саят өзенінің Кабул жағына өтіп қос тіктік. Кеңеске қатысадын бектерді шақырып кеңестік. Сонда шешім былай болды: Сұлтан Байәзид айтқан африди ауғандарын шауып, оның мал мен астығы мен отбасыларымен бірге Пуршавәр қорғанына отырғызып бастарына адам қалдырайық. Үнді бек Қаушын және Хаст әмірзадалары кейіннен бұл қонысқа келді.

Осы күні шөп дәрумен жедім. Дәруіш Мұхаммед Сарбан, Мұхаммеди Көкілтас, Гедай Тағай, Ұсыс жанымда еді. Кейін Шаһ Асанды да шақырдық. Ас тартылғаннан кейін намаздыгерде салға отырдық. Сонда Ләнгер хан Ниязды да салға шақырдық. Намазшамда салдан шығып қосқа келдік. [348]

Осы келісім бойынша таң атқанда өзен жағасынан көшіп, Жамнан өтіп, Әлі-мешіт өзенінің басына келіп қос тіктік.

Әбіләшім Сұлтанәлі кейіннен келіп еді, Ол маған: «Арафа кешкісін Шаһи арықтан Бадахшаннан келген кісімен Жәмрудтен өтіп едім, ол: «Сұлтан Сайд хан Бадахшанға жорыққа шыққан. Мен патшага хабар берейін деп келе жатырмын деді деп айтты», – деді. Бұл хабарды естігеннен соң қорғанды тәртіпке келтіруді жөн көрмей, Бадахшанға

тарттық. Ләнгер ханға шапан жауып, Мұхаммед Әлі Жәнг-Жәнгке көмектесуге тағайындал, кете беруіне рұқсат бердім. Сол кеште Қожа Мұхаммед Әлінің шатырында шарап отырысын құрдық.

Ертең ерте бұл жерден көшіп Хейбәр асуынан асып, соның етегіне қоныстандық.

Қызыр Хейлиден көптеп ұнамсыз әрекеттер көріне бастаған еді. Әскерлер келе жатқанда олардан кейін қалғандарға оқ атып, аттарын алыш кеткен еді. Бізге оларды тәубесіне келтіру және құлақтарын тарту уәжіп һәм керек болды. Осы оймен таңертең асу етегінен көшіп Ғұлман ауылына қос тіктік. Бесін намазында аттарға жем беріп аттанды. Мұхаммед Үсейін Қоршынды Кабулға шаптырыдық. Кабулда болған Қызыр Хейлиді тұтқындал, төнірегін тып-тиянақтап қойғанын айтып, хат жазып жеткізіңіз дедік. Сондай-ақ ол Бәдахшандағы кез келген хабарды егжей-тегжейлі хат жазып бір кісіден жіберіп отыратын болды.

Сол кеште құптан намазға дейін жол жүріп Сұлтанпурден шамалап өтіп аялдал, біраз мызғып аттандық. Қызыр Хейли Баһар мен Пичграмнан Карасуға дейінгі аралықта қоныстанған екен.

Біз оларға шапқанда таң ата бастаған еді. Олардың көптеген малдары, бала-шағасы әскерлердің қолына түсті. Азын-аулағы тауға жақын еді, тауға тартып кетті. [349]

Ертеңгісін Қылағуға аялдадық. Осы қоныста қырғауыл ауладық. Кейін қалған туыстар бүгін осы қонысқа қос тіктік. Уәзири ауғандары ұдайы салықты жөндеп төлемейтін еді, осы жазалаудан соң сыйлыққа үш жұз қой алыш келді.

Менің қолым сынғалы еш нәрсе жасай алмай қалдым. Осы қоныста жексенбі құні айының он төртінде ептеп бірдемелер жасай бастадым.

Ертең таңертең Хәрылжы мен Сәмухейл бастаған ауғандардың үлкендері келді. Дәлезак тайпасының ұлықтары бұл жамағаттың кінәларын кешіруді аса өтінді, кінәларын кешіріп, тұтқындарын босаттық. Салықтарын төрт мың қойға теңеп, шешім қабылданап ұлықтарына шапан жауып, малдарды алу үшін алымшылар тағайындал жібердік.

Бұл істерді реттеп, бейсенбі құні айының он сегізінде көшіп, Баһар мен Пичграмға аялдал, таңертеңгісін Опа бағына келдім. Опа бағының тамаша кезі еді. Алаңы түгелдей жонышқамен жайнаған, анар ағаштарының жапырақтары сап-сары, әп-әдемі түспен күзге айналған. Аналары ағаш үстінде қып-қызыл бол түр. Аңы апельсин ағаштары да аса көп. Бірақ аңы апельсиндер көңіл көншітетіндей сарғайған емес-ті. Аналары тәуір еді. Әрине, біздің үәлляттардың жақсы анарына жетпейтін еді. Осы рет Опа

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

бағынан жақсы ләззат алдық. Үш-төрт күн осы бақта болдық. Қосындағылардың барлығы аузынан шығып, тойғанша анар жеді.

Дүйсенбі күні бақтан көштік. Мен біраз жүріп аңы апельсиндерді алғыздым. Шаһ Асанға аңы апельсиннің екі ағашын сыйға тарттым. Кейбір бектерге бір аңы апельсин ағашын, кейбіріне екі кісіге бір ағашын сыйладым. Қыста Ләмәғанға саяхатқа бару ойда бар еді. Сол үшін бассейн төнірегіне жиырма шақты аңы апельсин ағашты отырғызын деп бұйырдым. [350]

Бүтін Гәндүмәкке аялдадық. Ертең таңертең Жигдалыкке тоқтадық. Намазшамға жақын шарап отырысы болды. Олардың көбісі менің ішкі нөкерлерім еді. Отырыстың соңында Қасым бектің жиені Гедай Мұхаммед ыржандап шектен шығып кетті. Мас болғанда менің жанымдағы жастыққа сүйенді. Гедай Тағай оны отырыстан көтеріп шығарды.

Бұл қоныстан ертең таңда көштік. Құрықсай жанындағы Жеңішке өзеннің төмен және жоғары жақтарын серуенdedім. Бірнеше ақтерек ағаштары өте тамаша сарғайыпты. Сол жерде аялдап «ожылқыран» асы тартылды. Құз шарап ішуге себеп болды. «Жолдан қой алып келіндер» деп бұйырдым. Кебаб жасалды. Емен ағаш бұтақтарынан от жағып, тамашалап көніл көтердік. Менің келгенімді Кабулға хабар берейін деп Молда Әбімәлік Дуана менен өтінді. Мен оны Кабулға жөнелттім. Мырза ханың жанынан да Асан Нәбира маған арқа сүйеп келген екен, ол осында келіп қызметке бекінді.

Күн батқанша осында шарап ішілді. Одан соң аттандық. Шарап отырысындағылар уақытша мас болып қалды. Сейіт Қасым солай мас еді. Оны екі нөкери қобалжумен атқа отырғызып, қосқа алып кетті. Дос Мұхаммед Бақыр да солай мас еді. Әмин Мұхаммед Тархан мен Мәсти Шеһра бастап қаншама тырысса да, атқа отырғыза алмады. Оның басына су құйса да, ес жия алмады. Осы кезде бір топ ауғандар көрінді. Әмин Мұхаммед Тархан шарап ішіп әбден мас болған күйінде ол жерде қалдырып кеткенше оның басын кесіп алып кеткен жөн деп ойлады. Бірақ бәрі мың мاشақатпен ат үстіне отырғызып алып келді. Тұннің ортасында Кабулға келдік.

Ертең таңертең сарайға Кашғарға Сұлтан Сайд ханың қасына елшілікке жіберген кісіміз Құлыбек келіп, қызметке кірісті. Беске Мырзай Итаршыны Құлыбектің [351] орнына емшілікке жіберген едік. Ол уәлаятының заттарынан біршама сарқыттар алып келді.

Сәрсенбі күні зи-ақда айының ақырында Қабылдың көрінің қасына жалғыз барып таңғы шараппен бас жаздым. Кейін шарап отырысына қатысқан адамдар бірден-екіден келе бастады. Күн шығып, сәуле жайыла

Шегіргүл бағына барып бассейн жағасында іштік. Тұс кезінде ұйықтап бесін намазында тағы іштік. Осы бесін намаз кезіндегі отырыста Тәніріқұлы бек пен Мәдиге мұнан бұрын шарап бермеген едім, осы рет шарап бердім. Құптан намазда моншага келдім, сол тұні моншада болдым.

Бейсенбі күні Жақия Нуһани бастаған Үндістан саудагерлеріне шапан жауып, қайтуларына рұқсат бердім.

Сенбі күні айының төртінде Кашгардан келген Беске мырзаға шапан жауып, сыйлық беріп, қайтуға рұқсат бердім.

Жексенбі күні есіктің үстіңгі жағындағы кішкентай суретханада отырыс болды. Тар бөлмесінде он алты кісі болып отырдық.

Дүйсенбі күні күзді көріп, серуен құруға Сталифке бардық. Бұгін шөп дәрумен жедім. Бұл кеште жаңбыр көп жауды. Менімен келген бектер мен ішкі қызметтегі бектердің көбісі менің Кәлан бақтың ішінде тұрғызылған шатырыма келіп, таңға дейін осы бақта шарап мәжілісін құрдық. Кешке дейін шарап іштік.

Таңертенгісін таңғы шарап іштік. Мас болып ұйықтадық. Бесін намазда Сталифтен аттанып жолда шөп дәрумен жедім. Намаздыгер бола Бензадиге келдік. Күз аса тамаша көрініске ие болған еді. Күзді тамашалау барысында шарапқа бейім адамдар шарап іше бастады. Мен шөп дәрумен жеген болсам да, күздің аса тамаша маусымы болған еді. Күзбен сарғайған ағаштардың түбіне отырып шарап іштік. Құптан намазға дейін осы жерде қызу [352] отырыс болды. Молда Маһмұт Халифа келді, оны да отырысқа шақырдық. Абдолла өте мас еді. Халифадан бір сөз шықты. Молда Маһмұтқа байқаусыз мына өлең жолын оқыды:

Кімде-кімге қарасаң осы дерптке кіріптар.

Молда Маһмұттың есі орнында еді. Абдоллаға қалжындал, бұл өлең жолының оқылғанына шағым айтты. Абдолла түсініп қобалжыған болып, өте жағымды әңгімелер айтты.

Бейсенбі күні күздің табиғатын тамашалап кешкі намазшамда Шарбаққа келіп аялдадық.

Жұма күні айының он алтысында Шегіргүл бағында шөп дәрумен жеп, кейбір арнайы нөкерлермен кемеге міндім. Құмаюн мен Камран да кейін келді.

Құмаюн бүр үйректі жақсы атты.

Сенбі күні айының он сегізінде Шарбақтан тұн ортасында аттандым. Сол тұні күзетші мен қорашыларды қайтардым. Молда Бабаның көпірінен өтіп, Диорин асуы арқылы шығып Қош-нәдір көрізі арқылы және

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

базарларынан өтіп, Аюхананың сыртынан жүріп, таң намазда Тұрды бек Хаксарының кәрізіне келдім.

Тұрды бек біздің келісімізден хабардар болып, абыржы түсіп алдымыздан жүгіріп шықты. Тұрды бектің күйсіз жағдайда екені мәлім еді. Өзіммен бірге жүз шаһрұқия алып барған едім. Оны Тұрды бекке бердім. Оған: «Шарап пен думан шараларын дайында, оңашада көңілді әңгіме құру ойым бар», – дедім. Тұрды бек шарап үшін Беңзади жаққа барды. Мен атымды Тұрды бектің отарының біріне жібердім. Өзім кәріздің арқа жағындағы бір төбеге барып оңаша отырдым.

Біраз уақыттан кейін Тұрды бек бір көзе шарап алып келді. Екеуден екеу ішуге кірістік. Тұрды бек шарапты алып келе жатқанда Мұхаммед Қасым Барлас және Шаһзада байқап қалыпты. Менен хабарсыз Тұрды бектің соңына [353] жаяулатып түсіп отырған. Оларды отырысқа шақырдық. Тұрды бек: «Мына Һұл-Һұл Енекенің арманы сізben шарап ішкісі келеді», – деді. Мен де әйел кісінің ішкенін көрмеппін, оны отырысқа шақырдық. Шаһи деген дәрүішпен тағы бір кәріздік құйшині де отырысқа шақырдық. Намазшамға дейін кәріздің сыртындағы төбеде отырып іштік.

Одан соң Тұрды бектің үйіне келіп шамшырақ жарығында кешкі құптан намазға шейін іштім. Онда риясyz отырыс болды, мен жастанып жаттым. Басқалары тағы бір үйге барып, таң атқанша ішіп отырды. Һұл-Һұл енеке келіп маған мылжың сөз айтты. Ақыры өзімді мас көрсетіп одан құтылдым. Ойымда: «Елді қапыда қалдырып, жалғыз аттанып, Астарғажға барайын», – дедім. Ел байқап қалып, мүмкін болмай қалды. Ақыры таң мезгілінде аттаным. Тұрды бек пен Шаһзадаға хабар беріп, үшеулеп аттанып, Астарғажға бет алдық.

Таң мезгілінде Исталифтың соңындағы Қожа Асанға жеттік. Біраз уақ аялдап, шөп дәрумен жеп, табигатты тамашаладық. Құн шыға бастағанда Сталиф бағына тоқтап өзім жеп, аттанып Астарғажға қарасты Қожа Шаһабқа аялдап ұйықтадық. Ата Mir Ақордың үйі сол манда екен. Біз ұйықтап алғанша ас дайындал бір көзе шарап даярлап қойған екен. Өте тамаша табигаты бартұғын. Бірнеше кесе ішіп аттандық. Бесін намазда Астарғаждың бір әсем табигаты бар бақта аялдап, отырысқа бекіндік. Бір сәттен соң Қожа Мұхаммед Әмин келді. Құптан намазға дейін ішілді. Сол күні және кешкісін Кабулдан Абдолла Ұсыс, Нұрбек және Жұсіп Әлі келді.

Ертең танертең ас ішіп аттанып, Астарғажтың аяқ жағындағы Падишаңи бағын тамашаладық. Бір алма ағашына күз жақсы рең берген екен. Әрбір бұтағында бес-алты жапырақ жолақ қалған екен. Егер де суретші оның суретін салам деп тырысса да ондай етіп суретін [354] сала

алмас еді. Біз Астарғаждан аттанып Қожа Асанның ас жеп, намазшамда Беңзадиге келіп, Қожа Мұхаммед Әминнің Имам Мұхаммед атты нөкерінің үйінде шарап іштік.

Ертең таңертең сейсенбі күні Кабулдың Шарбағына келдік.

Бейсенбі күні айының жиырма үшінде көшіп қамалға кірдік.

Жұма күні Мұхаммед Әлі Айдар Рекабдар маған бір ақсұңқар ұстап алғып келді де, сыйға берді.

Сенбі күні айының жиырма бесінде Шынар бағында отырыс жасадық. Құптан намазда аттандық. Сейіт Қасым өткен оқиғадан біраз қысылған еді, келер барысында оның үйіне түсіп, бірнеше кесе шарап іштік.

Бейсенбі күні зей-һұжжет айының ақырында Қандаһардан Тәжеддин Маһмұт келіп қызметке кірісті.

Дүйсенбі күні айының он тоғызында Мұхаммед Әлі Жәнг-Жәнг Нілабдан келді.

Сейсенбі күні Сәнгер хан Жынжуһадан Бәһарадан келіп қызмет қылды.

Жұма күні айының жиырма үшінде Әлішер бектің төрт жинағы бәнур өлшемінде жырланған ғазалдар және басқа да өлеңдері тындалған еді, оның шаруасы аяқталды.

Сейсенбі күні айының жиырма жетісінде аздал отырыс болды. Бұл отырыста осындағы: «Кімде-кім отырыстарда мас болып шықса, келесіде ол кісіні отырысқа шақырмаймыз», – деп бұйырдым.

Жұма күні зей-һұжжет айының соңғы күнінде Ләмәғанға саяхаттау мақсатымен жолға шықтық. [355]

Тоғыз жұз жиырма алтыншы жылдың оқиғалары (1519-1520)

Сенбі күні мұхәррәм айының басында Қожа Сәйиарапта келдік. Төбе үстіндегі жаңа арық қазып су шығарып еді, оның жағасында шарап отырысы болды.

Ертең таңертең аттанып жылжымалы құмды тамашалап, Сейіт Қасым Бұлбұлидың үйіне түсіп отырыс жасалды. Таңертеңгісін аттанып шөп дәрумен жеп, барып Бәлкөрге аялдадық.

Бұрынғыша тұнгі ішілген шарапқа таңғы бас жазу шарабын іштік. Бесін намазында барып, Дәрнамаға аялдадық. Сонда шарап мәжілісін құрдық.

Ертең таңертең таңғы шарабын іштік. Ақдад Дәрнаманың ұлығы бағын тарту етті.

Бейсенбі аттанып Нәжрауда тәжіктердің қыстағына аялдадық.

Жұма күні Жәнл Құлбамен Баран өзенінің арасындағы тауда аң ауладық. Көптеген киік ауланды. Қолым жарақат алғалы оқ атпаған едім,

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

бір жұмсақтау садақпен бір киіктің қолтығынан аттым, оқ жауырының жартысына дейін кірді. Намаздыгер аудан қайтып нәжрауға келдік.

Келесі таңда Нәжрау еліне сый ретінде алпыс алтын берулеріне шешім қабылданды.

Дүйсенбі құні Ләмәған саяхатына аттандық. Осы саяхатта Құмаон бізben бірге болады деп ойлаған едім. Бірақ ол бірге жұруге көnlі болмады, Қуре асуынан қайтуына рұқсат бердім. Біз келіп Бәдрауға аялдадық. Ол жерден аттанып Ұллықбұға тоқтадық. Барап өзенінде аушылар біршама балық аулады. Намаздыгерде салға отырып ішуге кірістік. [356]

Намазшамнан кешірек салдан шығып, үйде тағы ішілді. Айдар Әлемдарды Давәртин кәпірлерге жіберіп едік Бадпәхтің етегінде кәпірдің басшылары бірнеше мес шарап алып келіп, қызметке кірісті. Асуға жеткенде ғажап қаптаған шегіртке көрінді.

Ертең таңертең салға кіріп шөп дәрумен жеп, төмендеу жүріп қосқа келдік, екі сал болған еді.

Жұма құні көшіп Мәндараверден төменірек етегіне аялдадық. Кешкісін шарап мәжілісін құрдық.

Сенбі құні салға отырып, Дәруте асуынан өтіп Жаһаннамадан жоғарырақ, салдан түстік. Адинапур алдындағы Опа бағына бардық. Қиям Орду шаh Нингнаһардың түменінің әкімі біз салдан түскенде алдымызға келіп қызмет ниетін білдірді. Ләнгер хан Ниязи бірнеше уақыттан бері Нілабта еді, жолға шығып қарсы алды. Опа бағына аялдадық. Аңы апельсиндері жақсы сарғайып тұр екен. Қекөністері әбден жетіліп, бұл жер өте тазарып, жайнап тұрды. Бес-алты құн Опа бағында тұрдық.

Менде қырық жасымда шаралты ішуден бас тартып, тәубе етемін деген қобалжу бартұғын. Өйткені қырық жасқа толуыма бір жылдан азырақ уақыт қалған еді. Мен болсам асыра сілтеп ішіп журмін.

Жексенбі құні айының он алтысында таңғы шарап ішіп, ес жиып, шөп дәрумен жегенде Молда Ярәк бестік жанрында бес жолдан тұратын өрнегімен жырлады. Жақсы нақышын келтірген еді. Мен де біраз уақыттан бері өлең жазғым келіп, бірдемелер айтуға тырысып жүргем. Менде де бір әуеннің шығару қобалжуы болған. Осы орайда шығармамды Шарған әуеніне шығардым. Реті келгенде бұл жайында айтармын.

Сәрсенбі құні таңертең бас жазып қалжында: «Кімде-кім сартша сөйлесе бір кесе ішсін», – дедім. Осы себептен көп кісі кеселеп ішті. Ертең таңда көгал [357] үстіндегі ағаштар астында отырдық. Онда: «Кімде-кім түрікше сөйлесе бір кесе ішсін», – дедім. Мұнда да көптеген адам кеселеп ішті. Құн шыға аңы апельсин ағаштарының түбінде, бассейн жағасына барып ішуге кірістік.

Ертең таңда Дәрутеден салға отырып Шаһи арықтан шығып Әтәрға бардық. Әтәрден аттанып Нұр шатқалын тамашалап, Сусан қыстағына шейін барып, қайтып Амәләге қос тіктік.

Қожа Кәлан болса, Бәжурды жақсы бекітіп алышты. Ол сырлас-сұхбатас болған еді, оны шақырып Бәжурды Шаһ Mір Үсейінге сыйға бердім.

Сенбі күні айының жиырма екісінде Шаһ Mір Үсейінге Бәжурге кетуге рұқсат бердім. Сол күні біз де Амәләде шарап отырысын құрдық.

Келесі таңда жаңбыр жауып Көнерде Кәле-грамда Мәлік Құлының үйі сонда болған еді, соған барып, аңы апельсин бағына қарап тұрған ортанды ұлының үйінде тоқтадық. Жаңбыр жауып тұрғандықтан аңы апельсин бағына бармай, үйде отырып сауық құрдық. Жауын шексіз көп жауды. Бір сиқырды билетін едім. Молда Әліханға үйреттім. Ол төрт бөлек қағазға жазып, төрт тарапқа асты. Сол сәтте жаңбыр тоқтады, ауа ашыла бастады.

Келесі таңда салға отырдық. Тағы бір салға кейбір жігіттер отырды. Бәжур, Саят, Көнер және сол төңіректе бір жерде боза жасайды екен. Оған Кім деген бір шөп дәрісі мен кейбір дәрумен қосылған екен. Оны нан сияқты домалақтап жасап, құрғатып сақтайды екен. Бұл бозаның ашытқысы болады. Кейбір бозалар ғажайып түріне айналады, бірақ кейбірі ғажап аңы не дәмсіз болып сезіледі.

Бұл бозаны ішейін деп ойладым, татып қарасам оның аңылығынан іше алмай, шөп дәруменді қолдануды таңдадым. Үсес, Үсейін, Егізік, Мәсти тағы да бір салда отырған екен, [358] оларға: «Мына бозадан ішініздер», – деп бүйірдым. Олар ішті, ішіп мас болып, Үсейін мен Егізік дәмсіз қалжындарға кірісті. Үсес өзі уақытша мас болған еді, бірақ ұнамсыз қылықтар жасай берді. Сондықтан қапалана бастадық. Содан оларды салдан түсіріп өзеннің ана жағына өткізбей тастасам ба деп ойладым. Бірақ жанымдағы кейбір бектер өтініп, оларды алыш қалды.

Осы кезде Бәжурді Шаһ Mір Үсейінге тарту етіп, Қожа Кәланды шақырдым. Өйткені қожа Кәлан сұхбатас еді. Бәжурда тұруы тұрақты болып кеткен еді. Бәжур істері жеңілдеу жүзеге асатын болды. Шаһ Mір Үсейін Бәжурге бара жатқанда Көнер өзеннің өткеліне жеткенде менімен жолықты. Оны шақырып, ауызша кейбір әңгімелерді айтып, арнайы белдігімді сыйлап кетуіне рұқсат бердім.

Нұргұл тұрасына жеткенде бір қари келіп қайыршылық қылды, салдағылар әрқайсысы тон, селде, жамылғы сынды бірдемелер берді, қари көп нәрсе алды.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Жолдың жартысына келгенде сал бірдемеге тіреліп тоқтап қалды, өте қобалжыдық. Сал батып кетпесе де, Мір Мұхаммед салшы суға құлады. Кешкісін Өтердің жақынында болды.

Сейсенбі күні Мәндераверға келдік. Құтлық Қадам мен әкесі Дәулет Қадам қамалдың ішінде әңгіме құру жиынын жоспарлап қойған. Ол мекен көріксіз жер болғанымен олардың көңілі үшін бірнеше кесе ішіп, намаздыгерде қосқа оралды.

Сәрсенбі күні Кәндкөр бұлағына барып тамашаладық. Кәндкөр қыстағы Мәндеравер түменіне қарасты аймақ. Барлық Ләмәған аймақтарына осы қыстактан құрма барады. Бұл қыстақ тау етегінен жоғарылау орналасқан. Құрма бағы оның шығыс жағында тұр. Әлгі бұлақ осы құрма бақтың жанында, оған жақын қапталында тұр. Біз бұлақтың бастауынан алтыжеті қары төмендеу тастарды қалап ғұсыл қылатын тоспа жасадық, соған қарай су ағып тұратын болды. Ғұсыл алғысы келген адамның басынан су құйылыш тұрады. Бұл бұлақтың сұы өте [359] жұмсақ, қыс күндері кісіге бұл су әуелі біраз сұық сезіледі, кейін тұрган сайын кісіге су қош келіп, жаға береді.

Бейсенбі күні Шер хан Тәргәлани үйіне түсіріп, қонақасы берді. Бесін намаз уақытында аттанып жасалған балықхана деп ат қойған тоспалардан балық ауладық. Бұрынырақ әлгі балықхана тоспалар жайын айтқанбыз. Жұма күні Қожа Мир Миранның қыстағының жақын маңына аялдадық. намазшамда сауық құрдық.

Сенбі күні Әлішент пен Әлингардың аралығындағы тауда ау ауладық. Бір жағынан әлингарлықтар, енді бір жағынан әлішенттер шырға құрып таудан киікті төмен қарай айдайтын еді. Көп киік олді. Ол жерден қайтып Әлингарда мәліктер бағына аялдап, шарап мәжілісін құрдық. Алдыңғы тістерімнің жартысы сынып жартысы қалып еді. Бүгін тамақ жеп жатқанда қалған жартысы да сынды.

Келесі таңда аттанып балыққа тор салдық. Тұс болды. Әлішентке барып тағы отырыс жасадық.

Ертесі таңтерен Қамза хан Әлішент мәлекіде жаман істер қылып нахақ қан төгіп еді. Қаны төгілген жаққа оны тапсырдық. Олар қанға қан деп қысасқа жеткізді.

Сейсенбі күні дұға оқып, Жанбұлақ жолы арқылы Кабулға қайтып оралдық. Намаздыгер Ұлықнұр өзенінен өтіп намазшамда Қаратуға келіп атқа жем-шөп беріп, ауқат әзірлеп ат арпасын жеп таусысымен аттандық. [360]

Ескерту: Бабырнаманың барлық нұсқаларында және аудармаларында 927-931-ши жылына дейін оқиғалар жазылған бөлігі жоқ. (Ваheed)

Бағыткала

УИЕСПАИ

Тоғыз жұз отыз екінші жылдың оқиғалары (1525-1526)

Жұма сапар айының бірінші күнінде 932 тарихында күн ақбозат жүлдіз тұсына келген еді. Үндістан сапарына бет алып, Иек-ләнгे төбесінен өтіп Жақып аулының өзенінің батысындағы алаңқайға тоқтадым. Бұл қонысқа Әбдімәлүк Қоршы бұдан жеті-сегіз ай бұрын Сұлтан Саид ханға елшілікке жіберген адамымыз келіп қосылды. Ол Сұлтан Саид ханның Ианги бек Көкілтас деген адамымен бірге келді. Ол ханымдар мен ханнан хаттар мен кішігірім сарқыт пен сыйлықтар алыш келді.

Екі күн өскери кеңес үшін бұл қоныста аялдадық. Мұнан көшіп бір қонып, Бадам бұлағына тоқтадық. Бұл қоныста шөп дәрумен жедік.

Сәрсенбі күні Жеңішке өзенге аялдағанда, Үндістанда қалған Нұр бектің інілерінің бірі Қожа Үсейіннен Лаһур сарайының таза табысынан жиырма мың шаһрұқия алтын, ашрафи және теңгені жіберіп еді, осында алыш келді. Бұл ақшаның көбісін Бәлх аймағының қажетіне жаратылысын деп, Бәлх қожайындарының бірі болған Молда Ахметтен Бәлхқа жібердім.

Жұма күні айының сегізінде Гәндімекке тоқтағанда маған қатты тұмау «ریزندش» тиді, Аллаға шүкір жеңіл өтті.

Сенбі күні Опа бағында тоқтадық. Бірнеше күн Құмаюн мырза мен оның әскерінің келуі үшін Опа бағында аялдадық. Опа бағының ауқымы, көркі мен таза ауасы жайында бұл кезге дейін талай рет айттылып келді. Аса жайлы бақ болған. Кімде-кім [361] оған сатып алу көзімен қараса да түрленіп тұрған жер. Неше күн осында болдық. Ішер күндері молынан ішілді және ертеңгісін таңертең бас жазып та ішілді. Ішпеген күндерде шөп дәрумен жеп отырыс жасалды. Құмаюн уәде еткен күннен көп кейін қосылғаны үшін оған дөрекі сөздер мен ауыр айттып хат жазып жібердім.

Жексенбі күні сапар айының он жетісінде таңертең бас жазған кезде Құмаюн келді. Оның кеш келгені үшін біраз қатты-қатты сөздер айттым. Қожа Кәлан да сол күні Ғазнадан келді. Дүйсенбі күні кешкісін сұыт көшіп, Сұлтанпур арқылы Қожа Рұстемнің арасында салынған Ианги баққа қос тіктік.

Сәрсенбі күні мұннан көшіп салға отырып, Қос-Гұмбезге шейін шарап ішіп, Қос-Гұмбезге барып, одан шығып ордаға қайтып келдік.

Ертең таңда қостан салға отырып, шөп дәрумен жедік. Ұдайы аялдайтын қоныс Қырық арық қонысы болатын. Қырық арық тұрасына келгенде қаншама қарасақ та, қосын көрінбеді. Аттар да көрінбей қойды. Олар Гәрм бұлақтың жақын маңында тұрған шығар деп ойладық. Бәлкім, қосын сонда қос тіккен деп бұл жерден өте шықтық. Гәрм бұлаққа жеткен

шақта күн бата бастап, кеш болған еді. Онда да тоқтамай кешкілетіп жүре бердік. Бір жерде салды тоқтатып біраз ұйықтап, таңда Иәде-Бірден шықтық. Күн шығуымен әскерлер келе бастады. Қосын өзі Қырық арық төңірегінде қос тіккен екен. Бірақ бізге көрінбей тұр екен. Сал үстінде өлең айтатын адамдар көп болды. Мәселен шейх Әбіл-важед, Шейх Зин, Молда Әлі хан, Тұрды бек Хаксар тағы басқалары бар еді. Отырыста Мұхаммед Салинтың мына бәйіті оқылды. Онда:

Сүйіктісі әрбір қылмыңдағанды не қылсын?

Сен бар жерде өзгелерді не қылсын? [362]

Оған тағы осы сарында өлең айтшы дедік. Өлеңге бейімі бар адамдар осы сарында айтпақ болды. Біз Молда Әлі ханмен көп қалжындасадатын едік. Қалжың түрде мына бәйіт кенет еске түсті:

Бұқа барда сендей машины не қылсын?

Мұнан бұрын жақсы-жаман, шыны-қалжың ойға келгенін жаза беретін едім. Кейде қалжың түрінде өлеңдер жазып жүрдім. Онда қандай да бір дөрекі және ұнамсыз өлең болса да жазып қоятынмын. Ол кезде «Мұбин» шығармасын жырлап жүрген едім. Ол жазғандарым кемтар ойға түскенде көңілді мұн басты. Мұндай жазғаныма менде өкініш пайда болды. Ондай тілден мынадай сөздер тіркеп алғанға, тағы жаман ойларға осыншама сөз сарп еткеніме, мұндай ұғымдар пайда болғанына өкініш пайда болды. Тағы ұнамсыз ойлар келіп тұратын. Содан бері қалжың, әзіл айтуды тастан, тәубе еттім. Әлгі бәйітті айтқан кезде мұлдем еске туспеді және оның мағынасы қандайлығы мұлдем көңілге келмеді.

Бір-екі күннен соң Беграмға аялдағанда сұықтап ыстығым көтерілді. Бұл тұмай жөтелге ұласты. Әр рет жұтқанда қан түкіретін болдым. Бұл жаза қайдан екенін білдім және оған абыржағаным үшін:

«Ендеше, кімде-кім сертінен таятын болса, онда оның кесірі өзіне тиеді. Ал кімде-кім Аллаға берген сертінде тұрса, шұбесіз, Алла көп ұзамай-ақ оған орасан зор сый береді» (48-суре, 10-аят).

Не қылайын сеніменен, әй, тіл,

сөзіңнен менің ішім қан болған.

Өлеңді қанша жақсы айтсаң да, бұл әзілмен,

Бірі былаптың сөз, бірі жсалған сөз болған. [363]

Егер десең күймеймін бұл кінәмен,

Жалауыңды бұл майданнан қайтарман.

«Тәнірім! Біз өз-өзімізге зұлымдық жасадық. Егер бізді кешірмесеніз әрі мейіріңізге бөлемесеніз, зиянға ұшырағандар қатарында боламыз» (7-суре, 23-аят).

Тағы бастан жарылғасын және кешірсін деген тілекте болып, бұндай бос ойдан және жөні жоқ лайық емес істен көңілді тындырып қаламды

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

сындырдым. Ол тәңірдің алдында кінәлі пенделерге бұл жазаның бір түрі бола тұра үлкен бақыт қой. Әр пенде бұндай жазадан сабак алып тәубе етсе, бақыт.

Одан көшіп Әлі-мешітке аялдадық. Бұл қоныстың тарлығынан мен ылғи бір төбенің үстіне барып аялдайтын едім. Әскерлердің бәрі бір қолда түсken еді. Мен түсken төбеден әскерлердің бәрі көрініп тұрды. Тұнде әскерлер жаққан оттан ғажап тамаша жарық сәулесі жайнап тұрды. Әр келген ретте осы қонысқа тоқтайтын едік. Осы себептен әлбетте ішілетін еді. Бұл ретте мұнда аялдағанда тағы ішілді. Таң атардан бұрын шөп дәрумен жедім. Ол күні ораза да ұстадым. Ол жерден шығып Беграмның жақын маңында тоқтадық.

Ертең таңертең сол қонысқа тоқтап керік аулауга аттандық. Беграм алдындағы Сиясу өзенінен өтіп өзеннің төмендеу жағына шырға салдық. Біраз уақыттан соң бір кісі артымыздан келіп: «Беграмның жақын маңындағы тоғайға керік кірді», – деді. Содан шылбырды босатып, сұыт жеттік. Тоғайға шырға салып, айқай-шу шығарғанда керік шығып, түзге қаша бастады. Құмаюн және онымен келгендер ешқашан керік көрмеген екен. Бәрі мәз болып, думандасты. Біз екі шақырымға дейін жақын қуалап қаптап оқ жаудырып құлаттық. Бұл керік ешбір кісіге және атқа дәлдеп шабуыл жасамады. Тағы екі керікті өлтірдік. [364]

Мен ұдайы ойлайтын едім «піл мен керікті бір-біріне қарсы қойса, қандай болар екен» деп. Бұл рет пілшілер пілдерін алып келген екен. Тоғайдан бір керік шыға келді, пілші оған қарай қарсы жүргенде керік қарсы тұра алмай, өзге жаққа қашты.

Сол күні Беграмда тоқтадық. Кейбір бектерді және ішкі қызметкерлерді шақырып, оларға хатшылар, сарай қызметкерлерін қосып, алты-жеті іс басқарма етіп, Нілаб өткелінде кемелердің үстіне тағайын қылдым. Барлық әскерлердің аты-жөнін жазып, сандарын алсын дедім. Кешкісін тұмаудан қызуым көтерілді. Бұл тұмау жөтелге айналды, әр жөтелде қан құсатын едім, қатты уайымдадым. Аллаға шүкір, екі-үш күннен соң сауықтым.

Беграмнан көшкенде жаңбыр жауып тұрды. Кабул өзенінің жағасына барып қос тіктік. Үндістаннан хабар келді, Дәулет хан мен Фазы хан жиырма-отыз мың әскер жиып, Келанұрды жаулап алған екен. Лахурға қарай жорыққа шықпақшы екен. Мұмін Әлі қолбасшыны Қадға арқылы жіберіп, біз көштен-көшке келеміз. Сіздер біз жеткенше ұрысты бастамандар деп бүйирдым.

Екі тұн қонып бейсенбі күні айының жиырма сегізінде Синд жағалауына аялдадық.

Сенбі күні рәбин-әууэл айының басында Синд өзенінен өтіп, Кешекут өзенінен кешіп, өзен жағасына қос тіктік. Кемеге тағайындаған іс басқармалар бектер, хатшылар, сарай қызметкерлері өскерге келген жұрттың санын айтты. Үлкен-кіші, жақсы-жаман, нөкер-нөкер еместердің саны он екі мың кісі деп қаламға алынған. [365]

Бұл жыл түзде маусымдық жауын аз болып тұр. Тау бектеріндегі уәлаяттарда жаңбыр жақсы жауған. Астық қамымен тау етегінен мен Сиалкут жолы арқылы жүре бердік. Һати Қәкердің уәлаяты турасына жеткенде әр жер, әр жерде қалың сулар жиналыпты. Бұл сулардың бәрі мұз бол қалған. Алайда онша қалың мұз емес, бір елі қалыңдығы болады. Үндістанда бұндай мұз таңғаларлық жайт. Біз мұзды осында-ақ көрдік. Бұнша жыл Үндістанда болып, қар мен мұздан белгі-нысан көрмеген едік.

Синдтен бес көш көшіп, алтыншыда Жуд тауына жалғасып жатқан Бал Нат Жүгі тауының түбінде Бекиал тайпасының жұртты болған өзенге келіп қос тіктік.

Ертең таңертең әскерлер астық алу үшін осы қоныста тұрдық. Ол күні арақ ішілді. Молда Мұхаммед Пәғәри көп хикая айтып, сонша көп сөйлеп кетті. Молда Шәмс өзі өртегі айтып мылжыңдайтын еді, бір мылжыңдан бастаса, кешке дейін аяқтай алмас еді. Астыққа барған құл мен құлшы, жақсы мен жаман астық егістіктерден өтіп кете орман, тау, қатқыл мен бор таулы жерлерге тентіреп, есеп жасамай, онды-солды барып бірнеше кісіден айырылып қалған. Солардың ішінде Кішкене Тұнқатар да өлген екен.

Ол жерден көшіп Бәһт өзені өткелінен өтіп Жәлиминен төмендеу аялдадық. Уәлі Қызыл Бимәрвкери мен Әкербада қоныстарының қожайыны сонда екен. Біз оны Сиалкутке көмекке қалдырған едік. Осы қоныста Уәлі Қызыл маған келіп жолықты. Мен оған Сиалкутті асырамағаны үшін ұрыстым. Уәлі Қызыл маған: «Мен салық алуға келген едім, Хұсрау Қекілтас Сиалкуттен айырылыпты да маған хабар бермеген», – деп жауап берді. Бұл сылтауын тыңдадым. Сосын: «Ал Сиалкутті асырамадың, сонда неге Лаһурға барып бектерге қосылмадың?», – деп сұрадым. Ол мойындағы Ұрыс уақыты таяп қалған еді. Сондықтан оның жазасына көніл бөмедік. [366]

Осы қоныстан Сейіт Топан мен Сейіт Лашынды Лаһурдағыларға қос атпен шаптырып: «Ұрыс қуушы болмандар. Сиалкут немесе Пәрсәрвәрға келіп маған қосылыңдар» деп жарлық бердім. Әркімнің әңгімесі мынау болатын: Фазы хан отыз-қырық мың адам жиган екен. Дәulet хан сол кәрілігімен беліне екі қылыш байлап алған. Бұлар ұрысқа әбден бекінген екен. Есіме түсті: «**Тоғыз достан, он дос тәүір**», – деген мақал. Сондықтан

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Лаһур жұрты өзімізге қосылып, бірге ұрыссақ жақсы болады деп ойладым.

Бектерге жауши жіберіп, бір қонып Шынсу өзенінің жағасына келіп аялдадық.

Жолдан бұрылып барып Бәһлүлпурды тамашаладық. Ол қоныс патшалыққа тиісті мекен екен. Оның қорғаны Шынсу өзенінің жағасында жардың үстінде орналасқан екен. Өте көңілге қонды. Сиалкут жұртын осында алып келіп қоныстандырсаң деген ой келді. Алла бұйырса, реті келгенде ол ойымды жүзеге асырмақпын. Бәһлүлпурдан қосқа шейін кемемен келдік. Сауық құрдық, кейбірі арақ ішті, кейбірі боза ішті, кейбірі де шөп дәрумен жеді. Кемеден құптан намаздан кешірек шығып, қоста да азырақ ішілді. Аттың тыныстауына бір күн осы өзен жағасында демалыс бердік.

Жұма күні рәбін-әүүел айының он төртінде Сиалкутке аялдадық. Әрдайым Үндістанға жол жүрсек сиыр, өгіз олжасына Жәт пен Фәжур тауынан, түзінен есепсіз, өлшеусіз келіп тұратын еді. Бассыздық пен зұлым қылышылық осы бейбақтардан еді. Бұрын уәлаяттар бүлікші еді. Бізден оларға онша қысым болмаған еді. Бұл рет бұл уәлаяттың барлық тұрғындары осындағы бүлікшілікке кірісіпті. Сиалкуттің аш-жалаңаш кедейлерін қоса алып келіп едік. Кенеттен у-шу шықты. Олар талаптонауға кірісті. Бассыздық қылған жұртты таптап, екі-ұшеуін парша-паршасын шығарттым. [367]

Сиалкуттен Шабимнұр бекті бүлікшілер қай жерде екенін сол жердегі хабардар адамнан біліп, нақтылып тексеріп айтып келіндер деп лаһур бектеріне жөнелттім.

Осы қоныста бір саудагер келіп Ғалым хан Сұлтан Ибраһимді күйрете жеңгенін айтты.

Оның оқиғасы былай болған: Ғалым хан рұқсат алғаннан соң, осындаі ыстық ауа райына жолсерігіне қарамай, екі көшті бір етіп Лаһурға барады. Ғалым ханға рұқсат берілісімен өзбек хандары, Сұлтандары түгелдей келіп Бәлхты қоршап алады. Ғалым ханға Үндістан жаққа баруға рұқсат беріп, өзіміз Бәлх үстіне қарай аттандық.

Лаһурге келгеннен соң Ғалым хан Үндістандағы бектерге: «Патша сіздерді маған көмек болсын деп тұр. Маған қосылып жүріндер Ғазы ханды өзімізге қосып Деліні мен Аgraға қарай жорыққа шығайық», – депті. Олар: «Ғазы ханға қалай сеніп қосыламыз. Бізге Ғазы хан қашан інісі Қажы хан немесе ұлын патша сарайына жіберсе не Лаһурға жіберсе дұрыс болады, сонда сіз Ғазы ханға қосыла аласыз. Әйтпесе қосылуыңызға болмайды», – деп пәрмен келген. «Сіз де сонау күні ұрысып, женіліп қалған едіңіз ғой. Сіз де қосылғаныңыз жөн болмас. Әрі

қандай сеніммен қосыласыз?», – деп жауап қайырған. Олар қаншама дұрыс сөздер айтып, оны бас тартқызыбақ болса да миына кірмеді. Ғалым хан өз ұлы Шер ханды Дәulet хан мен Ғазы ханға жіберіп, олармен келісім сөз жүргізіп жатты. Дилауар хан неше рет түрмеде қамауда болды. Екі-үш ай түрмеде болған еді. Ақыры түрмеден қашып шығып Лахурге келген еді. Оны да өзімен бірге алып барды. Хан Жаһанның ұлы Маһмұт хан Лахурды иелігіне алған еді, ол да оларға қосылды.

Әңгіменің тоқетері Дәulet хан мен Ғазы хан Үндістанда қойылған бектерді, бәлкім бұл тарапты түгелдей өздеріне алып қаратпақ ойы бар. Дилауар хан мен Қажы [368] хан да Ғалым ханға қосылды. Олардың ойы Делни мен Агра тарапын өздері алмақ болған. Ісмайыл Желвани және кейбір әмірлер келіп Ғалым ханмен көрісті. Сосын аялдамай Делни жаққа көшпен жүріп кетті, Әндриге жеткенде Сүлейман Шейзада да келіп ғалым ханмен көрісті. Бұлардың саны отыз-қырық мыңға тартты, келіп Делниді қоршады. Ұрыса алмады. Корған тұрғындарына зиян да бере алмады.

Сұлтан Ибраһим бұлардың әрекетінен хабар алып, олардың үстінеге қарай шабуылға шықты. Ол жақынырақ жеткенде олар да хабардар болып қорған қоршауын тоқтатып, қарсы шығуға бет алды. Олар мына сөзге пәтуаласты: «Егер күндіз соғыссак ауғандар бір-бірінен намыстанып қашпайды. Егер түнгі шабуылға барсақ қараңғы түнде кісі-кісіні көрмейді. Әрбірі бас-басына қалады», – деп он екі шақырым жерден түнгі шабуылға келді. Екі рет түнгі шабуылға күн бата шығып екеуінде де не әрі, не бері күй кешіп аяқтай алмады. Ұшінші рет таңға жуық кала шабуылға кірісті. Бұлардың шабуылы шатыр мен лашыққа от қойып өртеу екен. Келіп әрбірі от тастап, атой салып кетті. Жалал хан Жекнет және тағы кейбір әмірлер келіп Ғалым ханмен көрісті.

Сұлтан Ибраһим өз сарайшасынан жанындағы арнайы әмірлерімен таң атқанша аттанбады. Ғалым ханың адамдары таң атқанша тонауға шығып, олжа алушмен айналысты. Сұлтан Ибраһимның әскерлері жаудың адамдарының саны аз екенин байқады. Сондықтан біразырақ топпен бір пілмен оларға лап берді. Піл алға жүргенше олар қарсы тұра алмай қаша берді.

Ғалым хан осы қашуымен Миандуаб өзеніне қарай өтіп Пәнипет маңынан өтті, кейін тағы Пәнипет жаққа қайта өтті. Әндриге жеткен кезде бір сылтау тауып, Миан Сүлейманнан үш-терт жүз мың ақша алышты. Ісмайыл Жеваниден Ғалым ханың [369] ұлкен ұлы Жалал хан бұлардан бөлініп Миандуаб жаққа тартты. Ғалым ханға жиналған әскердің бір бөлігі: мәселен, Сейф хан, Дария хан, Хан Жаһанның ұлы Маһмұт хан, Шейх Жамал Фәрмелі және тағы басқалары ұрыс басталмастан бұрын қашып Ибраһимге барды.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Фалым хан және Делавәр хан мен Қажы хан Сәрендтен өте, біздің келіп Мелветті алғанымыздан хабардар болды. Делавәр хан қашанда маған тілекtes еді. Біз үшін үш-төрт ай қамауда болған болатын. Ол Фалым ханнан айырылып Сұлтанпурге одан Күшиге келіп біз Мелветті алғаннан үш-төрт күн өткеннен кейін Мәлвет маңында бізге келіп қызметке кірісті.

Фалым хан мен Қажы хан Шелтүт өзенінен өтіп, Дон арқылы байтақ даланың арасындағы тауда Генгуте атты бір берік қорғанға келіп бекінді. Біздің шапқыншылар ауған мен һазарадан келген бойы оларды қоршады. Осындаі берік қорғанды алуға жақындаған еді. Кеш болып, қараңғы түсті. Олар түннің қараңғы сәтін пайдаланып қорғаннан шығып кетпек болып, пілдерін алға салды, бірақ аттарын пілдер басып өлтірді. Сонымен аттары да шыға алмай қалды. Қараңғыда жаяу шығып жұз мың үреймен Мәлветке кірмей тау жаққа қашып Ғазы ханға қосылған еді. Ғазы хан оларға таныстық пейіл танытпады. Олар да амалсыз Донның сонына қарай Пәнлур маңында Фалым ханға келіп маған қызметке кірісті.

Сиалқутте Лаһурдағылардан кісі келіп, ертесі таңда бәрі келіп қызмет етуге дайын тұрды.

Келесі таңда көшіп Пәрсәрвәрге аялдадық. Мұхаммед Әлі Жәнг-Жәнг, Қожа Үсейін тағы кейбір жігіттер мұнда келіп, қызметке белін буды. Бұлікшілердің ортасы [370] Рави өзенінің Лаһур тарапында еді. Бужке бастықтарына хабар беру үшін жөнелттік. Түннің төрттен бір бөлігі өткен кезде оларға жақындаған деп хабар келді. Бұлікшілер хабардар бола сала бір-біріне қарамай бытырап қаша бастады.

Ертең ерте көшіп жүкті, туыстарды Шаһ Мір Үсейін мен Жан бекке қалдырып, өзіміз суыт жүріп кеттік. Намаздыгер мен намазшам арасында Қәланұрға келіп аялдадық. Мұхаммед Сұлтан, Әділ Сұлтан және өзге бектер осында бізге келіп қызмет қылды.

Қәланұрдан ерте көшіп, жолда Ғазы хан және қашқындарының жақын манда жатқан хабарын алдық. Мұхаммеди, Аһмеди, Құтлық Қадам және Үәлі Хазан және басқа да жақында Кабулда бектік дәреже алған бектер бастаған әскерді жөнелттік. Бұл қашқындар қыстағына құғыншы жібердік. Сондықтан мынадай шешім алынды: Құғыншылар жауға жете алса жақсы, егер де жете алмаса Мәлвет қорғанының төнірегін түрғындары қашып кетпесін деп жақсы күзету керек. Бұл сақтықтың мақсаты Ғазы ханды тұтқындау еді. Бұл бектерді ілгері жіберіп, Гануин тұрасынан Бия өзенінен өтіп тоқтадық.

Одан екі түнеп Мәлвет қорғанының түрған жерінің сағасына аялдадық. Бұрын келген бектер мен Үндістандағы бектерге: «Қорғанды жақыннан қоршауға алындар!» деп жарлық берілді. Дәүлет ханның немересі үлкен ұлы Әлі ханның Ысмайыл хан деген ұлы мұнда келді. Мен оған түрлі

уәде, мейір, тіпті қорқытумен тағы қорғанға жібердім. Жұма күні қосты ілгери көшіріп қорғанға бір шақырым жақын манда тоқтадық. Өзім келіп қорғанды көріп, оң қол, сол қол және орта шептің орнын белгілеп, қосқа қайтып оралдым. [371]

Дәulet хан кісі жіберіп, маған: «Ғазы хан қашып тауға барды, менің кінәмді кешірсеңіз, құлдыққа барып қорғанды тапсырамын», – деп айтқан. Мен оған Қожа Mір Миранды жібердім. Ол оның көңіліне қудік тудырмай, үрейлендірмей алып келді. Дәulet хан мен ұлы Әлі хан маған келді.

Мен оған: «Сен анау екі қылышты бізбен ұрысу үшін беліңе байлаған едің. Енді мойының асып қой. Мұндай ауылдық және топас ерсымақ болғандықтан істі осы жерге жеткізіп, тағы да немқұрайлық танытады. Ілгерілеу кел деп бүйірдым. Қылыштарын мойнынан алдырдым. Көрісу уақытында бүгілуде аялдан қалды. Сосын: «Аяғын тартып бүктіріңдер», – деп бүйірдым.

Алдымға отырғызып бір үнді тілін білетін үндістандыққа: «Мына менің сөздерімді бір-бірден айт. Оны есінде жақсы сақтасын», – деп айтуды бүйірдым. Менің сөзім былай: «Мен сені әке дедім, тағзым етіп, құрмет көрсетіп, сенің көңілің не қаласа, онан жақсырағын жасадым. Өзінді, бала-шағанды сергелденге түсірген бәлүч тайпасынан құтқардым. Көптеген үйлерің, әйелдерінді Ибраіымның қамауынан босаттым. Татар ханың миллиондаған бағасы бар уәлаятын саған сыйладым. Сенің хақында жаман жасадым ба? Бұл бергеннің орнына сен беліңе екі қылыш байлан әскер шаптырып біздің уәлаяттарға келіп, осындай бүлік шығарып жүрсің», – деп айттым.

Аңқиып қалған кәрі ерсымақ бір-екі сөз ауызына келе қоймады, қарсы да бір нәрсе демеді. Мұндай үнін шығара алмайтын сөздерге ештеңе дей алмады. Сондықтан мынадай үкім болды: «Оның туыстары, әйелдерін өзіне тапсырып, өзге болған барлық дүние-мұліктерін кәмпескелеп алындар. Қожа Mіr Миран қонысына орналассын» деп пәрмен бердім. [372]

Сенбі күні рәбин-әууәл айының жиырма екісінде бұлардың туыстары мен әйелдерін аман-есен шығарып салу үшін өзім келіп Мәлвет қорғанының дарбазасының қарсы алдындағы биіктікте тұрдым. Әлі хан қорғаннан шығып, біраз ашрафи сыйлады. Намаздығерге жуық туыстары мен әйелдері шыға бастады.

Ғазы хан қорғаннан шығып кетіпті деп жүр, бірақ кейбіреулер: «Біз оны қорғанда көрдік» дейді. Осы себепті кейбір ішкі қызметкерлер мен жігіттерді қорғаның қақпасына қойып, күмәнді кісілерді тексеру керектігі тапсырылды. Өйткені Ғазы хан шатастырып, шығып кетер

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

болмасын. Сондай-ақ гауһар мен бағалы заттарды жасырып алып кетпек болса, оларды тартып алындар деп бұйырдым. Қорған қақпасының алдындағы биіктікте шатыр құрып түнде сонда болдым.

Ертең таңертең Мұхаммеди, Аһмеди, Сұлтан Жұнейд, Әбдіәзиз, Мұхаммед Әлі Жәнг-Жәнг, Құтлық Қадам және тағы басқа ішкі бектерге: «Ішке кіріп қазыналар және болған бар дүниелерді алып шығындар», – деп пәрмен бердім. Жұрт қорған қақпасының алдында қатты у-шу шығарып жатты. Оларды тәртіпке келтіру үшін бірнеше оқ аттым, кенет бір оқ Құмаюнның ертегі айтушысына барып тиіп сонда жан тапсырды.

Екі түн сол биіктікте қонып дүйсенбі күні қорғанға кіріп, бәрін қарап жүріп Фазы ханың кітапханасына келдім. Бірнеше құнды кітаптар шықты. Бірнешеуін Құмаюнға беріп, бірнешеуін Камранға жібердім. Молдалық кітаптардың өзі көп болды. Бірақ көз толтыратын аса құнды кітаптар онша шықпады. Кешкісін сонда қонып, ертең таңда қосқа келдім. Фазы ханды қорғанда деп ойлаған едік, ол мәртсіздік жасап қалындық, әке, аға, іні, ана, әпке және қарындастын Мәлветте тастап, өзі біраз адамдарымен тау жаққа қашып кеткен екен.

*Қарама! Ондай намәрт кісіге ешқашан,
Ол көрмес бақыт жүзін ешқашан. [373]
Жеңіл жолды таңдаи дүние қызығы үшін,
Әйел, бала-шагала қалдырады тауқыметін.*

Сәрсенбі күні ол қоныстан көшіп, Фазы хан қашқан тауга бет алдық. Мәлветтің алдындағы қоныстан екі шақырым жол жүріп бір жазыққа аялдадық. Делавер хан осында келіп қызметке кірісті. Дәulet хан, Әлі хан, Ысмайыл хан, тағы бірнеше мәртебелілерін қамауға алып Кетеге тапсырып, Бәһрадағы Мәлвет қамалына алып барып тұтқында ұстадық. Өзгелерін де әр адамға ұстаратқан еді. Делавәрмен қаның құнын белгілейтін болды. Кейбірін кепілдікке босатты, кейбірін түрмеге жапты. Кете оларды түрмелеріне алып кетті. Дәulet хан Сұлтанпурге жете сала өлді.

Мәлвет қорғанын Мұхаммед Әлі Жәнг-Жәнгке тапсырдық. Ол өзі оны ағасы Арғынға қалдырыды. Біз біраз жігіттерді сонда қойдық және екі жұз елу назара мен ауғандарды көмекке белгілеп сонда қалдырыды.

Қожа Кәлан бірнеше түйеге жүктел ғазна шарабын жеткізген еді. Қожа Кәланның қонысы бір төбеде орналасқан болатын. Ол қонысынан қорғанға әрі қосқа қарай алатын еді. Онда әңгіме жарасып отырыс болды. Кейбірі шарап ішті, кейбірулері арақ ішті, тәуір отырыс болды.

Одан көшіп Мәлветтің сұы мол арықтары бар аласа тауларынан асып Донға келіп аялдадық. Үндістан тілінде жазықты дон деп атайды. Үндістанда ағыстағы сулар осы доннан өтеді. Донның төнірегі қалың

қыстақтар. Бұл аймақ Жәсвал иелігіндегі аймақ. Олар Делавәр ханның нағашысы болады.

Дон тәуір жазыққа түскен, айналасы алаңқай. Кейбір бөліктерінде күріш еккен. Ол арықтардан үш-төрт диірменді жүргізетіндей су ағып жатыр. Жазығының кеңдігі екі шақырым, төрт шақырым, кейбір жер алты шақырымға жететіндей ені бар. Таулары [374] аласа, аласалау жота тәрізді. Қыстақтары осы таудың етегінде орналасқан. Қыстақ болмаған жерлерде тауыс, маймыл өте көп. Үй тауығындағы тауықтар өте мол, бірақ көбісі бір түс екен.

Газы ханның хабары әр жерде әртүрлі болғаны үшін нақты тұрағы анық емес-ті. Сондықтан Тұрдеке, Берім Дио Мелиасты тағайындал, Газы ханды қай жерде болса да, қалай болса да қолға түсіріп алып келіндер дедім.

Осы дон төңірегіндегі аласа тауларда түрлі мықты қамалдар тұрғызыған екен. Солтүстік шығысында бір қамал Көтеле деп аталады. Айнала көлемі жетпіс-сексен қары жебелік. Үлкен қақпа жағының биіктігі жеті-сегіз қары болған, жылжымалы көпір салған біреуінің ені он-он екі қары болған, екі ұзын ағаштан көпір жасаған. Ат пен сиыр отарын содан өткізеді. Бұл таулы аймақта Газы ханның берік қорғандарының бірі екен. Онда оның тұрғын кісілері бар. Біздің шапқыншы келіп ұрыс шығарып, жақындағанда оларда таяп келіп соғысты. Тұнге таман қорғанды қолға түсірдік. Қорған ішіндегі қорғаушылар сұыт қорғанды тастап қаша шықты.

Бұл дон төңірегіндегі тағы бір мықты қамал Генгөте қорғаны. Оның да айналасында құздар, бірақ онша тіп-тік емес. Галым хан осы Генгөте қамалына тығылған еді. Бұл жайында бұрын айтқанмын.

Газы ханның ізіне түсіп шабуылдауға жасақты бөлген соң, басқа жаққа жорыққа шығуға үзенгіге аяқ салып көңіл қойдым. Тәуекел тізгінің қолға алып, Сұлтан Ибраіым немересі Сұлтан Ескендірдің ұлы Сұлтан Бәһілүл Луди ауғанға бардым. Оның сол кездегі астанасы Делни болған. Оның қолында Үндістан мемлекеттері болған. Қазіргі кезде әскерінің саны жұз мың делінеді. Өзі мен бектерінде мыңға жуық піл бар шығар. Сол жаққа бет алдық. [375]

Бір қонған соң Бақи Шығауылға барып Дибалпурды оған сыйға бердім. Сосын оны көмектесу үшін Бәлхқа жөнелттім. Бәлхтің істерінің реттелуі үшін мол жібердім. Кабулдағы туыстар, бала-шағаларға Мәлветтен түскен заттардан сарқыттар жібердім.

Донның төменгі бір-екі қонысынан кейін Шаһ Итимад Ширази Арайеш ханның және Молда Мұхаммед сәүлетшінің жазған хаттарын алып келді. Хатта біраз тілекtestіктерін айтқан және бұл жорықта жақсы ынта

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

көрсетіпсіз делінген. Біздағы ілтипат көрсетіп пәрмендер жолдадық. Одан ілгері көштік.

Мәлветтен барған шапқыншы жасағымыз Һерур, Күhlур және сол аймақтағы тау қорғандарда біраз уақыт болды. Сол аралықта осы уақытқа дейін ешкім бармаған берік қорғандарды түгелдей алып, жұртын талап, бізге келіп қосылды. Фалым хан да күйреп жаңалаш-жалаңақ болып келді. Біз алдынан бектер мен ішкі қызметкерлер жіберіп, аттар да жөнелттік. Осы аймаққа келіп қызмет ете бастады. Бұл аймақтың тау мен шатқалдарындағы барған шапқыншы тобымыз бір-екі қонып қайтып келді, бұлардың қолына айтарлықтай бірдеме тұспеді. Шаһ Мір Үсейін, Жан бек және кейбір жігіттер шапқынға рұқсат сұрап аттанды.

Донда болғанда екі-үш рет Ысмайыл Жәлуани мен Бабыннан ұсыныс хат келді. Мұнан мен де олардың көңілін қимай тілектерін орындау үшін жарлық жібердім. Доннан көшіп Арупірге келдік. Арупірде болған кезде қалың жаңбыр жауды. Аяу рапи суық болды. Соңдықтан аш-жалаңаш үндістандықтардың қалың жұрты қырылды.

Арупірден көшіп Сәрәнд тұрасындағы Гермалға аялдаған едік, Бір үндістандық: «Мен Сұлтан Ибраіымның елшісімін», – деп келді. Қолында хат не жазба да жок еді, бізден бір адам елшілікке өтінді. Бізде оған қарсы Сауати Тыңқатарды жібердік. Бұл пақырлар жеткенде екеуінде Ибраіым [376] қамауға алды. Сол күні Ибраіымды бастық, сол кезде Сауати босап шықты.

Бір түнеп Бәнұр мен Сәнұр өзенінің жағасына аялдадық. Үндістанда өзендерден басқа бір ағар су бар, мұны Кәкер өзені дейді. Қәтыр де бұл өзеннің жағасында тұр. Біз бұл өзеннің жоғары жағын тамашалауға аттандық. Қәтырден сегіз шақырым жоғарылау өзен суының бастауы жатыр. Өзеннің жоғары жағына тамашалауға барғанымызда бір кең шатқалдан төрт-бес дүрменге жетерлік су шығып жатыр. Өзеннің жоғары жағы өте жұмсақ, қош және жайлы ауасы бар жерлер. Осы өзеннің кең шатқалының шыға берісінде бір шарбақ отырғызуға бұйырдым. Бұл өзеннің суы түзге ұласып, үш-төрт шақырым жол жүріп үлкен өзенге сіңіп кетеді. Кәкер өзенінің суы Зәнабтан шығады, бұл су сіңген жерден жетісегіз шақырым төмендеу жерде тұр. Бұл өзеннің суы Пешкалда молайып келіп Кәкер өзеніне қосылып Самана мен Сәнамға барады.

Бұл қоныста Сұлтан Ибраіым Делінидің маңында еді, ол жерден ілгері қарай көшкенінің хабары жетті. Және Һисар Фираузаның салық жинаушы ауылнайы Қамид хан Хаса Хейіл; Һисар Фирауза мен ол аймақтың әскерлерімен Һисардан (Хисар) жиырма шақты шақырым берірек шығып келіп тұрды. Кете бекті хабар алып келу үшін Ибраіым бектің ордасына

жөнелттік. Момын Атекені де Һисар Фирауз әскерінің жағдайын біліп келсін деп жібердік.

Жексенбі күні жамади-әууэл айының он үшінде Анбаладан көшіп бір көл жағасына аялдалап едік, сол күні Момын Атеке мен Кете бек бізге келді.

Құмаюнды оң қанатының адамдары: Қожа Кәлан, Сұлтан Мұхаммед Дұлдай, Уәли қазынашы болды. Және Үндістанда қалған бектерден: Хұсрау және Үнді бек, Әбділәзиз, Мұхаммед Әлі Жәнг-Жәнг және орта шептен ішкі бектер мен жігіттерден [377] Шаһ Мәңсүр Барлас, Кете бек, Мұхеб Әлі тағы бір топты қосып Қамид ханға қарсы жорыққа шығуға тағайындасты.

Бибен осы қоныста келіп біздің қызметке кірді. Бұл ауғандардың көбі дөрекі, есуас ел болған. Делавар хан да нөкер санынан, мәртебе жағынан Бибеннен жоғары болса да, менімен бірге отыра алмас еді. Ғалым ханның ұлдары да, шаһзадалары да менімен теңесіп отыра алмас еді. Бірақ Бибен өтініш қылды. Оның ақылға қонымыз өтінішіне кім қулақ асады дейсің.

Дүйсенбі күні таңертең айдың он төртінде Қамид ханға Құмаюн жорық жасауға бет алды. Құмаюн өзінен ілгерірек жүз-жүз елу шыныққан жігіттерді қарауылдауға жіберді. Алға шыққан топ жақындалап жеткенде жаумен алысып кетті. Бір-екі рет айқасқан кезде артынан Құмаюнның қарасы пайда бола бастағанда жау қаша бастады. Жаудың жүз, екі жүз адамын аттан түсірді, жартысының мойнын кесті. Қалған жартысын жетісегіз пілмен алып келді. Құмаюнның бұл жеңісінің хабарын жұма күні айдың он сегізінде бек Мирек мөғол сол қоныста жеткізді. Мен дереу арнайы шекпен, қорадагы ерек аттардан бір ат сыйға тарттым. Кейін жүлде беруге уәде бердім.

Дүйсенбі күні айдың жиырма бірінде сол қоныста Құмаюн жүз шақты тұтқын мен жеті-сегіз пілмен маған келіп сыйлап қызмет көрсетті. Тұтқындарды Ұста Әліқұлы мен атқыштарға тапсырып, оларды жазалау үшін бәрін мылтықпен атып қырды. Құмаюнның алғашқы жорығы және іс тындырған шаруасы еді, ырымға өте жақсы болды.

Күғыншыларымыз қашқандарды қуалап, Һисар Фираузада оларға жетіп алды. Һисар Фираузаны талап келді.

Құмаюнға Һисар Фирауза және оған қарасты аймақтарды және ауқымды басқа да уәляйттарды жүлде ретінде сыйладым. [378]

Ол қоныстан көшіп Шаһабатқа келдік. Сұлтан Ибраійинның ордасынан жансызы ұстап алып келуге адам жіберіп неше күн осы қоныста аялдадық. Рақмет жаяу жауынгерді жеңіс хатпен Кабулға жөнелттік.

Дүйсенбі күні жамади-әууэл айының жиырма сегізінде күн қошқар жүлдізына келгенде осы қоныста осы күні Құмаюн жүзіне ұстара тигізді.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Ибраіымның ордасынан да хабар келе бастады. Ол екі шақырым-төрт шақырымнан кейін аялдаپ, тағы көшіп, әр қоныста екі-үш күн қонып аялдаپ келеді екен.

Біз де оларға бет алып Шаһабаттан екі қонып, Жұн өзенінің жағасына Сәрсаве турасына келіп аялдадық. Қожа Кәланның нөкері Айдар Құлыны жансыз ұстап алып кел деп жіберген едік. Мен Жұн өзенінің өткелінен өтіп барып, Сәрсавені саяхат қылдым. Ол күні шөп дәрумен жеп едік. Сәрсавенің ептеп су шығарып тұрған бұлағы бар. Жаман жер емес. Бірде Тұрды бек Хаксар бұл жерді мақтап еді. Мен: «Бұл жер сенікі болсын», – дедім. Осы ретпен Сәрсавені Тұрды бекке бердім.

Бір кемеде сәкі жасатып, кейде кемемен саяхат жасап тұратынмын. Кейде отбасы мүшелерін, ағайындарды да алып, кемемен ол жерге келіп тұратын едім. Ол қоныстан өзенде жағалай төменірек екі-үш аялдама серуендең тұратын еді. Жансыз ұстап алып келуге жіберген Айдар Құлыдан Дәуіт хан мен Һитем хан бес-алты мың адаммен Миандуаб жактан көшіпті. Олар жеті-сегіз шақырым Ибраіымның қонысынан берірек қоныс тігіп отыр екен деген хабар келді.

Жексенбі күні жамади-ақыр айының он сегізінде Шын Темір Сұлтан, Меңди Қожа, Мұхаммед Сұлтан мырза, Әділ Сұлтан және сол қанаттың барлық адамдарын Сұлтан Жұнейд, Шах Мір Үсейін, Құтлық Қадамды, [379] орта шептен де Жұніс Әлі, Абдолла, Ахмеди, Кете бекті олардың үстіне жорық жасауға жібердім. Олар бесін намазда бұл жерден судан өтіп, намаздыгер мен намашам арасында өзеннің арғы жағына жүрді. Бибен осы жорықтың салдарынан өзеннен өтіп қашты. Таң намазда жау үстіне шапқанда, олармен азын-аулақ шайқас шыққан болды, біздің жауынгерлер жеткенде, жау суыт қаша жөнелді. Ибраіымның қонысының алдына дейін қуған жауды аттарын түсіріп алға жылжи бердік. Дәуіт ханның ағасы әрі бір сардары Һитим ханды аттан түсіріп, жетпіс-сексен тұтқын мен алтыжеті пілмен келген еді. Оларға сабак болсын деп көпшілігін өлтірдік.

Ол жерден көшіп оң қанат, сол қанат, орта шепті сапқа тұрғызып, көріп шықтым. Әскерлер саны салыстырғанда біз ойлаған деңгейде болмады. Бұл қоныста: «Барлық әскерлер жағдайларына қарап, арба алып келсін», – деп пәрмен берілді. Жеті жұз арба әкелінді. Ұста Әліқұлыға: «Рұм салты бойынша арбалардың арасына шынжыр орнына өгіз таспасынан бір-бірін қосақтайтын баулар жасалсын», – деп бұйрық берілді. Әр екі арба арасында алты-жеті қалқан қойылсын. Мылтық атқыштар бұл арбалар мен қалқандардың тасасында тұрып атқыласын. Осы аспап-жабдықтарды даярлап, түгендеу үшін бұл қоныста бес-алты күн аялдастық. Бұл аспапқұралдар даярланып, түгенделген соң, барлық бектер, сөз білгіш,

тәжірибелі жігіттерді де кеңеске шақырып жалпы кеңес өткіздік. Кеңестің шешімі былай болды: Пәнипәт бір қала. Бір жағында шағын аудандар мен үйлер бар. Енді бір жағында біз айнала арба мен қалқан арқылы бекітіп, мылтықшы мен жаяу әскерді арба мен қалқан тасасына қоюды анықтап алуымыз керек.

Бұл шешім бойынша жолға шығып, бір түнеп бейсенбі күні жамадиақыр айының соңында Пәнипәтке келдік. Оң қол жақта қала мен шағын аудандар болды. Алдымызды реттеп қойған қалқандар [380] болды. Сол жақ пен кейбір жерлерде ор қазып, бұтақтармен жабылды. Әрбір оқатым жерде жұз-жұз елу аттарға шығуға орын қалдырыды.

Әскерлердің кейбіреулери аса құдікпен қарап, үрейде еді, құдік пен үрей әңгіме болмасын, бұл әу бастан тәңірінің тағдыры болған, одан өзге шара жоқ. Әрине, оларды да айыптау болмас, Хақ олар жақта еді. Өйткені олар отанынан екі-үш айдай жол жүріп келіп, бейтаныс қауымның арасына түскен еді. Не біз олардың тілін білеміз, не олар біздің тілімізді біледі.

*Ыдыраган топ пен абыржыған бір топ,
Кіріттар қауым мен гажайып бір қауым.*

Жаудың әскері әзірше жұз мыңдай жиналған еді. Сұлтан Ибраіымның өзінің және әмірлерінің мыңға жуық пілі бар делінеді. Екі әкесінен қалған қазынасы қолында екен. Үндістанның салты бойынша: мұндай басына іс түскен жағдайда ақша төлеп нөкер ұстай алады. Бұларды «жаман үнді» дейді. Мұндайда керек болса жұз-екі жұз мың нөкер жалдай алады.

Тәңірі тағала ретін келтірді, Сұлтан Ибраіым жігіттерін де риза қыла алмады, қазынасына да қол жеткізе алмады. Жігіттерінің көңілін қалай ала білсін? Оның табигатында сарандық басым болған. Өзі ақша жинауға аса құмар болған, тәжірибесіз жігіт еді. Істерінің басы-аяғы болмаған оның жүріс-тұрысы да берекесіз еді. Ұрыста да сондай болған.

Сол кезде Пәнипәтта әскерлердің тәңірегі мен айналасы арба, бұтақпен жабылған ормен реттелген еді. Дәруіш Мұхаммед Сарбан: «Мұнша сақтық жасаудың қандай пайдасы болады?», – деді. Мен: «Сен бұларды өзбек хан мен Сұлтандарымен салыстырып отырсың ба?», – дедім. Ол жылы біз Самарқандтан шығып, Һисарға (Хисар) келгенде, өзбектің барлық хан мен Сұлтандары жиналғып, одактаса Дербенттен өтіп, бізге қарай жорыққа шықты. Біз барлық әскермен [381] моғол отбасылары мен малдарын ауылдарға кіргізіп, шағын аудандардың көшелерін жауып бекіндік.

Хан мен Сұлтандар жорық-тұрыстың есеп-қисабын білетін еді, олар Һисарды (Хисар) негізгі тірек көріп Һисарды (Хисар) бекіттік. Сол ушін Һисарға (Хисар) жорық жасауға есебін таба алмай, Шаганиан өнірдегі

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Науандактан сүйт қайтып кетті. Бұларды оларға тенеуге болмайды. Өйткені олар іс есебін және соғыс жаракты қайдан білсін. Тәнірі қалап менің дегенімдей болды.

Жеті-сегіз күн Пәниппэтте болған едік, сол кезде азды-көп адамдарымыз олардың қосына барып, қалың тобына оқ жаудырып, басын кесіп алыш келді. Олар бізге қарсы ешқандай әрекет жасап, қозғала қоймайтын еді. Ақырында кейбір тілекtes үндістандық бектердің жөн көруімен іске кіріспіп, Мәди Қожа, Мұхаммед Сұлтан мырза, Әділ Сұлтан, Хұсрау, Шаһ Mір Үсейін, Сұлтан Жүнейд Барлас, Әбді-әзиз Мірқор, Мұхаммед Әлі Жәнг-Жәнг, Құтлық Қадам, Уәли Хазан, Мұхаммәд Әлі Халифа, Мұхаммед Бәхши, Жан бек, Қарақозы бастаған төрт-бес мың адамды тұнгі шабуылға жібердік. Кеш болып, бір-бірімен біріге алмай, ыдырап кетіп, еш нәрсе іс қыла алмады. Таң атып, жарық бола бастағанда жаудың қосының жақынында едік. Жаудың адамы дабыл қағып, пілдерімен сап түзеп, жорыққа шықты. Олар еш нәрсе істей алмады. Бірақ қалың адамдармен алышып, ешқандай зиянға ұшырамай аман-есен құтылып кетті. Мұхаммед Әлі Жәнг-Жәнгтің аяғына оқ тиді, онша қауіпті болмаса да, ол ұрыс күні іске жарамады.

Бұл хабарды естіп, Құмаюнды әскерімен екі-үш шақырым бұлардың әрісіне жіберіп, өзім де қалған әскерді сап түзетіп жорыққа шықтым. Тұнгі шабуылға барғандар [382] Құмаюнға қосылып келді. Өйткені жаудың әскерлері ілгерілеу келмеді, біз де шегініп, аялдадық.

Бұл тұн қоста түсініксіз у-шу шықты. Бір шаршы шақырым жерге жуық сүрен салды. Және айқай-шуға басты. Мұнданай айқай-шуды көрмеген елдің көңіліне аса күдік пен үрей тудырды. Біраз уақыттан соң айқай-шу басылды.

Жұма күні режеп айының сегізінде таң намаз кезінде қарауылдан хабар келді: «Жау жасақтанып келді» деп. Біз дағы сауыттанып, қаруланып аттаңдық. Оң қанатта Құмаюн, Қожа Кәлан, Сұлтан Мұхаммед Дұлдай, Үнді бек, Уәли Хазан, Пірқұлы Систани бар еді. Сол қанатта: Мұхаммед Сұлтан мырза, Мәди Қожа, Әділ Сұлтан, Шаһ Mір Сұлтан, Сұлтан Жүнейд Барлас, Құтлық Қадам, Жан бек, Мұхаммед Бәхши, Шаһ Үсейін Яреки мөгол ғаншы бар еді. Орта шептің оң қолында: Шын Темір Сұлтан, Сүлейман мырза, Мұхаммед Көкілтас, Шаһ Мансұр Барлас, Жұніс Әлі, Дәруіш Мұхаммед Сарбан, Әбдолла Кітаптар болған. Орта шептің сол қолында: Халифа, Қожа Mіr Миран, Аһмеди Пәруаншы, Тұрды бек, Қош бек, Мұхаммәд Әлі Халифа және Мырза бек Тархан бар еді. Ереуіл басында: Хұсрау Көкілтас, Мұхаммед Әлі Жәнг-Жәнг бар болған. Әбді-әзиз Мірақорды қосалқы жасаққа тағайын қылып едік.

Оң қанаттың басында: Уәли Қызыл, Мәлік Қасым, Баба Қышқаны мөғолдарымен айналып өтуге қарар бердік. Сол қанат басында: Қарақозы, Әбілмұхаммед наизашы, Шейх Әлі, Шейх Жамал Барын; Үнді және Тәніріқұлы пәшғы мөғолды айналып өтуге жасақтадық. Олар жау әскеріне жақындағанда екі бөлек жақтан айналып, оң қолдан және сол қолдан жаудың арқасынан оралып алатын болады.

Жаудың қарасы көрінгенде оң қол жаққа көбірек ауысты. Осы себептен Әбді-әзизді қосалқы жасаққа тағайындал, оны оң қанатқа көмекке жібердік. Сұлтан Ибраіымның [383] қарасы жырақтан көрінді, ешқандай тоқтаусыз келе жатты. Ілгерірек келгенде біздің қарамыз оларға көрінді. Біздің әскери тәртібімізді байқап қалды. Қоршауға түсken болып, тұра да алмай, келе де алмай абыржыған күйде дереу бір тоқтамға бара да алмады.

Оң қанат пен сол қанатқа жаудың сыртынан айналып келіңіз деген пәрмен берілгендей, олар жаудың арқасынан айналып соғысқа кірісті. Оң қол мен сол қол да алға жүріп жаумен айқасты. Ал сыртынан айналып келгендер де оқты жаудыра ұрысқа кірісті. Сол қол жақтан Меди Қожа бұрынырақ айқасты. Меди Қожаның атырабына бір топ бір пілмен бірге келіп қоршады. Бұлар да қалың оқ жаудырып ол топты кері шегіндірді. Сол қолға орта шептің көмек тобынан Аһмеди Пәруаншы, Тұрды бек, Қош бек, Мұхеб Әлі және Халифа жіберілді. Оң қолдың соғыс майданында тұрысы бекем болды. Мұхаммеди Көкілтас, Шаһ Мансұр Барлас, Жұніс Әлі, Абдоллаға орта шептің алдында қарсы жағынан алға жүріп, ұрысқа кіріссін деп бұйрық берілді. Ұста Әліқұлы да орта шептің алдында бірнеше рет зенбірек атты. Мұстапа Топшы да орта шептің сол қолынан арба үстіндегі топтан жақсы атқылады.

Оң қанат, сол қанат, орта шеп және айналма топ, жаудың тәнірегін қоршап, атқыштар қойып, бар ынтамен соғысқа кірісті. Бір-екі рет сол қол, оң қол мен орта шеп жауды ығыстырды. Жаудың оң қолы мен сол қолы бәрі бір жерге тығылып, тығырыққа тірелді, не алға жүре алмады, не қашуға жол таба алмады.

Күн бір найза бойында көтерілген еді, соғыс мейлінше жүріп жатты. Тұсke дейін кескілескен шайқас жүріп жатты. Тұс мезгілі бола, жаулар жеңіліп, қаһарға ұшырады, достар болса қуанышқа бөленіп, қуанып жатты. Тәнірі тағаланың қолдауымен мұндаі қыын істі бізге оңай қылды. Және мұндаі қалың әскерді, жарым күнде жермен-жексен қылдық. Бес-алты мың адам [384] Ибраіымның жақыны да, бір жерде қырылып қалды. Өзге жерлерде өлгендері мен бұл айқаста он бес-он алты мың шамасында екен деп болжалынады. Кейін Аgraға келгенде, Үндістан жұртының айтуынша, мәлім болғандай қырық-елу мың әлгі айқаста өлген екен.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Жауды таптап, аттан құлата-құлата алға жүрдік. Аттарынан түсірген әмірлер мен оғландарын ұстап алып әкеле бастады. Пілшілер табын-табын пілдерін әкеліп тарту етті.

Жаудың ізінен құып, Қысымта мырза, Баба Шеһра, Бұжке бастаған арнайы жасақ қашып шықты деген Ибраіымның ізінен құғыншы етіп тағайындастық. Оларға біз Аграға жеткенде, сұыт барып, Ибраіымды қолға түсіру керектігін бұйырдым.

Ибраіымның қонысының ішінен өтіп сарайлар мен үйлерін аралап барып, бір қарасу жағасына аялдадық. Намаздыгер уақыты еді, Халифаның балдызы Тайир Тәбәри Сұлтан Ибраіымның мәйітін қалың өліктердің арасынан тауып, басын кесіп алып келді.

Осы күні Құмаюн мырзаға, Қожа Кәлан, Мұхаммеди, Шаң Мансұр Барлас, Жұніс Әлі, Абдолла, Уәли Хазанға жылдам жолға шығып Аграны қолға алып, ондағы қазынаны қолға түсіру керек деген бұйрық бердім. Сондай-ақ Мәди Қожа, Мұхаммед Сұлтан мырза, Әділ Сұлтан, Сұлтан Жұнейд Барлас, Құтлық Қадамға қостан айырылып, Делни қорғанына кіріп, қазыналарын сақтасын деген тапсырма бердім.

Таңда бұл қоныстан көшіп екі шақырым жол жүріп, аттарды тынықтыру үшін Жұн өзені жағасына аялдадық.

Екі түнеп сейсенбі күні Шейх Низам әулиенің мазарына зиярат қылышп, Делни турасындағы Жұн жағасына тоқтап қос тіктік. Осы сәрсенбі кешкісі Делни [385] қорғанын аралап түнде сонда болып ертең таңертен сәрсенбі күні Қожа Құтбединнің мазарын зиярат қылышп, Сұлтан Фиаседдин Бұлбын, Сұлтан Әлаеддин Хәлжидің қабірі, ғимараттары, мұнарасы, шэмши бассейн, хас бассейн, Сұлтан Бәлүл, Сұлтан Ескендірдің қабірлері мен бақтарын қыдырып келіп, қосқа жете сала кемеге кіріп, арақ ішуге кірістік.

Делнидің салық жинаушысы етіп Уәли Қызылға ұсындым. Делни уәләятының басқармасын Досқа тапсырып, қазыналарын мөрлеп жауапты болуына тағайындағым.

Бейсенбі күні ол қоныстан көшіп, Тоғылқабад қарсысындағы Жұн жағалауына қос тіктік.

Жұма күні сол қоныста аялдадық. Маулана Маһмұт пен Шейх Зин тағы кейбір адамдармен барып Делниде жұма намаз оқып, менің атыма құтпа оқылды. Пақыр бұқараға біршама ақша ұластырып, қосқа қайтып оралдық.

Сенбі күні ол қоныстан көшіп, көштен көшке алға жылжып Аграға бет алдық. Мен барып Тоғылқабадты аралап, қосқа келдім.

Жұма күні режеп айының екісінде Аграның ауданында Сүлейман Фәрмұлиннің үйінде аялдадық. Бұл қоныс қорғаннан өте жырақта

болғандықтан, ертесі таңында көшіп Жалал хан Жәкәттің ғимаратына қос тіктік.

Құмаюн бізден ілгерілеу келіп еді, қорғандағылар сылтауратып айла жасап тұрған. Бұлар да жүрттың бейбастақ екендігін байқап қалып, қазынаға қол сұқпасын деп біз келгенше шығу жолдарын қүзетіп, сақтық жасап тұрыпты.

Бекрмажит үнді Куаляр ражасы еді, жұз жылдан аса Куаляр уәлаятында әкелері салтанат құрған еken. Ескендір Куалярды алу үшін неше жыл Аграда отырған еken. Кейін Ибраіым заманында Ағзам Құмаюн Сәрвани неше [386] рет барынша айқасқан. Соңында бейбіт жолмен алынды. Ол Шәмсададты оған беріп, Сұлтан Ибраіым қүйрекен соң Бекрмажит тозаққа кетті. Оның ұлдары мен отбасы мүшелері Аграда еді. Құмаюн Аграфа келгенде Бекрмажиттің отбасы мүшелері қашуды ойлаған еken. Құмаюнның қүзетке қойған адамдары олардың қашпау жайын қадағалап жүрсе де, Құмаюн оларды талан-таражға түсіруді ойламаған еді. Соған орай оларда өз қалауларымен көптеп гауһар тастарды Құмаюнға тарту етті. Оның қатарында бір әйгілі алмас бар еді. Оны Сұлтан Әлаеддиен алып келген еді. Оның құны жайын: бүкіл әлемнің екі жарым күндік шығынын қарсы алатынын болжаган. Алмастың салмағы сегіз мысқал еken. Мен сонда барғанымда Құмаюн маған сыйға тартты. Мен оны Құмаюнның өзіне бағыштадым.

Қорғанның ішіндегі әскерлерден белгілі адамдары: Мәлікдад кәрани, Милли Сұрдық, Фируз хан Мивани бар еді. Бірталай айла жасаған олардың көбісі жазалануға ілінді. Мәлікдад Кәраниға кезек келгенде, кейбіреулер оның кешірімін сұрады. Осы орайда оған шешім шығару үшін төрт-бес күн уақыт сарп болды. Олардың сұраулары бойынша Мәлікдадқа мейіршапағат жасалып, барлық жағынан жазадан ақталды.

Ибраіымның анасына жеті жұз мың салық төленетін қонысына жер берілді. Оның бектерінің әр қайсысына салық төленетін жер болініп берілді. Ибраіымның анасын қызметшілерімен шығарып Аградан екі шақырым өзеннен төменірек жерде қоныс берілді.

Бейсенбі күні режеп айының жиырма сегізінде намаздыгер уақытында Аграфа кіріп, Сұлтан Ибраіымның үйіне аялдадық.

Тоғыз жұз онда Кабул уәлаяты жауалап алынды. Сол тарихтан бүгінге дейін Үндістанды жауалап алу ұдайы көнілде болған. Кейде бектер әлсіздік [387] танытты, кейде аға-інінің келіспеушіліктері себептен Үндістан жорығы мүмкін болмай, мемлекеттері жауланбай қалды. Ең соңында әлгіндей бөгет қалмады. Содан кішігірім бес-бектер ешқандай мақсатымызға қарсы сөз айта алмады.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Тоғыз жұз жиырма бесіндегі тарихта жорыққа шығып, Бәһурды екі-үш рет шабуылдан, күштеп тартып алып, елін қыргынға ұшыратып, Бәнираға келдік. Бәнира елін талан-таражға салмай, аман-есен қалдырып, ақша мен тауар түрінен төрт жұз мың шаһрұқияға тен салығын алып әскерлерге тиісті нөкерлеріне ұласып, Кабулға қайта оралдық. Осы тарихтан тоғыз жұз отыз екіге шейін үндістанға бар ынтамен жорық жасап, жеті-сегіз жылда бес рет шабуылдадық. Бесінші ретте тәнірі тағала жар болып, Сұлтан Ибраіымдай жауды жеңіліске ұшыратып, күйретіп Үндістандай кең байтақ жері бар мемлекет біздің жаулап алуымызға мүмкін болып, жауланды.

Пайғамбар заманынан қазіргі уақытқа дейін жүзденген патшалардан үш патша Үндістан уәлаятына билік құра білді. Олар: Сұлтан Маһмұт ғазы және оның ұлдары Үндістан мемлекетінде ұзақ уақытқа салтанат құрып, таққа отырды. Екінші – Сұлтан Шаһабеддин Ғури мен оның құлдары және жактаушылары көп жылдар бойы бұл мемлекеттерде патшалық құрыпты. Үшінші – Менмін. Бірақ менің ісім ол патшалардың ісіне ұқсамайды. Сұлтан Маһмұт Үндістанды жаулап алды, Хорасанның да билік тізгінін қолына алған және Харезм әрі оның аймағындағы Сұлтандары оған бағынатын еді. Самарқанд патшалығы да оның қол астында еді. Әскерінің саны екі жұз мың болмаса да, жұз мың екенін анық айтуға болады. Тағы оның жаулары ражалар еді. Ол кезде Үндістан тұастай бір патшаның билігінде болмаған. Әрбір ража бір уәлаятта өз басына патшалық еткен еді. [388]

Ендігісі – Сұлтан Шаһабеддин Ғури, ол Хорасанға иелік еткен емес, оның ағасы Сұлтан Ғияседдин Ғури Хорасанды билеген еді. «Табақат Насыри» кітабында: «Бір рет жұз жиырма мың сауыт киген жауынгермен Үндістанға жорық жасаған. Оның да жаулары рай мен ражалар болған. Үндістан тұастай бір адамның қолында емес еді» деп мәлімет берген.

Біз бірінші рет Бәнираға келдік, мың бес жұз әрі кетсе, екі мың адам болған едік. Бесінші рет келіп Сұлтан Ибраіымды қүйретіп, Үндістан мемлекеттерін жаулап алдым. Ешқашан Үндістан жорығына мұнша әскермен келмеген екен. Біздің нөкер, қызметші, әскерлермен бар-жоғы он екі мың адам болған еді.

Маған қарасты уәлаяттар Бадахшан, Құндызы, Кабул және Қандаһар еді. Бірақ бұл уәлаяттардан маған пайда жоқ еді. Керісінше кейбір уәлаятарда бүлікшілерге жақын маңында орналасқаны үшін бізден бірталай көмектесуге тұра келетін еді. Сондай-ақ Мауароннәһр уәлаяттары түгелдей өзбек хандары мен Сұлтандарының билігінде еді. Олардың жұз мыңға жуық әскері бар еді, біздің ежелгі жауымыз еді. Әрі Үндістан мемлекеті Бәнирадан Баһарға дейінгі жерде ауған қолында болған еді.

Оның патшасы Сұлтан Ибраіым еді. Уәлаят есебі бойынша бес жұз мың әскері болуы керек еді. Ол кезде жорыққа шығуға әмірлері қарсы болған. Сол үшін сондағы әскер саны жұз мың шығар еді. Өзінің және әмірлерінің мың шақты пілі бартұғын.

Бұндай жағдай және мұнша қуатқа тәуекел етіп, өзбектей жұз мың жаудың кәрі жауды арқаға қойып, Сұлтан Ибраіымдай қалың әскері, кең байтақ жері бар патшалықпен бетпе-бет келдік. Тәуекелімізге жар болып, тәңірі тағала онша тауқымет пен машиқат шеккізбей, зиянға ұшыратпай мұнданай айбынды жауды женіп, Үндістандай кең мемлекетті жаулатты. Бұл дәүлетті өзіміздің күш-куатымыздан көрмей, бәлкім тәңірінің [389] нағызы сый-шапағаты еді және бұл бақытты өзіміздің ынта-жігерімізден деп білмей, бәлкім тәңірінің бағыш пен ілтипатынан болған деп білген жөн.

Үндістан мемлекеттері кең, халқы мол, өнімі көп уәлаят болып орныққан. Шығыс пен оңтүстігі, бәлки, батысы да мұхитпен шектеседі. Солтүстігінде бір тау бар. Ол Үндікеш, Кәпірстан және Кешмир тауларамен жалғасып тұр. Солтүстік-батысында Кабул, Ғазна және Қандаһар бар.

Үндістанның барлық уәлаяттарының астанасы Делни екен. Сұлтан Шаһабеддин Ғуриден соң Сұлтан Фируза шаһтың ақырғы билік құрған кезге дейін Үндістанды көбіне Делни Сұлтандарының билігінде болған.

Бұл тарихта мен Үндістанды жаулап алғам. Ол кезде Үндістанда бес мұсылман патша және екі кәпір билік тізгінің ұстап отырған еді. Алайда кіші-керім рай мен ража тау мен ормандар көптеп бар болған. Олардың беделді де тәуелсіз болғандары мыналар: Бірі – аугандар еді. Делни астанасы олардың қолында еді, Бәһирадан Баһарға дейін олардың қолында болған. Жұнпур аугандардан бұрын Сұлтан Үсейін Шәрғидің усында болған еді. Бұл жамағатты «спурби» дейтүғын. Бұлардың әкелері Сұлтан Фируз шаһ және ол Сұлтандарының алдында су тасушы болған екен. Фируз шаһтан соң Жұнпур мемлекетін билеген.

Делни Сұлтан Әлаеддиннің қолында болған. Бұл жамағат «сейіт» екен, Темір бек Делниды жаулап алғанда Делни үкіметінің тізгінің бұлардың әкесіне берген екен. Сұлтан Бәhlул Луди ауган және оның ұлы Сұлтан Ескендір Делни астанасы мен Жұнпур астанасын қолында ұстаған. Екі астанада бір патшалық болған еді. [390]

Екіншісі – Гежратта Сұлтан Мұзаффар еді. Сұлтан Ибраіым жеңісінен бірнеше күн бұрынырақ дүниеден өтті. Ол өте шаригатшыл патша болған. Ғылымға құштар еді. Хадис оқитын. Ұдайы кітаптарды беттеп жүретін. Бұл буынды «танг» дейтін еді. Бұлардың да әкелері Сұлтан Фируз шаһ.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Ол Сұлтандарға шарап ұстаушы дейді екен. Фируз шаһтан соң Гежрат уәлаятын қолға алыпты.

Ушіншісі – Декәнда билік құрған Бәһмәндер. Бірақ қазіргі кезде Декән Сұлтандарында билігі қалмаған. Барлық уәлаяттарды ұлық бектер қолдарына алған еді. Бір нәрсе қажет болса, бектерден сұрайтын болған.

Төртіншісі – Малва уәлаятында Мендеу деп аталған Сұлтан Маһмұт еді. Бұл әулетті «хәләжи» деп атаған. Мұны Ранасенга кәпір жаулап көптеген уәлаятын тізгіндеген. Ол да әлсіреген еді. Бұлардың да әкелері Фируз шаһтың тәрбиелеген адамдарынан болған. Одан кейін Малва уәлаятын қолға алған еді.

Бесіншісі – Бәнгала уәлаятында Нұсрәт шаһ билік еткен. Әкесі Бәнгалада патша болған «Сейіт» еді. Сұлтан Әлаеддин лақап есімі болатын. Оған патшалық мұра болып тиген. Бәнгалада бір ғажап салт бар. Ол патшалықтың мұрагерлік дәстүрі сирек болатыны еді.

Патшага белгіленген бір тақ бар. Әмірлер, уәзірлер, шен иелерінің әрқайсысына бекітілген бір жері бар. Бәнгала жұрты үшін әлгі тақ пен орындар беделге ие. Әр орынға патшага қарасты адамдар, бағынған нәкер мен қызметшілер және белгіленген топтың бекітілген жері бар. Патшаның қалауымен тағайындалған не алып тасталынған кімде-кімнің орнына басқа біреу отырғызылады. Ол орында отырғанда оған бұрынғы қарасты және бағынған нәкерлер мен қызметкерлер әрі қарай өз міндетін жалғастыра береді. Бұл тәртіп патша тағына да тиісті. Бірде біреу патшаны өлтіріп таққа отырса немесе ретін тауып патшаның тағына ие болса, әмірлер, уәзірлер, әскерлер, жаппай халық [391] барлығы оған бағынып, әмірін орындауга тиіс. Жаңа патшаны бұрынғы патшадай көріп, пәрменін орындауға міндетті болады.

Бәнгала елінің сөзі былай болған: «Біз таққа адал қаламыз. Кімде-кім таққа отырса, біз оған бағынып, бас иеміз», – деді. Мәселен: Нұсрет шаһтың әкесі Сұлтан Әлаеддиннен бұрын бір эфиопиялық патшаны өлтіріп, таққа отырып, біраз уақытқа салтанат құрды. Сұлтан Әлаеддиннен соң билік мұрагерлік жолмен жалғасты. Қазір оның ұлы патша болыпты.

Тағы Бәнгалада бір салт бар. Кімде-кім патша болғанда, бұрынғы патшалардың қазыналарын жұмсауы айып және ұят болып есептеледі. Соңдықтан жаңа патша болған жаңа қазына жинақтау керек. Оның қазына жинауы оның жұрт алдындағы мақтанышы мен абыройы болмақ.

Тағы бір салт бар. Сұлтандарының қазына, мәртебесі мен олардың отбасылары ежелден қалыпты түрде иеленіп келе жатқан орындары бар. Сонымен бірге өздерінде салық төлемі бар қожалық жерлері бар. Ондай қожалықтардан түскен пайда өзге жерге мүлдем жұмсалмайды.

Ұлық, беделді, мұсылман және қалың әскері мен көптеген уәлаяты бар бұл бес патша есімін айтып өттік.

Кәпір патшалар арасынан уәлаят пен әскері бар ұлықтауы Бижангер ражасын айта аламыз. Тағы бірі – Ранасенга. Ол жақында өзінің батыл екендігін семсер сермеуімен көрсеткен еді. Оның негізгі уәлаяты Читур еді. Ол Мендеу Сұлтандарының билігі әлсіреген кезде Мендеуге тиісті ауқымды уәлаятқа қол жеткізді. Мәселен: Рентнұр, Сарекпур, Белсан, Шендері. Тоғыз жүз отыз төрттің тарихында тәнірінің ілтиппатымен Шендері неше жыл бойы «шайқас мекені» болып, Миднирав атты Ранасенганың ұлық, беделді [392] кісінің төрт-бес мың кәпірлерімен сонда билікте болған еді. Мен бір-екі жорықпен ол жерді күштеп, кәпірлерді қырып тартып алып «ислам мекені» қылдым. Бұл жайында егжей-тегжейлі айтылады.

Тағы Үндістанның маңайы рай мен ража билігінде болған. Кейбірі исламды мойындаған, кейбірі жырақтау болғаны үшін немесе жерінің қорғаны бекем болғандықтан мұсылман патшаларға бағынбаған.

Үндістан бірінші, екінші және үшінші ықылым қатарына жатады. Төртінші ықылымда Үндістан жоқ. Бір ғажайып мемлекет. Біздің уәлаяттарға қарағанда өзге әлемге ұқсайды. Тау, өзен, орман, жазық дала жер-мекендері, уәлаяттары, хайуанаттары, шөп-өсімдіктері, елі, тілі, жаңбыры, желі, тіпті барлығы өзгеше болып тұр. Кабул аймақтары ыстық, Үндістанның кейбір аймақтары оған ұқсас болса да, кейбір жерлері оған ұқсамайды. Синд өзенінен өткенде жері, суы, ағашы, тасы, ұлт-ұлысы және әдет-ғұрпы – бәрі Үндістанға тән болып келеді.

Солтүстіктері тау айтылды. Үнді өзенінен (Синд) өткесін бұл тау да Кешмирға қарасты уәлаяттарға кірді. Бұл таудағы Пекли, Шәһменектің басым бөлігі сынды уәлаяттар Кешмирге бағынбаса да, бұдан бұрын Кешмир құрамында болған. Кешмирден өткенде бұл тауда шексіз ел-ұлыс, меншік жерлер мен уәлаяттар бар. Бәнгала және бәлкім мұхит жағасына дейін бұл тауда жалғасып халықтар мекен ететін шығар. Үндістан елінен мұнша зерттеліп, зерделеп сұрасақ та, бұл тайпалардан ешкім нақты хабар айта алмады. Бар айтқандары: Бұл тау елін «Кес» деп атайды екен. Есіме тұсті, үндістандықтар «шин» дыбысын «син» деп атады. Осы таудың ең беделді қаласы Кешмир. Бәлкім, Кешмирден өзге бұл тауда қала бар екені естілмеді. Осы себепке бола олар Кешмир деген болар. Бұл тау елін хош иісті тауар, теңіз қодасы, шафран, қорғасын [393] мыс табылады. Бұл тауды үнді елі Суалек Пербет дейді. Үнді тілінде Суа – жиырма бес мың, пербет – жүз мың. Демек, бұл тау – жүз жиырма бес таудан тұрады.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Бұл таулардан қар кетпейді. Үндістанның кейбір уәлаятынан, мәселен: Лахур, Сәрнәд, Сұнбілден бұл тауда қар ағарып көрініп тұрады. Осы тау Кабулда Үндікеш делінеді. Кабулдан бұл тау шығысқа қараң түр. Біршама оңтүстікке қараған жағы оңтүстігі түгелдей Үндістан таулары аталады. Бұл таудың беймәлім ұлыстары Кәс делінеді. Солтүстігінде Тибет уәлаяттары бар.

Бұл таудан көптеген өзен бастау алып, Үндістанның ішінен ағып жатады. Сәрәндтен солтүстік жағына қарай алты өзен бар. Олар: Синд, Беңт, Жанат, Рави, Бия, Сұтлуж. Олар осы таудан бастау алып Мұлтан маңында баршасы бір жерде қосылады. Бәрі бір жерде тоғысқан соң Синд аталады. Батыс жағында ағып Тәтте уәлаятының ішінен өтіп, Ұмманға қосылады. Бұл алты өзеннен өзге өзендер мәселен: Гәнг, Рәбет, Күмти, Кәкер, Сәрв, Кәндек және тағы көптеген өзендер бар. Бәрі Гәнг өзеніне қосылып Гәнг аталады. Шығыс жағына ағып Бәнгала уәлаятының арасынан өтіп, мұхитқа құйылады. Бәрінің бастауы осы Суалек Пербет тауы.

Үндістан тауларынан бастау алатын кейбір өзендер бар. Мәселен: Жәнбел, Бәнас, Битви, Сун тауларында мұлдем қар болмайды. Олар да Гәнг өзеніне қосылады.

Үндістанда да таулар бар. Оның ішінде бір тауы солтүстіктен оңтүстікке қарай жалғасып жатыр. Бұл таудың басы Делни уәлаятында Фируз шаһтың Жаһаннама атты ғимаратынан басталады. Бәрі таудың жартасының ұстінде орналасқан. Мұнан өткесін Делни төңірегінде жартастар кішірейіп тастан тақ пайда болады. Миват уәлаятына жеткенде бұл таулар үлкейе бастайды. Миваттан өтіп, Бияна уәлаятына ұласады. Сикри, Бари, Әұлпурдің [394] таулары да осы таудың жалғасы. Әлгі таулар бір-бірімен жалғасып жатпаса да, Гуалиярдың Галивер атаптасын таулары осы таудың бөлшектері іспеттес. Рентәнбур, Читур, Мендау, Чиндери таулары да осы таудың сілемдері. Ол таулардың аралары кейбір жерлерде он төрт-он алты шақырымдай үзіліп тұрады. Бұл таулар тым аласа, кедір-бұйыр, тастық, ормандық таулар. Бұл тауларда қар мұлдем жаумайды. Үндістанның кейбір өзендерінің бастауы осы таулардан басталады.

Үндістанның уәлаяттарының басым бөлігі тұз жерлерде орналасқан. Мұнша қала, уәлаяттар бар болса да, еш жерде су арнасы жоқ. Өйткені су арнасы өзендер. Кейбір жерлерде су арнасы бар. Ал кейбір қалаларда құдық қазып, су шығару мүмкіндігіне ие болса да, су шығармайды. Оның бірнеше себебі бар. Бірінші – Үндістанның кейбір аймақтарында егістік пен бақтар мұлдем суды қажет етпейді. Күздік егістігі өтпелі жаңбырмен де өнім бере береді. Бір ғажабы көктем егісі жаңбыр болмаса да өнім бере

береді. Ағаш талдарына бір-екі жыл шығыр немесе шелекпен су тасып суарылса, одан кейін суды мұлдем қажетсінбей өнім бере береді. Енді кейбір көкөністерге су беріп тұруға тұра келеді.

Лаһур, Дибалпур, Сәрәнд және сол аймақтарды шығыр арқылы суарып жатады. Бұл тәсілде екі ұзын арқанды құдықтың бойына тең қылып өреді. Екі арқанның арасына ағаштар байлап көзелерді ағаштарға бекітіп қояды. Бұл көзелерді біріктірген арқанды құдық үстіндегі шығырға байлап қояды. Бұл шығырдың тірегінің тағы бір басына тағы бір шығыр қояды. Бұл шығырдың қасында тағы бір шығыр оқталып тұрады. Өгіз бұл шығырды тартады. Оның жүрісімен шығыр бірінші донғалақтан кейін екінші донғалаққа кіреді. Осылай көзелер шығырмен айналып тұрып, судан толып кезегімен жоғары көтеріліп тұрады. Жоғарыға көтерілген соң бір жерде су науға құйылып тұрады да наудан қай жаққа керек болса суды айдан тұрады. [395]

Тағы Аgra, Жендауар, Биана және аймақтарында құдықтан шелекпен су алып суарады. Бұл істің машақаты мол және уақыттың жоғалуы бар. Құдық үстінде ірі аша ағаштар бекітіп, оның арасынан шығырдың донғалақтарын байлап қояды. Ұзын шығыр донғалақтың бір ұшын өгізге байлайды. Бір кісі өгізді айдан отыру керек. Бір кісі де шелектің сүйн төгіп тұру керек. Әр ретте өгіз тартып, шелекті құдықтан шығарып, қайтап тұрғанда шығыр арқаны өгіздің сідігі мен тезегіне (жапа) былғанып, құдыққа түсіп тұрады. Сондықтан кейде егістіктерге су қажет болса, көземен ер мен әйел су тасып суарып тұрады.

Үндістанның қалалары мен үәлаяттары аса көрікті емес. Барлық қалалар мен барлық жерлері біркелкі бақтарға ие емес. Көптеген жерлері түп-түзу. Кейбір өзендерінің жағалауы маусымдық жауындары себепті су тоғандарға айналған. Сол үшін кез келген жерден өту мүмкін емес. Тұздердегі кейбір жерлерде тікенік ағаш орманы бар. Жер иелері бұл орманда тығылып, салық төлеуден бас тартып жүреді.

Үндістанда өзендерден өзге ағынды су жоқ. Бірақ кейбір жерде ағынды сулар бар. Осыншама қала мен үәлаяттың құдық сүйнешесе тоспа сүйн тілті маусымдық жаңбырдан жиналған сүйнан тіршілік етеді.

Үндістанда елді мекен, қыстақтарының, бәлкім қалалардың бұзылып, гүлденіп кетуі бір сәтте болады. Ел бір жерде отырса үлкен қалалар пайда болады. Егер де қашатын болса, бір күн не бір жарым күнде отырған жерінен үдерे көше бастайды. Сол кезде ол қалада тіршілік белгісі мұлдем қалмайды. Ал бір жерде отырып түзетуге ден қойса, арық қазуға, тоспа жасау қажет емес. Егіндері бәрі суаруды қажет етпейді. Елдің санында шек жоқ. Бір топ жинала салып, тоспа жасайды немесе құдық қазады. Үй тұрғызу және там салу [396] деген жоқ. Өйткені жапырақ көп,

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

ағаш сансыз табылады. Күркө тұрғызып кенет қыстақ не қала пайда бола салады.

Үндістанның ерекше жануарларының бірі – піл. Оны Үндістанда «Һати» дейді. Пілдер Калпы уәләятының шекарасында болады. Одан жоғары шығыс жаққа барған сайын далалық піл көбірек көзге ілігеді. Сол жерден піл аулап келеді. Кәра мен Манекпурдың отыз-қырық жерінің ісі – піл аулау. Ол аймақтың тұрғындары билікке әр піл үшін жауап береді.

Піл ірі денелі және зерек жануар, не десен де ұғады және бұйрықты орындауды. Оның бағасы ірі болуына байланысты. Оның тұрқына қарап сатылады. Қанша ірілеу болса, бағасы көбірек қымбат болады. Жұрттың айтуына қарағанда: кейбір аралдарда пілдің бойының биіктігі он қары болады, бұл аумақта төрт-бес қарыдан биік піл ұшыраспайды.

Пілдің тамақтануы мен ішуі бәрі тұмсығымен істеледі. Тұмсығы болмаса тіршілік ете алмайды. Тұмсығының екі жағында жоғарғы иегінде екі үлкен тісі бар. Осы екі тісін тамға, ағашқа тіреп, күшпен оларды құлатады. Шайқасу мен зор істерге осы тістерін пайланады. Бұл тістерді «аж» деп атайды. Бұл тістері үнді жұрты үшін өте бағалы нәрсе. Пілдің түгі жоқ.

Үндістан елінің қасында піл өте беделге ие жануар. Әскерлердің әр тобында бірнеше піл болу дәстүрі бар. Пілдің тамаша бір ерекшелігі бар. Олар үлкен, қарқынды, ағысы тез өзендерден ауыр жүкті көтеріп оңай өтеді. Тағы төрт-бес жұз кісі тартып жүретін қазан (зенбірек) арбаны үштөрт піл оңайлықпен тартып кетеді. Бірақ бұғазы өте кен, бірнеше түйенің тамағын бір піл жейді. [397]

Ендігісі – мүйізтұмсық. Бұл да үлкен жануар. Ірілігі үш енеке болады. «мүйізтұмсық пілді мүйізімен көтере алады» деген сөз әлгі уәләяйтта ел аузында жүр. Жалпы қате болар, мұрнының үстінде бір мүйізі бар, ұзындығы бір қарыстан көбірек, екі қарыс алдын көре алмайды. Оның бір үлкен мүйізінен бір су ішетін тостаған және бір нарды ойын тасы жасалғанда үш-төрт елі де бәлкім артық қалады.

Терісі өте қалың. Мықты садақпен қарыны тартып, жақсы созып оқтап ұрса, оның оғы жақсы кірер болса, төрт елідей кіре алады еken терісіне деп айтылады. Бірақ мүйізтұмсықтың терісінің кейбір жерлері оқ өтетіндей жұқа болады. Екі қолының және екі пұтының тұсы бос болады. Алыста жабу жапқандай көрінеді.

Өзге жануарларға қарағанда атқа ұқсастығы көбірек. Өйткені аттың үлкен қарны жоқ, мұның да қарны үлкен емес. Сондай-ақ аттың бақайының орнына бір парша сүйегі бар, мұның да бақай орнына бір парша сүйегі бар. Жылқының алдыңғы аяғының жілігінің майы бар. Мүйізтұмсықтың алдыңғы аяғының жілігінде майы бар. Мүйізтұмсық

пілден асауырақ. Бірақ көнбіс те емес. Пәршавәр мен Һәшенғәрдің ормандарында қалың саны бар. Тағы Синд өзені мен Бәнира уәләятының арасындағы ормандарда көптеп табылады. Тағы Үндістанның Сәрв өзенінің жағасында да молынан кездеседі. Үндістан жорықтарында Пәршавәр мен Һәшенғәр ормандарында мүйізтұмық өлтіретін едік. Олар мүйізбен соққы беретін еді. Ол жануарлар өздерін аулаушының өзін де, атын да мүйіздейтін еді. Бірде Мақсұт атты қызметшінің атын мүйізімен бір найза бойында жерден көтеріп жерге құлатқан еді. Сол себептен оны «мүйізтұмықты Мақсұт» деп атап кетті. [398]

Енді бірі – далалық (жабайы) енеке болған. Бұл біздің енекеден өте үлкендеу. Бұл енекенің мүйізі біздің енекедей артқа қарай жатқан емес. Бұл жануар өте зиянды және жауыз жануар.

Тағы бірі – Нилгав (көк сиыр). Оның түркы аттай, аттан біраз жіңішкілеу. Еркегі көк түсті. Осы себептен нилгав (көк сиыр) аталады. Екі кішілеу мүйізі бар. Оның бұғазында бір қарыстан ұзындау түгі бар. Теңіз қодасқа ұқсастығы бар. Оның тұяғы өгіздің тұяғындаі ашалы. Ұрғашысының түсі бұғы-маралдың түсіндей, мүйізі де жоқ. Бұғызындағы түгі де жоқ. Еркегіне қарағанда ұрғашысы қыпшақ атындаі көрінеді.

Тағы бірі – Тобанаяқ. Үлкендігі ақ киік сияқты. Мұның екі қолы, екі бұты қысқалау. Осы себептен «қысқа аяқ» деп аталады. Мүйізі – бұғы мүйізіндей, бірақ кішірек. Бұғы сияқты жыл сайын мүйіз салады. Тобанаяқ жүргіруде әлсіздеу, осы себептен орманнан шықпайды.

Тағы бір жануар – Жейран (киік). Қарақүйрықтың текесіне ұқсайтын киіктің бір түрі. Арқасы қара, бауыры ақ. Қарақүйрықпен салыстырғанда оның мүйізі ұзындау және қигаштау келеді. Оны Үндістанда «Кәліәра» деп атайды. Негізінде кала+һәр, яғни қара киік атауының қысқартылған түрі. Оның ұрғашысы ақ түсті. Осы кәліәрамен киік ұстайды. Бұл кәліәраның мүйізіне аң алқасын байлайды. Аяғына тобықтан жоғарылау тас байланап іледі. Оны осылай байлаған соң ол алысқа кете алмайды. Киік оны көріп, қарсы шығып мүйіздеседі. Бұл киік те ұрысқа өте құмар болғандықтан мүйіздесіп шайқаса бастайды. Екеудің мүйіздесіп жатқанда әлгі шабуылға шықкан киіктің мүйіздесуі кезінде алға-артқа барып-келіп жүргенде оның мүйізі қарсы жануардың мүйізіндегі тұзак алқасына ілініп қалады. Сол кезде қашқысы келсе де [399] қаша алмайды. Көбінесе аяғына байланған тас оның сүйт қимылына кедергі болады. Бұл тәсіл киік аулауда молынан пайдаланылады. Киікті ұстаган соң оны қолға алып үрретеді. Қолда үйренген бұл киіктерді бір-бірін ұрыстырып, жақсы мүйіздесуін қызықтап тамашалайды.

Тағы да Үндістан тауының етегінде киіктің түрі бар. Арқардың бір жылдық тоқтысынан үлкендеу болады.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Тағы бірі – Кени атты өгіз. Біздің кіші өгіздей. Жеріміздің ұлкен кошқар сияқты бұл өгіз. Ол өте етті, еті жұмсақ һәм дәмді.

Тағы бірі – маймыл. Үндістанда «Бандыр» деп атайды. Мұның да түрі көп.

Оның бір түрі сол уәлаяттардан біздің жерге алып келіп, сыйандар оларды ойынға үйрететін еді. Таулардың Нұр шатқалында, Хейбәр маңындағы Ақ таудың етегінде және төмендеу жақтарында Үндістанның барлық жерінде бар. Бұл маңнан жоғары жақта болмайды. Бұл маймылдың түгі сары, жұзі ақ, құйрығы өте ұзын емес.

Тағы бірі – маймылдың бір түрі. Бұл түрі Бәхур, Саят және сол үңгірлерде көріне қоймайды. Бұл маймыл бізге алып келген маймылдардан әлдеқайда ұлкендеу болады. Құйрығы да өте ұзын. Түгі ақтау, жұзі қапқара түсті. Маймылдың бұл түрі Үндістанның таулары мен ормандарында болады. Бірақ біздің уәлаяттарда жок.

Маймылдардың тағы бір түрі бар. Олардың жұзі, түгі, барлық мүшелерінің түсі қап-қара.

Тағы бір жануары – Нол. Бұлғыннан кішілеу. Ағашқа шығып, тамақтанады. Кейбір түрі «Құрма тышқаны» деп аталады. Бұл жануарды құт тұтады.

Тағы бір тышқаны бар. Оны «Кәлаһери» деп атайды. Ол ұдайы ағаштарда ойнайды. Ағаштардың үстінде жоғары-төмен таңғаларлық жылдамдықпен жүгіріп жүреді.

Құстардан бір түрі Тауыс бар. Алуан реңі мен әсем қанаты бар жануар. Денесі реңі мен сәніндей емес. Дене бітімі түрне сияқты болған, бірақ түрне сияқты бойлы емес. Еркегі және [400] ұрғашысының басында жиырма-отыз қауырсыны бар. Тауыстың еркегінің бойы ұрғашыдан екі-үш елі биіктеу. Ұрғашысының сәні де, реңі де жоқ. Еркегінің басында көгілдір алқасы бар. Мойның көрікті көк түсті. Мойнынан төмен жағындағы арқасы сары, жасыл, көгілдір, күлтін түстермен нақышталған. Арқасындағы гүлдері кішірек гүлдермен құбылып тұр. Арқасынан төменірек аталған түстердің гүл нақыштары ірілеу болып құйрығының ұшына дейін жалғасады. Кейбір тауыстардың құйрығы бір құлаш болады. Бұл гүл түсті қауырсындарының астында қысқалау өзге құстардың құйрығындей, құйрығы да бар. Тауыстың табиги құйрығы мен қанаты қызыл түсті. Бұл құс Бәхур мен Саятта және одан төмен аймақтарында болады. Одан жоғары өңірде Көнер мен Ләмәғанат тағы басқа ешбір жерде табылмайды. Тауыстың ұшуы да Қыргауылдан сылбырлау. Тауыс бір-екі реттен артық орнынан көтеріліп ұша алады. Ұшуда әлсіз болуы себепті Тауыс тау не орманда тұрады, бұл жерде бір ғажап жайт бар. Ол Тауыс тұратын ормандарда Корғау көптеп кездеседі. Соған қарамастан

Тауыс бір құлаш құйрығымен орманнан орманға жүріп-тұрады. Сол жайтта Қорғаудан еш зиян болмайтын еді.

Үндістан елі тауысты мор деп атайды. Имам Әбу-қанапия мәзһабында еті адал делінеді. Етінің дәмі тәуір деуге болардай дәмді, қырғауылдың етіне ұқсайды. Бірақ түйе етіндей ұнамсыз емес.

Тағы бірі – тоты. Бұл да Бәжур және одан төмендеу уәлаяттарда болады. Жаз (көктем) айларында тұт ағашы бүршік атқанда Нингнашар мен Лемәғанат жаққа келеді. Өзге уақытта келе қоймайды. Тотының тұртүрі бар.

Біздің жақта сол уәлаяттардан әкелген сөйлейтін бір түрі бар.

Тағы бір түрі бұл тотыдан кішілеу. Мұны да сөйлейтіндей тәрбиелеген. Бұл түрін «ормандық» деп атайды. Бұл түрі Бәжур мен Сауат және сол өнірлерде көптеп табылады. Олар бір сәтте бес мың-алты мыңы бір топ болып ұшады. Бұл тоты мен ана тоты арасында дене-бітімі жағынан айырма бар. Түстерінің өздері бірдей. [401]

Тағы тотының бір түрі бар. Бұл түрі орман тотысынан біраз кішілеу. Басы қып-қызыл, қанаттарының ұсті де қызыл түсті. Құйрығының ұшының екі елі жері ақ түсті. Тотының осы түрінің кейбірінің басы көгілдір түсті. Бұл түрі сөйлемейтін тотылар қатарында. Мұны кешмир тоты деп атайды.

Тағы бір тотының түрі бар. Бұл түрі орман тотысынан кішілеу. Тұмсығы қара, мойнында қара алқасы бар. Қанаттарының ұсті қызыл, сөйлеуді тез үйрене алады. Тоты мен қараторғай тек үйреткен сөзді айта алады. Бірақ өз басы қиялдан жаңа бір ұғым шығара алмайды деп ойлайтын едік. Осы орайда менің бір жақын қызметкерім Әбілқасым Жалайыр маған бір ғажайып әңгіме айтып берді. Осы тотының бір түні қапасы жабылып қалған еken. Сонда тоты: «Мениң бетімді ашып қой, дем ала алмай қалдым», – депті. Тағы бірде кереует көтеріп бара жатқан тасушы дем алуға отырған еken. Сол кезде оның жанынан өтіп бара жатқан жолаушыларды көрген тоты оған: «Адамдар бара жатыр, сіз неге жүрмейсіз», – депті. Бұл әңгіменің рас не өтірік екендігі айтушының мойнында. Дегенмен адам оны өз құлағымен естімейінше оған сенуге болmas.

Тағы тотының бір түрі бар. Әсем түсті, қып-қызыл. Тағы басқа да реңділері бар. Анық есімде қалмағаны үшін егжей-тегжейін айта алмаймын. Қызыл түсті, өте көрікті һәм сөйлей алатын тотының тағы бір түрі бар. Бұл тотының бір кемшілігі бар. Ол шыны сынығын мыс табаққа қырып жатқандай ұнамсыз және өткір үн шығарады.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Тағы бір құс қараторғай. Бұл құс Ләмәғанатта көптеп кездеседі. Басы қара, қанаттары ала, дене бітімі біздің қараторғайдан әлдеқайда үлкендеу және ірілеу, сөз де үйрене алады.

Пәндаули делінетін тағы бір құсы бар. Оны Бәнгаладан алып келеді, бір тұтас қара түсті құс. Дене бітімі біздің қараторғайдан өте үлкендеу, тұмсығы мен аяғы сары түсті. Екі құлағында [402] сары түсті терісі бар, салбырап тұрады. Оның көрінісі көріксіз. Сөз сөйлей алады. Ашық һәм анық сөйлейді.

Тағы бір қараторғайдың түрі бар. Бұрын айтқан қараторғайдан жіңішкілеу. Көздерінің төңірегі қызыл түсті. Бұл түрі сөз сөйлей алмайды. Оны Вен қараторғайы дейді.

Ендігісі осы кезде біз Ганг өзенінен көпір құрастырып өтіп, қарсыластарды қашырдық. Сонда Ләкну мен Уд төңірегінен қараторғайдың тағы бір түрін көрдік. Кеудесі ақ, басы ала, арқасы қара, ешқашан ондайды көрмеген едім. Бұл түрі жалпы сөз үйрене алмайды.

Тағы бірі – құркетауық. Басынан аяғына дейін бес-алты алуан түрлі түсі бар. Көгершіннің мойнындағы жылтыр мойны бар. Үлкендігі құр құсындағы. Үндістанда көбінесе құр дәри құсы болады. Өйткені құрдың бұл түрі таулардың шындарын мекен етеді. Бізде де тау шындарында тұрады. Кабул уәлаятының Нәжрау тауларында және одан төменгі тауларды мекендейді. Одан жоғары жақта болмайды. Бұл құс жайлы ел арасында ғажайып бір әңгіме бар: Олар қыс болғанда тау етегіне түседі. Егер ұшу кезінде жүзім бағының үстінен өтер болса, мұлдем ұша алмай қалады. Сол кезде оны ұстап алады еken. Еті желінеді. Өте дәмді еken деп айтады.

Тағы бір түрі – қырғауыл. Бұл құс тек қана Үндістанға тән емес. Жылы өлкелерде тұрады. Бірақ кейбір түрі Үндістаннан өзге жерде кезікпейді. Сол үшін бұл жайлы айтып отырмын. Қырғауылдың денесі құрдай болады. Еркегінің арқасында қырғауылдың ұрғашысындағы түсі бар. Бұғазы мен кеудесі қара түсті. Аралас ақ түгі бар. Екі көзінің екі жағында қызыл сызығы бар. Ол шыңғырғанда «сүтім бар шекердей» деген сөз естіледі. Сүт сөзін қысқартып айтады. Сонда «шекерім бар» деп айтылғандай естіледі. Астарабад қырғауылдары «тат мені [403] тұтықтындағы» деп айғайлайды. Арабия және сол мандарда қырғауылдар: «بِالشَّكْرِ تَدُومُ النَّعْمَ», – деп шырылдайды еken. Түсі ұрғашы қырғауылдың балапанындағы еken. Бұл қырғауылдар Нәжраудың төмен жағын мекендейді.

Тағы бір қырғауыл құс түрі бар. Оны кәнжел деп атайды. Оның денесі кәдімгі қырғауылдай, үні құр үніне өте ұқсас. Бірақ мұның үні әлдеқайда қатқыл. Еркегі мен ұрғашысының түсінің арасында айырма бар.

Пәршавәр мен Һәшиәттер үәләятын және одан төмен үәләяттарды мекендейді. Одан жоғары жақтарда көрінбейді.

Тағы бір құс түрі – Полпәкар. Оның үлкендігі құр дәри секілді. Үй тауығындағы дене бітімі бар. Тұсі де тауық тұсті. Тамағының төмен жағы қеудесіне дейін көрікті қып-қызыл тұсті. Полпәкар Үндістан тауларын мекендейді.

Тағы бірі жабайы тауық. Үй тауығы мен жабайы тауық арасында айырма бар. Жабайы тауық қырғауыл сияқты ұшады. Тағысы үй тауығындағы түрлі түсте болмайды. Бұл тауық Бәжур тауларында және одан төмен жақтағы тауларды мекен етеді. Бәжурден жоғары жақта болмайды.

Енді бірі – Желси. Денесі Полпәкардай болса да, полпәкар бұдан көрікті құс. Бәжур тауларын мекендейді.

Тағы бірі – Шам. Үлкендігі үй тауығындағы. Қайталанбайтын түстері бар. Бұл құс та Бәжур тауларын мекен етеді.

Енді бірі – Бөдене. Бөдене Үндістанға тән болмаса да, Үндістанға тән төрт-бес түрлі бөдене бар. Бір бөдене – біздің үәләяттарға көшіп баратын түрі. Бұл бөдененің үлкендеу және ескелең түрі. Тағы бір бөдене – ол үәләяттарға баратын бөденелерден қыскалау түрі. Құйрығының қауырсыны қызылдау түсте. Бөдененің бұл түрі топ-тобымен ұшады. Тағы бір бөдене бар. [404] Ол біздің үәләяттарға барған бөденелерден кішілеу, бұғазы мен қеудесінде қарасы көбірек.

Тағы бір бөдене бар. Бұл бөдене Кабулда аздал мекендейді. Кішкентай гана бөдене. Қаршығадан біршама үлкендеу болған. Кабулда құраты деп атайды.

Енді бірі – үлкен үйрек. Жай үйректен үлкендеу. Көбі Үндістан үйрегі. Еті өте дәмді. Кейбір құстың бұт еті тәуір болады. Кейбірінің төс еті жақсы болады. Үйректің бұл түрінің еті дәмділеу және тәуір болады.

Енді бірі – дуадақ. Үйректен денесі біршама кішілеу. Еркегінің арқасы үйректей, төсі қара тұс. Үргашысы бір тұсті. Дуадақтың еті өте дәмді. Сол себепті үйрекке үқсайды. Дуадақтың жай үйрекпен де үқастығы бар.

Үндістанның қаратөс құсы бар. Ол біздің қаратестен кішілеу және жіңішкелеу және төсінің қарасы аздау, дауысы да жіңішкілеу болады.

Басқа да өзендер мен су жағалауында мекен ететін құстар бар. Солардың бірі – динг. Ірі денелі жануар. Әр қанаты бір құлаш, басы мен бұтының түгі жоқ. Мойнында қап сияқты бір нәрсе салбырап тұр. Арқасы қара, төсі ақ. Кабулда да мекен етеді. Бір жылы Кабулда болғанымда бір динг аулап әкелген еді. Қолға жақсы үйренеді екен. Алдына ет тастасаң бірден қағып алады, мұлт қателеспейді. Тұмсығымен алады. Бір рет алты

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

өкшелі аяққапты жұтып алған еді. Тағы бір рет бір тауықты тұтастай қанаты мен қауырсындарымен жұтып койды. [405]

Құстың тағы бір түрі – сарс. Үндістанда тұратын түркілер оны «түйе тырна» деп атайды. Бұл құс динг құсынан біршама кішілеу. Бойы дингтен биіктеу. Басы қып-қызыл. Мұны үде ұстайды. Колға жақсы үйренеді.

Тағы бір құс – Минг. Мойны сарсқа ұқсайды, денесі кішілеу. Лейлекten өте үлкен. Лейлекке ұқсас құс. Тұмсығы лейлектің тұмсығынан ұзындау. Тұмсығы қара түсті. Басы көкшіл, мойыны ақ, қанаттары ала түсті. Қанаттарының ұшы мен тұбі ақ, ортасы қара түсті.

Тағы бірі – лейлек (құтан). Мойны ақ, басы мен барлық мүшелері қара. Ол біздің үелаяттарға келіп тұрады. Бұл лейлек біздің лейлекten кішілеу. Бұл лейлекті Үндістан жүрті Иекдинг деп атайды.

Лейлектің тағы бір түрі бар, рені мен түрі түгелдей біздің үелаяттарға келетін лейлек сияқты. Оның тұмсығы қаралаша түсті. Ол біздің лейлекten өте кіши.

Тағы бір құс бар. Ауқар мен лейлекпен ұқастығы бар. Ауқардан тұмсығы үлкендеу және ұзындау. Денесі лейлекten кішілеу.

Тағы бір үлкен құс бұзак. Үлкендігі қараторғайдай. Екі қанатының арқасы ақшыл, зор дауысы бар.

Тағы бірі – ақ бұзак. Оның басы мен тұмсығы қара. Ол біздің үелаятқа келетін бұзактан өте үлкен. Үндістан бұзактарынан кішірек.

Тағы бір құс – үйрек. Ол ғәрмпай деп аталады. Жай үйректен үлкендеу. Еркегі мен ұрғашысы бір түсті. Һәшнәғәр тұрақты түрде мекендейді. Кейде Ләмәғанатқа да барып тұрады, еті өте дәмді. [406]

Тағы бір үйрек бар. Оны шаһмұрғ деп атайды. Қаздан біршама кішілеу. Тұмсығының ұстінде бір жота ет бар. Төсі ақ, арқасы қара, еті дәмді.

Тағы бір құс – зұмж. Үлкендігі бүркіттей, қара түсті.

Тағы бір қараторғай түрі бар. Арқасы мен құйрығы қызыл.

Тағы Үндістанда ала қарға бар. Біздің ала қарға ол үелаяттың ала қарғасынан кішірек әрі тыныштау. Мойнында ақ жолағы бар.

Тағы бір құс бар. Қарға мен сауысқанға ұқсас. Ләмәғанатта орман тауығы деп атайды. Басы және төсі қара, қанаттары мен құйрығы қызылдау, көздері қып-қызыл, ұшуға әлсіз болғаны үшін орманнан сыртқа шықпайды. Осы себептен орман тауығы деп атаган.

Тағы бірі – жарғанат. Оны Чәмкәдер деп атайды. Үлкендігі үкідей, басы иттің күшігінің басына ұқсайды. Ағашқа қонғанда бір бұтақты ұстап тұрып, құлайын деп түрғандай көрінеді, бұл бір ғажайып көрініс.

Үндістандық тағы бір құс – сауысқан. Оны Мәтайла деп атайды. Біздің сауысқаннан біршама кішілеу, түсі ақ-ала болады.

Тағы бір құс – қина. Үлкендігі сандуғаш құсындаі, көрікті қызыл түсі бар, қанаттарында азырақ қара түсі бар.

Тағы бір құс – қержа. Қарлығашқа ұқсас. Қарлығаштан әлдеқайда үлкендеу. Бір түсті қап-қара.

Тағы бірі – күйіл. Ұзындығы қарғадай, қарғадан кішірек, тәуір сайрайды. Үндістанда бұлбұл деп айтады. Үндістан елінің жанында бұлбұлдай

құрметке ие. Қалың ағашты бактарда тұрады. [407]

Тағы бір құс бар – тоқылдаққа ұқсас. Ағаштарға жабысып тұрады. Үлкендігі біздің тоқылдақтай. Тотыдай жасыл түсті.

Су жануарларының бірі – су арыстаны. Келес кесірткеге ұқсайды. Олар адам түгілі тіпті енекеге де шабуыл жасайды.

Тағы бірі – сейсар. Бұл жануар да келес кесірткеге ұқсас. Үндістанның барлық өзендерінде бар. Соның бірін аулап, маған алыш келді. Ұзындығы төрт-бес қарыға жуық. Жуандығы қой сияқты. Одан да үлкендеу. Жарым қары ұзындықта тұмсығы бар. Жоғары тұмсығы мен төменгі тұмсығында жіңішке келген тізілген кішкене тістері бар. Өзен жағалауларына шығып жатады.

Тағы бірі – су шошқасы. Бұл жануар да Үндістанның барлық өзендерінде бар. Өзен суынан шығып, басы көрінер-көрінбес қайта суға сұнгіп кетеді. Құйрығы көрініп қалады. Мұның тұмсығы да сейсар тұмсығындаі ұзын және тізілген ұсақ тістері бар. Басы мен денесі балыққа ұқсайды. Өзен суында ойнап жүргенде мес сияқты көрінеді. Сару өзеніндегі су шошқалары ойнаған кезде денесін түгел судан сыртқа шығарады. Бұл жануар да балық сияқты ешқашан судан шықпайды.

Тағы бірі – кериал. Бұл жануар ірі болады, Сару өзенінде әскерлердің көбісі оны көрген. Бұл жануарда адамға шабуыл жасайды. Сару өзені жағасында болған кезде бір-екі құтушшіні алышты. Ғазыпур мен Банарас аралығында қостан үш-төрт адамды алыш кетті. Осы аймақта мен де кериалды жақыннан көре алдым. Сонда анық түрде көрінді.

Тағы бірі – Кәке балық. Екі құлағының алдынан екі сүйек шығып тұрады. Ұзындығы үш елі болады. Ұстаған кезде бұл екі сүйегі қозғалып, бір ғажап үн шығарады. Жалпы сол үні үшін оны «Кәке» деп атаған. [408]

Үндістан балықтарының еті өте дәмді және қылтығы жоқ. Ғажап шапшаң балық. Бір рет бір өзеннің екі жағынан торсалып қойды. Тордың әр жағы су деңгейінен жарым қарыдан көбірек жоғары тұрған еді. Балықтардың басым көпшілігі тордан бір қары жоғарылау секіріп қарғып кетті.

Тағы Үндістанның кейбір өзендерінде, олар бір қатқыл үн не дауыс шыға қалса, кенеттен судан жоғары қарғып бір жарым қары биіктікке

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

секіреді. Тағы Үндістанда бақалары бар. Егер де ұсақ бақалардай болса да, су бетінде жеті-сегіз қары жоғары секіре алады.

Үндістанға тән өсімдіктер бар. Оның бірі – әнба. Үндістан елінің көпшілігі «б» әрпін әрекетсіз айтады. Оны түсініксіз айтқаны үшін кейбірі оны нәғезәк деп атаған. Кожа Хұсрау былай жыр еткен.

Біздің нағазәк багыстанды тамаша қыл,

Әй, ең тамаша үндістанның миуасы.

Әмбаның жақсысы жақсы болады. Жалпы жеуге келеді. Бірақ жақсысы бола тұра көбіне шикі түрінде ағаштан үзіп алады да, үйде пісіреді. Шикісі көже қатыққа дәм береді. Шырынының жемі өте дәмді болады. Әмба Үндістанның жақсы жемісі қатарында. Ағашы өте биік болады. Кейбір жұрт әмбаны сонша мақтап, қауыннан өзге барлық жеміс атаулысынан оның дәмді екенін айтады. Бірақ ел мақтағандай оншама дәмділігі жоқ. Пышақ шапталыға ұқсас. Өтпелі жауын кезінде піседі. Екі түрі бар: бірін сығып, мыжғылап, бір жерін тесіп, сүйн сорып ішеді. Екіншіден – енді бірде шабдалы сияқты қабығын аршып жейді. Әмбаның жапырағы шабдалы жапырағына ұқсас келеді. Денесінің көрінісі көріксіз, ұсқынсыз келеді. Бәнгала мен Гәжрattta көптеп кездеседі.

Тағы бір жеміс кила. Оны араб мауз (банан) деп атайды. Ағашы онша биік емес. Содан бәлкім ағаш деп атауға да болмайды. Өсімдік пен ағаш арасындағы бірдеме. Жапырағы қара еменнің жапырағына ұқсас. [409] Бірақ киланың жапырағының ұзындығы екі қары болады, ені бір қарыға жуық. Жапырактың ортасында жүректей бір бұтақ шығады, қауызының әр жапырағы осы бұтақта тұр. Бұл үлкен қауыз қой жүргегіне ұқсайды. Қауыздың әр жапырагы ашылған кезде жапырактың түбінде алты-жеті гүлі тізіліп тұрады. Бұл тізілген гүлдер кила болып шығады. Осы жүректей бұтақтың ұзаған жағында әлгі үлкен қауыздың жапырактары ашылып тізілген кила гүлдері пайда болады. Әр кила ағашы бір рет жеміс береді екен.

Киланың екі ерекшелігі бар. Бірі – қабығы оңай сипырылады (аршылады). Тағы да онда дәні не тарамысы болмайды. Баклажаннан біршама ұзындау әрі жіңішкелеу. Аса тәтті емес. Бәнгала килалары өте тәтті болады екен. Өте көрікті ағашы бар, жапырактары әдемі жасыл түсті өте тамаша көрінеді.

Тағы бірі – әнбили. Үнді құрмасы да осы атпен аталады. Ұсақ жапырактары бар. Боя жапырактарына ұқсайды. Бірақ мұның жапырактары боя жапырактарынан уақтау. Аса көрікті ағашы бар. Көленкесі мол. Ағашы биік болып өседі. Оның жабайы далалық түрі де қалың болады.

Тағы бірі – мәһва. Ол гүлшеген деп аталады. Мұның ағашы да биік. Үндістан елінің ғимараттарының көбісі мәһва ағашынан салынады. Мәһвандың гүлінен арақ алынады. Гүлін жүзімдей кептіріп жейді және арақ та алады. Жалпы кишишишке ұқсайды. Жағымсыз дәмі бар. Гүлінің кептірілмеген түрі де жаман емес, жеуге болады. Бұның жабайы түрі де бар. Миуасы дәмсіз болады. Сүйегі үлкендеу келеді, қабығы жұқа. Мұның сүйегінің ішіндегі дәнінен май да алуға болады.

Тағы бірі – керни. Мұның ағашы аса биік болмаса да, аласа да емес. Миуасы сары түсті. Үзбе жемістен жіңішкілеу. Дәмі [410] жалпы жүзімге ұқсайды. Жегеннен кейін шамалау жағымсыз дәмі бар, жаман емес жеуге болады.

Тағы бірі – жамын. Жапырағы тал жапырағына ұқсас. Дөңгелектеу, жасылырақ. Көріксіздіктен кенде емес бір ағаш. Миуасы қара жүзімге ұқсас. Қышқылдау дәмі бар. Онша да жақсы емес.

Тағы бірі – кәмрек. Бес қырлы жемісі бар. Үлкендігі қара өріктей. Ұзындығы төрт елі. Жемісі сары түсті болып піседі. Мұның да сүйегі жок. Жемісін піспей жатып үзсөң өте ашқылтым болады. Жақсы піскенінің дәмі жағымды қышқылдау келеді, жаман емес, жақсы ләззаттан кенде емес.

Тағы бірі – гәдін. Бұл миуа түрсіз, жағымсыз дәмімен ғажайып бір жеміс. Сырт келбеті қойдың қарны сияқты қатпарлы. Қарынның іші сыртқа қарап тұрғанда көрінеді. Дәмі жүрек айнытатында, ішіндегі дәні жаңғақтай миуа. Жалпы құрмада ұқсайды. Мұның дәндері дөңгелек, ұзын емес. Бұл дәндердің құрмадан жұмсақтау еті бар, оны жейді, өте жабысқақ, жабысқақ болғаны үшін кейбіреулер қолын, аузын майлап жейді. Оның жемісі ағаштың бұтағында өседі. Тіпті діңінде, тамырында да өседі. Ағаштан қатпарлап, асып-асып қойған сияқты болып көрінеді.

Тағы бірі – бәдін. Үлкендігі алма ағашында. Иісі жаман емес. Шикі кезде қышқыл не дәмсіз бірдеме. Піскен кезінде жаман емес. Піскен кезінде жұмсақ, әрбірін қолмен үзіп жей бере алады. Дәмі айваның піскен кезінде ұқсас келеді. Қышқылтым едәуір дәмі бар.

Тағы бірі – бір. Парсыша күнар деп атайды. Бұл жемістің түр-түрлері бар, алшадан біршама үлкендеу келеді. Бір түрі бар үсейни жүзімінің көлеміндегі. Көбісі онша дәмді болмайды. Бандирда көрген бір миуасы өте дәмді еді. Мұның ағашының ақпан және [411] наурыз айында жапырақтары төгіледі. Сәуір мен мамырда да жаңбыр жауғанда жапырағы жаңарап, жайнай салады. Қараша мен желтоқсанда миуасы піседі.

Тағы бірі – Кәрунда. Біздің уәлаяттың жеке ағашына ұқсас бұта-бұта болып өседі. Жеке ағашы тауларда өседі. Кәрунда болса жазық далада

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

өседі. Дәмі мәрменжанға ұқсайды. Бірақ мәрменжаннан дәмдірек және сусыздау болады.

Тағы бірі – пенияла. Алшадан ұлкендеу. Дәмі қызыл алманың піспеген қышқыл дәміне ұқсайды. Ағашы анар ағашынан ұлкендеу келеді. Жапырақтары бадам жапырағына ұқсас.

Тағы бірі – гүлер. Миусы ағаштың діңінен өседі. Інжірге ұқсас гүлдердің дәмсіз ғажап миуда түрі-дүр.

Тағы бірі – әмла. Бұл жемістің бес қыры бар. Мақта қозасының қауызына ұқсайды, дөрекі, дәмсіз бірдеме. Жемі жаман емес. Өте пайдалы жеміс. Ағашының көрінісі әдемі, ұсақ жапырақты болып келеді.

Тағы бірі – черунжи. Тау ағашы. Біздің бақтарда да үш-төрт түбі бар екен. Мәхва ағашына қатты ұқсас екенін кейін білдім. Дәні жаман емес. Жаңғақ дәні мен бадам дәнінің арасындағы бірдеме. Жаман емес. Дәні пісте дәнінен кішілеу келеді. Черунжидің дәні дөңгелек. Оны сүт көже және халва сияқты тәттілерге қосады.

Тағы бірі – құрма. Құрма Үндістанға тән емес. Өйткені ол уәлаяттарда жоқ еді, бұрын айтылды. Құрма ағашы Ләмәғанда да бар. Құрманың бұтақтары ағаштың төбесінде бір жерде ғана өседі. Жапырақтары бұтақтарының түбінен өсіп шығып, екі жағына жайылады. Діңі бұдыр және көріксіз келеді. Жемісі жүзімнің шоғырындағы. Жүзімнің шоғырынан аса ұлкендеу келеді. Ел аузында: өсімдіктер [412] арасында құрманың екі ісі жануарларға ұқсайды. Бірі – жануарлардың басын кескенде тіршілігі кесіледі. Құрма ағашының да басын кескенде ағашы қурайды. Ендігісі – жануарларда ерексіз ұрпақ болмайды. Құрма ағашы да ерек құрманың бұтағын жаңына алып келіп екпесе, жемісін жақсы бермейді. Бұл әңгіменің ақиқаты мәлім емес. Құрма ағашының бас жағындағы ұшы жайлы айттық. Құрма ағашының ұшы уыздан тұрады. Құрма уызы былай болады: бұтақ пен жапырағының бүршік ататын жерінен шығатын уыз сияқты ақ сұйықтық болады. Бұл уыздай ақтан бұтақ пен жапырақ өседі. Бұтақ пен жапырағы ұзарған сайын жапырағы жасылдана түседі. Бұл ақ уызды құрманың ірімшігі деп атайды. Тәуір нәрсе. Жаман емес, жаңғақтың дәніне өте ұқсас. Осы уыз шығатын жерін тіледі. Ол тілікке құрма жапырағын қояды. Ол тіліктен аққан су, әлгі құрма жапырағының үстінен ағып жатады. Жапырақты көзенің аузызына қойып, көзені ағашқа байлап қояды. Ол тіліктен аққан су болса, көзеге жиналады. Ол су бірден ішілсе тәттірек дәм береді. Үш-төрт күннен кейін ішілсе сапасы арта түседі. Мен бір рет тамашалауға барғанда, Чәнбәл өзенінің жағасындағы қыстақтарды көруге барып едім. Жол бойында осы құрманың сүйнен ұстап түрғандар ұшырады. Бұл судан әжептәуір ішілді. Қуаты онша білінбеді. Оны молынан ішу керек сияқты. Шамалап ішумен қуаты білінбейді.

Тағы бірі – нарғил. Арабтар арабшалап наржил деп атайды. Үндістан елі налир деп айтады. Мүмкін ел аузына қате түрінде осылай айтылып кеткен болар. Наргилдің жемісі – ұнді жаңғағы. Үнділер қара қасықты содан жасайды. Үлкендеуінен қобыз кеудесі жасалынады. Наргилдің ағашы құрма ағашы сияқты. Дегенмен наргилдің ағашының жапырақтары молдау болады және жапырақтарының түсі ашық. Сондықтан жаңғақтың қауызында жасыл қабығы болады. Наргилдің [413] қауызында да жасыл қабығы бар. Бірақ наргилдің қабығы тарам-тарам болып тұрады. Өзендері барлық жиһаздар мен кемелердің арқаны осы наргилдің қабығынан істеледі. Кемелердің тесігінің жамауы да наргилдің жібінен бүтінделеді. Наргилдің қабығын аршығанда бір ұшында ұшбұрышты үш ойық орны пайда болады. Екеуі қатқыл, біреуі жұмсақ. Сәл-пәл басып қалсаң тесіле қалады. Наргил дән байламас бұрын іші суға толады. Бұл ойықты тесіп әлгі суды іше алады. Дәмі жаман емес. Құрма уызының ішіне су қосып қойғандай дәмі бар.

Тағы бір ағашы – тар. Тардың бұтағы ағаштың басында өседі. Тарға да құрма сияқты көзе байлап сүйн алып іshedі. Бұл суды тар деп атайды. Бұл судың сапасы құрма сүйнің сүйнан қатқылдау келеді. Тардың бұтақтарының бір қары, бір жарым қарысында ешбір жапырақ өспейді. Одан соң отыз-қырық жапырақ бұтағының ұшында бір жерден шенберлене өседі. Бұл жапырақтарының ұзындығы бір қарыға жуық. Үнді жұрты бұл жапырақтарды дәптер сияқты етіп, хаттарын соған жазады. Үндістан елі құлақтарына сырға болмаған кезде оның тесіктеріне тар жапырақтарынан алқа жасап пайдаланады. Осы тар жапырағынан құлаққа арнап жасалған алқалар сатылымға қойылады. Тардың діні құрма ағашының дінінен көркітілеу және тегістеу келеді.

Тағы апельсин және апельсинге ұқсас жемістер:

Апельсин Ләмәғанат, Бәжур, Саятта көп өседі және тәуір болады. Ләмәғанат апельсині кішілеу әрі кіндікті болады. Өте жұмсақ, нәзік және сұлы болады. Хорасан апельсинге ешқандай қатысы жоқ. Оның сезімтал болғандығынан Ләмәғанаттан Кабулға он үш-он төрт ағаш алып барғанда кейбір апельсиндер бұзыла бастайды. Астарабад апельсинін Самарқандқа екі жұз жетпіс-екі жұз [414] сексен ағаш жеткізгенде, оның қабығының қалындығы және онша сұлы болмағандығынан бұзыла қоймайды. Бәжур апельсинің үлкендігі айвадай болады. Суы мол және өзге апельсиннің сүйнан дәмі қышқылдау. Қожа Кәлан: «Бәжурда апельсиннің осы түрін бір ағаштан алып санадық. Онда мың апельсин болып шықты», – деді. Мен үдайы ойланатын едім. Осы наренж (қышқыл апельсин) араб сөзі ма екен деп, өйткені Бәжур мен Саят елі де наренж сөзін наренг деп бәрі айтады.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Тағы бірі – лимон. Өте мол болады. Үлкендігі жұмыртқадай. Бітімі де жұмыртқа денелі. Уланған адам лимонның тамырын қайнатып ішсе, уиттың бетін қайтарып, зиянын жояды.

Тағы бір қышқыл апельсинге ұқсас түрәнж (ағылшын тілінде: Bergamot orenge, цитрон) бар. Бәжур және Саят жұрты оны «Баләнг» деп атайды. Осы себептен түрәнж қабығынан дайындалған жем «баләнг жемі» делінеді. Үндістанда түрәнж миуасын «бәжури» деп айтады. Түрәнждің (цитрон) екі түрі бар: бірі – дәмсіз, жүрек айнытатында қышқыл. Өзін қоспасыз жеуге жарамайды. Тек қана оның қабығы жем қайнатуға жарамады. Ләмәғанат түрәнжінің (цитрон) осындағы жүрек айнытатын кермек дәмі бар. Тағы да бәжур цитроны мен үндістан цитрондары қышқыл дәмді келеді. Және ұнамды қышқыл. Оның шырыны да өте дәмді және ұнамды болады. Цитронның үлкендігі хұсрауи қауынындағы болады. Қабығы қотыр-қотыр және адыр-бұдыр болады. Ұшы жіңішке әрі тұмсықты болады. Цитронның түсі қышқыл апельсин түсінен сарғыштау келеді. Ағашы да дінді болмайды. Аласалау, бұта-бұта түрінде болады. Жапырағы қышқыл апельсин жапырағынан ірілеу.

Тағы бірі – қышқыл апельсинге ұқсас жеміс сәнгтара деп аталағы. Түсі мен пішіні қышқыл апельсинге ұқсас. Негізі оның қабығы тегіс, кедірбұдыр емес. Пішіні қышқыл апельсinnен кішірек. Ағашы үлкендеу. Өрік ағашы көлемінде. Жапырағы қышқыл апельсинге ұқсайды. Қышқылдығы да ұнамды. Шырыны ләzzat берерлік, хош дәмді, тәуір жеміс. Асқазанға лимон сияқты қуат беруші, қышқыл апельсіндей босатпайды. [415]

Тағы қышқыл апельсинге ұқсас жемістердің бірі – үлкен лимон. Үндістанда гүлгүл лимон деп атайды. Пішіні қаздың жұмыртқасына ұқсас. Бірақ жұмыртқа сияқты екі басы жіңішке үшкірлеу емес. Мұның қабығы да сәнгтара қабығындағы тегіс, керемет сұзы мол жеміс.

Тағы қышқыл апельсинге ұқсас жеміс – шеңберді. Пішіні қышқыл апельсіндей. Бірақ түсі сарғыш. Ашық сары емес. Иісі цитрон иісінен ұқсайды. Мұның да тәуір қышқылдығы бар.

Тағы қышқыл апельсинге ұқсас жемістердің бірі – сәдафел. Алмұрт пішінді жеміс. Түсі айва түсіндей. Дәмді бола тұра қышқыл апельсіндей жүрекке ұрмайды.

Тағы қышқыл апельсинге ұқсас жемістердің бірі – әмрдепел.

Тағы қышқыл апельсинге ұқсас жемістердің бірі – кәрна. Мұның үлкендігі гүлгүл лимонындағы болады. Бұл да қышқыл.

Тағы қышқыл апельсинге ұқсас жемістердің бірі – әмелбид. Бұл жеміс үш жылдан бері назарға ілінді. Алайда бұл жеміске ине сұқсаңыз еріп кетеді. Оған себеп қышқылдығы ма, әлде басқа қасиеті ме екен.

Қышқылдығы қышқыл апельсин мен лимонға ұқсайды.

Тағы Үндістанда түрлі гүлдер бар:

Оның бірі – жасын. Оны кейбір Үндістан түрғындары қәдім дег атайды. Өсімдік емес бұтасының сабағы бар. Розадай қызыл гүл бұтасынан біршама ұзындау көрінеді. Гүлі анар гүлінен әлдеқайда ашық. Үлкендігі розадай. Бірақ роза қауызы болған соң бірақ ашылады. Бұл жасын бүршік атқанда, ортасынан тағы осы жапырағынан жіңішке бір елі ұзарып, сабағынан тағы бір жасын жапырығы шыға бастайды. Содан жүрек пішінді гүлге айналады. Ғажайыптан кенде емес. Ағашының үстінде өте көрікті, көрнекті көрінеді.

Көп түрмайды. Бір күнде [416] солып кетеді. Гүлдері төрт ай жаңбырлы айларда аса жақсы және молынан ашылады. Көбінесе жылдың көп мерзімінде көптеп гүл ашады, бірақ көптігіне қарамастан иісі жоқ.

Тағы бір гүлі – кәнир. Оның ақ және қызыл түстісі болады. Шабдалы гүліндегі бес жапырақты. Қызыл кәнирдің гүлі шабдалы гүліне ұқсайды. Бірақ кәнир гүлі он төрт-он бес гүл болып бір жерден бүршік атады. Жырактан бір шок үлкен гүлдей болып көрінеді. Мұның бұтасы рейнан қызыл гүлден үлкендеу. Қызыл кәнирдің тәуір мұнқіген иісі бар және ұнамды. Бұл гүл де жаңбырда көптеп, әжептәуір ашылады және жылдың көп мезгілінде табылады.

Тағы бір гүл – киура. Аса нәзік гүл. Гүл кіндігінің кемшілігі құрғақ болуында. Десек те киораны дымқыл кіндікті десе де болады. Өте сезімтал иісі бар. Егер де өзінің ғажайып түр-келбеті болса да, гүлінің ұзындығы бір жарым қарыс, екі қарыстай болады. Қамыс жапырағындағы ұзын жапырақтары бар. Мұның тікені де бар. Қауыздай тығылған тысқары жапырақтары жасылдау, тікенектілеу, ал ішкі жапырақтары жұмсақ, ақ түсті жапырақтар. Ішкі жапырақтардың арасында гүлдің кіндігінде бар заттай бірдемелер бар. Жұпар иіс содан шығады. Жаңа бүршік атып, әзірше діңі пайда болмаған балғын қамыстың бұтасына ұқсайды. Оның жапырағы жатыңқы, тікенекті және өте пішінсіз. Тамырлары көрініп тұрады.

Тағы бірі – жасмин. Ақ түсті гүл. Мұны чина деп атайды. Біздің жердегі жасминдерден үлкендеу және иісі күштілеу.

Ендігісі – біздің уәляйттарда төрт маусым бар. Үндістанда үш маусым болады. Жаз төрт ай. Төрт айы жаңбырлы. Төрт айы да қыс. Әр айының басы жаңа айының тууымен жаңбыр басталады. Әр үш жылда бір айды жаңбырлы айларға қосып отырады. Тағы үш жылда қыс айларға қосылады. Ендігі үш жылда жаз айларына қосылады. Бұлар кәбисе жылды құрайды. Чит, бисак, жит, асар. Бұлар жаз айларына сәйкес: желтоқсан, қаңтар, ақпан [417] наурыз, сауын, бадуын, куар, гатек. Жаңбырлы

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

мезгілге сай: шаян, арыстан, бикеш, мизам. Ал қыс айлары: әлінен, пус, маһ, пакон. Олар: шаян, атқыш, ешкімүйіз және сушыға сай. Үнді елі әр маусымды төрт ай деп белгілеген болса да, әр маусымды тағы ыстық, жаңбырлы және қатты суық деп екіге бөледі. Жаңбырлы айларын екіге бөліп сауын және бадуын дейді. Жаңбырдың ең мол жауатыны осы екі ай. Қыс айлардан ортадағы пус және маһ айларын атайды. Өйткені ең қатты суық осы екі айда болады. Осы себептен олардың маусымдары алты ай болады.

Үнділер күндерге де ат қойған. Сенбі – сеничер, жексенбі – айтуар, дүйсенбі – сәмуар, сейсенбі – мәнкуар, сәрсенбі – будуар, бейсенбі – бриспетвар, жұма – секруар.

Біздің уәлаяттарда бір тәулікті жиырма төртке бөліп қойған, әрқайсысын бір сағат деп атаған. Және әр сағатты алпысқа бөлген. Әрқайсысын бір минут деген. Сонда әр тәулік мың төрт жүз қырық минут болады. Минуттың мөлшері шамамен алты рет фатиханы бісмілләмен оқығанға тең келеді. Сонда бір тәулікте сегіз мың алты жүз қырық рет фатиханы бісмілләмен оқып шығуға болады. Үнді елі бір тәулікті алпысқа бөледі. Әрқайсысын бір гери дейді. Тағы да түнді төрт және күндізді төрт бөлікке бөледі. Әрқайсысын пәндер атайды. Парсышасы пас аталған. Біздің уәлаятта «пас» және «пасбан» сөздерін естіп жүрдік, бірақ бұл мағынада болған емес.

Осы орайда Үндістанның барлық белгілі қалаларында қаңылтырдан жасалған табақ сияқты бір нәрсені әр сағат уақытын білдіретін гериали деп аталатын кісі қағып тұруға тағайындал қойған. Әлгі табактай үлкендігі [418] және екі елі қалындығы бар нәрсені гериал деп атаған. Бұл гериалды бір биік жерге іліп қояды екен.

Тағы төмен жағында тесік бір сағат табағы (кесе) бар, әр гериде суға толады. Гериалдар кезекпен әлгі табакты суға толтырып қояды. Ідис бір толса, гериал тоқпақпен бір соғады, екі толса екі рет соғады. Пәндер таусылып біткенше соғылады. Пәндердің таусылған белгісі гериал тоқпақты бат-бат, ғұлба-ғұлба қарқыр ете бастайды. Ұшіншіде үш, төртіншіде төрт, күндіз төрт пәнрі сарқылып таусылады. Тұнгі пәндерден осы дәстүр бойынша тұннің төрт пәнрі таусылады.

Бұрын гериалдар күндіз-тұні пәндер таусылғанда пәндер белгісін қағатын еді. түндерде үйқыдан оянған адамдар үш гери ме, әлде төрт гериidің қағылған дауысы ма? Біле алмаймын. Мен: «Тұнгі мезгілде және бұлтты күндерде герилерді қаққаннан кейін пәндердің белгісінде қағындар», – деп бүйірдым. Мәселен, тұннің алғашқы пәнрінен үш гери қаққан соң, бір үзіліспен пәндердің белгісі ретінде тағы бір рет қағындар. Сонда бұл үш гериidің алғашқы пәнрі екені мәлім болады. Тұнгі үшінші пәндерден төрт

гери қаққаннан соң бір аялдап, пәһрдің белгісі ретінде үш рет қағылады. Сонда бұл төрт геридің үшінші пәһрі екені мәлім болады. Бұл өте жақсы болды. Өйткені тұнде кез келген уақытта оянған кезде гериал дауысы келгенде бұл қай пәһрдің нешінші гери екені анық болып тұрады. [419]

Тағысы әр гериді (гери: өлшем бірлігі) алпысқа бөліпті. Әр бөлігі пәл деп атаған. Тәулік бойынша үш мың алты жүз пәл болады. Тағы әр пәлдің мөлшері алпыс рет көзді ашып-жұмғанша депті. Тәулікте екі жүз он алты мың рет көзді жұмып-ашуға болады. Мен бір пәлді тәжірибе қылдым. Шамамен сегіз рет «Құл һуава Алла» және «бісмілла» окуға болды. Тәулік бойы жиырма сегіз мың сегіз жүз «Құл һуава Алла» және «бісмілла»-ны айтып шығуға болады.

Ендігісі үнді елі өлшемді тәуір өлшеп келген. Сегіз рети бір мاشа, төрт мasha бір танг, отыз екі рети болған. Бес мasha бір мысқа, яғни қырық рети болған. Он екі мasha бір төле, ол тоқсан алты рети болған. Он төрт төле бір сир, мына қырық сир бір батман болған. Он екі батман бір мани, жүз манида бір маниаса деп аталған. Гаунар мен меруерт тастарды тангмен өлшенген. Тағысы үнді елі санды да жақсы белгілеп берген. Жүз мың санын бір ләк деп атаған. Жүз ләкті қрур деген. Жүз қрурді әріп, жүз әріпті кәрп, жүз кәрпті нил, жүз нилді пәдем, жүз пәдемді Сәнг депті. Бұл сандардың белгіленуі Үндістанның малының көптігінің дәлелі болмақ.

Тағысы Үндістан елінің көбісі кәпір болған. Үнді елі кәпірді үнді деп атаған. Үнділердің көпшілігі адам рухы бір денеден бір денеге ауысып тұратынына сенеді. Барлық үнді орындаушы, жалдаушы, дәнекер іспеттес. Біздің уәляятардың далалық елі әр қауымның тайпалық атаву бар. Бұл жерде де уәляят пен қыстақтарын мекен еткендердің тайпалық аттары болады. Бұнда әр кәсіп атадан атаға мұра болып ауысып тұрады.

Үндістан ауасы онша жұмсақ жер емес. Елінде де көркі жоқ және сыйайы қарым-қатынаста нәзіктік пен түсінік жоқ. Және жомарттық пен мәрттік әрі өнер мен істерінде үйлесімділік пен реттілік байқалмайды. Жақсы аты да жоқ [420] және тәуір иті де жоқ. Жүзім, қауын, жақсы жемістер де жоқ. Суық су да жоқ. Базарларында жақсы тағам мен наң да жоқ. Монша жоқ және медресе жоқ. Шырақ пен шырағдан жоқ. Шырақ пен шырағданды көтеріп жүретін қара адамдарды диоти деп атаған. Олардың сол қолдарында кішілеу үш аяқты шырағдан ұстап жүретін. Бұл үш аяқты шырағдандар бір тіректің ұшында шырағданның басындей бір темірді үш аяқ ағашқа орнатқан. Оған бас бармақтай бір жуан пілтені байлап қойған. Ал диотилердің оң қолында бір асқабақ бар. Асқабақтың бір шүмегі бар. Әлгі шүмектен тамшыланып сүйық май тамып тұрады. Қай уақытта пілтеге май қажет болғанда, осы асқабақтың шүмегінен май тамызып қояды. Сарайының ұлы мәртебелерінің диоти жүз-екі жузге

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

жетеді. Өйткені майшамның орнына олар қолына шырағдан ұстап тұрады. Патшалар, бектер түнде сыртқа шыққанда майшам ұстамай әлгі диотилердің қолындағы шырағдан жарық алып тұрады.

Үндістанның өзендерінен, сай-салаларынан өзге жерде ағып жатқан су жоқ. Бақ пен сарай ғимараттарында да ағынды су жоқ. Ғимараттарында тазалық, таза ауа, тұр-сипат жоқ.

Қарапайым халық, кедей жұрты барлығы жалаңаяқ жүреді. Ләнгутедей бір шүберекті кіндігінен екі қарыс тәмендеу қыық салып байлаң қояды. Бұл салынған қыықтың астында бір жапырақ матада бар. Әлгі ләнг шүберекке бір жапырақ матаны екі бұт арасынан өткізіп, байлайды. Әйелдері, бірақ ләнг шүберек байлаң жүреді. Жартысын белге дейін байлаң, ендігі жартысын бастарына жауып жүреді.

Үндістанның жақсы тұстары да бар. Кең байтақ өлке, алтын-күмісі мол. Жаңбырлы, өте тамаша ауасы бар. Кей күндері он, он бес, жиырма рет жаңбыр жауады. Жауын-шашындардан бір сэтте сел асып-тасып ағыла бастайды. Ешқандай өзен [421] жоқ жерде өзендер пайда болып, аға бастайды. Жауатын кезде, жауып тұрған кезде ғажап бір таза ауа пайда болады. Ондай кезде ауаның жұмсақтық пен хош иісінен өткен тамаша еш нәрсе болмас. Бірақ бір кемшілігі бар, ол ауаның аса көп мөлшерде ылғалды болатыны бар. Ол уәләяйттарда жаңбырдың ылғалынан садақ атуға болмайды, өйткені бұзылады. Жалғыз садақ емес, кітап, төсек пен түрлі тауарлардың барлығы ылғалдан бұзылады. Тіпті ғимараттар да көпке шыдамайды. Қыс пен жазда жауынсыз ауа өте жақсы болады, бірақ солтүстік желі ұдайы дауылдан тұрады, содан шаң-тозаң аса көп болады. Көктемнің сөүір мен мамырында жауын-шашын бір жылда төрт-бес рет өте қатты жауады. Сондай-ақ шаң-тозаңның көтерілгенінен адамдар бірбірін көре алмай қалады. Бұл құбылысты анди деп атайды. Мамыр ыстық бола тұра, шектен тыс ыстық бола қоймайды. Бәлх пен Қандаһар ыстықына жете қоймайды. Ондағы ыстық мерзімі біздің жерлердің жартысын қамтиды.

Үндістанның тағы бір ерекшелігі – түрлі дін, түрлі кәсіп шексіз, сансыз табылады. Әрбір іс үшін, әрбір нәрсесінен көтілген топ бар. Олар атадан атага сол іс және сол нәрсемен айналысып келеді. Сондайды молда Шәрәф «Зафарнама» кітабында Темір бектің тас мешіт ғимаратын тұрғызғанда асыра жазған екен. Онда: Әзіrbайжан, Фарс, Үндістан, тағы өзге мемлекеттерден тас жонушы мамандардан күніне екі жұз адам мешіт тұрғызуға жұмыла жұмыс істейді екен дейді. Ал біз Агра қаласында, осы Аграның тас жонушылардан мен тұрғызған ғимараттарда күнде алты жұз сексен адам жұмыс істейтін еді. Сондай-ақ Агра да, Сикри де, Баяна да, Долпур да, Гуалияр да және Қөл де мың төрт жұз тоқсан бір

тас жонушы күн сайын менің құрылымында жұмыс істеп келді. Осы жайтты салыстырғанда Үндістанда әртүрлі кәсіп пен жұмысқа шексіз маман бар екенін байқауға болады. [422]

Менің билігімдегі Бәнира мен Баһар маған бір миллион салық төлейді. Бұл белгілі болған түгел төлемнің бір бөлігі ғана. Осы тәрізді рай мен ражалардың бағынышты әкімдік аймақтарынан сексен-тоқсан миллион мөлшерінде салық алғынады. Олар ежелден өздері бағындырған аймақтардан салық алғып, табыс тауып келеді.

Үндістанның барлығынан шамамен жаулап, жеңіс туын желбіреткен аймақтар:

Сәтләх өзенінің бастауынан, Бәнира, Ланур, Сиялкут, Дибалпур тағы басқаларынан: 3 крур, отыз үш ләк, он бес мың тоғыз жұз сексен тоғыз теңге.

Сернәд: бір крур, жиырма тоғыз ләк, отыз бір мың, тоғыз жұз сексен бес теңге.

Фирауза Һисар (Хисар): бір крур, отыз ләк, жетпіс бес мың, бір жұз, жетпіс төрт теңге.

Астана Делни мен Миандоаб: үш крур, алпыс тоғыз ләк, елу мың екі жұз елу төрт теңге.

Миуат: Ескендір заманында біздің билікке енбеген: бір курер, алпыс тоғыз ләк, сексен бір мың теңге.

Баяна: бір крур, қырық төрт ләк, он төрт мың тоғыз жұз отыз теңге.

Агра: жиырма тоғыз ләк, жетпіс алты мың тоғыз жұз он тоғыз теңге.

Миан уәлаят: екі крур, тоқсан бір ләк, он тоғыз теңге.

Гуалияр: екі крур, жиырма үш ләк, елу жеті мың төрт жұз елу теңге. [423]

Калби, Сәһәнда тағы басқалар: төрт крур, жиырма сегіз ләк, елу бес мың тоғыз жұз елу теңге.

Қәнуж: бір крур, отыз алты ләк, алпыс үш мың үш жұз елу сегіз теңге.

Сүмбіл: бір крур, отыз сегіз ләк, қырық төрт мың теңге.

Лекнүр мен Бәксер: бір крур, отыз тоғыз ләк, екі мың төрт жұз отыз үш теңге.

Қайырабат: он екі ләк, алпыс бес теңге.

Уд пен Бәнириж: бір крур, он жеті ләк, бір мың үш жұз алпыс тоғыз теңге.

Жөнпур: сексен сегіз мың үш жұз отыз үш теңге.

Кәрра мен Манкпур: бір крур, алпыс үш ләк, жиырма жеті мың екі жұз сексен екі теңге.

Баһар: төрт крур, бес ләк, алпыс мың теңге.

Сәруар: бір крур, елу бес ләк, он жеті мың бес жұз алты жарым теңге.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Сарын: бір қрур, он сегіз мың үш жұз жетпіс үш теңге.
Чәпарын: бір қрур, тоқсан ләк, сексен алты мың алпыс теңге.
Кендала: қырық үш ләк, отыз мың үш жұз теңге.
Тәрһәт: ража рупнәрин қызметі бойынша: екі ләк, елу бес мың теңге.
Және күмістен жиырма жеті ләк, елу мың қара теңге.
Рентенбур: Бұл, Жетсу және Мәлана: жиырма ләк.
Тағы Нагур [424]
Рентенбурдің Бәкірмажит раЖасы
Кәленжери басқармасы
Ража сәнгдию, Бекем дию раЖасы, Бекем Жәнд раЖасынан салық алынады.

Үндістанның уәлаяттарының жері мен елінің ерекшеліктері бұрыннан мәлім болған еді, ол жайын айтып, жазған едік. Мұнан соң тағы ойға келген нәрсе болса, жазамын. Естігендерді естігендей етіп жазамын.

Дүйсенбі құні ережеп айының жиырма тоғызында қазынаны көріп, санап қоюды белгілеп қойдық. Құмаонға қазынадан жетпіс ләк берілді. Мен тағы бір есепке алынбаған қазынадан соншама мөлшерде Құмаонға сыйладым. Тағы кейбір бектерге он ләк, кейбіріне сегіз, жеті, алты ләк көлемінде бердім. Барлық әскерлерге ауған назара, араб, бәлүч және басқа топтарға хал-қадіріне қарап, қазынадан қолма-қол сыйлықтар бердім. Бұл жорықта саудагер, ғылым іздеуші, тағы басқа адамдар болды. Баршасына сыйлықтар берілді, тартулардан көнілденіп, өз несібелерін толық алды. Жорықтан тыс жүргендерді бұл қазынадан мол сыйлықтар алды. Мәселен, Камранға он жеті ләк, Мұхаммед Заман мырзаға он бес ләк, Әскери мен Һандалға және барлық ұрым-бұтак, бала-шагаларға алтын мен күмістен, гауһар мен құлдардан мол сарқыт тиесілі болды. Ол жақтағы бектер мен әскерилерге мол сыйлық ұластырылды. Самарқан, Хорасан мен Кашғар, Ирактағы ұрым-бұтақтарға сарқыт жөнелттік. Самарқан мен Хорасандағы шейхтерге нәзір-садақа жіберілді. Мекке, Мәдинаға да садақа барды. Кабул уәлаяты мен Вәрсәк аймағының жаны бар [425] ер мен әйел, құл мен ерікті, жасы мен баласына дейін бірер шаһрұқия сыйлық берілді.

Алғаш рет Аграға келгенімізде біздің ел мен жергілікті жүрттың арасында ғажайып бір қайшылық бартұғын. Олардың әскері де, қарапайым адамдары да, бізден топарланып қашатын еді. Сондықтан Делни мен Аградан өзге барлық қорғандық мекендердің қорғандары бірігіп, бағынбай, мойындармай қойды.

Сүмбілде Қасым сүмбілі бар еді. Баяна да Низам хан басқаратын еді. Миуатта Асан хан миуати болған. Бұл бүлікті түгелдей бастап берген осы дінсіз ерсымақ еді. Долпурда Мұхаммед зеитын бартұғын. Гуалиярда

Татар хан сарәнгхани еді. Рабериде Үсейін хан Лұнани хан басқаратын. Атавада Құтыб хан бартұғын. Калбиде Ғалым жан еді.

Қәнвәж мен Гәнгтің әрі жүзінде түгелдей қарсы шыққан ауғандардың қолында еді. Мәселен Нәсир хан Лұнани, Мәгрүф Фәрмели тағы басқа қалып әмірлер бар еді. Ибраіым өлімінен екі-үш жыл бұрыннан бері бүлік шығарған еді. Мен Ибраіымды жеңген кезде Қәнваж және одан арғы жерде барлық уәлаяттарда жаулады. Сөйтіп, Қәнважтан бір-екі көш берірек келіп қоныстана бастады. Дария ханның ұлы Баһар ханды патша қылып, Сұлтан Мұхаммед лақап есім берді. Мәнаванда Мәргуб құл еді. Ол осынша жақын жерде тұрган болса да, лезде келе алмады.

Біз Аграфа келгенде ыстық кез еді. Халық абыржып бәрі де қашып кеткен еді. Өзімізге және атқа астық пен жем табылмай қалды. Қыстактарда қарама-қайшылықты бүлікшілік, ұрлық, қарақшылық пайда бола бастаған еді. Сондықтан әр аймақ пен жерлерге тәртіп орнатып, қазыналарға ұласуға адамдар тағайындағық. Тағы сол жыл [426] өте ыстық ауа райы болды.

Улы алапат құйынның әсерінен бір мезгілде адамдар құлап, өле бастады. Осы себептен көптеген бектер мен шыныққан жігіттер көңілі қалып, еңсесі түсті. Үндістанда тұруға риза болмай, қайтып кетуге бет алды. Жасы үлкен, тәжірибелі бектер мұндай әңгіме айтып жатса, оның оқасы жоқ. Мұндай сөздерді айтып отырған олар ақыл-есі бар кісілер. Олар қарарға келгеннен кейін дұрыс-бұрысына көз жеткізген әрі жақсы-жаманының парқына барған соң олардың бел буған ісіне өзге сөз айтып қайталаганның мәнісі бола ма? Кішісінен осындағы сөздер және мазасыз ойларды сөз етудің не қажеті бар?

Бұл ғажап жағдай болып тұр. Осы жорықта Кабулдан аттанар алдында үлкен-кіші арасынан жаңа бектер тағайындаған едік. Менің олардан күткенім: мен отқа да, суға да кірсем-шықсам да олар тартынбай-ақ менің жанымда бола ма деп ойлағам. Мен қай жақта болсам да, олар жанымда болады дегем. Бірақ олар, керісінше, менің мақсатыма қарсы сөз айтты. Біздер әр істі, шаруаның бәрін кеңесіп, бас қосып, өзімізге нақтылап шештік, соған қарамастан олар ойларын кеңеске қоймastaн, әлде бұрынырақ өзара шешім қабылдап, бастапқы сөз бер межелеген істен бас тартып, қайтып кетті.

Олар жаман іс қылды. Бірақ Аһмеди Пәруаншы, Уәли Хазан олардан да жаманырақ іс жасады. Қожа Кәлан Кабулдан аттанып, Ибраіымды қүйретіп, Аграны жаулап алғанша жақсы болып келді. Ерге тән сөздер айтып, жігерлі екендігін көрсетті. Бірақ Аграны алғаннан бірнеше күннен кейін бар ойлары өзгерді. Бар ынтасымен мақсатқа ұмтылған Қожа Кәлан кетуге бел байлады. [427]

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Елдің бұндағы екійлы екенін біліп, барлық бектерді қеңеске шақырдым. Мен: «Әлемді жаулап алып, Салтанат құру мақсатына қару-жарақсыз қол жеткізе алмайсыз. Патшалық пен әмір болу нөктерсіз және өлкесіз мүмкін емес. Біз неше жыл бойы ынталап, тауқымет көріп, ұзақ жерлерге жол жүріп, әскери жорық жасап, өзімізді және әскерімізді талай шайқаста өлімнің қаупімен бетпе-бет келіп, тәнірінің шапағатымен бұншама қалың бүлікшілерді басып, осындай кең мемлекеттерді жаулап алған біз, енді осыншама қындықтарды бастаң өткізген соң, жан салып жаулаған уәляйттарымызды себепсіз тастан кетіп, Кабулға қолымыз бос қайту бізге қандай қажеттіліктен туып отыр. Кімде-кім мемлекетшіл болса, мұнан соң бұндағы әңгімені айтпасын. Кімде-кім шыдай алмай, кетуге бет бұrsa, барсын да қайтпасын», – дедім. Осындай ақылға қонымды, түсінікті сөздерді еске салып, қаласа да, қаламаса да елді бұл екіүшты ойдан шығар.

Бірақ Қожа Кәлан мұнда тұруға көңілі болмаған еді. Сол үшін сарқыттарды Қожа Кәлан қалың нөкерлері болғандық Кабулға алып барсын деген шешім қабылданды. Кабул мен Ғазнада да адам аз қалған еді. Оларды тәртіпке алып келіп, істерді бір нәтижеге жеткізіп отыру да қажет болған. Ғазна, Гәрдиез мен Ԑұлтан сәсүди һазарасыны Қожа Кәланға тарту еттім. Үндістаннан да үш-төрт ләк болатын Құһрам аймағын да бердім.

Қожа Mir Миранда Кабулға баруына үйғарым жасап, оған да сарқыттарды қоса тапсырдық. Қабыз Молда Асан Сарраф пен Төке Үнді тағайындалды. Қожа Кәлан Үндістаннан безген еді, сондықтан қайтып бара жатқанда Делнидегі ғимараттарының мәндайшысына мына бәйітті жазыпты:

*Егер де Синд өзенінен аман-есен өте қойсам,
Қара бет болайын үнді жерін аңсар болсам. [428]*

Біз Үндістанда тұрып мұндағы қалжың бәйіт айтуды және жазуды ретсіз дедік. Кетуден бір өкпе туса, бұндағы қалжындан екі өкпе туады. Мен дағы суырып сала бір төрттік айтып, жазып жібердім:

*Жұз шүкір дейді Бабыр жомарт, жарылқаушыға,
Берді саған Синд, Үндістан мен мол дүниені, сірә.
Ыстығына егер де, сенде жоқ болса шыдам,
Суық ауаны көргің келсе Ғазна бар дегенім.*

Осы кездे Молда Аппактың бұрындары бедел-мәртебесі өте тәмен еді. Екі-үш жылдан бері аға-інілерін жинап, барлығын топтастырған еді. Мен Ұрықзай және Синд жағасындағы кейбір ауғандарды оған беріп қостым. Сол төніректе болған қарулы мен әскерилеріне бағынуға үкім шығарып жібердім.

Шейх Гурен сенім мен ықыласпен келіп қызметіме кірісті. Миандоаб қарулы топтарынан да екі-үш мың әскерлер келіп қызмет қылды. Әлихан Фәрмүлидің ұлдары мен туыстары Деліни мен Агра арасында Құмаюннан ажырап қалып, адасып жүрген Жұніс Әлімен ұшырасып қалған кезде біраз ұрысып, жеңіп алған соң Әлихан ұлдарын тұтқындалап, менің алдымға алып келген еді. Осы орайда Дәулет Қадам түріктің ұлы Мырза Моголға Әлиханның қамаудағы ұлдарының бірін қосып, осы аласапыран кезде Миуатқа барған Әлиханға жөнелтіп, бағынуын бұйырдым. Әлиханды алып келді. Әлиханды тәртіпке шақырып, жиырма бес ләк табысы бар аймақты тарту еттім.

Сұлтан Ибраіым Пруб тауындағы бүлікшілдерді басу үшін Мұстафа Фәрмүли мен Фируз хан Саренгхани бастаған бірнеше әмірлерді тағайындалап жөнелткен еді. Мұстафа әлгі бүлікшіл әмірлермен кескілескен соғыс жасап, неше рет оларды басты. Бірақ Мұстафа Ибраіымның жеңілісінен бұрынырақ өлді. Шейз Байәзид інісі еді. Ибраіым істерімен [429] айналысып жүргенде, Шейхты дереу ағасының еліне басшы болсын деп бас-көз жасады. Осы арада Фируз хан, Шейх Байәзид, Маһмұт хан нұхани, Қазы Жия менің жаныма келіп, қызметке бел буды. Мен оларға мұдделерінен артығырақ құрмет көрсетіп, шапағаттар қылдым. Фируз ханға Жуынпурден бір крур, қырық алты ләк, бес мың теңге бөлдім.

Шууал мейрамынан неше күн өтіп еді, Сұлтан Ибраіымның хатундар сарайының ортасындағы бағаналы сарайының күмбезінде үлкен думанды отырыс болды. Онда Құмаюнға Сұлтан патшаларына тән шапан, семсердің белдігі, алтын ер-тоқымды тұлпар сыйланды. Шын Темір Сұлтан мен Мәди Қожа, Мұхаммед Сұлтан мырзага да шапан, семсер белдігі, қанжар белдіктері сыйға берілді. Тағы бектер мен жігіттерге өздеріне лайық семсер белдігі мен қанжар белдігі және шапандар сыйланды. Оның қысқасы былай болған:

*Екі жүйрік ат, ер-тоқымымен бірге
Гаунар таспен безендірілген семсер белдігі – екеу
Алтынмен сәнделген қанжар – жиырма бес
Алтынмен апталған пышақ – он алты
Күміспен қапталған орақ – екеу
Үндінің алтын пышағы – біреу
Бағалы көйлек – төртеу
Зерленген жібек матадан шекпен – жиырма сегіз.*

Думанды күні ғажап бір жаңбыр жауды. Он үш рет жауын жауды. Кейбір қонақтарға сырттан орын берілген еді, олар әбден суға малынды. Мұхаммеди Көкілтасқа Самана уәлаяты тарту етіліп, Сұмбілге жорыққа шығуға тағайындалды. Фируза Һисар (Хисар) Құмаюнға [430] жүлде

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

ретінде берілді. Сүмбілде Құмаюнға сыйладым. Үнді бекті Құмаюн жанына қызметке қойдым. Сол себептен Мұхаммеди Көкілтастың орнына Үнді бекті, Кете бекті, Мәлік Қасым Баба Қышқаны аға-інісімен Сүмбілге жорыққа аттандырдым. Молда Аппақ пен Шейх Гуренде Миандоаб садақшылармен жорығына қостым. Қасым Сүмбілден үш-төрт рет адам келіп: «Арамза Бәбин Сүмбілді қоршап, әбден әлсірете бастады. Тездетіп көмекке келініз», – деді. Бәбин осы түр-күйімен бізден қашып, тау бөктерінде қашып жүрген ауған мен үнділерді төнірегіне жинап, осы өліара кезде Сүмбіл қорғаусыз санап, оны қоршауға алған еді. Үнді бек, Кете бек және жорық жасауға тағайындалғандар Ahar өткеліне жетіп, өзеннен өтуге кірісіп, Мәлік Қасым Баба Қышқа мен аға-інісін алға аттандырды. Мәлік Қасым өзеннен өтісімен жүз-жүз елу адам мен аға-інісі бірге сүыт жүріп, бесін намаз кезінде Сүмбілге жетті. Бәбин де әскерлерімен сап түзеп, қостан шықты. Мәлік Қасым жедел жүріп, қорғанды арқаға алып айқасқа кірісті. Бәбин төзе алмай қашты. Мәлік Қасым оның бір топ адамының басын кесіп, бірнеше піл және көптеген ат пен мол олжа алды.

Ертеңгі таңда жорыққа тағайындалған бектер де жетті. Қасым Сүмбілге келіп жолықты, бірақ қорғанды бұларға тапсыруды қош көрмей, түрлі айлаға кірісті. Бір күні Шейх Гурен мен Үндібек олармен келісіп, бір сылтау тауып Қасым Сүмбілінің отбасы мен туыстарын есен-аман қамалдан шығарып жіберді.

Бәбинге Қәләндер Пияданы жіберіп Низам ханға уәде беріп, жарлықтар жіберді. Мына суырып сала айтқан бейітті жазып жібердім:

*Түрікпен алысып гуре болма, әй, Бәбина,
Түріктің шапшаңдығы мен ерлігі аян, сірә. [431]
Егерде тез келіп, насиҳатты тыңдай қоймасаң,
Анық нәрсені баян етуудің қандай қажетсін?*

Бәиана қамалы Үндістанның әйгілі қорғандарының бірі еді. Бұл ессіз ерсымақ қамалдың беріктігіне сеніп, шамасынан артықтау бірнемелерді өтініп адам жіберіпті. Одан келген адамға жәнди жауап бермей, қамалды алуға құрал-жабдықтарды дайындауға кірісуге бүйрық бердім.

Бабақұлыны Мұхаммед Зейтынға уәде беріп, жарлықпен жөнелттім. Мұхаммед Зейтын да сылтауратып, түрлі айлаға басты.

Рана Сенгай кәпір Кабулда болғанымда бірнеше рет елші жіберіп, жақтас екендігін білдіріп: патша Кабулдан Делни маңына келгенде, мен де бұл жақтан Аграға қарай жүремін деп уәделескен едік. Бірақ мен Ибраіымды басып, Делни мен Аграны алған шақта бұл кәпірден ешқандай қимыл байқалмады. Біраз уақыттан кейін Мәкеннің Асан атты ұлының қолында болған Кәндар деген қорғанды қоршады. Асан

Мәкеннен бірнеше рет адамдар келді, бірақ Мәкеннің өзі әзірше келе қойған жоқ еді.

Бұл төніректегі қорғандар, мәселен: Атава, Долпур, Гуалиар, Бәиана әзірше бағынбаган еді. Шығыс жақтағы ауғандар асаулық танытып жүрген еді. Қәнваждан екі-үш көш Агра жаққа қарай жылжып қоныстанған еді. Мен Аграның жақындығы түкпір-түкпіріндегі аймақтардан көңілім тыныш таппай, аландап жүріп, Асанға көмектесуге адамдар жібере алмаған едім. Асан екі-үш айдан соң қамалды қорғай алмай келімге келіп Кәндар қамалын берді.

Раберидары Үсейін хан да үрейленіп, Рабериді тастап кетті. Рабериді Мұхаммед Әлі Жәнг-Жәнгке бердім. Құтып хан Атавада еді, оған бірнеше рет уәде [432] беріп жарлық жібердім. Ол болса, не өзі бізге келіп жолықпады, не Атаваны тастап кетпеді. Атаваны Мәди Қожаға атадым да: Мұхаммед Сұлтан мырза, Сұлтан Мұхаммед Дұлдай, Мұхаммед Әлі Жәнг-Жәнг, Әбдіэзиз Мирқорды басқартып бектер мен ішкі әмірлердің қалың тобын қөмекке қосып, Атаваға аттандырыдым.

Қәнваж Сұлтан Мұхаммед Дұлдайға берілді. Фируз хан, Маһмұт хан, Шейх Байәзид және Қазы Жиба басшылық еткендерге аса үлкен құрмет көрсетіліп, Пуреб жақтан аймақтар берілді. Бұлар да Атаваға тағайындалды.

Мұхаммед Зейтын Долпурда отырып, түрлі айла жасап келмей қойды. Долпурды Сұлтан Жүнейд Барласқа атадым да: Әділ Сұлтан Мұхаммеди Көкілтас, Шаһ Мансұр Барлас, Құтлық Қадам, Абдолла, Уәлижан бек, Пірқұлы, Шаһ Үсейін Бареки бастаған қосынды тағайыннадым. Олар Долпурды күштеп тартып алып Сұлтан Жүнейдке тапсырып, Бәиана жаққа бет алды.

Бұл әскерлерді тағайындаған соң түрік әмірлерді, үнді әмірлерді шақырып кеңес құрдым. Мынадай: «Пуреб таудағы бүлікші топқа қарсы Нәсир хан Нуһани мен Мәғруф Фәрмұли басшылық етіп, қырық-елу мың адам Гәнг өзенінен өтіп Қәнважды жаулап алып, екі-үш көш берірек келіп аялдаپ түр. Рана Сенгай кәпір Кандарды жаулап алып бүлік шығару үстінде еken. Енді жаңбыр да ақыры бәсендеп түр. Сондықтан не бүлікшіге қарсы немесе кәпірге қарсы шабуылға шығып, ол жаққа бет алған уәжіп және керекті болып көрініп түр. Бұл төніректегі қорғандардың ісі оңай. Біз ірі жауларға тойтарыс берген соң бұлар қайда барар дейсің», – деген әңгіме болды. Рана Сенгай да мұндай шарамызды ойланған қоймаған еді. [433]

Әмірлердің барлығы бірауыздан: «Рана Сенгай алыстау түр. Анық емес, жақындаған келе алмас. Ал мына бүлікшілер бізге осыншама жақын

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

тұр, Бұларға тойтарыс берген маңызды және басты шаруа осы болған жөн», – деп айтты.

Бұл бүлікшілердің үстіне аттанбақ едік. Құмаюн былай: «Патшаның аттануы не қажет деп? Бұл қызметті мен жасайын», – деп айтып жеткізген. Оның бұл ұсынысы баршаға қош келіп түрік-ұнді әмірлеріне ұнады. Құмаюнды Пурепке тағайындал, Долпурға тағайындалған әскерлерге Ахмет Қасымды басқарттық. Ол әскерлерді алып келіп Жәдавәр да Құмаюнға қосылсын деп бүйірдық.

Бейсенбі күні зи-қағде айының он үшінде Құмаюн жолға шығып, Аградан алты шақырымда орналасқан Желисер деген қыстаққа аялап, бір түнеп әрі қарай сапарын жалғастырды. Бейсенбі күні осы айының жиырмасында Қожа Кәланға Кабулға қайтуға рұқсат бердім.

Үдайы есте тұратыны: Үндістанның бір үлкен кемшілігі ағынды сұнының болмауы еді. Қай жерде қоныс тепсек, дөңгелектер жасап ағар суды қамтудың жол-жобасын жасайтын едік. Аграфа келгенімізде бірнеше күннен кейін кеңесіп Жөн өзенінен өтіп, бақ жерлерін қарап шықтық. Ол жерлер көріксіз, ойран жерлер еді. Жиіркене, ұнатпай ол жерлерден өттік. Бұл жердің таза болмауы және ұнамсыздығы қиялдағы шарбақ идеясын ойдан шығарды. Мұнан өзге Аграфа жақын жер жоқ еді. Неше күннен соң қажет болып бұл жердің абаттандыру ісін қолға алдық. [434]

Әуелі үлкен құдық қаздық. Одан монша сұы қамтамасыз етілді. Тағы бір бөлік жерде әнбәли ағаштары мен сегіз су тоғаны бартұғын. Біз бұлардан кейін үлкен бассейн мен алаң, тас ғимарат алдында бассейн мен сарай, оңашахана бақшасы мен үйлер, одан әрі монша тұрғызыдық. Содан Үндістанда осындағы көріксіз, жөнсіз жобалар мен жоспарсыз бақшалардың орнына әр бүрышта жасыл аландар және әр жасыл аландарда тұрлі роза, итмұрын гүлдер тізіліп көріне бастады.

Үндістанның үш ісінен зиян көріп келдік. Бірі – ыстығы, дауылы, тағысы құйыны еді. Монша сол үшеуінің бетін қайтарушы еді. Шаң-тозаң мен желдің өзі моншада тыйылатын еді. Үстық ауа да моншада сезіле қоймайтын еді. Үстықта моншаның іші сұқыттан тондыратын еді. Моншаның бір бөлмесі ыстық су тоғаны болатын. Бәрі таспен төселген еді. Едені ақ тастан, өзге барлық жеріне тас төселген және тебесі қызыл тастан бәйана тасы еді.

Сондай-ақ Хаифа, Шейх Зейін, Жұніс Әлі тағы да өзен жағасынан жер тиген адамдар келісті һәм жақсы жобалармен бақшалар мен бассейндер салды. Ланур мен Дибалпур дәстүрі бойынша дөңгелек тұрғызып өзеннен сулар ағызып қойды. Үндістан елі бұндай жоба келісті жерлерді көрмегендіктен Жөн өзенінің төнірегінде салынған ғимараттар жаққа Кабул деп ат қойған.

Тағы қорған ішінде Ибраіым ғимараты мен қабырғаның арасында бір бос жер бартұғын. Ол жерге де бір вайын салуды бүйірдым. Он да он көлемінде. Үндістан тілімен баспалдақты үлкен құдықты вайын деп атайды. Мен вайынды бұл шарбақтан бұрын салғызған едім. Оны жаңбырлы ауда қаздырған едік. Сол үшін неше рет құлап қалды. Тіпті жұмысшыларды да басып қалған. Рана Сенганың ғазауаты аяқталды. Ол тарих тасқа қашалып жазылған. Онда аяқталғаны ғазауаттан кейін аяқталғанына ишарат еткен. [435]

Тәуір вайын салыныпты. Бұл вайынның ішінде үш қабат ғимарат бар екен. Бәрінен тәменгі қабатта үш сәкі бар. Жолы құдыққа қарай баспалдақпен түседі. Әрбір сәкіден бір жол барады. Әр сәкі бір-бірінен үш баспалдақтай биіктегі тұр. Бәрінен тәменгі сәкіден су тартылған кезде су бір баспалдақ тәмендеу түседі. Жоғарыдағы сәкіге жаңбырдың суы молая түскенде кейде суы көтеріледі. ортанышы қабатында бір қазандық сәкі бар. Бұл сәкіге ұқсас бір күмбез тұр. Су дөңгелегін осы күмбезде бір өгіз айналдырып тұрады. Жоғарғы қабатта бір сәкі бар. Сыртқа қарайтын құдық үстіндегі алаңнан бес-алты баспалдақ тәмендеу екі тараптан осы сәкіге баспалдақпен жол бар, оң жағына барады. Жолдың ортасында тарих жазылған тақта тас бар.

Бұл құдықтың қапталында тағы бір құдық қазылған. Ол құдықтың түбі бұрынғы құдықтың ортасынан біршама жоғарылау тұр. Айтылған күмбезде дөңгелегін өтіздің жүруімен құдықтан су алынып осы құдыққа құйылады. Бұл құдыққа тағы бір дөңгелек жасап қойған. Ол дөңгелекпен су қабырғаның үстіне шығады. Қабырғаның үстімен жоғарғы бақшаға су барады. Құдықтың баспалдағы шығатын жерде де тастан тұрғызылған ғимарат бар. Бұл құдықтың алаңнан тыскары тастан салынған мешіт бар, бірақ жақсы салынбаған. Үндістан тәсілімен тұрғызған.

Құмаюн аттанған кезде Нәсир хан Нуһани мен Мағруф Фәрмули бастаған бүлікшіл әмірлер Жамжәмауда бас қосып, отырған еді. Құмаюн жиырма-отыз шақырым жерден Мұмін Атакені хабар алуға жіберді. Ол малға барымта жасаймын деп тұшымды хабар ала алмаған. Мұмін Атакенің барғанынан хабардар болған бүлікшілер тұра алмай қашып кетті. Құмаюн Мұмін Атакеден кейін Қысымтай, Баба Шеһра, Бұжәкені хабар алып келсін деп жөнелтті. Бұл барғандар бүлікшілердің күйреп қашып кеткенінің хабарын алып келді. Құмаюн жолға шығып, Жамжәмауды басып алып, ол жерден өтіп Делмау аймағына келгенде Фәті хан [436] Сәрвани оған келіп кездесті. Құмаюн Фәті хан Сәрвани Мәди Қожа, Мұхаммед Сұлтан мырзаға қосылып бірге жөнелтілді.

Осы жыл Обейд хан Бұхарадан Мәрвке қарай жорыққа шықты. Мәрвдің сарайында он-он бес шаруа адамдар бар екен, оларды ұстап,

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

қырып салды. Мәрвдің тоспасын қырық-елу күнде бөгеттеп Сәрәхске қарай жүрді. Сәрәхсте отыз-қырық қызылбас бар екен, дарбазаны бекітіп, қамалды берер түрлери жоқ-тын. Бірақ қамал түрғындары алысып жүріп дарбазаны ашты. Өзбектер кіріп әлгі қызылбастарды қырды. Сәрәхсті жаулап алған соң Тус пен Машһадқа қарай тартты. Машһад шарасыз күй танытты. Тусды сегіз ай қоршап, бейбіт келісімге келіп алса да, уәдеге түрмай барлық ер атауын қырып, әйелдерін тұтқынға алды.

Осы жыл Сұлтан Мұзаттаб Гәжратидің Баһадүр хан атты ұлы қазіргі кезде әкесінің орнында Гәжратта патша тағында отыр. Әкесін жамандап, Сұлтан Ибраіымге қашып келді. Ибраіым оның ісін ізетсіздік деп білді. Ол кезде мен Пәнипет маңында болған едім. Одан маған хат келді. Мен де ілтипат көрсетіп, шапағатты жарлық жіберіп, оны шақырдым. Ол да келетүғын қиялда еді. Бірақ аяқастынан ойынан айныды. Ибраіымның әскерінен де бөлініп, Гәжрат жаққа бет алды.

Осы кезде әкесі Сұлтан Мұзаттаб қайтыс болып, ағасы Ескендір шаһ Сұлтан Мұзаттабдың үлкен ұлы болған, әкесінің орнына Гәжратта патша болды. Ескендірдің тіршілігі жамандыққа бұлғынген соң оның Имад әлмүлік атты құлы бір топпен бірге ымыраға келіп, Ескендір шаңты қылғындырып өлтірді. Баһадүр хан сонда жолда келе жатқан жерінен шақырып алып келіп әкесінің орнына отырғызды. Сөйтіп, Баһадүр шаһ атағына ие болды. Бұл да тәуір отырды. Имад-әл мұлікті нанкөрлік жасады дап жазаға тартып, өлтірді. Мұнан басқа әкесінен қалған көптеген бектерді өлтірді. Аса қатыгез, батыл жігіт көрінетін еді. [437]

Тогыз жұз отыз үшінші жылдың оқиғалары (1526-1527)

Мұхәррәм айында Фаруқтың туған хабарын Бек Уайыс алып келді, мұнан бұрын бұл хабарды бір жаяу әскер алып келген болса да, сүйіншіге Бек Уайыс осы айда келді. Сәби жұма кешкісі шәүүәл айының жиырма үшінде туған болса да, Фаруқ деп аталды.

Бәиана және кейбір бағынбаған қамалдарды алу үшін кеңесіп, Ұста Әлиқұлдыға бір үлкен зеңбірек жасауға бұйырдым. Көрік пен барлық құралдарды дайындалған адам жіберді.

Дүйсенбі күні мұхәррәм айының он бесінде Ұста Әлиқұлдың зеңбірек құятын мекенін көруге бардық. Зеңбірек құятын жердің төңірегінде сегіз көрік керек саймандарды ерітіп тұр. Әр көріктің түбінен бір науа бұл зеңбіректің қалыптарына туралап қойған. Біз барғанда көріктің тесіктерін ашты. Әр науадан еріген метал судай шұрылдарап қалыпқа ағып жатты. Біраздан соң қалып толмай жатып, бұл көріктерден еріген металдар келісімен бірте-бірте тоқтай бастады. Көрікте немесе құралда бір ақау бар

екен. ұста Әлиқұли өте жаман күйге түсті. Осы жағдайда өзін қалып ішіндегі еріген мысқа тастай жаздады. Ұста Әлиқұлиді жұбатып, шапан жауып, бұл күйзелістен шығардық.

Бір-екі күннен кейін қалып сұыған соң оны ашты. Ұста Әлиқұли аса қуанышпен бізге адам жіберіп зеңбіректің тас қондырғысында ешқандай ақау жоқ екенін айтты. Дәрі қондырғысын [438] құю оңай шаруа. Зеңбіректің тас қондырғысын шығарып бәрін жөндеуге адамдарын тағайындалап, өзі зеңбіректің дәрі қазанын құюға кірісті.

Мәді Қожа Құмаюн жанынан Фәті хан Сәрваниды алып келді. Олар Құмаюннан Делмаудан бөлініп кеткен екен. Фәті ханды жақсы көріп әкесі ұлық Құмаюнға тиісті аймақтарды оған беріп тағы да оған қоса өзге уәлаяттарды да сыйға бердім. Сөйтіп, бір кұру және алпыс ләк құны бар аймақтар бердім.

Үндістанда үлкен құрметке ие әмірлерге атақтар бердім. Соның ішінде бірі – «Ұлық Құмаюн» бар. Тағы бірі – «жаянан ханы», енді бірі – «хандардың ханы» атағы берілді. Фәті ханның әкесі «Ұлық Құмаюн» атаққа ие болды. Бұл атақты Құмаюнға берген соң өзге беруге жөні болmas еді. Сол үшін оның атағын қайталамадық. Фәті ханға «жаянан ханы» атағын бердік.

Сәрсенбі күні сапар айының сегізінде Әнбелі ағаштарының жоғары жанындағы үлкен хауыздың жағасында шатыр тігіп, серуен отырысын құрдық. Оған Фәті хан Сәрваниде шарап отырысына шақырып, шарап беріп, киген селде мен аяқ киімімді (باش ایاغیم) сыйға тартып, оны осы құрметпен еңсесін көтеріп уәлаяттына қайтуына рұқсат бердім. Содан Фәті ханның ұлы Маһмұт хан тұрақты қызметке бекітілді.

Сәрсенбі күні мұхаррам айының жиырма төртінде Айдар Рекабдардың ұлы Мұхаммед Әліні Құмаюнға: «Шүкім Пуребдағы бүлікшілер қашып, барған адам жетісімен Жөнпурге бірнеше лайықты бектерді тағайындал, өзінің әскерлерін алып, бізге тез жетсін. Рана Сенгай кәпір жақын маңға келіп таяп тұр, оның ойын іске асырмайық» деген оймен көмекке жібердім.

Әскерлер Пуреб жаққа барған соң Тұрды бек, Қош бек және інісі Шерәпкән, Мұхаммед Хәлелдің қорашысын және өзге де қорашылар мен [439] Рұстем Түркімен, оның ағасы мен інісі, тағы да Үндістан елінен Рави Сәрваниды тағайыннадым. Оларға Бәиана маңына барып, ол жерді шауып, тонады. Сондай-ақ қорған тұрғындарын уәде немесе жаза беріп, бізге қаратып бағындыра алсаңыз бағындырыңыз. Бағындыра алмасаңыз, оларды шауып тонап, жауды әлсіретіңіз деп бұйырдым.

Осы Бәианадағы Низам ханның ағасы Фалым хан Тәһәнгер қорғанында тұрған еді. Оның адамдары ұдайы келіп, құлдық ұрып, қызметке дайын

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

екендерін айтып жеткізді. Бұл Фалым хан: «Патшадан жасақ тағайын болса, Бәиананың барлық садакшыларына уәде беріп немесе жаза жолымен алып келіп Бәиана қорғанын жаулаپ маған алып беремін», – деп өз мойнына алған. Осы шешім бойынша Тұрды бек басқарған жігіттер жорыққа шығуға бүйірек алды. Фалым хан Жөннің жергілікті адамы болғандықтан бұндай шаруаға қызмет жасауды өз міндетіне алып, Бәиана ісіне кірісуді, оның жән-жоспарын өз қолына алуды жөн санадық.

Үндістан елінің кейбірі қолға семсер алуды білсе де, көбісі әскери жолжоралғы, жорықты басқарудан мүлдем хабарсыз болған. Бұл Фалым ханға біздің шабуылға қосатын ешкімнің сөзіне қарамай, істің жақсы-жаманының парқына бармай, әскерлерін Бәиана маңына жорыққа шығарып жақындаатты. Біз жақтан жорыққа барған түрік әскерлер саны екі жұз елу-үш жұзге жуық болған еді. Үндістан және маңынан келген әскерлердің саны екі мыңдан біршама көбірек болған еді. Низам ханының жаяу әскері мен Бәианадағы ауған жауынгерлер мен басқа да әскерлер саны төрт мыңдан көбірек болған еді. Жаяу әскерлердің өзі он мыңдан да көбірек болды.

Низам хан бұларды көріп-біліп, айтылған әскерімен сүйт жүріп, олардың үстіне шапты, тез жетіп қалың адамдарымен шабуылдап келген жауды қашырды. Фалым хан Тәһінгери ағасын тұтқындағы. Тағы бес-алты кісіні де ұстап, біраз мал-мұлкін олжалады. [440]

Низам ханының бұндай істеріне қарамастан ілтипат білдіріп, бұрынғы және кейінгі жазасына кешірім жасап хат жолдадым. Рана Сенгай кәпірдің сүйт келе жатқан хабарын алған, амалсыз Сейіт Рәфиһіды шақырып алып, оның дәнекерлігімен қорғанды біздің адамға тапсырды. Соғын Сейіт Рәфиһімен бірге менің алдымға келіп қызмет етуге бел буды. Мен оған жиырма ләк табысы бар Миандоаб аймағын сыйға тартым. Дос кіші ағаны Бәиана аймағын аманат етіп жіберді. Бірнеше күннен соң Бәиананы Мәди Қожаға сыйлап, табыс көлемін жетпіс ләкке жеткізуге рұқсат еттім.

Татар хан Саренгхани Гуалиарда еді. Оның жаушысы ұдайы келіп құлдық ұрып, тілектес екенін білдіріп тұратын еді. Кәпір Көндарды алып Бәианада жақын келгенде Гуалиар ражаларының бірі Дәрменкет және Хан Жаһан атты кәпір Гуалиар маңына келіп қамалды алуға дәмеленіп айғайшуға салып, бүлік шығара бастады. Татар хан қысылып Гуалиарды тапсырмақ болды. Бектер мен ішкі бектер әне шыныққан жігіттердің көбісі жорықта және жан-жаққа шабуылға кеткен болатын. Райымдадқа бірнеше Бәһра мен Лаһур жауынгерлерін бердім және оларға Іәстиши Тұнқатардың аға-інісін қосып, аталған Гуалиардан аймақтар бөліп соған жібердім. Райымдадты Гуалиарға отырғызып келиндер дедім. Бұлар

Гуалиарға жақындалап қалғанда Татар хан ойынан айнып, оларды қамалға шақырмады.

Осы арада Шейх Мұхаммед Фәус дәруіш, өте белсенді шәкірттер мен жақтаушы дос-жарандары өте көп болған кісі. Ол Гуалиар қамалының ішінен Райымдадқа адам жіберіп: «Қалай болғанда өзіңіз қамалға кіріңіз, өйткені бұл кісінің ойы өзгеріп, бұзық қиялы бар», – деп хабар айтты. Бұл хабарды Райымдад естісімен Татар ханға мынадай: «Сыртта кәпірлер болған себепті қауіпті. Мен бірнеше адам [441] қасыма алып қамалға кірейін, қалған өзге адамдарым сыртта тұрсын», – деп хат жазып жіберді. Татар хан біраз ойланып, оған көнді. Райымдад азғана адаммен кіре сала: «Біздің адамдар мына Қати Жол дарбазасының алдында тұрсын», – деп өзінің адамдарын сонда қойды. Сол күннің кешкісі адамдар Қати жол дарбазасынан қамалға кірді. Таң атқанда Татар хан қапыда шарасыз қалды. Амалсыз қаласа да, қаламаса да қамалды тапсырды. Қамалдан шығып Аграға қызметке келді. Оған табысы жиырма ләк Биава аймағын бердім.

Мұхаммед Зейтын да амалын таба алмай Долпурды тастап, қызметке кірісті. Оған да бірнеше ләк кірісі бар аймақ тапсырдым. Долпурды таза иелікке алып, оған әкім және салық жинаушы етіп Әбілфәті Түрікменді тағайындалап, Долпурға жібердім.

Нисар Фирауза маңында Қамид хан Саренгхани, бір топ ауғандар мен сол төңіректегі үш-төрт мың ауғанды айналасына жинап лаң салып, бұлік шығарды.

Сәрсенбі күні сапар айының он бесінде Шын Темір Сұлтанға Аһмеди Пәруаншы, Әбілфәті Түрікмен, Мәлікдад Кәррани, Мұжанед хан Мұлтаниды бастаған жасақтарды қосып, әлгі ауғандарды басуға жөнелттім. Олар барып ауғандарды басып, қалың адамдарын қырып, көбісінің басын маған жіберді.

Шаһзада Тәһмаспқа елшілікке жіберген Қожағы Әсет сапар айының ақырғы күндерінде Сүлейман атты түрікменмен бірге келіп, сыйлықтар алып келді. Соның бірі – екі шеркеш қызы еді.

Жұма күні рәбін – әууәл айының он алтысында ғажайып бір оқиға болды. Мен Кабулға егжей-тегжейлі жазып жіберген хатымды осында не артық, не кем, сол күйінде келтірейін: [442] Үлкен оқиға жұма күні рәбін әууәл айының он алтысында тоғыз жүз отыз үш жылында болған еді. Ол оқиғаның егжей-тегжейі былай болған – Ибраіымның бейбақ анасы Бува мені үнді кісінің қолынан бірдеме жеді деген хабарды естиді. Бұл оқиға былай болған еді: Үндістанда үш-төрт ай бұрын тағамдарын ұнатпаған едім. Сосын: Ибраіымның аспаздарын алып келіндер дегем. Олар жіберген елу-алпыс аспаздан төртеуін алып қалған едім. Бұл жағдайды

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Бува естіп Ахмет бас аспазға Атаваға әйел жіберіп, оның қолына төртке бүктелген ішінде екі мыскалдан көбірек у бар қағазды беріп, Ахмет бас аспазға тапсыр дейді. Ал Ахмет болса, оны біздің үйде аспаз болған үнді аспазға берсе, оған төрт аймақ сыйлаймын деп уәде береді. Қалай болғанда мениң тағамыма у салуды көзделген. Бува әйелден уды Ахмет бас аспазға жібереді. Тағы бір әйелді уды бере ме, бермей ме еken деп, оның ізіне салып қояды. Сәті түсіп, у қазанға салынбай, табаққа салынады. Қазанға салынбаған себебі мен бас аспаздарға ұдайы үнділерден сақ болындар деп айтып жүремін. Қазанда ас пісіп жатқанда дәмін татып жүріндер деймін. Тамақ тартатын кезде біздің бейбақ бас аспаздар қапы қалыпты. Аспаздар шыны табақ үстіне жүқалап нан салып, нан үстіне әлгі қағаздағы удан аздау жарамастай етіп сепкен және удың үстіне майға қуырылған ет салған. Ал уды ет үстіне сепкен болса немесе қазанға салған болса, оның нәтижесі жаман болар еді. Және аспаз сасқалақта, удың көп бөлігін ошаққа тастап жіберген.

Жұма күні кешкі намаздыгерде тамақ тартты. Мен қоян асынан көп жедім. Және қуырылған сәбізді молырақ жедім. Тағы мен үнділік уы бар тағамнан бір-екі кесек қана жеген едім, қуырылған ет жедім. Дәмі ұнамсыз және түсініксіз еді. Қақталған еттен бір [443] екі кесек ауызға салдым, жүрегім айнып кетті. Откен күн қақталған етті жегенде, бір ұнамсыз дәмі болған еді. Жүрегімді айнытқаны сол ма еken деп ойладым. Тағы да жүрегім айнып кетті. Дастанқан үстінде екі-үш рет жүрегім айнып құса жаздадым. Ақыры былай болмасын көрдім де, орнынан тұрдым, дәретханаға барғанша жолда тағы бір рет құса жаздадым. Дәретханаға бара сала, молынан құстым.

Мен ешқашан тамақтан кейін құсқан емеспін. Бәлкім, шарап ішкенде құсатын едім. Қоңіліме құдік келді, аспазға қалған тамақты итке беріңдер деп бүйірдым. Таңға қарай ит әлсірей түсіп, қарны үрленгендей қампайып кетті. Таспен итті қанша рет ұрса да, орнынан қозғалмай қойды. Түске шейін осы күйде болды. Одан кейін орнынан тұрды, өлмеді. Бір-екі қызметші де осы тамақтан жеген еken, таңға таман оларда қатты құсқан еken. Біреуінің халі жаман болды. Ақыры бәрі аман қалды.

Бір бәле келген еді, бірақ аман-есен құтылдық.

Тәнірі маған бастан қайта жан берді, ол дүниеден келгендеймін. Мен анамнан енді тудым.

*Мен сырқаттанаып өліп едім, тірілдім,
Аллаға айт жсан қадірін енді білдім.*

Сұлтан Мұхаммед Бақшыға: «Аспазды тұтқында», – деп бүйірдым. Оны ұстап қинаған соң болған жағдайының берін айтып берді.

Дүйсенбі күні сарайда жиын күні: мәртебелілер, әмірлер, уәзірлер сарайға жиылсын деп бұйрық бердім. Әуелі екі ер кісінің және екі әйел кісінің алып келіп тергеуге алады. Олар болған жайтты түгелдей айтып берді. Әуелі бас аспаздың парша-паршасын шығарттым. Аспазды тірідей терісін сойдырттым. Әйелдердің [444] біреуін піл астына салдырдым. Тағы бірісін мылтықпен атқыздым. Буваны аядым да, өз ісіне сай жазасын бергіздім.

Сенбі күні бір кесе сүт іштім.

Жексенбі күні де бір аяқ сүт іштім. Мәхтүм гүлін де араққа қосып іштім. Дүйсенбі күні сүтке мәхтүм гүлін және фаруғи терякті ерітіп іштім. Сүт ішімді әбден айдады. Сенбі күні күннің бастапқы сағаттарында сары күйгендей бірдемелер қап-қара болып үлкен дәретпен шығып жатты.

Шүкір, енді ешқандай проблема жоқ. Жан соншама әзиз бір нәрсе екенін осынша білмеген едім. Мына өлең жолы:

Кімде-кім өлер халге түссе, ол білер жан қадірін.

Қашанда бұл қауіпті оқиға есіме түссе, еріксіз халім өзгере салады. Тәнірінің шапағаты тиіп, маған жана бастан жан сыйлады. Мұның шүкірін қандай тілмен айтар екенбін мен? Көңілге құдік қалмасын деп болған оқиғаны егжей-тегжейін жаздым. Бұл оқиға тілге тиек етуге ауыр және қорқатында болса да, шүкір тәніріге, тағы да көрер күнім бар екен-ау деп еске аламын. Әйтеүір, қайыры, жақсылығымен өтті. Көңілге құдік болмасын, абыржымай откізейін деп сейсенбі күні рәбин әууәл айының жиырмасында Шарбақта хатқа түсіріп жаздым.

Бұл оқиғадан аман құтылып, бұл хатты жазып Кабулға жібердім. Алайда мұндан үлкен күнәға сорлы Бувай батқан еді. Жұніс Әлі мен Қожағы Әсетке тұтқыннаттым. Қолында бар акша, мал-мұлқін тәркілеген соң Әбдірайым Шағауылға сақтықпен күзетерсің деп тапсырдым. Бұрындары Буваның немересі Ибраіымның ұлына аса құрмет және ізетпен қарайтын едім. Ал мына оқиғадан кейін бұл әулеттеп әлгіндей қастандық туған соң Ибраіымның ұлын жанымда сақтауды жөн [445] көрмей бейсенбі күні рәбин әууәл айының жиырма тоғызында Камранның жанынан кейбір істер мен отбасылық шаруалармен маған келген Молда Сәрсанға қосып Камранға жөнелттім.

Құмаюн Пуреп тауында бұлікшілерге жорық жасап Жөнпурды жаулап алып Фазыпурға Нәсир ханның үстіне сүйт шабуылға шыққан еді. Ондағы ауғандар хабардар болып Сәрв өзенінен өткен екен. Құмаюн Хәридке жорық жасап ол жерді тонап, содан қайтып кеткен еді. Құмаюн менің белгіленген бағытпен Шаһ мір Үсейін мен Сұлтан Жұнейдты бір топ тәжірибелі жігіттерді Жөнпурге қалдырды. Оларға Қазы Жибанның қосылуын бекітті. Удқа Шейх Бәиазидты тағайындауды. Бұл істерді

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

реттеп, Кәра Манкпур маңынан Ганг өзенінен өтіп Калпи жолымен маған қарай бет алды. Жәлел хан Жәккеттің ұлы Фалым хан Калпида болған. Ол маған хат жазып, өзі келмеген еді. Құмаюн Калпи маңына жеткенде Фалым ханға адам жіберіп, беймаза көңілін тыныштандырып, өзімен бірге алып келді. Жексенбі күні рәбін әкыр айының үшінде Сегіз ұжмақ бағында Құмаюн келіп, қызметімде болды. Сол күні Қожа Дос Хавәнд да Кабулден келген еді.

Осы күндері Мәди Қожаның адамдары із кеспей келе бастады. Ранаңың келетіні анық болды. Асан хан Миуати де Ранаға қосылмақ. Бұлардың ойын негізге ала тұра, әскерлерден бір тобын көмек ретінде Бәианаға жіберу жөн болар еді.

Әскер аттануға бекініп өзімізден ілгерірек тұрган еді. Сондықтан Мұхаммед Сұлтан мырза, Жұніс Әлі, Шаһ Мансұр Барлас, Кете бек, Қысымтай мен Бөжке басқарған жауынгерлерді Бәианаға жорыққа жөнелттік. [446]

Асан хан Миуатидің Найыр хан ұлы Ибраіымның соғысында қолға түскен еді. Оны кепілдікке ұстап тұрганбыз. Сол себептен Асан хан бізге Найыр хан үшін келіп баласын босатуды сұрап тұратын еді. Төңірегімде кейбірі Асан ханға ілтипат көрсетіп оның ұлын босата салсаңыз, ол сіздің жасаған шапағатыңыз үшін сізге көбірек және жақсырақ қызмет жасайды деп айттын. Сол себептен Асан ханың ұлы Найыр ханға шапан жауып, әкесімен уәделесіп босатуына рұқсат бердім. Бұл екіжүзді ерсымақ ұлының босатуын күтіп жүр екен, ұлының қамаудан шыға салысымен Тудаға келіп Рана Сенгайға қосылды. Оның ұлына мұндай кезде рұқсат беру орынсыз болды.

Бұл кезде жаңбыр өте көп жауатын еді. Ұдайы отырыстар болатын еді. Құмаюн да бұл отырыстарға қатысып жүрсе де, шарап ішуді жек көретін. Дегенмен бірнеше рет шарап ішкені бар.

Сол кездері бір ғажайып өкіғалар болып жатты. соның бірі – Құмаюн Зафар қамалынан Үндістанға жорыққа шыққанда жол-жөнегей Молда Бабай Пәшағри мен оның інісі Баба Шейх қашып, Кәстен Қара Сұлтанға барған еді. Бәлх тұрғындары әлсіз болғандықтан Бәлхта Кәстен Қара Сұлтанның қолына түскен еді. Бұл мисыз ерсымақ інісімен бұл жақтың ісшаруасын мойнына алып Айбек, Хүррәм және Сарбақ маңына келеді.

Бәлхтан айырылып қалған Шаһ Ескендір табансыз қалып, Ғури қамалын өзбекке өткізеді. Молда Баба мен Баба Шейх тағы бірнеше өзбектермен Ғури қамалына келіп кіреді. Мір Һаме қамалы да оған жақын болған, бірақ шарасыз күй кешіп, өзбекке бағынады. Бірнеше күннен кейін Мір Һаме тұрғындарымен көшіп Бәлх жаққа кетуді жөн көріп, Шейх бірнеше өзбек адамдармен Мір Һаме қамалына [447] келеді.

Баба Шейх Mır Һаме қамалына қоныстайды. өзгелер әр жерде шатырға орналасады. Ол Mır Һамеде Баба Шейхті шауып бірнеше кісісін тұтқындап Тәңірі берді де Құндызға жаушы жібереді. Тәңіріберді Жарәлі мен Әбділәтипті бірнеше тәжірибелі адамдармен жібереді. Олар жеткенше Молда Баба өзбек адамдарымен Mır Һаме қорғанына келіп ұрысуға ниеттенеді. Бірақ ештеңе істей алмайды. Тәңірібердінің қосынына қосылып, Құндызға келеді. Баба Шейхтің жарақаты ауыр екен. Сол үшін басын кесіп, осы кезде Mır Һаме қорғанына алып келді. Мен ілтипат көрсетіп ағайын, жақындарының арасында мерейін көтеріп, биіктеттім. Бақи Шағауыл барғанда бұл екі сорлының басына 75 грамм алтын уәде еткен едім. Бұл сыйлықтан өзге 75 грамм уәде еткен алтынмен бірге Һаме қорғанын бердім.

Бұл кезде Қысымтай Бәианаға жорыққа шыққан еді, бірнеше бас кесіп алып келді. Қысымтай мен Бәжке бірнеше қазақ жігіттермен «тіл» алуға барғанда, екі топ шапқыншы кәпірді басып жетпіс-сексен адамын ұстап алады. Асан хан Миуатидің Рана Сенгаға қосылған хабарын Қысымтай нақтылап айта келеді.

Жексенбі күні айының сегізінде Ұста Әліқұли сол үлкен зеңбірекпен оқ тасын қойып атқанында ақау болмады. Оның оқ-дәрі қамбасын да кейін құйып даярлап қойған еді. Мен оқ тасын атқылауын қызықтап көруге сонда бардым. Намаздыгер уақыты еді, тас оғын атқанда мың алты жұз адым қашықтыққа барды. Ұстаға белдік, қанжар, шапан және жүйрек ат сыйға бердім.

Дүйсенбі күні жамади-әууәл айының тоғызында ғазауат ниетімен жолға шығып, ауылдан түзге жеткенде қос тіктім. Үш-төрт күн осы қоныста әскер жинауга және әскерлердің жабдықтарын түгендеуге аялдадым. Өйткені Үндістан еліне оншама сенім жоқ болатын. Сондықтан Үндістан әмірлерін әр тарапқа жорыққа жібердім. Ғалым ханды [448] Куалиарға барып Райымдадқа көмек болсын деп жібердім. Мәкен, Қасым бек Сүмбіли, Һамед және аға-інісін, Мұхаммед Зейтынды Сүмбілге жорыққа жібердім.

Осы қоныста болғанымда Рана Сенга әскерімен Бәиананың жақын маңына келіпті деген хабар келді. Барлауға адамдар хабар жеткізе алмаған, сондай-ақ қамалға да кіре алмаған. Қамал тұрғындары қорғаннан ертерек шығып кетіпті. Бұлікші жау тұтқылдан шабуылдан, оларды талқандапты. Сәнгер хан Жанжуна сонда шейіт болды. Айғай-шуда Кете бек сауытсыз айқас шықты, бір кәпірді жағасынан алған кезде оның нөкерінің қылышын алып, Кете бектің иығынан шабады, Кете бек содан абдырап қалып, Рана Сенга ғазауатына қатыса алмайды. Неше уақыттан кейін тәуір болса да, толық айыға алмайды.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Қысымтай, шаһ Мансұр Барлас тағы басқалары Бәианадан келіп, жау корыққанды білмейді және жауын қорқытады. Кәпір жаудың әскерлері аса ширақ және жауынгерлігін асыра мақтап, мадақтап жатты.

Коныс қылған осы жұртқа Қасым қора басшыны күрекшілермен терең құдық қазсын деп Медхакөр аймағына жібердік.

Сенбі құні жамади-әууәл айының он төртінде Агра маңынан көшіп құдық қазылған жұртқа келіп қос тіктік.

Ертеңіне ол жерден көштік. Сонда: «Осы төніректе қосқа жеткілікті сұы мол осы Сикри. Және жау осы суды алыш, қос тігуі мүмкін», – деп ойда қалдым. Сол себептен оң қол, сол қол және орта шепті тәртіпке салып, Сикриге бет алдық. Дәруіш Мұхаммед Сарбан мен Қысымтай Бәианаға барып-келіп жүргенде суды көріп, жайын біліп жүргендегі үшін оларды Сикри көлінің жағасына жұртты көріп, қонысты белгілеуге алға жібердім. [449]

Конысқа келіп, жайғасып, Мәди Қожаға және Бәианадағы адамдарға жаушы жіберіп, дереу маған келіп қосылсын деп бұйрық бердім. Құмаюнның нөкері бек Мирәк Моғолды бірнеше жігітпен кәпірден хабар алыш келиңдер деп жібердім. Кешкісін барып хабар алыш, таңға дейін келіп жетті. Жау қосыны Бәсавәр мекенінен екі шақырым ілгерірек келіп қос тіккен еken. Сондай-ақ сол құні Мәди Қожа, Мұхаммед Сұлтан мырза және Бәианадағы жорыққа шықкан әскерлер келіп маған қосылды.

Бектер кезекпен қарауылдыққа тағайындалды. Әбдіәзиз қарауылдық кезегінде алды-артына қарамай Сикриден он шақырым жерде орналасқан Канваһага тұра барып тұрған. Кәпір жау ілгерілеу жылжыған еken. Бұлардың соншама шылбырсыз ілгері барғандарын біліп, төрт-бес мың әскермен сұыт жетіп келген. Әбдіәзиз бен Молда Аппақтың мың-мың бес жұз әскері болған еken. Біздің жақ жаудың қанша әскерінің бар еkenін санаспай алға шауыпты. Содан көп адамынан айырылып қалған соң сұыт артқа шегініпти.

Бұл хабар бізге жеткенде Мұхеб Халифаны халифаның нөкерін қосып оған жөнелттік. Молда Үсейін және тағы кейбіреулерді апыр-топыр олардың көмегіне жібердік. Кейін Мұхаммед Әлі Жәнг-Жәнгті де жөнелттік.

Алдыңғы топ Мұхеб Әлі оларға жеткенше жау Әбдіәзиздің туын қолға түсіріп, Молда Нығмет, Молда Дәуіт, Молда Аппақтың інісі және бірнеше адамдарын тұтқындал шейіт қылған еken. Көмек тобы жете сала Мұхеб Әлінің нағашысы Тайир Тәбәри жауға шапқанымен көмегі тие қоймапты. Өйткені жау Тайирды сол сәтті қолға түсіріпти. Мұхеб Әлі де айқас барысында аттан құлайды. Сол сәтте Балты қөлденең келіп, Мұхеб Әліні алыш шығады. Жау олардың артынан екі шақырым жерге дейін қуып

келеді. Дәл сол мезетте Мұхаммед Әлі Жәнг-Жәнгтің қарасы пайда бола бастайды. [450]

Бізге үзілместен жау жақындал қалды деген хабар келіп жатты. Мен сауыт киіп, аттарға ер-тоқым салып, қаруланып, жорыққа аттандым. Сондай-ақ зенберек арбаларды жолға шығарып деп бұйырдым. Біз екі шақырым жүріп келгенде, жаудың адамдары шегіне бастады.

Жанымызда үлкен көл бар еді. Осыған орай осында қос тепкен едік. Зенбірек арбаларды ілгерілеу шынжырмен байлап қойдық. Эр екі арба арасы жеті-сегіз қары болған еді. Бір-бірін шынжырмен байлап таstadtық. Мұстафа Рұми рұмдық дәстүр бойынша араба жасаған еді. Өте жаксы, жүрісі жеңіл арбалар еді. Ұста Әліқұлы оған қарсы іс-әрекет етіп жүретін еді. Сондықтан Мұстафанды оң қанатқа Құмаюнның алдына орналастырдым. Арба жетпеген жерде хорасандық және үндістандық жұмысшылар қолына құрек пен айлақ беріп ор қазуға бұйрық бердім.

Жау кәпірдің осынша тез келісінен және Бәианада болған ұрыс барысынан Шаһ Мансұр, Қысымтай және Бәианада болғандар жаудың әскерін мақтап-мадақтағанынан біздің әскердің үрейі қашып, жүрексінгені көріне бастады. Әbdіәзиздің жеңілісінің өзі бір сәрі болды.

Адамдардың көңліне сенім ұялату үшін және әскери бекіністі нығайту үшін арба жете алмаған жерге ағаштан үш тіректей бірдеме жасап, әр екі-үш тіректің арасына жеті-сегіз қары орын қалдырып, өгіздің терісінен таспалар жасап бір-бірімен байланыстырдым. Бұл аспап-сайман дайын болып, түгелдей жасалғанша жиырма-жиырма бес құнғе созылды.

Осы кезде Кабулдан Сұлтан Үсейін мырзаның қызы немересі Қасым Үсейін Сұлтан, Аһмет Жұсіп, Сейіт Жұсіп, Қевам Орду шаһ, тағы кейбір жеке-жарым бес жүздей адам келді. Олармен бірге жексұрын жұлдызышы Мұхаммед Шәріп те еріп келді. Сондай-ақ [451] қоймашы Баба Дос шарап үшін Кабулға кеткен еді, ғазнаның тамаша шаралтары да жүктелген үш қатар түйемен бірге келді.

Осындаған кезде өткен оқиғалар, жағдайлар, абыржып айтқан сөздер қаншама айтылды. Әскерлердің күдігі мен үрейі де аса көп болған еді. Мұхаммед Шәріп жексұрын жұлдызышы маған жаратып сөз айта қоймаса да, кімде-кімге жолыға салса асыра сілтеп әнгіме айтатын еді. Осы күндері Марс батыс жақта тұрды. Кімде-кім осы жақтан ұрыска кіріссе, жеңіліске ұшырайтын еді. Осындаған арам пейілді адамнан жөн сұраған зәресі ұшып жүрген елдің көнілі одан әрмен сеніп қалатын еді. Мен оның сандырақ сөздеріне құлақта аспай, істер істерімді тындырдым. Шайқас ісін де ынтамен соғыс жасау жолына сай дайын болдық.

Жексенбі күні айының жиырма екісінде Шейх Жамалиді Миандоаб садақшыларын және Делһиден жинай алғанша әскер жинап Миуаттың

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

қыстақтарына шабуыл жасап, қолынан келгенше кем түспей Боларға ол жақтан Хәдәкіге аралықты тонап келуге жөнелттім. Молда түрік Өлі Кабулдан келе қалған, оған да Шейх Жамалиге қосылып Миуатты шауып та, талқандаудан да кем қылмаңдар деп бұйрық бердім. Мәғфур диуанға да осы сияқты бұйрық бердім. Олар Миуаттың төңірегіндегі бірнеше қыстақты шауып, талан-таражға салып, адамдарын тұтқындалты. Ол өткелден Боларға онша көпір болмай қалды.

Дүйсенбі күні жамади-әууәл айының жиырма үшінде саяхаттауға аттанып едім. Саяхат барысында есіме түскені қашанды тәүбе қылу үрейі ойымда жүретін еді. Өйткені жөнсіз істерді істеуден үдайы көңілімде өкініш тозацы қаптап тұратын еді. Мен «Әй, нәпсі» дедім!

*Қашанға дейін асаулықтың дәмін татпақсың,
Тәүбе де дәмсіз емес татып көрерсің.
Қанишама асаулық жасаймын деп былғандың,
Қанишама сорланып жатты сенің тыныштығың.
Қанишама нәпсіңе бағынып жүрерсің,
Қанишама өміріңді зия қылып жүрерсің? [452]
Газауатта ниет ет жолға шығыпсың,
Өлмегіңді өзің де көріңсің.
Кім өлмекке өздігінен бел бумақ,
Осы жағдайды білесің де не етпексің?
Тыйым салынған бар нәрседен аулақ тұтпақ,
Өзін барлық күнәдан арындырмақ.
Қош болып, серуен құрмақ бұл жалғанда,
Бірақ та шарап ішуден тәубе қылдым.
Алтын-күміс аяқ пен кесе,
Ол кездегі отырыс құралы болған бәрі.
Қазіргі кезде оның бәрін қиараттым,
Шарапты тәрк етіп көңіл тындырдым.*

Бұл қиаратқан алтын-күміс аяқ пен кесе және аспаптарды қажетсінгендер мен дәруіштерге ұластырдым. Тұнгі қарауыл болған кісі де тәубеге келісті. Сақал қырқу мен сақал қоюда да маған еліктеп келісті. Сол түні таңға шейін бектер, ішкі қызыметкерлер, әскери еместердің үш жүзге жуық адам тәубе қылышп, бар шараптарды тәктірді. Баба Дос алыш келген шараптарды тұз салып сірке су жасауға бұйырдым. Шараптарды төккен жерге бір құдық қаздырдым. Құдықтың жанына таспен қайырымдылық киелі мекен тұрғыздыруды ниет еттім. Мұхәррэм айы, тоғыз жүз отыз бесінші жылында Гуалиарға саяхат жасадым. Қайтарымда Долпурдан Сикриге келгенде, құдық қазу жұмысы аяқталыпты.

Мен бұрындары кәпір Сенганы жеңген сәтте оның таңбасын мұсылмандарға бағыштаймын деп ниет еткен едім. Мен тәубе ету барысында Дәруіш Мұхаммед Сарбан мен Шейх Зин таңбаны бағыш ету ниетімді еске салды. Мен: «Еске салғаныңыз жақсы болды. Біздің иеліктегі таңбасы бар уәлаяттарды мұсылмандарға тарту болсын», – дедім. Хатшыларды шақырып: «Екі үлкен іс болып тұр, мұны хабарлауға пәрмен жазындар», – деп бұйырдым. Шейх Зиннің мәтінімен пәрмендер жазылып, барлық аймақтарға жіберілді. Жарлық мәтіні былай болды: [453]

Зәһиреддин Мұхаммед Бабыр

Шүкір болсын тәубе етушілерге, «Алла шынайы тәубе еткендерді жақсы көреді». (2-222)

Адам табиғатына орай, өз болмысында нәпсісінің ләззатына бейімдеу болғандығы үшін одан бас тартуға тәнірінің қолдауы мен кешірімді мейір иесі Алланың құптауын қажет етеді.

Бұл әңгіме айтудағы мақсат: адамдық шарттарына орай патшалық салтанатты жиындар, патшалық лауазымдағы шен иелерінің салттары жастық шағында тыйым салынған кейбір құнәлерге ұрынады. Сосын неше құн өткен соң өкініш пен қасіретке бөленіп, жасаған тыйымдарынан бас тартып, тәубесіне келеді. «Иман келтіргендер! Шынайы тұрде тәубе етіп, Аллаға бет бүрғандар». (66-8).

Бірақ шарап ішудегі тәубеге келіп, оны тәрк ету басты мақсат болғаны үшін қазіргі ислам жолында дінсіздер мен кәпірлерге қарсы шыққан бақытты сәттерде ұлы құрес жолы, яғни нәпсімен құресудің есігін ашпаққа ұмтылған жөн шығар.

«Біз өзімізге зұлым жасадық» (7-23) деген сөзді шын ықыласпен тілге тиек етіп, жүрекке нақыштап тастауымыз керек. Сонда шарап ішпеу ниетіміз жүректің құпия қазынасынан [454] бас көтеріп, жүзеге асады. Мен осылай ниет етіп, іске асырдым. Мениң бақыт жарлығыммен көктегі жұлдыздардың санындаң көптеген алтынмен сәнделген, күміспен қапталған аяқ-кеселер отырыстарға сән беріп келген болса да, шаригаттың ізетінің арқасында қорлықпен жер болды. Оларды пұттар сияқты мәртебелі тәнірі бұйырса биіктеген шенінен құлатып, тасталқанын шығардық. Және әр паршасын міскін-пақырларға тараттық. Осы тәубенің шарапатынан сарайдағы көптеген қызметкерлер «жүртшылық патшалардың іс-әрекетіне бағынады» дегендей, дәл сол отырыста тәубеге келіп, шарап ішуден мұлдем бас тартты. Оны

жалғастырып, топ-топ болып жарлықты мойындал, тыйым салынған сэттен бақыт бағытына оралып жатыр.

«Әр іс қайыр үшін жасалса, ол сауапқа жазылады», – дегенге бұл істердің заманында жасалып, патшалыққа тәубенің құты нәсіп болып, оның құтының арқасында жеңістен жеңіске жету күн сайын артып тұра ма деп үміт артамыз.

Тәубе ниетіңіз бекінген соң қауіпсіздік түгелдей жарлыққа бағынумен жүзеге асады. Қорғалатын мемлекеттерді пәледен және қауіп-қатерден қорғаушы Алла пендениң шарап ішуді тоқтатса немесе оны өндіруге тырыспаса, шарапты сатпай, сатып алмай, тасымай, тасытпай және алып келмей журсе «Ендеше, мақсат-мұратыңа жету үшін бұлардан аулақ болындар» (5-90) аятына сай ниеті іске асады.

Шынайы тәубе етіп, ол ниеттің қабыл болуымен осыншама жеңістерге шүкір етпектің арқасында патшалыққа көл-көсір тартулар сый толқындардай толқындал әлемнің гүлденеүіне және адамзаттың абыройына себеп болып көрініс тауып тұр.

Барлық мұсылман мемлекеттерден алынатын салық шектен шыққан және Сұлтандардың алатын салығы бұрынғыша тұрақты түрде алынып келеді. Бұл пайғамбарлардың шарифатынан тыс болған үшін оның алып тасталуына жарлық бердік. Ешбір қала, ауыл, жол мен өткелдер, порттарда салық алынбасын дедік. Ол жарлыққа өзгеріс енгізуге жол берілмесін. «Кімде-кім өсиетті естіген соң, оны өзгертіп, орында маса, оның құнәсі мойнында болады» (2-181) [455]

Патшалықтың шапағатына сеніп, оның көлеңкесін паналап үміт күткен түрік, тәжік, араб, ажам, үнді, парсы және жай жұмысшы, әскер һәм жалпы адамзаттың барлық тайпалары осы патшалыққа арқа сүйеп, үміт артып, оның мәңгі болуына дұғада болып, оның зандарынан ауытқымай, жарлықтарын орындауы, оларды ең биік деңгейге жеткізе алады дегенге сенген жөн. 933 жылдың жамади-әууел айының 24.

Осы күндері өткен оқиғалардың біразын айттым. Үлкен-кішіде абыржу мен күдік басым болды. Ешкімнен ерлік сөз, батыл ой естілмес еді. Әңгіме қозғап, хикая айтушы уәзірдің және уәлает әкімдердің де әңгімесін ерлікке тән емес-ті, не өздері не іс-шараларында жігерлілік көрінбейтін еді. Осы жорықта нақты шешімдері де болмады. Тек қана Халифа араларындағы тәуірі болды. Ол Баби қамалын алу мен бекітуде аянбай бар ынтасымен кіріскең еді.

Ақырында жүрттың осындағы жігерсіз күә болып, әлсіздігін көріп бір шара ойыма келіп барлық бектер мен жігіттерді шакырып: «Әй, бектер мен жігіттер!», – дедім.

Дүниеге келген кімде-кім пәни тұрғыны болмақ,
 Мәңгі бақи бола беретін тек бір құдай болмақ.
 Кімде-кім шарап отырысына кірген болса,
 Соңында ажал кесесінен ішіп өлмек.
 Кімде-кім тірлік тұрағына келіп тұрған болса,
 Ақыры дүниенің қамханасынан кешпек.
 Жаман атпен тірлік еткеніше, жақсы атпен өлген жақсырақ.
 Жақсы атпен егер өле қойсам лайықты,
 Жақсы ат керек, тәннің өлгені рас, сірә! [456]

Тәнірі тағала бұл тұр бақытты бізге нәсіп қылыш тұр. Мұндай дәулетті бізге серік етіпті. Өлген шейіт, өлтірген газы. Барша адам тәнірінің сөзімен ант ішпек керек: бұл қырғыннан жүзін бұруды қиял да етпей керек. Тәнінен жаны айырылғанша бұл айқас пен соғыстан бас тартпауға!

Бек пен нөкер, ұлық пен кішік баршасы көніл қалауымен құранды қолына алып, осы мазмұнмен уәде етіп, шарт қылды. Бұл шараны жақын мен алыстан, дос пен дүшпан, көрген мен естігендерге бәріне жақсы болды.

Осы күндері тұс-тұстан айқай-шу, бұлік шыға бастады. Ұсейін хан Нуһани Рабериді келіп алды. Құтып ханның адамы Жәндуарды алды. Рұstem хан деген бір ерсымаш Миондоабдағы садақшыларды жинап келіп, Көлді алып Кішік Әліні қамады. Сүмбілді Заңед тастап шықты. Сұлтан Мұхаммед Дұлдай болса Құнужті қалдырып кетті. Гуалиарды гуалиарлық кәпірлер келіп қоршауға алды. Фалым ханды Гуалиарға көмекке жіберген едім, Гуалиарға бармай өз уәляттына тартыпты.

Күн сайын әр тараңтан бір ұнамсыз хабар келіп тұрды. Әскерден кейір үндістандықтар қаша бастады. Һейбет хан Күрікәндаз қашып Сүмбілге барды. Асан хан Баривал қашып кәпірге қосылды. Бұлардың біріне алдырмай, алға қарай бет ала бердік.

Арбалар, үш аяқты дөңгелек аспап-саймандар бәрі даяр болды. Сейсенбі күні жамади әууәл айының тоғызында наурыз күні көштік. Оң қанат пен сол қанат және орта қол тәртіпке келіп сап түзеді. Алдымызда арбалар, үш аяқты дөңгелектерді жүргізіп, бұлардан кейін де Ұста Әліні барлық мылтық ұсташу мергендерді тағайын қылдық. Жаяу әскер арбаның артынан ажырамай тәртіппен жүріп отырды. Тәртіппен жер [457] жеріне келіп орналасқан соң барлық жасақтарды тез арада бір жерге жиып он қанат, сол қанат және орта шептегі бектер мен жігіттер және әскерлерге көніл беріп, әрқайсысының бөлегі қай жерде тұруды, қай бағытта жүруді айқындалп беріп, осы тәртіппен екі шақырымдай жол жүрген соң қос тіктік. Жау кәпірдің адамы да хабардар болып, атыраптан топ-топ жасақтары келді. Біз де қоныс тепкен соң арбалардың тұру

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

тәртібін реттеп, ор қаздырып, қостың маңайын бекітіп, нығайта түстік. Менің бұл күні соғысатын ойым жоқ еді. Бірақ азын-аулақ жігіт жалаңдан ілгері шығып, жаудың адамдарымен айқасып, ырым жасады. Бірнеше кәпірдің де басын кесіп алыш келді. Мәлік Қасым да бірнеше бас кесіп алыш келді. Мәлік Қасым жақсы барып келді. Соншама әскер тобының көнілін көтеріп, қуантты. Бұл елге өзгеше дайындық іс болды.

Ертең таңда бектер шығып, ұрысатын ойда болдық. Халифа және кейбір тілекtes: «Біздің белгілеген қоныс жақын тұр. Оны орлап, реттеп барып көшсек жөн болады», – деп ұсыныс айтты. Ор қазуды жөн көріп, Халифа аттанып ор орындарын жұмысшыларға белгілеп беріп келді.

Сенбі күні жамади ақыр айының он үшінде арбаларды алдымызға тарттырып оң қол, сол қол жасақпен екі шақырым жуық жол жүріп, белгілеген қонысқа аялдадық. Кейбірі шатырлар тікті, кейбірі тіге бастағанда бүлікші жаудың жасағы көрінді деп хабар келді. Дереу аттануға жарлық бердім. Оң қанат, сол қанатқа жер-жерден барып арбалар мен жасақтарды тәртіпке келтіріп сап түзеді. [458]

Осы жеңіс кітabyнан ислам әскерлерінің жай-жapsары және кәпірлердің саптарының саны, жасақ тәртібі әрі мұсылмандар мен кәпірлердің ұрыстары анық та айқын байқалатын болатын болғасын, сол себепті аз-көп қоспасыз сол жеңіс кітапты Шейх Зиннің жазуымен тіркелді.

Зәниреддин Мұхаммед Бабыр Ғазының жарлығы

Мәлдір де үздіксіз беріп жатқан нығметтер тәнірге көптеп шүкір мен мадақ айтуға себеп болады. Құдайға қайталап шүкір мен мадақ айту оның нығметтерін молайта түсіреді. Сол үшін әр нығметіне шүкір айтудың реті бар. Өйткені әр шүкірде нығмет бар. Шүкір айтудың қаншалық иті нәтижелері бар екенін ұғына білуіне адам қуаты жете бермейді. Билікте отырғандар шүкір айтуға босаң. Әсіресе кәпірлерге қарсы жеңіске, күнәкар байларға қарсы ұstemдік құру нығметіне жеткенде, шүкір айта алмағандар бұл нығметтің бұл дүниеде одан артық бақыт жоқтығын, ақыретте одан үлкен бақ болмайтынын ұға алмағандар. Ақыл иелері одан асқан бақыт жоқ екенін білген. Бірақ шүкір етпегендер: «Міне, солар ардан безіп, күнәға белшесінен батқан кәпірлер», (80-42) қатарынан болмақ.

Аллаға иман келтіргендер ұлы бақыт пен үлкен сыйға жете алады. Алла оны тұра жолда оның берген үәдесінде тұрғанда жеткізеді. Ниетінде қайыр, ойында тұра жолға тұсу болғанда шынайы мақсат пен негізгі қалауына жете алады. Осында құт-мұбарак құндерде мәртебелі даналық

патшасының ілтипат пен шапағаты бізге тауқыметсіз жеңіс [459] бұлағын ашып, себеп іздемей-ақ қайталап жеңіс есіктерінің кілтін біздің армандардың бетіне айқара ашты. Әйгілі жауынгерлеріміз біздің қуанышымызбен ұлық ғазауат дәптеріне тіркеліп, исламның туы әскерлеріміздің жеңіс арайын жарқырата түсті.

Бұл бақыттың пайда болуы ислам әскерінің жарқылдаған семсерлерінің сәулесіндегі Үндістанның мемлекеттерін жеңіс нұрымен арайландырады. Бұрынғы жеңіс хаттарда жазылғандай жеңістің табыс туы Делни, Аgra, Жөнпур; Хәрид, Bahar тағы басқа елдерде желбіреді. Кәпір жақтаушылардың көптеген қауымдар мен тайпалары ислам иелерін мойындалап, оларға бағынып, өздерінің бақытты келешегін таңдал, ғибадат жолына шын ықыласпен түсті.

Бірақ Сәнгай кәпір өткен күндерде мұбарак тәубеге бағынған болып, енді мына мазмұнға орай: «Алайда ібіліс тәкаппарлық танытып, сәжде етуден бас тартып, сөйтіп, кәпір болды», – (2-35) іс қылышп, шайтан сипатына айналып, иманнан ада болғандар қосынының қолбасшысы болып, төңірегіне талай қауымдар жиналты. Олардың кейбірінің мойында қарғыс атқан шарап алқасы тағылған, кейбірінің діннен безгендік тауқыметін құшағына алғандарға басшылық етіп, қиямет күніне дейін қарғыс атқан кәпірліктен бас тартпай, біздің патшалық дәuletінің күнінің шығуынан бұрын және халифат патшалығымыздың нұр көкке көтерілмей жатқанда, ол үнді уәлаятында оған бағынып ұрыстарға қатысқан текті ража мен раялар онымен бірге болудан, жол серік болудан келіспей жүретін. Барлық мәртебелі Сұлтандар: делни Сұлтаны, гәжрат Сұлтаны, манду Сұлтаны тағы басқа Сұлтандар оған қарсы болса да, ондай жауыз кәпірге келіспеуге әлсіз болған үшін түрлі айла-шара тауып ымыраласып жүрген.

Сондықтан дінсіздердің туы ислам қалаларының екі жүзге жуығында желбіреп тұрған. Олар мешіттерді ойрандалап, ғибадатханаларды бұзып, мүміндердің әйел, бала-шағаларын тұтқындалап жүрген. Және кәпірлердің күш-қуатының [460] асқақтауының салдарынан бодандағы Үндістандағы уәлаяттарда салықтың төлемдері бірден он есе, кейде жүз есеге есіп отырған.

Осы күндері көптеген танымал кәпірлер оның ешбір тіршілігіне ешқашан қол ұшын бермеген еді. Бірақ ислам әскеріне жауластық үшін оның жауыз қосынына қосылып, қүшіне күш қосты. Осыған дәлел он әкім тәуелсіз тұрде әрқайсысы әр аймақта кәпірлердің бір қауымына басшы болып отырған. Ал Сәнгай күнәкар кәпір ислам әскеріне қарсы айқасқа шықканда шынжырдың бір бөлігіндегі оған байланып қалды. Ол он кәпір бейішке уәде берілген он сахабаның қарама-қарсы жауыздық жалауын

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

одан әрі асқақтатып: «Сондықтан оларды жан төзгісіз азаппен сүйіншіле» (84-24) деген. Оларда бағынышты көптеген аймактар мен әскерлер болды. Мәселен, Сәлаеддиннің отыз мың аттысы бар уәлаятқа ие болған. Равал Уди Синг Багридің он екі мың атты әскері, Мидни Равдың он екі мың атты жауынгері, Асан хан Миуатидың он екі мың атты сарбазы, Бармел Идәридің төрт мың атты жасағы, Нәрбет Һаренің жеті мың, Сетрэви Кичи алты мың, Дәрәм Диюдың төрт мың, Бәрсәнг диюдың төрт мың атты жасағы болды. Сұлтан Ескендір ұлы Маһмұт ханның уәлаят пен аймағы болмаса да, шамамен он мың атты әскер жинап қолбасшы боламын деген үмітте болып жүрді. Тыныш және қауіпсіз аймақтардан қылған бұл топтар Үндістан аймақтарында саны екі жүз мыңнан бір миллионға дейін жететін еді.

Әлқисса, ол тәқаппар кәпір, рақымсыз, соқыр жүректі қараңғылықта жүрген кәпірлермен «Бірінің үстінен бірі төнген қат-қабат қараңғылықтарға» (24-40) одактасып, ислам шарифатының іргесін күйрету үшін мұсылмандарға қарсы шайқасқа шыққан. Ал патшалықтың жауынгер әскерлері илаһи тағдыры болып, бір көзді тажалдың басына енеді «Тағдыр келгенде, көз көрмей қалады» дегенді жүрек сезеді. Енді «Кімде-кім нәпсісімен күрессе, тек өзі үшін күреседі» (29-6) дегенді назарда ұстап, кәпірлер мен екіжүзділерге қарсы күрес уәжіп үкім екенін қабылдап, оны мақұлдайды. [461]

Сенбі күні 933 жылдың жамади сани айының он үшінде «Тәңірі сені сергелден болудан қорғасын», сол күннің құт белгісі іспеттес болды. Бәйанаға қарасты Канва мекенінің аймағының бір таудың төнірегінде дін жауының екі қосыны бартұғын, жеңіс күткен ислам әскері сонда қоныстап шатыр тікті. Ислам әскерінің сән-салтанаты қарғыс атқан кәпірлері, дін дүшпандарының құлағына жетті. Олар мұсылман қауымының Кағба үйін ойрандауға піл жауынгері сияқты алпауыт таудай, жін келбетіндей пілдеріне арқа сүйеп, бәрі бірігіп, жауыз қосынын топ-топ етіп соғыс майданына ендріді.

*Сорлы үндилер әлгі пілдерге,
Піл иелеріндей менменде.
Ажал түніндеңі құтсыз бәрі,
Түн қараңғынан қараңдау.
Бәрі оттай, бірақ түнек басқан,
Кін түтіні көкке қарай самғаган.
Оң мен солдан құмырсқадай келді,
Атты-жаяу мың-мыңдан келді.*

Жеңісті ұрандаған қосынға айқасуға бет алды. Ислам әскерлері ғазауатта батырлық бағының бұтағы болды, қарағайдай сапқа түрүп,

Алла жолында күрескердің жүргегі болып, биқтерге самғап, күн нұрының шыңында бой көрсетті. Ескендір бөгетіндей темірше пана болып, пайғамбардың шаригат жолын барлық қуат-ынтамен «Сап түзеп соғысатындарды жақсы көреді» (61-4) жеңіс үшін мына аятқа сай: «Міне, олар Тәңірінің тура жолына әрі мәңгі азаптан құтылып, үлкен жетістікке жеткендер», – (2-5) сипатқа тән болғандар. Өлең:

*Ол сыйатта уайым болмысынан,
Патша ойындаі дінге берік болған.
Оның тулары бәрі көне кілем,
Үйренісken бәрі жеңіс үшін.*

Барлық сақтық шараларын назарда ұстап, Рұм шайқасындаі әскерлердің алдында найзағай атқандай мылтықшылардың панасында, зенбірек арбаларды сапқа түзеп, бір-бірін шынжырға байланғандай болған еді. Әлқисса, ислам әскерлері асқан тәртіппен қарияның ақылына, жүректің жалынына бағынып, бәрекелдіге лайық болды. [462]

Осы тәртіп, беріктік, мықтылық, реттілікке Низамеддин Әлі Халифа ынта мен барлық жасалған шаралар тағы да қолбасылардың іс-қимылын ұнатып, құптаған риза болды.

Патшалық құрмет орны орта шепте болды. Оның оң қанатына әзиз ағам Шын Темір Сұлтан және әзиз үлкен ұлы Сұлейман шаһ, мәртебелі жетекші әулие текті Қожа Кемаледдин Досхаванд және таңдаулы дос Кемаледдин Жұніс Әлі, ықыласы айрықша Жалаледдин шаһ Мансұр Барлас һәм таңдаулы дос-жарандар Низамеддин Дәруіш Мұхаммед Сарбан, таза ниетті Шаһабеддин Абдолла Кітаптар, Низамеддин Дос кіші ага өз орындарында орналасты.

Сол қанатқа патшаның ілтипатына бөленген Сұлтан Әлаеддин Фалым хан ибн Сұлтан Бәһлүл Луди және исламға жәрдем беруші Шейх Зин Хафи, кемел ықыласты Кемаледдин Мүнәб Әлі Вәләд, мәртебелі Сұлтанға жақын марқұм Қош бектің бауыры Қош Ахметтің ұлы Низамеддин Тұрды бек. Қош бектің өз ұлы Шерәфкән, ұлы ханның мәртебелі ақсүйектерден Арайеш хан, ұлы уәзірлердің бірі – Қожа Кемаледдин Үсейін және сарай бір топ мәртебелі шенделері өз орындарын алды.

Оң қанатта менің өз үлкен ұлым Мұхаммед Құмаюон баһадүр бастады. Сол әзиз ұлымның ілтипатына [463] бөленген Қасым Үсейін Сұлтан, таңдаулы қатардағы Низамеддин Ахмет Жұсіп Оғланшы, патшаның сенімді адамы Жалаледдин Үнді бек Қауышын, патшага ықыласты, сенімдісі Жалаледдин Хұсрау Қекілтас, Қауамбек Орды шаһ, Уәли Хазан, Қара Қозы, Низамеддин Пірқұлы Систани, мәртебелі уәзірлердің бірі – Қожа Кемаледдин Палуан Бәдәхши, Низамеддин Әбді-шәкур, Ирак елшісі Сұлейман аға, Систан елшісі Үсейін аға бекітіліп, сол қанатта жеңіс

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

шекпенін киген Мір Һама, толық ықыласпен тандаулы қатарынан Шәмседдин Мұхаммеди Көкілтас және Низамеддин Қожаги Жандар Әсет тағайындалды. Оң қанатта үнді әмірлердің патшаға сүйеу болған хандардың ханы Дилавәр хан және белгілі ақсүйектерден Мәлікдат Қәррани, шейхтар шейхы Шейх Гурен сынды мәртебелілер өз орындарын алсын деген бұйрық берілді.

Ислам әскерінің сол қанатында Таа мен Иәс тайпаларының мақтан ететұғын сейіт әuletтерінен Сейіт Мәди Қожа, оның үлкен әзиз бауыры Мұхаммед Сұлтан мырза; патшаның ілтипатына бөлөнген Әділ Сұлтан ибн Мәди Сұлтан, патшаның сенімдісі Мұәззеддин Әбді-әзиз Мірақор, Шәмседдин Мұхаммед Әлі Жәнг-Жәнг, тандаулы арасынан толық ықыласты Жалаледдин шаһ Үсейін Яреки, Могол Ғанши, Низамеддин Жан Мұхаммед бек Атаке сап түзеді. Мына жақтан үнді әмірлері аталған Сұлтандарынан Кемал хан, Жалал хан әuletтерінен Сұлтан Әлаеддин және мәртебелі ақсүйектерден Шейхзада Фұрмели, Низам хан Бәианадан тағайындалды. [464]

Сенімді ақсүйектердің бірі – Тұрдике және Бабақашқаның бауыры Мәлік Қасым бір топ могол оң қанатта және тілекtes Момын Атаке, Рұстем Тұркмен бастаған бір топ және нағыз қолдаушы жамағатпен сол қанатқа қарастырылды.

Тандаулы, ықыласты және берілген жандардың бірі – Низамеддин Сұлтан Мұхаммед Бақши ислам ғазауатын, мекендерін белгілеп, біздің жарлыққа қулағын түрік ұстап, дер кезінде жаушы мен сарай хабаршыларын жанжаққа жарлықты жеткізіп отыруды қамтамасыз ететұғын. Біздің орындалуға тиіс үкімдерді әскерлер, ұлы Сұлтандар, әмірлер және да басқа ғазауатқа қатысты құрмет иелеріне жеткізіп тұратын еді.

Әскер сап түзеп, әбден тәртіпке келіп, әркім өз орнын алған соң, тиісті жарлық беріліп, ешкім үкімнен тыс орнынан қымылдауға мұлдем болмайтұғын әрі рұқсатсыз ұрысқа да бастамайтын.

Соғысқа аталған қүннен біраз уақыт өтіп, екі қарсы жақ бір-біріне жақындал, айқасуға бастама қаланды. Орта шептегі әскерлер нұр мен қараңғылық сияқты бір-бірінің қарсысында тұрды, он қанат пен сол қанатта үлкен қырғын орын алды. Жер сілкініп, көк қүніренді. Сол қанаттан жауыз кәпірлер құт киінген ислам әскерінің оң қанатына бет алып, Хұсрау Көкілтас, Бабақашқаның бауыры Мәлік Қасымға шабуыл жасады. Біздің құрметті ағамыз Шын Темір Сұлтан біздің бұйрық бойынша олардың көмегіне барып, ерлене соғыса бастады. Кәпірді орнынан жылжытып, орта шептің артына қарай жақындастып ығыстырыды. Сондықтан жүлде ол әзиз бауырдың атына бекітілді. Сондай-ақ

замананың сирек тұлғасы Мұстафа Руми біздің бақытты, жаратқанның назарында болған Мұхаммед Құмаюн Баһадүрдің орта шебінен зеңбірек арбаларын кәпір әскерінің сапына қарай ұстап атқылып, мылтықпен оқтап ортасын жайратып салды. Соғыс жүріп жатқан шақта әз аға Қасым Үсейін Сұлтан және көптеген [465] ақсүйектер Низамеддин Аһмет Жұсіп, Қевам бек бүйрық бойынша олардың көмегіне аттанды. Осы заманда ауық-ауық кәпірлерде топ-топ болып, өз жұртының көмегіне келіп жатты. Бізде Жалаеддин Үнді бекті, оның артынан Мұхаммед Көкілтас, Қожаги Эсет Жандар, жақын болған Кемаледдин Жұніс Әлі, ықыласты Жалаледдин шаһ Мансұр Барлас, Шаһабеддин Абдолла Кітаптар және олардың ізімен ақсүйектер Дос Кіші аға, Шәмседдин Мұхаммед Хәлел ақтабегіні көмек беруге жөнелттік.

Кәпірлердің оң қанат бірнеше рет ислам қосынының сол қанатына шабуыл жасады. Жау кейде өздерін соғыс зардабынан құтқарып жатты. Кей кезде ұлы ғазилар жаудың кейбірін жарапап жатса, кейбірін тозаққа жөнелтіп жатты. Сол арада Момын Атаке мен Рұстем Түркімен кәпірлердің зұлмат қосынының артқы шебіне беттеп тұрды. Біз Қожа Маһмұт пен Әлі Атакеге басқартып, сенімді нөкерлерден Низамеддин Әлі Халифаны көмекке жөнелттік. Әз аға Мұхаммед Сұлтан мырза және билік жақтаушы Әділ Сұлтан, патшаның сенімдісі Мүәззеддин Әбді-әзиз Мірқор, Жалаледдин Құтлық Қадам карауыл, Шәмседдин Мұхаммед Әлі Жәнг-Жәнг және патшаның арнаулы қызметкерлері шаһ Үсейін Яреки, Могол Ғаншы соғысқа кірісіп, табанды шайқасты. Халық арасынан шықкан уәзір – Қожа Кемаледдин Үсейінді сарайының бір топ шенділермен олардың көмегіне жөнелттік. Барлығы дін жолында шайқасуға ынталы болды. Құран аятының «Сонда сіздер біздің қос жақсылықтың біріне кенелуімізден басқа не құтудесіндер?» (9-52) аятын назарда ұстап, жанын аямай, кәпірдің жанын алуға туын желбіреткен. [466]

Айқас ұзаққа созылған соң патшаның арнаулы сарбаздары мен жауынгер жігіттері орман арыстандары болса да, бәрі арбаның ығында бір қатарда шынжырға байланған арыстан сияқты келе жатқан болатын. Оларды орта шептен онға, солға шығарып, мылтық мергендердің орнын алыш, жанжактан соғысқа кіріссін деп бүйрық бердім.

Олар арбалардың тасасынан арайлы таңның нұрындей жиектің ұясынан шыға бастап, құтсыз кәпірлердің қызылға боянған қанын дөңгеленген шайқас майданында ағызып, жұлдызға теңелген асау кәпірлердің бастарын алыш, бар тағдырын жойдық. Осы соғыста замананың сирек тұлғасы болған ұста Әліқұлы өзіне қарасты барлық жауынгерлермен орта шепте тік тұрып ерлік жасады. Оның іс-амалының

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

таразыда ең салмақты тастарға теңесе, «Сонда кімнің таразысы ауыр болса, ол өзі дән риза болатын өмірге қадам басады» (101, 6-7) атакқа ие болар еді. Ал бекем тауға салса «алуан тұсті жүндер» (101-5) сияқты құлталқан етер еді. Әлікұлы қәпірлердің темір пердемен қоршалған сапына лап беріп, таспен атқылап, гүрзімен соққы беріп, мылтықпен көп оқ атып, қәпірдің дене бітімін жойды.

Содан патшаның пәрменімен мылтық атқыштар орта шепте арбалар тысынан шығып, соғыс майданға келіп, әрқайсысы қөптеген қәпірлерге өлім уытын ішкізді. Жаяу әскерлер де майданның ең қауіпті жерлерінде бой көрсетіп, өздерінің атын ормандағы арыстандай ерлік жасады, майдандағы жас батырлар көзге түсіп, мәртебелі қағандық пәрменімен орта шептегі зенбірек арбаларын алға сүйреп, бағалы патшалық женіске үлкен үлес қосты. Оң қанаттан да женіс пен дәulet, сол қанатта табыс пен жемісін беріп жатты. Осылай әскерлеріміз қәпірлер қосына қарай әрекетке өтіп, жан-жақтан женімпаз әскерлер бұл қимылдың игілігін көре бастады. Женімпаз әскердің дауылы қәпір теңізінің толқытып, батырлық қуаты жүзеге асып жатты. Залымдардың тозаң бұлттары майданның бар жағында қорланған жандарының үстінде үйіріліп тұрды. Жауынгер семсерінің жарқыраған сәулесі наизағайдай күн сәулесін айнасының тасасына алып қойғандай нұрдан мақұрым етті. Соққы беруші соққы алушыға, женімпаз жеңілгенмен араласып кетіп, артықшылық ұпайы шашырап кеткендей болды. Замананың сиқыршысы қаранды тұндай [467] көзге ілігіп, планетасы қараңғылыққа батып, жұлдыздар тоқтап қалғандай болған.

*Бір өрлең, бір құлат айқас күні,
Қан төгіліп ай маңына қан шашты.
Кең даланың топырағында ат түягы,
Жер алты, көк сегіз қабаты астаң-кестеңі шықты.*

Дін жолында соғысқан ғазылар жан аямай, бас тіккен жауынгер еді. Оларды ғайыптан періште сүйіншілеп отыратын: «Ұнжырғаларың түсіп, жасымандар, қайғы-мұңға салынбаңдар, егер шын мүмін болсандар, шуббесіз сендер үстемсіздер», (3-139) күдіктенбеген мүміндерге: «Алланың жәрдемімен жеңіс жақын» болғанын сүйіншілейді. Мүміндер бұл сүйіншіні естіп, асқан шабытпен айқасқа кіріспей жатты. Өйткені көктегі кие иелерінен мадақ үні құлақтарына шалынып, періштелер көбелектей оларға жақындал төңіректеріне айналып жүретін.

Екі намаз арасында қанды айқастың оты әбден лаулап, оның жалаулаған шұғыласы көкке көтеріліп тұратын. Сөйтіп, ислам қосынының оң қанат пен сол қанаты соны жоқ қәпірлердің сол қанат пен оң қанатын орта шебімен қоса, бір жерге ығыстырып таставады. Дін

жолындағы жауынгерлердің үстем болған белгілері көріне бастап, ислам туы біктей тұскенде, бірер сағатқа әлгі қарғыс атқан кәпірлер, жауыз дінсіздер бұл жайтқа таңғалып тұрды. Сонында ес жиғандай орындарынан қозғалып, біздің әскердің оң мен солы және орта шебіне шабуыл жасай бастады. Әсіресе сол қанатқа көбірек шабуылдан өздерін жақындана тұсті. Бірақ соғыстағы моральдық батырлық өз жемісін беріп, жер кіндігіне шашылған зұлмат талын өздеріне қара бақыт болып қайтты. Осыған орай бақыт пен жеңіс самалы құт-дәүлет болып, біздің жайлауға есе бастады. Сонымен: «Біз саған жеңістердің апайқын жеңісін нәсіп еттік» (48-1) сүйіншісін естірдік. Әлемді әсемдікке боялған «Алла сені қолдан, айтулы ұлы жеңіс нәсіп етеді», – деп сәнденіп, бақытты жасырын жамылғыда жәрдемші болып қазіргі жеңіске жеткізді.

Адасқан үнділер өз жағдайын қыын қүйде екенін біліп «Алуан түрге айналып» жан-жаққа тарап кетті. Және «Жан-жаққа бет алған көбелектей болды» шашырап кетті. Олардың көбісі өліп соғыс майданында қалды. Көбісі де [468] өз күйінен айырылып, тұз даға босып кетті. Сөйтіп, қарға, құзғынға жем болды. Жаудың өліктерінен төбелер пайда болып, бастарынан мұнарадалар жасалды.

Асан хан Мивати мылтық оғымен өлілер қатарына қосылды. Сондай-ақ адасқан бүлікші жаудың көбісі қауымдарының басшылары болған. Олар да садақ жебесі мен мылтық оғына тап болып, өмір құнін аяқтады. Солардың қатарында: Равел Ауди Синг Багри Денкәрпур уәлаятының әкімі де болды. Оның он екі мың атты әскері болған. Және Рай Чәндребан Чуһанның төрт мың атты әскері бартұғын. Аталған Сәлаеддиннің ұлы Бупет Рав болса, Чәндиери аймағының әкімі болған және алты мың атты әскерге ие болған. Және Манк Чәнг Чуһан мен Делпет Рав төрт мың атты әскерге иелік еткен. Гонгу Гәрем Синг мен Денкерси үш мың атты әскерді басқарған. Басқа да бір топ әрбірі үлкен топты басқарып жүрген және атақ пен сән-салтанатқа ие болғандар да, тозақ жолына тұсті. Мына пәни дүниеден тәменгі әлемге орын ауыстырып жатты. Соғыс үйінің жолына тұскендердің бір тобы жарақаттанып, тағы бір тобы жол-жөнекей өліп, жаһаннамдай өліктерін толтырған. Екіжүзділер тәменгі сатыда жандарға толы тозақтың іесіне тапсырып жатты. Ислам әскері майданда қай жаққа барса да, әр адымда дінсіздің өлігін көрген. Әйгі ордр қашқындардың ізіне тұсіп алға жылжығанда әр қадам алға басқан сайын желге кеткен сән-салтанат үздіксіз көзге тұсіп жатты.

*Үнділердің барлығы зарлан, қор болды,
Пілге қонған атқыштың тасындаі болды.
Тәндерден талай таудар көрінді,
Әр тауынан қан бұлагы ағылды.*

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

*Улестердің бір үлесі салтанатты сап болды,
Әр тау мен тұзден қабандар да қашты.*

Кәпірлер құдайды жалғыз тәнірі деп ауызға алғанда: «Жақтырмай сырт айналып кетеді» (17-46) және «Алланың әмірі-ау бастан нақты тағдыр» (33-38) Біздің мадақ бәрін естіп, бар нәрсеге дана Аллаға болғай. Өйткені жеңіс ұлық және хаким Алла тарапынан нәсіп болды. 933 жылдың жамади ақыры айының жиырма бесінде жазылды.

Бұл жеңістен кейін жарлыққа «ғазы» сөзі жазылды. (Дін жолында айқасып, қаза болғанға «шейіт» десе, аман қалғандарға «ғазы» деп атайды. – Ауд) Жеңіс хатта жарлықтың астына мына төрттікті жазды:

*Ислам үшін әуре-сарсаңға тұстім,
Кәпірлер мен үнділермен соғыстыым. [469]
Бекем бел будым өзім шейіт болмақça,
Аллаға шукір ақыры газы болдым.*

Шейх Зин бұл жеңіске «ислам патшасының жеңісі» деп атап, тарихын нақтылады. (шығыс тарихнамалар даталы күндерді сөзбен бекітеді. Ал ол сөздердің әріптегі әбжет саны бойынша анықталады. Мәселен: «فتح پادشاه» (ислам патшасының жеңісі) әбжет есебі бойынша 933 жылды көрсетеді. – Ауд). Кабулдан келген адамдардан Mır Гису да осы тарих баянын деп төрттік жазып жіберіпті. Mır Гису мен Шейх Зин екі ақынның төрттік шумағы бір-бірінен алтың тұрып, көрмеген болса да, ұқсас және мағыналас болып келген. Тағы бірде Дибалпурды жаулагап алған жеңісін Шейх Зин «рәйін-әүуәл айының ортасы» деп атап, тарихын белгілепті. Mır Гису да дәл сол сөзді тауыпты.

Жауды басып тас-талқанын шығарып жібердік. Кәпірдің шоғырланған мекені біздің қостан төрт шақырым жерде болды. Мен қосқа барып, Мұхаммеди, Әбді-Әзиз, Әлихан және кейбір жауынгерлерді кәпір жаудың артынан құғынши етіп жібердім. Бұл жерде біршама немісқоралық таныттым. Адамдарға үміттенбей өзім баруым керек еді. Кәпірлер қонысының екі шақырым жерден өтіп бара жаттым, бірақ күн кешігіп бара жатқан соң, артқа қайтып құптан намазда қосқа келдім.

Жұлдызышы Мұхаммед Шәріп маған құтсыз тілекте болып жүрсе де, дереу мені құттықтауға келген еді. Мен де оны әбден ұрысып, ішімдегі ызамды босаттым. Ол кәпірсымак, құтсыз, өзі де тәқаппар, сұық мінезді адам болған еді. Мен соған қарамастан талай жылдар маған қызмет жасағаны үшін жүз мың ақша беріп, қайтып кетуіне рұқсат бердім. Мен иелік ететін аймақта тұрмайсың дедім.

Ертеңгі күні осы қоныста тұрдым. Мұхаммед Әлі Жәнг-Жәнг, Шейх Гурен, Әбді Мәлік Қоршыны қалық қолмен Илияс ханының үстінен шабуылға жөнелттім. Олар Миандоабға жорыққа шығып Көлді басып

Кіші Әліні тұтқындады. Олар жете салысымен жау ұрысуга шамасы келмей, ыдырап кеткен. Мен Аграға келгеннен бірнеше күн соң Илияс ханды тұтқындар алдыма алыш келді. Мен терісін тірідей сойдырдым. [470]

Қостың қарсы алдында аласа тау бартұғын. Шайқас сол аласа таудың алдында өткен еді. Мен кәпірлердің басынан әлгі таудың шынында мұнара тұрғызыңыздар деп бұйрық бердім.

Бұл қоныста екі тұнеп, Бәианаға бардым. Бәианаға барғанша Алвар мен Миуаттағы кәпірлер мен дінсіздердің сансыз өліктері жайылып жатқан еді.

Мен Бәианаға бара жатқан жолда сол өліктерді қоріп өттім. Мен қосқа келіп түрік пен ұнді әмірлерін шақырып алым. Әлгі кәпірлердің уәлаятына жорыққа шығуды кеңестім. Бірақ жол бойында судың тапшылығы және ауаның ыстық болуына орай бұл жорық тоқтады.

Миуат уәлаяты Деліниден жақын маңында орналасқан еді. Ол уәлаяттан үш-төрт күрү салық кіріс бартұғын.

Асан ханның әкесі, әкесінен бір-екі жұз жылға жуық бұрын аталары Миуатта тәуелсіз үкімет құрып келген еken. Деліни Сұлтандарына Миуат үкіметі жартылай бағынып келген еken. Өйткені ұнді Сұлтандарының уәлаяттарының жер көлемі кең болғандықтан ба, әлде уақыттың тар болғандығынан ба, немесе Миуат уәлаятының аймағы таулы болғандықтан ба, әйтеуір бұл уәлаятты жаулап алуға сәті түспей келген. Сондықтан Миуаттың бағынуы оларға бұйырған.

Біз де Үндістанды жаулап алған соң бұрынғы Сұлтандарының дәстүрі бойынша Асан ханға құрмет көрсетіп, дәстүрді сақтадық. Бірақ бұл игілікті білмейтін дінсіз, кәпірсымақ біздің ілтипат пен жақсылықты көзіне ілмей, ізет көрсетпей, шүкір қылмай, барлық бүліктердің басында тұрып, өзгелерді азғырып, бар жамандықтарға себеп болып келді. Оны айтып өткенбіз.

Біздің жоспарлаған жорық тоқталған соң, Миуатты жаулап алуға аттандық. Біз арада төрт тұнеп Алвар қамалының Миуат әкімшілігінен он екі шақырым жердегі Манс «مانس» (Манас) өзенінің жағасына аялдадық. Асан ханнан бұрын әке, аталары Тәжарада тұрган еken. Мен Үндістанға жорыққа шығып, Баһар ханды басып [471] одан кейін Ланур мен Дибалпурды жаулаған жылы, менің қимылымнан күдіктенген Асан хан сақтау мақсатымен осы қамалдың құрылышын сала бастаған.

Асан ханның ұлы Аграға болғанда Гәрмчәнд деген беделді адамнан ұлын босатуын тілеп араша тұсуін сұрапты. Мен оған Әбді-Райым Шағауылды қосып, жылы сөздер айтып, бұйрық хатпен бірге Аграға жөнелттім. Ол барып Асан ханның ұлы Нахир ханды алыш келді. Мен

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

тағы ілтипат көрсетіп, бірнеше ләк табысы бар аймақты оған сый тарту еттім.

Хұсрауды соғыста жақсы ерлік жасағаны үшін деген оймен төзімділігіне елу ләк ақша мен Алварды атап бердім. Бірақ бейбақ назданып алмады. Кейін мәлім болғандай, аталған ерлікті ол жасамапты. Оны жасаған Шын Темір Сұлтан болып шықты. Содан жүлдені Шын Темір Сұлтанның атына беріліп, Миуаттың астанасы Тәжара қаласын оған сыйға тартып, ақшалай да елу ләк бердім. Тұрдеке Сәнга соғысында оң қанаттың қозғаушысы еді. Өзгелерге қарағанда тәуір еді. Оған он бес ләк ақшалай және Алвар қамалының қазынасы мен ішіндегі барлығын Құмаюнға тарту еттім.

Ол қоныстан сәрсенбі күні ережеп айының бірінде көшіп Алвардың төрт шақырым маңына келдік. Мен Алвар қамалына барып көріп келдім. Сол түні сонда қондым, таң сәріде қосқа оралдым.

Кәпір ғазауатынан бұрынырақ айтқандай: үлкен-кіші ант берген еді, бұл жеңістен кейін міндеттеме бермей, кімде-кім қайтар болса, рұқсат берілетін болды.

Құмаюнның нөкерлерінің көбісі бадахшандық еді. Олар ешқашан бір ай-екі айға әскери жорыққа шықпаған екен. Сондықтан соғыстан бұрын [472] тағатсыздық байқатқан еді. Бұрынғы берілген уәде бойынша Кабул бос қалған соң Құмаюнды Кабулға кетуге рұқсат берілсін деген шешім бекітілді. Осы шешім бойынша бейсенбі күні ережеп айының тоғызында Алвардан көшіп, тоғыз-он шақырым жол жүріп Манас өзенінің жағасына келіп аялдадық.

Мәди Қожаның да аса абыржыган күйін көріп, оған да Кабулға рұқсат бердім. Бәиананың салық жинау шаруасын Дос кіші ағаға тапсырдым. Бұрын Атаваны Мәди Қожаға атаған едім. Құтыб хан Атаваны тастап қашып кетті, сонда Мәди қожаның орнына оның ұлы Жаппар Қожаны Атаваға жөнелттім.

Құмаюнға рұқсат беру себепті екі-үш күн осы қоныста аялдан қалдық. Осы қоста Мұмін Әлі Тәвашыны жеңісхатпен Кабулға жібердім. Бұрын Пирузпур бұлағының және Күтелінің үлкен көлінің мақтауын естіген едім. Құмаюнды жолға шығарып салғанша, сол жерлерді тамашалауға жексенбі күні қосынды сол қонысқа қалдырып, қостан аттандым. Сол күні Piрузпур мен бұлағын көріп, мәжүн жедім. Бұлақ суының ағып жатқан бойындағы шатқалында түгелдей Кенер гүлі бүршік атып тұр екен. Әсемдіктен кенде емес-ті. Бірақ мақтағандай емес-ті. Осы шатқал бойында жер-жерінде өзеннің ені кеңірек болып тұрды. Мен кеңейген жерлерге тастарды онда онға қашап төнірегіне қойындар деп бұйырдым.

Сол түні аталған шатқалда таңға дейін болып аттандық. Одан барып Күтелі көлін саяхат қылдым. Әр жағы таудың етегінде орналасқан еді. Манас өзені осы көлге құйылады екен. Өте үлкен көл екен, бір жағасынан ендігі бір жағасы жақсы көрінбей тұрды. Көлдің ортасында бір төбедей арал орнаған еді. Көлдің атырапында кіші қайықтар үймелеп тұрған еді. Жау шапқанда көлдің төңірегінде қыстақтардан шулаған жұрт қайықтарға мініп, өздерін құтқаруға тырысады екен. Біз сонда жеткенде де бір топ адамдар қайықта мініп, [473] көлдің ішкі жағындағы аралға барып жатты. Көлдің саяхатынан келіп Құмаюнның қосына аялдадық. Сонда демалып, тамақ жеп мырзага, бектерге шапан жауып, құптан намазын оқып, Құмаюнмен қоштасып аттандық. Жолда бір жерге тоқтап, демалдық. Таң атқан соң ол жерден аттанып Құһри аймағынан өтіп тағы мызығып алып, Тудедегі қонысқа келіп аялдадық. Тудеден көшіп Соңраға қос тіккенде Асан хан Миуатидің ұлы Нәнір хан ол жерді Әбді-Райымге тапсырып, өзі қашып кетіпти.

Мұнда бір қонып Иәсавер мен Жусенің арасындағы таудың тұмсығында орналасқан бұлаққа тоқтап, шатыр тігіп Мәжүн жедік. Әскер осы жерден өтіп бара жатқанда Тұрды бек Хаксар аталған бұлақты әбден мактап айтып берген. Содан ат үсті қөріп өтейік деген едік. Тәуір бұлақ екен. Үндістанда ағынды өзен ешқашан болмайды. Бұлақ өзінде қайнап жатады. Қапелімде бұлақ бола қалса, су шығып жатқан жеріне судың ылғалы сыйып жатады. Ол жерлерден бұлақ бұлқылдан шығып жатпайды. Бұндай бұлақтың сұы диірменнің жарты сұын қамтамасыз ете алады. Осы бұлақ таудың етегінен қайнап шығып, атырапы тұтастай алаңқай. Өте қош қөріп тұрдым. Мен бұл бұлақтың үстіне қашалған сегіз қырлы тас қойып, хауыз жасандар деп бұйырдым. Бұлақ жағасында Мәжүн жеп отырғанда Тұрды бек әлгіндей мақтанышпен қайталап отырды. Мен ұнатқан мекенге бір ат қойып қалдыру керек. Абдолла: «Тұрды бек ұнатқан патша бұлағы» деп атау керек. Бұл сөзі өте мазақ пен күлкіге айналды.

Дос кіші аға Бәианадан осы бұлақ басына келіп, қызмет қылды. Бұл жерден тағы Бәианаға барып, ол жерге саяхат жасап Сикриге келіп, бұйырған бақтың жанына аялдап екі күн тұрдық. Бақты абағандырып бейсенбі таң сәріде ережеп айының жиырма үшінде Аграға келдім. [474]

Жәндуар мен Рапериді айтқандай, қарсыластар осы аласапыранда басып алды. Мұхаммед Әлі Жәнг-Жәнг, Тұрды бек, Қош бек, Әбді-Мәлік, Қоршы, Үсейін ханды Дария ханиларымен Жәндуар мен Рапери үстіне шабуга жібердім. Жәндуарға жақындағанда бергенде ішіндегі Құтыб ханың адамы хабардар болып, қашып шықты. Жәндуарды айналып Рапериге өтті. Үсейін хан Нуһанидің адамдары шекарада азын-аулақ айқасуды

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

ойлап келген еді. Бұлар қарқынмен жеткенде, олардың алдында төтеп бере алмай, қашып кетті. Үсейін хан пілге мініп, бірнеше адамдарымен өзенге түсіп, Жөнде батып кетті. Бұл хабарды Құтыб хан естіп, Атаваны тастан аз адамдарымен қашып кетті. Атава әуелі Мәди Қожағы аталып еді, оның ұлы Жаппар Қожаны Мәди қожаның орнына Атаваға жібердім.

Сенгай кәпірдің бұлік шығарған кезде жазған едім. Көптеген үндістандық пен ауған оралды. Барлық аймақ пен үәлаятты басып алды.

Сұлтан Мұхаммед Дұлдай Қынушыны тастан келген еді. Қорыққаннан немесе намыс үшін Қынушыға баруды қабыл қылмай, Қынушдың отыз ләкіні Сәрнандың он бес ләкімен ауыстырды. Қынушды Мұхаммед Сұлтан мырзага ілтипат көрсетіп, оның құнын отыз ләк қылды.

Бәдванды Қасым Үсейін Сұлтанға беріп, Мұхаммед Сұлтан мырзага қосып, тағы түрік әмірлерден Қасым Бағыт қышқаны аға-іні мен мөғолдарымен, Әбіл-Мұхаммед найзабазды әкесінің нөкерлерімен, Үсейін ханды Дағын ханиларымен, Сұлтан Мұхаммед Дұлдайының нөкерлерімен, тағы үнді әмірлерінен Әлихан Фәрмұлі, Мәлікдад Қеррани, Шейх Мұхаммед Шейх Бегари, Татар хан Жаһан, Мұхаммед Сұлтан мырзага қосып Бәбанның үстіне Сенгай кәпірдің бүлігіне келіп, Ләкнуны қоршап алған Бабанға жібердім. Бұл қосын Ганг өзенінен өтер кезде Бабан хабар [475] тауып, шентағын тастан қашыпты. Біздің қосын соына түсіп Қайырабатқа барып, сонда неше құн тұрып содан қайтыпты.

Қазынаны үлестірдім. Бірақ уәлаят пен аймақтарды үлестіруге кәпірлердің істерімен айналасып кету мүрша бермей қойды. Кәпірдің ғазауатынан босаған соң уәлаят пен аймақтарды бөлістім. Жанбыр науқаны басталды, сол үшін әркім өз аймагына барып, егін науқанына дайындығын жасап, жаңбырдан кейін қайтып келіп, осында жиналсын деп үкім бердім.

Осы арада Құмаюн Делінігे барып, Делінегі қазыналардың бірнешеуін ашып, үкім шығармай жатып иеленген деген хабар жетті. Мен одан ешқашан мұндаған ашқөздік күткен емес едім. Көңіліме өте қатты батты. Сондықтан ауыр сөздер айттып, хат жазып жібердім. Бұрында Иракта елші болып, Сүлеймен Түрікпенде ертіп оралған еді.

Бейсенбі құні шағбан айының он бесінде Қожаги Өседтің жаңына Сүлеймен Түрікменді қосып, Тәһмасып шаһзадаға тәуір сыйлықтармен Иракқа елшілікке жібердім.

Тұрды бек Хаксады дәруіш болып жүрген жерінен алып, әскери жауынгер қылған едім. Бірнеше жыл әскери кейіпте қызмет жасады. Бірақ ең соында дәруіштікке қызығуы тоқтамай рұқсат сұрады. Мен де оған рұқсат беріп, Камранға елші сипатында жөнелттім. Онымен Камранға қазынадан үш ләк ақша жібердім.

Өткен жылы барғандардың күй-жайына орай бір шумақ өлең жазған едім. Оны Молда Әлі ханға нұсқап жырланған едім. Сол жырланған шумақты Молда Әлі ханға Тұрды бек арқылы жіберіп отырмын. Ол шумақ былай жырланған еді:

Эй, жауалаушы осы үнді елін,
Сонда бардыңыз өзгеше дерт пен азапты аңсан.
Кабул мен оның хоши ауасын сағынып,
Ыстық ауасы болған үнді жерінен бардыңыз.
Көрдіңіз, тапқан екенсіз одан,
Ләззат пен кейіпті наз бен нығмет.
Біздагы өлмедік шүкір құдайга,
Қанша көп азап пен шексіз мұң болды. [476]
Рұхымыз ләззатта, дene азапта болды,
Сізден де, бізден де өтті бұл дүние!

Осы рамазан айын Сегіз Бейіш бағында өткіздік. Әр тарауих намазды ғұсыл алғып өтейтін едік. Он бір жасынан бері екі ораза айтты қатарынан бір жерде қылған емеспін. Өткен ораза айт Аграда өткен еді. Осы ереже өз қалпынан ажырамасын деп жексенбі оразаның соңғы тарауих намазынан кейін ертеңінде айт намаз үшін Сикриге бардық. Сикриде салынған Жеңіс бақтың солтүстік-батыс жағындағы тас күмбез де даяр болған еді. Сол күмбездің үстіне ақ үй тігіп, сонда айтты өткіздік.

Аградан аттанған кешкісі Mір Әлі Қоршыны шah Асанға ойын серігі етіп жібердім. Шah Асан құмар ойнауға аса құмар еді, сол үшін Mіr Әліні бірге құмар ойнауға шақырған еді.

Жексенбі құні зи-әқданың бесінде ауыр сырқат алдым. Он жеті күнге созылды.

Жұма күні аталған айының жиырма төртінде Дұлпурға саяхатқа бардым. Тұн бойы жол-жөнекей бір жерде мызғып алғып, таңертең Сұлтан Ескендірдің су тоғанына келіп аялдадық. Тоғаннан төмендеу таудың түген ішінде қызыл ғимарат бір тұтас тастан салыныпты. Мен Шah Мұхаммед тас жонушы ұстаны шақыртып алдым. Оған: «Егер осы бір тұтас тастан үй салуға болса, үй тұрғызыңыз. Оған аласа болып, ғимаратқа ыңғайы болмай жатса, тұтас тастардан хауыз қазып жасандар», – деп бүйірдым.

Дұлпурдан Бариға саяхатқа бардық. Таңертең Баридан аттанып, Бари мен Ченбіл арасындағы таудан өтіп, Ченбіл өзенін тамашалап қайттық. Осы аралықта тауда тәтті дәмі бар жүзім сиякты жемісі бар қара ағаштан жеміс жинаушыларды көрдік. Қара ағаштың жемісін «тәнду» деп атайды екен. Қара ағаштың ақ түстісі де болады екен. Бұл тауда көбінесе қара

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

ағаштың ақ түстісі өседі екен. Бариден шығып Сикриді көріп шығып, сәрсенбі күні осы айының жиырма тоғызында Аграга келдім.

Осы күндерде Шейз Байәзидтен ыңғайсыз хабардар айтып жатты. Сұлтан Әлі Турікті жиырма күнде қайтып оралуға уәдесін алышп, Шейх Байәзидке жібердім. [477]

Жұма күні зи-һүжжет айының екісінде, Дұғаны қырық бір рет қайталып оқудың негізін қаладым. Осы күндері мына бәйтімді жырладым:

*Көз, қас, сөз бен тілді, шашты,
Бой, келбет, шаш, беліні, тал шашы.
Бес жұз төртт үәзінде жіктеп жаздым,
Осы орай бір трактат дайындаладым.*

Бұл күні тағы да ауыр сырқат алдым. Тоғыз күнге созылды. Бейсенбі күні зи-һүжжет айының жиырма тоғызында Көл мен Сүмбілді саяхаттауға аттандым. [478]

Тоғыз жұз отыз төртінші жылдың оқиғалары (1527-1528)

Сенбі күні мұхаррам айының біріншісінде Көлге тоқтадық. Құмаюн Дәруіш Әлі мен Жұсіп Әліні Сүмбілге қалдырыған еді. Олар Құтыб Сируани мен бір топ ражаларды өзеннен өтіп, айқасып жақсылап талқандаған екен. Жаудың калың адамын өлтіріп, бір тобының басын кесіп, бір піл иеленіп, маған Көлде болған кезде алыш келді. Содан екі күн Көлді саяхаттадық. Шейх Гуренниң өтініші бойынша үйінде қонақта болдық. Қонақасы дастарқан жайып, сыйлықтар тарту етті. Одан аттанып Отрылыға келдік.

Сәрсенбі Канг өзенінен өтіп, Сүмбіл қыстақтарында қондық.

Бейсенбі күні Сүмбілге қос тіктік. Екі күн Сүмбілде саяхаттап сенбі таң сәрісінде Сүмбілден қайта оралдық.

Жексенбі күні Секендіреде Рав Сирванидің үйіне тоқтадық. Тағамдар қойып, қызмет жасалдды. Одан кейін таң сәріден бұрын аттанып кеттік. Жолда бір сұлтау тауып көптен бөлініп, жорғалата отырып Аграның екі шақырымына дейін жалғыз келдім. Қос одан соң кейіннен келіп қосылды. Бесін намаз Аграда оқылды.

Жексенбі күні мұхаррам айының он алтысында ысынып дірілдей бастадым. Безек қызу пайда болды. Жиырма бес-жиырма алты күнге созылды. Іш өткізетін дәрі іштім. Ақыры жеңілдене бастады. Алайда бұл күндері үйқысыздық пен шөлдеуден әжептәуір абдырап қалдым. Бұл ауру күндерінде үш-төрт рубай жаздым. Солардың бірі мынадай: [479]

*Дене қызыым күн сайын арта береді,
Көзден үйқы қашып, түн кешеді.*

Мұң мен сабырым екі егіздей,

Барған сайын бұл артып, анау кеми түседі.

Сенбі күні сапар айының жиырма сегізінде Фәхр Жаһан begіm, Қадиша Сұлтан begіm, нағашы әпке begіmдер келді, қайықпен барып Секендір абаттан жоғарырақта қарсы алдым.

Жексенбі күні Ұста Әліқұлы үлкен зеңбірекпен тас атқылады. Атқан тасы ұзақ жерге дейін барса да, зеңбірегі тас-талқаны шықты. Бір паршасы адамдардың үстіне түсті. Содан сегіз адам өлді.

Дүйсенбі күні рәбин-әууәл айының жетісінде Сикриді саяхаттауға аттандым. Көл ішіне салынсын деп бұйырған сегіз қырлы құмбез даяр болыпты. Қайықпен барып, шатыр құрып, мәжүн қолдандым.

Сикри саяхатынан қайтып келіп, дүйсенбі кешкісі рәбин-әууәл айының он төртінде ғазауат ниетімен Чәндбәриге жолға шықтым. Алты шақырымдай жол жүріп, Желісерге аялдадық. Екі күн қосын қару-жарағын түгендер, істер шаруаларын реттеу үшін тоқтап, бейсенбі күні жолға шығып Әнуарға қос тіктік. Әнуардан қайыққа отырып, Чәндварға бет алдық.

Одан кейін аялдамадан аялдамаға жүріп дүйсенбі күні айының жиырма сегізінде Кенар асуына келіп тоқтадық.

Бейсенбі күні рәбин-ақыр айының екісінде мен өзеннен өттім. Төрт-бес күн өзеннің мына жағасы, ана жағасына етіп жүріп әскердің өткенін күттіп, аялдағанмын. Бұл неше күнде тоқтаусыз қайықта отырып, Мәжүн жедім. Чәнбіл өзеннің құйылатын жері Кенар асуынан үш-төрт шақырым жоғарырақта тұрды. [480]

Жұма күні Чәнбіл өзенніnde қайыққа отырып, өзен суының құйылатын жерінен өтіп қосқа келдім.

Шейх Байәзид анық дінге қарсы болып, көрінбей жүрсе де, оның ісәрекетінен көріністегі мұддесіне қарсы екенін айқын байқадым. Осы себептен Мұхаммед Әлі Жәнг-Жәнгті қосыннан бөліп Қынужға жібердім. Ол Қынужда Мұхаммед Сұлтан мырза және сол төңіректегі Сұлтандар мен әмірлер жинады. Мәселен: Қасым Үсейін Сұлтан, Бихуб Сұлтан, Мәлік Қасым Көки, Әбіл-Мұхаммед найзабаз, Мәнушер ханның аға-інілері, Дария ханилары болған. Олар Сәрвардағы бүлікші ауғандардың үстіне шабуыл жасау керек болды. Шейх Байәзидты шақырдық, егер сеніммен келіп қосылса, бірге шабуылға шығындар. Егер келуден бас тартса, оның ісін бітіріндар деп бұйырдым.

Мұхаммед Әлі Жәнг-Жәнг бірнеше піл сұрады. Сұрағанынша піл бердік. Мұхаммед Әлігे аттануға рұқсат берген соң Бабашереге оған барып қосыл деп бұйырық бердім. Кенардан бір көш қайықпен келдік.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Серсенбі күні рәбін-ақыр айының сегізінде Калпидің екі шақырым қалған жеріне аялдадық. Баба Сұлтан Сұлтан Сайд ханның туған інісі Сұлтан Хәлел Сұлтанның ұлы осы қонысына келіп қызмет көрсетті. Өткен жылы ағасынан қашып келіп, Әндараб Һәдидтен тағы өкініп қайтып, Кашғардың маңына жеткенде Хан Айдар мырзаны Отрауына жіберіп қайтты.

Ертең таңертең Калпиде Фалым ханның үйіне тоқтады. Үндістан дәстүрі бойынша ас-тағам тартып, сыйлады.

Дүйсенбі күні айының он үшінде Калпиден көштік.

Жұма күні Ирәжге қоныстандық.

Сенбі күні Байәзидке тоқтадық. [481]

Жексенбі күні айының он тоғызында алты-жеті мың адамды Шын Темір Сұлтанға бастатып Чәндери үстіне өзімізден ілгерек жібердім. Жорыққа барған бектері: Бақи мың бекі, Тұрды бек, Қош бек, Ғашық Бекауыл, Молда Аппак, Мұхсен Дұлдай және Үндістан бектерінен Шейх Гурен.

Жұма күні айының жиырма төртінде Кәжваның жақынына тоқтадық. Кәжва еліне ілтипат көрсетіп, Кәжваны Бәдреддиннің ұлына берді. Кәжва сусыз ағаш өскен мекен, төңірегінде аласа таулар бар. Кәжваның оңтүстік-шығысындағы таудың арасында бөгет салған едік. Үлкен көлге айналыпты. Төңірегі он шақты шақырым болады. Бұл көл Кәжваның үш жағын қоршап тұр. Солтүстік-батыста шағын бір құрлық тұр, қорғаның қақпасы осы жақта. Бұл көлдің ішінде кіші қайықтар бар. Ол қайыққа үштөрт адам сыйғанша отырып, қашанды жаудан қашып, көлдің ортасына барып, паналайды. Кәжваға жеткенге дейін тағы екі жерде осындағы тау арасында бөгет салып көлдер пайда болған. Кәжва көлінен кішилеу.

Кәжвада бір күн қонып, белсенді бақылаушылар мен қалың жұмысшы тобы белгіленді. Олардың жолдың шоқырларын түзетіп, ормандық аймақтың ағаштарын кесті. Сөйтіп, арбалар мен зенбірек өтуіне қолайлы болды. Кәжва мен Чәндери арасында ормандық жер болған. Кәжвадан бір қонып Чәндеридің алты шақырым қала Бұрғанпур өзенінен өтіп қос тіктік.

Чәндеридің сарайы тау үстінде орналасқан. Тас қорғаны мен қаласы тау арасында орналасыпты. Зенбірек жүріп өтетін тегіс жол қорғаның түбінен өтеді. Бұрғанпурден көшіп, зенбірек арбалардың жайына қарап, екі шақырым Чәндериден төмендеу жүрдік. [482]

Бір қонып, сейсенбі күні айының жиырма сегізінде Беңжет ханның хауызының жағасында бөгет үстіне қос тіктік.

Ертең таңертең аттанып, қорғаның төңірегінің жасақтарды орта шеп, оң қанат, сол қанатқа бөлдік. Ұста Әліқұлы зенбірекпен тас атқылау үшін

бір бақ ішінде ыңғайлы жерді тандады. Оған орындаушылар мен жұмысшы тобын тағайын қылды. Зеңбіректі құру үшін адыр-бұдыр жерлер қопарылып тегістелді. Барлық әскерлер бұйрық алып: қалғандарын, сатыларын, көмекші нөкерлерін, қамал алатын аспап-құралдарын даярлауға бекінді.

Чәндери бұрын Мендеу патшаларына бағынатын еді. Сұлтан Насыреддин өлген соң, оның ұлдарының бірі Сұлтан Маһмұт қазірге дейін Мендеуде тұрады, Мендеу және айналасындағы аймақтар оның билігінде тұр. Сұлтан Насыреддиннің тағы бір ұлы Мұхаммед шаһ Чәндериді иеленіп, Сұлтан Ескендірді паналапты. Сұлтан Ескендір де қалың әскер жіберіп, оны қорғапты.

Сұлтан Ескендірден соң Сұлтан Ибраіымның заманында Мұхаммед шаһ өледі, Ахмет шаһ атты кішкентай ұлы қалады. Сұлтан Ибраіым Ахмет шаһты қуып шығып, өз адамын қояды. Рана Сенга Ибраіымға шабуыл жасап, Дұлпурге келгенде Сұлтан Ибраіымның бектері оған қарсы шығады, сол кезде Чәндери Сенганың қолына тұсаді. Ал ол болса бұл қаланы Менириав атты аса беделді кәпірге береді. Осы кезде Менириав Чәндери қорғанын төрт-бес мың кәпірмен ұстап тұр.

Араиеш хан онымен таныстыры бар екен. Мен Араиеш хан мен Шейх Гуренде оған жауышы етіп жіберіп, оған жылы ілтипат пен шапағатқа толы сөздер айтып, Чәндеримен Шәмс абатты айырбастауға уәделеспек болдық. Менің адамдарымды бір-екі беделді адамдар қарсы алышты. Бірақ білмеймін, бізге сенбеді ме немесе қамалдың бекемдігіне сенді ме, әйтеуір, шаруа өз ретін таппады. Чәндери қорғанын күшпен [483] бағындыруға бел будым. Сейсенбі таңертек жамади-әууэл айының алтысында Юеңжет хан хауызынан шығып, қорғаның жағасындағы Өрте хауызының жағасына қос тіктім.

Осы таңда келе жатқанда Халифа бір-екі хат алыш келді. Оның мазмұны: Пұрбұға тағайындаған әскер жөнсіз барып, соғысып жеңіліс тауыпты деген мәліметті қамтиды. Ләкнуны тастанап, Қынужға келген екен. Халиф бұл себептен аса күмәнді және өте үрейде екенін байқадым. Мен: «Күдік пен үрей орынсыз. Не болса да, құдайының тағдырынан өзге еш нәрсе болмайды», – дедім. Өйткені талай істер алда күтіп тұр. Бұл тақырыптан сөз етпестен ертең қамалға күш жұмсайық. Одан кейін не болса да, көре жатармыз.

Бұлар өз сарайын бек бекіткен екен. Тас қорғанда жай бір-екі кісі қойып қойған. Бұл түні әр жақтан әскерлер тас қорғанға шыға бастады. Азынаулақ адамдары бар еді, онша да соғыс болмай-ақ сарай жаққа қашып кетті.

ЗӘНДЕРДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Сәрсенбі күні таңертең жамади әууел айының жетісінде әскерлерге бұйрық берілді: қару-жараптар, құрал-саймандарының сай етіп, соғысқа кірісіндер. Мен аттана бергенше даңғыра мен туды тұс-тұстан әрен алып келіп үлгерді. Айқас қызғанша даңғыра қағып, туды желбіретуді тоқтатып, өзім ұста Әліқұлтының тас атқылауын бақылап көрдім. Үш-төрт тас атқылады. Зеңбірек арбаның тұрған жері ыңғайсыз және қорған дуалының аса бекем болуы әрі бәрі таспен тұрғызылған соң атқылаған тастар онша әсер етеді қойған жоқ.

Айтып кеткендей, Чәндеридің сарайы тау үстінде орналасқан. Бір жағында өзен болғандықтан екі қуыс болып тұр. Бұл екі қуыстың дуалы таудан төмендеу тұр. Өте қыын өтетін жер осы жер болған. Орта шептің оң қолы мен сол қолы және арнаулы топтар осы жерге шоғырланған еді. Әр тараптан соғыс басталды. Бұл жерден көбірек күш жұмсалды. Жоғары жағынан кәпірлер қаншама тас атқылап жатты. Және от [484] жаудырып жатса да, біздің жігіттер елемеді. Соңында тас қорғаның дуалынан әлгі дуал арасындағы екі қуыстың тоғысқан жерінен Шаһым Нұр begi шықты, тағы да екі-үш жерінен жігіттер тырмысып қорғаның жоғарысына шықты. Біраздан кейін кәпірлер түгелдей жалаңаштанып келе ұрысқа кірісті. Сөйтіп, үстем тұрған бізді қашырып, дуалдан лақтырып жатты. Бірнеше адамдарды шапқылап жойды. Олардың дуал үстінен шегініп кеткен себебі мынадай болған: өлуге бел буып, қатындары мен сүйіктілерін түгелдей өлтіріп, өздерінің өлімін көзге алып, жалаңаштанып ұрысуға келген екен. Ақыры тұс-тұстан күш салып біздерді дуал үстінен қуып шықты.

Екі жұз-үш жұз кәпір Мендни равдың төнірегіне кірді. Осы аймақта көбісі бір-бірімен алдысып, бір-бірін өлтіріп жатты. Өзгелері өз қалауымен бір-бірден келіп, мойындарын тосып тұрды. Сөйтіп, көбісі осы дәстүрмен тозаққа аттанды.

Тәнірінің шапағатымен мұндай әйгілі қорғанды ту көтермей, дауыл шалмай, бар ынтамен ұрыспай, суыт тұрде екі-үш гриде жаулап алынды. Чәндеридің солтүстік-батысындағы таудың үстінде кәпірлердің басынан мұнара қойылды. Бұл жеңістің датасына орай «кәпірлер соғысының жеңісі» сөзімен тарихқа тіркелді. Мен мынадай шумақ жаздым:

*Болған Чәндери біраз уақытқа,
Кәпірлермен толы ұрыс-соғысқа.
Қамалды айқасып жүріп жауладым,
Ол «кәпірлер соғысының жеңісі»ден аталды.*

Чәндери тәуір уәляят. Маңайы мен атырабында ағынды су өте мол. Сарайы таудың үстінде салынған. Сарай ішінде тастан үлкен хауыз қазылған екен. Тағы бір [485] үлкен хауыз осы екі қуыста еді. Осы жерден

әрең алынды. Чәндериде қарапайым мен ақсүйектің ғимараты да түгелдей тастан салынған. Ұлықтардың ғимараты сөнді, қашалған тастардан тұрғызылған. Төмен таптың адамдарының ғимараты да тастан салынған. Бірақ жонылмаған тастардан тұрғызған. Үйдің үстін қыш орнына тақта тастан жапқан. Қорғанның алдында үш үлкен хауыз бар. Бұрынғы әкімдер қорғанның төңірегіне айнала бөгет жасап, хауыздар қазған. Тұрған жерлері биікті түр.

Битви деген бір көлі бар. Чәндериден алты шақырым болған. Үндістанда Битви өзенінің суы тазалығы мен дәмділігімен танымал. Өзенінің жағасында әжептәүір ағаштар бар. Ортасында бөлек-бөлек қиялар орналасқан. Онда ғимарат салуға ынғайлыш. Аңрадан Чәндеридің оңтүстігіне қарай жұз сексен шақырым жол. Чәндериде Үркердің биіктігі жиырма бес градус.

Ертеңгісі бейсенбі күні қорған төңірегінен көшіп Мелу ханның хауызының жағасына қос тіктік.

Біз Чәндери жеңісінен соң Салаһеддин кәпір иелік ететін Райсәнг, Беһлсан, Сарәнгпурдегі кәпірлер уәлаяттарына жорық жасаймыз деген ниетпен келген едік. Бұларды алып, Сенганың үстіне Читурға шабуыл жасамақ едік. Ал әлгі жайсыз хабар келді, бектерді шақырып, кеңесіп, бұл бүлікшілер мен асаулардың бүлік пен лаңын қайтаруды басты шаруа етіп, сол жаққа бет бұрайық дедік. Чәндериден айтылған Ахмет шаһқа бердім. Ол Сұлтан Насыреддинның немересі еді. Чәндериден елу ләк белгілеп, салық жинауга Молда Аппакқа тапсырды. Екі-үш мың түрік және үнді жауынгермен Ахмет шаһқа көмекке жөнелтті. Бұл істерді реттеп, жексенбі күні жамади-әууәл айының он бірінде қайту мақсатымен Мелу ханның

хауызынан көшіп, Бұрнанпур өзенінің жағасына қос тіктік. [486]

Жексенбі күні Бандирден Екі Қожамен Жаппар Қожаны Калpiden Кенар асуына қайықтар алып келсін деп жібердім.

Жексенбі күні айының жиырма төртінде Кенар өткеліне аялдан, әскерлер өзеннен өте берсін деп пәрмен бердім.

Бұл күндерде: жорыққа шыққандар Қынужды тастан, Раприге келген еken деп хабар келді. Шәмс Абат қорғаның Әбіл-Мұхаммед Найзабаз бекіткен еken. Қалың әскері келіп, Шәмс Абат қорғаның тартып алыпты.

Үш-төрт күн әскер өзеннен өткенше мына жағада, ана жағада аялдан қалдық. Өзеннен өтіп көштен қосқа Қынуж бағытына жүріп қазақ жігіттерін қарсыластардан хабар алсын деп ілгері жібердік. Қынужге екі-үш көш қала хабар келді: іштен хабар беруші жанды үсташа үшін барғандардың қарасын көріп, Қынужден Мәруфтың ұлы қашып кеткен деген хабар келді. Бәбін, Байәзид және Мәруоф біздің хабарды естіп

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Гәнгтөн өтіп Қынуж қарсысында Гәнгтің шығыс тарапына өткел жолын жабамыз деп ойлап отырған.

Бейсенбі күні жамади-ақыр айының алтысында Қынужден өтіп, Гәнг жағасының батыс тарапына аялдадық. Біздің жігіттер барып қарсыластардың бірнеше қайырын күштеп тартып алды. Жоғары жақтан да, төмен жақтан да үлкен-кіші отыз-қырық алып келді. Мір Мұхаммед салшыны да жер көріп, көпір салуға ыңғайлыш жер тауып, керекті құраласпаптарын қарастырып деп жібердім. Көпір салар жердің жақын маңында Ұста Әліқұлы зеңбірек орнатып, тас атқылау үшін тамаша жер екен деп тасты атқылауға кіресті. Көпірдің байланатын жерден төмен Мұстафа Руми соққы беретін арбаларды бір аралға өткізіп, аралдан атқыш ата бастады. Көпірден [487] жоғары жиегін қопарып еді. Мылтық мерген көпір жиегінің үстінен жақсы атқылай алды.

Бір-екі рет Мәлік Қасым Могол және кейбір жігіттер қайықпен өзеннен өтіп, аз-маз адам жақсы ұрысты. Баба Сұлтан мен Дәруіш он-он бес адам ертіп, жөнсіз батырлықпен бір намазшамда қайықпен өзеннен өтіп ұрыс та жоқ, бірдеме де жоқ, жай барып, қайтып келді. Бұл істеріне қатты ұрыстым. Ақыры Мәлік Қасым ерлік жасап, аз адаммен жаудың қақ ортасына лап беріп, атқылап, сыйындырыды. Қарсылас қалың кісі бір пілмен келіп, Мәлік Қасымды ығыстырып, оларды қуып шықты. Олар қайыққа мініп, қайық жүргенше піл жетіп келіп қайықты өзенге батырды. Мәлік Қасым сол ұрыста өлді.

Бірнеше күнде көпір орнатылғанша Ұста Әліқұлы жақсылап таспен атқылады. Алғашқы күн сегіз тас атты, екінші күн он алты тас атты, үштөрт күн осылайша тас атты. Бұл тастанды ғазы зеңбірегімен атты. Бұл зеңбірек Сенгай кәпірдің ұрысында тас атқан еді. Сол себептен «ғазы» атансып кеткен еді. Тағы бір үлкендеу зеңбірек қойып еді, бір оқ атқанда сынып қалды. Мергендер де мылтықпен молынан атқылап жатты. Көптеген адам мен аттарды мылтықпен домалатты. Қашқан құлдардан да тиісті кісі мен аттар атылды.

Көпір ісі бітуге жақындағанда сәрсенбі күні жамади ақыр айының он тоғызында көшіп, көпірдің маңына келдік. Аугандар көпір құрастыруды мүмкін емес деп мазақ қылған еді. Бейсенбі күні көпір дайын болды. Азынаулақ жаяу адам мен лаһури өтіп, сәл-пәл ұрыс болды.

Жұма күні орта шептеп арнайы жасақ, оң қол мен сол қол жігіттері және мергендер жаяу өтті. Аугандар түгел қаруланып аттанып, пілдерімен келіп ығыстырығысы келді. Сөйтіп, сол қол адамдарын ығыстырыды. Бірақ орта шептегі адамдар мен оң [488] қолдағы адамдар тоқтап, ұрысып, жауды артқа шегіндірді. Екі адамын кенет тобынан бөліп шапты. Біреуін сонда аттан түсіріп алып қалды. Тағы бірінің атын және өзін дәл оқтады.

Аты аунап, қайтып өз елінің арасына барып құлады. Сол күні жеті-сегіз бас алыш келді. Көптеген адамдар жебе тиіп жараланып және мылтық оғымен жараланды.

Кешкі намаздыгерге дейін ұрыс жүріп жатты. Кешкісін көпірден өткендердің бәрі қайтты. Егер де осы сенбі ақшамда адамдар көпірден өткен болса, жаудың көбісі қолға түсуі әбден мүмкін еді. Менің есіме мына жайт түсті: өткен жылы сейсенбі күні наурыз күні Сикриден Сенга айқасына ниеттеніп, сенбі күні жауды бастық. Бұл жылы сәрсенбі күні наурыз күні бұл жаумен ұрысуды ниет қылып, жолға шықтық. Жексенбі күні жауды жеңе қалсақ, ғажайып оқиға болар еді. Осы себептен көпірден адам өткізілмеді.

Сенбі күні жау ұрысқа шықпады. Олар сап түзеп алыста тұрды. Сол күні зенбірек арбалар көпірден өткерилді.

Осы таңда жарлық шықты: ел көпірден өтсін, дауыл уақытында қарауылдан: «Жау адамдары қашып кетті», – деген хабар келді. Шын Темір Сұлтанға: «Әскерінді бастап, жауды қуала», – деген үкім шықты. Мұхаммед Әлі Жәнг-Жәнг, Ұсамеддин Әлі, Халифа Мұхеб Әлі, Халифа Қекі, Баба Қышқа, Дос Мұхаммед Баба Қышқа, Бақи Ташкенди, Үәли Қызыл басқарған құғыншы жасақтар тағайын болды. Оларға Сұлтанмен бірге болып, Сұлтанның сөзінен шықпандар дедім.

Таң намаз уақытында мен де өзеннен өттім. Түйені төменірек көрілген өткелден өткіз деп үкім шығардым. Сол күні жексенбі күні Бәнкермаудың екі шақырым қашықтығындағы Қара өзен жағасына [489] келіп қос тіктік. Жауды қууға тағайындалған құғыншылар жақсы жүре алмады. Бәнкермауда аялдаған екен. Сол күні бесін намазы мезгілінде Бәнкермаудан жылжыды.

Ертең таңтерең Бәнкермаудың алдындағы көлдің жағасына аялдадық. Осы күн Тоқта Бұға Сұлтан нағашы ағам Кіші ханның ұлы маған келіп қызмет көрсетті.

Сенбі күні жамади ақыр айының жиырма тоғызында Ләкнуны саяхаттап, Кей өзеннен өтіп барып аялдадым. Сол күні Кей сүйнінде ғұсыл қылдым. Содан білмеймін, құлағыма су кірді ме немесе ауаның әсерінен болды ма, он құлағым бітеліп қалды. Бірақ бірнеше күн ауырып, сауығып кетті.

Удқа бір-екі көш қала Шын Темір Сұлтаннан: «Жау Сәрв өзенінің арғы бетінде отыр, көмек жіберіңдер», – деп жаушы келді. Қазақ бастаған мыңға жуық жігітті орта шеп адамдардан көмекке жібердік.

Сенбі күні ережеп айының жетісінде Удтан бес-алты шақырым жоғарырақ Кәкер мен Сәрвтың тоғысқан жерге тоқтадық. Осы күнге шейін Уд қасында Сәрв өзенінің арғы жағында Шейх Байәзид барған

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

екен. Ол Сұлтанға хат жазып, әңгімелескен. Сұлтан оның айласын түсініп бесін намазда Қарашаға адам жіберіп, өзеннен өтпек болыпты. Қараша Сұлтанға қосылысымен тоқтаусыз өзеннен өтті. Жаудың елу шақты аты, үш-терт пілі бартұғын. Олар қарсы тұра алмай қашып кетті. Біздің адамдар бірнеше жауды аттан түсіріп, басын кесіп маған жөнелткен. Биҳуб Сұлтан, Тұрды бек, Баға Шеһре, Қош бек, Бақи Шағауыл Сұлтанның кейін өзеннен өтті. Бұлардан бұрын өткендер Шейх Байәзидты намазшамға дейін қуалады. Шейх Байәзид өзі орманға кіріп құтылды. [490]

Шын Темір Сұлтан кешкісін Қара өзен жағасына аялдап, тұн ортасында аттанып, бүлікшінің ізіне тұсті. Сексен шақырым жол жүріп, Шейх Байәзидтың отбасы мүшелері, бала-шағалары болған жерге жетеді. Бірақ олар қашып кетіпті. Бұл жерде құғыншылар әр тарапқа бөлініп кетеді. Бақи Шығауыл бірнеше жігітпен бүлікшінің ізіне түсіп Шейх Байәзидтың балашағасына жетеді. Сонда бірнеше ауғандарды тұтқындан алып келеді.

Бірнеше күн Уд пен төнірегінде істерді реттеп алу үшін осы қоныста тоқтадық. Удтың он бес-он алты шақырым қашықтық жоғарылау Сәрв өзенінің жағасында аң алаңы бар деп айтқан. Мен Кәкер өзені мен Сәрв өзенінің асуын көріп кел деп Мір Мұхаммед салшыны сол жаққа жібердім. Ол көріп келді.

Бейсенбі күні айының он екісінде ау ауламақ ойымен сол жакқа аттандым. [491]

Тогыз жуз отыз бесінші жылдың оқиғалары (1528)

Жұма күні мұхаррам айының үшінде мен Әскериidі Чәндери жорғынан бұрынырақ Мұлтан жағдайын кеңесу үшін шақырған едім. Ол келіп, онаша отырғанда қызмет қылды.

Ертең таңертең тарихшы Хандмир, жұмбақшы маулана Шаһабеддин, Мір Ибраіым Қануни, Жұніс Элінің туысы ұзақ жол жүріп, маған қызмет жасауға мүдделі болып, Гераттан келді.

Жексенбі намаздыгер уақытында айының бесінде Гуалиар саяхатына (кітаптар Галивер жазылған) ниеттеніп жолға шықтым. Әуелі Жөннен өтіп, Агра қамалына барып Фәхр Жаһан begіm, Қадиша Сұлтан begіmmen дидарластым. Олар осы екі-үш күнде Кабулға жүргуге ниеттеніп отырған. Мен оларға сәт сапар тілеп аттандым. Мұхаммед Заман мырза рұқсат сұрап, Аграда қалды. Сол тұні жеті-сегіз шақырым жол жүріп, үлкен бір көлдің жағасына аялдап, сонда мызғып алдық.

Намазды ертерек оқып аттандық. Кембір өзеннің жағасына аялдап, бесін намаздан соң аттанып жолда Молда Рәфиң жасаған үнта дәрін іштік. Дәмі ұнамсыз болған үшін талқан қосып, шайқалып іштік. Дәрісі өте ұнамсыз, дәмсіз еді. Кешкісін намаздыгер уақытында Дұлпурдың еki шақырымдағы батыс жағындағы баққа сәкі сарай тұрғызуды бұйырған едім, сонда барып қос тіктік.

Бұл бақ пен бұйырған сарай бір таудың тұмсығының түгенішінде орналасқан еді. Осы бақтың аяқталған жерінде, яғни тұмсықтың бір бөлігіндегі ғимарат қызыл тастан жасалған. Мен: «Бұл тауды жерге дейін қазып жеткізіндер» деп бұйырдым. Егер біртұтас тастан [492] аса биік болса, тасты жонып ғимарат салындар. Егер де биік болмаса, бұл тұтас тасты тегістеп, хауыз жасандар деп тапсырдым. Тастан ғимарат салынатындей биік тас болмаған. Ұста Шаһ Мұхаммед тас жонушы шеберге: «Бір тұтас сегіз бұрышты тастан хауыз жасап, хауыз алаңына қойылатын бір тұтас тас бетін нақыш салың», – деген үкім бердім. Тас жонушы шеберлер бар ынтастымен іске кірісті.

Бұл тұтас тастан хауыз салындар деген жердің солтүстігінде қалың ағаштар болды. Олар Анба (انبا), Жамен (جامن) тағы ағаштардың басқа түрлері еді. Бұл ағаштардың арасына он да он көлемінде құдық қазуды бұйырдым. Ол құдық аяқталуға жақындал қалды. Бұл құдықтың сұы әлгі хауыздың солтүстік-батысында Сұлтан Ескендір бөгеті салынған. Бөгеттің үстіндегі жағында ғимараттар салыныпты. Бөгеттің жоғары жағына жаңбыр сулары жиналып, үлкен көл болыпты. Бұл көлдің шығыс атырабы бақ болыпты. Көлдің шығыс тарапына: «Бір тұтас тастан күмбез бейнелі тастар жонып қойындар. Ал батысында мешіт тұрғызындар», – деп бұйырдым.

Сейсенбі мен сәрсенбі бұл жайттар үшін Дұлпурда тұрып қалдық.

Бейсенбі күні аттанып, Жәнбіл өзенінен өтіп, бесін намазды өзен жағасына оқып, екі намаз арасында Жәнбіл өзенінің жағасына жүріп намазшам мен құптан намазы арасында Куари өзенінен өтіп барып аялдадық. Жауын себепті судың деңгейі көтеріліп, ат өзі тоқтап, қайықпен өттік.

Ертең таңертең жұма күні ашур күні еді. Одан аттанып Гуалиардың солтүстігіндегі төбелерін және намаз орындарын көріп келген соң Гуалиардың Һаи Пул атты дарбазасынан Ражаман Сингтің ғимараты бұл дарбазаға жалғасып тұрған. Оған кірдік. Ража Бекрмажиттің [493] ғимараттарында Райымдад отырған еді. Кеш уақыт намаздыгерде сонда келіп аялдадым.

Осы тұн құлағымның шуынан және айының толуынан апиын қолданым. Таңертең апиынның құмарынан өте абыржып бердім. Қатты

күстым. Құмарлығыма қарамастан Ман Синг мен Бекрмажит ғимараттарын түгелдей аралап шықтым. Ғажап ғимараттар еді. Ғимараттар жобасыз бола тұра, барлығы қашалған тастардан салынған. Ражалардың тұрғызыған ғимараттының ішінде Ман Синг ғимараты ең тәуірлеу және көріктеу екені байқалды. Ман Синг ғимаратының тамының бір бұрышы шығыс бағытта тұр. Ғимараттың бұл бұрышы өзге бұрыштарға қарағанда көбірек күрделі орныққан екен. Оның биіктігі шамамен қырық-елу қары болған. Бәрі қашалған тастан салынған. Дуалының беті әкпен ағартылған. Кейбір жерде төрт қабат ғимарат бар. Оның төменгі екі қабаты біраз қараңғы, біршама уақыт отырған соң жарығы пайда бола бастайды. Бұның бәрін қолға майшам алып жүріп көріп шықтым.

Бұл ғимараттың әр бұрышында бес күмбез тұр. Бұл күмбездің араларында Үндістан салты бойынша шағын төртбұрыш және төртбұрышты күмбездер салынған. Бұл бес үлкен күмбездердің үстіне зерделеп мыс теңгелер қадап қойған. Бұл тамдардың сыртын жасыл кафель мен сәндік кафельмен безендіріп қойған. Жасыл кафель мен төңірегіндегі бар киле (кли) ағаштарын көрсетіп тұр. Шығыс жағындағы бұрыштың күмбезінде «нати пул» тұр. Үнділер пілді «нати» деп атайды. Ал дарбазаны «пул» дейді. Бұл қақпаның шығысында бір піл суреті бейнеленіп тұр. Оның үстінгі жағында бір пілші қойылған. Сондағы піл кәдімгідей пілге ұқсанап тұр. Бұл себептен «нати пул» (піл қақпасы) аты берілген. [494]

Төрт қабат ғимарат бар. Бәрінен төменгі қабатының піл мұсіні жағында бір терезе бар. Сол терезеден піл жақын көрінеді. Жоғарғы қабатта айтылғандай күмбездер бар. Екінші қабатында отыратын бөлмелер бар. Бұл бөлмелерде іші ойық жерлерде орныққан. Үндістан нақышымен безендірген болса да, ауасы қапырық.

Ман Сингтің ұлы Бекрмажиттің ғимараты қорғанның солтүстік бағытында ортада орналасқан. Ұлының ғимараты әкесінің ғимаратындағы емес. Бір үлкен күмбез өте қараңғы қылыпты. Біраз тұрғаннан кейін жарықтық пайда болады. Бұл үлкен күмбездің астындағы бір кішірек ғимарат тұр. Оған өзі еш жақтан жарық кірмейді. Осы үлкен күмбездің үстінде Райымдад бір кішілеу сәкі салыпты. Райымдад осы Бекрмажиттің ғимаратында тұрған. Осы Бекрмажиттің ғимаратынан бір жол әкесінің ғимаратына баратын қылып жасаған. Сырттан мулдем білінбейді. Іштен де еш жер байқалмайды. Кейбір жерлерінен жарық еніп тұр, тәуір жолы бар.

Бұл ғимаратты көріп шығып, аттанып Райымдад салған медресені кезіп, қорғанның онтүстік тарапында бір үлкен хауыздың жағасында

Райымдад салған бақшада серуендең, кешкісін қос тігілген Шарбаққа келдім.

Бұл бақшада көптеген гүлдер отырғызылған. Көрікті қызыл (کەنیر) гүлі бұл бақшада молынан бар. Бір жерлерде ол гүл шапталып болады. Гуалиардан Агра бақтарына алып келтіріп еккіздім. Бұл бақтың оңтүстігінде бір үлкен көл бар. Жаңбыр сулары бұл көлде жиналады. Бұл көлдің батысында бір биік пұтхана бар. Сұлтан Шәмседдин Елемтіс бұл пұтхананың жанынан бір орталық мешіт салыпты. Бұл пұтхана өте биік пұтхана, қорғанда мұнан биіктеу ғимарат жоқ. Және Дұлпур тауынан Гуалиар [495] қорғанынан бұл пұтхана анық көрінеді. Елдің айтуы бойынша: бұл пұтхананың тастарын түгелдей осы үлкен көлден қазып алып тұрған. Бұл бақшада аласалау, пішінсіз ағаштар да отырғызған. Бақшаның ішінде үндістандық келіссіз сәкілдер салып қойған.

Ертеңгісін бесін намазда Гуалиардың көрмеген жерлеріне саяхаттауға ниеттеніп, Ман Сингтің қорғанынан алыстау Баделкер атты ғимаратын көрге аттанып, Һати Пул қақпасынан кіріп, Ода деген жерге бардық. Бұл Ода деген жер қорғанның батыс тарапында орналасқан. Гарнizon бір дуалдан тау үстінде алыста тұр. Бірақ гарнizonның кіреберісінде тағы да екі есе биіктеу дуалдар жасалты. Дуалдардың биіктігі отыз-қырық қарыға жуық. Ішкі жағындағысы ұзындау және биіктеу. Әлгі дуал гарнizonның екі жақ бетіндегі қоған дуалына жалғасып тұр. Ортасында аласалау тағы бір дуал салыныпты. Үлкен дуалдың осы дуалға шығатын есігінің майдайшасына Сұлтан Шәмседдин Елемтіс есімі тасқа қашалып жазылған. Тарихы алты жүз отызыншы жыл. Сыртқы дуалдың түбінде қорғаннан тысқары үлкен көл бар. Көбінесе сүы аз болады. Сол үшін көл емес. Көлдің сүы ұрланып, тартылып тұратын жайы бар. Одваның ішінде тағы екі үлкен көл бар. Қоған тұрғындары көлдердің сүйн өзге сулардан артық санайды. Одваның үш тарапында біртұтас тау орналасқан. Тастың түсі Бәиана тастарындағы қызыл емес. Біртұрлі реңсіздеу көрінеді. Одваның атырабындағы біртұтас қияларды қазып, үлкен-кіші пұттардың мүсінін жонып [496] жасайды.

Оңтүстік жағында үлкен пұт тұр. Биіктігі шамамен жиырма қары болады. Бұл пұттарды түгелдей жалаңаш, жамылғысыз көрсетіп салған. Одваның ішіндегі екі үлкен көлдің атырабында жиырмада жиырма бес құдық қазған. Бұл құдықтардан су тартып, көкөніс, гүл мен ағаштар егеді. Одва жаман жер емес, тәуір жері бар. Оның айыбы маңындағы тұрған пұттар. Пұттарды қиратындар деп бұйырдым. Одвадан тағы да қорғанға шығып, Сұлтан Пулдың орны кәпірлер заманынан бері бұл қақпа жабылып тұрған еді. Мен серуендең, намашшамды Райымдад салған бақшага келіп аялдадым. Ол ақшамды сол бақшада өткіздім.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Сейсенбі күні айының он төртінде Рана Сенганың Бекрмажит атты екінші ұлынан анасы Педматимен бірге Рентбур қамалында болған кісілер келді. Гуалиар саяхатына аттанбастаң бұрын да Бекрмажиттың үлкен беделге ие Асук атты ұндісінен кісілер келіп, құлдық пен қызметкерлік пейілін айттып, өзіне жетпіс ләк құны бар аймақ сұраған еді. Сондықтан Рентнбурды тапсырған мұддесіне орай аймақтар тарту етіп, оларға кетуіне рұқсат бердім. Гуалиарға саяхатқа барған едік. Ол кісілермен Гуалиарда дидарластық. Бұл дидардан бірнеше күн кейінректе қалып қалды. Бұл Асук ұнді Макрмажиттың анасы Педматига жақын ағайын еді. Бұл жағдайда аналық-ұлылық да тілге тиек болды. Олар да бұл Асукпен бірлесіп, тілектестік пен қызметкерлік жасауды қабыл алған еді.

Сенга Сұлтан Маһмұтты басып алғанда тәж, бас киім және белдік кәпірдің қолына түсіпті. Сенга әлгі айтылған тәж, бас киім, белдікті алып Сұлтан Маһмұтты қоя беріпті. Сол тәж, бас киім және белдік Бекрмажиттың қолында екен. Оның ағасы [497] Ретисин қазіргі кезде әкесінің орнына рана болып Читтурды билеп отыр. Ол інісі Бекрмажиттың қолындағы тәж, бас киім мен алтын белдікті сұрап жүр екен. Ол болса бермей келеді. Бұл келген кісілерден тәж, бас киім, алтын белдікті маған ұсыныпты. Бірақ Рентнбурдің Бәиананы айырбастауды тілеп отыр. Біз Бәиана әңгімесін жауып қойып Рентнбур мен Шәмсабатты айырбастауға уәде еттік. Сол күні келген кісілерге шапан жауып, тоғыз күнде Бәианага барып дидарласу үәдемен жолға шығуына рұқсат бердім.

Бұл бақшадан аттанып, Гуалиардың пұтханаларын көруге шықтым. Кейбір пұтханалар екі-үш ұялы болды. Ұялары аласалау ескі күйде барлық бейне суреттері тастан қашалып жасалған. Кейбір пұтханалардың медресе сияқты кіреберісінде үлкен және биік күмбездері бар. Оларда медресе сияқты бөлмелер бар. Әрбір бөлмесінің үстінде тастан жасалған шағын күмбездер бар. Тәменгі бөлмелерде тастан жасалған пұттар, мүсіндер бар.

Бұл ғимараттарды тамашалап Гуалиардың батыс қақпасынан шығып Гуалиар қорғанының оңтүстік тарапынан айырылып, саяхаттап Райымдад салған Һати Пулдың алдында тұрған шарбаққа келіп аялдадым. Райымдад тойдың асын осы шарбақта дайыннатқан еді. Дәмді тағамдар тартып, мол сыйлықтар тарту етті. Тауар және қолма-қол ақшалай төрт ләк құны бар сыйлық та берді. Бұл шарбақтан аттанып, кешкісін өз бағыма келдім.

Сәрсенбі күні айының он бесінде Гуалиардың оңтүстік-шығыс жағында Гуалиардан он екі шақырым жердегі сарқырама сүйна келіп тамашаладым. Біз қонысымыздан кештеу аттанған екенбіз. Сол үшін сарқырама суға кешігіп бесін намазда жеттік. Бір арық сүйндей биік

қиядан сарқырап жатқан судың көлемі бір дүрменнің тасын дөңгелетіп тұратын қуатта еді. Бұл су сарқырап аққан жерден төмендеу үлкен көлге айналған. Сарқырамадан жоғары бұл су кенет қияның үстінен ағып келеді. Бұл [498] судың түбі біртұтас тас. Жер-жерінде тоған пайда болыпты. Су жағаларына тұтас түрінде бөлек-бөлек тастар бар. Сонда отырдық, бірақ бұл су кейде тартылып қалады. Сарқырама судың үстіңгі жағына отырып Мәжүн жедік. Судың жоғары жағына барып, бастауына дейін тамашалап қайттық. Бір төбеге шығып, біраз демалып отырдық. Сазгерлер құй ойнап, әншілер ән салды. Үнділер қара талды «тенду» деп айтады. Көрмегендеге көрсетеді. Ол жерден қайта оралып, таудан түсіп, намазшам мен құптан арасында ол жерден аттандық. Екі көш жуық жол жүрген соң бір жерде тоқтап, мызғып алдық. Күннің бір бөлігі аяу шарбаққа келіп жеттік.

Жұма күні айының он бесінде Салаеддиннің туған қыстауы Су Інажнаның жоғары жағында тау арасындағы лимон бағын аралап, бесін намазда шарбаққа келіп жеттік.

Жексенбі күні айының он тоғызында таң атардан бұрын шарбақтан аттандық. Куари өзенінен өтіп токтадық. Бесін намазда ол жерден аттанып, күн батар кезде Жәнбіл өзенінен өтіп, намазшам мен құптан арасында Дұлпур корғанына кіріп, шырақпен Әбіл-Фәтіл салған моншаны тамашалап, ол жерден аттанып, жаңа шарбақ салған жерге бөгет басына келіп қос тіктік.

Ертең танертең бұйырған жерлерді көріп шықтым. Малышылар хауызының тасын көтеріндер деп бұйырдым. Тас жонушылар келіп, хауыз түбін тазалап, су құйып, жан-жағын тегістеп, ретке келтірсін дедім. Кешкі намаздыгерде хауыздың бетін бір рет түгелдей тазартты. Содан су толтырындар деп бұйырдым. Су толтырды. Хауыздың төңірегін су деңгейімен таразылап, тегістеуге кірісті. Бұл ретте тағы бір су қойма жасауды бұйырдым. Жерін [499] біртұтас тастан жоныңыз және ішіндегі кіші хауызды да бір тұтас тасқа сәйкес қазындар дедім.

Дүйсені күні мәжүн отырысы болды.

Сейсенбі күнін де сонда өткіздік.

Сәрсенбі кешкісін ауыз ашып, бірдеме жеп Сикриге бару мақсатында аттандық. Екі тұн ортасына жуық бір жерге аялдап, тұнеп шықтық. Құлағыма сұықтың әсері болғандай бұл тұн аса көп ауырып ұйықтай алмадым.

Таң ата бұл жерден жүріп, бір аялдама Сикридеге салған баққа жетіп аялдадық. Бақтың тамы, құдығының құрылышы мен ойлағандай болмағаны үшін оны жасағандарды ұрсып, жазаладым. Сикриден

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

намаздыгер мен намазшам арасында аттанып Медакөрден өтіп, бір жерге барып токтап, сонда кондық.

Сенбі күні сапар айының үшінде ұлкен нағашы апа бегімдерден үш begіm: Гауһар begіm, Шаһ begіm, Бәдін-Жамал begіm, Ақ begіm, Кішік begіmдерден Ханзада begіm Сұлтан Сәсүд мырзаның қызы тағы Сұлтан Бақыт begіmнің қызы, және жеңге Шишамның Зейнеп Сұлтан begіmнің немересі келіп, Төтеден өтіп ауыл жағасында, өзен қырағында келіп жайгасты. Мен намаздыгер мен намазшам арасында оларға барып, дидарластым, ол жерден қайыққа отырып келдім.

Дүйсенбі сапар айының бесінде Бекрмажиттың бұрынғы елші және соңғы елшісіне Байри Бәһре үнділерден Диваның ұлы Һамұсаны қосып [500] жібердім. Бекрмажиттың Рентнбурды тапсыру үшін, қызмет жасауды мойындау үшін өздерінің үнді салт-дәстүрімен уәде беріп, шарт жасасса, біздің бұл мақсатқа барған адам көріп-біліп, сеніп келсе және ол бұл айтқан сөздерін орындаса, мен де уәде еткенімдей, тәнірі қолдаса, әкесінің орнына рана тағайындал, Читур тағына отырғызам.

Осы кезде Деліндегі және Аградағы Ескендір мен Ибраіымның қазыналары таусылып қалды. Әскердің қару-жарагына, зеңбірек пен мылтықтарға керек дәрі мен оқтарына жұмсалатын ақша қалмады. Бейсенбі күні сапар айының сегізінде барлық төленетін айлық көлемінің отыз пайызын да қазынаға аударып, әлгі керек аспап-құралдарға жұмсалсын деп пәрмен бердім.

Сенбі күні айының онында бұрын бір рет Хорасан тұрғындарына жақсы хабарды жеткізуге жіберген Сұлтан Мұхаммед Бақының шаһ Қасым атты желаяқты тағы да қолына мына жарлықты ұстаташып жібердім. Жарлықта: «Үндістанның Шығыс пен Батыс бүлікшілерін, кәпірлерінен тәңірінің шапағатымен құтылып тынышталдық. Осы көктемде тәңірі қаласа, әрине, өзімізді қалай болғанда да сіздерге жеткіземіз» деп жазылған. Ахмет Афшарға да жарлық жібердім. Жарлықтың жиегінде өз қолыммен жазып, қобызшы Придуңды шақырттым.

Осы күн бесінде «симаб» (جیو) жеуді шығардым.

Сәрсенбі күні айының жиырма бірінде бір үндістандық желаяқ Камран мен Қожа Дос Хавәндтың хаттарын алғып келді. Хаттағы хабарға қарағанда: Қожа Дос Хавәнд зи-һажжа айының онында Кабулға барып Құмаюнға қосылады екен. Камранның адамы құпияда Қожаға барып, Қожа келсін қандай да бір пәрмен болса, соны жеткіzsін депті. Сөйлесіп сөздерін айтқан. Камран зи-һажжа айының он жетісінде Кабулға келеді. Қожамен тілдесіп, Қожа осы зи-һажжа айының жиырма сегізінде Зафар қамалына тартады. [501]

Бұл келген хаттар жақсы хабарлар еді. Шаһзада Тәһмасп өзбекке тойтарыс беруге жолға шыққан еді. Рейніш өзбекті Дамғанда ұстап алып өлтіріп елін қырған еді. Ұбейд хан қызылбас хабарын нақты білгенше Герат төңірегінен алысталап, Мәрвге барып, Самарқан және сол өңірдегі Сұлтандарды Мәрвке шақырды. Мауароннәһірдағы Сұлтандардың бәрі Мәрвге көмекке барды.

Бұл хабарды да осы желаяқ алып келді. Құмаюнның ұлы болды, нағашы Ядгар қызынан. Камран да Кабулда құда болған екен, нағашысы Сұлтанәлі мырзаның қызын алады екен.

Осы күні Сейіт Дәкени Ширазиге шапан жауып, сыйлық беріп атқылап, су шығатын құдықты мүмкін болғанша тез аяқтағаны жөн дедік.

Жұма күні айының жиырма үшінде дене қызуым көтерілді. Содан жұма намазын мешітте абыржып бітірдім. Бесін намазды сақтықпен кітапханаға келіп, біраз соң машақатпен өтедім.

Жексенбі күні қайта ыстығым аздап көтеріліп, қалышылдадым.

Сейсенбі кешкісін сапар айының жиырма жетісінде мәртебелі Қожа Ұбейдолланың «Валадия» (Ата-ана) трактатын өлеңге айналдырысам деген ой келді. Өйткені «пайғамбарға мадақ қасида» атты қасида жанрында жырланғанда оның авторы сал болып жатқан жерінен сауығып, сырқаттан құтылған емес пе еді. Мен дағы бұл аурудан құтылып кетуім үшін өлеңім тәңірінің құзырында қабыл болуына негіз болар деген үмітпен бастадым. Осы ниетпен рәмел мүсәддес мәхбұн аруд және мәхбұн мәһзүф уәзінben жырлауға бастадым. Маулана Әбді-Раһман Жәмидің «سبح» (Дұға) шығармасы да осы уәзінде болған. Трактатты өлеңмен жырлауға бастадым. Тағы сол түні он үш бәйтін жырладап, осы орайда күнде он бәйіттен азырақ жырламауға өзімді міндеттедім. Жалпы бір күні қалыс [502] қалды. Өткен жылды әр кез ауруға шалдыққанда, кемінде бір ай немесе қырық күн созылатын еді. Тәңірінің шапағаты, мәртебелі әзіреттің шарапатынан бейсенбі күні айының жиырма тоғызында біршама әлсіреп, бұл дерттен құтылдым.

Сенбі күні рәбін әууәл айының жиырма сегізінде әскерлер тәңірекке жорыққа шықсын деген жарлық шығардым. Жақын арада тәңірі жеткізсе, әскер аттандырамыз. Әскердің қару-жарагы мен саймандар жетісіп келеді.

Жексенбі күні рәбін әууәл айының тоғызында Бек Мұхаммед жалғастырушы (تعليق جى) келді, өткен жылды мұхаррам айында Құмаюнға шапан пен ат сыйлыққа алып келген еді.

Дүйсенбі күні айының онында Уайыс Лағәридің ұлы Бек Кина мен Биан Шейх және Құмаюнның бір нөкері Құмаюнның жанынан келген еді. Бек Кина Құмаюнның жары үл тапты деп сүйінші сұрауға келген еді. Есімін Аламан қойған екен. Шейх Вайыд оның туған датасына орай

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

«Бақытты шан» (شە سعادتمند) деп сөз тапқан. Биан болса Бек Кинадан көп уақытын кейін шыккан еken. жұма күні сапар айының тоғызында Кишімнің аяқталған жерінде Дүйсенбі деген жерден айырылған. Дүйсенбі күні рәбин әүүел айының онында Аграға жеткен еken. Биан өте жылдам жүріп келген. Ол тағы бір рет Зафар қамалынан Қандаһарға он бір күнде барған еdi.

Шаһзаданың (Тәмасп шан) келгенін және өзбектің жеңіліс тапқанының хабарын осы Biан Шейз алғып келген еdi. Кеңірек айтқанда: Шаһзада Тәмасп Ирактан қырық мың әскермен рұмдықтардың дәстүрі бойынша мылтық, зенбірек арбалармен жабдықталған қосынмен жолға шығып, Бәстам мен Damғанда Ринеш өзбекті ұстап, елін қырып, жедел түрде әрі қарай өтіп кеткен. Қызылбас әскері Қөпек бидің ұлы Қамбар Әліні басып алған. Ол азын-аулақ адамдарымен Ұбейд ханның қасына [503] барып қосылған. Ұбейд хан Герат аймақтарында жауға қарсы тиісті қару-жарап таба алмай, Бәлх, Һисар (Хисар), Самарқан, Ташкенттегі хан, Сұлтандардың барлығына жаушылар жіберіп, өзі Мәрвге тартты. Олар тез жиналды. Ташкенттен Сүйіншік ханның ұлкен ұлынан кішірегі Барак Сұлтан, Самарқан мен Миан Калдан Қөшім хан, Әбусайд Сұлтан, Полат Сұлтан, Жәнібек Сұлтан ұлдарымен бірге, Һисардан (Хисар) Қамза Сұлтан мен Мәди Сұлтан ұлдарымен, Бәлхтан Қәстән Қара Сұлтан мен барлық сұлтандары суыт барып, Мәрвде Ұбейд ханға қосылды. Бәрі жұз бес мың адам болды.

Жаудың жансызының берген хабарына қарағанда Ұбейд хан Гераттың маңында азын-аулақ әскермен отырған еken. Шаһ Тәмасп бұл хабарды естіп, қырық мың әскермен суыт жүріп, сол жаққа барған. Бірақ сол кезде Сұлтандардың бас қосып жиналған хабарын алған соң Радкан алаңқайында ор қазып, сонда бекінген еken. Өзбектер бұл хабарды білген соң, жаудың барына мән бермей, кеңесіп, былай шешімге келген: Барша хан мен Сұлтандар Машатта отыра берсін. Біз бірнеше Сұлтан жиырма мың әскермен қызыл бастың қос тіккен маңына жүріп, басын шығармай қоярмыз, қазан айы болғанда «иәде таспен жауын тілеуші» иәдешілерге жауын жауғызын деп бұйырамыз. Осылай оларды әлсіретіп аламыз деп, Сұлтандар мәрвтен аттанды. Шаһ Тәмасп та Машат қаласынан шығып, Жам мен Хәргерд маңында қарсы алды. Өзбектер жеңіліс тапты. Қөптеген Сұлтандар тұтқынға түсіп, қырылды. Бізге келген бір хаттың жазбасына қарағанда: Қөшім ханнан өзге ешбір Сұлтанның аман шыққаны анық емес. Әскерлермен болған адамдардан әзірше ешкім келген емес. Һисардағы (Хисар) Сұлтандар Һисарды тастанап шығып кеткен. Һисар қорғаны да Ибраіым Жәнінің ұлы Жылма шын аты Исмайыл қалған еken.

[504] Біз Құмаюнға да, Камранға да хат жазып, Биан Шейхты тез қайтардық.

Жұма күні айының он төртінде хат пен жазбалар дайындалап, Биан Шейхқа тапсырып, рұқсат бердік.

Сенбі күні айының он бесінде Аграға қарай жолға шықты.

Құмаюнға жазылған хаттың мазмұны:

Құмаюнға іңкәрлікпен сағынып, сәлем деген сөзбен жазылған хат дүйсенбі күні рәбін-әууел айының онында Бек Кина мен Биан Шейхтан келді. Хаттардан ол жақтағы, мына жақтағы хал-ахуал мен жағдай анық мәлім болады.

Шүкір болгай, саган хақ берген перзент үшін,

Саган перзент, маган немере бергені үшін.

Тәңірі Тағала мұндай сүйіншілер мені мен саған ұдайы нәсіп қылғай. Әумин. Екі әлемнің Жаратушысына! Атын Аламан қойған екен. Тәңірі мұбарак қылғай. Өзің маған жазғаныңдан көпшілк қапы қалғандай «Аламан» немесе «Ел-аман» деп атайды. Өйткені «әліп пен лам» әріпттер қосылып», «Ал-аман» аталатын бізде сирек болады. Тәңірі атың да, затын да құт және мұбарак қылғай. Маған да, саған да көп жылдар, көп ғасырлар Аламанды дәүлеті мен бақытын бірге бергей. Және Тәңірі Тағала өзінің шапағаты мен берекетін біздің ісімізге дарыта бергей! Мұндай бағымыз ғасырларда табыла бермес.

Тағы сейсенбі күні айының он бірінде былышыл хабар келді. Бәлх елі Құрбанд шақырып алып, Бәлхқа кіріп алыпты. [505]

Мен Камран мен Кабулдағы бектерге үкім бердім: Барып саған (Құмаюнға) қосылып Һисар (Хисар), Самарқан және қай жақты мемлекет мұддесіне жөн көрсөндер сол жаққа жорыққа шығындар. Тәңірінің шапағатымен бүлікшілерді басып, уәляяттарды қолға алып, достарды шат, жауларды бақсыз қылғайсыз. Қапыдан келген іске жетесіздік қылманыз. Тартынбақ пен жалғаулық патшалықпен қабыспас.

Әлемді жаулау тартынумен іске аспас,

Әлем иесі белсендіге болмақ тиіс.

Бар нәрсенің түйіні шешілер ақ сақалмен,

Тек қана патшалық базынбас оған.

Егер тәңірі шапағатымен Бәлх пен Һисар уәляятын жаулап алсаңыз Һисар сенің иелігің болсын. Ал Бәлх та Камранның иелігі болсын. Сондайақ тәңірі қалап Самарқанда жауланса, Самарқанда сен отыр. Егер Камран Бәлхты аз деп санаса, Һисар уәляятын оған тарту қыламын. Алла бүйірса, осылай Камранның кем деген үлесін сол уәляятпен толықтырамыз. Тағы сен өзің білесің біз ұдайы осындаид ережені ұстанып

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

келеміз: Алты үлес саған болса, бес үлес Камранға болады. Сізде қашанда осы ережені ұстанып, бұл дәстүрден аспаңыз.

Тағы да ініңмен жақсы татуда болғайсың, ұлылар сабырлы болу керек. Сені де жақсы қатынас боларсың деп үміттенемін. Ол да қызмет пен ұстамды болудан кем түспес.

Тағы сенен аздап өкпем бар. Бұл екі-үш жылдан бері сенен бір адам маған келмеді. Мен жіберген адам да тұра бір жылдан кейін қайта оралды. Бұндай іс болар ма? Тағы хаттарында жалғыздық-жалғыздық депсін, жалғыздық патшалықта айып болады. Өлеңде былай деп тұр:

*Егер табанды болсан риза көңіл болғайсың,
Егер де батыр болсан, өз басыңа ие болғайсың. [506]
Еибір бұғау патшалық бұғауындаи болмас,
Патшалық пен жалғыздықта сай келмес.*

Ал мен деген соң мына хаттарынды жазыпсың. Мен жіберген хатты оқымайсың. Не үшін оқуды ойламайсың, оқысан жазуынан көрінер еді, оқымаған соң жазған хатында оң өзгеріс болмай тұр. Хатынды оқуға болғанымен жазуың аласұрған сияқты һәм аса шиеленісіп тұр. Қара сөз түрінде жұмбақша жазылған жазуды ешкім көрмеген. Егер де кәдімгідей тамаша болмаса да, емлең жаман емес. Мәселен: ілтипат сөзін екі нұктесі бар «т» таңбасының орнына нұкте орнына таяқшасы бар «т» әрпін қолданыпсың. Хатынды ебін тауып оқуға болады, бірақ мына қате сөздердің кесірінен мазмұнын түгелдей анық ұға алуға болмайды. Жалпы жалғаулық та хат жазуға кесірін тигізеді. Кейде көркем жазамын деп мағынасыз болып кетеді. Бұдан әрі қарапайым, анық, айқын сөздермен жаз! Онда саған абыржуда азырақ болады, әрі окушы оңай оқылады.

Тағы бір айтарым: үлкен істерге бет аласың, сонда іс көрген, тәжірибелі бектермен кеңесіп, олардың сөздерімен іс қылғайсың. Егер менің ризалығымды тілер болсан, оңаша қалуды тоқтатып, елмен қарымқатынаста болып жүр. Күнде екі рет ініңді, бектерді өз еркіне қоймай қасыңа шақырып, әр нәрсені кеңесіп отыр. Бұл сенің тілектестеріңің бірлігі, сенің әр сөзіңің шешімін табады.

Ендігі мәселе, Қожа Кәлан менімен әдепсіз де батыл сөйлесуге үйреніп қалған. Сен дағы Қожа Кәланмен мен сияқты әңгімелесе бер. Егер тәңірі қаласа, ол жақтағы істер ынғайланып, азая түссе, Камранға қажет болмай қалады. Сонда Камран Бәлхты ретке келтіріп отыратын бір адамға тапсырып, өзі менің жаныма келсін.

Мен Кабулда болғанда соншама жеңістерге қол жеткіздім. Кабулды ырымдап ұстап отырмын. Оны таза өзім иелік қылдым. Ешқайсыңыз оған дәме қылмағайсыз. [507]

Тағысы жақсы барыпсың. Сұлтан Уайыстың көңілін алышың. Оны жаныңа алыш, оның кеңесімен іс қылғайсың. Ол іс білетін адам. Әскерді жақсы топтастырып жүргейсің. Биан Шейхқа ауызша сөздер айтып жібердім. Білгейсің, сені сүйемін, сәлеммен!

Бейсенбі күні рәбиң әүүел айының он үшінде жазылды. Камранға және Қожа Кәланға осы мазмұнда өз қолыммен хаттар жазып жібердім.

Сәрсенбі күні айының он тоғызында мырзалар, Сұлтандар, түрік пен үнді әмірлерін шақырып, кеңес қылып мына шешімге тоқтадық: Бұл жыл өзімде бір жаққа әскери жорыққа шығуым керек. Өзімнен бұрынырақ Әскери Поребға бет алыш, Гәнг өзенінен арғы Сұлтандар мен әмірлер әскерлерімен Әскериге келіп қосылып, мемлекеттің мұддесіне жөн көрген бағытқа жүру керек. Мен бұл жағдайларды жазып, сенбі күні айының жиырма екісінде он алты қунлік мөлшермен Ғияседдин қоршы, Сұлтан Жұнейд Барлас бастап Пореб әмірлеріне шабуыл жасалады.

Ауызша айтқан сөздерім мынадай болды: Дабылшы, зенбірек арба, мылтық, ұрыс құрал-саймандар дайын болғанша өзімізден ілгерілеу Әскериді жібердік. Гәнгтің арғы жағындағы барлық Сұлтандар, әмірлерге пәрмен бердік: Әскеридің жанына жиналып, мемлекеттің мұддесіне жөн деп саналған әр жаққа тәнірінің қолдауымен бет алындар. Ол жақтағы тілектестермен кеңесініздер. Егер маған қажетті іс бола қалса, осы уәде еткен жерге дереу Алла Тағала қаласа аттанамыз. Егер бәнгалилерде бірауыздық пен ықылас болса, ол кезде маған қажет болмайды. Оны да маған айтып хат жаз. Мен жайдан-жай қол қусырып отырмaston басқа жаққа бет алайын. Сіздер тілектестердің кеңесімен Әскериді алыш жүріп, ондағы істерді мәртебелі тәнірінің шапағатымен реттеп қоярсыз. [508]

Сенбі күні рәбиң әүүел айының жиырма тоғызында Әскериге алтынмен апталған қанжар мен патшалық шапан кидіріп, ту, данғыра, үйірлі арғымақ, он піл, бір табын түйе, бір үйір қашыр, салтанатты аспап пен саймандар сыйға берілді. Әскери таққа отырсын деген жарлық берілді. Оның молдасына және атакесіне түймелі шекпендер тағы өзге нөкерлеріне үш мәрте тоғыз тон сыйға тарту етілді.

Жексенбі күні айының соңғы күнінде Сұлтан Мұхаммед Бақшының үйіне бардым, аяқ астыма кілем төсеп екі ләктен асып түсетін құны бар ақша, түрлі заттар сыйлады. Дастанқан мен сыйлықтар берген соң тағы бір бөлмесіне барып отырып мәжүн жедік. Одан шығып, өзеннен өтіп, оңаша орнымызға келдік.

Бейсенбі күні рәбиң әүүел айының төртінде мынадай шешім болды: Мен Шақпақ бек пен Шаһи Таңбашының жазушылығына сүйеніп, Агра мен Кабул арасын қолға арқан алыш әр он сегіз шақырымға бір мұнара орнатындар. Әр мұнараның биіктігі он екі қары болсын. Мұнараның

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

үстіне төрт есікті үйшік салындар. Эр отыз алты шақырымға жауши ауыстырып, міне, алатын кезекті алты ат байлап қойындар. Ат күтуші мен басқарушыға тиісті жалақы мен жем-шөп белгіленсін. Бұдан: «Байлап қойған кезекті ат егер мемлекетке қараса, бұл тұрақтардың шығынын мемлекет қазынасына қаратсын. Ал әр аймақтың әкіміне қарасты болатын болса, қаржыландыру оның міндегі болсын» деп бүйрық бердім. Осы күні Шақпақ пен Шаһи Аградан жолға шықты. Үнділер «круһа» өлшемі бар. Круһа шамамен қазіргі екі шақырымға тең. Мен екі араны миль өлшем бойынша белгіленсім дедім. Содан мынадай анықтама шықты:

*Бір миль төрт мың болады,
Бір круһа деп үнді елі айтады.
Бұл қадам бір жарым қар деді,
Әр қары алты сүйем біл деді. [509]
Әр сүйем төрт елі деді,
Әр елі алты арпа бойы біл деді.*

Өлшемге арналған арқан айтылғандай бір жарым қары мен тоғыз сүйем болсын деп қырық қары белгіленді. Бұндай жүз арқан екі шақырым болмақ.

Сенбі күні айның алтысында той болды.

Бұл тойда қызылбас, өзбек, үнді елшілері бар еді. Қызылбас елшілеріне оң қолда жетпіс-сексен қары бізден жырақтау жерде шатыр тігілді. Жұніс Әлі қызылбастармен болсын деп пәрмен болды.

Сол қолда да осы дәстүрмен өзбек елшілері отырды. Абдолла бекке олармен отырсын деп бүйірылды.

Мен жаңадан салынған сегіз қырлы сарайының солтүстік бұрышында отырдым.

Оң қолымда бес-алты қары әріректе Тоқта Бұға Сұлтан, Әскери, мәртебелі қожаның әулеті Қожа Шейіт, Қожа Кәлан, Қожа Шашты, Халифа және Самарқандан келген қожалардың туыстары, хафиз бен молдалар отырды.

Сол қолда бес-алты қары әріде Мұхаммәд Заман мырза, Таң Атмыс Сұлтан, Сейіт Рәфін, Сейіт Руми, Шейх Әбу-фәт, Шейх Жамали, Шейх Шаһабеддин араб және Сейіт Дәкәни отырды.

Барлық Сұлтандар, хандар, ұлы мәртебелілер, әмірлер ас тартудан бұрын қызыл, күміс, түрлі шашақты киімдер тарту етіп жатты. Мен алдыма палас жайылсын деп бүйірдым. Қызыл мен күмістерін осы палас үстінен төкті. Киім, ақ мата, алтын қаптарын да алтын-күмістің жанына жинай берсін деп бүйірдым. [510]

Астан бұрынырақ сыйлық тарту арасында мас түйелер мен пілдер отырған ортасында бір-бірімен айқаса тұсті. Бірнеше қошқар да ұрысқа кірісті. Ұлардан соң құресшілер құресе бастады.

Ұлкен ас тартылғаннан кейін Қожа Әбді-Шейіт мен Қожа Кәланға түйе жүнінен тоқылған тақия, тақияның сыртқы матасы, қорамсақ пен жебелер және лайықты шапандар кидірліді. Молда Фәррох, Хафиз бастап келгендеге шекпендер кидірді. Қөшім ханның елшісіне, Асан Җәлебидің інісіне да мата, бас киім, сәнді зат, қорамсақ пен жебелер, өздеріне лайықты шапандар тарту етілді. Әбусайд Сұлтанның және Мейірбан ханымның ұлының, Полат Сұлтанның елшілеріне, Шаһ Асанның елшісіне түймелі шекпендер, мата тондар сыйланды. Екі қожаға, екі ұлкен елшіге, Қөшем ханның нөкері, Асан Җәлебидің інісі болған. Оларға күміс тас, алтын, алтын тас пен бір күміс тарту етілді. Алтын тас бес жұз мысқал болған. Яғни, Кабул тасымен жетпіс бес грамм болды.

Қожа Mіr Сұлтан мен ұлдарына, Хафиз Ташкенти мен Молда Фәррох бастаған қожаның қызметкерлеріне, өзге елшілерге де алтыннан, күмістен қорамсақ пен сыйлықтар берілді. Ядгар Насырға белгे байлайтын қанжар сыйланды. Тағы Mіr Мұхаммед салышыға Гәег өзеніне жақсы көпір байлаған үшін ілтипатқа лайық болды. Осы Mіr Мұхаммед пен таңғы басқа мылтықшылар арасынан Палуан Қажы Мұхаммед, Палуан Бәһлүл, Үәли Парсиға жеке қанжар сыйланды. Ұста Әліқұлның екі ұлына да қанжар сыйлыққа берілді. Тағы Сейіт Дәуіт Гәрімсирге алтын мен күміс сый болды.

Тағы менің Мәсуме қызымының және Һендал ұлымның нөкерлеріне түймелі шекпен, матадан шапандар сыйға берілді. Әрі Әндіжаннан, уәлаяты жоқ, отаны жоқ жүрген [511] ерлерге шекпен, мата шапандар, алтыннан, күмістен, киім-кешектен, заттық нәрселер сыйға берілді. Құрбан мен Шейхидің нөкерлеріне және Құмәрт адамдарына осы дәстүрмен сыйлықтар берілді. Ас тартылған соң: Үндістанның акробаттары келіп, ойындарын көрсетсін деген пәрмен болды. Акробаттар келіп істерін көрсетті. Үндістан акробаттарының көрсеткен кейір акробаттық ойыны біздің уәлаятта көрінбеген ойындар болды. Соның бірі – жеті алқаның (шеңбер) бірін маңдайына, екеуін тізесіне іледі, тағы төрт алқаны иегіне, екі қолының саусағы мен екеуін екі аяғының бармағы мен тізесіне шыр айналдырып жатады.

Тағы бір көрінісі – тауыстың жүрісі сияқты бір қолын жерге қойып, бір қолы мен екі аяғымен үш шеңберді шыр айналдырады.

Тағы бірі – біздің уәлаятта акробаттар екі ағашты аяқтарына байлан жүреді. Үндістан акробаттары бір ағашты таяқ аяқ қылып жүреді. Аяқтарына да байлайды.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Енді бірі – біздің үзілдіктерде екі акробат бір-бірімен ұстасып, екі рет түрлі тәңкере айналады. Ал Үндістан акробаттары бір-бірімен қол ұстасып, үштөрт түрлі тәңкеріле айналып жатады.

Тағы бірі – алты-жеті қары ағаштың түбін бір акробат білегіне қойып, ағашты тік ұстап тұрады. Тағы бір акробат бұл ағаштың үстіне шығып, ойындар ойнайды.

Енді бірі – бір қортық акробат басқа бір үлкен акробаттың басына шығып тік тұрады. Тәмемлік акробат ол жақ пен бұл жаққа жылдам жүріп, ісәрекеттер көрсетеді. Бұл [512] қортық, ол акробаттың үстінде тіп-тік дірілдемей тұрып, ол да іс-әрекеттер жасап көрсетеді. Қалың топ бишілер де келіп билеп тұрады.

Намазшамға жақын алтын, күміс, қара бақыр молынан шашуланды. Ғажап көп адам жиналып, у-шу болып жатты. Намазшам мен құптан намазы арасында бес-алты жақындарды жаныма отырғыздым. Бір топтан көбірек отырды.

Таңертең екі топ та қайыққа отырып, сегіз бейішке келдім.

Дүйсенбі күні Әскери сапарға шығып еді, моншаға келіп рұқсат алышында аттанды.

Сейсенбі күні Дүлпурда бұйырған хауыз бен құдық құрылыштарын көруге бардым. Бесін намазда бақтан аттандым. Түннің бас мезгілінде сонда болып, Дүлпур бағына бардым.

Бейсенбі күні айының он бірінде тас құдық, жиырма алты тас науа, тас бағана, біртұтас қиядан қазылған арықтар даяр болыпты. Осы күні түстен кейін құдықтан су тарттық. Дүлпурда жұмыс жасаған тас жонушы, ағаш шебері және барлық жай жұмысшыларға Аградағы ұсталарға, қара жұмысшыларға дәстүр бойынша сыйлықтар бердік. Құдық сұнының иісі үшін он бес тәулік бойы токтаусыз дөңгелегін айналдырып, су шығара беріндер деп бұйырдым.

Жұма күні құннің сәскесіне дейін аттандық. Құннің көзі бата қоймай, өзеннен өттік.

Сейсенбі күні айының он алтында қызылбас пен өзбек ұрысына қатысқан Дио Сұлтанның нөкөрі келді. Ол: «Жам, Хәргерд маңында ашура күні түрікмен бен өзбектің арасында соғыс болыпты. Олар таң намазынан, бесін намазына дейін ұрысыпты. Өзбек әскері үш жұз мың болған екен», – деді. [513]

Түрікмен қырық-елу мың адам екен. Сырттай қарасы жұз мың көрінеді. Бірақ өзбек өзінің әскер санын жұз мың адам дейді. Қызылбас әскері Рұм дәстүрімен зенбірек арбасы, дабылшы, мылтықшылармен өздерін қамтып, ұрысуға бекінген. Екі мың зенбірек, алты мың атқышы бар екен. Шаһзада Тәмасп пен Жұха Сұлтан жиырма мың шыныққан жігіттермен арбаның

арасында тұрады, өзге жігіттері арбадан тысқары оң қанат пен ол қанатқа жайғасады. Өзбектер жаудың тысқары әскерлерін басып, талқандап келеді. Жаудың арқасына жүріп түйе, арбаларын олжалайды. Ақыры арбаның арасындағы әскерлер шынжырды ашып шығады. Мұнда да кескілескен шайқас болады. Өзбек үш рет шегінеді. Тәнірі тағаланың қолдауымен өзбекті басады. Қошім хан, Ұбейд хан, Әбусаид Сұлтан басқарған тоғыз Сұлтан тұтқындалады. Бір Әбусаид тірі қалған, өзге сегіз Сұлтан қаза тапқан. Ұбейд ханның басын таба алмаған. Денесін тапқан. Өзбектен елу мың адам, түрікменнен жиырма мың адам өлген.

Осы күн Гияседдин қоршы он алты күндік жорыққа Жұна Поребге барған еді қайтып келді. Сұлтан Жұнейдтер Хәридке шабуылға барғандар еді. Бұл Хәридке барған шабуылға жетісе алмаған. Сұлтан Жұнейд ауызша: «Шүкір, тәнірінің қолдауынан бұл жаққа патшаның келуі қажет болмайды. Әскери мырза келсе, бұл төңіректегі Сұлтандар, хандар, әмірлерге жарлық бойынша, мырзага бағынып жүрсе, істердің бәрі оңай жолға қойылады деген үміт бар. Алайда Сұлтан Жұнейдтен мұндай жауап келмеді. Бірақ Молда Мұхаммед Мәзінабты Сенгай кәпірдің шайқасынан соң Бәнгалала елшілікке жіберілген еді. Бұл күн таңда келеді дейді, оның хабарына да қаралады. [514]

Жұма күні айының он тоғызында Мәжүн жеп, бірнеше жақындармен оңашада отырып едім. Молда Мұхаммед Мәзінаб сенбі түніне қарасты болған кезде маған қызмет көрсетуге келді. Ол жақтағы жағдайын егжайтегжейлі сұрап анықтадық. Бәнгалы бағынған және бір бағытта болған екен.

Жексенбі күні түрік пен үнді әмірлерін оңаша шақырып кеңестік. Бұл әңгімелер өзек болды: Бәнгалы елші жіберіп бағынып, бір болуды айтқан. Бәнгалыға барудың өзі қажеті жоқ. Егер Бәнгалыға бармасақ, ол аймақта әскерге көмек көрсететін бірде-бір қазыналық жер болмай қалады. Батыс жақта кейбір жерлер бар. Ол жерлер әрі жақын, әрі қазынасы бар.

*Малы мол, елі кәпір бұл жақын,
Шығыс жырақ болса, батыс жақын.*

Ақырында мына сөзге тоқтам болды: Батыс жаққа баратын болдық, өйткені жақын. Шығыс жақтан көңіл тыныш болу үшін онда бірнеше күн аялдан барып кетеміз.

Тағы Гияседдин қоршыны жиырма күндік уәдемен Пореб әмірлеріне жарлықтар жазып аттандырдық. Барлық Сұлтандар, хандар, әмірлер Гәнг өзенінің арғы бетінде тұрган Әскеридің қасына жиналып, бұл бүлікшілерге шабуыл жасамақ болсын. Бұл жарлықтарды жеткізіп, ондағы болып жатқан хабарларды алып, уәделескен уақытта қайта оралмақ.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Осы таңда Мұхаммеди Көкілтастан хат келді. Бәлүч тағы шабуылдан, кейбір жерлерді шапқан. Бұл үшін Шын Темір Сұлтанды тағайындағым. Оған Сәрһен, Саманадан арғы бектерді топтастыр деп бұйырдым. Ол бектер: Әділ Сұлтан, Сұлтан Мұхаммел Әұлдай, Хұсрау Көкілтас, Мұхаммед Әлі Жәнг-Жәнг, Әбді-Әзиз Mіr Ақор, Сейіт Әлі, Уәли Қызыл, Қараша Ңелал, Фашық Бекауыл, Шейх Әлі Кете, Гәжур хан, Асанәлі Савади басшылық еткен топтан Сұлтан [515] жанына жиналып, алты айлық жаракпен Бәлүчке жорыққа аттанды. Сұлтанның қару-жарагы реттеліп, дайын болып, жолға шығу туралы бұйрықтан шықпау керектігін жеткізуге үкімді айтуға Әбді-Гаппар Тавашы тағайын болды.

Содан Шын Темір Сұлтанға бұл жарлық жеткізілсін деп шешілді. Әбді-Гаппар жарлықты әуелі Шын Темірге тапсырады, одан өтіп, жоғарыда аты аталған бектерге бұйрықта көрсетілген жерде Шын Темір Сұлтан қос тіккен де, баршаңыз әскерлерінізben сонда боласыз. Әбді-Гаппар да өзі бұл әскермен болады. Кімде-кім немқұрайлық пен селқостық жасаса, бізге айтып тұрады. Оның жасаған бұл жетесіздігін әскери құрамынан шығарып, оған тиісті уәлаят пен аймақтан қуып жібереміз. Біз бұл жарлықтарды тапсырып, ауызша да Әбді-Гаппарға айтқан соң жүруіне рұқсат бердік.

Жексенбі кешкісін айының жиырма сегізінде намаздыгерде Жұннен өтіп, Әұлпурда Нилуфәр бағына қарай бет алдық. Жексенбі күні намаздыгерде баққа келіп жеттік. Бактың атырабында бектер мен ішкі қызметкерлерге жерлер мен қоныстар белгілеп қойған. Олар өздері үшін ғимарат тұрғызып, бақ отырғызулатына болады.

Бейсенбі күні жамади әууәл айының үшінде бақтың онтүстік-шығыс жағында моншаға жер белгілеп алып, монша жерін тегістеттім. Сосын: «бұл тегістеген жерге моншаның іргесін қазған соң монша жобасы бойынша салыңыз», – деп бұйырдым. Моншаның бір бөлмесінде он да он көлемінде хауыз салуды тапсырдым.

Осы күні Аградан Халифа жіберген Қазы Жия мен Нәрсинг Диодың хатын алдым. Баһарды Ескендірдің ұлы Маһмұт жалаған екен. Бұл хабар келе сала әскери атаққа шығуға бел буып, жұма күні таңда Нилуфәр бағынан аттанып, намазшамда Аграға келдік. Мұхаммед Заман мырза Әұлпурға барады екен. [516] Жол бойында ұшырасты. Шын Темір Сұлтан да сол күні Аграға келген екен.

Ертең таңертең сенбі күні кеңес құру үшін бектерді шақырдым. Бейсенбі күні айының онында Пореб жаққа аттануға шешім қабылдадық.

Сол сенбі күні Кабулдан хат-хабар келді. Құмаюн ол жақтың әскерін күйретіп, Сұлтан Уайысты өз қосынына қосып қырық-елу мындағы әскермен Самарқанд жаққа бет алған екен. Һисарға (Хисар) Сұлтан

Уайыстың інісі Шақұлы барып кірген. Тұрсын Мұхаммед Сұлтан Термезден жүріп, Құбадианды алып көмек сұрапты. Құмаюон Түлек Көкілтас, Mir Херәдті қалың қолмен және моголдармен Тұрсын Сұлтанға көмекке жіберіп, өзі де олардың үстіне қарай беттепті.

Бейсенбі күні жамади әууел айының онында түстен кейін Пореб жаққа сапарға Желісер қыстағынан жоғарырақ қайықпен Жұн өзенінен етіп Зәрафшан бағына келіп жеттім. Онда: ту, дабыл, қора және барлық әскерлер бақтының төңірегінде өзеннің ана жағасына аялдасын, көрісуге келгендер қайықпен өзеннен етіп келсін деп бұйырдым.

Сенбі күні Ысмайыл Мета Бәнгалы елшісі, Бәнгалыден сыйлықар алып келіп, Үндістан дәстүрі бойынша қызмет көрсетті. Бір кез жерден тағымы етіп келіп, артқа шегінді. Әдеттегі шапанды «Сир мойна» дейді. Оны кидіріп келді. Біздің дәстүр бойынша үш рет еңкейіп келіп, Нұсret шаңтың хатын берді. Алып келген сыйлықтарын тапсырып кері қайтты.

Дүйсенбі күні Қожа Әбді-халық келді. Қайықпен өзеннен етіп Қожаның шатырларына барып, құрмет көрсеттім. [517]

Сейсенбі күні Асан Чәлеби келіп қызмет етті. Әскер жабдықтауға бірнеше күн Шарбақта аялдадық.

Бейсенбі күні айының он жетісінде намаздыгерден кейін ол жерден көштік. Мен қайыққа мініп бардым. Әнуар қыстағына Аградан он төрт шақырым жерде аялдадық.

Жексенбі өзбек елшілеріне рұқсат бердім. Көшім ханның елшісі Өмин мырзаға белге тағылатын қанжар, алтын зер елек, жетпіс мың тенге сыйладым. Әбусаид Сұлтанның нөкері Молда Тағаифа, Мейірбан ханым мен ұлы Полат Сұлтанның нөкерлеріне түймелі шекпендер мен мата шапандар кидірдім. Бұлар да өз ретімен ақшалай сыйлыққа ие болды.

Ертең таңда қожа Әбдіхалыққа Аграда тұруға және Қожа Кәлан Қожан Жақияның немересіне Өзбек хан мен Сұлтандарынан елшілік рәсімімен келіп еді, оларға Самарқандың қайтуға рұқсат бердім.

Құмаюонның ұлы болғанын құттықтауға және Камранның ақсақалдығын құттықтауға Мырзаи Тәбризи мен Мырзабек Тағайды он мың шаһрұқия шашумен жөнелттім. Өзім киген тон, байлаған белбеу әр екі мырзаға жібердім. Молда Бейіштиден Һандалға белге тағатын әшекейлі қанжар, зерделген сиясауыт, антикалық орындық, кеудеше, тоғалы белдік және бабыри жазумен жазылған өлең шумактарын жібердім. Құмаюонға аудармасын Үндістанға келгелі айтқан өлеңдерді жібердім. Һандал мен Қожа Кәланға да аударма мен өлеңдер жібердім. Мырзабек Тағайдан да Камранға аударма және Үндістанға келгелі айтқан өлеңдер мен бабыри жазумен жазылған хаттар жіберілді. [518]

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Сейсенбі құні Кабулға баратын адамдарға хат жазып, рұқсат беріп қоштастым. Молда Қасым, Ұста Шах Мұхаммед тас жонушы, Мірәк Mіr Fияс, Mіr тас жонушы, Шах Баба күрекшіге Аграда, Дұлтурда құрылыстарын ескертіп, олардың міндеттерін айтып кетулеріне рұқсат бердім. Таң намазға жуық Әнуардан аттандым. Бесін намаздың сонына таман Жәндавардың екі шақырымындағы Абапур қыстағына келдік.

Бейсенбі кешкісін Әбді-мұлікті қоршыны Асан Чөлебиге қосып шаһқа жібердім. Ал Шапқынды өзбек елшілеріне қосып хандар мен Сұлтандарға жіберілді.

Түннің төрт бөлігінен өткенде Абапурдан көшіп, мен таңға жақын Жәндавар маңынан келіп қайыққа отырдым. Құптан намазда Рапридің алдынан қайықпен шығып Фәтпур қосынға тоқтап, бір күн тұрып сенбінің таңында дәрет алып аттандым. Раперидің жақын маңына таң намазды жамағатпен оқыдық. Маулана Маһмұт Фараби имам болған еді. Күн шығу кезінде Раперидің тоғайының төменінен қайыққа отырдым.

Түрленген жазу мен аудармаларды бұл күні он бір қатар жазба жаздырдым. Осы күні Алланың сезін қабылдаған адамдар көніліме жазаланған болды. Рапери аймақтардан Жакин аймақ маңында қайықтарды жағаға тартып, ол кеште қайықта қалдық.

Оннан таңнан бұрынырақ қайықтарға отырып, таң намазды қайықта оқыдық. Мен қайықта болғанымда Сұлтан Мұхаммед Бақсы, Қожа Кәланның нөкөрі Шәмседдин Мұхаммедты алып келді. Келген хаттар мен ауызша әңгімелерден Кабулдағы жағдай мен ахуалы мәлім және айқын болды. Мәди Қожа да қайықта болғанымда келді. [519]

Бесін намаздан бұрын Атаваның алдағы өзеннің аргы жүзіндегі баққа барып, Жұн өзенінде ғұсыл қылып, бесін намазды сонда орындаладым.

Намаз оқылған жерден бірден Атава жаққа қарай жүріп, осы бақтың ағаштарының көлеңкесінің бір биігінде өзенге қараған жағында отырып, бектер өзілдесуге кірісті. Мәди Қожа бұйырған тағамдарды дайындалып тартылды. Намазшамда өзеннен өтіп құптан намазда қосқа келдім.

Әскерлерді жинау үшін, Шәмседдин Мұхаммедтен Кабулдағыларға хат жазып жіберу үшін екі-үш күн қоныста аялдадым.

Сәрсенбі күні жамади әууәл айының сонында Атавадан көшіп он алты шақырым келіп, Мури мен Удысаға аялдадық. Кабулға жіберетін кейір қалып қалған хаттарды осы қоныста жаздым. Құмаюнға мына мазмұнда хат жаздым: «Қазіргі кезде міндетті атқаратын істерің болмаса, Өз өнірінде қарақшыға тыйым салғайсың. Өйткені арадағы тыныштықты бұзбасын. Тағысы мен Кабул уәляятын тұтас өз иелігіме алғам. Ұлдардан ешкім одан дәме қылмағайсыз», – делінген. Тағы Һандалды шақырдым.

Тағы Камранға шаһзадамен жақсы қарым-қатынаста болып, құрмет қылғайсың. Және Мұлтан уәлаятын өзіңе сыйға берген. Әрі Кабу уәлаятын тұтас өз иелігіме бекіткем. Сіздер отбасы мүшелері, ағайын туыстар келіп-кетіп тұрарсыз.

Тағы кейбір жайттар Қожа Кәланға жазған хатта анық бар. Қалған жайттарды сол хаттан білерсіз, мен сол хаттың кейбір үзіндісін көшіріп жіберіп отырмын.

Қожа Кәланға сәлем хаттан кейінгі сөзім Шәмседдин Мұхаммед Атава да Кабудан келіп, ол жердегі бар жайттарды айтып берді.

Біздің бар ынтымдың ол жаққа баруға шексіз ынтықпыз. Үндістан істері де бір жөнге келген. Тәңірі тағаладан үміттенеміз. Бұл араның [520] ісі тәңірі тағаланың қалауымен нақты бір нәтиже тапқан соң, бұл істі реттеп, тоқтамай тәңірі жеткізсе, Кабулға бет аламыз.

Біздің уәлаяттың жағымды ауасын адам қалай ұмытпақ. Әсіресе тәркі дүние еткенде қауын, жүзімдей адап ләzzатты адам қалай есінен шығара алады? Осы орайда елден бір қауын алып әкеліп берді, кесіп жегенде ғажайып әсер етті, бәрін жылап отырып жедім.

Кабулдың шытырман жайы айтылған еді. Ол туралы ойланып, ақыры мына ойға келдім: жеті-сегіз әкім бір уәлаятта болса, қайдан тәртіп пен реттілік болар дейсің? Бұл себептен әкелер мен әйелдерімді Үндістанға шақырттым. Кабулдың бар уәлаят пен ауылдарын мемлекет мүлкі деп жарияладым. Құмаюон мен Камранға да бұл жайлы егжей-тегжей жазгам. Бір тәуір кісі ол хаттарды мырзаларға жеткізсін. Мұнан бұрын да осы мазмұнда мырзаларға жазып жіберген едім. Бәлкім, ертерек мәлім болды. Енді ол уәлаяттың тәртібі де, ғимаратына да ешқандай сұлтау, сөз де қалмаған шығар.

Мұнан соң егер қорған тәртіпсіздікке ұрынса немесе тұрғындары қиналаса, немесе қазынасы бос қалып, коры толмаса, ол жалпы мемлекеттің басқармасының табысты іс тындыра алмауының белгісі болмақ.

Кейбір қажеттілік жазылғандай, кейбір бұйрықтар да барып тұрды. Соның бірінде: «Қазына тола асып тұрсын» делінген.

Қажеттілік нәрселер мыналар: Әуелі – қорғанның жөндеуі, екіншісі – қорының молдығы, елшінің барып-келіп тұруына, азық-тұлікке, мешіттің ғимаратына шарифат бойынша қаржы жұмсап тұру. Тағы керуен сарай, моншалардың жөндеу ісіне, тағы сарайда Ұста Асанәлі қолданған піскен кірпішпен жарты қалған ғимараттың аяқталуына қаржы бөлу. Бұл ғимаратты Ұста Сұлтан Мұхаммедпен кеңесіп лайықты жобамен жұмысын жалғастыру бұйырылсын. Егер [521] қаласа, Ұста Асанәлі жасаған бұрынғы жоба бар болса, өзі соны аяқтасын. Жоқ болса, бірге бір

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

ажарлы жоба жасап, ғимаратты салсын. Сонда едені кеңсе еденімен бір денгейде болсын.

Тағысы – кіші Кабулдың тоған арнасын кіші Кабул жаққа шығараарда Пұтхак өзеніне қосындар. Ендігісі – Ғазнаның тоғанын жөндеуден өткізіңіз. Тағысы – бақтың көшесі мен қала көшесін сәндеу керек-ті, ендігі – бақтың сүйнен жеткіліксіз болуына байланысты, бір су диірменін сатып алу керек-ті. Сондай-ақ Қожа Пестенің оңтүстік-батыс тарабында Төтем шатқал өзенінің сүйнен бір биіктікке шығарып хауыз қазылып, талдар егуді қолға алу керектігі. Бұның өткел қарсы алдында болуы үшін және әсем көрінісі болғаны үшін «Көрініс мекені» деп аталып кетті. Мұнда да жақсы талдар тігу керек. Жоба бойынша, көгілдір алаң жасап, төңірегіне көрікті, хош иісті, нәзік гүлдер отырғызу керек деген ұсыныстар мен бүйрықтар болды.

Сейіт Қасым көмекші болып тағайындалсын. Тағы атқыштармен Ұста Мұхаммед Әмин сауытшының ахуалынан ғапіл қалмаңдар. Ендігісі – бұл хат қолыңызға тиісімен әпкем, әйелдерімді шұғыл түрде Нірабқа шығарып салыңыз. Хаттың жетісімен осы аптада әрнеше уақыт кешігіп қалса да, әрине, шықсын. Өйткені оларды қарсы алатын Үндістаннан барған әскер тарығып қалады. Және үәләялттың жағдайы мәз емес.

Тағысы – Абдоллаға жазған хатта айтқан едім. Тәубе даласына үйренісүдің қобалжуы көп болды. Бұл рубай біршама бөгет жасай алды:

*Шарапты тастагалы абыржудамын,
Білмес қылар ісімді, қайранмын мен.
Ел баршасы өкінер, тәубе қылар,
Мен тәубе қылыппын да өкінемін. [522]*

Банаидың әзіл айтқаны еске түсті. Бір күні Әлішер бек қасында Банаи әзілдесті. Әлішер бек түймелі шекпен киген екен. ол: «Жағымды әзіл айтсан, шекпенді саған беремін. Бірақ түймен кедергі болып тұр», – деді. Банаи: «Түймелер қандай кедергі жасайды?», «Ұрғашылары кедергі» деді. Және «рас не өтірік болуы айтушының мойнында» деп, кешірініз бұндай әзіл-қалжың болғанына. «Тәңірі үшін көңілініз үшін кешірдік», – деді.

Тағысы жоғарыдағы рубай өткен жылы жазылған еді. Шынында, бұл өткен екі жылда шарап отырысын сағынып, шабыт пен арман шексіз шегі жеткен сәттер еске түсті. Сондықтан шараптың берген шабытын еске алғанда өкіріп жылағым келетін еді. Бұл жылы Құдайға шүкір, ондай дағдыға қобалжу жоқ, көңілден түгел тыйылды. Бұл өлеңді аударудың құты мен берекетінің арқасында болды. Сіз де тәубе қылың, сұхбат пен шарап сұхбаттас және румкелес болу қош болады.

Егер сұхбаттас және румкелес Шер Аһмет мен Айдарқұл болса, бұл тәүбенің онша қыындығы болмайды деп тілектестік пен сәлем болғай деп хат жаздым.

Бейсенбі күні жамади ақыр айының бастапқы күні жаздым.

Бұл үгіт сөздерді жазған кезде маған қатты әсер етті. Бұл хаттарды Шәмседдин Мұхаммедке тапсырып, ауызша сөздерімді де айтып жұма күні кешкісін жүргүіне рұқсат бердім.

Жұма күні он алты шақырым жүріп Жұмәндұнаға аялдадым. Сол күні Кәстен Қара Сұлтанның нөкери Кемаледдин Қияқ елші етіп жіберген кісі келді. Ол шекара бектерінің жалақысы, қарым-қатынасы, қазақ, ұрылардың шағым мен өкпесінен бірдемелер Қияққа жазған еді. Қияқтар ол келген кісіні мұнда жіберіп еді. Қияққа рұқсат беріп, шекара бектерге жарлықтар шықты. Қазақ пен ұрыларды тыйым салып жақсы жалақы, дұрыс қатынастар жасаңдар. Бұл пәрменді Кәстен Қара Сұлтаннан [523] келген кісіге тапсырып, осы қоныстан қайтуына рұқсат бердім. Шаһқұлы деген кісі Асан Чөлебиден келіп, соғыс жағдайын айтып берді.

Мен бұл Шаһқұлыдан шаһ Тәмаспқа хат жазып Асан Чөлебидің кеш қалғанын кешірім сұрадым. Жұма күні айының екісінде қайтуына рұқсат бердім.

Сенбі күні он алты шақырым жол жүріп, Калпи аймақтарынан Кәкура мен Чечеуылда қос тіктік.

Жексебі күні айының төртінде он сегіз шақырым жол жүріп, Калпи аймақтарынан Диедепур деген аймақта шаш алғыздым. Екі айдан бері шашымды қырықпаған екенмін. Синкер өзенінде ғұсыл қылдым.

Дүйсенбі күні жиырма сегіз шақырым жол жүріп Калпи аймақтарының бірі Шеберкедеде аялдадым.

Ертеңгі таңда сейсенбі күні айының алтысында Қарашаның үндістандық нөкери Маһимның Қарашаға жазған пәрменін алып келе жатыр екен. Бұл жарлық менің бұрын өз қолыммен жазған үлгісімен Ланур, баира және ол аймақтарынан сақшылар беруге шақырыпты. Жамади әүүел айының жетісінде Кабулдан бұл пәрмен жазылды.

Сәрсенбі күні он төрт шақырым жүріп, Адампур аймағына келдік. Осы күні таң атпастан бұрын аттанып жалғыз жүріп келіп Жұн өзеніне жеттім. Жұн өзенін жағалап төмен жүрдім. Адампур маңына жеткенде бір аралда қос тігіп, оған жақын шатыр құрып Мәжүн жедік.

Осы күн Садық пен Кәлалды күреске салдық. Кәлал үлкен мүддемен келген еді. Бірақ жол жүріп қажығаның сылтауратып Аграға барғанда күресетін болып, жиырма күн уақыт сұрады. Қырық-елу күн өтті. Бүгін күресуге тура келді. Күресті. [524] Садық жақсы күресті. Өте оңай жығып женді. Садыққа он мың теңге, ереуілді ат, бас киім, аяқ киім, түймелі

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

шекпен сыйға бердік. Кәлал жығылып қалса да, оның да көңілін түсірмей, оған да бас киім, аяқ киім және үш мың теңге сыйлық бердік.

«Арбалар, зенбіректерді қайықтан түсіріндер», – деп бұйрық бердім. Жол жасап, жерді тегістегенше, арбалар мен зенбіректерді түсіргенше осы қоныста үш-төрт күн аялдадық.

Дүйсенбі күні айының он екісінде жиырма төрт шақырым жүріп, Құрреге табан тіредік. Бұл күні жималы кереуетпен келдім. Құрреден жиырма төрт шақырым келіп Құрре аймағынан Кериеге келіп аялдадық.

Кәриеден он алты шақырым жүріп Фәтпур Асваға қос тіктік. Фәтпурден он алты шақырым жүріп Сараймәндке келіп аялдадық. Осында тоқтағанда құптан намазда Сұлтан Жалаледдин келіп, тілектес екендігін айтЫП, қызмет қылды. Ол екі кішкентай ұлын да өзімен алып келген еді.

Ертең таңда сенбі күні айының он жетісінде он алты шақырым жүріп, аймақтардың бірі Дәқдәкиға Гәнг өзенінің жағасына жетіп аялдадық.

Жексенбі күні Мұхаммед Сұлтан мырза, Қасым Үсейін Сұлтан, Бихуб Сұлтан, Тұрдыке осы қоныска келіп ықылас білдірді.

Дүйсенбі күні Әскериде осы қоныска келіп, қызмет қылды. Бұл келгендердің бәрі Гәнгтің шығыс жағынан келгендер еді. Содан: «Әскери мен әскерлері барлығы Гәнгтің арғы бетінен жүрсін. Қай жерге біз қос тіксеқ, олар біздің қарсы алдымызға түссін» деп бұйырдым.

Осы төңіректе болғанда ілгеріден арт-артына хабардар келіп жатты. Сұлтан Маһмұтке жұз мың ауған төңірегіне жиналыпты. Шейх Байәзид пен Бибән қалың әскер Сәруар жаққа жіберіп, өзі мен Фәтхан Сәрвани Гәнг жағалап, Шынар үстіне келе жатыр. [525] Шер хан сурге өткен жылы ілтиpat көрсетіп, ауқымды аймақ беріп осы өңірге қалдырган едім.

Бұл ауғандарға қосылыпты. Шер хан мен бірнеше әмірлерді өзеннен өткізіпті. Сұлтан Жалаледдинның адамы Банарысты қорғай алмай қашып шығыпты. Олардың сұлтауы: Банарыс қорғанында жаңаларды қойып, біз Гәнг жағасына барып айқасымыз депті. Дәқдәкиден көшіп, он екі шақырым жүріп Кәриенің жеті-сегіз шақырым жердегі Кәсарда аялдадық. Мен қайықпен келдім. Екі-үш күн бұл қоныста Сұлтан Жалаледдиннің қонақасы себепті тұрақтадық.

Жұма күні Кәрие қамалының ішінде Сұлтан Жалаледдиннің үйлеріне тоқтадық. Қонақасы беріп, алуан түрлі сорпа мен тағамдар тартты. Ауқаттан соң мен өзіне, ұлдарына киім-кешек пен кеудеше кидірдім. Өзінің сұрауы бойынша ұлкен ұлына «Сұлтан Маһмұт» лақабын беріп, солай аталатын болды.

Кәриеден аттанып екі шақырым жол жүріп, Гәнг жағасында аялдадық. Гәнгге алғаш келген қоныска Маһим қасынан Шәрәк бек келген еді. Осы күн хат жазып Шәрәк қолына тапсырып, қайтуға рұқсат бердім. Қожа

Кәлан Қожа Жақияның немересі мен жазып жүрген күнделікті оқиғаларды сұраған еді, көшірмесін жасатып, Шәрәктен жібердім.

Ертеңгі таңда сейсенбі көшіп сегіз шақырым жүріп, Құрреде аялдадық. Мен қайықпен сүйт келдім. Аялдама қоныс жақын екен. Ерте тез келдік. Біраздан соң қайықта отырып Мәжүн жедік. Қожа Әбді-шейіт Нұрбектің үйінде екен. Оларды шақырдық. Молда Маһмұтты Молда Әлиханның үйінен шақырып алдық. Біршама отырып қайықпен арғы жаққа өтіп, құреспілерді құресуге шығардық. Палуан Садықпен белдесу Дос Есенқайырға бұйырмады. [526] Ол өзге палуандармен белдессін дедік. Бұл ережеге қарсы шешім болды. Өйткені Есенқайыр әуелі ең мықты палуанмен белдесуі керек еді. Алайда ол сегіз кісімен жақсы құресті.

Намаздыгерде Сұлтан Мұхаммед Бақсы қайықпен арғы жақтан келді. Сұлтан Ескендірдің ұлы Маһмұт хан бүлікшілер оны Сұлтан Маһмұт деп атайды. Оның женіліске ұшыраған хабары келді.

Бесін намазда мұнан жансыз болып барған бұл бүлікшілердің жеңіліп қалған хабарын алғып келді. Намаздыгер мен намазшам арасында Тәжхан Саренгханиден жеткен хаты да жансыздың хабарымен сай келіп тұрды. Бұл жағдайларды Сұлтан Мұхаммед келіп айтып берді. Шынарға келіп, ол жерді қоршауға алған екен. Біраз ұрыста болған. Біздің келгеніміздің нақты хабарын ала сала, ыдырап, ол жерден кете бастаған. Банарысқа өткен ауғандар да үрейленіп қайтып кетіп бара жатқанда өзеннен өту кезде екі қайығы суға батып, бірсыныра адамдары қаза тапқан.

Таңда он екі шақырым жүріп, Пиак аймағынан Сырұлыға келдік. Мен қайықпен сүйт келдім. Есен Темір Сұлтан мен Тоқта Бұға Сұлтан жарты жолда кездесіп қалдық. Сұлтандарды қайыққа шақырдым. Тоқта Бұға Сұлтан жаңбыр тілеген екен. Қатты жел соғып жаңбыр жауа бастады. Ауаның тәуір болуы, бұл ауада Мәжүн жеуге себеп болды. Өткен күн Мәжүн жеген болсақ та, бүгін тағы жедік. Қонысқа келіп, таңға дейін қоныста аялдадық.

Сейсенбі күні көштік. Қос жанында көгілдір үлкен арал бартұғын. Қайықпен өтіп, ол аралды саяхаттап, бір жерге келіп қайыққа отырдым. Атпен саяхаттап жүргенде өзен жағасынан қапыда бір жар үстінен өттім. Ат тесік болған жардың үстінен өтерінде жар қопарылды. Мен дереу өзімді жағаға тастай салдым. [527] Ат та құламады. Егер мен аттың үстінде отыра бергенімде ат та, мен де құлап кетер едік.

Осы күн Гәнг өзенінен құлаштап өттім. Әр құлашты санадым, отыз үш құлашпен өттім. Тағы тынбай жүзіп бұл жаққа да өттім. Бар өзендерді жүзіп өтіп едім. Тек Гәнг өзені қалып еді.

Намазшамда Гәнг өзенінен Жұн өзенінің тоғысқан жеріне жетіп, Пиак жағымен қайықты тарттырып бір пәһр және төрт гериде қонысқа жеттім.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Сәрсенбі күні екі пәһрден соң әскер Жұн өзенінен өте бастады. Төрт жүз жиырма қайық еді.

Жұма күні ережеп айының басында мен өзеннен өттім.

Дүйсенбі күні айының төртінде Жұн жағасынан Баһарға қарай бет алдық. Он шақырым жүріп Ләваинға аялдадық. Мен қайықпен жедел түрде келдім. Осы күнге әскерлер өзеннен өтетін еді. Зеңбірек арбаларды Адампурдан қайықпен өткізген еді. Мен: «Пиактан тағы қайыққа салып, қайықпен алып келіндер» деп бүйрық бердім. Аялдаған қоныста күресшілерді белдесуге салдық. Палуан Лаһури күресші мен Дос Есенқайыр белдесті. Асқан ынта және абыржыған күймен Дос женді. Екеуіне бас киім мен аяқ киім сыйладық.

Алда батпақ, балшықтық лас өзен бар екен. Оған «Төс өзені» дейді екен.

Өткел қарауға, жол жасауға екі күн бұл қоныста тоқтадық. Ат пен түйеге жоғарылау жерден өткел табылды. Жұкті арбалар ол өткелдің тасты тегіс болмауы себепті шыға алмады. Мен: «Жұкті арбаларды ол жерден сұыт түрде өткізіңіз», – деп бүйрық бердім. [528]

Бейсенбі күні ол жерден көшіп, мен Төс өзенінің тоғысқан жеріне дейін қайықпен келдім. Өзен тоғысында қайықтан шығып аттанып, Төс өзенінің жоғары жағынан жүріп, намаздыгер қосқа өзеннен өтіп, аялдадым. Бұғін он екі шақырым жүрдік.

Ертенгісін сол қоныста қондық.

Сенбі көшіп, жиырма төрт шақырым жүріп, Нілабға әрі Гәнг жағасына келдік. Ол жерден көшіп он екі шақырым жүріп, қыстақтың жоғары жағына қондық. Ол жерден он төрт шақырым жүріп Наныпурге жеттік. Осы қоныста Шынардан Тәжхан ұлдарымен келіп құрмет көрсетті.

Осы күндері Мұхаммед Бақсының хаты келді. Кабулдан отбасы мен ағайындары келе жатыр екен.

Сәрсенбі күні ол қоныстан көшіп, Шынар қорғанын саяхаттап, Шынардан екі шақырым өтіп барып қос тіктік.

Пиактан көшкен күндері бойымда безгек жаралары пайда болған еді. Бұл қоныста бір рұмдық Рұмда пайда болған тәсілмен ем жасады. Ол Мержінді (бұрыш) (سفل) қазанға қайнатты. Жараны оның ыстық буына тостым. Бұы азая түсkenде ыстық сұымен жудым. Екі сағат күттім.

Осы қоныста бір кісі: «Қостың жанындағы аралда арыстан мен мүйізтұмсық бар», – деді. Таңертен ол аралға шырғаладық. Пілдерді де алып келген едік. Арыстан мен мүйізтұмсық көрінбеді. Шырға ұшынан бір далалық енеке шығып тұр. Бұл күні құйын жел есті. Шаң-тозаң қатты абыржытты. Қайыққа жетіп, қайыққа отырып қосқа жеттім. Қос Банарыстан төрт шақырым жоғарылау жерде болған. [529]

Шынар маңайындағы ормандарда піл аса көп болады екен. Бұл қоныстан барып піл ауласам деген ойда болдым. Тәжханнан хабар келді: Махмұт хан Сон өзенінің жағасында екен деп. Бектерді шақырып, жауға жорық жасайық деп кеңестік. Ақыры ұзын да ұзақ жол жүргенді жөн көрдік. Көп аялдамай жүріп кетіп, он сегіз шақырымнан соң Балва өткеліне аялдадық.

Осы қоныстан дүйсенбі кешкісі айының он сегізінде Тайырды Аграға жібердік. Ол Кабулдан келе жатқан қоналқаға орай сыйлығына жарататын шығын мөлшерін алып барды.

Осы күн қайықпен келдім. Таң атпай қайыққа отырған едім. Гой өзенінің тоғысқан Жұнпур өзеніне жетіп, қайықпен аздау Гой өзенінен жоғарылау барып, қайттым. Өзеннің ені тарлау болған. Бірақ өткелі жоқ еді. Ол жақтағы әскерлер қайық немесе сал, яки ат жүздіріп өзеннен өтеді екен.

Жұнпур өзенінің тоғысқан жерден екі шақырым төмендеу келіп, былтырғы қонысты көрдім. Ол жерден Жұнпурға барып саяхаттадым. Өзеннің ағысына сай жоғары жақтан жел соғып тұрды. Бәнгалы қайықтың желкенін тартып, үлкен қайықты оған байлады, өте жылдам келді. Қосымыз Банарыстан екі шақырым жоғарылау аялдаған еді. Қоныска жеткенде күн батуға екі гери қалған еді, тоқтамай бізден кейін келген қайықтар күн бата келіп, құтпан намазда жетті. Шынарда болғанда мен: «Моғол бекке әр көшті бекет сайын арқанмен өлшеп отыр», – деп бүйірған едім. Мен қайыққа отырған сайын Лұтпі бес өзен жағасынан арқан тастап өлшеп отырды. Тура жол жиырма екі шақырым екен. Ал өзен жағасынан отыз алты шақырым еді.

Ертегісі сол қоныста аялдадық. [530]

Сәрсенбі де қайықпен келіп Ғазипурдан екі шақырым төмендеу жерде қос тіктік.

Бейсенбі күні сол қоныста Махмұт хан Нуһани келіп құрмет көрсетті.

Жалал хан, Баһар хан ұлы Баһари, Фәрид хан Нәсир хан ұлы, Шер хан Сұр тағы Әлавыл хан Сұр және бірнеше ауған әмірлерінің хаты келді. Әрі сол күні Әбді-әзиз Мірқордің хаты келді. Ол Ланурдан жамади-ақыр айының жиырмасында жазған екен. Сол хат жазылған күні Калпи манынан мен жіберген Қараашаның үндістандық нөкөрі Ланурге жетеді. Әбді-әзиз хатында айтылғандай, Әбді-әзиз және айтылған адамдар жамади-ақыр айының тоғызында менің отбасымды Нілабта қарсы алыпты. Әбді-әзиз Шанапқа дейін бірге келіп, Шанаптан бөлініп Ланурға ілгерірек жүріп, бұл хатты жіберген екен.

Жұма күні көштік. Мен қайықпен жеделдетіп былтырғы Чусе қасындағы күн тұтылышп, қараңғылық болған күнде болған қонысты көріп

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

шықтым. Содан келіп қайыққа отырдым. Мұхаммед Заман мырза да қайықпен кейін келді. Мырзаның көnlіне қарап Мәжүн жедім.

Қос Кәрәмнас өзенінің жағасына тігілген екен. Бұл Кәрәмнас өзенінен үнділер қатты сақтанады. Бұл өзеннен сақтанатын үнділер қайыққа отырып, Гәнг арқылы ол өзенінің қасынан өтіп кетеді. Олардың сенімі бойынша: Адамға бұл өзенінің суы тиіп кетсе, гибадаты бұзылады. Оның себебін де осылай айтты. Қайықпен келіп біраз Кәрәмнас өзенінен жоғары барып, тағы кері қайтып Гәнгтің солтүстік тарапынан өтіп, өзен жағасында қайықтарды тоқтаттық. Жігіттер біраз ойын-сауық құрды. Бір тобы құресті. Осы арада Саки Мұсен мен бір сэтте төрт-бес адаммен белдесемін деп мұddeлі болды. Сөйтіп, бір адаммен белдесіп жығылып қалды. [531] Екіншісі – Шадиман еді. Ол да Мұсенді жықты. Содан Мұсен ұялып, басы салбырап қалды. Басқа құресшілер де белдесіп жатты.

Ертең сенбі күні Кәрәмнас өзенінің өткелін көріп келуге адам жіберген жақтан бір пәһр жуық көшілді. Мен аттанып өткел жақтың екі шақырым Кәрәмнас өзенінен жоғары бардым. Өткел жырақ болғандықтан қайтып келіп, қайықпен суыт қонысқа келдім. Қос Чуседен екі шақырым ілгерілеу қоныс тепкен еді.

Осы күні тағы да бұрыш дәрісін қолдандым. Біршама ыстырақ сезіндім. Бойым тітіреді. Өте қобалжыдым.

Ілгерідегі батпақта кішірек өзен бар екен. Жолын жасау үшін ертеңгі таңға дейін сол қоныста тұрдық.

Дүйсенбі кешкісін Әбді-әзиз жіберген үндістандық желаяқтың алып келген хатына жауап жазып жібердім.

Дүйсенбі таңертең қайықпен келдім. Жел болғандықтан қайықтарды арқанмен тартып алып келдік. Өткен жыл қалың ел отырған Бексара қасындағы қоныстың қарсы алдына жетіп, өзеннен өтіп сол қонысты көріп шықтым. Өзен жағасына шығу үшін баспалдақ жасау керек еді. Бәрі қырықтан көбірек, елуден азырақ еді. Жоғарысында екі саты қалып тұр. Өзге барша сатыларды су бұзыпты. Қайыққа отырып Мәжүн жедік. Қостан жоғарырақ бір аралда қайықты тұрғызып, палуандарды белдесуге салдық. Құптан намазда қосқа келдім. Былтыр осы қонысты табу үшін Гәнг өзенінен мен сырықпен өтіп едім. Сонда кейбірі ат, кейбірі түйе мініп келіп көрген еді. Сол күні апиын қолдандым. [532]

Таңда сейсенбі күні Кәрімберді, Мұхаммед Әлі Айдар Рекабдар, Баба Шейх бастаған екі жүздей таңдаулы жігіттерді бұл қарсылас жаудан хабар алып келуге жөнелттім.

Осы қоныстан Бәнгала елшісіне бұл үш тараудан тұратын хатты үкіметіне тапсырысын деп бүйрек бердім.

Сәрсенбі күні Жұніс Әліні Мұхаммед Заман мырзага жібердім. Баһар жайлы ойын біліп кел дегем. Алған жауап әрі-сәрі болды.

Баһар шейхзадаларының адамы хатпен келіп, Баһарды қарсылар тастап кеткенін айтып берді.

Бейсенбі күні Мұхаммед Әлі Жәнг-Жәнгтің ұлы Тұрды Мұхаммедке түрік, ұнді әмірлері және түркісінен екі мыңға жуық әскер қосып Баһар еліне құрмет көрсетуге үкім шығарып, рұқсат еттім. Қожа Мұршіт Иракиді Баһар басқармасының бастығы тағайындал, Тұрды Мұхаммедке қосып жібердім.

Ертеңгісі Мұхаммед Заман мырза Баһарға баруды қабыл алды. Шейх Зин және Жұніс Әліден кейбір хаттар келді, олар көмекке бір топ адам беруді сұрапты. Кейбір жігіттерді Мұхаммед Заман мырзага көмек үшін жібердік. Кейбірін нөкер етіп жібердік. Сенбі күні шағбан айының бастапқы күнінде бұл үш-төрт күн отырған қоныстан көштік. Мен бүгін аттанып, Бұчпур және Бәниені тамашалап келіп қоста аялдадым.

Мұхаммед Әлі басқаларды хабар алуға жіберген еді. Оларды жол бойында бір топ кәпір басып, Сұлтан Маһмұт отырған жерге жіберіпті. Сұлтан Маһмұт екі мыңдай кісі екен. Бұл қарауылдың хабарын естіп көңілі бұзылған. Екі пілін өлтіріп, көшіп кетіпті. Бір begіn қарауыл қойыпты. Біздің жігіттерден жиырма шақты кісі [533] қарауылына тиісіпті. Олар оған қарсы тұра алмай қашыпты. Бірнешеуін аттан түсіріпті. Біреуінің басын кесіп, бір-екі шыныққан жігітін тірідей ұстап алғып келген.

Ертеңгісін көшіп қайықпен келдім. Бұл қоныста Мұхаммед Заман мырза өзеннен өтті. Мырзаның өтер-кетері үшін екі-үш күн бұл қоныста отырдық.

Сейсенбі күні айының төртінде Мұхаммед Заман мырзага арнап бас киім, аяқ киім, белге байлайтын семсер, тұлпар, шатыр сыйға тарттық. Баһар уәлаятын оған бағындырыдық. Баһар басқармасын бір крур және жиырма бес ләк таза табысқа кенелттік. Сарай басқармасын Мұршіт Иракиге тапсырдым.

Бейсенбі күні ол қоныстан қайықпен келдім. Барлық қайықтарды мен келгенше қатар тұрғызып қойындар деп бұйырым. Қайықтарды жүргізіп, шырға салуға бір-бірін байлап қойсақ десек, өзеннің енінен де асып түрады. Сондықтан барлық қайықтарды шоғырландыру болмай тұр. Өйткені өзеннің кейбір жері таяз, кейбір жері шұқыр, кейбір жерінің ағысы күшті, кейбір жері баяу болған үшін бұл тәсілді жузеге асыру болмайды. Қайықтардың шырғасында бір қолтырауын көрініп қалды. Бір балық қолтырауынан қорықканнан жоғары секіріп, басқа бір қайықтың ішіне келіп тұсті. Ол балықты ұстап маган алғып келді.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Қонысқа жеткенде қайықтарға ат қойылды. Бұрынғы байырғы үлкен қайыққа Аграда Сенга шайқасынан бұрынырақ аяқталған болған еді. Оған «Тыныштық» деп ат қойдық. Осы жыл әскер аттанардан бұрындау Араиеш хан бір қайық сыйға берген еді. Осы келісімде оған тақтайша қойғыздым. Бұл қайыққа сыйлаушының атына сай «Сән» деп ат қойдым. Сұлтан Жалаледдин тарту еткен қайыққа үлкендеу тақтайша қойдырып, бұл тақтайшаның үстіне тағы бір тақтайша қойғыздым. Бұған «Көлем» деп есім бердім. Тағы бір кіші, жұптыны, әрең түрған бір қайық болды, оны бір іске қосуға да шыдамы жетер-жетпес күйде еді. Бұған «аты бар» деп ат қойдым. [534]

Келесі күн жұма күні көшілмеді. Мұхаммед Заман мырзаның бар ісі, отбасы шаруалары бір ретке келіп, Баһарға жүргуге үш-төрт шақырым қостан алыстаған соң, сол күні маған келіп рүқсат алды.

Екі жансызың Бәнгала әскерінен келген еді. Ол Бәнгала қосыны Мәхдум Фалымның басшылығымен Кәндәк өзенінің жағасын жиырма төрт жерден бөліп, дуал тұрғызғанын айтып келді. Сұлтан Маһмұт басқарған ауғандар отбасы мүшелері мен ағайындарын өзеннен өткізбек болған.

Бірақ оларды өткізбей қойып, өздерінде өз қосынына қосып алған. Бұл хабар келісімен ұрыс болу ықтималы болады деген оймен Мұхаммед Заман мырзаны тоқтаттық. Шаһ Ескендерді үш-төрт жұз адаммен Баһарға жөнеллттік.

Сенбі күні Дудудың және ұлы Жалал хан мен Баһар ханның адамдары келді. Бәнгали бұларды көзден таса етпей, назарда сақтап келді. Дуду ханымның ұлы Жалал хан мені жақтап, Бәнгалимен ұрысып, бөлініп өзеннен өтіп Баһар маңына жетіп, маған қарай бет алған екен.

Осы күні Бәнгала елшісі Ысмайыл Митаға: «Бұрын жазып жіберген үш тараулы хаттың жауабы кешігіп жатыр, хат жазып жіберсін», – деп бүйрық бердім. «Егер ықылас пен тілекестік танытса, тез жауап келу керек», – дедім.

Жексенбі кешкісін Тұрды Мұхаммед, Мұхаммед Әлі Жәнг-Жәнгтің адамдары келді.

Сәрсенбі таңда шағбан айының бесінде бұл жақтан олардың қарауылы жетті. Арғы жақ қақпасынан Баһар күзетшілері қашып кетті. Жексенбі күні ол қоныстан көшіп, Ари аймаққа аялдадық. Бұл қоныста: Хәрид қосынының жүз-жүз елу қайықпен Сәрв арқылы Қнгтің тоғысқан Сәрв өзенінің арғы жағында отырған деген хабар келді. Бәнгалимен бейбіт келісімге келгендей едік. Мен мұндай жағдайда қашанда құт жағынан бейбіт ісін басты назарда ұстайтынмын. Егер де әдептен озбай келіп [535] жолымыз бір болған болып түр. Бірақ дәйімгі ережені сақтап Бәнгала

елшісі Ысмайыл Митаға тағы Молда Мұхаммед Мәзhabті қосып, сол бұрынғы үш талап тарау сөзді айтып, үкім етіп, рұқсат бердім.

Дүйсенбі құні Бәнгала елшісі құрмет көрсетіп жаныма келіп еді, оған рұқсатын бердім. Тағы мына жайты: «Біз жауларға тойтарыс беруге мына жақ, бірде ана жаққа бет алып жүреміз. Бірақ сіздерге тиесілі жерге, суға зарар мен зиян жеткізбейміз. Сондықтан әлті үш тараудың бір талабы былай болған еді, Хәридқа айт, қосынын жол үстіне қойып жүрмесін. Оның орнына Хәрид әскері бірнеше түрікті қосып, жан-жаққа ел арасына жөнелсін. Хәрид елдің жүргегіне сенім ұялатып, жақсылық болатынын айтсын. Ал егер бізге бөгет болғысы келіп, өткелдің алдынан кетпесе, бұл сирек қақтығысқа алып барагы сөзсіз. Сонда қандай да бір жамандық басына келсе өзінен және әртүлі келеңсіз жағдайға тап болса, өзінің сөзінен көрсін», – деп ескерттім.

Сәрсенбі құні Бәнгала елшісі Ысмайыл Митаға әдеттегі шапан жауып, сыйлық беріп, жолға шығуына рұқсат бердім.

Бейсенбі құні Шейх Жамалды Дуду ханым мен ұлы Жалал ханға ілтипат сөздер айтып шығарып салдым. Осы құні Манимның нөкери келді. Бағ Сафадан Нары әкімінен бөлектенген екен. Хаттар алып келді.

Сенбі құні Ирак елшісі Мұрат қоршы Қажар көрілді.

Жексенбі құні Молда Мұхаммед Мәзhabға әдеттегі ескерткіштерді тапсырып, жүруіне рұқсат бердім.

Дүйсенбі құні Халифа және кейбір бектерді жібердім. Өзеннің қай жерінен өту керек екенін қарап келді.

Сәрсенбі құні тағы Халифаны екі өзеннің аралығын көруге жібердім. [536]

Оңтүстік жақта Ари аймағының жақынындағы Нилфәр бағын тамашалауға аттандым. Нилфәр бағын саяхаттап жүргенде, Шейх Гурен Нилфәрдің жаңа бүршік атқан дәнін алып келді. Бұл піste дәніне ұқастығы бар екен. Сусыз мекеннің жақсы гүлі екен. Ол нилфәр гүлін үндістандықтар «Кәвел Кәкри» деп атаған, оның дәнін «дуде» деген.

Ол жерден Соң өзені жақын тұр деген соң, барып өзен жағында серуенде келдім. Соң өзеннің төменгі жағында қалың ағаштар көрінді. Оған «мұнир» дейді екен. Шейх Шарафеддин Мұниридің әке Шайх Жақияның қабірі сонда екен. Соңша жақын келіп қалған соң, өзеннен өтіп төмендеу бесалты шақырым жүріп Мұнирді көріп, бақтарынан өтіп, мазарды зиярат қылып, Соң жағасына келіп ғұсыл қылып, бесін намазды ерте оқып, қос жаққа бет алдым. Аттар семіз болған соң, бірнеше ат қалды. Тағы бірнеше ат болдырып қалды. Бірнеше адамды қалдырып: «Болдырып қалған аттарды жиып, сұтып, тынықтырып, абыржымай

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

келіндер», – деп бұйрық бердім. Егер бұлай жасамасам аттар зиян шегер еді.

Мен: «Бір адамға Мұнирден қайтқанда Сон жағасынан атының әр қадамын қосқа дейін санасын», – деп бұйырған едім. Жиырма үш мың бір жуз қадам санапты. Сонда барып-қайту қырық алты мың екі жуз қадам болған. Жиырма үш шақырым. Мұнирден Сонға шейін бір шақырымға жуық. Қайту жиырма төрт шақырым, бару, ол жерде жүріп саяхаттауды есепке алғанда отыз шақырымға жуық бүгінгі жүрісіміз болды. Тұннің бастапқы сәттерінде қосқа келдік.

Келесі күні бейсенбі күні Жұнпурден Сұлтан Жұнейд Барлас және Жұнпурдағы жігіттер келді. Кеш келгендіктерінен шүйкелесіп көрісе алмадым. Қазы Жияны шақырып алып көрістім. [537]

Осы күні түрік пен үнді әмірлерді кеңесуге шақырып: өзеннен өту жайын талқыға салдық. Кеңес мына тоқтамға келді: Гәнг бен Сәрв өзенінің аралығындағы қырда Ұста Әліқұлы зеңбірек, еуропалық қару, соққы беретін құралдарын құрып қалың атқыштармен бірден ұрысқа кірісіп, лап бермекші. Екі өзеннің тоғысқан жерінен біраз төмендеу аралда Бәнгалидің бір піл мен қалың қайықтары тұр. Қарсы жағында Гәнг өзенінің Баһар тарапынан Мұстафа сайман-құралдарын дайындал ұрысқа кірісіп кеткен. Қалың атқыштар онымен бірге болған. Мұхаммед Заман мырза және онымен жеткендер Мұстафаның арқасына келіп көмек болған.

Ұста Әліқұлы мен Мұстафаға даңғыра шалуға, зеңбірек атуға, арабасын құруға, жерін дайындау үшін қалың құрекші жұмыс тобы мен ісшілер тагайын қылдық. Олар керек аспап-сайманды табуга және жинауға кірісті.

Сұлтандар, әмірлер, хандар жылдам барып Һәлди өткелінен Сәрвді өтіп шабуылға кірісе бастаған уақытта ол жағынан түгел жабдықтанып жаудың үстіне шапқын болатын.

Осы арада Сұлтан Жұнейд пен Қазы Жиа бұл жерден он алты шақырым жоғарылау өткел бар екенін айтты. Руизәрдке: «Салшылардан бір-екеуін, Сұлтан Жұнейд, Маһмұт хан және Қазы Жианың адамдарын ертіп барып өткелді көріндер. Егер өткел бар болса, одан әрі кешіңіз», – деп тапсырдым. Сол кезде ел арасында Бәнгалы Һәлди өткеліне де адам қойғысы келетін ойы бар екен деген сөз тарап кетті.

Маһмұт ханның Секендерпурдағы құзетшілері: «Мен Һәлди өткелінде елудей қайық жинап, қайықшыларға еңбекақы төлеппін, бірақ қайықшылар Бәнгалының келе жатқанын естіп, қатты үрейленген екен», – деп айтты.

Сондықтан Сәрв өзенінен өткел табу керек еді. Өткел іздеп кеткендерді қарап қалмай сенбі күні бектерді кеңеске шақырып: «Секендірпур [538] Шатырмуктен Уд пен Бәраишқа дейін өткел жоқ», – еkenін айттым. Мен: «Мұндай сөз айтып отырғанша қалың топты белгілеп, Һәлди өткелінен қайықтармен өтіп, олардың үстіне шабуыл жасау керек», – дедім. Олар келгенше Ұста Әліқұлы мен Мұстафа зеңбірек, мылтық, дабыл қағушы және керекті саймандармен ұрысқа кірісіп кетті. Біздағы Гәнг өзенінен өтіп, Ұста Әліқұлыға көмек беріп, олар да ұрысқа сақадай-сай болып түрді. Өткелден өткен топ жақын маңға жеткенде, бізде мұнан ұрысқа кірісе салып, күштеп өтейік. Мұхаммед Заман мырза және ол жакта ұрысқа тағайындалғандар Гәнг өзенінің Барап тарапынан Мұстафа қасында ұрысқа кірісті.

Келіскең бойынша Гәнгтің солтүстігіндегі әскерді төрт топқа бөліп, Әскеріге басқартып Һәлди өткеліне жөнелттік.

Бір топта: Әскери мен өз нөкерлері.

Тағы бір топта: Сұлтан Жалаеддин Шәрқи.

Ендігі бір топта: өзбек Сұлтандары – Қасым Үсейін Сұлтан, Бихаб Сұлтан, Таңатмыс Сұлтан, Маһмұт хан Нуһани, Фазы Пури, Көки, Баба Қышқа, Толмыс өзбек, Құрбан чәрхі және Үсейін хан бастаған дария хандар.

Келесі тобы: Сұса Сұлтан, Сұлтан Жүнейд және шамамен жиырма мың әскери бар Некім Жүнпур.

Тиісті адамдар тағайындалған соң осы кеште жексенбі түні еді, ол әскери жорыққа аттанды.

Жексенбі таңертен әскер Гәнгтен өте бастады. Мен де бір қайыққа отырып, таңғы мезгілде өттім. Руизәрдтер өткел көргөze барып, өткел таба алмай келді. Олар қайықтар мен тағайын болған топты жолда ұшырасқан деген хабар келді. [539]

Сейсенбі күні өзен өтіп жатқан жерден көшіп, ұрыс майданына екі шақырым жақын маңына келіп тоқтадық. Мен өзім барып Ұста Әліқұлының зеңбірек ату алаңына барып серуендейдім. Сол күні Ұста Әліқұлының зеңбірегімен екі қайықты атқылап батырды. Мұстафа да ана жақтан зеңбірегімен екі қайықты атқылап, суға батырды. Үлкен зеңбіректі Жәнгжайға алып барып, бірін жөндеуге Молда Ғұламға табысталап, бір топ мамандар мен шебер жігіттерден таңдалған оған көмекке тағайындал, қайтып келіп, қостың қасындағы бір аралда мәжүн жедік.

Сол түні мәжүннен кейіпте едік, қайықты қонысқа жақындастып, қайықта дем алып жаттым. Бұл түні ғажайып бір оқиға болды. Түн мезгілінің үштеген екісі өткен кезде қайықта у-шу шықты. Бикештер қайықтан бір таяқ алып: «Ұр, ұр» деп айғай салып жатты. Бұл оқиға

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Фәрмайыш қайығы мен Асайыш қайығының жанында болып жатыр еді. Түн ұйқыға кеткен күзетші, ұйғыдан көзін ашып қалса, бір кісі Асайыш қайығына қол қойып шықпақ ойында болған. Күзетші оған тап берген. Ол суға құлап, қайта шығып, күзетшінің басына бір сілтепті. Сонда күзетшінің басы аздап зақым алған. Әлті шабуыл жасаған адам сол жақтан қашыпты. Айқай-шудың себебі осы болған. Біз Мұнирден аттанған түнде қайықтың маңынан бір-екі күзетші бір неше үндістандықты қуалап екі қылыш және бір қанжарын алғып келді. Тәнірі тағала сақтады.

Әлем семсері орнынан қимылдай бастаса,

Бір тамыр кесе алмас құдай қаламаса.

Ертеңгі сәрсенбі құні Гонжайыш қайығына отырып тас атар жерге жақындау келіп, әр қайықты бір іске белгілеп қойдым.

Ауғанберді мөғол басшылығында мың шақты жігітті жіберген едім. Бес-алты шақырым жоғарылау жерден түрлі тәсілін тауып өзеннен өткен. Бұлар барап жолда Әскериidің қосынының қасында жиырма-отыздай бәнгалилар қайықпен өтіпті. [540] Сондай-ақ қалың топ шығып, үстемдік көрсетпек қиялда болған. Бірақ біздің әскер оларға қарсы үстіне жылқылар айдалап, қашыртыпты. Олардың бірнешесін ұстап басын кесіп, қалың адамдарын атып, жеті-сегіз қайығын тартып алышты.

Тағы осы құні Мұхаммед Заман мырза жағынан да, арғы жақта да бәнгалилер бірнеше қайықпен әрі-бері жүріп, ұрысу кейіп танытып журді. Ана жақта бәнгалилерді күшпен ығыстырып үш қайықтағы кісілер суға батты. Бір қайығын иеленіп, маған алғып келді. Бұл қайықта Баба Шеһре жақсы берік көрінді.

Ауғанберді қолға түсірген жеті-сегіз қайықпен Мұхаммед Сұлтан, Жеке Қожа, Жұніс Әлі, Ауғанберді және өзеннен өтуге бұрыннан бекітілген топ, қайықтарды түнгі қараңғыда жоғары қарай алғып келіп өтіндер», – деп бұйырдым.

Сол құні Әскериден адам келген еді. Өзеннен әскері бірі қалмай өткенін, ертең таңертен бейсенбі құні болғанда жаудың үстіне бет алғанын айтты. Мен: «Өзеннен осы өткендер Әскериге қосылып, жауға шабуылдасын», – деп үкім шығардым.

Бесін намаз Үста Әліқұлының жанынан бір адам келді: «Зенбірек оғы дайын болды. Қандай пәрмен болады?», – деді. Мен: «Бұл тас оғын жауға атсын тағы мен барғанша жаңа бір оқты дайындал қойын», – деп бұйырық бердім. Намаздыгерде Бәнгалының кішкентай қайығына мініп, зенбірек орнатылған жерге бардым. Үста Әліқұлы бір рет үлкен тас оғын қойып, атты. Тағы бірнеше рет жаңа түріндегі оқтарымен атқылады.

Бәнгалылардың от ойындарымен даңқы шыққан ел. Бұл ретте жақсы сынақ өткіздік. Бір жерді белгілеп атпай, әртүрлі нысанага атып сынады.

Осы намаздыгер: «Сәрв өзенімен олардың алдынан бірнеше қайықпен шығып қарсы тұрындар», – деп бұйырдым. Қайықты жоғары тартқан кісілер саспай, тартынбай бірнеше қайықты жоғары қарай тарта жөнелді. Мен: «Исан Темір Сұлтан, Тоқта Бұға Сұлтан, Баба Сұлтан, Арайыш хан, Шейх Гурен осы кемелермен өткен жерінде тұрып қайықты [541] қорғап тұрындар», – деп бұйрық бердім. Ол жерден қайтып, түннің бір уағында қосқа келдім. Тұн ортасына жуық жоғары тартылған қайықтардан хабар келді: «Біз бекіткен топ алға барды. Біз қайықтарды алға жылжытып бара жаттық. Сонда бәнгалылар қайықтарды байқап, қарсы ұрысты. Біздің бір қайықшының аяғына тас оғы тиіп, аяғы сынды. Содан біз өте алмай қалдық», – делінді.

Бейсенбі таңертең біздің барлауға жіберген адамдардан: жоғарыға жіберген қайықтардың бәрі діттеген жерге келді деп хабар келді. Жаудың аттылары да аттанып, біздің жіберген топтың тұрған жеріне қарсы бет алған екен. Мен дағы жылдам аттанып, өткен түнде жіберген қайықтардың ізінен жолға шықтым. Мен Мұхаммед Сұлтан мырза бастаған топқа менен бұрын өтіп, тоқтамай барып Әскери қосынына қосылып деп бұйрық бердім. Сондай-ақ қайықтағы Исан Темір Сұлтан мен Тоқта Бұға Сұлтан да өзеннен өтіп, барындар деп бұйырдым. Бірақ Баба Сұлтан діттеген жерге келмеді.

Исан Темір Сұлтан дереу бір қайықпен отыз-қырық нөкерімен аттанып, аттарын да қайықтың жанында жетелеп өтті. Бұлардан кейін тағы бір қайық жолға шықты. Бұлардың өткендерін көрген бәнгалылардың қалың жаяу тобы бұларға қарай бет алды. Исан Темір Сұлтанның жеті-сегіз нөkerі аттанып, әлгі жаяу топқа бет алып, **Исан Темір Сұлтанның аттағанша** жаудың оған қарай жүруін тоқтатты. Сонымен Исан Темір Сұлтан да аттанып, жолға шықты. Содан екінші қайық та өзеннен өтіп, отыз-отыз бес аттымен жаудың қалың жаяу әскеріне лап беріп, оларды оңтайлы қашырды.

Өте тамаша іс болды. Ол ептілікпен, қорықпастан бәрінен бұрынырақ өзеннен өтті. Сөйтіп, жаудың екінші қалың тобына да аз әскермен соққы беріп қашырды.

Тоқта Бұға Сұлтан да өтіп, қайықтар арты-артынан тоқтаусыз өте бастады. Содан лаһури мен үндістандықтар да тұс-тұсынан бірі сырый, бірі қамыс салмен өте бастады. [542] Бұл жағдайды көрген аландағы қалың бәнгалылардың қайықтары өзеннен төмен қарай қашуға бет алды. Дәруіш Мұхаммед Сарбан, Дос кіші аға және кейбір жігіттер көздеңген жердің тұсынан өте берді. Мен Сұлтандарға жаушы жіберіп: «Өзеннен

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

өткен әскерлердің басын қосып, ол жақтағы жаудың жаяу тобына жақын барып, бүйірінен оралып соқы беріңдер», – деп тапсырма бердім.

Сұлтандар өзеннен өткен әскерлерді өз қосынына қосып алып, үш-төрт топқа бөліп, жауға қарай бет алды. Бұларға қарсы жаудың да жаяу әскери сапын түзетіп дайын тұрды. Әскери бекіткен топтан Көки әскерлері де жауға жақындай тұсті. Сөйтіп, бір жағынан Көки, бір жағынан Сұлтандар жетісіп, жаумен айқаса бастады. Жауды аттарынан түсіріп, жаудың аттыларын шегінуге мәжбүр етті. Бәсент Рав деген кәпірдің беделді адамын көкилер аттан түсіріп басын кесті. Жаудың он-он бес жауынгері қарсы шайқасқа шықты. Олардың бәрін де шапқылап тастанады.

Тоқта Бұға Сұлтан жауға қарсы шығып, ерлікпен қылыштасты. Могол Әбді-уаһап пен оның інісі де тамаша қылыштасты. Могол жұзу білмегенмен сауытпен өзеннен аттың жалынан ұстап судан өтті.

Менің қайықтарым кейіннен келе жатқан еді. Қайықтарға адамдар жібердім. Фариайыш қайығы ілгерілеу келген еді. Фармайыш қайығына мініп, өзеннен өтіп бэнгалылардың қонысын көріп шығып, Гонжайыш қайығына мініп: «Мұнан жоғары бір жерде өткел бар ма?», – деп сұрадым. Мір Мұхаммед салшы: «Сәрв өзеннен жоғарырақтағы өткелден жақсысы жоқ», – деп жауап берді. Мен: «Оның айтқан жерінен әскерді өткізуге кірісіндер», – деп бұйрық бердім.

Мұхаммед Сұлтан мырза басшылығымен өзеннен өтуге бұйрық берілді. Өту барысында Жеке Қожаның қайығы суға батып, Қожа тәнірінің рақметіне қауышты. Оның нөкерлери мен уәлаятын інісі Қасым Қожаға тарту еттім. [543]

Бесін намаз кезінде ғұсыл алып жатқанымда Сұлтандар келді. Мен оларды құрметтеп, мадақтап, ілтиппаттан құр қалмайтындарынан үміттендірдім. Әскери да дәл осы арада келді. Әскери тұңғыш рет бұндай іске қатысып тұрганы еді. Қадамы құт болды. Ол тұні әзірше қосқа бармаған едім. Бір аралда Гонжайыш қайығында қала салдым.

Жұма күні Сәрв өзеннің солтүстігінде Хәрид аймағына қарасты Нәрхұн өңірінің Құндебе қыстағында аялдадық.

Жексенбі күні Көкіді тобымен Қажыпурдан хабар алсын деп жібердім.

Шаһ Мұхаммед Мағруф де былтыр келгенде оған үлкен құрмет көрсетіп, Сарын уәлаятын беріп едім. Неше рет жақсы істер тындырды. Әкесі Мағруфпен екі рет ұрысып, оны жеңіп, тұтқындалды. Сұлтан Маһмұт айбатымен Баһарды жаулап алғанда Бәбин бен Шейх Байәзидтың үстіне барып, түк істей алмай, оларға қосылған еді. Осы арада бірнеше рет хат келіп түсken еді. Ел арасында ол туралы әртүрлі әңгімелер айтылып жүрді. Әскери Һұлди өткелінен өтісімен, тобымен бірге

Әскериге келіп, онымен бірге бәнгалылар үстіне жорықта шықты. Осы қоныста екен маган келіп, қызметке дайын екенін білдірді.

Бұл күндері Шейх Байәзид пен Бәбіннен үздіксіз хабарлар келіп тұрды. Олар Сәрв өзенінен өтпек қиялда екен.

Осы кезде Сүмбілден ғажайып хабар келді. Әлі Жүсіп де Сүмбілде тұрып, оны мықтап қолында ұстап, реттеп, тәртіп келтіріп отырыпты. Міне, енді өзі де, емші болған досы да бір күнде табан асты тәнірінің рақметіне қауышыпты. Сүмбілді басқарып, тәртібін қолға алуға Абдолла Сүмбіл бекітілді.

Жұма күні рамазан айының бесінде Абдоллаға Сүмбілге баруына рұқсат берілді. [544]

Шын Темір Сұлтанның осы күндері хаты келді. Бекітілген бектерден Кабулдан көшіп келгендіктен Сұлтанға қосыла алмаған. Мұхаммеди және кейбіреулер Сұлтанмен екі жұз шақырымдай жерге дейін жорықта болып, бәлучтерді әбден күйреткен екен. Абдолладан Шын Темір Сұлтан; Сұлтан Мұхаммед Дұлдай, Мұхаммеди тағы сондағы кейбір бектер мен жігіттерге: «Шын Темір Сұлтанмен Аграда жиылып, дайын болып тұрындар. Қарсыластардан кез келген жақтан шабуыл бола қалса, сол жаққа қарай бет аласындар», – деп бұйрық болды.

Дүйсенбі күні айының сегізінде Дәрия ханның немересі Жалал ханға Шейх Жамали барған еді. Ол өзінің беделді әмірлерімен келіп құрмет көрсетті.

Осы күні Жақия Нуһани да бұрынырақ інісін жіберіп құлдық пейілін білдірген еді. Оған жазалау үкімі барып еді, олар келіп қызметке дайын екендерін айтты. Нуһанидің жеті-сегіз мың адамдары мен ауған жарылқады деген үмітпен келген еді. Мен олардың үмітін үзбей, Баһарда бір кур мешігіне салық елу ләк құн белгілеп аймақты Маһмұт хан Нуһаниға тарту етіп, қалғанын осы Жалла ханға сыйладым. Бір кур салық телеуге қабылдады. Салықты жинауға Молда Ғұлам Иәсавылиді жөнелттім. Мұхаммед Заман мырзаға Жұнпур уәлятты берілді.

Бейсенбі кешкісі Халифаның Ғұламәлі атты нөкері да Ысмайыл Митадан бұрынырақ шаһзада Менгірдің Әбліфәтін атты нөкері біздің үш талабымызды жеткізген еді. Осы Әбліфәтімен бірге шаһзада Менгірдің, Асан хан Ләшгәри уәзірдің халифа жазылған хаттарды алып барған. Ол үш шартты қабыл қылып, Нұсрат шаһқа тиісті жауапкершілікті өз мойнына алып, бейбіт келісім әңгімені ортаға салған болды.

Біздің бұл жорық бүлкішіл ауғандарға тойтарыс беру үшін еді. Бұл бүлікшілерден кейбірі басы ауған жаққа кетті, кейбірі келіп құлдық ұрып, қызмет жасауды мақұлдады. [545]

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

Қалып қалған азын-аулақ тобы Бәнгалының қол астына кірді. Оларды Бәнгалы өзіне алды. Жаңбыр да жауа бастап еді. Біз дағы оның қарсысында түзетіліп айтылған шарттар жайын жазып жібердік.

Сенбі күні Ісмайыл Жәлвани, Әлауыл хан Нуһани, **Іулие** хан Астарани бес-алты әмірлермен келіп қызметке бел буды.

Және осы күн Исан Темір Сұлтан мен Тоқта Бұға Сұлтанға жүлде белге байланатын семсер мен қанжар, сауыттар, шапандар, жүйрік аттар сыйға берілді. Исан Темір Сұлтанға Нарнұл аймағынан отыз алты ләк бөлініп берілді. Тоқта Бұға Сұлтанға Шемсабат аймағынан отыз ләк сыйланып, оны тізе бүгіп тағзым еткізді.

Дүйсенбі күні айының он бесінде Баһар мен Бәнгала жақтан көңіл тыныштанып, Сәрв өзенінің жағасындағы және Күндең төңірегіндегі қоныстан Бәбин мен Шейх Байәзид арамқордың бәлесіне тойтарыс беруге бекем бел буып, жолға шықтық.

Екі түнеп, сәрсенбі Секендірпурдың Шатырмугінің Жаупара атты өткелінің үстінде аялдадық. Осы жерден әскерлар өзеннен өтуге кірісті.

Бұл арамқорлардан үздіксіз хабарлар келе бастады. Олар Сәрв бен Кәкірден өтіп, Ләкнұр жаққа қарай бет алған екен. Олардың өткелден өтуге бөгет жасауға түрік, үндінің әмірлері: Сұлтан Жалаледдин Шәрқи, Әлихан Фұрмели, Тұрдеке, Низам хан Бәиани, Төлмис Өзбек, Құлан Чәрхі, Асан хан Дария Хани бастаған әскерлерді бекітіп, бейсенбі кешкісі аттануға рұқсат бердім.

Осы кеште тарауих намазынан кейін түннің бестен бір бөлігі өткенде жаңбыр бұлттары құркіреп, бір сәтте топан басып, қатты дауыл соғып, құлаған шатырлар қалдырыды. Мен шатыр ішінде кітап оқып отыр едім. Қағаз бен қаламымды жинастыруға мұрша болмай қалды. Шатырды кіреберіс бөлімімен бірге кенет менің басыма [546] құлатты. Шатырдың түндігінің быт-шытын шығарды. Тәңірі сақтап, жарақат алмадым. Кітап пен дәптер, құрал-саймандар суға батты. Абдырап жүріп жинадым. Жамылғы қызыл түсті паласқа орап, кереует астына қойып, үстіне кілемдер жаптым. Екі гериден соң ауа тыныш тапты. Төсекхана шатырын тіккізіп, шам жақтырдым. Машақатпен от жақтырып, таң атқанша ұйықтамай, қағаз парактары мен жазу саймандарын құрғатуға алысып жаттық.

Бейсенбі күні мен өзеннен өттім.

Жұма күні аттанып Хәрид пен Секендірпурге саяхат жасадым.

Сол күні Абдолла мен Бақи Ләкнұрдың алынғанын жазып жіберген еді.

Сенбі күні Көкеиді әскерімен ілгерірек жібердім. Бақига барып қосыл дедім.

Жексенбі күні Сұлтан Жұнейд Барлас, Асан Халифа және Молда Аппактың адамдарына, әрі Мұмін Атакенің інісіне рұқсат беріп, Бақиға қосылып, мен барғанша қолынан келгенше аянбай үлесін қоссын дедім.

Осы намаздыгерде Шаһ Мұхаммен Мағруфға арнайы шапан, жүйрік ат сыйлап, жолға шығуына рұқсат бердім. Былтырғы дәстүр бойынша Сарын бюджетінен Кәндледе наизагерлер сақтауға сыйлық бердім.

Тағы сол күні Ісмайыл Жәлваниға Сәруардан жетпіс екі ләк ақшалай, арнаулы шапан, жүйрек ат сыйлап, кетуіне рұқсат бердім. Әлауыл хан Нуһани бастаған онымен келгендеге де сәруардан ақша бөліп, рұқсат бердім. Сонымен олардың әрқайсысының іні не ұлдарының бірі Аграда тұрақты қызмет жасауға шешім қабылданды.

Гонжайыш пен Арайыш қайықтары бұрын бәнгалылардан алынған қайықтардан. Бұл рет қолға түскен қайықтардан екеуін Тәрмұғани мен Фазипурға жеткізілсін деп бәнгалыларға табысталды. [547] «Асайыш пен Гонжайыш қайықтарын Сәрв өзенінен жоғары жүріп, жасақпен бірге алып барындар», – деп үкім болды.

Баһар мен Сәруардан көңілі тыныш болған соң дүйсенбі күні Шатырмуктың Жупара өткелінен Уд тарапына Сәрв өзенін жағалай көштік. Жиырма шақырым жол жүріп, Фәтпурға қарасты Кәлира деген қыстағының жанында Сәрв өзені жағасына аялдадық.

Ерте көшкендер адасып, Фәтпурдың үлкен көліне барыпты. Оларды алып келуге бірнеше адамды жібердік. Сондай-ақ Кішік Қожаны өзін жөнелттік. Ол көл жағасына бір түнеп, сонда аялдаған әскерлерді ертеңгі күні алып келіп, қосқа қосты.

Ертеңіне ол жерден көшіп, жарты жолда Асайыш қайығына міндім. Оның қайығын жоғары қонысқа дейін сүйреттім.

Халифа жол-жөнекей Шаһ Мұхаммед Диуананың ұлын Бақи жанынан алып, бізге әкелді. Ләкнұрдың хабары анық болды. Сенбі күні рамазан айының он үшінде ұрыс басталды, ұрыспен еш іс жасай алмады. Ұрыс барысында жиналған, қураған шөп, қиқым-сиқым заттар, қи мен тезектерді бір сэтте өртегенде, тұтасып, қорған ішін тандырдай ыстық ауаға айналдырып жіберетін. Сонда қабырғасының үстінде жүру мүмкін болмай кететін еді. Ақыры оның қындығына шыдап, қорғанды алдық. Екі-үш күннен соң біздің қайтып келе жатқан хабарымызды естіп, Делмуд жаққа қарай көшті.

Бұл күнде жиырма шақырым жол жүріп, Сикри аймағының Желісер атты қыстағының қасында Сәрв өзенінің жағасына аялдадық.

Сәрсенбі төрт аяқты түліктер демалу үшін сол қоныста орнықтық.

Шейх Байәзид пен Бәбинді кейбір адамдар: Гәнг өзенінен өтіп Шынар мен Жұнпур маңы арқылы өздерін өз адамдарына өтейін деген ойы бар

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

екен деп айтып жүрген екен. Мен бектерді шақырып алғып кеңесіп, былай шештік: Мұхаммед Заман мырза мен Сұлтан Жүнейд [548] Барлас Жұнпур орнына Шынарды және бірнеше аймақты алған еді. Маһмұт хан Нуһани, Қазы Жия мен Тәж хан, Саренг хан Шынарға барып қарсыластардың жолын кессін.

Келесі күн бейсенбі күні ерте көшіп Сәрв өзенінен алыстан жиырма екі шақырым жол жүріп, Пәрсәрв өзенінен өтіп, сол өзенің жағасына барып жайғастық. Бектерді шақырып, кеңестім. Исан Темір Сұлтан, Мұхаммед Сұлтан мырза, Тоқта Бұға Сұлтан, Қасым Үсейн Сұлтан, Бихуб Сұлтан, Мұзаффар Үсейін Сұлтан, Қасым Қожа, Жаппар Қожа, Зайд Қожа, Жан бек Эскери нөкерлерімен Кішік Қожа үнді әмірлерінен, Фалымжан Галпи, Мәліқдат Кәррани, Рави Сәрвани бастайтындарды тағайын қылдым. Олар Байәзид пен Бәбиннің ізінен Делмәрт жаққа әскерден бөлініп сүйт жүріп барды.

Осы Пәрсәрв өзені жағасында кешкісін дәрет алғып жатыр едім. Шам жарығына көптеген балықтар жиналып, су жүзіне шықты. Мен және менің жанымдағылар қолымен көп балық ұстап алдық.

Жұма күні Пәрсәрв өзенінің бір тарамының бас жағына аялдадық. Өте жінішке ағып жатқан сүй бартұғын. Әскерлердің жүріп-тұруында сұнының тапталып, лайланып өзгермеу үшін жоғары жағынан он да он көлемінде дерет алу орын болсын деп бөгет жасаттым.

Жиырма жетісінде осы қоныста болдық.

Ертеңгі күні осы өзеннен көшіп, Тұс өзенін өтіп барып тоқтадық. Жексенбі күні де осы өзенің жағасында болдық.

Дүйсенбі күні айының жиырма тоғызында осы Тұс өзенінің жағасын мекен еттік. Бұл түні аспан онша да ашық болмаса да, бірнеше адам ай көрді. Қазының алдында күзлік берді. Ай басы айғақталды.

Сейсенбі таңертен айт намазды өтеп, аттандық. Жиырма шақырым жол жүріп, екі шақырым жердегі Тайнингте Көй өзенінің жағасына келіп тоқтадық. Бесін намазға жуық [549] мәжүн күнасын жасадық. Шейх Зин, Молда Шаһаб, Ханд Мірге мына қарапайым бәйітті жіберіп шақырдым:

Шейх, Молда Шаһаб бен Ханд Mip

Келің үш-үш, екі-екі, тіпті бір-бір.

Дәруіш Мұхаммед, Жұніс Әлі, Абдолла да бартұғын. Намаздыгерде күресшілер белдесті.

Сәрсенбі күні сол қоныста қондық. Таңғы асқа жақын мәжүн жедік. Мәлік Шәрқи Тәжханиді Шынардан қуып шығаруга кеткен еді, бүгін оралды. Бүгін күресшілер күресті. Жалуан Уди бұрын келген еді, осы кезде келген үндістандық күресшімен белдесіп, оны жықты.

Жақия Нуһаниге Пәрсәруардың қазынасынан он бес ләк ақша беріп, бас-аяғын киіндіріп, кетуіне рұқсат бердім.

Келесі құн жиырма екі шақырым жол жүріп, Көй өзенінен өтіп, осы су жағасына жайғастық. Жорыққа шықкан Сұлтандар мен бектерден сонда хабар келді. Делмудқа барып, қазірге дейін Гәнг өзенінен өте алмаған екен. Ашынып жарлықтар жібердім: «Гәнг өзенінен тез өтіп жаудың соңына жүріп, Жұннен де өтіп Ғалым ханды өзіңізге қосып, бар ынтамен бүлікшіге қол қосып көріндер», – дегем.

Осы өзеннен екі қонып Делмудке келдім. Гәнг өзенінен өткел арқылы әскердің басым бөлігі осы күні сұыт өтті. Қосынды өткізіп, өткелден төменгі аралда мәжүн жедік.

Әскерлер жан алып, ес жисін деген себепті өзеннен өтіп, аялдаған жерде бір құн қондық. Бақи Ташкенти Уд әскерімен сол құн келіп қызметке кірісті.

Гәнг өзенінен бір қонып Құрраның жанында Аренд өзенінің жағасына аялдадық. Делмудтен Құррера арасы қырық төрт шақырым болып шықты. [550]

Бейсенбі күні бұл қоныстан көшіп Адампур аймағының қарсы алдына аялдадық. Қарсыластардың соңына өту үшін бұрынырақ салшылардан бірекі қайықты Калпыға жіберген едік. Бізден бұрын болған қайықтарды да алып келді. Содан кешкісін бірнеше қайық келген болды. Өзеннен өткел де табылды. Қоныстың шаң-тозаңынан аралға сұыт өттім. Бірнеше күн сонда қондым. Сонда болған кезде кешке-қундіз аралда өткізіп жүрдім. Жаудан нақты хабар келмеген үшін, Бақи Шағауылды Удтағы жігіттермен өзеннен өтіп, жаудан хабар алуға жібердім.

Ертеңгісі жұма, намаздыгерде Бақи бектің нөкөрі келді. Шейх Байәзид пен Бәбиннің қарауылын басып, Мұбарак хан Жәлвани атты шыныққан мықты адамын және бірнеше кісілерін өлтіріп, бірнеше бас пен тері жіберді. Ертеңгі таңда Шаһ Үсейін Бақсымен жорыққа барып еді, қайтып келді. Қарауылды қалай басқанын және ондағы хабарларды егжей-тегжей айттып берді.

Бұл кеш жекенбі кешкісі және айының он үші болған күні Жұн өзенінің сұы тасып аралға кірді. Содан ертең таңда аралды түгел су басты. Бір оқ атым төмендеу тағы бір аралға барып, шатыр тігіп отырдым.

Дүйсенбі күні жорыққа барған Сұлтандар мен бектер қасынан Жалал Ташкенти келді. Жарық хабарын естіген Шейх Байәзид пен Бәбин Мәвие аймағынан қашып кетті.

Жаңбыр, маусым да келіп жетті. Әскерлер бес-алты ай бойы ат-көлігі тозған еді. Жорыққа барған Сұлтандарға және бектерге: «Агра мен ол аймақтардан жаңа қуат жорыққа шыққанша сіздер болған жерде тоқтап

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

тұрын», – дег жарлық берілді. Осы намаздыгер Бақи Шағауыл мен Уд әскерлеріне кайтуға рұқсат бердім. Мұса Мәғруф Фурмели де әскерден қайтып, Сәрв өзенінен өткенде келіп [551] қызметке кірісken еді. Отыз ләк құны бар Әмірхардан ақша тағайын қылдым және арнайы бас киім мен аяқ киім және ереуіл at сыйлап, Әмірхарға кетуге рұқсат бердім.

Бұл жақтардан көңіл тыныш болып, сейсенбі түні үш бөлігінен кейінгі уақыттан соң жорық жасау мақсатымен Аграфа бет алдық.

Келесі құн отыз екі шақырым жол жүріп, түске жуық Калпика қарасты өнірден Билавәр деген аймаққа аялдап, атқа арпа беріп, намазшамда ол жерден аттандық. Бұл түн жиырма алты шақырым жол жүріп түн ортасынан бір бөлігінен соң Калпи өнірінен болған Сукентпурге Баһадүр хан Сәаванидің көрханасына аялдап, ұйықтап, таң намазды өтеп, ол жерден аттандық. Отыз екі шақырым жүріп, тал түсте Атаваға жеттік. Мәди Қожа алдымыздан келді. Түннің бір уағында, ол жерден аттанып жолда азғана мызғып алып, тағы отыз екі шақырым жол тартып, Рабридің Фәтпуріне келіп тоқтадық.

Ертесі бесін намазда Фәтпурден аттанып, отыз төрт шақырым жүріп, түннің екі бөлігі өткенде Аграның Сегіз Бейіш бағына жетіп, қос тіктік.

Ертеңгі жұма құні Мұхаммед Бақсы мен кейбіреулер маған келіп, тілекtestіk білдіріп, қызметке кірісті. Бесін намазға жуық Жұн өзенінен өтіп, Қожа Әбді-хаққа құрмет білдіріп, қамалға барып, әже бегімдерге сәлем беріп көрістім.

Бөлхі қауыншыны қауын егуге қалдырған едім. Бірнеше қауын сақтап қойған екен, алып келді. Өте дәмді, жақсы қауындар екен. Бір-екі талын Сегіз Бейіш бағына екітірген едім. Оның да суармалы емес жерге егілген жүзімдері болды. Шейх Гурен де бір себет жүзім жіберген еді. Жаман емес-ті. Үндістанда қауын мен жүзімнің осынша болуына жалпы қуандым. [552]

Жексенбі түннің екі бөлігі өткен еді, Маһим келді. Біз жорыққа жамади әууәл айының онында аттанған едік, ғажайып істер мен оқиғалар орын алышты. Бұлар да Кабулдан осы құні шыққан екен.

Бейсенбі құні зи-әқда айының бастапқы құнінде, үлкен сарай залында тақта отырғанда, Құмаюн мен Маһимның сыйлықтарын тарту етті.

Осы құні Мәғур сарайының бір нөкеріне жуз елу жүкшінің ақысын төлеп қауын, жүзім және жеміс-жидек алып келу үшін Кабулға жібердік.

Сенбі құні айының үшінде, Үнді бек Кабулдан жолға шығарып салуға келген еді. Әрі Әлі Жүсіп өлген үшін көңіл айтуда Сүмбілді жіберген екен, ол да маған келіп сәлем берді. Сондай-ақ Һұсамеддин Әлі Халифа сол құні Алуардан келген екен, ол да келіп құрмет көрсетті. Ертесі

жексенбі күні Абдолла да Тир Мәһаниден Әлі Жұсіп өліміне көңіл айтуға Сүмбілге жіберілген өкіл екен, ол да маған келіп сәлем берді.

Кабулдан келушілерден мынадай хабар естіген болдым: Шейх Шәріп Қарабағи Әбді-әзиздің алдауынан ба, әлді оған жақтаушысы болғандықтан ба? Маған жасамаған зұлымды жасады, дінге жасамаған жаңалықты енгізді деп бізге сілтеп, хат жазып жіберіпті. Лахур жетекші имамдарының аттарын әдейі атап жазып, оларға қол қойдырып басқа да қалаларға жіберіп, әңгіме тудыратын ойы болған. Әбді-әзиз де ешқандай уәжге құлақ аспаған екен. Ол түрлі жағымсыз сөздер айттып, ерсі іс-әрекеттер жасапты.

Бұл себептен жексенбі күні айының он бірінде Қамбар Әлі Арғынды Шейх Шәріп пен Лахур имамдарды, олардың жақтаушылары, Әбді-әзизді сарайға алып кел деп жібердім. [553]

Осы күн Палуан Садық пен Ұлық Уди құресші белдесті, Садық жартылай женіске жетті. Қатты абыржып қалды.

Дүйсенбі күні айының он тоғызында қызылбас елшісі Мұрат Қоршыға белге байлайтын сәнді қанжар, лайықты шапан жауып, екі жұз мың теңге ұстасып, кетуіне рұқсат бердім.

Бұл күндерде Сейіт Мәшди Гуалиардан келіп, Райымдадтың бұлік шығарғанын айтты. Халифаның нөкері Шаһ Мұхаммед Мөрдарды біраз насиҳат сөздерді айттып, сабасына түсір деп оған жібердік. Ол барып, бірнеше күннен кейін оның ұлын алып келді. Оның ұлы келген болса да, өзінің келетін ойы жоқ еді. Оны құдігінен арылту үшін Нұр бекті сейсенбі күні зй-һүжжәт айының бесінде Гуалиарға аттандырдым. Нұр бек неше күннен соң қайтып келіп, Райымдадтың өтініштерін айтты. Оның өтініштерін орындауга үкім бердім. Сол кезде бір нөкері келіп: «Райымдад маған ұлымды қашырып берші деді. Оның сізге келетін ойы жоқ», – деп айттып берді. Бұл хабар келісімен дереу Гуалиарға аттанбақ болдым. Халифа: «Мен тағы бір рет насиҳаттап хат жазып жіберейін. Бәлкім, жөнге келер», – деп айтты. Бұл үшін Шаһабеддин Хұсрауды жібердік.

Бейсенбі күні айтылғандай айының жетісінде, Атавадан Мәди Қожа келді.

Айт күні Үнді бекке арнайы бас киім, аяқ киім, безендірілген белбеу, семсер, жүйрік ат сыйладым. Түрікмендер арасында «Шағатай» атпен танымал Асан Әліге де бас киім, аяқ киім және сәнделген белбеу, қанжар және жеті жұз мың теңге құны бар аймақ сыйладым. [554]

Тоғыз жұз отыз алтыншы жылдың оқиғалары (1529)

Сейсенбі күні мұхәррәм айының үшінде Гуалиардан Шаһабеддин Хұсрау мен Шейх Мұхаммед Fayus, Райымдадқа араша түсіп, шапағат тілең келді. Олардың бірі – дәруіш адам, бірі – қадірлі болған кісі еді. Сол үшін Райымдадтың кінәсін оларға бағыштадым. Шейх Гурен мен Нұр бекті Гуалиарға жібердім, Гуалиарды оларға тапсырдым. [555]

ЕСІМДЕР

Есімдер	Беті
Абубәкір Кашғари	13
Абдолла	72, 251, 289, 334, 353, 380, 384, 385, 433, 474, 522
Абдолла бек	510
Абдолла Кітаптар	296, 309, 463, 466
Абдолла Мамұн	62
Абдолла мырза	12, 67
Абдолла Сұмбіл	544
Абдолла Ұсыс	355
Аға Сұлтан	10, 15
Айдар Әлемдар	320, 357
Айдар мырза	13, 35, 46, 47, 121, 228, 231, 481
Айдар Көкілтас	24, 39, 83, 93
Айдар Құлы	84, 379
Айдар Рекабдар	74, 355, 439, 533
Айдар Тәғи	173, 337
Айдарәлі Бәжури	184
Айдарбек	39, 41
Айша (Бабыри)	24, 100, 115, 233
Ақ бегім	24, 31, 229, 232, 234, 500
Ақбұға	15
Алаша хан	4, 14, 19
Асан	432
Асан Әлі	554
Асан Әлі Жалайыр	243, 261

**ЗӘНІРЕДДИН
МҰХАММЕД БАБЫР**

Асан Барлас	170
Асан Дикше	83
Асан Жақып	16, 19, 21, 31, 32, 238
Асан Нәбира	52, 57, 102, 351
Асан Шарбатшы	48
Асан хан	426, 446, 447, 448, 457, 461, 469, 471, 472, 474, 545, 546

Асан Чәлеби	511, 518, 519, 524
Атеке бақсы	147
Ахмет Қажыбек	16, 25, 26, 48, 49
Ахмет Қазы	19
Ахмет Қазыбек	39
Ахмет Қарауыл	93, 94
Ахмет Қасым	112, 132, 135, 149, 165, 167, 170, 173, 215, 275, 279, 333, 434
Ахмет Қосшы	159
Ахмет Мұштақ	34
Ахмет Парси Барлас	238
Ахмет Тәнбәл	40, 52, 68, 69, 70, 73, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 103, 104, 105, 106, 118, 121, 126, 131, 133, 134, 135, 139, 140, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 160, 162, 163, 215, 332
Ахмет бек	74, 96, 97, 102, 104, 126, 161, 337,
Әбдіәзиз	11, 12, 373, 433, 450, 451
Әбдіәлі	27, 28
Әбдікәрім Әшрәт	29, 51
Әбдіқұдыс	24, 31, 90

Бағытнала

Әбділәтіп	11, 43, 67
Әбділқұдыс Сиди Қара	155, 156
Әбдіманан	131
Әбдіраззақ	171, 205, 261, 291, 293, 296, 297, 299, 302, 303, 304
Әбдіуанаб Шағауыл	15, 41
Әбдішекур	168
Әбиба Сұлтан	25, 26
Әбубекір	13, 21, 35, 38, 228,
Әбумәкарем	51
Әбусайд Сұлтан	7, 12, 13, 15, 16, 18, 22, 25, 27, 29, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 47, 68, 227, 229, 231, 233, 234, 235, 237, 238, 239, 241, 242, 243, 247, 263, 264, 267, 297, 318, 504, 511, 514, 518
Әбілқасым Күнбәр	53, 109, 110, 112, 119, 121

Әбілмәкарем	48, 136, 137, 139
Әбілмұхсен	44, 55, 115, 258, 259, 260, 262, 263, 277, 289, 290, 293
Әдік Сұлтан	14
Әзірет Қожа Ұбейдолла	8, 22, 23, 28, 29, 30, 33, 49, 72, 79, 108, 111, 129, 161
Әзірет Маулана Жақып	188
Әзірет Нұх пайғамбар	182
Әйюб	38, 166, 212, 223
Әйюб бек	293
Әйюб Бекжек	118, 140, 142, 148
Әкім Жусіп	160, 161, 162

**ЗӘНІРЕДДИН
МҰХАММЕД БАБЫР**

Әли Дәруіш	18, 21, 73, 87, 98
Әли Құсшы	62
Әли Тағай	55, 255
Әлідос Тағай	18, 22, 31, 70, 71, 72, 74, 81, 82, 87, 93
Әлі Мәзид	16, 73
Әлі Сәллах	99, 119
Әлішер бек	54, 116, 236, 237, 240, 242, 245, 246, 250, 251, 253, 263, 267, 268, 355, 523
Әлішүкір	36
Әмзе	11, 25, 44, 110, 120
Әмір Әлішер Науай	2, 226, 236,
Әмір Моғол	41
Әмір Омар	244, 288
Әмір Сейітәлі Інамадани	183
Әмір Шаһ Қауышын	141
Әсіреддин Әхсикети	5
Баба Сайрами	158, 159, 160
Баба Сұлтан	138, 280, 481, 488, 541, 542
Баба Үсейін	67
Баба Шерзат	141, 153, 277, 294
Бабай Кабули	7

Бабай Пәрғәри	162
Бабақұлы	17, 57, 74, 432
Бабахан	24, 146
Байсұнқар	27, 34, 35, 38, 39, 40, 42, 43, 47, 48, 49, 51, 52, 58,

Бағытнала

	59, 68, 75, 76, 78, 91, 92, 93, 109
Бақи	27, 28, 56, 102, 104, 109, 115, 119, 166, 168, 173, 202, 210, 219, 220, 332, 482, 548, 551
Бақи Хиз	153
Бақи Шағаниан	35, 43, 44, 77, 165, 167, 168, 171, 172, 173, 174, 201, 202, 205, 210, 216, 218, 219,
Банаи	50, 116, 117, 523
Барақ хан	11
Бәдін-әз-заман	166, 167, 176
Бәдін-заман	43, 45, 46, 47, 54, 55, 56, 77, 109, 118, 213, 214, 228, 229, 233, 238, 239, 244, 254, 255, 258, 260, 261, 263, 265, 266, 267, 268, 269, 275, 286, 287, 288
Бәһлүл Әйюб	46, 166, 172
Бике	35, 232, 233
Бұзырг	34, 35, 36
Бұрнаннеддин Қылыш	19
Бішке Халифа	128
Фияс Тағай	21
Фияседдин Жәмшид Кашани	62
Фияседдин Тағай	18
Фури	106, 170, 191, 257, 293, 295
Даяу хан	11
Дәруіш Гав	20
Дәруіш Мұхаммед	20, 22, 27, 28, 47, 48, 49, 63, 65, 338, 343, 344, 347, 348, 381, 383, 449, 453, 463, 543, 550
Дәulet Сұлтан	14, 129, 137, 345

**ЗӘНІРЕДДИН
МҰХАММЕД БАБЫР**

Диуана Жамабаф	57
Дос Насыр	111, 141, 145, 153, 155, 277, 294, 297, 320, 332,
Досбек	85, 143, 156, 333
Досназар	144

Елхан (Ңелаку)	62
Елік Мазы	19
Есен Темір Сұлтан	280, 527
Есенбұға	11, 12
Есендәулет	11, 12, 18, 31, 32, 71, 131
Есентуа	11
Ескендір Филқұс	13
Жақып Әйюб	44, 168
Жан Асан	75, 140, 148
Жан Әлі	107, 108
Жан Опа	110, 113
Жаніке Көкілтас	122
Жарәк Тағай	74
Жарәлі Біләл	74, 90, 165
Жарек Тағай	97
Жанангир	7, 9, 21, 31, 35, 61, 66, 67, 69, 70, 82, 84, 85, 86, 88, 93, 94, 99, 103, 118, 127, 130, 150, 151, 152, 153, 154, 156, 165, 166, 168, 169, 173, 174, 199, 200, 204, 205, 206, 207, 210, 211, 217, 218, 219, 223, 224, 235, 256, 257, 258, 260, 264, 265, 269, 283, 291, 299
Жананшан	36
Жананшан Барани	12
Жәдігер Мұхаммед	114

Бағытнала

Жәнібек	11, 24, 26, 120, 504
Жәнібек Дұлдай	26
Жолшық	81
Жошы	14
Жөке	15
Жұніс хан	6, 9, 11, 12, 13, 14, 19, 25, 35, 280
Жұсіп	2, 105, 161, 212, 22, 223
Жұсіп Сейітбек	57
Зәміндауэр	17, 239, 296, 298
Зәнун	166
Зәрдөшт	67

Зейнеп	35, 500
Зәһиреддин Мұхаммед Бабыр	9, 454, 459
Зу-әлнун	43
Зунун-Арғын	56, 77
Зұhra	34, 36, 106, 107
Зұбейір Насыр	256, 257
Иания	49, 50
Ибраіым бек	154, 377
Ибраһим	100, 138, 151, 321, 370
Ибраһим бек	151, 152, 153, 154, 293
Ибраһим Бекжек	15, 53, 69
Ибраһим Дұлдай	239
Ибраһим Жабық Тағай	149
Ибраһим Жаны	121

**ЗӘНІРЕДДИН
МҰХАММЕД БАБЫР**

Ибраһим Сарәуи	74
Ибраһим Сару	39, 40, 52, 79, 82, 83, 87, 88, 100, 105, 119, 121
Ибраһим Саруани	79
Ибраһим Сұлтан	12, 67, 180, 190, 321, 368, 369
Ибраһим тархан	44, 109, 110, 112, 118, 119, 121
Ибраһим Үсейін	43, 56, 76, 231
Ибраһим Шағатай	244
Ибраһим Шапық	151
Ибраһим Шеһре	327
Иразан	11
Исан Дәulet	146, 216
Исан Темір Сұлтан	541, 542, 546, 549
Кәл Қасық	57
Кәримдад Құдайдад	122, 144
Кемал	4, 294, 464
Кемаледдин Үсейін Газур	126, 245
Көпек би	108, 503
Құhbәр Кетебек	90

Кіші хан	108, 137, 138, 139, 146, 147, 150, 162, 163, 216, 490
Кішік Әлі	154, 457
Кішік бек	94, 218
Қадірберді	159, 160,
Қажы Ғазы	83
Қазы Ғұлам	84

Бағытнала

Қазызада Руми	62
Қамбар Әлі	19, 34, 88, 89, 91, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 104, 105, 109, 110, 119, 121, 128, 133, 140, 141, 146, 147, 148, 151, 152, 155, 156, 165, 168, 270, 277, 295, 503, 553
Қамбар Әлібек	143, 144
Қамбар би	108, 213, 215
Қамбарәлі Саллах	121, 133, 165
Қамза	326, 347
Қамза Сұлтан	50, 86, 215, 230, 54
Қамза хан	36
Қамза Маңғыт би	170
Қара барлас	102, 119, 124, 125
Қарылған бақсы	84
Қасым Әлі	321, 324
Қасым Баба	235, 431, 475
Қасым бек	17, 82, 83, 87, 94, 100, 104, 110, 116, 119, 120, 154, 155, 222, 223, 224, 257, 260, 266, 270, 275, 277, 285, 293, 294, 295, 298, 299, 301, 303, 331, 336, 338, 345, 351
Қасым бек Сүмбіли	449
Қасым Ғажап	74, 85, 96, 97, 99
Қасым Дұлдай	51, 52
Қасым Көкілтас	216, 294, 301
Қасым Қаушын	19, 22, 31, 32, 74
Қасым Қожа	543, 549
Қасым Мірқор	74
Қасым Сұлтан	233, 260

**ЗӘНІРЕДДИН
МҰХАММЕД БАБЫР**

Қасым Сұмбілі	426, 431
Қасым Үсейін Сұлтан	451, 464, 465, 475, 481, 525, 539
Қасым хан	14, 70
Қасым Ханке Арғын	149
Қашқа Махмұт	118, 135
Қасымбек	41, 52, 73, 121, 122, 123, 125, 128, 130, 131, 133, 152, 205
Қожа Абдолла Меруерт	243, 253
Қожа Аһрап	161
Қожа Әбіл-береке	117
Қожа Әбілмәкарим	48, 73, 80, 112, 122, 136, 137, 139
Қожа Әлі	107, 119
Қожа Әсетолла	130
Қожа Дидар	58, 59, 109, 110, 115, 128
Қожа Жақия	80, 105, 107, 108, 113, 526
Қожа Жақып	161
Қожа Исмайыл Хәртәнг	60
Қожа Кәлан	94, 191, 218, 307, 308, 312, 348, 358, 359, 362, 374, 377, 379, 383, 385, 415, 427, 428, 434, 507, 508, 510, 518, 519, 520, 526
Қожа Қазы	20, 21, 31, 54, 69, 70, 72, 85, 100, 103, 265
Қожа Маулана Қазы	19, 4, 71, 72
Қожа Мир Миранда	153
Қожа Мұхаммәд Әлі	105, 142, 146, 277, 294, 297, 304, 335, 339, 345, 347, 348, 349
Қожа Мұнір	51
Қожа Үсейін	15, 16, 20, 102, 119, 127, 155, 156, 361, 370

Бағытнала

Қожага	48
Қожаки Молда Сәдр	52
Қош Айдар Қасым	120
Қош бек	44, 93, 94, 98, 104, 109, 123, 124, 125, 303, 310, 320, 326, 346, 383, 384, 439, 463, 475, 482, 490
Құдайберді	16, 40

Құдайберді Бұтақ	87
Құдайберді Теміртас	15
Құдайберді Тоқышы	74, 95, 121
Құдайдат Түркімен	122
Құл Байәзид	173, 208, 294
Құли Баға	46, 222
Құлке Кашғары	84
Құлмұхаммед Бағдади	29
Құlnазар Тағай	123
Құлыбек	46, 351
Құсым Аббасұлы	59
Құтлық Қожа Көкілтас	124, 125, 343
Құтлық Мұхаммед барлас	162
Құтлық Нигар	9, 35, 216
Құтық	24, 25
Қызырқожа хан	11
Ләтипа	25
Мази	72
Мамак	44

**ЗӘНІРЕДДИН
МҰХАММЕД БАБЫР**

Махмұт Күндер Сәнкәк	54
Мәди Сұлтан	51, 86, 120, 464, 504
Мәди Қожа	382, 383, 384, 385, 430, 433, 437, 439, 441, 446, 450, 464, 473, 475, 519, 520, 552, 554
Мәзид	123, 333
Мәзид Тағай	145
Мәзид тархан	21, 28, 48, 102, 103, 104, 105, 108, 119, 121, 124,
Мәзидбек	37, 38
Мәлік Әбусаид Кәмәри	201, 202, 203
Мәлік Кашғари	16, 26
Мәлік Қасым	383, 431, 458, 465, 481, 488,
Мәлік Мұхаммәд	29, 35, 127
Мәнушер	15, 29, 35, 323, 324, 325, 481

Мәсуд Сұлтан	31, 34, 36, 38, 39, 43, 44, 49, 50, 56, 190, 193, 199, 200, 228, 232, 233, 264, 318,
Мәхдұм (Каракөз)	10, 35
Мәһди	25, 44, 50, 51, 110, 215, 230
Мәһсума	25
Мейрім	149
Мейір Нигар	12, 13, 25
Менлік Кекілтас	128
Мехрану	10
Mehp Нигар	24, 216
Меңтәрлам	182
Мир Шан	123

Бағытнала

Мирак	11
Мираншах	7, 78, 225, 244
Мирәлі Мирақор	114
Мирим Диуан	87, 99
Мирим Лағәри	74, 87, 88
Мирим Насыр	111
Миршах Қаушын	53, 99, 119
Молда Айдар	131, 132
Молда Баба	111, 122, 164, 220, 276, 277, 301, 304, 353, 447, 448
Молда Баба Пашағәри	164
Молда Банаи	50, 116, 117
Молда Ынжри	133
Молдазада молда	188
Молла Мұхаммед Талыб Мүәммаи	176
Молла Мұхаммед Түркістани	168
Момын	131, 132,
Момын Атеке	372, 465, 466
Мұзаффар мырза	43, 54, 56, 255, 258, 260, 261, 263, 264, 265, 266, 275, 286, 288, 289
Мұзаффар Үсейін	47, 234, 255, 258, 259, 549

Мұтакен	11
Мұхаммед – Бақырек	21
Мұхаммед Абдолла Бекауыл	288

**ЗӘНІРЕДДИН
МҰХАММЕД БАБЫР**

Мұхаммед Арғын Мәзид	288
Мұхаммед Әлі Мұбәшер	74, 94, 142, 146, 154, 222
Мұхаммед Бақыр	32, 51, 73, 159, 351
Мұхаммед Бұрындық	43, 214, 235, 236, 238, 239, 255, 258, 259, 260, 261, 268, 286, 287
Мұхаммед Бұхари	60
Мұхаммед Дәрзи	19
Мұхаммед Дос	40, 74, 87, 99, 100, 106, 151
Мұхаммед Дағлат	44, 86, 133
Мұхаммед Елші Бұға	37
Мұхаммед Зәкерия	108
Мұхаммед Қасым	231
Мұхаммед Қасым Арлат	232
Мұхаммед Қасым Барлас	353
Мұхаммед Қасым Нәбира	57
Мұхаммед Мәзид	21, 28, 48, 102, 103, 104, 105, 108, 119, 121, 124
Мұхаммед Мекин	57
Мұхаммед Момын	56
Мұхаммед Мұмін	54, 234
Мұхаммед Салих	50, 101, 252, 362
Мұхаммед Сейфел	52
Мұхаммед Сұлтан	7, 29, 61, 67, 74, 96, 166, 225, 231, 245, 333, 371, 379, 382, 383, 385, 430, 433, 437, 446, 450, 466, 475, 481, 521, 525, 527, 541, 542, 549

Бағытнала

Мұхаммед Уайыс	52, 135, 152, 154
Мұхаммед Уәлібек	56

Мұхаммед Уәли	77, 242
Мұхаммед Үсейін	73, 77, 102, 129, 130, 229, 230, 235, 275, 277, 278, 279, 281
Мұхаммед Үсейін Көреген	13, 42, 78, 216
Мұхаммед Үсейін Қоршын	349
Мұхаммед хан	11, 74,
Мұхаммед Ханыке	96, 134, 137
Мұхаммед Хәлел	439, 466
Мұхаммед Һисари (Хисари) Дүглат	140
Мұхаммед Шейбани	4, 10, 38, 215, 224, 254
Мұхаммеди	10, 36, 321, 322, 324, 348, 371, 373, 384, 385, 430, 431, 433, 464, 470, 515, 545
Мұхаммедқұлы Қаушын	48, 124
Мұхаммедуәлі	43
Мұбарат шаһ	13, 213, 256, 257, 283, 299
Мұсленеддин	4
Мұхеб	36, 450
Мұхен Әли қоршы	46, 56, 269, 275, 294, 304, 320, 347, 378, 382, 383, 384, 450, 463, 489
Мыңлық бек	74
Мырза Құлы Көкілтас	144
Мырзабек Ференгибіз	44

**ЗӘНІРЕДДИН
МҰХАММЕД БАБЫР**

Мырзакұлы Көкілтас	21, 153, 155, 156, 332, 344,
Mip Әзу	254,
Mip Бәдр	261, 262
Mip Миран	313, 325, 360, 372, 383, 428
Mip мөгол	103, 104
Mip Мұхаммед	314, 317, 344, 359, 487, 491, 511, 543
Mip Шаһ Қаушиң	293, 340, 343
Mipім Насыр	294, 297, 325, 333
Назар Баһадүр	76, 244
Насыр бек	84, 143, 146, 297

Насыр мырза	10, 12, 21, 114, 150, 157, 173, 174, 190, 199, 200, 212, 213, 214, 224, 232, 256, 257, 283, 285, 294, 297, 298, 299, 301, 302
Ноян Көкілтас	111, 123, 131, 132
Нұғман Шеңре	146
Нұреддинбек	11
Нығмет	23
Омар Шейх	3, 5, 6, 7, 9, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 35, 41, 42, 70, 225
Ордабұға	22
Осман	59, 188, 244, 248
Пазыл	112
Пайәнда Сұлтан бегім	35, 47
Пайәнда Мұхаммед Қаплан	340
Паша	35, 36, 92
Пәнда Әлібек	154

Бағытнала

Пәхар	181
Пенде Әлі	83, 156, 158, 159, 160
Перейдун	67
Пір Аһмет	102, 119, 245
Пір Бекауыл	46
Пір Уайыс	74, 99
Рашид Сұлтан	14
Режеп Сұлтан	36
Рұқия	10, 11
Салина (Ақбегім)	24
Самат	87, 88
Сарыбас Итаршы	140
Сәрпол	10
Сейдімәлі Дарбан	46, 172
Сейли Қарабек	74
Сейіт Абдолла	232
Сейіт Бәдр	34, 241
Сейіт Жүсіп Оғалақшы	27

Сейіт Қасым	40, 74, 104, 119, 149, 152, 153, 170, 205, 276, 277, 294, 315, 320, 340, 351, 355, 356, 522
Сейіт Махмұт	92
Сейіт Мұхаммед	13, 75, 119
Сиди бек	91, 99
Сиди Қара	83, 87, 94, 119, 155, 156
Сұлтан Арғын	25, 26
Сұлтан Аһмет Мырзай Дағлат	140

**ЗӘНІРЕДДИН
МҰХАММЕД БАБЫР**

Сұлтан Ахмет	7, 9, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 34, 40, 41, 44, 52, 63, 68, 69, 70, 73, 82, 84, 85, 93, 94, 98, 100, 103, 104, 115, 121, 139, 140, 144, 146, 157, 161, 166, 215, 216, 225, 238, 241, 267, 268, 277, 298, 332
Сұлтан Әлі	17, 26, 102, 103, 106, 107, 108, 210, 224, 253, 345, 477
Сұлтан Жұнід	39
Сұлтан Махмұт	2, 4, 6, 7, 11, 14, 16, 17, 18, 19, 21, 24, 27, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 46, 68, 69, 74, 83, 92, 93, 96, 105, 126, 129, 165, 170, 190, 191, 215, 227, 231, 388, 391, 483, 497, 525, 526, 527, 433, 535, 544
Сұлтан Мәсқұт	75, 76, 77, 78, 109
Сұлтан Мұхаммед Дүлдай	32, 105, 256, 257, 294, 337, 347, 377, 383, 475, 545
Сұлтан Мұхаммед Кәлпүк	143
Сұлтан Саид хан	13, 14, 15, 138, 280, 349, 351, 361, 481
Сұлтан Уайыс	14, 34, 92, 225, 231, 310, 312, 508, 517
Сұлтан Үсейін	26, 33, 34, 35, 37, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 54, 55, 56, 76, 77, 78, 109, 114, 118, 126, 166, 167, 213, 214, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 252, 253, 255, 256, 257, 258, 263, 267, 277, 288, 333, 451
Сұлтан Үсейін Дүфлат	44, 133, 140

Сұлтанәлі	25, 27, 28, 34, 35, 42, 47, 48, 49, 50, 51, 65, 68, 78, 80, 92, 93, 502
Сұлтанәлі Арғын	286
Сұлтанәлі Мәшһади	289
Сұлтаним	25
Сұлтанқұлы Шынақ	174, 207, 290
Сұлтанқұлы	57, 74
Сұлтанқұлы Жанақ	86, 87
Сүлейман	154, 369, 383, 386, 442
Тағай бек	87, 99
Тайханнан	167
Тархан бегім	25
Тайир бек	102
Тайир Дұлдай	128
Тайир Мұхаммед	59
Тәңіріберді Саманшы	76
Темір Сұлтан	14, 25, 107, 120, 230, 289, 379
Темірбек (Әмір Темір)	59, 61, 65, 66, 67, 130
Тизәк	173
Тоқа бек	87
Тоқта Бұға Сұлтан	280, 490, 510, 527, 541, 542, 543, 546, 549
Тоқшы Темір Тасы	7
Төлен Қожа	52, 70
Тұғлықтемір хан	11
Тұн Сұлтан	15
Тілбе	73, 96, 150
Уайыс Атеке	175

**ЗӘНІРЕДДИН
МҰХАММЕД БАБЫР**

Уайыс Лағәри	18, 74, 79, 83, 87, 94, 97, 100, 127, 503
Уайыс хан	11
Үәли	38, 43, 46, 50, 56, 76, 169, 172, 213,
Үәли Бадахшан	167
Үәли Қазаншы	160
Үәли Қызыл	366, 383, 386, 489, 515
Үәли Хазан	256, 306, 371, 382, 383, 385, 427, 464
Ұбайдолла	22, 162

Ұбейд Сұлтан	23, 289
Ұбейд хан	13, 502, 503, 504, 514
Ұбейдолла	8, 29, 33, 49, 72, 111, 161, 502
Ұзын Асан	20, 22, 31, 36, 69, 70, 71, 82, 83, 84, 85, 102, 127, 149
Ұлы Хан	139, 146, 463
Ұлықбек	11, 12, 23, 27, 61, 62, 63, 67, 78, 122, 166, 175, 178, 216, 217, 220, 228, 231, 235, 248, 276, 277
Ұрдабұға	27
Ұштыр Гәрден	123
Үлкен хан	146
Үміт	10, 15,
Үнді бек	466, 553, 554
Үсейін Ақбар	59
Үсейінбек	15
Фатима	10, 15
Фәхр ән-Неса	115
Хақназар	132, 262
Ханзада Бегім	10, 25, 34, 35, 36, 46, 128, 165, 231, 289, 500

Бағытнала

Ханқұлы Баянқұлы	154, 155
Ханқұлы Кәрімдад	111
Хафиз Мұхаммед бек Дүлдай	9, 16, 57, 102, 128
Хәлел	90, 93, 99, 103, 118, 121, 481
Хәлел Шеһре Дәстиар pitch	83
Хәтип Қарши	165
Хуб Нигар	13, 129, 281
Хұррәмшан	10
Хұсрау шан	17, 30, 34, 37, 38, 39, 43, 45, 46, 47, 49, 56, 59, 75, 76, 77, 78, 91, 93, 108, 109, 118, 121, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 210, 213, 214, 215, 239, 269, 303
Хұсрау Көкілтас	111, 146, 290, 294, 313, 366, 383, 464, 466, 515
Һұмаюн	17, 302, 310, 327, 331
Шагатай хан	6, 11

Шан Асан	301, 306, 331, 336, 337, 338, 347, 348, 350, 477, 511
Шан бек	77, 209, 228, 239, 258, 269, 286, 290, 291, 292, 294, 295, 296, 297, 298, 331, 336, 339, 344, 347
Шан бегім	74, 129, 136, 137, 138, 216, 231, 279, 280, 299, 500
Шан Махмұт	210, 277, 294, 297
Шан Мәзид Көкілтас	339
Шан Mip Үсейін	346, 358, 359, 371, 376, 379, 382, 446
Шан Сопы	124
Шан Үсейін Шеһре	56

**ЗӘНІРЕДДИН
МҰХАММЕД БАБЫР**

Шан Шұжан	77, 239, 320
Шан Үсмайыл Мәрв	10
Шанарабану	10, 233, 234, 235
Шанбаз Қарлық	148
Шаңрұх	7, 12, 67, 225, 239, 245, 318
Шаным Насыр	155, 156
Шәһсауар	87, 88
Шейх Абдолла Барлас	38, 50, 75, 76
Шейх Әбумансұр	60
Шейбани хан	4, 10, 11, 12, 14, 27, 28, 44, 51, 58, 59, 74, 83, 104, 106, 107, 108, 110, 111, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 131, 132, 133, 136, 146, 150, 168, 172, 213, 215, 224, 225, 230, 240, 252, 254, 256, 258, 259, 262, 269, 280, 282, 286, 287, 288, 289, 290, 298, 301
Шейх Әли	17, 55, 255
Шейх Байәзид	148, 149, 150, 151, 153, 154, 430, 433, 477, 481, 490, 491, 525, 544, 546, 548, 551
Шейх Бұрнанеддин	72
Шейх Дәруіш	111, 220, 222, 223
Шейх Жамал	23, 24, 370, 383, 452, 510, 536, 545
Шейх Зу-нун	42
Шейх Мәзид	16, 17
Шейх Уайыс	74, 127
Шер Қажыбек	12

Шерәлі оғлан	11
Шерәлі Науай	27

Бағытнала

Шерәлі Шеһре	108
Шерке Арғын Мұқим	171
Шерім Тағай	19, 74, 79, 122, 124, 165, 170, 173, 205, 206, 277, 285, 293, 333
Шожан Арғын	56
Шын Темір Сұлтан	280, 379, 383, 430, 442, 463, 465, 472, 482, 489, 490, 491, 515, 516, 517, 545, 553
Шыңғыс хан	6, 11, 14, 66, 135, 261
Ысқақ	138
Ядгар	10, 11, 502, 511
Ядыгар Мұхаммед	232, 243, 244
Яния	161

ЖЕР-СУ АТТАРЫ

Жер-су аттары	Беттері
Аббұрдин	132, 133
Абиар	52
Ағар Тұзи	23
Айламыс	87, 95
Айыш	88, 143
Аққашқай	15
Ақсу	22
Алай	108, 140
Алмалық	1
Алматы	1
Амудария	35, 37
Андхуд	33
Армиан	95
Архиан	98
Арыс	9
Аспара	12, 40, 96, 104
Астарабат	33, 34, 47, 54, 55, 56
Асфара	3, 4
Анангәран	73, 132, 133, 139
Әзіrbайжан	36, 191, 244, 250, 422
Әнбәр	46
Әндәраб	38, 168, 169, 172, 175, 327, 328

Әндіжан	1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 32, 35, 41, 42, 44, 49, 50, 51, 52, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 79, 80, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 103, 104, 106, 115, 126, 129, 130, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 146, 148, 149, 150, 152, 162, 163, 168, 180, 193, 199, 215, 245, 252, 275, 276, 280, 332, 335, 511
Әспидәк	110, 111
Әхси	5, 7, 8, 11, 16, 21, 22, 28, 32, 41, 65, 69, 70, 73, 82, 83, 84, 85, 96, 97, 99, 103, 104, 139, 140, 146, 148, 149, 150, 151, 154, 155, 159, 160, 162, 332

Баба-хаки	15
Бадахшан	1, 13, 15, 34, 35, 37, 167, 171, 176, 178, 192, 193, 213, 214, 252, 256, 283, 299, 308, 349, 389, 472
Бақнау	47
Банакет	60
Бангаш	17
Банд-салар	97
Баракүн	2, 3
Бәлх	10, 37, 47, 54, 55, 56, 60, 76, 91, 167, 176, 178, 187, 192, 225, 228, 231, 240, 244, 256, 257, 258, 262, 308, 321, 361, 368, 376, 422, 447, 504, 505, 506, 507, 552
Банд-салар	41
Бейіш	61, 277, 278, 279, 281, 477, 513, 552
Бескент	126, 131, 132, 134
Бөдене қорығы	64, 110
Бөрке	74
Бұлдай	61

**ЗӘНІРЕДДИН
МҰХАММЕД БАБЫР**

Бұхара	3, 5, 13, 24, 26, 27, 28, 39, 47, 48, 49, 50, 51, 60, 65, 66, 93, 102, 104, 106, 115, 176, 180, 437
Варух	4
Вәсмәнд	112
Газрестан	124, 125
Гәрзуан	55, 167
Гәрмина	66
Герат	2, 15, 26, 213, 214, 225, 226, 228, 229, 231, 232, 234, 235, 236, 239, 240, 243, 247, 248, 250, 251, 255, 258, 262, 263, 265, 267, 268, 269, 275, 286, 287, 288, 289, 290, 295, 298, 492, 502, 504
Ғазна Нәманған	98
Ғатфер	48
Ғашықтар үнгірі	53, 58, 112, 127
Дабуси	104, 118
Дәрғәм	60, 105
Дәхкет	129, 130, 132
Дебуси	28
Дизәк	16

Дезәккет «كەز» (Жызак)	128, 129
Дилгоша	61, 64
Диол	119
Души	169, 170
Жаңабақ	118
Жаржайлау	52, 66, 74, 79, 80, 103, 105, 109, 110, 111
Жауза	3

Бағытнала

Желту	108
Жеті кент	6
Жудек	128
Жыланоты	128
Заган	114, 227, 267
Замин	23, 50, 79
Зафар	13, 213, 447, 501, 503
Зәберқан (Зерқан)	139
Зәрдәк	76
Иәғма	137
Иәнги	12
Йәсі	17, 87
Ирак	12, 34, 36, 37, 38, 66, 177, 191, 197, 228, 230, 234, 240, 244, 246, 250, 254, 267, 295, 425, 464, 476, 503, 533, 534, 535
Итмак Дабай	65
Кабул	4, 7, 12, 13, 16, 17, 25, 27, 28, 35, 38, 58, 61, 80, 168, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 185, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 195, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 212, 214, 219, 220, 228, 231, 232, 234, 235, 238, 239, 246, 248, 256, 262, 268, 270, 275, 276, 278, 280, 282, 283, 284, 285, 286, 291, 298, 299, 300, 301, 302, 308, 310, 312, 314, 318, 319, 321, 325, 328, 330, 331, 333, 334, 335, 338, 341, 342, 344, 345, 348, 349, 351, 354, 355, 360, 365, 371, 376, 379, 387, 388, 389, 390, 393, 394, 403, 405, 414, 425, 427, 428, 432, 434, 435, 442, 445, 446, 451, 452, 470, 473, 476, 492, 501, 502, 506, 507, 509, 511, 517, 519, 520, 521, 522, 524, 529, 530, 545, 553
Касан	5, 17, 18, 21, 85, 96, 97, 148

**ЗӘНІРЕДДИН
МҰХАММЕД БАБЫР**

Кашгар	13, 14, 15, 16, 21, 24, 26, 35, 41, 60, 180, 280, 335, 345, 351, 352, 425, 481,
Кәз	7
Кемруд	44, 108, 109
Кәндкөр	359
Кәпірстан	34, 180, 182, 183, 184, 308, 390
Кәрнан	139, 140, 158, 159, 160, 162
Кәсра	66
Келиф	43
Кемруд	43
Кен гүл	61, 64
Кенбай	39, 50, 92
Кенд-Бадам	4, 75, 96,
Кендірлік асуы	73
Керман	38, 228
Кеш қорғаны	2
Кеш уәлаяты	65
Кештұт	109, 110
Көксарай	29, 47, 49
Куфин	51
Күнек	50, 57, 60, 51, 62, 63, 65, 67, 110, 111, 121
Қанданар	12, 56, 77, 176, 179, 180, 189, 192, 198, 218, 228, 231, 238, 239, 270, 286, 290, 291, 292, 295, 296, 297, 298, 299, 301, 302, 355, 389, 390, 503
Қара өзен	64, 331, 489, 491
Қарабұлақ	52, 133
Қаракөл	29, 60, 66, 115, 117

Бағытнала

Қарасу	61, 64, 385
Қаратегін	44, 85, 93, 108
Қарпық	128
Қаршы	66, 115
Қожа Кардзэн	51, 108, 118
Қожа Кәфшигир	48, 125
Қожа Қызыр	123

Қоқан	32
Қош шатқалы	17, 220, 221, 223
Құба	20, 103, 104,
Құбани	140
Құқан	140
Құлба	57, 63, 65, 107, 121, 356
Құндыз	10, 34, 35, 37, 38, 43, 45, 46, 47, 49, 56, 59, 77, 91, 121, 167, 168, 171, 172, 175, 178, 187, 199, 213, 214, 215, 228, 235, 280, 304, 308, 338, 347, 389, 448
Ламған	12
Латкент	89
Ләкләкан	126
Мағак	65
Мазу	90, 91
Мараға	62
Матурид	60
Маяроннәhp	2, 3, 47, 59, 60, 65, 67, 389, 502
Мәжем	98
Мәрв	10, 115, 117, 258, 263, 264, 280, 437, 502, 504

**ЗӘНІРЕДДИН
МҰХАММЕД БАБЫР**

Мәргинан	3, 4, 60, 140, 146
Мәсча	130, 132, 133
Мекке	16, 35, 233, 425
Месча	17, 42, 52
Миянkal	115
Моғолстан	6, 12, 96, 137, 193, 285, 286
Мұғак	112
Мұнығұл	4
Мұхаммед-шап	57
Мырза көпірі	57
Мысыр	60, 62, 67
Намазған	19
Нарын	118
Ната	18
Науан	38, 382
Наукент	97, 148

Нәсұқ	75
Нәуендақ	108
Нәшин	77
Нушаб	95
Обаж	76, 91
Орда	53, 100, 118
Отырар	1
Ош	2, 3, 5, 22, 88, 89, 95, 103, 140, 150
Өзкент	19, 21, 85, 86, 89, 90, 94, 96, 99, 103

Балықтала

Өртөбө (Үсрушна)	9, 15, 16, 17, 20, 22, 24, 42, 74, 80, 104, 115, 122, 129, 130, 132, 133, 134, 135
Өркет	54
Паб	73, 83, 149, 152
Пәһрбола	127
Пешағәр	79
Пешағыр	129
Пешхаран	98, 99
Пируза	61, 126
Пирузабат	267
Полғар	42, 132
Пол-мұғак	53
Пол-Шырақ	55
Рәстлүқ	90
Решдан	3
Сағаршы	12, 18
Сайрам	9, 24, 137, 142
Сақа	94
Самарқанд	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 24, 25, 26, 28, 29, 30, 32, 34, 36, 38, 39, 44, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 75, 78, 79, 80, 92, 93, 99, 102, 103, 104, 105, 106, 108, 109, 110, 111, 112, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 121, 122, 127, 128, 129, 131, 132, 146, 172, 176, 177, 178, 187, 193, 199, 215, 225, 232, 236, 242, 243, 244, 248, 250, 252, 261, 262, 265, 286, 506
Самсирек	134, 135
Сарабқа	38, 178
Сәкан	140

**ЗӘНІРЕДДИН
МҰХАММЕД БАБЫР**

Сәнгзар	74, 104, 105, 110
Сәрпол (Көпірбасы мекені)	51, 118, 165, 227
Сәрнәңг Үршын	89, 91
Сейнүн	1, 5
Семізкент	59
Серетақ	43, 108, 109
Серетақта	108
Соғд	115, 128
Сузәнгәран	124, 125
Сух	4
Талеқан	46
Тарнау	53
Ташкент	4, 6, 9, 14, 16, 24, 25, 60, 73, 74, 96, 129, 133, 134, 136, 137, 138, 139, 143, 333, 504, 511, 550, 551
Тәбріз	12, 178, 191, 518
Темір	59, 123, 124, 304
Термез	23, 34, 35, 43, 59, 60, 165, 167, 219, 238, 517
Тұрақ Шарбағы	126
Тұрған	137
Түркістан	1, 9, 11, 28, 37, 58, 112, 115, 168, 176
Үнжы	91
Үршын	86, 89, 91, 95
Үзкент	140, 146
Үндікеш	34, 37, 170, 175, 178, 182, 195, 196, 235, 315, 390, 394

Үндістан	4, 16, 28, 34, 61, 62, 130, 175, 176, 177, 179, 180, 181, 183, 185, 186, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 200, 201, 205, 209, 220, 232, 233, 234, 290, 299, 300, 301, 309, 314, 316, 318, 319, 321, 323, 328, 330, 334, 335, 347, 352, 361, 365, 366, 367, 368, 371, 372, 374, 375, 376, 377, 381, 382, 385, 387, 388, 389, 390, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 427, 428, 429, 432, 434, 435, 436, 439,
----------	---

	440, 443, 447, 448, 451, 457, 460, 461, 471, 474, 475, 481, 482, 486, 494, 495, 496, 501, 512, 517, 518, 520, 521, 524, 531, 532, 537, 540, 542, 550, 552
Фан	109
Фанакет	1
Ферғана	1, 3, 5, 6, 7, 9, 12, 15, 16, 19, 41, 60, 65, 72, 96, 140, 145, 146, 163, 164, 176, 193, 252
Феркет	129, 301
Фирауза	112, 123
Фируза	4, 6
Фолул	46
Хақдан	72
Халилия	128
Хан өзені	91, 93
Харезм	60, 191, 213, 215, 224, 225, 228, 333, 388
Хасбан	104
Хастар	131
Хатлан	11
Xayac	9, 24
Хәзар	115
Хәртәнг	60

**ЗӘНІРЕДДИН
МҰХАММЕД БАБЫР**

Хиабан	53
Хияван	112
Хожәнд (Хожәнт)	1, 4, 7, 9, 21, 24, 40, 79, 80, 96, 99, 131, 135, 140, 146, 148, 150, 158
Хотан	21
Хорасан	8, 12, 18, 25, 34, 43, 46, 56, 62, 77, 81, 108, 163, 164, 165, 166, 170, 173, 176, 177, 179, 187, 190, 193, 197, 213, 216, 222, 224, 226, 227, 228, 231, 233, 235, 244, 245, 246, 247, 248, 250, 254, 256, 257, 258, 262, 263, 265, 268, 281, 282, 286, 288, 290, 291, 298, 388, 389, 414, 425, 451, 501
Хұбан	93, 94
Хұзар	66
Хұтталан	34, 43, 46, 75, 76
Һадәруіш	4, 131

Һәштиек	131
Хисар (Хисар)	11, 25, 30, 34, 35, 36, 38, 39, 43, 44, 45, 46, 49, 50, 52, 56, 75, 76, 77, 78, 85, 86, 87, 91, 93, 108, 109, 121, 133, 140, 164, 167, 168, 176, 193, 199, 215, 228, 230, 231, 240, 303, 377, 378, 381, 382, 423, 430, 442, 504, 506, 517
Һұшяр	4
Һұрмыз	4
Чир (Шыршық өзені)	9, 16, 20, 24, 28
Шағаниан	34, 35, 43, 75, 76, 77, 108, 165, 167, 168, 171, 172, 173, 174, 201, 202, 210, 216, 218, 219, 382
Шар-раха	48
Шаудар	66, 67, 79, 103, 115
Шанаарсәбз	49, 66, 116, 117

Шаһдар	54
Шаһрұхия	1, 4, 6, 8, 9, 14, 15, 24, 40, 41, 60, 131, 133, 315, 316, 319
Шаш (Чач)	6, 60
Шейхзада	57, 121, 123, 124, 127, 192
Шекмен	33
Шираз	12, 50, 52, 58, 74, 80, 109, 376, 502
Шопан көпірі	104
Шұбырған	76, 167
Шынар	61, 338, 355
Шыңқарданхана	113
Ішқамыс	283
Ям	52
Янги	1
Яр (Жар)	24
Кәлеф	
Кәркі	
Тоғызылым	

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Заниреддин Мұхаммед Бабыр, Бабырнама, баспаға дайындаған: Ңедаятолла Ңедаят, Ауғанстан, Мазар Шәріп, – «Ұлықбек мәдени қоры» баспасы, 1387 (2008), 550 бет.
2. Заниреддин Мұхаммед Бабыр, Бабырнама, орыс және өзбек тілдеріндегі аударма бойынша қысқартылған аудармасын қазақ тіліне жасаған: Байұзақ Қожабекұлы. – Алматы: «Атабек» баспасы, 1993, 447 бет.
3. Мырза Мұхаммед Қайдар Дағлат, «Тарих-и-Рашиди», текстологиясын жасаған, түсіндірмесін жазған: Ислам Жеменей. – Тараз Мемлекеттік университеті, «Сенім» баспасы, 2014, 660+32 бет қосымشا.

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

4. Мырза Мұхаммед Қайдар Дүглат, «Тарих-и-Рашиди», текстологиясын жасаған, түсіндірмесін жазған: Ислам Жеменей. – Техран: «Оғыз хан» баспасы, 2020, 1 кітап,-230 бет.
5. Мырза Мұхаммед Қайдар Дүглат, «Тарих-и-Рашиди», текстологиясын жасаған, түсіндірмесін жазған: Ислам Жеменей. – Техран: «Оғыз хан» баспасы, 2020, 2 кітап,-655 бет. 660+32 бет.
6. Мырза Мұхаммед Қайдар Дүглат, «Тарих-и-Рашиди», текстологиясын жасаған, түсіндірмесін жазған: Ислам Жеменей. – Техран: «Оғыз хан» баспасы, 2020, 781 бет.
7. Мырза Мұхаммед Қайдар Дүглат, «Тарих-и-Рашиди», парсы тілінен қазақ тіліне аударған, түсініктеме жазған: Ислам Жеменей. – Алматы: «Қазақ университеті» баспасы, 1-кітап , 367 бет. 2-кітап, 450 бет. 2020 ж.
8. «Тарих-и-Рашиди әдеби әлемі». – Алматы, 2009, 200 бет,
9. Заниреддин Мұхаммед Бабыр энциклопедиясы. – Ташкент, 2017, 687 бет.
10. И. Жеменей. Түрік халықтары әдебиеті тарихына кіріспе: оқу құралы] И.Жеменей. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 274 бет.
11. Заниреддин Мұхаммед Бабыр, Бабырнама ұжымдық жұмыс. Баспаға дайындаған: Сайтбек Асантегі. Жауапты редактор. Уаһап Рахмантегі. – «Шарқ» баспасы, 2002 жыл, 336 бет] 32 бет
12. Қазақ, өзбек, түркі, парсы, араб сөздерінің түсіндірме сөздіктері.

МАЗМУНЫ

Алғы сөз.....	4
Зәниреддин Мұхаммед Бабыр.....	6
«Бабырнама» Қазақ және қазақы жайында.....	11
«Бабырнамадағы» түркі сөздер термині жайында.....	16
«Бабырнаманың» сөздігі.....	20

ФЕРГАНА.....	23
Сегіз жүз тоқсан тоғызынышы жылғы оқиғалар (1494).....	24
Тоғыз жүзінші жылғы оқиғалар (1494-1495).....	45
Тоғыз жүз бірінші жылдың оқиғалары (1495-1496).....	52
Тоғыз жүз екінші жылдың оқиғалары (1496-1497).....	57
Тоғыз жүз үшінші жылдың оқиғалары (1497-1498).....	61
Тоғыз жүз төртінші жылдың оқиғалары (1498-1499).....	77
Тоғыз жүз бесінші жылдың оқиғалары (1499-1500).....	83
Тоғыз жүз алтыншы жылдың оқиғалары (1500-1501).....	95
Тоғыз жүз жетінші жылдың оқиғалары (1501-1502).....	108
Тоғыз жүз сегізінші жылдың оқиғалары (1502-1503).....	114
КАБУЛ.....	133
Тоғыз жүз тоғызынышы жылдың оқиғалары (1503-1504).....	134
Тоғыз жүз он бірінші жылдың оқиғалары (1505-1506).....	169
Тоғыз жүз он екінші жылдың оқиғалары (1506-1507).....	198
Тоғыз жүз он үшінші жылдың оқиғалары (1507-1508).....	217
Тоғыз жүз он төртінші жылдың оқиғалары (1508-1509).....	230
Тоғыз жүз жиырма бесінші жылдың оқиғалары (1518-1519).....	231
Тоғыз жүз жиырма алтыншы жылдың оқиғалары (1519-1520).....	265
ҮНДІСТАН.....	269
Тоғыз жүз отыз екінші жылдың оқиғалары (1525-1526).....	270
Тоғыз жүз отыз үшінші жылдың оқиғалары (1526-1527).....	319
Зәниреддин Мұхаммед Бабыр.....	329
Зәниреддин Мұхаммед Бабыр Ғазының жарлығы.....	332
Тоғыз жүз отыз төртінші жылдың оқиғалары (1527-1528).....	346
Тоғыз жүз отыз бесінші жылдың оқиғалары (1528).....	354
Тоғыз жүз отыз алтыншы жылдың оқиғалары (1529).....	394
Есімдер.....	395
Жер-су аттары.....	413
 Эдебиеттер тізімі.....	422

ЗӘНІРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫР

БАБЫРНАМА

**«Нұрлы Әлем» баспасының
директоры – Жарылқасын Дәulet**

*Тұнұсқалық түркі тілінен қазақшага
аударған және алғы сөз, түсініктер жазған:
Ислам Жеменей*

Редактор: Дәуіржан ТӨЛЕБАЙ

Баспаға дайындағандар:

*Дәуіржан ТӨЛЕБАЙ,
Гүлжанат ДҮЙСЕНБАЙ*

*Көрсеткіштерін дайындаған:
Гүлжанат ДҮЙСЕНБАЙ*

Басуға 15.08.2022 ж. қол қойылды.

Бағыннала

Қалпы 70x100 1]16. Қазақы оғсеттік.

Каріп түрі «Times New Roman». Оғсеттік басылыс.

Баспа табагы 27,0. Таралымы 500 дана.

Тапсырыс №16

Автордың дайын файлынан «Нұрлы Әлем» баспасының баспаханасында басылды.

Баспа кітаптың ішкі мазмұнына жауап бермейді.

«Нұрлы Әлем» баспасының телефоны:

Алматы: 8 (727) 230 18 00; 8 702 290 5005

E-mail: nurly_alem@inbox.ru

instagram: @nurly_alem